

inhoudsopgave socialisme en democratie 1979

2 x

Boeken		pagina
Toon van der Aa,	<i>Je zal je zuster bedoelen</i>	559
Yvonne van Baarle,	<i>Samenleven in meervoud</i>	408
Ben Bos,	<i>Socialistische welzijnspolitiek</i>	141
Paul Friese,	<i>Gespreide verantwoordelijkheid</i>	406
Marnix Krop,	<i>La social-démocratie ou le compromis; La social-démocratie au présent</i>	603
H.M. de Lange,	<i>Dr. Jelle Zijlstra: Gesprekken en Geschriften samengesteld door dr. G. Puchinger, met bij- drage dr. W. Drees sr.</i>	205
G. M. Nederhorst,	<i>Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)</i>	268
A. P. Oele,	<i>An incomplete guide to the future</i>	327
Jos Perry,	<i>Een kwart eeuw van strijd. Herinneringen uit de Limburgse arbeidersbeweging</i>	558
Wiek Röling,	<i>Eerste palen slaan</i>	513
B. W. Schaper,	<i>Eurocommunisme Italiaanse stijl</i>	41
Bart Tromp,	<i>Inzicht en uitzicht</i>	204
Buitenland		
G. van Benthem van den Bergh,	<i>Terug naar Vietnam</i>	449
Piet Dankert,	<i>De Duitse deling en de Westduitse veiligheid</i>	284
Basil Davidson,	<i>Over de Cubanen in Afrika</i>	457
Marnix Krop,	<i>De 'derde weg'; nog geen Godesberg voor de PCI</i>	221
Sam Rozemond,	<i>NAVO en PvdA, beide op weg naar de niet-to- tale oorlog</i>	291
B. M. Veenhoff,	<i>de PvdA en de Europese integratie</i>	28
Cultuur		
Walter Barten,	<i>De monumentale gemeenschapskunst van R. N. Roland-Holst</i>	397
Jos de Beus,	<i>Narcisme en politiek</i>	391

Democratisch-socialisme

<i>Kees Brants/Philip van Praag jr.,</i>	Groepsvorming in soorten	531
<i>Marcel van Dam,</i>	Verloren illusies zijn gevonden waarheden	149
<i>De prioriteiten van de Wiardi Beckman Stichting</i>		313
<i>Wouter Gortzak,</i>	De rechtmatigheid van het partijrecht	335
<i>Coos Huijsen,</i>	Beperkte participatie beperkt de participatie	173
	De blinde vlek van links	307
<i>Hans Kombrink</i>	Tussen machtsvorming en werkelijkheid	375
<i>Michel Korzec/Bart Tromp,</i>	Op mensenrechten mag niet bezuinigd worden	299
<i>Frans Leijnse,</i>	Losse signalen van buiten het circuit	443
<i>I. Lipschits, L. P. M. Middel en W. H. van Schuur,</i>	Het middenkader van de Partij van de Arbeid	51
<i>Egon Matzner/Toon van der Aa,</i>	Het nieuwe beginselprogramma van de SPO: veranderde inzichten	383
<i>B. W. Schaper,</i>	Solidariteit, vroeger en nu	113
<i>Bart Tromp,</i>	Een stap naar een praktische ideologie	21
<i>Roel in 't Veld,</i>	De toekomstige effectiviteit van de Partij van de Arbeid	161
<i>Joh. S. Wijne,</i>	Beginselen moeten ter discussie blijven	588

Mens en omgeving

<i>Ph. A. Idenburg,</i>	Politisering in de gezondheidszorg	419
<i>Bram Peper,</i>	Maatschappelijke vitaliteit en economische weerbaarheid	246
<i>Willem Salet,</i>	Stadsvernieuwing door zelfwerkzaamheid	253

Documenten

<i>Enrico Berlinguer,</i>	Het historisch compromis in de huidige situatie	591
<i>Bettino Craxi,</i>	De logica van het leninisme	113
<i>Rudi Dutschke,</i>	Reële oorlogen en reële socialisme	258
<i>Massimo Gallupi,</i>	Wat de VS in Zuid-Vietnam veranderd hebben	504
<i>Edward Kardelj,</i>	Parlementaire democratie en socialisme	89
<i>Leszek Kolakowski,</i>	De waarden van de sociaal-democratie	401
<i>Wilhelm Liebknecht,</i>	Socialisme en Beschaving	464
<i>Maxine Moulineux,</i>	De betekenis van de thuisvrouw	550
<i>Michele Wallace,</i>	De mythe van de zwarte supervrouw	196

Feminisme

<i>Pijkl Schröder,</i>	Rooie Vrouwen tussen Partij van de Arbeid en vrouwenbeweging	37
------------------------	--	----

Onderwijs

<i>Jan Drenth,</i>	Jonge leerkrachten in de knel	582
<i>Gerbertus Janssen,</i>	Theo Thijssens strijd tegen onderwijsbezuinigingen	368

Pen op papier

<i>A. Ehrenfest,</i>	Buitendienst en binnendienst	46
<i>Paul Friese,</i>	Over de economische discussie	608
<i>Leen Hoffman,</i>	Herverdeling van arbeid en inkomen	48
<i>Lenie Kootstra/Marga Bruyn-Hundt,</i>	Een vraag aan Hoffman, De Galan en Tinbergen	608
<i>Paul E. Kraemer,</i>	Socialisme of democratisch-socialisme? maar dan nog...	508
<i>drs. J. G. Siccama,</i>	Burengerucht	48
<i>Joke Smit,</i>	Geen BEV maar banen	561
<i>J. Varkevisser,</i>	De maatschappelijk nuttige productie	411

Poëzie

<i>H. H. ter Balkt,</i>	De Unie van Utrecht	176
<i>Bert Schierbeek,</i>	Steve Biko	366

Politiek

<i>Wouter Gortzak</i>	De partij die bijna altijd gelijk heeft	182
<i>H. M. de Lange,</i>	Geloof, wetenschap en samenleving	543
<i>Ed van Thijn,</i>	Macht en mentaliteit	98
<i>Anne Vondeling,</i>	Het Europa van de aarzelende burgers	360

Signalementen

91, 137, 199, 263, 319, 470, 556, 600

Sociaal-economische vraagstukken

<i>Heinrich M. Broder,</i>	Geld om werk te scheppen, niet om werklozen te steunen	128
<i>Marga Bruyn-Hundt,</i>	Vrouwen: paupers op de arbeidsmarkt	479
<i>L. J. Emmerij/J. M. M. Ritzen,</i>	Arbeidsplaatsen scheppen met realisme en werk verdelen met visie	489
<i>C. de Galan,</i>	Een nota, een resolutie en een congres over economie	155
<i>Leen Hoffman,</i>	De strijd om de arbeidstijdverkorting	436
<i>C. A. de Kam/W. A. Vermeend,</i>	Een levensvatbare vermogensaanwasdeling	522

	<i>A. J. F. Köbben,</i>	Mogelijke ongewenste gevolgen van innovatie	43
588	<i>Kees Kolthoff,</i>	De wenselijkheid van een consumptiepolitiek	24
589	<i>Bram Koopman,</i>	De vele mensbeelden van de econoom	7
	<i>Rutger Schuitemaker,</i>	De jeugdwerkloosheid drie maal bestreden	22
	<i>Emile Van der Velde</i> <i>Instituut,</i>	De sociaal-economische politiek van de Belgische regering	1
	<i>Arnout Weeda,</i>	Van economendebat tot economiediscussie	

Solidariteitslied

21

Staat en burger

Ed Berg/Ton Horrevorts,

Politieke beheersing van bureaucratieën

57

Douwe Jan Elzinga,

Overheidssubsidiëring van politieke partijen als principieel probleem

12

Herman Meijers en
Jan Willem Wessel-dijk,

Het niet zo gastvrije vluchtelingenbeleid

6

Terugblik

A. Alberts,
Battus,

Zomer in Europa
Januari

9

5

Jan Bernlef,

Op je eentje in een optocht

28

Anton Constandse,

Dubieuze Derde Wereld

47

Jan Donkers,

Dagboek van een ambtenaar

21

Johanna Fortuin,

Moederschap

14

Wouter Gortzak,

Voorzitter Vondeling

56

Ger Verrips,

Het gezicht van de heersende klasse

33

Jan Vrijman,

Waar het om gaat

41

Jan Zorgdrager,

Over de stakingen nog niet uitgesproken

52

socialisme en democratie 1979/1

Sociaal-economische vraagstukken

Arnout Weeda

Van economendebat tot economiediscussie

Een aantal PvdA-economen heeft, op verzoek van het partijbestuur, een discussienota geschreven. Aan de hand daarvan heeft het PvdA-bestuur een resolutie opgesteld voor het komende partijcongres. Het regent amendementen in de Tesselschadestraat. Wat ging er aan de resolutie vooraf en wat moet er nog volgen?

Sociaal-economische vraagstukken

Emile Vandervelde Instituut

De sociaal-economische politiek van de Belgische regering

Niet alleen Nederland worstelt met werkloosheidsvraagstukken. De *S en D*-redactie stelde een onderzoek in naar de maatregelen die in andere landen genomen worden ter beteugeling van de moeilijkheden. Het eerste antwoord kwam van het wetenschappelijk bureau van de Belgische Socialistische Partij.

Democratisch-socialisme

Bart Tromp

Een stap naar een praktische ideologie

De Volkskrant en *Trouw* melden dat de PvdA zich afkeert van het parlement, *De Groene* en *Vrij Nederland* dat 'nieuw rechts' in de PvdA in opmars is. Dat alles aan de hand van een en hetzelfde rapport. Dat kennelijk op veel manieren te interpreteren stuk handelt over de PvdA als actiepartij. Tromp, die de discussie over de actiepartij in *S en D* begon, bespreekt het WBS-rapport.

Buitenland

B. M. Veenhoff

De PvdA en de Europese integratie

Het enthousiasme voor de Europese eenwording in Nederlands-socialistische kring is getaand. Toch zijn er dit jaar Europese verkiezingen. En er hangt ons een Europese Monetaire Unie boven het hoofd. Met voordelen, maar ook met problemen.

Feminisme

Pijkl Schröder

Rooie Vrouwen tussen Partij van de Arbeid en vrouwenbeweging
De Rooie Vrouwen zijn in opmars. Dat levert spanningen op in de PvdA.
Omdat socialistische mannen en vrouwen elkaars bedoelingen
wantrouwen. Maar socialisme en feminisme horen bij elkaar.

Boeken

B. W. Schaper

Eurocommunisme Italiaanse stijl.

Pen op papier

Buitendienst en binnendienst.

Herverdeling van arbeid en inkomen.

Burengerucht.

Van economendebat tot economiediscussie

Het economendebat in de Partij van de Arbeid is voorbij. De Amsterdamse welvaartseconoom *Van den Doel* – ongetwijfeld de meest strijdlustige debater – heeft ondubbelzinnig gewonnen, zo heeft niemand minder dan *Ed van Thijn* in de *Haagse Post* het eindoordeel geveld. Dat was vóór de zomer van 1978, naar aanleiding van de verschijning in boekvorm van Van den Doels publieke kruistocht tegen het biefstuksocialisme¹. Van Thijn kon zich daarbij beroepen op de praktische uitwerking van Van den Doels visie in het Bestekalternatief 'Werkgelegenheid door solidariteit' van *Joop den Uyl*².

Na de zomer van 1978 zou hij nog meer verwijsmateriaal voor handen hebben gehad. Bijvoorbeeld de opvallende afwezigheid van de Tilburgse hoogleraar in de openbare financiën *Stevens* – verpersoonlijking van het economisch pessimisme – in de *Volkscrant* van de woensdag na de Derde Dinsdag in september. En niet minder natuurlijk het feit dat zijn plaats daar als wetenschappelijk commentator van het regeringsbeleid werd ingenomen door de Amsterdamse macro-econoom *Driehuis*, het door Van den Doel te pas en te onpas bewierookte pronkstuk van diens 'Amsterdamse School'. Bij dat alles komen dan nog de in het najaar gepubliceerde discussienota van de commissie-*De Galan* en de daarop afgestemde economie-resolutie van het partijbestuur³, die het aanstaande aprilcongres van de PvdA in staat stellen definitief af te rekenen met de door *Stevens* gepropageerde minlijn voor de collectieve sector. Duidelijker kan het al niet. Er is, kortom, alle reden voor een terugblik.

De eerste vraag die zich opdringt – wat het economendebat nu precies is – zet echter wel meteen een domper op deze euforie van eensgezindheid. Eigenlijk niet zoveel, gaf Van den Doel vorig jaar in de *Haagse Post* zelf al toe. Want het was 'in de eerste plaats een politiek debat', aldus zijn openhartige kenschets, waarin het in feite ging 'over politieke, maatschappelijke en ethische meningsverschillen'. En met veel zelfkennis vervolgt Van den Doel: 'Onder het mom van economische wetenschap worden soms zuiver politieke keuzen aan de man gebracht'.⁴ Geen wonder dat dit economendebat ook in een politieke arena beslecht kon worden. Merkwaardig is het alleen dat economen in hun publieke discussies kennelijk zo weinig economie en zo veel politiek stoppen. Wellicht zegt dat wat over de huidige verwarring binnen de economische wetenschap, en meer in het bijzonder over de manier waarop de PvdA daarop inspeelt. Het is dan ook interessant, juist tegen die achtergrond, hier te proberen dat geruchtmakende 'politieke debat' onder PvdA-professoren wat nader te ontleden.

Een van die professoren, Nobelprijswinnaar *Tinbergen*, heeft in zijn kwaliteit van oud-directeur van het Centraal Planbureau eens gezegd: 'Men moet de middelen kennen om de werkloosheid te verminderen en die behoeven niet te bestaan in het wegnemen van de oorzaken'.⁵ Hij had het toen over 'een der meest fascinerende discussies die we op het CPB naar mijn smaak ooit hebben gehad namelijk over de vraag of men om de werkloosheid te bestrijden ook de oorzaken ervan moet kennen. Volgens Tinbergen was dat niet per se nodig, want aan sommige van die oorzaken kan men toch niets doen. Een citaat dat duidelijk illustreert hoezeer economische politiek en theorie in de na-oorlogse tijd verstrengeld zijn geraakt. Want waar de politicus met zijn beleid niet kan wachten op een uitputtende analyse van de economische problematiek – tot zover heeft Tinbergen gelijk – is de econoom nog niet ontslagen van de plicht door te zoeken naar de oorzakelijke verbanden daar achter. Het heeft er alle schijn van dat met het aanvankelijke succes van de op Keynesiaanse leest geschoeide na-oorlogse economische politiek deze 'taakverdeling' – zacht gezegd – enigszins vervaagd is. Vandaar wellicht dat de economische crisis van de jaren zeventig onvermijdelijk ook een crisis in de economische als wetenschap met zich meebracht.⁶

De manier waarop dat zelfde CPB in 1974 op de proppen kwam met een verklaring voor de nieuwe werkloosheid was, evenals die verklaring zelf, het zgn. jaargangenmodel van CPB-medewerkers Den Hartog en Tjan, tekenend voor die vermenging van beleid en theorie. Gezocht was naar een verklaring voor de relatie tussen investeringen en werkgelegenheid, en die was gevonden in – hoe verrassend – de arbeidskosten. Dat op die manier alleen maar een nieuwe te verklaren grootheid aan de vraagstelling was toegevoegd, deed kennelijk minder ter zake dan de geweldige beleidsimplicaties die het nieuwe model bood. Waarmee niet is gezegd dat het CPB alleen dààrom in de lonensfeer de oorzaak van de werkloosheid was gaan zoeken – al kan niet verheeld worden, dat daar meer natte vingerwerk dan theoretisch inzicht aan vooraf ging – maar wel verklaart dat de enthousiaste ontvangst van deze zwak gefundeerde, want onvolledige arbeidskostentheorie bij politici èn (veel) economen. Het verlossende woord was gesproken, de aanval op de werkloosheid kon worden ingezet. Het is hier niet de plaats om uitvoerig op de vóórs en vooral de tegens van het CPB-jaargangenmodel in te gaan. Daarvoor kan verwezen worden naar inmiddels voldoende andere literatuur⁷. De vraag waar het ons hier om gaat is waarom dit model ook de PvdA-kring zo snel is omhelsd als de nieuwe economische wijsheid. En dat niet alleen door het nou eenmaal in confessioneel water koersende kabinet-Den Uyl⁸, maar juist ook door het gros van de PvdA-economen. Was het de angst dat de economische wetenschap publiekelijk van haar voetstuk zou vallen, of zelfs al aan het vallen was? De angst ook dat daarmee economische processen ongevoelig zouden worden voor politieke bijsturing? Of zag men het nieuwe CPB-model vooral als een soort economische grabbelton waaruit eenieder naar believen voedsel voor het eigen politieke stokpaardje kon graaien? Voor beide zienswijzen is wel wat te zeggen, maar als ingang tot het hier te behandelen economendebat is er nog een derde verklaringsgrond. Dat is het formele macro-karakter dat de CPB-analyse en de met name in PvdA-hoek beleden economische theorie met elkaar gemeen hadden. In gewoon Nederlands gezegd: men sprak elkaars taal. De taal van de aggregaten die langs statistische weg met elkaar in 'oorzakelijk' verband staan. Dat

op die manier de toenemende sectorale onevenwichtigheden, die zich per definitie *onder* het steriele macro-niveau manifesteren, domweg worden weggeaggregeerd viel niemand op, en kon ook nauwelijks opvallen. Weinigen hadden daarom de neiging dieper te kijken dan hun macro-model toeliet. Men staarde zich blind op de arbeidskosten die te hoog waren opgelopen om de kapitaalintensivering af te remmen, waardoor de werkgelegenheid bij het bedrijfsleven wel moest worden uitgehouden. Op dit formele macro-niveau een sluitend verhaal en dus ontbrak de noodzaak om het proces ook in z'n samenstellende onderdelen te analyseren. Zeker, er waren economen, ook binnen de PvdA, die zich er minder makkelijk vanaf maakten; we komen daar nog op terug. Maar van het economendebat kan worden gezegd dat er op dit punt in elk geval geen meningsverschillen bestonden. Over de analyse van de economische problematiek, zoals het CPB die leverde, was men het roerend eens. En dus ook over de grote lijnen van de politieke aanpak: de arbeidskosten moesten gedrukt worden. De centrale onenigheid betrof alleen – nou ja, alleen – de concrete invulling van dat beleid. Daarbij stelden de meer neo-klassiek georiënteerden – onder aanvoering van Stevers – het kostenaspect centraal, waar de Keynesianen – met Van den Doel in het voorste gelid – in de eerste plaats naar de opbrengsten keken. Het zo principieel overkomende debat ging dus meer over accenten, nuanceringen, dan over principes. En voorzover het nog over principes ging, waren dat politieke principes zoals die verankerd liggen in verschillende mensbeelden. Op hetzelfde economische model pasten beide stromingen hun afwijkende maatschappelijke sjablonen toe – daar zit eigenlijk het grote verschil.

Linkse norm

Vanwaar dan toch al die opschudding, nog wel zo breed uitgemeten in de diverse persorganen? Waarschijnlijk omdat het economendebat – daar komt direct weer het politieke aspect boven drijven – nauw aansloot bij het in 1975 door minister *Duisenberg* aangekondigde één-procentsbeleid en de discussie daarover buiten de PvdA. Het feit dat de elkaar fel bestrijdende debaters lid waren van de voornaamste, tevens linkse regeringspartij zorgde daarbij voor het pikante tintje dat de kwestie publicitair zo aantrekkelijk maakte.

Immers, het was niet de eerste keer en zal ook wel niet de laatste keer zijn geweest dat onenigheid binnen een socialistische partij – die nog regeringsverantwoordelijkheid draagt ook – daarbuiten geweldig wordt opgeblazen. Gegeven die publieke aandacht is het achteraf jammer, niet in de laatste plaats gezien de huidige congresvoorbereiding binnen de partij, dat meer economisch-theoretisch getinte meningsverschillen totaal geen rol hebben gespeeld in het debat, terwijl ze toch voor het opstapelen liggen en lagen. Zo waterdicht was de economische filosofie achter Duisenbergs één-procentsoperatie, waarmee noch Stevers noch Van den Doel veel moeite had, nou ook weer niet.

Helemaal uit de lucht vallen kwam dat bezuinigingsplan niet, toen in 1975. De regering had de jaren daarvoor, langs ouderwets Keynesiaanse weg, vele miljarden in de economie gepompt teneinde de werkloosheid uit te bannen. Maar het had allemaal weinig zoden aan de dijk gezet, behalve wellicht dat een nog omvangrijkere arbeidsplaatsenleegloop was voorkomen. Het dilemma was toen, bij het opstellen van de begroting voor 1976, dat niet langer met uitsluitend of hoofdzakelijk impulsen aan

de vraagzijde van de economie kon worden volstaan. Het bedrijfsleven zou de daarmee indirect gepaard gaande kostenstijging niet aan kunnen, zeker niet nu de afzetontwikkeling – zo hadden de min of meer falende stimuleringsprogramma's van de overheid geleerd – structureel geblokkeerd leek. Alom werd een binnenlandse marktverzadiging geconcludeerd. Als laatste strohalm zag ook de regering toen nog slechts de export. En één van de instrumenten om langs die weg in het buitenland werkgelegenheid te verdienen was het één-procentsbeleid (een ander instrument was het structuurbeleid zoals vastgelegd in *Lubbers'* nota Selectieve Groei en uitgewerkt in de WIR). Het aandeel van de collectieve sector – overheidsuitgaven plus sociale verzekeringen – in het nationaal inkomen zou per jaar met niet meer dan één procent mogen toenemen. Een vrij forse beleidsombuiging, want tot op dat moment was het aandeel van de collectieve sector met bijna het dubbele toegenomen. En dat niet, omdat er in die hoek plotseling zo gul met geld werd rond gestrooid. Was dat maar het geval geweest, dan had een één-procentsoperatie niet zoveel pijn gedaan. Het probleem zat hem in de stagnatie van het nationaal inkomen aan de ene kant, en een vrij autonoom, in crisistijd bovendien onvermijdelijk fors uitdijen van die collectieve sector (denk maar aan de WAO- en WW-uitkeringen, en niet in de laatste plaats aan de investeringssubsidies) aan de andere kant. In deze fatale spiraal van een op investeringsvrijheid gebaseerde verzorgingsstaat dreigde de particuliere marktsector vermorzeld te worden. In verhouding tot de (stagnerende) opbrengsten op de afzetmarkten namen de door collectieve lasten opgestuwde arbeidskosten – we hebben het hier over de ook in het CPB-jaargangenmodel gehanteerde reële arbeidskosten – immers veel te hard toe. Ieder werkgelegenheidsbeleid dat daar niet iets aan deed, zou neerkomen op dweilen met de kraan open. Vandaar dat Duisenberg na z'n falende conjunctuurstimulering op de proppen kwam met de één-procentsnorm.

De zoveelste norm met betrekking tot het overheidsbudget. Roemruchte voorgangers in het na-oorlogse begrotingsbeleid waren in het begin van de jaren vijftig de *Romme*-norm, die de rijksuitgaven procentueel vastpinde aan het nationaal inkomen, en de genuanceerde *Zijlstra*-norm van een decennium later, die de extra budgetruimte trendmatig koppelde aan de economische groei. Belangrijk verschil was dat de Duisenberg-norm voor het eerst ook de sociale zekerheidssector in de afweging betrok. En bovendien, zo probeerde Duisenberg de partij achter zijn beleid te krijgen, was zijn norm voor het eerst een onvervalst *linkse* norm. *Wolfson* en *Le Blanc* hebben dat in *Socialisme en Democratie* al eens voorgerekend⁹, en Duisenberg zelf in *Roos in de vuist*¹⁰. Hun sommetje had als uitkomst dat van de economische groei (toen $3\frac{3}{4}\%$) altijd nog meer dan tachtig procent zou verdwijnen in de publieke sector. Waar sinds de jaren vijftig binnen de PvdA ruimtevergroting in collectieve richting synoniem is met socialisme, voorwaar een links beleid. *Wolfson* en *Le Blanc* spreken zelfs van 'een niet meer zo stille socialisatie'¹¹. Duisenberg blijkt dus met zijn eenvoudige handgreep de sleutel te hebben ontdekt, waar socialisten al vanaf het begin van deze eeuw wanhopig naar op zoek waren.

Maar de lezer die nu opgelucht adem haalt, moet ik teleurstellen: zo eenvoudig is het socialisme niet. En die constatering brengt ons dan meteen op nog een belangrijke overeenkomst tussen alle deelnemers aan het economiedebat: hun formele, monistische en normatieve visie op de collectieve sector. *Formeel*, omdat niet verder wordt gekeken dan de uiterlijke processen binnen die collectieve sector zelf. De economische

dynamiek daarachter blijft buiten schot. Zo presteert *Halberstadt* het in zijn oratie¹² de te uitbundige ontwikkeling van de publieke sector toe te schrijven aan 'het politieke driftleven van meerderheden in achtereenvolgende kabinetten en parlementen' en aan het ontbreken van 'bindende afspraken' over de ontwikkeling van de overheidsfinanciën. Alsof dat zelfstandige oorzaken van de ongebreidelde uitgroei van de collectieve sector kunnen zijn. De visie van Stevers is wat dit betreft niet wezenlijk anders, zoals we nog zullen zien. Van den Doel komt in zijn *Democratie en welvaartstheorie*¹³ weliswaar genuanceerder uit de hoek, maar ook bij hem ligt het accent in de analyse meer op politieke processen dan op hun economisch fundament.

Monistisch is de visie van de meeste debaters op de publieke sector in zoverre, dat men uitgaat van een vrij stringente afpaling ten opzichte van de particuliere marktsector. Het inzicht dat beheersing van de collectieve afroming van het nationaal inkomen consequenties dient te hebben voor de organisatie van het marktgebeuren, speelt in het economendebat nagenoeg geen rol. Alleen Van den Doel heeft het wel eens over investeringssturing als noodzakelijk complement van collectieve uitgavengroei, maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat dat dan hoofdzakelijk bedoeld is als maatschappelijk lokaas voor de geleide loonpolitiek die de door hem gewenste (forse) uitbreiding van de collectieve sector moet financieren.

En dat brengt ons op de derde genoemde overeenkomst: de *normatieve* benadering van de collectieve sector. Alle partijen in het debat hebben een stellige mening over de gewenste omvang van die sector. Zo vragen Wolfson en Leblanc zich af of vijftig procent niet het ideaal van een gemengde economie dient te zijn¹⁴ en ziet Stevers – in het voetspoor van de Amerikaanse econoom *Milton Friedman* – daar voorbij een dwangmaatschappij in het verschiet liggen¹⁵. Terwijl Van den Doel – als spiegelbeeld – juist een forse uitbreiding van de overheidsbestedingen bepleit als voorwaarde voor een ware democratie. Helemaal uit het niets komt die stellingname van hem overigens niet: NIPO-opiniepeilingen zouden aangeven dat het hier om de voorkeur van het Nederlandse volk gaat. Maar al zou dat een voldoende betrouwbare leidraad voor beleid zijn, wat te betwijfelen valt, dan nog zegt dit niets over een bepaalde absolute omvang van de collectieve sector. Het lijkt er daarom op, dat ook bij Van den Doel de politieke wens de vader is van de economische gedachte.

Naast de genoemde macro-fixatie – of beter: meso-blindheid – en de beperkte visie op de collectieve sector onderscheiden de deelnemers aan het economendebat zich ook niet in hun oriëntatie op de vraagkant van het produktiesysteem. Die is zelfs zo sterk, dat er sprake lijkt van een discussie tussen consumentenpsychologen.

Zo weet Van den Doel dat Jan Modaal z'n inkomensgroei liever collectief dan individueel ziet besteed. Als puntje bij paaltje komt, kiest hij voor beter onderwijs voor zijn kinderen en laat daar desnoods elke week een flesje priklimonade voor staan. Onzin, weet Stevers het beter. Zo wijs en rationeel is het individu helemaal niet. De mensen willen wel degelijk een belangrijk deel van hun stijgende inkomen in hun eigen portemonnee terugzien, en dus moet het aandeel van de collectieve lasten gedrukt worden. Bovendien schept dat weer meer financiële prikkels, die hard nodig zijn om de economie gezond te maken. En dan hebben we daar nog Wolfson en Heertje, die zich – gegeven belastingontduiking en zwart circuit – afvragen of de mensen niet liever minder collectieve goederen en bestedingen willen of in elk geval een andere lastenverdeling. Dit alles

dan om in de toekomst de bevrediging van èchte collectieve behoeften niet af te snijden – een argument dat we zwakker geformuleerd ook wel bij Stevers tegen komen. Maar op die graduele verschillen in benadering komen we nog terug, het gaat ons er hier nu om dat alle debaters zich beperken tot de bestedingen (collectief of particulier?) en de daarvoor gewenste lastenverdeling, zowel tussen particuliere en collectieve sector als binnen die twee. Opmerkelijk is daarbij – maar dit ter zijde – dat het gebeuren op de diverse markten zelf verder geen aandacht krijgt, anders dan bij bijvoorbeeld een outsider in het economendebat als *Van der Zwan*¹⁶. In het voorgestelde beleid wordt de aanbodkant er vervolgens wel bij betrokken – zo bepleit Van den Doel een geleide loon- en investeringspolitiek en wil Stevers een grotere inkomensdifferentiatie – maar in de analyse spelen het hoe en waarom van de feitelijke economische ontwikkelingen nu en in het verleden geen enkele rol. En met 'feitelijke economische ontwikkelingen' bedoel ik dan niet dat wat daarvan op macro-niveau zichtbaar wordt, maar de op dat niveau minder in het oog springende ups en downs op afzonderlijke markten binnen afzonderlijke sectoren. Kortom: het meso-niveau.

Ideologische paradox

Het duidelijkst is dat bij Stevers, die schertsenderwijs wel eens wordt ingedeeld bij de rechtervleugel van de VVD. Dit op grond van de door hem gepropageerde crisisbestrijding – inkrimping van de collectieve sector – en vooral ook zijn daar aan ten grondslag liggende maatschappijbeeld. Zijn voortdurende zwartkijkerij vertoont nou eenmaal op het eerste gezicht weinig verwantschap met het socialisme. *Pen* zei het onlangs in een weekbladinterview wat gechargeerd: 'Stevens houdt eens per jaar het verhaal, dat we er allemaal aangaan, dat de dagen zijn geteld.'¹⁷ Voorwaar een boodschap die in de van optimisme blakende PvdA zelden wordt gehoord. Maar voor we de Tilburgse hoogleraar nu hooghartig de rug toe keren, is het goed te bedenken – eveneens met *Pen* in genoemd interview – dat er ook een andere Stevers is: 'niet de profeet maar de wetenschapper'. Nemen we daarvoor zijn belangwekkende leerboek *Openbare financiën en economie*, geschreven vóór 1971¹⁸. Met een vooruitziende blik schetst hij daarin – in het hoofdstuk 'Politieke implicaties' onder het kopje 'Een somber perspectief'¹⁹ – een proces van vergroting van de collectieve sector in verhouding tot het nationaal inkomen waardoor de marginale belastingtarieven voortdurend worden opgeschroefd. En omdat de werknemers alleen naar hun reëel beschikbaar inkomen plegen te kijken, brengt dat een algehele lastenafwenteling met zich mee ('een handelwijze die des te begrijpelijker is gezien de tegenstelling die wordt ervaren tussen kapitaal en arbeid') met als gevolg een structurele tendentie tot overbesteding, tenminste zolang de particuliere investeringen zich als percentage van het nationaal inkomen handhaven. Maar via via zal dat laatste op den duur niet mogelijk zijn. Want, aldus Stevers, die overbesteding werkt door 'in sterke prijsstijging, betalingsbalanstekort, en het in de knel komen van zwakke sectoren, met name de gemeentelijke investeringen en de woningbouw. De negatieve betalingsbalans zal via liquiditeitsverkrapping druk leggen op de bedrijfsinvesteringen. Deze laatste dreigen voorts te worden aangetast, doordat de sterke loonsverhogingen resulteren in een voortgaande stijging van de arbeidsinkomensquote waarmee een verdere teruggang van de

winstquote correspondeert. Dit impliceert een verdere daling van het kapitaalrendement waardoor de investeringsneiging wederom onder druk komt te staan. De tweevoudige druk op de bedrijfsinvesteringen (via liquiditeitskrapte en verminderd rendement) brengt de economische groei in gevaar en schept op den duur te weinig arbeidsplaatsen, met als gevolg structurele werkloosheid.²⁰

Een proces waar de nodige kanttekeningen bij geplaatst kunnen en moeten worden – zo wordt ten onrechte van de ontwikkelingen in de marktsector geabstraheerd – maar die verleiding zullen we hier weerstaan. Vanuit het economendebat gezien, is de uitweg die Stevers zoekt interessanter. 'De collectieve sector zou minder snel ontwikkeld kunnen worden, doch dit is politiek weinig aantrekkelijk. De looneisen zouden vrijwillig beperkt kunnen worden, doch dit vereist waarschijnlijk een andere relatie tussen kapitaal en arbeid. De overheid zou sterker rechtstreeks kunnen ingrijpen in het economisch proces, doch hiertegen verzetten zich vele gevestigde belangen (...)'²¹ En wat dit laatste alternatief betreft signaleert Stevers nog een rem: de 'ideologische paradox'. Een verschijnsel waaraan de Zweedse socialistische econoom Myrdal de welvaartsstaat ten gronde ziet gaan.²²

Wat is het geval? Na de tweede wereldoorlog heeft het overheidsingrijpen in het economisch gebeuren zich voortdurend uitgebreid, op de meest uiteenlopende terreinen. Noodgedwongen, de maatschappelijke situatie – met name het schrikbeeld van de jaren dertig – vereiste dat: op grond van het aloude economisch-liberalisme had de overheid zich liever afzijdig gehouden. Vanwege deze voortdurend aanwezige intentie worden de acute moeilijkheden steeds te lijf gegaan met ad hoc-maatregelen, stelt Stevers. 'Dat vereist in een later stadium een coördinatie die zelden een beperking inhoudt, ook omdat gevestigde belangen zich daartegen verzetten'.²¹ Myrdal spreekt in dit verband van een 'on geplande planning'. Dit toenemende, want niet terug te draaien overheidsingrijpen – dat in zijn ogen een element van planning in de economie brengt – is namelijk zelf nooit gepland. Het is de gemeenschap opgedrongen, juist vanuit een visie op de maatschappij die planning identificeert met onvrijheid. Ziedaar de ideologische paradox: hoe in woorden beleden vrijheid in de praktijk onvrijheid in de hand werkt. Weer een verhaal waar de nodige kanttekeningen bij te plaatsen zijn. Zo zou hier in plaats van over planning beter over bureaucratisering gesproken kunnen worden. Meer overheidsbemoediging betekent immers nog geen planmatig beleid, zeker niet waar dat beleid zich eenzijdig op de vraagkant van de economie richt. Maar interessanter is het hier in te gaan op aan de ene kant de vraagstelling en aan de andere kant het antwoord van Stevers. Om met het eerste te beginnen: Stevers heeft met zijn 'ideologische paradox' de stier al bij de horens, maar verzuimt de doodsteek toe te brengen en wordt daarom alsnog – met 'rode' lap en al – de lucht ingezwiept. Want wat is die ideologische paradox anders dan de constatering dat de marktsector steeds instabieler wordt en de overheid daarom – tegen wil en dank – wel voor de nodige regulering móet zorgen. En het is dat gedwongen karakter dat het beleid zo inefficiënt maakt. Van enige samenhang, laat staan planning, kan geen sprake zijn. In tegendeel, op termijn wordt de chaos alleen maar groter. Niet door een te sterke, maar door een ongeordende groei van de collectieve sector. Stevers' formele en monistische visie op die collectieve sector – we hebben er al op gewezen – verhindert hem echter die logische lijn vanuit zijn ideologische paradox door te trekken. Zijn vraagstelling is daar te beperkt voor: teveel gericht op het

overheidsop treden als *zelfstandige* verstorende factor. Vandaar dat het antwoord ook niet bij de economische en politieke realiteit kan aansluiten, en dus bij voorbaat rijp is voor het rariteitenkabinet. Op zich is het overigens wel het antwoord van een socialist. Stevers zegt namelijk heel principieel: we hebben die groei van de collectieve sector niet gewenst – en dat is juist, het kwam over ons – en dus moet hij teruggedraaid. Punt uit. Overheidsbeleid behoort van de regering uit te gaan en mag niet gebaseerd zijn op ongrijpbare automatismen. Een respectabel standpunt, maar door de weg terug te bewandelen valt Stevers vervolgens zelf ten prooi aan een ideologische paradox. Immers, zijn democratische bedoelingen kunnen dan in de praktijk slechts ondemocratisch uitwerken. Dat Stevers zich laat meesleuren in de modieuze Friedman-rage zegt wat dat betreft genoeg²³. Gezien vanuit dit eindpunt in zijn gedachtengang zijn de bijdragen van Wolfson en Heertje aan het economendebat aanzienlijk serieuzer te nemen. 'Denkt men uitsluitend binnen het kader van het markt- en prijsmechanisme', stelt de laatste bijvoorbeeld terecht, 'dan spreekt de analyse van Stevers ongetwijfeld velen aan.'²⁴ Heertje zelf kijkt verder, maar toch ook weer niet voorbij de draagvlak-theorie, die de omvang van de publieke sector begrensd ziet door het onderliggende fundament van de marktsector. Vanuit die optiek is het begrijpelijk dat Heertje zo enthousiast is over het één-procentsbeleid van Duisenberg. Aan het omvangrijke zwarte circuit, de noodgedwongen monetaire financiering en de te hoge koers van de gulden meet hij af, dat de collectieve sector te ver is doorgeschooten en voorlopig pas op de plaats moet maken²⁵. Maar als de particuliere sector weer gezond is, sluit hij een verdere collectivisering – mits gebaseerd op behoeften in die richting – niet uit.²⁶ Wolfsons verhaal heeft ongeveer dezelfde teneur. Alleen stelt hij daarbij de voorwaarde dat de inkomens dan wel aan de bron – waar ze verdiend worden – genivelleerd moeten worden en niet langer in de collectieve sfeer. Alleen op die manier kan er ruimte geschapen worden voor een groeiende produktie van werkelijk collectieve goederen, die nu bedreigd wordt door een inkomensbeleid dat zich te veel richt op de secundaire en zelfs tertiaire herverdeling in plaats van op de primaire verdeling²⁷. Op zich een belangrijke bijdrage aan het politieke economendebat, maar voorlopig wel verre toekomstmuziek. En daarmee geen argument om nu alvast – zoals Wolfson wil, desnoods via een feitelijke gijzeling van de inactieven bij het arbeidsvoorwaardenoverleg²⁸ à la kabinet-Van Agt anno 1978 – de publieke sector aan de ketting te leggen.

Politieke onmacht

Al deze variaties op hetzelfde thema – de één-procentsoperatie is er ook een – hebben vooral één ding met elkaar gemeen: dat ze een antwoord zoeken op die ideologische paradox. Wat dat betreft hoort eigenlijk ook de grote opponent Van den Doel in dit rijtje thuis. Ook hij constateert een te fors uitlopen van de publieke sector in relatie tot de beschikbare macro-ruimte. En ook hij zoekt de oorzaak daarvan niet buiten de collectieve sector zelf. Wel betreft hij de marktsector erbij in zoverre, dat het proces van inkomensvorming daar de grote stoorzender zou zijn – het zogenaamde 'prisoners dilemma'²⁹ verhindert individuele werknemers hun collectieve welvaarts optimum te bereiken – maar het resultaat van dat uitstapje wordt weer snel terugvertaald in termen van politieke

onmacht. En dan zijn we weer terug bij Stevers' 'ongeplande planning', waarvoor Van den Doel in zekere zin een eigen verklaring geeft. Het grote verschil is vervolgens – en hier raken we de kern van het economendebat – dat Van den Doel domweg die ongeplande planning alsnog wil gaan plannen, waar alle eerder genoemde PvdA-economen volstaan met remmen.

Het algemeen gesignaleerde obstakel voor zo'n beleid, de te beperkte macro-ruimte in de economie, wil Van den Doel uit de weg ruimen met zijn geleide loonpolitiek³⁰. Zoals reeds gememoreerd concludeert Van den Doel, daarin gesteund door De Galan en Tinbergen, uit allerlei opiniepeilingen dat dat eigenlijk de diepste wens is van ons Nederlanders³¹. Dat die nog niet eerder in vervulling kon gaan, zit hem in het ontbreken van overheidsdwang in die richting. Preciezer geformuleerd: in de onmacht op politiek niveau om aanwijsbare voorkeuren van mensen te vertalen in concreet beleid. Met die Haagse angstvalligheid nu wil Van den Doel afrekenen. Onze werkelijke behoeften mogen niet langer afgekocht worden met loonsverhogingen, redeneert hij, maar dienen bevredigd te worden via een 'democratische aanvaarding van dwang'³² die uitbreiding van de collectieve sector mogelijk zal maken. In feite een socialisatie van de vraag middels nationalisatie van de inkomens.

Dat is dan de politieke visie op de economische problematiek, die als triomfator uit het economendebat te voorschijn is gekomen. De hoofdlijnen vinden we bijvoorbeeld onmiskenbaar terug in Den Uyls 'Werkgelegenheid door solidariteit' en in de economie-resolutie van het partijbestuur voor het aanstaande aprilcongres van de PvdA. Over geleide loonpolitiek wordt weliswaar in beide stukken met geen woord gerept, maar in de praktische uitwerking is zo'n centralistische aanpak wel het voortdurend aanwezige addertje onder het gras. Want hoe denkt het partijbestuur, in het voetspoor van de commissie-De Galan, haar keuze voor een relatief arbeidsintensief productieproces³³ anders te realiseren?

En met die brandende vraag raken we direct de achillespees van het door Van den Doel gepropageerde beleid. Een zwakke plek die niet alleen maar in het geleide karakter van zijn loonpolitiek zit, maar veel dieper gaat. Want de onbezorgde toekomst die hij zijn partijgenoten voorspiegelt, is in feite gebaseerd op nostalgie naar de jaren vijftig en de toen gevoerde economische politiek waar de PvdA de grote voortrekker van was³⁴. En dat betekent dat de onevenwichtigheden, die daar toen voor de Nederlandse economie uit voortgevloeid zijn, in principe opnieuw in het verschiet liggen als een socialisatie van de vraag à la Van den Doel ten uitvoer wordt gebracht. De wat verder gelegen toekomst kan er dan wel eens aanzienlijk zorgwekkender uitzien dan het heden al is.

Het zou ons in dit artikel te ver voeren de gevolgen van de loonbeperking van de jaren vijftig enigszins volledig in verband te brengen met de oorzaken van de crisis van de jaren zeventig. Op het gevaar af mee te doen aan een versimpeling van de economische realiteit – maar dat verwijt kan Van den Doel ons in elk geval niet maken –, zullen we ons daarom moeten beperken tot een signalering van deze relatie, die onmiskenbaar een feit lijkt. Want wat is het geval? Den Uyl gaf de problematiek waar het hier om gaat al aan in zijn uit 1970 daterende *S&D*-artikel 'De smalle marge van democratische politiek', herdrukt in de bundel 'Inzicht en uitzicht'³⁵. Met zoveel woorden constateert hij dat 'tijdens de hoogconjunctuur gebleken is, dat belangrijke delen van ons productieapparaat niet tegen de internationale concurrentie opgewassen zijn' en dat dit 'bij het teruglopen van de internationale conjunctuur het

...ergste doet vrezén'.³⁶ En inderdaad, als premier heeft hij het geweten. Het proces van industriële afkalving, dat pas na 1973 in volle omvang naar buiten kwam maar al in de eerste helft van de jaren zestig in gang gezet is, verliep nergens zo rigoureuus als in Nederland. Zo heeft *Wemelsfelder* eens berekend dat de sterke jaarlijkse daling van het aantal werkenden in de Nederlandse industrie met gemiddeld 1,2% tussen 1965 en 1973, binnen de rijke kapitalistische wereld alleen benaderd wordt door Zweden met 0,8% en Engeland met 0,4%, terwijl alle andere landen in genoemde periode nog een toenemende industriële werkgelegenheid wisten te realiseren³⁷. Kennelijk heeft de Nederlandse economie in de loop van de jaren zestig versneld aan concurrentiekracht ingeboet. Aanwijzingen in die richting zijn ook naar voren gebracht door Van der Zwan. Uit zijn internationale vergelijking van de trendmatige ontwikkeling van het rendement op bedrijfsvermogen over de periode 1963 tot 1971 blijkt dat er in de VS en Engeland sprake is geweest van een eenmalige neerwaartse knik in het midden van die periode, waar Nederland te kampen had met een aanhoudende daling³⁸. Een verschijnsel dat door het CPB in verband is gebracht met een te sterk oplopen van de arbeidskosten in verhouding tot de opbrengsten. Daar valt op zich weinig tegen in te brengen, maar de grote vraag is waar die relatieve stijging uit voortkomt. Niet uit overvraging van de kant van de vakbeweging, heeft Driehuis duidelijk aangetoond³⁹, dus kan ook loonmatiging zonder meer niet de oplossing zijn. Het beeld wordt veel duidelijker, als men ziet hoe aan het eind van de jaren zestig verschillende sectoren van de Nederlandse industrie geconfronteerd werden met een toenemende overcapaciteit, en dus onvermijdelijk met een stijging van de bedrijfskosten in relatie tot de opbrengsten⁴⁰. Zo wijst alles er op, dat de achterstand die de Nederlandse industrie in het begin van de jaren zestig op haar internationale markten had opgelopen, na de verheviging van de concurrentie daar in het midden van het decennium omsloeg in een fatale neerwaartse spiraal.

De vraag is nu hoe die achterstand is ontstaan. Bij gebrek aan wetenschappelijk onderzoek in die richting – een levensgroot hiaat – kan men naar het antwoord slechts gissen. Eén ding is duidelijk: dat de extreme exportoriëntatie van de Nederlandse economie een grote gevoeligheid voor internationale economische ontwikkelingen in huis gehaald heeft. En dan kan het niet helemaal toevallig zijn, dat juist in diezelfde jaren zestig in EG-verband de handelsgrenzen volledig open werden gegooid⁴¹. Het ontbreken van een voldoende grote staatsmarkt (de overheid als opdrachtgever) in Nederland is waarschijnlijk één verklaring voor het feit dat onze industrie toen de boot gemist heeft, de andere is ongetwijfeld de grote bescherming die de Nederlandse industrie in de jaren vijftig genoten had in de vorm van de geleide loonpolitiek. Het was het kunstmatig lage arbeidskostenniveau van toen dat de kapitaalintensieve industrieën in staat stelde snel een fors deel van de internationale groeimarkten te veroveren en dat de meer arbeidsintensieve industrietakken in bescherming nam tegen de uit de internationale overcapaciteit voortvloeiende concurrentieslag. Maar het was diezelfde luxe van kunstmatig lage arbeidskosten die verhinderd heeft, dat de Nederlandse industrie tijdig insprong op een in het buitenland wel aan de gang zijnde ontwikkeling in de richting van kostendrukkende technische vernieuwing. En dat hebben we geweten toen in het begin van de jaren zestig op een krappe arbeidsmarkt de lonen losgelaten moesten worden en in het kader van de Europese eenwording de handelsbarrières moesten verdwijnen. De wrange

vruchten plukken we vandaag de dag nog. Laat het PvdA-congres, dat zich in april dient uit te spreken over relatieve arbeidsintensivering middels loonmatiging, die wijze les uit het verleden in elk geval goed tot zich doordringen.

Minder macro, meer economie

'De tragedie wil', heeft Driehuis eens in *Socialisme en Democratie* geschreven, 'dat het kabinet-Den Uyl werkte met een beleidsvoorbereidend instrumentarium dat een socialistische keuze bij voorbaat uitsloot.'⁴² Inmiddels is er in zoverre een keer ten goede gekomen dat – bijvoorbeeld – Van den Doel door Van Thijn kon worden uitgeroepen tot overwinnaar van het economendebat in de PvdA. Waar we tot voor kort nog zaten opgescheept met een grof hoofdinstrument als het één-procentsbeleid zeker een hele vooruitgang. Maar – moeten we helaas met Van der Zwan vaststellen – iets veel belangrijkers is onveranderd gebleven: 'namelijk de benaderingswijze van de problematiek in *macro*-economische termen en ontwerp van beleid met behulp van *macro*-economische instrumenten en maatregelen. Gold eerst het primaat van de beheersing van loonkosten en overheidsuitgaven, nu zijn daar de vraagstimulering en vergroting van het internationale handelsvolume aan toegevoegd c.q. ten dele voor in de plaats gesteld; de stellingname lijkt even ongenueanceerd te zijn gebleven en voorbij te gaan aan het *sectorale* karakter van de depressie, zowel naar zijn oorzaken als naar zijn gevolgen gerekend'⁴³.

Driehuis heeft in zijn oratie – symbolisch detail: als opvolger van *Duisenberg* aan de Universiteit van Amsterdam – aangegeven in welke richting we het wèl moeten zoeken. 'Wil men conform de spelregels voor economie toepasbare beweringen afleiden uit macro-economische theorieën, dan zullen die zoveel mogelijk moeten aansluiten bij de wereld om ons heen, d.w.z. dan zal er gestreefd moeten worden naar de formulering van theorieën die onevenwichtigheidssituaties beschrijven in een wereld van onzekerheid en onvolkomen kennis, waarin de technische ontwikkeling en sectorale divergenties een belangrijke rol spelen, waarin markt- en machtsprocessen een plaats krijgen, waarin aan de collectieve sector meer aandacht wordt geschonken en waarin de economische orde niet altijd als een datum wordt beschouwd. Als gevolg van deze herbezinning wordt macro-economie wellicht minder macro, maar hopelijk meer economie'⁴⁴.

Het feit dat ook deze twee wat lang uitgevallen slotcitataten afkomstig zijn van PvdA-economen, geeft hoop dat na het economendebat eindelijk de economiediscussie kan beginnen.

Noten

- 1 Hans van den Doel, *Het bieftuksocialisme en de economie*, Leiden/Antwerpen, 1977. Zie de *Haagse Post* van 5 augustus j.l.
- 2 Tweede Kamerfractie PvdA, Den Haag, 26 mei 1978.
- 3 Bijlage bij *PK-ledenblad* van de PvdA, nr. 1, jrg. 10.
- 4 Op.cit. blz. 39.
- 5 Zie '25 jaar Centraal Planbureau', *CPB-monografie* nr. 12, Den Haag 1970, blz. 26.
- 6 Cf. Joan Robinson, 'The second crisis of economic theory', in: *American Economic Review* van mei 1972.

- 7 Zie bijvoorbeeld W. Driehuis, 'Enige opmerkingen over het karakter van de macro-economische theorie en haar betekenis voor de economische politiek' (mei 1976), in: W. Driehuis (red.), *Economische theorie en economische politiek in discussie*, Leiden, 1977, blz. 84. Een ook voor leken toegankelijk overzicht van de kritiek op het CPB-jaargangenmodel is te vinden in John Huige & Piet Reckman, *Doorn in de vuist*, Odijk, 1978, blz. 48 e.v.
- 8 De 'witte rand' in het kabinet-Den Uyl is hier overigens bepaald niet alleen verantwoordelijk voor. Zie bijvoorbeeld De Galan, 'Sociaal-economisch beleid' in *Socialisme en Democratie*, nr. 5, mei 1977, blz. 210: 'De PvdA-vertegenwoordigers kenmerken zich vanouds door een snelle en soms te enthousiaste incorporering van nieuwe theoretische inzichten, vooral wanneer die afkomstig zijn van een officiële instelling als het Centraal Planbureau.'
- 9 *Socialisme en Democratie* nr. 2, februari 1976, blz. 57 e.v.
- 10 Roos in de vuist, 6 februari 1976, blz. 7 e.v.
- 11 Op.cit. blz. 59 in *Socialisme en Democratie* nr. 2, februari 1976.
- 12 'Naar een economische theorie van de publieke sector' (oktober 1976), in: W. Driehuis (red.), *Economische theorie en economische politiek in discussie*, Leiden, 1977, blz. 101.
- 13 2e druk, Alphen aan den Rijn, 1978.
- 14 Op.cit. blz. 59 in *Socialisme en Democratie* nr. 2 februari 1976.
- 15 Zie bijvoorbeeld het antwoord van Stevers op de vraag 'Bedreigde democratie?' in het themanummer van *Intermediair* d.d. 13 januari 1978, blz. 25 (inmiddels uitgegeven als boek), en zijn inleiding voor een discussiebijeenkomst van het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven op 1 oktober 1976 over het thema 'De overheid in de klem', later afgedrukt in *Economisch-Statistische Berichten* van 27 oktober 1976, blz. 1037 e.v.
- 16 'Over de vergroting van de omweg in de productie en de bekorting van de omlooptijd van het in bedrijven geïnvesteerde vermogen' (januari 1976), in: W. Driehuis (red.), op.cit., met name blz. 171 e.v.
- 17 *De Tijd* van 13 oktober 1978.
- 18 prof. dr. Th. A. Stevers, *Openbare financiën en economie*, Leiden 1971.
- 19 Op.cit. blz. 282 e.v. in Stevers: *Openbare financiën en economie*.
- 20 Op.cit. blz. 283-4 in *Openbare financiën en economie*.
- 21 Op.cit. blz. 284 in *Openbare financiën en economie*.
- 22 Gunnar Myrdal, *Beyond the Welfare State*, New York, 1960.
- 23 Stevers' antwoord, in genoemd themanummer van *Intermediair* (voetnoot 15), op de vraag van Friedman of voorbij een bepaald aandeel van de collectieve sector in het nationaal inkomen de democratie bedreigd wordt, is duidelijk bevestigend (blz. 25). Hij voorziet dan een 'Kafka-maatschappij', mogelijk uitlopend op 'een of andere vorm van dictatuur'.
- 24 A. Heertje, 'Miljoenennota en economische orde', ingezonden brief in *ESB* van 22/29 december 1976, blz. 1260.
- 25 Zie A. Heertje, 'De smalle marges van de economische politiek', in *Socialisme en Democratie* nr. 10, oktober 1976, blz. 471-2.
- 26 Zie A. Heertje, 'Voor een permanente inkomens- en prijspolitiek' in *Roos in de Vuist* van 20 november 1978, blz. 10.
- 27 Zie D. J. Wolfson, 'Op zoek naar een aanvaardbare verdeling' (februari 1977), in: W. Driehuis (red.), op.cit., blz. 301 e.v.
- 28 D. J. Wolfson, op.cit., blz. 305.
- 29 Het 'prisoners dilemma' is een speltheoretische constructie ontleend aan een door de Amerikaanse wiskundige Tucker bedachte spelsituatie. Twee geïsoleerd van elkaar opgesloten gevangenen hebben samen een misdrijf gepleegd. Beiden kunnen bij gebrek aan het bewijs daarvan voorlopig in vrijheid worden gesteld, maar worden met kwietschelding van hun straf beloofd als ze bekennen. Het gevolg is, veronderstelt Tucker, dat de voor beiden optimale situatie – namelijk voorlopige vrijlating bij gebrek aan bewijs – niet wordt bereikt. Op dezelfde manier gelooft Van den Doel dat werknemers in collectieve loononderhandelingen nooit hun gemeenschappelijk belang zullen realiseren. Zie J. van den Doel, *Democratie en welvaartstheorie*, Alphen aan den Rijn, 1978, blz. 74 e.v. Zie ook de discussie over deze kwestie in *Socialisme en Democratie* : Joop Ramondt, 'Geleide

- loonpolitiek op losse gronden' in nr. 4, april 1977, en het antwoord van Van den Doel in nr. 5, mei 1977 ('Werkloosheidsbestrijding en loonvorming').
- 30 Van den Doel gebruikt bewust die term en niet het ruimere begrip inkomenspolitiek, om duidelijk te laten uitkomen dat het loonbeleid centraal komt te staan.
- 31 J. van den Doel, C. de Galan en J. Tinbergen, 'Pleidooi voor een geleide loonpolitiek' in *ESB* van 17 maart 1976, blz. 264 e.v. Zie ook 'Pleidooi voor een geleide loonpolitiek (II)' van dezelfde auteurs in *ESB* van 1 september 1976, blz. 828 e.v.
- 32 Op.cit., blz. 265-6.
- 33 Bijlage bij *PK-ledenblad* van de PvdA, nr. 1, jrg. 10, blz. 45 punt 1.7.2 en blz. 47 punt 2.6.1.
- 34 Van den Doel c.s., op.cit. blz. 267-8.
- 35 J. M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht - opstellen over economie en politiek*, Amsterdam, 1978, blz. 145 e.v.
- 36 Op.cit. blz. 162.
- 37 J. Wemelsfelder, 'De afbrokkeling van de industriële werkgelegenheid in Nederland', in *ESB* van 20 oktober 1976, blz. 1022.
- 38 A. van der Zwan, 'Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen (I)', in *ESB* van 9 juli 1975, blz. 660.
- 39 W. Driehuis, 'Inflation, wage bargaining, wage policy and production structure', in *The Economist*, jrg. 123, nr. 4, 1975, blz. 638 e.v.
- 40 Zie hiervoor de genoemde literatuur van Driehuis en Van der Zwan, en van laatstgenoemde verder nog: 'Dalend rendement op geïnvesteerd vermogen (II)' in *ESB* van 16 juli 1975. In de politieke sfeer is de sectorale differentiatie van de crisis voor het eerst aan de orde gesteld in het laatste rapport van de SER-commissie van economische deskundigen, waar Driehuis toen sinds kort lid van was (SER-rapport, 1978 nr. 9 - 28 juni 1978).
- 41 Zie Arnout Weeda, *De Europese sanering*, Odijk, 1978, blz. 48.
- 42 'Socialistisch beleid en economische analyse', in *Socialisme en Democratie*, nr. 5, mei 1977, blz. 233.
- 43 A. van der Zwan, 'Macro-economische risico's en risico-analyse', inleiding voor een discussiebijeenkomst van het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven op 7 oktober 1977 over het thema 'De overheid op de tweesprong: de overheidsfinanciën in meerjarenperspectief'.
- 44 W. Driehuis, 'Enige opmerkingen over het karakter van de macro-economische theorie en haar betekenis voor de economische politiek', in: W. Driehuis (red.), op.cit., blz. 88.

Arnout Weeda is oud-redacteur *Groene Amsterdammer*; medewerker Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid.

De sociaal-economische politiek van de Belgische regering

De Crisiswet

Voorjaar 1977 werd de centrum-rechtse regering van christen-democraten en liberalen ten val gebracht door de vrijdagstakingen, georganiseerd door het gemeenschappelijke vakbondsfront. Dit front protesteerde hiermee tegen het anti-sociaal beleid van de regering.

De centrum-linkse coalitie¹ die daarna gevormd werd, stelde zich als taak om, wat de sociaal-economische problematiek betreft, een oplossing te vinden voor de twee meest acute problemen: de werkloosheid en het voortdurend tekort op de begroting. Daartoe werd de 'crisiswet' ontworpen, die een ruime en uitgebreide raamwet is, met onderwerpen gaande van de gelijke behandeling van man en vrouw, tot de hervorming van de banksector. Voor de concretisering van deze raamwet vroeg – en kreeg – de regering volmachten van het parlement.

De crisiswet kan ingedeeld worden in drie delen: maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid, deze ter sanering van de openbare financiën, en de lange termijn maatregelen ter verbetering van de economische structuur. In een vierde punt geven we een evaluatie van de uitvoeringsbesluiten die de regering tot op het moment van haar val² reeds uitgevaardigd heeft.

Werkloosheid

De crisiswet is de resultante van de nogal uiteenlopende prioriteiten van de coalitiepartners. Terwijl de socialisten de voorrang geven aan de strijd tegen de werkloosheid, eist de Belgische rechterzijde vooral de sanering van de overheidsfinanciën. Meteen zijn ook de beperkingen van het tewerkstellingsbeleid gegeven: de maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid mogen slechts gepaard gaan met een minimale aangroei van de nationale schuld, de vermindering van de overheidsuitgaven mogen de werkgelegenheid niet schaden.

a *Plan Spitaels*

De meest spectaculaire reeks maatregelen ter opslorping van de werkloosheid zijn vervat in het 'Plan Spitaels', naar de naam van de PSB-minister voor Tewerkstelling en Arbeid. Met dit plan wil de regering de werkloosheid drukken met 70 000 eenheden³, d.m.v. brugpensioen, te werkstelling van werklozen in openbare diensten of in socio-culturele instellingen, en stages voor jonge werklozen die nog niet gewerkt hebben.

b *Beheer met Bijstand*

De maatregelen in het kader van het 'Plan Spitaels', zijn eerder van defensieve aard: zij drukken de werkloosheidscijfers, maar verhogen de werkgelegenheid geenszins. Een actievere politiek is de oprichting van de 'Dienst voor Beheer met Bijstand'. Deze dienst zal trachten tijdig de dreigende faillissementen op te sporen en o.a. de ondernemingsraad in te lichten over de achterstallige betalingen. Daarna wordt een vergelijk gezocht met schuldeisers, directie en personeelsafgevaardigden. Op die manier wil de Dienst collectieve ontslagen voorkomen in bedrijven die nog leefbaar zijn, maar om één of andere reden (bijv. ontmanteling door vreemd kapitaal, slechte leiding, enz...) dreigen failliet te gaan.

c *Herstelplan voor KMO's ('Plan Humblet')*

Dit plan van de PSC-minister voor de Middenstand vertrekt vanuit het inzicht dat de kleine en middelgrote ondernemingen (KMO's) meestal arbeidsintensiever zijn dan de grote multinationals. Daarom wil men de activiteiten van deze KMO's stimuleren, in de hoop dat dit de tewerkstelling doet toenemen. In de crisiswet zijn daartoe een reeks maatregelen opgenomen die de boekhouding en de administratie vereenvoudigen, de sociale lasten verminderen, de toegang van de KMO's tot de overheidsbestellingen bevorderen en allerlei premies subsidies en toelagen voorzien bij de oprichting, uitbreiding of modernisatie van het bedrijf.

d *Economisch en sociaal relancebeleid*

De opzet van dit beleid is het scheppen van een gunstig economisch klimaat. Daartoe worden voorgesteld: maatregelen ter bevordering van het bedrijfsleven (fiscale voordelen, subsidies, enz...); overheidsbestellingen; inflatiebestrijding en evenwichtige inkomensgroei; maatregelen ter bevordering van de mededinging.

e *Herverdelen van de bestaande tewerkstelling*

In dat verband wordt gedacht aan het verlengen van de leerplicht, het bevorderen van de deeltijd-arbeid, het ontmoedigen van kumuls en overuren, het bestrijden van sluiwerk en een herstructurering van het onderwijs, dat beter bij het economisch leven zou moeten aansluiten. De eis van de verkorting van de wekelijkse arbeidsduur acht men enkel op EG-niveau haalbaar.

Overheidsfinanciën

Het enorme begrotingstekort dat jaar na jaar gecumuleerd wordt, maakt dat de Belgische Staat op dit ogenblik voor zo'n 1000 miljard BF⁴ schulden heeft. (Het BNP (marktprijzen) België 1977 bedroeg: 2845,7 miljard BF). Dit is dus een aanzienlijke last, rekening houdend met de interesten die daarop moeten betaald worden.⁵ Men stelde daarom een vijfjarenplan op om de toestand te saneren. Als eerste stap zou in de begroting voor 1979 het stijgingsritme van de uitgaven niet mogen uitkomen boven de verwachte economische groei. Belastingverhogingen

bleken echter niet wenselijk of haalbaar. De enige uitweg die bleef waren dus de bemoeiingen op de overheidsuitgaven.

a *Besparingen*

Bij het indienen van de begroting voor 1979 werd van alle ministers geëist dat zij 2% zouden besparen op hun budget. Dit gaf noodgedwongen aanleiding tot het nemen van een aantal onpopulaire maatregelen. Zo werden de inschrijvingsgelden van de universiteiten verdubbeld, en werden hun werkingstoelagen verminderd. De prijzen van het openbaar vervoer stegen, net als de BTW-tarieven in de horeca-sector.

b *Sociale zekerheid*

In sommige kringen gaan er regelmatig stemmen op om het stelsel van de sociale zekerheid te herzien in die zin dat het de staat minder zou gaan kosten. Nu reeds werden de staatssubsidies voor de ziekteverzekering en de pensioenen beperkt. Dit zal uiteindelijk tot gevolg hebben dat de werknemersbijdragen verhoogd zullen worden. Ook op de kinderbijslag werd reeds bezuinigd.

Inzake werkloosheidsvergoedingen wil men strengere normen aanleggen voor wie al dan niet een uitkering krijgt. Ook wil men de sancties (tijdelijke of definitieve schorsing van de uitkeringen) verscherpen.

c *Strijd tegen de fiscale en sociale fraude*

Centraal daarbij staat de strijd tegen de niet-officiële tewerkstelling die, volgens schattingen oploopt tot 100 000 arbeidsplaatsen. Vooral de praktijk van de 'koppelbazen' kost de staat enorme bedragen. Deze koppelbazen nemen arbeiders aan, om ze daarna te verhuren aan andere bedrijven, zonder dat, in de meeste gevallen, dit werk aangegeven wordt, zodat ook geen sociale lasten betaald worden. De koppelbazen ronselen hun arbeiders vooral bij gepensioneerden, werklozen of vreemdelingen (vaak Nederlanders van net over de grens).

Structuurwijzigingen

In België heeft het erg lang geduurd eer academici en bewindslieden beseften hoe diepgaand en structureel verankerd de huidige economische crisis is. Deze crisis, die nu toch al enkele jaren aansleept, heeft tot gevolg dat zelfs respectabele instanties⁶ de Kondratieff-cyclus ontdekken. Daarom begint men meer aandacht te besteden aan structuurwijzigingen: men beseft dat louter budgettaire en monetaire maatregelen niet meer voldoen.

a *Nieuw Industrieel Beleid (NIB)*

De maatregelen die in de crisiswet voorzien zijn ter verbetering van de structuren van de Belgische economie, staan bekend onder de naam van het 'Nieuw Industrieel Beleid', van BSP-minister *Claes*.

Dit plan wil de werkgelegenheid bevorderen via consolidatie in de secundaire sector. 'Vernieuwing van de zin voor initiatief, voor risico en verantwoordelijkheid', 'bevorderen van de industriële durf en creativiteit',

'planmatig beleid' zijn de hoekstenen van de nieuwe aanpak. Vooreerst verwacht men veel van de reconversie en modernisatie van de traditionele sectoren (in casu: de staalindustrie in Wallonië en de textiel in Vlaanderen). Deze sectoren zouden zich moeten specialiseren in produkten met een hoge toegevoegde waarde, die op een gevorderde technologie steunen. De bedrijven die zich in die zin willen herstructureren, wil men helpen door:

- het bevorderen van 'technology transfer' en het verhogen van de inspanningen voor wetenschappelijk en toegepast onderzoek;
- het verruimen van de afzetmogelijkheden (prospectie), hulp aan de uitvoer;
- het bevorderen van de dimensievergrotingen van de ondernemingen en van industriële synergieën met de buurlanden (gemeenschappelijke projecten, onderaanneming);
- het vergemakkelijken van de autofinanciering en het drukken van de produktiekosten om de concurrentiepositie te verbeteren;
- speciale aandacht geven aan de 'groeipolen' en speerpuntindustrieën;
- het uitbouwen van een dergelijke menselijke en materiële infrastructuur.

Dat deze reconversiemaatregelen op korte termijn sociale functies meebrengen, is duidelijk. Daarom voorziet men sociale begeleidingsmaatregelen om o.a. de daling van de werkloosheid op te vangen.

Openbare holding

Het tweede grote luik van de economische lange termijnpolitiek, is de herstructurering van de NIM (nationale investeringsmaatschappij) en de GOM's (gewestelijke ontwikkelingsmaatschappijen). Deze parastatale financiële instellingen zullen voorzien worden van voldoende middelen en bevoegdheden om actief en efficiënt te participeren in de economische bedrijvigheid. Het doel daarvan is het stimuleren van het bedrijfsleven en de uitvoering van het 'Nieuw Industrieel Beleid'. Daarbij wordt afgestapt van het subsidiariteitsbeginsel t.o.v. de privé-sector, en kunnen de NIM en de GOM's voortaan op gelijke voet met de particuliere holdings zaken doen. Zij moeten zich daarbij laten leiden door 'de regels van een goed industrieel, financieel en commercieel beleid, en een normale rentabiliteit verwezenlijken.'

Via deze openbare holding wil de regering meer controle krijgen over het economisch gebeuren. Op die manier wil men bijv. buitenlandse overnames en ontmantelingen van bedrijven vermijden. Ook de energiesector zal aan een strenge overheidscontrole onderworpen worden.

Besluit

Zoals we kunnen zien, steekt er in de crisiswet een uitgebalanceerd gamma van maatregelen, die het resultaat zijn van het politieke krachtenspel van de regeringspartijen. Omdat de crisiswet een politiek compromis is neigt ze wel naar inconsistentie. Zo geeft men bijv. de voorrang aan de KMO's, maar onderneemt men ook acties om de dimensie en de kapitaalintensiviteit van de ondernemingen te verhogen. Verder kan men zich afvragen of de lasten van de bezuinigingen wel

rechtvaardig verdeeld worden over de verschillende bevolkingscategorieën.

Het werkloosheidsprobleem ziet men wel degelijk in zijn structureel verband, vandaar de lange termijnpolitiek om de werkgelegenheid te doen toenemen door o.a. een actievere rol van de overheid in het economisch proces (openbaar industrieel initiatief). Toch laat men de huidige werklozen intussen niet in de kou staan en neemt men allerlei initiatieven op korte termijn, al wordt er in sommige regeringskringen meer gedacht aan de strijd tegen de werklozen, i.p.v. tegen de werkloosheid. Wij moeten de lezer er nogmaals aan herinneren dat de crisiswet slechts een raamwet is, die opgevuld dient te worden met uitvoeringsbesluiten. Door de staats hervorming worden de sociaal-economische problemen vaak op de achtergrond verdrongen. Deze louter politieke materie veroorzaakte onlangs een regeringscrisis zodat nieuwe vervroegde verkiezingen waarschijnlijk zijn. Dit alles maakt dat, tot nog toe, weinig gerealiseerd is van wat men zich voorgenomen heeft, waardoor de sociaal-economische toekomst in België steeds onzekerder wordt.

Noten

- 1 De zgn. *Tindemans* II-regering: een coalitie tussen de confessionele CVP en PSC, de Socialisten (BSP-PSB) en de taalpartijen VU en FDF.
- 2 Op 10 oktober 1978 diende de regering haar ontslag in wegens onenigheid inzake hervorming van de staatsstructuren.
- 3 Het 'Plan Spitaels' omvat de volgende rubrieken:

	<i>doelstelling</i>	<i>toestand juli 1978</i>
tewerkgestelde werklozen	5 000	7 747
stagiaires	15 000	12 946
brugpensioen	6 500	8 764
speciaal brugpensioen	18 000	11 743
bijzonder tijdelijk kader	24 000	12 451
maatregelen ter humanisering van de arbeid	1 500	100
<i>totaal</i>	<u>70 000</u>	<u>53 751</u>
- 4 Eind juli 1978 bedroeg de geconsolideerde staatsschuld 1072,7 miljard BF, dit is $\pm$ 74 miljard gulden (schuldenlast?)
- 5 In 1977 werd 71 796 miljoen BF uitgegeven aan intresten op de openbare schuld (d.i. $\pm$ 5 miljard gulden).
- 6 Zie bijv. *Weekberichten van de Kredietbank*, nr. 35 (22 september 1978), p. 1: 'De Kondratieff-cyclus'.

Het *Emile Vandervelde Instituut* is het wetenschappelijk bureau van de Belgische Socialistische Partij.

Bart Tromp

Een stap naar een praktische ideologie

De aanvaarding door de partijcongressen van 1973 en 1975 van achtereenvolgens de Beleidsnota van het partijbestuur en de resolutie 'actie en organisatie' betekende dat daarna de PvdA officieel 'actiepartij' werd. Geen van deze twee congresbesluiten was voorafgegaan door een brede en diepgaande discussie aan de basis van de partij.

Ook daarna is er over de 'actiepartij' binnen de PvdA vrijwel geen gedachtenwisseling gevoerd. Bijna drie jaar geleden schreef ik in *S & D* een artikel waarin ik het concept van de actiepartij onderwierp aan een analyse. Zowel vanuit algemeen politiek gezichtspunt als vanuit de partijorganisatie kwam ik tot een afwijzing van dit concept. Ruim een jaar later beschreef *Gortzak* vanuit overeenkomstige inzichten de spanningen tussen de pretenties van de actiepartij-gedachte en de feitelijke mogelijkheden en doelstellingen van de PvdA in *Democratisch-socialisme in Nederland* (Amsterdam 1977). Deze beide kritische bijdragen leidden jammer genoeg niet tot een inhoudelijke discussie over de mogelijkheden van de PvdA als actiepartij. De voorstanders van de 'actiepartij' deden er het zwijgen toe, of gingen over tot het verdacht maken van de critici als vervuld van weemoed naar een 'bestuurderspartij', of, kortweg, als 'rechts'. Als *Karl Marx* in onze dagen partijlid was geweest, en zijn kritiek op het kapitalisme had gepubliceerd, dan was dat wellicht op dezelfde manier afgedaan met de retorische vraag: 'Wil Marx dan het feudalisme terug?'

Op het partijcongres van 1977 stond de 'actiepartij' wederom op de agenda. Involge eerdere congresafspraken zou het partijbestuur het congres een evaluatie voorleggen van hetgeen er van de 'actiepartij', zoals in 1973 en 1975 aangenomen, terecht was gekomen. Die evaluatie, waarvoor het partijbestuur de WBS in de arm genomen had, was op het congres nog niet gereed. Het PB verwees naar het congres van 1979, en naar het eindrapport van de commissie meerjarenplanning en partijorganisatie (in de wandeling MEP geheten), een mededeling die bij geïnformeerde congresgangers een wat vreemde indruk moet hebben gemaakt, aangezien tot de taakstelling van deze in 1976 ingestelde commissie zeker niet het evalueren van de 'actiepartij' behoorde. Zo bleef de evaluatie in 1977 beperkt tot de notitie (congresstuk 11) '*Partij van de Arbeid tussen Beleidsnota en MEP-rapport*'. Deze notitie bevatte een lange lijst van niet gerealiseerde doelstellingen en verwachtingen uit de Beleidsnota van 1973 en de congresresolutie van 1975. '*...vastgesteld moet worden dat de geestelijke ouders van de PvdA als actiepartij de mogelijkheden van de partij hebben over-, en de moeilijkheden hebben onderschat*', zo luidde dan ook de voornaamste conclusie van het PB-stuk. Hoe moeilijk het was geslaagde activiteiten in het kader van de actiepartij op te voeren bewees het PB (ongewild naar men mag aannemen), door in de notitie acties van de Rooie Vrouwen op te voeren, die van ver vóór de proclamatie van de PvdA tot 'actiepartij' dateerden. De lange catalogus

van problemen met het in uitvoering brengen van de actiepartijgedachte, die volgde, imponeerde niet alleen door z'n omvang, maar meer nog door het feit dat ze vrijwel gelijk was aan de opsomming van problemen in de Beleidsnota van 1973. Dat men in vier jaar tijds er blijkbaar niet in geslaagd was om zelfs maar een begin te maken met het oplossen van die problemen, werd niet eens vastgesteld, laat staan dat het PB de bereidheid ten toon spreidde om op grond van deze feiten tenminste tot een serieuze en radicale discussie over realiseerbaarheid van de 'actiepartij'-gedachte te komen.

Integendeel, de schrille en emotionele toon waarop het PB op dit congres de actiepartijgedachte verdedigde, met als voornaamste argument *'als de feiten ons in het ongelijk stellen, dan des te erger voor de feiten'*, die toon maakte duidelijk dat voor een deel van de PvdA de actiepartijgedachte niet zozeer een al dan niet wenselijke of te realiseren politiek-organisatorische doelstelling is, maar een ideologische vlag, waarmee enthousiaster gezwaaaid lijkt te worden, naarmate hij minder voorstelt. Ik vermoed dat hier ook de oorzaak ligt voor het tot nu toe mislukken van een zinnige discussie over de problemen van de 'actiepartij'.

Denken over staat en maatschappij

Het lang verbeide rapport van de WBS-werkgroep *Partij in actie* verschijnt dus niet in een klimaat waarin er binnen de PvdA veel ruimte is voor een democratische en kritische discussie over dit thema. En dat terwijl dit rapport (samengesteld door W. Beck, W. van de Bunte, P. Nieuwenhuijsen (secretaris), R. de Rooi (voorzitter), W. J. van Velzen, Ph. Viehoff, R. Vos en W. van de Zandschulp) daartoe alle aanleiding biedt. De titel: *Partij, Parlement, Activisme* doet al vermoeden dat de werkgroep de problemen van de 'actiepartij' in een breed kader heeft gesteld, en dat vermoeden wordt bij lezing geheel bevestigd. In feite gaat het hier om de eerste systematische poging binnen de PvdA om het sociaal-democratisch denken over staat en maatschappij een nieuwe gestalte te geven – iets wat men noch binnen het traditionele verzorgingsstaat-socialisme van de jaren vijftig, noch bij Nieuw Links in de jaren zestig, en evenmin in het nieuwe beginselprogramma uit de jaren zeventig aantreft.

In hoofdstuk één wordt geschetst onder welke maatschappelijke en ideologische voorwaarden de idee van de actiepartij aan het eind van de jaren zestig binnen de PvdA wortel kon schieten, hoe de feitelijke uitwerking van deze idee eruitzag (Beleidsnota '73 en congresresolutie '75) en wat ervan terecht is gekomen. Wat dit laatste aangaat komt het WBS-rapport, zij het op uitvoeriger en preciezer beschreven gronden, tot overeenkomstige conclusies als het PB in 1977: *'de feitelijke mogelijkheden van de PvdA om als "partij in actie" te kunnen functioneren zijn overschat'*. Anders dan het PB doet, wordt dit echter niet geweten aan enkel financiële en organisatorische problemen: *'Er zijn ook'*, zo vervolgt het rapport, *'problemen van algemeen-politieke en theoretische aard, die het uiterst twijfelachtig maken of een parlementaire partij, die daarbij bestuurlijke posities inneemt op verschillende niveaus en op vele plaatsen, om te smeden valt tot actiepartij, althans op een wijze als door de theoretici ervan werd verondersteld.'*

Bij de – in het tweede hoofdstuk voortgezette – in meer dan een opzicht vernietigende kritiek op de officiële conceptie van de actiepartij, wordt in het rapport toch waardering uitgesproken voor de bedoelingen die vooropstonden bij de bedenkers van de 'actiepartij'.

En inderdaad: wat gewaardeerd moet worden, is de poging om een aantal verworvenheden van de jaren zestig in de PvdA institutioneel gestalte te geven. Maar wat in het rapport naar mijn gevoel te zeer ontbreekt is, dat duidelijk uitgesproken wordt dat het in de politiek uiteindelijk niet gaat om goede bedoelingen maar om werkbare doelstellingen. Ik vind dit des te erger, omdat in de PvdA in het algemeen toch al veel meer aandacht uitgaat naar intenties en programma's dan naar het politieke proces waarin deze verwezenlijkt zouden moeten worden.

Het mislukken van de actiepartij

In dit tweede hoofdstuk wordt vervolgens nagegaan aan welke factoren het feitelijk mislukken van de actiepartij-gedachte geweten kan worden. Die factoren kunnen ondergebracht worden onder twee hoofden. Allereerst is de 'actiepartij' mislukt omdat de analyse van de politieke en maatschappelijke omstandigheden die eraan ten grondslag lag volstrekt onvoldoende was. Niet alleen is het officieel vastgestelde begrip actiepartij buitengemeen vaag en innerlijk tegenstrijdig, maar ook de spanningen tussen de doelstellingen van een politieke partij, gericht op het verwerven van bestuurlijke verantwoordelijkheid, en het opereren op de manier van een actiegroep zijn grotelijks onderschat. Bovendien is er geen sprake geweest van een behoorlijke analyse van de problemen die het moderne activisme voor een socialistische partij oproept. *'Onbedoeld heeft de (voorbarige) lancering van de actiepartij ertoe bijgedragen dat de discussie binnen de PvdA over deze vragen onvoldoende van de grond is gekomen'* – en dat is niet de enige paradox die dit rapport de PvdA voorhoudt.

In de tweede plaats ontbrak het de actiepartij-conceptie evenzeer aan een juist inschatten van de praktische problemen. Het rapport noemt de beperktheid van financiële en organisatorische mogelijkheden, maar belangrijker is de overbelasting van de partij door de (tengevolge van de nagestreefde politiseringsstrategie) in zwaarte toegenomen primaire taken. In dit opzicht zijn de samenstellers van het WBS-rapport te vriendelijk als ze stellen dat *'de voorstanders van de actiepartij nimmer hebben bepleit dat de partij haar traditionele taken zou opgeven'*. Strikt naar de letter genomen is dit juist. Waar het echter om gaat is dat in de conceptie van de actiepartij die traditionele taken meewarig werden afgedaan en dat het belang ervan juist bij een strategie van politisering sterk onderschat is. Ook hier wordt meer naar niet-slechte bedoelingen gekeken, dan naar de effecten daarvan binnen de partij.

Worden in de eerste twee hoofdstukken – niet zonder begrip voor de omstandigheden waarin dit gebeurde – de misvattingen van de actiepartij-gedachte overzichtelijk in kaart gebracht, het leeuwendeel van *Partij, Parlement, Activisme* richt zich op de analyse van staat, maatschappij, politieke partij en modern activisme, die de oorspronkelijke conceptie van de actiepartij zo ontbeert.

De PvdA als staatspartij

De kern van dit rapport treft men aan op blz. 58, waar gesteld wordt: *'De centrale vraag in deze beschouwing is niet zozeer of de PvdA een actiepartij (in de strikte zin van het woord) zou kunnen zijn – wij menen*

deze vraag in Hoofdstuk 2 afdoende in negatieve zin te hebben beantwoord – maar of de PvdA vooral staatspartij moet zijn of niet.' Wat wordt daarmee bedoeld? Ongeveer het volgende: In het rapport wordt geconstateerd dat de PvdA (net als andere politieke partijen) een overdreven voorstelling heeft van de macht van de staat en van het parlement bij het tot stand brengen van maatschappelijke veranderingen. Aanknopen bij denkbeelden van de Franse socioloog *Touraine* bepleiten de opstellers van het rapport een meer maatschappijgerichte en minder staatsgerichte opstelling van politieke partijen. Zo'n maatschappijgerichte strategie betekent o.a. dat de PvdA, vanuit z'n primaire taak als actiespartij, dienst doet als platform, en als integratiekader voor wat actiegroepen, of meer in het algemeen: nieuwe sociale bewegingen, naar voren brengen. Maar dan wel vanuit een juist inzicht in het eigensoortige en totaal verschillende karakter van een politieke partij enerzijds en een actiegroep anderzijds. En dat niet alleen: anders dan de voorstanders van de actiespartijconceptie, wordt in dit rapport gewezen op het belang voor de PvdA van bestaande organisaties en bewegingen, die van oudsher of potentieel, bondgenoten van de PvdA zijn (maar die tengevolge van de 'actiespartij' en het sterk naar binnen gerichte karakter van de partijwerkzaamheden in de afgelopen vijftien jaar uit het oog zijn verdwenen). Of de PvdA dus staatspartij zal kunnen zijn hangt er in deze visie van af 'of zij haar eenzijdig op parlementaire macht gerichte strategie kan verbreden tot een meer maatschappijgerichte'. Dat gaat niet zomaar. Het rapport stelt: *'Een politieke partij zal de krachttoer, die hier wordt voorgesteld slechts met succes doorstaan, indien zij een sterke of beter nog: een koele partij is. Alain Touraine zegt het bijzonder treffend, wanneer hij stelt: "Ik geloof in een losse binding tussen koele politieke partijen en hete sociale bewegingen"'*.

De paradox die dan volgt liegt er ook niet om: *De mate waarin de PvdA zo'n maatschappijgerichte strategie zou kunnen realiseren hangt daarbij in hoge mate af van de wijze waarop zij haar traditionele taken (als beginselpartij, programpartij en parlementaire partij) vervult'.*

Het derde hoofdstuk van het rapport, waarin men het bovenstaande aantreft, is ook verder van een grote rijkdom aan denkbeelden en argumentaties. Uitgebreid wordt ingegaan op de vorm en betekenis van wat 'het moderne activisme' wordt genoemd; uitvoerig komen de verschillen met politieke partijen aan de orde. Maar de kern van het verhaal is toch de gedachte dat de PvdA geen 'actiespartij' is (of zou kunnen worden) maar een staatspartij. Die gedachtengang lijkt me niet alleen een grote sprong voorwaarts, vergeleken met de beperkte en slecht doordachte actiespartijgedachte, maar het komt me ook voor dat ze principieel juist is voor een socialistische partij. Ik ben alleen bang dat de wijze waarop een en ander in het WBS-rapport is uitgewerkt, ruimte laat voor misverstanden.

Ruimte voor misverstanden

Als wordt gesteld dat het democratisch-socialisme de mogelijkheden van het parlementair-democratisch stelsel steeds sterk heeft overschat, en als die op zich juiste constatering leidt tot een pleidooi voor de *'relativering van het parlementarisme'*, dan acht ik conclusie en premissen niet op elkaar aansluiten. De auteurs van het rapport lijken mij in hun betoog twee of drie verschillende zaken door elkaar te halen, en bovendien een wezenlijk argument te vergeten.

Met de overschatting van het parlementair-democratisch stelsel wordt in de eerste plaats bedoeld dat het structureel veel moeilijker is om via de macht van de staat wezenlijke veranderingen tot stand te brengen dan binnen de PvdA veelal wordt aangenomen. Terecht wijst het rapport hier op het ontbreken van een theorie van de staat in het democratisch-socialisme. Waar het in dit geval echter ook wel op had mogen wijzen – juist om misverstanden te voorkomen – is het spiegelbeeld van die ontbrekende staatstheorie: het grenzeloze en naïeve optimisme waarmee partijcongressen en partijbesturen in de afgelopen tien jaar al programma's vaststellend steeds hogere en grotere verwachtingen over de macht van parlement en regering bij zichzelf en de kiezer hebben opgeroepen. Als het rapport spreekt van een overbelasting van politieke partijen die een rechtstreeks gevolg is van de overbelasting van de staat, dan kan men dat verband ook in omgekeerde richting leggen.

Achter de these van de overschatting van het parlementair-democratisch stelsel gaan echter twee niet gelijke stellingen schuil. Want deze these betekent in de eerste plaats dat wezenlijke veranderingen nooit alleen het resultaat kunnen zijn van het aanvaarden van wetten in het parlement, maar dat in de maatschappij zelf, in de organisaties, in de instituties en in de geesten van de mensen op z'n minst de bereidheid moet zijn gegroeid om zulke wetten als legitiem te aanvaarden.

Uit deze gedachtengang komt logisch voort het voorstel van het rapport om de PvdA een meer maatschappijgerichte strategie te laten voeren. Tot een relativering van het parlementarisme leidt zulks echter in het geheel niet. Ik kom daar nog op terug.

In de tweede plaats verschuift zich onder de these van de overschatting van het democratisch-parlementair stelsel een geheel andere: die dat er betrekkelijk smalle marges (om een klassieke uitdrukking te bezigen) bestaan voor de mogelijkheden om hoe dan ook zaken via de politiek te regelen. *De auteurs van het rapport hebben m.a.w. geen onderscheid gemaakt tussen de grenzen van het democratisch-parlementair stelsel en die van politiek in het algemeen.* Ook als men de these in deze zin uitlegt, volgt daaruit geenszins een relativering van het parlementarisme voor de PvdA.

Wat nu in de beschouwing ontbreekt, is dat de parlementaire democratie voor democratisch-socialisten niet alleen middel, maar ook doel is. Alleen via een parlementaire structuur is het immers in principe mogelijk democratie, gelijkheid en vrijheid te combineren. Het streven van socialisten is er steeds op gericht geweest de macht en betekenis van het parlement te vergroten en te verdiepen. Dat de huidige parlementaire democratie nog lang niet overeenkomt met de parlementaire democratie die vanuit democratisch-socialistisch oogpunt nagestreefd wordt; dat ook dan de beperkingen waar het rapport van spreekt, en die van de politiek in het algemeen grenzen stellen aan de mogelijkheden van parlement en regering, dat alles leidt logischerwijs niet tot een relativering van het parlementarisme, maar juist tot een intensivering ervan – zij het dat deze elke naïeviteit overboord zet, en voortdurend rekening houdt met de structurele randvoorwaarden die de PvdA in de laatste jaren zo heeft verwaarloosd. Ik geloof dat dit ook de eigenlijke teneur van het rapport is, maar zoals gezegd: het laat ruimte voor misverstanden.

Een maatschappijgerichte partij

Een meer maatschappijgerichte partij dus. Dat is de conclusie van het

derde hoofdstuk en in de twee volgende hoofdstukken wordt aangegeven hoe dat in grote trekken te verwezenlijken valt: losse bindingen met actiegroepen; maatschappelijke coalities met verwante maatschappelijke organisaties; communicatie met andere maatschappelijke instellingen en verbanden; en waar nodig de partij mobiliseren voor eigen acties. In het algemeen gaat het hier om weldoordachte en behoorlijk geargumenteerde voorstellen, waarbij vooral van belang is dat het rapport hier een veel bredere en diepgaander aanpak heeft dan de beperkte oorspronkelijke actiepartijgedachte. Echter: niet alles is even overtuigend. Op een aantal punten uit deze hoofdstukken kom ik aan het eind van deze bespreking terug.

Het is duidelijk dat een dergelijke maatschappijgerichte strategie een enorme lastenverzwaring voor de PvdA betekent, en in het laatste hoofdstuk trachten de opstellers van het rapport de voorwaarden te inventariseren waaraan de partij zou moeten voldoen, om deze nieuwe strategie te kunnen gebruiken. De algemene conclusie is de al eerder genoemde paradox: *'De mate, waarin de PvdA een meer maatschappijgerichte oriëntering met succes vorm kan geven, hangt af van de wijze waarop de partij haar traditionele taken vervult'*. Volgens het rapport schort aan dit laatste nogal het een en ander. Het beginselprogramma behoeft nadere uitwerking. De partijprogramma's ontberen samenhang en analyse. De scholingsgraad van het gemiddelde partijlid is gering. Besef van de historisch gegroeide identiteit ontbreekt in grote mate. De leden worden niet voldoende maatschappelijk weerbaar gemaakt om naar buiten als representanten van de partij op te kunnen treden. De partijcultuur stimuleert tot aandacht voor details en incidenten in de vertegenwoordigende lichamen. Etcetera. Op grond van de gebrekkige wijze waarop de PvdA functioneert waar het haar primaire taken betreft concludeert het rapport tot *'een rustige en selectieve benadering'* bij de aanzet tot een maatschappijgerichte strategie, waarbij de partij niet te hard van stapel moet lopen, *'uit welbegrepen eigenbelang'*. Niet zo duidelijk uitgesproken dringt zich na lezing een tweede conclusie op: dat juist waar het de traditionele taken betreft, de partij hard toe is aan een grondige reorganisatie en heroriëntering. Voor ik echter tot enkele slotopmerkingen overga, wil ik eerst een aantal losse punten van kritiek noemen, die bij lezing bij me opkwamen.

- Op blz. 66 wordt *'representatie-democratie'* tegenover *'participatie-democratie'* gesteld, zonder dat die termen worden uitgewerkt. Een dergelijke onzorgvuldige formulering had beter achterwege kunnen blijven. Ze kan alleen maar tot nieuwe misverstanden leiden.
- De karakterisering van het moderne activisme is, bij alle nuancering, rijkelijk naïef. Dat door toedoen van actiegroepen aanzienlijk meer mensen tot politieke activiteit zouden worden gebracht dan door politieke partijen, is een stelling die op empirische gronden betwistbaar is, en die op z'n best enkel ergens aan het eind van de jaren zestig opging. Meer in het algemeen kan men zeggen dat bij de beschrijving van het activisme te weinig in het oog wordt gehouden dat het hier om een historisch uniek verschijnsel gaat, niet om een permanent bestanddeel van het politieke systeem.
- Dat de legitimatie van actiegroepen berust op participatie (terwijl die van politieke partijen berust op representatie) lijkt me onjuist. De meeste actiegroepen ontleen hun legitimatie aan de pretentie een bepaalde bevolkingsgroep te vertegenwoordigen, of een bepaald belang. Hun legitimatie is dus eveneens representatie.
- Het rapport slaat mij een wat te optimistische toon aan over de realiteit

van en mogelijkheid tot 'zelforganisatie', met name van de onderste 20% van de bevolking.

Over de 'nadere verklaring' van het activisme zou heel wat te zeggen zijn, maar ik wil me er hier toe beperken dat het rapport, onder de schijn hiervan een structurele verklaring te geven, in feite het activisme verklaart uit ideologische factoren. De implicatie daarvan is dat de ontwikkeling van actiegroepen niet rechtstreeks samenhangt met de ontwikkeling van de maatschappij, zoals het rapport suggereert.

De passages over functionele groepen en Rooie Vrouwen in de PvdA zijn nogal zwak en oppervlakkig uitgevallen. Met name wordt voorbijgegaan aan het probleem hoe zulke categorale groepen voor de partij als geheel democratisch controleerbaar kunnen zijn, en hoe een dergelijke corporatistische structuur met de centrale taak van een politieke partij valt te verenigen.

De taak van het Partijbestuur

Het rapport besluit als volgt: *'in dit rapport is getracht een (strategische) oriëntering te schetsen en deze op haar consequenties te toetsen. In de praktische uitwerking is volstaan met een globale verkenning van mogelijkheden. Het is aan de PvdA om verder te werken aan de operationalisering'.*

Uit mijn beschouwing over dit rapport is naar voren gekomen dat ik, met alle kritiek die ik ook heb, 'Partij, parlement, activisme', als een belangrijk document voor de PvdA beschouw, wellicht zelfs van meer gewicht dan het nieuwe beginselprogramma.

In het niet-maoïstische Chinese marxisme wordt onderscheid gemaakt tussen 'theoretische' en 'praktische' ideologie. Het hier besproken WBS-rapport beweegt zich daartussen; het accent ligt echter op theoretische aspecten, en dat was wel nodig ook. Waar het nu echter om gaat is dat het nodig is om op basis van dit rapport ook een *praktische ideologie* te ontwerpen: een systematisch geheel van organisatorische en politieke praktijken, die voor elk PvdA-lid kenbaar en hanteerbaar zijn. Het volstreekte ontbreken van zo'n 'praktische ideologie' is een van de voornaamste oorzaken waarom de PvdA overbelast is waar het z'n traditionele taken betreft, en waarom datgene, wat wél mogelijk was geweest binnen de traditionele actiepartijgedachte ook niet van de grond is gekomen. Hier ligt de voornaamste taak voor een nieuw partijbestuur.

Partij, Parlement, Activisme, Wiardi Beckman Stichting, Kluwer Deventer 1978, 139 blz. f 16,50.

Bart Tromp

is Socioloog, voorzitter afdeling Eindhoven PvdA.

De PvdA en de Europese integratie

Het besluit om het Europese parlement voortaan op basis van rechtstreekse verkiezingen te doen samenstellen houdt nog geen garantie in dat het nu ook binnenkort een echt parlement zal worden met medewetgevende bevoegdheden. Het heeft echter wel al tot gevolg gehad dat de politieke belangstelling voor het Europese gebeuren is opgeleefd en dat op Europees niveau politieke groeperingen van de grond beginnen te komen. Daarmee wordt een bescheiden begin gemaakt met de opvulling van het thans bestaande politieke vacuüm in Europa, één van de oorzaken van de onmacht van de Gemeenschap.

In Nederland vormden de aangekondigde verkiezingen aanleiding om in begin '78 een WBS-conferentie te wijden aan 'De PvdA en Europa' en vervolgens een politiek PvdA-congres te houden waar het ontwerp-verkiezingsmanifest van de Federatie van Socialistische partijen in de Europese Gemeenschap werd behandeld. De PvdA behoorde daardoor (met de SPD) tot de eerste socialistische partijen in de Gemeenschap die aan het verkiezingsmanifest aandacht hebben geschonken. In andere lidstaten bleek de animo daartoe aanzienlijk geringer of zelfs geheel afwezig te zijn en het is zeer de vraag of op het Europees congres in Brussel (dat al gehouden is op het moment dat dit artikel verschijnt) er nog iets als een gezamenlijk program zal komen. De socialistische partijen steken in dit opzicht duidelijk af bij andere belangrijke groeperingen uit het Europese Parlement, zoals de liberalen en de christen-democraten. Die hebben reeds een gemeenschappelijk program opgesteld nadat ze daarnaar met veel meer overtuiging hebben gestreefd.

De socialistische problemen vloeien voort uit de veel kritischer en meer afstandelijke benadering van de Europese integratie bij de socialistische partijen. In enkele lidstaten staat men er zelfs negatief tegenover. Ook binnen de PvdA heeft het idealisme en het enthousiasme uit de beginfase, via een periode van tanende belangstelling, plaats gemaakt voor een kritische houding, waarvan we in de jaren zeventig de neerslag vinden in Keerpunt en Voorwaarts: *'Het streven naar een grotere eenheid van Europa, bijv. via de totstandkoming van een economische en monetaire unie, dient ondergeschikt te zijn aan de verwezenlijking van een progressief beleid en aan de democratisering van de Europese instellingen'*.¹ Een Europa onder voorwaarden dus: een doelstelling welke daarna regelmatig in publikaties en uitspraken wordt herhaald, zij het in genuanceerde en vooral in sterk gerelativeerde vorm.² De kritische toon op WBS-conferentie en PvdA-congres, de strekking van een aantal amendementen (waaronder aanbevolen door of afkomstig van het PvdA-bestuur), de gereserveerde opstelling tegenover Europa die daaruit naar voren komt, liggen in de lijn van deze ontwikkelingen der jaren zeventig. Het idealisme van voorheen heeft plaats gemaakt voor een afwachtend-kritische opstelling, welke de Europese integratie als een noodzakelijke en niet meer weg te denken ontwikkeling aanvaardt, deze stap voor stap met

veel voorzichtigheid en gevoel voor realisme en met het nodige realisme wil begeleiden en waarbij men zich bijgevolg niet al bij voorbaat wil vastleggen op bepaalde einddoelen en institutionele structuren van een toekomstig Europa. Zo omschreef de PvdA-voorzitter de houding van de PvdA.

De zorgen van de socialisten

Deze kritische opstelling laat zich goeddeels terugvoeren op onzekerheid en gereserveerdheid jegens de overdracht van bevoegdheden aan de Gemeenschap. Bij andere socialistische partijen is dat vaak niet anders. Daarbij gaat het om zaken als openbare financiën, belastingen, particuliere bestedingen en de inkomenspolitiek, belangrijke hoofdstukken uit de politiek der overheid en van bijzonder gewicht voor het beleid van socialistische partijen. Waar en in welke mate hier supranationaliteit nodig is en onder welke voorwaarden dit dan aanvaardbaar is, zijn vragen die – met veel meer kracht dan in de beginjaren van de Europese integratie – aan de orde worden gesteld. Daarbij bevindt men zich voortdurend tegenover het dilemma dat men enerzijds zoveel mogelijk ruimte wil bewaren voor een nationaal beleid en men anderzijds beseft dat het nationale kader veelal te eng is geworden.

Kenmerkend voor de gereserveerde opstelling van de PvdA is de aanvaarding door het partijcongres (op aanbeveling van het bestuur) van een amendement op het ontwerp-verkiezingsmanifest waarin de, in het manifest als doelstelling opgenomen vorming van een Europese Monetaire Unie is vervangen door het neutrale en rekbare 'samenwerking der lid-staten op economisch en monetair gebied'; men legt zich aldus nergens op vast en behoudt een grote mate van beslissingsvrijheid voor de toekomst.

De draagwijdte van dit voorbehoud wordt nog duidelijker als men het beziet in verband met de communautaire toekomstplannen: het blijkt de essentie daarvan rechtstreeks te raken. Maar daarmee is niet gezegd – zoals sommigen deden – dat de PvdA een negatieve opstelling gekozen heeft en zich wil terugtrekken in nationale beslotenheid: er is voldoende ruimte, ook in de communautaire plannen, om ook in de toekomst een positieve bijdrage tot een zinvolle integratie mogelijk te maken.

De verhouding tot de communautaire toekomstplannen

De Europese Commissie is duidelijk en ook ambitieus in haar doelstellingen: ze streeft naar een Europese Politieke Unie met als voornaamste tussenstation de EMU (waartoe we ons zullen beperken). De gewenste inhoud van deze EMU komt naar voren uit de terzake uitgebrachte rapporten (bijv. die van de commissies Werner en Spierenburg), uit beslissingen van de Raad (met name die van 22.3.1971), als ook uit de recente rede van de voorzitter der Commissie te Florence.³ Kort samengevat komt de EMU neer op een vrij goederen-, diensten-, personen-, kapitaal- en betalingsverkeer, de vervanging der nationale valuta door een enkele Europese munt en de vastlegging van de belangrijkste delen van het economische, monetaire en budgettaire beleid op het niveau der Gemeenschap.

Het ambitieuze van deze opzet zit met name in het monetaire vlak, in de voorkeur voor de invoering van één enkele Europese munt boven een –

eveneens denkbare – conceptie, gebaseerd op vaste, maar volgens communautaire procedures, aanpasbare wisselkoersen. Want de invoering van één munt houdt, met de vervanging der nationale valuta, in dat de deviezenreserves gepoold worden en de onderlinge betalingsbalansen verdwijnen. Dit veronderstelt een dwingender communautaire greep op het nationaal beleid en daarmee een andere verhouding tussen Gemeenschap en lidstaten dan bij handhaving der pariteiten het geval zou zijn. De terminologie van VerLoren van Themaat⁴ volgend, zou men kunnen spreken van een maximalistische opvatting van een EMU.

Over de essentiële vraag welke overdracht van bevoegdheden in het kader van zo'n EMU noodzakelijk is bestaat geen eenstemmigheid. Wel wordt algemeen aanvaard dat door de Gemeenschap de strategische beslissingen moeten worden genomen op het vlak der monetaire politiek (normen geldvoorziening: bankbiljettencirculatie, kredietpolitiek, discontopolitiek en de wisselkoers tegenover derde landen) en van de budgettaire politiek (stijging niveau der overheidsuitgaven, toegestaan tekort en wijze van financiering). Dat ligt ook wel voor de hand: men kan zich voorstellen welke risico's er voor deze Europese munt zouden kunnen ontstaan wanneer op monetair en budgettair terrein minder gedisciplineerde lidstaten, voortaan niet meer gehinderd door betalingsbalansproblemen, de vrije hand zou worden gelaten met betrekking tot de geldvoorziening en uitgaven.

Volgens sommigen kan met deze overdracht van bevoegdheden worden volstaan. Anderen daarentegen menen op economische gronden en/of op overwegingen van politieke aard dat ook op andere terreinen communautaire bemoeienis noodzakelijk zal zijn, zoals op dat van de inkomens en prijzen en van de particuliere bestedingen. Tenslotte verdient in deze samenhang ook de fiscale harmonisatie de aandacht.

De investering

In een EMU kunnen de particuliere bestedingen (investeringen) het interne en externe evenwicht verstoren (net zoals dat in één staat het geval kan zijn). Heeft de gemeenschap daarom naar de particuliere bestedingen een corrigerende taak, of dient zij zich tot de publieke sector te beperken? Daarover wordt door politici verschillend gedacht. De Tweede Kamerfractie van de PvdA heeft in haar commentaar op de rapporten Spierenburg en Tindemans al als haar mening te kennen gegeven dat zij het er niet mee eens is dat het communautaire beleid tot de private sector beperkt blijft. Dat berust op een politieke keuze jegens de private sector die de PvdA niet kan delen. Ook met het oog op de gelijkheid van ondernemingen op de gemeenschappelijke markt is een zekere eenheid in beleid gewenst.

Inkomens, produktiviteit en prijzen

Bijzondere aandacht verdient de vraag hoe het staat met de relatie tussen inkomens, produktiviteit en prijzen als een EMU, in de boven aangegeven zin, tot stand zou komen. Algemeen is men van oordeel dat hierin een mogelijke bron schuilt van verstoring van evenwicht. Een sterk uiteenlopen van produktiviteit en kosten (lonen) tussen de lid-staten zal

leiden tot een verschuiving van de werkgelegenheid tussen de staten, met als gevolg overemployment en inflatoire druk in de sterke landen en werkloosheid in de zwakke. De voorstanders van zo weinig mogelijk overdracht van bevoegdheden (en wel enkel op monetair en budgettair gebied) menen echter dat men de bevoegdheden op dit terrein in goed vertrouwen aan de lid-staten kan overlaten. Zij laten zich daarbij door de volgende overwegingen leiden⁵:

In een munt-unie, waar de mogelijkheid om scheefgetrokken

kostenverhoudingen te corrigeren via wijziging van de wisselkoersen is weggefallen, zullen de lid-staten er voor oppassen niet uit de pas te lopen; wie breekt, betaalt met werkloosheid!

Mocht het niettemin toch misgaan in één of meer staten, dan vertrouwt men op de werking van een feed-back mechanisme als in de vooroorlogse dagen van de gouden standaard: in sterke landen zullen onder druk van overemployment de kosten stijgen, in zwakke landen stijgen de kosten niet of dalen zelfs onder invloed van werkloosheid (lonen). Zo wordt via een binnenlands aanpassingsproces na verloop van tijd vanzelf een nieuw evenwicht bereikt. Wie niet breekt, betaalt nu ook mee!

Tenslotte zou men de moeilijkheden kunnen oplossen middels overdrachtsinkomsten (werkloosheidsuitkeringen) van sterke naar zwakke lid-staten, te vergelijken met soortgelijke uitkeringen in één land tussen zwakke en sterke regio's.

Deze redenering lijkt al te eenvoudig. Om te beginnen mag worden verwacht dat dit feed-back mechanisme alleen zal werken in het sterke land, maar daar zal de regering er bepaald geen prijs op stellen; niet alleen om interne redenen, maar ook omdat dit land ook nog handel zal drijven met derde landen. Wat de zwakke lid-staten betreft, de ervaring leert dat werkloosheid niet of slechts op lange termijn, en dan nog onvolledig, tot een aanpassing der loonkosten leidt. Waarschijnlijk zal in een EMU eerder met de tendens moeten worden gerekend dat de lonen zich zullen richten naar die van de sterke landen.

Voorts dient te worden bedacht – en dat is een essentieel punt – dat in geen enkele blauwdruk de positie van de lid-staten in de EMU wordt teruggebracht tot die van 'Länder' of van regio's. Integendeel, in alle plannen blijft politiek en economisch het zwaartepunt liggen bij de regeringen der afzonderlijke lid-staten. Kan van die regeringen worden verwacht dat ze bereid zijn zo'n gouden standaard mechanisme te laten opereren en aan hun achterban te verkopen? Kan dat van de vakbeweging worden verwacht? Men kan hier, dacht ik, op zijn minst sterke twijfel hebben.⁶

En tenslotte, hoe staat het met de realiseerbaarheid van de oplossing via de overdrachtsinkomsten? In een studie, onlangs op verzoek van de Europese Commissie verricht door een groep externe deskundigen onder voorzitterschap van *Sir Donald MacDougall*, wordt de hoogte van de noodzakelijke overdrachtsinkomsten tussen de lid-staten voor een eerste aanzet tot de EMU geraamd op 5-7% van het gezamenlijke BNP der lid-staten. Aangezien dit percentage een gemiddelde is voor de gehele Gemeenschap en ontvangende lid-staten niet meebetalen, zal het in feite voor de betalende lid-staten op een hoger bedrag gaan uitkomen. Maar afgezien daarvan betekenen deze 5-7% voor Nederland, berekend over ons BNP, dat zo ongeveer de gehele opbrengst van onze BTW er mee gemoeid zal zijn. En in de Bondsrepubliek zal, om de vergelijking door te trekken, de opbrengst der Mehrwertsteuer niet eens voldoende zijn. Als we nu constateren dat 1% van het BNP voor hulp aan

ontwikkelingslanden voor de meeste landen al te veel is gevraagd, mogen we dan aannemen dat een veelvoud daarvan voor een zaak, die het publiek veel minder aanspreekt, wel haalbaar zal zijn? In deze 5-7% zitten niet begrepen de extra overdrachtsinkomsten voortvloeiende uit de verschuiving der werkgelegenheid, welke hier aan de orde zijn: zou dat extra er dan niet helemaal bij inschieten?

Communautaire bemoeienis met inkomens en prijzen is zeker een hachelijke aangelegenheid. Dit is meer omdat deze materie in sommige lid-staten heel wat beter geregeld is, of wel, functioneert, dan in andere terwijl het daarnaast ook voorkomt – bijv. in de Bondsrepubliek – dat de overheid zich hier onthoudt; het laat zich dan ook verstaan, dat wordt verdedigd dat de Gemeenschap er inderdaad buiten kan blijven. Maar het vorenstaande rechtvaardigt al evenzeer de vraag of het functioneren van een EMU volgens het vergaande communautaire concept met één enkele Europese munt, zonder deze bemoeienis niet eveneens een hachelijke onderneming dreigt te worden; anders gezegd, de hier aangesneden problematiek doet wel betwijfelen of een EMU volgens die opzet zich wel verdraagt met de lichte institutionele structuur welke we in de blauwdrukken vinden en de zoëven gesignaleerde onzekerheid rond de overdrachtsinkomsten binnen de Gemeenschap. Waarschijnlijk zal men hier moeten kiezen of delen!

Fiscale harmonisatie

Een bespreking van de verdeling der bevoegdheden dient ook aandacht te geven aan de gevolgen daarvoor, welke uitgaan van de fiscale harmonisatieplannen der Europese Commissie. Daartoe behoort al sinds lang de afbraak der fiscale grenzen in de Gemeenschap, hetgeen, naar haar mening, een vergaande harmonisatie der tarieven der voornaamste indirecte belastingen, de BTW en de accijnzen, vordert, en wel zodanig dat deze binnen een beperkte marge van enkele punten komen te liggen. Voor de lid-staten brengt dit mee dat ze alleen binnen deze marges nog autonoom hun tarieven kunnen bewegen; verschuivingen op bredere schaal en een verplaatsing van het niveau waarop de marge zich bevindt (verschuiving van de druk tussen directe en indirecte belastingen) worden een communautaire aangelegenheid.

De conclusie luidt, dat er op het stuk van de noodzakelijke communautaire bevoegdheden op essentiële punten (private sector, lonen, inkomenspolitiek, overdrachtsinkomsten) vragen en onzekerheden bestaan. Deze onzekerheden zijn mede bepalend voor het verkrijgen van een inzicht in richtingen, waarin een toekomstig communautair beheer zich zal kunnen ontwikkelen. En een volgend punt van twijfel is of er, gezien de nagenoeg volledige afwezigheid van een politieke infrastructuur in Europa – die zich ook niet zo eenvoudig binnen de vrij strakke tijdschema's die telkens voor de vorming der EMU worden vastgesteld zal laten opzetten – op het communautaire vlak t.z.t. wel voldoende politiek gezag zal zijn om van de ontvangen instrumenten een effectief gebruik te maken.⁷ Het is, zo gezien, dan ook niet verwonderlijk dat juist de socialistische partijen, gezien het gewicht dat deze toekennen aan de rol van de overheid voor de regulering van het economisch leven, de neiging hebben om zich m.b.t. de overdracht van bevoegdheden kritisch en wantrouwend op te stellen.

Dit wantrouwen wordt nog gemakkelijk versterkt door een aantal feitelijke ontwikkelingen binnen het Europese bedrijf. Er is het onverbloemde koesteren van het nationale eigenbelang door een aantal lid-staten; er zijn de onderonsjes tussen de grote lid-staten en er is de proeftuin der supranationaliteit, de Europese administratie, welke, gezien de werking en de praktijken die er zijn ingeburgerd, laat zien dat op het Europese vlak zaken als efficiency, transparantie en democratie niet zo in aanzien zijn als bij moeder thuis het geval is.

Voorwaardenbeleid

De hiervoor gegeven verklaringen voor de kritische houding doen tevens uitkomen dat dit geen negatieve opstelling behoeft te zijn. Immers, centraal staat daarin te zorgen dat hetgeen in de loop der tijden nationaal is verkregen aan economische en sociale ordeningsinstrumenten, aan democratisering der samenleving, op het Europese vlak niet weer de mist ingaat.

Er is, met name toen het voorwaardenbeleid werd gelanceerd wel gesteld dat het beleid der PvdA zich in negatieve richting zou gaan ontwikkelen (eng-Nederlandse variant op het 'socialism stops at Dover'). Daar blijkt dan evenwel niet veel van te zijn uitgekomen, als we zien naar het beleid van socialistische bewindslieden en naar wat er aan concrete besluiten op het voornoemde politieke congres uit de bus is gekomen. Dat op bepaalde terreinen van Gemeenschapspolitiek een afwijkende opvatting wordt gehuldigd, doet daaraan niet af. Een verstrakking in de toekomst is daarmee natuurlijk niet uitgesloten en met name de zoëven signaleerde bedenkelijke feitelijke ontwikkelingen kunnen zoiets in de hand werken.

Dat de actuele koers niet negatief is ingesteld komt in het bijzonder naar voren, wanneer we vaststellen:

dat voor de vele problemen, welke een internationaal kader voor hun oplossing behoeven — als bijv. werkgelegenheid, sectorpolitiek, milieupolitiek — het Europese kader in diverse uitspraken van het PvdA-congres als het meest passende wordt aangewezen. Men realiseert zich terecht dat een klein land daar toch nog altijd een meer dan evenredige invloed kan uitoefenen.

dat er in principe tegen supranationaliteit voor dit Europese kader niet wordt geopponneerd; integendeel, we kunnen vaststellen dat in beslissingen van het congres uitbreiding van de bestaande toestand wordt aanbevolen, zelfs daar waar het twijfelachtig is of de Gemeenschap er wel bevoegdheden heeft. Natuurlijk richt zich juist op deze supranationaliteit, zoals we hebben gezien, het voorwaardelijkheidsdenken en de daarmee verbonden kritische benadering: op welke gebieden, in welke omvang is supranationaliteit nodig en onder welke voorwaarden is dat aanvaardbaar. Rond dat voorwaardenbeleid, aldus *Den Uyl*, bestaan misverstanden. Het mag, naar hij stelt, niet in die enge zin worden verstaan dat geen medewerking mag worden gegeven als niet zeker is dat de Gemeenschap zich in socialistische richting zal gaan ontwikkelen; die garantie is in een democratisch Europa niet te verlangen. Waar het wel op neer komt is, dat deze medewerking afhankelijk wordt gesteld van de politisering en de democratisering van het huidige overwegend technocratische Europa, van de vorming van een politieke infrastructuur dus, die beïnvloeding en

invulling in socialistische, en uiteraard ook in andere politieke richting mogelijk maakt. Niets schokkends dus! Zo geïnterpreteerd houdt dit voorwaardenbeleid, op de keper beschouwd, niet meer in dan dat men er zich destijds goed van bewust is geweest dat met het lanceren der EMU een kwalitatief geheel andere Europese ontwikkeling werd ingezet, vanwege de daaraan verbonden supranationaliteit op essentiële beleidsterreinen.

Tegelijk stellen we echter ook vast, dat voor een beleid dat de noodzaak van een Europese samenwerking als uitgangspunt heeft en dat zich ten doel stelt deze bewust en kritisch stap voor stap te begeleiden, de inhoud als weinig operationeel en concreet overkomt. Er zou bepaald een winst aan inhoud en aan houvast voor het publiek komen, indien de aandacht veel intensiever zou worden gericht op vragen, zoals die, welke in de voorgaande paragraaf zijn naar voren gekomen, op het ontwerpen van alternatieve concepties voor de Europese vormgeving en op de zgn. complementaire beleidsterreinen, waar zich een goed deel van de dagelijkse Europese politiek op concentreert. In een tijdsbestek, waarin een permanente discussie gaande is over plannen, welke van beslissende invloed kunnen zijn voor de richting der verdere integratie, kan men zich niet de luxe permitteren de zaken op zich af te laten komen. Het is ook niet erg logisch, want deze discussie dreigt zich daarmee in essentie te gaan afspelen tussen communautaire en nationale regeringsinstanties en wetenschappelijke kringen: kortom, op een in beginsel niet politiek vlak dus. En dat was het toch waartegen zo werd geopponeerd? Politieke partijen hebben hier ook een duidelijke taak tegenover de Europese bevolking, een taak, die in het verleden nogal eens verwaarloosd is. Want het is toch deze bevolking, die in laatste instantie zal moeten beslissen over de vormgeving van Europa. Daartoe moet dan wel de nodige voorlichting worden gegeven over pro's en contra's der plannen, over financiële en institutionele gevolgen, over mogelijke alternatieven, enz. Dat is een opgave met een zo duidelijke politieke strekking, dat deze niet aan de Europese instanties kan worden overgelaten, de enige instanties die er thans iets aan doen!

Hoe verder?

Een weg terug behoort niet tot de realiteit. Handhaving der bestaande situatie – een gemeenschappelijke markt, geflankeerd door de sterk ongecoördineerde economische politiek van negen lid-staten en overkoepeld door een groot politiek vacuüm – is, gezien de ervaringen, ook geen aantrekkelijk perspectief, wanneer éénmaal de noodzaak van een Europese integratie als uitgangspunt van beleid is aanvaard. Rest dus het vinden van een uitweg naar voren. Als het zich uitspreken voor de verreikende communautaire blauwdrukken te zeer als een sprong in het onbekende wordt ervaren, dan is daarmee geen impasse ingeluid: men kan zich immers oriënteren op, en uitspreken over, minder vergaande concepties, eventueel als tussenstation, van waaruit t.z.t. naar behoeven, maar niet verplicht, verder zou kunnen worden gegaan.

Zo kunnen we, om een eerste aanzet in die richting te geven, vaststellen dat het allemaal al een stuk gemakkelijker zou komen te liggen, indien de communautaire plannen in twee opzichten zouden worden verlicht.

In de eerste plaats kan op monetair terrein het plan om de nationale

valuta af te schaffen, deze te vervangen door één enkele Europese munt, de deviezenreserves te poolen en de betalingsbalansen te doen verdwijnen, vooreerst maar beter vervangen worden door een meer beperkt doel: het herstel van een wisselkoersdiscipline in de Gemeenschap, waarbij de nationale pariteiten kunnen worden aangepast, met inachtneming van communautaire spelregels. De recente, op initiatief der lid-staten, opgestelde plannen voor een Europees monetair systeem gaan, voor zover op dit ogenblik is na te gaan, trouwens in die richting en zijn dus al veel minder ambitieus.

Met betrekking tot de hiervoor besproken problematiek inzake inkomens (lonen), produktiviteit en prijzen kan zo'n meer beperkte opzet al heel wat druk van de ketel weghalen. Wisselkoersaanpassingen kunnen in een aantal situaties soelaas bieden en daarmee wordt dan een instrument behouden, ook voor een communautaire werkgelegenheidspolitiek.

Gezien de terzake uiteenlopende ontwikkelingen tussen de lid-staten (onder meer vanwege betere ordening en arbeidsverhoudingen en een hoger tempo van innovaties), gezien ook de hiervoor al gesignaleerde institutionele opzet in de communautaire blauwdrukken, volgens welke het politieke en economische zwaartepunt steeds bij de lid-staten blijft, ziet het er naar uit dat zo'n systeem van één enkele munt een te nauwe jas is. In de Europese verhoudingen is een systeem van één munt voor het voeren van economische en sociale politiek zeker niet superieur.

Meer algemeen gesteld biedt deze beperkte opzet een grotere transparantie: niet enkel de expert, maar iedere belangstellende kan waarnemen of in deze of gene lid-staat de zaken uit de hand lopen. Ook zo gezien is er een aansluiting bij de feitelijke en in de toekomst te verwachten verhouding tussen lid-staten en Gemeenschap.

Van de lid-staten vordert ook deze meer bescheiden doelstelling de verplichting communautaire spelregels te volgen. Zonder orde op het gebied der openbare financiën, zonder bindende communautaire procedures die een coördinatie der economische politiek mogelijk maken, komt er niets van terecht, zoals de slechte ervaringen met het vrijblijvende intra-gouvernementele overleg wel uitwijzen.

Opties, die hier open zijn gelaten, zijn de uitbreiding van het Gemeenschapsbudget, al dan niet via een uitbreiding der eigen middelen, voor het voeren van een aanvullende communautaire economische en sociale politiek en voorts het opereren via een systeem van twee snelheden.

Een tweede maatregel om de communautaire plannen wat lichter te maken kan op fiscaal terrein worden gevonden en er in bestaan vooreerst af te zien van het voornemen de tarieven der voornaamste indirecte belastingen (BTW en accijnzen) te harmoniseren. Het doel dat daarbij voor ogen staat, de opheffing der fiscale grenzen, lijkt niet een onmisbaar onderdeel voor de vorming van een EMU te zijn, want de bestaande stelsels zijn, met name na de invoering der BTW, uit concurrentie-oogpunt gezien, al nagenoeg neutraal. Het is dan ook meer een zaak met een optisch, een psychologisch, doel gericht op de particulier. Want voor de ondernemerssector zijn er, zoals de ervaringen in de Benelux uitwijzen, wel andere methoden om de grenzen te doen vervagen. Een vrij verkeer over de grenzen voor de particulieren is natuurlijk een zaak van groot gewicht, want het zou voor deze tenminste eens een tastbaar bewijs zijn van het bestaan van een Europese integratie. Maar dit doel zou toch al goeddeels kunnen worden bereikt door verhogingen van de vrijstellingen bij invoer en verder door een beperkte harmonisatie voor

die kleine groep van goederen, welke particulieren in enige omvang over de grenzen plegen te brengen.

Met deze twee beperkingen, op monetair en fiscaal gebied, wordt bereikt dat de lid-staten een veel grotere mate van bewegingsvrijheid wordt gelaten op het vlak der openbare financiën en op dat der inkomens- en sociale politiek. Dat is van niet te onderschatten belang, omdat – juist daar – de belangen van brede lagen der bevolking liggen. Daarmede wordt dan tevens tegemoet gekomen aan de met steeds meer nadruk gestelde behoefte een zo kort mogelijke afstand tussen overheid en burger te bewaren in zaken, welke deze laatsten direct en dagelijks raken. De aldus verlichte communautaire plannen hebben niettemin alle mogelijkheden in zich om de in het Verdrag van Rome gestelde doeleinden (en zelfs nog meer dan dat) te verwezenlijken. Aanvulling met alle gewenste complementaire beleidsterreinen kan naar behoefte plaats vinden.

Zo gezien kan er dus zowel een zinvol einddoel voor langere tijd in worden gezien als een tussenstation van waaruit, naar behoefte en geleid door de opgedane ervaringen, verder kan worden gegaan. Waarheen en hoever? Daarover zal de Europese bevolking zelf moeten beslissen en het een opgave van politieke partijen om deze beslissingen mogelijk te maken!

Noten

- 1 Voor een overzicht van de ontwikkelingen binnen de PvdA, zie het artikel van W. J. Veenstra in de *'Internationale Spectator'* van april 1977.
- 2 S. Patijn: 'Integratie van EG onder voorwaarden', *NRC/Handelsblad* van 29-5-1976; J. M. den Uyl: interview in *NRC/Handelsblad* van 1-7-1976, als ook het artikel 'De noodzaak van nieuw denken over de samenleving' in die krant van 14-10-1978.
- 3 Rede van de heer R. Jenkins te Florence op 27-10-1977.
- 4 Zie diens artikelen in *Europarecht*, Heft 1/2-1975 en in *SEW* van februari 1978, waarin een nadere omschrijving van een EMU en een ontleding in de diverse vormen wordt gegeven.
- 5 Zie bijv. het rapport van de commissie Spierenburg en het artikel van J. Pen 'De Eurodaalder, een realistisch perspectief?' in *ESB* van 21-5-1975.
- 6 Een ondubbelzinnig 'nee' als antwoord op deze vragen wordt gegeven door Dr. C. J. Oort, oud-voorzitter van het monetaire comité der EG, in een artikel in *CMLR* van mei 1976, waarin deze dit vraagstuk van lonen, kosten en prijzen in de EMU bespreekt.
- 7 In een artikel 'Europese blauwdrukken en perspectieven' in het nummer september 1977 van dit tijdschrift ben ik hierop meer uitvoerig ingegaan.

B. M. Veenhoff

is werkzaam bij de Financiële Commissie van de Europese Gemeenschappen.

Rooie Vrouwen tussen Partij van de Arbeid en vrouwenbeweging

Het daverd in de Partij van de Arbeid van de 'partij in actie, de bestuurderspartij, de actieve partij, de basis, de communicatiekanalen, de staatspartij, de parlementaire partij'. In die hele discussie komen de Rooie Vrouwen slechts af en toe zijdelings in beeld. En dat terwijl de Rooie Vrouwen samen met de actiegroepen of zelfstandig, in en buiten de partij, actie voeren en pressie uitoefenen en daarmee de afgelopen jaren een spectaculaire groei hebben doorgemaakt (in twee jaar tijd van 270 naar 370 groepen).

Als de Rooie Vrouwen al ter sprake komen is dat met een mengeling van trots (bij ons kan zoiets toch maar) en afkeer (de manier waarop!). Zo worden de Rooie Vrouwen aan de ene kant gebruikt als vlag die de lading moet dekken, anderzijds genegeerd als exponent van de actiep partij waarin de hele problematiek van de combinatie actiep partij-parlementaire partij als het ware wordt samengebald.

De conclusie ligt voor de hand: de partij weet geen raad met de Rooie Vrouwen en is ook weinig geneigd zich erin te verdiepen. In de Rooie Vrouwen zelf bezint men zich op haar positie als deel van de PvdA en als deel van de feministische vrouwenbeweging. Ook het WBS-rapport *Partij, Parlement, Activisme* wijdt een belangwekkende passage aan de Rooie Vrouwen als actiegroep binnen de muren van het eigen huis.

Van Vrouwenbond tot Rooie Vrouwen

In de partijbestuursresolutie van 1973 ontbreekt het toenmalige Vrouwencontact (sinds 1969, daarvoor Vrouwenbond, nu Rooie Vrouwen). In de hele resolutie wordt met geen woord gerept over vrouwen. Het enige concrete actiepunt dat wordt genoemd is het onderwijs. Achteraf doet dat merkwaardig ouderwets aan. Men ging er nog steeds van uit dat via onderwijsvernieuwing maatschappijhervormingen tot stand zouden komen. Het Vrouwencontact was er in 1973 al achter, dat onderwijs, vorming en scholing om de lacunes die het onderwijs achterlaat op te vangen, verre van voldoende zijn om maatschappijhervorming tot stand te brengen. Het in de loop der jaren aanzienlijk verbeterde onderwijs, en de vorming en scholing die de Vrouwenbond haar leden in de bijna zeventig jaar van haar bestaan had geboden, droegen onvoldoende bij tot verbetering van de positie van de vrouw. Vrouwen bleven buitengesloten van inkomen, kennis, macht en arbeid. Doordat de levensomstandigheden in de westerse wereld zo vooruit waren gegaan, bleef die achterstand onzichtbaar voor wie hem niet zien wilde.

Het Vrouwencontact had in 1973 onder de actienaam Rooie Vrouwen al een paar geruchtmakende acties gevoerd: de acties tegen de lange wachttijden in de poliklinieken en tegen het beeld van de vrouw in de STER-reclame.¹

De PB-resolutie van 1975 vertoont een heel ander beeld. Geprobeerd wordt om organisatorische consequenties te trekken uit de partij-in-actie-gedachte. De Rooie Vrouwen zijn al zo ver. De nieuwe werkwijze is al vertaald in een nieuwe organisatievorm; het congres van het Vrouwencontact heeft de nieuwe naam Rooie Vrouwen aanvaard en de nieuwe structuur goedgekeurd. In de resolutie wordt die nieuwe structuur uitvoerig beschreven, en het congres mocht de Rooie Vrouwen daarvoor wel dankbaar zijn want anders was de resolutie wel erg mager geweest. In de nieuwe structuur van de Rooie Vrouwen is een andere actiegedachte vastgelegd dan waarschijnlijk destijds door het partijcongres is bedoeld. Ook in dat opzicht liepen de Rooie Vrouwen voorop.

De oorspronkelijke gedachte, bewustmakende acties buiten de partij, werd verlegd naar acties gericht op de partij zelf. Zowel op de wijze van besluitvorming en het gering aantal normen dat daarin een rol kon spelen, als op het beleid dat op geen enkele wijze rekening hield met de positie van de vrouw. Het actiedoel werd (analoog aan dat van Nieuw Links): het infiltreren in de PvdA met feministische visies. Daarom voerden de Rooie Vrouwen verstreckende organisatorische wijzigingen in. Een dergelijke infiltratie is onder voorwaarden geoorloofd. Die voorwaarden zijn dat uitgangspunten en doelstelling van de organisatie en van de infiltranten gelijk zijn. De infiltratie levert problemen op wanneer men niet van beide zijden overtuigd is van deze overeenstemming over uitgangspunt en doelstelling. *De kern van de problemen die de Rooie Vrouwen en de PvdA in hun relatie tot elkaar ondervinden, is dat men twijfelt aan deze overeenstemming.* De twijfel geldt zowel de intentie van de ander als die van zichzelf.

Spanningen over en weer

In de structuur van de Rooie Vrouwen en van de PvdA zijn afdelings-, gewestelijk en partijbestuur verantwoordelijk voor het vrouwenwerk: voor het opzetten van activiteiten en voor de politieke inhoud, en voor de financiering. In alle besturen wordt dan ook een contactvrouw gekozen, niet als vertegenwoordigster van de Rooie Vrouwen, maar als volwaardig bestuurslid, gekozen door de vergadering die ook de andere bestuursleden kiest. Bestuurders en vertegenwoordigers die tot taak hebben belangen tegen elkaar af te wegen, zijn geneigd de strijd van vrouwen af te doen met de kwalificatie belangenstrijd. Maar ook hier zijn de Rooie Vrouwen een stap voor: belangenstrijd, natuurlijk, de achterstand is evident en goede maatregelen om die te bestrijden zijn hard nodig. Een wezenlijk socialistische maatschappij echter, kan nooit tot stand komen als de onderdrukking van de vrouw, die in alle standen en klassen bestaat, niet is opgeheven.

Dit eist van de PvdA dat zij de strijd voor de bevrijding van de vrouw ziet als een socialistisch doel (zie beginselprogramma pag. 20) en het eist van de Rooie Vrouwen dat zij hun eigen onderdrukking plaatsen in het perspectief van de socialistische strijd tegen alle onderdrukking. Er is in de afgelopen jaren wel wát gebeurd op het gebied van de bestrijding van achterstand van vrouwen: de doorbraak in de volksverzekering door het amendement *Barendregt*, de niet aflatende strijd voor de abortuswet, de Emancipatie Commissie, de scholen voor volwassenen, het afschaffen van het kostwinnerschap in het Rijksambtenarenreglement (motie *Müller*). Op provinciaal en gemeentelijk

niveau verschenen beleidsnota's over emancipatie en over deeltijdarbeid. Nadat de Tweede-Kamerfractie de vrouwenemancipatie aanvankelijk als 'goed doel' aan het kabinet-*Van Agt* had overgelaten, worden nu de touwtjes weer aangehaald. De emancipatie is onder druk van de Rooie Vrouwen het laatste half jaar weer als politiek issue opgepakt. Toch wordt het optreden van de PvdA ook als zij emancipatiedoeleinden nastreeft, door Rooie Vrouwen argwanend bekeken. Het hoofdprobleem, de twijfel aan eigen en anderer intenties, dat de relatie tussen Rooie Vrouwen en PvdA kenmerkt, is met het nemen of uitlokken van maatregelen niet uit de wereld. Zolang de PvdA het beleid voor vrouwen niet integreert in haar totale beleid, zal het wantrouwen van de Rooie Vrouwen in de politiek in het algemeen en in de PvdA in het bijzonder blijven bestaan. Het wantrouwen van de PvdA jegens de Rooie Vrouwen berust op het onvermogen van de PvdA om de pressie van de Rooie Vrouwen te plaatsen in politiek perspectief.

Het optreden van de Rooie Vrouwen wordt afgedaan met: de methode staat me niet aan, of: er zijn te weinig gekwalificeerde vrouwen. Dit is goedkoop. De PvdA, gegrepen als zij is door de actiegedachte, blijkt weinig te kunnen verdragen als die actie op haar eigen doelstelling, organisatie en beleid is gericht.

De spanningsrelatie dient op politiek niveau vertaald te worden. Een duidelijk voorbeeld van een politieke strijd en de onhandige manier waarop partijgenoten daarmee omgingen, is de actie bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1977. De Rooie Vrouwen reageerden met een voorkeurstemmenactie op het feit dat vrouwen vrijwel uitsluitend op onverkiesbare plaatsen stonden. Onder het motto: 'Vrouwen, Kom op voor jezelf'.

Veel partijgenoten, en niet de geringsten onder hen, ontzegden de Rooie Vrouwen het recht die emancipatie-leuze te voeren. Daarmee mochten vrouwen niet, wat arbeiders moeten: zich bewustworden van hun eigen positie en strijd voeren tegen de eigen onderdrukking. De discussie laaide in de hele partij hoog op, wat ook het doel van de actie was. Allerlei weerstanden toonden dat de PvdA de vrouwen als enge belangengroep wenst te blijven zien. Ook de angst voor verlies van eigen macht verhindert partijgenoten de politieke dimensie van de vrouwenstrijd te erkennen.

Autonoom handelen

De spanning waarin Rooie Vrouwen en partij tot elkaar verkeren zal met de groei van de Rooie Vrouwen alleen nog maar toenemen. Partijbestuur, afdelings- en gewestelijke besturen zullen zich er terdege van bewust moeten zijn dat die spanning alleen hanteerbaar kan blijven als het wederzijds wantrouwen wordt herkend en verminderd.

De verbinding tussen socialisme en feminisme die de Rooie Vrouwen leggen zal door de PvdA moeten worden erkend. De PvdA zal zich bij haar beleid van deze dimensie van het socialisme bewust moeten worden. De PvdA moet een beleid gaan voeren waarvan de vrouwenstrijd een geïntegreerd onderdeel uitmaakt.

De Rooie Vrouwen moeten zich realiseren dat werken in een politieke partij vraagt om politieke probleemstellingen en oplossingen. Het vertalen van persoonlijk ervaren onderdrukking in wetten en maatregelen is echter buitengewoon moeilijk, vooral voor vrouwen die immers doorgaans weinig maatschappelijke ervaring hebben. Bovendien zijn er feministische

normen, die de parlementaire democratie niet wensen te erkennen en naar andere vormen zoeken. Daarom blijven zij in de vrouwenbeweging werken en zijn zij minder geneigd hun eisen en verlangens volgens de geldende procedures kenbaar te maken. Het is niet toevallig dat op de eerstvolgende landelijke vergadering van de Rooie Vrouwen (10 februari 1979) een druk bediscussieerd stuk ligt als vervanging van het stuk van de landelijke kerngroep. Het Rooie Vrouwen-manifest 1979 van de landelijke kerngroep gaat uit van de socialistische strijd voor gelijke verdeling van macht, en stelt de PvdA op grond van haar eigen beginselprogramma verantwoordelijk voor een beleid dat machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen bestrijdt. Deze politieke vertaling van het feministisch socialisme ligt voor veel vrouwen ver buiten hun gezichtsveld.

Het feminisme heeft als een van haar grondslagen: het persoonlijke is politiek; de strijd in het persoonlijk leven is tegelijkertijd een politieke strijd. Maar het gevaar dat in deze opvatting verscholen ligt, is dat politieke tegenstellingen in persoonlijke tegenstellingen worden vertaald. Daardoor wordt soms politiek handelen door feministen verward met gebrek aan integriteit, zodat het sluiten van politieke compromissen leidt tot verwijdering in de persoonlijke sfeer. Binnen de vrouwenbeweging zijn de Rooie Vrouwen de enige die de politieke strijd aangaan en daarvan de consequenties aanvaarden. Daardoor dreigen zij soms in conflict te komen met 'ware feministen' die politiek denken en handelen beschouwen als ontrouw en verraad. Wie echter weigert zich politiek te manifesteren loopt het risico zichzelf te isoleren van de maatschappelijke werkelijkheid en onder te gaan in sectarisme. De Rooie Vrouwen kiezen bewust voor een politieke stellingname, op basis van het socialisme en in de Partij van de Arbeid.

Voorwaarde daartoe is dat de Partij van de Arbeid ruimte geeft aan de Rooie Vrouwen die binnen deze partij hun feministisch socialistische visie in politiek handelen willen omzetten. Voor de Rooie Vrouwen betekent die keus dat zij zelfbewust moeten zijn, opdat ze niet heen en weer geslingerd worden tussen de PvdA en de feministische vrouwenbeweging. Dit zelfbewustzijn bestaat bij de gratie van de eigen overtuiging. Deze problematiek kwam concreet tot uiting in de strijd voor vrije abortus. Het grote probleem ontstond toen Wij Vrouwen Eisen, waarvan de Rooie Vrouwen deel uitmaken, heftig stelling nam tegen de PvdA tijdens de formatie van het tweede kabinet-*Den Uyl*, waarbij een procedure-afspraken voor een abortuswet tot stand kwam. Door de Rooie Vrouwen werd de demonstratie van Wij Vrouwen Eisen tegen de procedureafspraken in het regeerakkoord niet opportuun geacht. Wij Vrouwen Eisen beschouwde dit als toegeven aan de PvdA en verraad aan de vrouwenbeweging. Het wantrouwen van de vrouwenbeweging jegens de Rooie Vrouwen en de PvdA is wel gerechtvaardigd. De PvdA laadt inderdaad de schijn op zich actiebewegingen voor eigen politieke doeleinden te willen gebruiken. Dat gevaar bedreigt ook de Rooie Vrouwen. Zij ontkomt aan dit gevaar wanneer zij haar recht op autonoom handelen weet te waarborgen.

Noot

- 1 Voor een verslag daarvan: *Wij leerden fier rechtop te staan, zeventig jaar socialistische vrouwenbeweging*, pag. 36 e.v., ten van den Heuvel, Uitg. Rooie Vrouwen 1978.

Pijkel Schröder

is landelijk contactvrouw van de Rooie Vrouwen.

Een controversieel verschijnsel

C. J. Visser, *Eurocommunisme Italiaanse stijl*, NIVV-reeks 17, 's-Gravenhage 1978

Het is niet zo verwonderlijk, dat de Italiaanse Communistische Partij, de PCI al jarenlang een brede belangstelling geniet, zowel van sympathiserende als van tegengestelde kant. C. J. Visser, die aan dit politiek verschijnsel een overzichtelijk werkje heeft gewijd in opdracht van het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, begint zijn studie met de vermelding van de ongerustheid van *President Carter* over een eventuele toetreding van de PCI tot de Italiaanse regering, iets waartegen in zijn tijd ook *Kissinger* ernstig gewaarschuwd had en zelfs maatregelen had beraamd. Anderzijds is de ontwikkeling van de PCI als voornaamste representant van het Euro-communisme ook een bron van argwaan voor het Kremlin, waar men de capriolen van *Berlinguer* c.s. met argusogen volgt. Tenslotte is deze ontwikkeling voor allerlei links-radicalen groeperingen een verschijnsel, waaruit de hoop geput wordt voor nieuwe socialistische mogelijkheden in heel Europa. Deze verschillende aspecten komen in Vissers studie alle min of meer aan de orde.

Visser geeft allereerst een overzicht van de bewogen geschiedenis van de PCI die een kwart eeuw aan vervolging heeft blootgestaan en een bestaan heeft geleid van illegaliteit en ballingschap. Zij leefde, zoals Visser zegt, in de schaduw van twee totalitaire systemen, het fascisme in Italië en het stalinisme in de Sowjet-Unie, en dat heeft zijn invloed gehad op denken en handelen van de Italiaanse communisten. Zij vertoonde in haar ontwikkelingsgang dezelfde koerswisselingen en interne crises, die de meeste Europese communistische partijen doormaakten.

De PCI beschikte echter over een aantal intellectuelen, die deze lotgevallen met vaardige pen in alle fasen wisten

te beschrijven. Visser heeft, bij alle kritische zin, de kwaliteit van die partijgeschiedschrijving wellicht wat overschat. Visser wijst er zelf op, dat de geschriften van de voornaamste theoreticus, *Antonio Gramsci*, in de jaren '50 in geselecteerde vorm verschenen, pas in 1975 compleet en ongcensureerd werden uitgegeven. Terecht heeft men erop gewezen dat dit niet van een groot respect voor de historie blijkt geeft. Dat de eerdere uitgave door de partijleider *Togliatti* werd 'bezorgd' geeft ook te denken, te meer, waar *Togliatti* de man was, die naar alle waarschijnlijkheid Gramsci in de gevangenis had doen belanden, wat weer niet verhinderde, dat in de oudere traditie Gramsci en *Togliatti* als trouwe kameraden worden voorgesteld. Zo zijn de kronkelwegen van de Italiaanse partijpolitiek.

De betekenis van Gramsci

Met Gramsci is men tevens bij de figuur, die aan het Italiaanse communisme in de westerse wereld zijn intellectuele standing heeft verleend, waardoor zelfs de leidende positie van de Franse communisten in de schaduw werd gesteld. Misschien wordt Gramsci daarom in Angelsaksische kringen meer geëerd dan in Parijs. Ook te onzent geniet hij in bepaalde kringen, stellig mede tengevolge van het feit, dat hij zijn werken schreef tijdens zijn gevangenschap, van 1927 tot 1936, een bijzondere populariteit. De 'selectieve' wijze, waarop zijn werken na zijn dood zijn gepubliceerd, verleent aan zijn daarin verkondigde theorieën wel een min of meer speculatief aspect, dat tot extra-voorzichtigheid noopt en doet aarzelen hem, met een Amerikaanse bewonderaar, de historicus van de neger-slavernij *Eugene Genovese*, maar meteen tot 'de grootste westerse marxistische theoreticus van onze eeuw' uit te roepen.¹

In Vissers werkje wordt deze theoreticus, die inmiddels tot een soort heilige verheven is, wiens portret in alle partijbureaus aanwezig is en van wiens verblijf in de gevangenis zelfs een speelfilm is gemaakt, tot wat bescheidener proporties teruggebracht. Gramsci is een overtuigd aanhanger van het marxisme-leninisme, al wordt dit leninisme in sommige kringen ook al weer aange-

vochten. Een soort verlicht sociaal-democraat of revisionist à la *Bernstein* was hij allerminst. Van *Marx* nam Gramsci de klassenstrijd leer volledig over, maar diens opvatting van een 'vals bewustzijn' waarmee in periodes en pauze in de klassenstrijd de bourgeoisie de onderliggende klassen paaid, deelde hij niet. Het merkwaardig soort overeenstemming, dat de kloof tussen heersende klasse en de massa tijdelijk kon overbruggen, deze 'consensus', intrigeerde hem en bracht hem tot het begrip 'hegemonie', dat inderdaad een typisch Gramsciaanse bijdrag is tot de klassenstrijd leer, al kwam de term in enigszins andere betekenis ook al voor in de vóór-revolutionaire literatuur in Rusland.

Gramsci's 'hegemonie'-leer komt, zeer in het kort, hierop neer, dat elke opkomende sociale groep zich via daarmee verbonden intellectuelen een sociaal en cultureel klimaat schept, dat de leidend rol van deze groep in staat en samenleving schraagt. Ook de arbeidersklasse moet zich zo'n geestelijke achtergrond creëren, waartoe intellectuelen zowel uit eigen kring als uit de bestaande samenleving voortgekomen, haar moeten opvoeden. Het aangewezen orgaan daarvoor is de politieke partij met alles eromheen. Die partij moet daartoe goed gedisciplineerd zijn; Gramsci is dan ook voorstander van het democratisch-centralisme, dat in alle communistische partijen heerst. De partij staat onder leiding van intellectuelen, die de massa het marxistische stelsel van ideeën en normen moeten bijbrengen in een soort permanente educatie, die qua methode archaïsch, nl. een indoctrinatie via voortdurende herhaling, en qua instelling in hoge mate elitair is.

Gramsci's politieke strategie houdt verder in, dat men wel verwante groepen als bondgenoten aanvaardt, in de vorm van een 'historisch blok', maar dit betekent niet, dat men na de overwinning meer partijen erkent. Die overwinning wordt bevochten in een langdurige strijd om de publieke opinie, ter bezetting van allerlei intermediaire posities, lokaal, regionaal en bedrijfsgewijze, o. a. door cellenbouw, om als de tegenstander voldoende ondermijnd en stormrijp is gemaakt met het inmiddels verworven sociaal en geestelijk overwicht tot een bestorming van de burgerlijke veste over te gaan.

Gramsci's politiek is dus wel revolutionair, maar terwijl bij *Lenin* de revolutionaire daad voorafgaat aan de ontwikkeling van het socialisme, is Gramsci's greep naar de macht het sluitstuk daarvan.

Het is dan ook niet zo verwonderlijk, dat in Gramsci's vocabulaire de 'dictatuur van het proletariaat' nauwelijks voorkomt: met de tegenstander is immers afgerekend. Dit betekent evenwel, dat de PCI zich nauwelijks op Gramsci beroepen kon, toen zij zich keerde tot een democratisch-pluralistisch partijstelsel. En ook het andere pronkstuk van het Euro-communisme, de politieke autonomie, met name t.a.v. Moskou, vindt geen steun bij Gramsci, die een overtuigd 'internationalist' was en ook in de praktijk de Derde Internationale getrouwelijk diende.

De Italiaanse communistische koerswijziging

Wij zullen Visser niet in details volgen wanneer hij uiteenzet, op welke wijze de PCI poogde in de binnenlandse politiek, op ideologisch gebied en in haar relaties tot het Oostblok en tot verwante partijen in West-Europa haar politieke strategie en tactiek, min of meer getrouw aan de erfenis van Gramsci, te formuleren en te realiseren.

Dit proces begint met de deelneming aan de opstelling en aanneming van de Italiaanse constitutie in 1947/8, ook na het uittreden uit de regering. De eerste ommeswaai is in 1956, na *Chroesjtsjow's* onthullingen, toen Togliatti het 'polycentrisme' afkondigde. Dit bellette overigens niet, dat de Russische inval in Hongarije in datzelfde jaar bij de PCI volledige instemming vond en nog steeds vindt. Visser had er trouwens goed aan gedaan, de vroegere carrière van Togliatti, evenals die andere voorganger, *Longo*, ten nauwste bij de Russische manoeuvres en intriges in de Spaanse burgeroorlog betrokken, nader te releveren. Pas in 1968 bracht de 'Praagse lente' en haar afloop een diepgaande kloof met Moskou; de Franse PC was toen nog niet zover.

In 1973 is het, naast de oliecrisis, bovenal de Chileense ervaring, die de nieuwe leider *Enrico Berlinguer* tot afkondiging van de idee van het 'historisch compromis', variatie op Gramsci's 'historisch blok' brengt in de vorm

van steun aan en eventueel samengaan met de christen-democraten. Uitloper daarvan is Berlinguere's introductie van het begrip 'austerita' (soberheid), begin 1977, met het doel via massale bezuinigingen als redder van Italië en heel West-Europa uit de crisis op te treden. Tenslotte zou de moord op Moro, die de PCI-tactiek begunstigd had, maar tijdens wiens gijzeling de PCI de harde lijn van de CD volgde, een nieuwe etappe inluiden. Deze stellingname, door dik en dun, naast de CD, die de PCI in conflict bracht met de socialisten o.l.v. Craxi, versterkte de weerstanden, die de gevolgde politiek binnen en buiten de partij had opgeroepen, met het gevolg, dat dit Euro-communisme Italiaanse stijl op dit moment min of meer in een impasse is geraakt.

Wat op deze weg door het labyrint van de Italiaanse politiek op grond van Vissers' exposé opvalt, is o.a. de ongezonde structuur van het Italiaanse politieke bestel, waarin de partijen een volstrekt dominerende rol spelen, ten koste van het functioneren van het parlement en van een gezonde staatsburgerzin van de hele bevolking, die dan ook in de nasleep van de terroristen-moorden volstrekt verstek liet gaan.

Voor die PvdA-leden, die hier te lande de rol van de 'partij' in het politieke bestel willen versterken, zou het wellicht van nut kunnen zijn, er eens kennis van te nemen, tot welk een bureaucratische overwoekering, kliekvorming, chaotische willekeur, verspilling van landsgelden, incompetentie en corruptie de ondoorzichtige oligarchie van partij-instanties in de Italiaanse 'partitocratie' heeft kunnen leiden. 'Italië is een republiek, die is gegrondvest op de partij-lidmaatschapskaart', heeft een criticus gezegd, die zich erop beriep dat tegenover partij-loyaliteit competentie het in alle mogelijke instanties en functies moest afleggen. De PCI heeft lange tijd een reputatie van 'schone handen' kunnen handhaven t.a.v. van wat ten dele stellig een erfenis is van de fascistische partij-dictatuur. Sedert haar bondgenootschap met de door-en-door-corrupte CD dreigt zij in dezelfde poel te worden meegesleurd. Haar deelneming aan de royale staatssubsidiëring van de politieke partijen (met de CD samen in 1975 voor meer dan 200 miljoen gulden!), evenals aan het CD-monopolie van radio en televisie sedert juli 1977, is in dit verband sympto-

matisch.

Men moet zich trouwens over het democratisch gehalte van het Euro-communisme Italiaanse stijl toch niet al te veel illusies maken. Hoewel het intellectuele bedrijf binnen de PCI levendiger is dan bijv. in de Franse CP, waar kritische figuren als *Elleinstein binnen* de partij niet aan bod komen, ontbreken ook in de PCI de verketteringen en uitstotingen allerminst. Het democratisch centralisme heerst hier wel niet zo streng, maar fractie-vorming is uit den boze, zoals allerlei radicale oppositionele elementen ondervonden. Van een reële participatie-democratie heeft de PCI geen kaas gegeten: voor haar zijn acties en stakingen de enige vormen van wat zij noemt een 'fundamentele democratie'. De partij blijft baas en bij de verwerving van regeermacht, al of niet in de vormen van het 'historisch compromis', zou er voor enigerlei oppositie binnen of buiten het parlementair bestel weinig ruimte overblijven. Daarvoor zijn de anti-democratische elementen in de traditie ook van de Italiaanse communisten nog altijd te sterk en daaraan doet ook de al of niet openlijke afzwering van de 'proletarische dictatuur' weinig af. Geen groter misverstand is denkbaar dan het Euro-communisme als overgangsvorm naar een nieuwe sociaal-democratie voor te stellen, voor Berlinguer een gruwel. Daartegen is trouwens de conceptie van het revolutionaire eindstadium, de 'sprong' in het rijk van de socialistische opbouw, met de 'onvermijdelijke weerstand van de heersende klasse', een duidelijke, op Gramsci teruggaande waarborg.

PCI en andere communisten

In haar relaties tot de Sowjet-Unie en de partijen van het Oostblok heeft de PCI stellig veel bijgedragen tot een doorbreking van de Russische mono-cultuur. De veroordeling van de interventie in Tsjechoslowakije was moedig en duidelijk, waarbij men bedenken moet, dat de helft van de partijleden van de PCI die interventie goedkeurde, terwijl de Franse CP zelfs de 'normalisering' van Husak met huid en haar slikte. Over ideologische kwesties schuwden de Italianen de strijd met Russische hogepriesters als *Soeslov* en *Ponomarjov* allerminst. Maar toch bleef de band

met de Sowjet-Unie bestaan en een openlijke breuk vermeden. Zover als de Spaanse communistenleider *Santiago Carrillo*, die het socialistisch gehalte van de Sowjet-Unie openlijk in twijfel trok, zou Berlinguer niet gaan. Integendeel, op economisch en moreel gebied bleef de superioriteit van de Oostbloklanden tegenover het Westen erkend. Zelfs op het gebied van de buitenlandse politiek wordt de mondiale rol van de Sowjet-Unie bejubeld, al brachten de Russische machinaties op een voor de Italianen zo gevoelig terrein als Ethiopië de PCI wel in verwarring.

T.a.v. de kwestie van de mensenrechten en de positie van de dissidenten in de Sowjet-Unie is een zekere dubbelzinnigheid merkbaar: de PCI schijnt met deze kwesties meer in haar maag te zitten, dan een openlijke stellingname te wagen. Ondanks aanvaarding van de détente, van de EEG (aanvankelijk uit anti-Amerikanisme!) en zelfs van de NAVO, blijft de PCI vasthouden aan wat Visser noemt een typisch 'manicheïstische visie op de internationale verhoudingen', d.w.z. een tweedeling van de wereld in een 'slecht' agressief imperialisme enerzijds, en een 'braaf' vredelievend blok van progressieve krachten anderzijds. De positie van de satellietlanden tegenover de PCI hangt af van de mate van 'vrijmoedigheid' die de partijen aldaar zich tegenover de Sowjet-Unie kunnen veroorloven. Opvallend is een verbetering van de betrekkingen met Oost-Duitsland sedert het heengaan van *Ulbricht* aldaar. Daarentegen staat Praag en Sofia scherp afwijzend tegen de 'scheurmakers' en het is dan ook geen wonder, dat het op een conferentie van Warschau-landen in Sofia was, oktober '76, dat het Euro-communisme uitdrukkelijk veroordeeld werd. Maar dat was dan ook in reactie op de mislukte poging op de conferentie van Europese communistische partijen in Berlijn in maart '76, de ideologische eenheid van communistisch Europa te redden.

Begin '77 reageerden de rebellerende partijen op 'Sofia' met een gemeenschappelijke conferentie in Madrid, mischien één der hoogtepunten van het Euro-communisme. Toch is het de vraag of er van een werkelijk eenheidsfront van de Euro-communisten kan worden gesproken. Daarvoor staan met name de partij van *George Marchais* en die van *Carrillo* te ver van elkaar. Er

zijn over de variaties van het Euro-communisme bij Visser interessante gegevens aanwezig. Tussen de zo geheel verschillende figuren als Berlinguer en Marchais zijn herhaaldelijk meningsverschillen te constateren, zoals bijv. over de houding t.a.v. de Portugese communisten van *Cunhal*. Ook de toekomstperspectieven van het Euro-communisme lijken beperkt. Het is immers wel merkwaardig, om niet te zeggen symbolisch, dat de PCI uitdrukkelijk de vorming van één Europese communistische partij voor de verkiezingen voor het Europese parlement heeft afgewezen, waarbij met name de toetreding van Spanje, Portugal en Griekenland tot de Europese gemeenschap de twist-appel tussen PCI (pro) en PCF (anti) schijnt te zijn geweest. Maar van Italiaanse zijde wordt aan dit geschilpunt een hele historische achtergrond opgehangen, die er wel op wijst hoezeer de PCI zich als model van het Euro-communisme laat geleiden².

Dat geldingsbesef is op zichzelf begrijpelijk. Als partij met 1,8 miljoen leden (op een bevolking van 60 miljoen), met meer dan eenderde van de stemmen, is de PCI in het Europees geheel een factor van betekenis. Niet in de laatste plaats om haar intellectuele vitaliteit en creativiteit. Meer althans dan omdat zij aanleunt tegen een regering, die op 90% van de bevolking steunt, volgens een der PCI-leiders een democratischer toestand dan in landen waar een sterke oppositie aan de regeermacht kan komen.

Met deze terloopse uitspraak van een vooraanstaand lid van het partijpresidium, *Giorgio Amendola*, laat de PCI doorschemeren waarom men haar democratische zuiverheid voorlopig niet boven alle twijfel verheven kan achten. Wanneer men dan bovendien verneemt, dat het 'historisch compromis' met de CD vanwege de kritiek van binnenuit en van buitenaf op springen staat, is enige twijfel aan de verdere koers en strategie van het Euro-communisme Italiaanse stijl op zijn plaats. Terecht eindigt Visser zijn boeiend relaas dan ook met de constatering, dat de PCI waarschijnlijk niet voor niets de deur naar het zo bewogen verleden niet in het slot heeft laten vallen, zodat een strategische terugtocht mogelijk blijft. De vraag is waarheen en hoever die terugtocht dan zou gaan. Maar in

elk geval is het de moeite waard de
PCI ook op haar verdere weg kritisch

te blijven volgen.

B. W. Schaper

Noten

Eug. D. Genovese, *In Red and Black. Marxian Explorations in Southern and Afro-American History*, New York 1971, p. 391.
cf NRC/Handelsblad, 11 november 1978.

Verdubbelde energieverspilling in de Buitendienst of honorering van de Binnendienst

Nummer 1978/10 van *Socialisme en Democratie* werd mij toegestuurd met de vraag of ik eventueel wilde reageren op de voorstellen aangaande de 'vijfjarige werkdag'.

Dit doe ik graag vanuit mijn visie op de emancipatie van vrouw en man. Arbeidstijdverkorting in de vorm van een 'vijfjarige werkdag voor man en vrouw' wordt nu gepropageerd als remedie tegen de nog steeds bestaande ongelijkheid in waardering en promotiekansen in de buitendienst-werksfeer van mannen en vrouwen.

Dit voorstel wil ik vergelijken met 'de Ooievaarsregeling, een volksverzekering voor wie het kind verzorgt'. Hierbij wil ik benadrukken dat niet alleen de mogelijkheid tot doorbraak van het bestaande rollenpatroon voor de 'brede onderbouw' een stevige financiële stimulans zou krijgen, maar vooral dat de rechten van het kind voorop staan. De schrijnende toestanden als 'prostitutie binnen het huwelijk' en alimentatie-ellende (zowel voor man als vrouw) zouden bovendien kunnen verdwijnen, evenals discriminatie van éénoudergezinnen, ongehuwde moeders en weduwen met jonge kinderen.

Sommige bovengenoemde knelpunten kunnen ook verdwijnen bij een invoering van een kortere werkdag voor *iedereen* (ga maar na), maar van *vrije keuze* tussen binnen- en buitendienst zal dan weinig overblijven, dit in tegenstelling tot de toestand mét de Ooievaar: man en vrouw kunnen onderling de taken verdelen ofwel een – behoorlijk gehonoreerde – binnendienstfunctionaris er bij betrekken. Waar geen kinderen in het geding zijn zal het evenwel plicht zijn voor eenieder zijn eigen kostje te verdienen. Dit niet vanwege betere ontplooiingskansen (hoe ontwikkeld

is de gemiddelde werknemer?) maar uit rechtvaardigheidsoverwegingen. Daarover zijn we het, geloof ik, eens. Het gaat over twee problemen: een betere arbeidsverdeling tussen 'actieven en niet-actieven' (werkloosheidsprobleem) en een verdeling tussen binnen- en buitendienst, in hoofdzaak in gezinnen met jonge kinderen.

Ik meen dat arbeidstijdverkorting (in welke vorm dan ook) de oplossing is voor een betere verdeling van het werk. Daarbij moet het doel echter niet zijn: 'bestrijding van werkloosheid', maar 'een selectieve produktie en distributie van goederen ten behoeve van een gezonde (en gelukkiger?) ontplooiing van de mens'.

Steeds beter moet men bij dit proces in het oog houden wat er gespaard dient te worden aan materieel zowel als immaterieel goed. Wij weten dat er reeds te veel is verspild aan niet in geld gemeten goed: zuivere lucht, tijd voor aandacht, rust ... en toch stelt men nu voor, ten behoeve van een ploegendienst binnen het gezin, het verkeer tussen huis en werk dagelijks te verdubbelen! Extra gebruik en slijtage van voertuigen (+ benzine, luchtvervuiling, gevaar, tijdverlies). Het is mij evenmin duidelijk geworden hoe men werk kan 'creëren' voor een meervoud van vijf uren, waar men zoveel moeite heeft met onze acht uur? De verhouding wordt misschien niet helemaal $2 \times 5 = 10 : 8$, maar toch ...

Nog afgezien van de vraag wat meer arbeidsplaatsen kan opleveren: langere vakanties, vervroegde pensionering, kortere werkweek of werkdag, dan wel het alternatief: recht op studiejaar (dan wel niksen-jaar), lijkt me deze laatste mogelijkheid verkeken bij een massaal streven naar een vijfjarige werkdag. Bij de Ooievaar is meer keuze. Ook de verzorger zal aanspraak kunnen maken op een vrij jaar (rekent men met een totale werkloosheid van 10%, dan wordt het na iedere negen jaar en niet na tien jaar reeds mogelijk).

Teveel wordt er nog (ook door socialisten) gedacht in termen van creatie van arbeidsplaatsen vanuit 'onze bedrijven' in plaats van uit een breder gezichtskring, waarbij de WW-pot en de kinderhoek zijn betrokken!

Alsof er niets aardigers te creëren valt sinds de knots, het wiel en het vuur het proces op gang hebben gebracht: met minder menselijke energie meer

produkten en meer vrije tijd! Met inschakeling van de WW-kas kan de premiedruk op iedere ingeschakelde (teruggenomen) werknemer weer groten-deels lichter worden. Afhankelijk van het gemiddelde percentage aan uitkeringen en het percentage werklozen, kan het betreffende volume aan uitkeringen worden omgezet in loon. Daarbij zal er slechts een fractie 'ingeleverd' hoeven te worden aan het tegenwoordige netto inkomen: bruto zal het (voor de werkgever) aantrekkelijker worden en het *uurloon* zal stijgen, zoals dit sinds de oertijd het geval is geweest, hoewel met onaangename schokken en overbodige stagnaties! Rekenend met een 5% *structurele* werkloosheid van de laatste jaren (tot aan de chips), kom ik op een 38-urige werkweek, dus maar twee uur winst.

Het werk van de verzorger wordt door de Ooievaar serieus genoemd, omdat deze de *oorzaak* van discriminatie van de vrouw, als mogelijke moeder, op een directe manier aanpakt. Terwille van het kind wordt de verzorger vrijgesteld door het hoogst haalbare honorarium uit het besteedbaar inkomen van alle inkomensstrekkers over te hevelen naar de moeders. Zodoende vervalt het begrip 'kostwinner' en betaalt eenieder 'zijn eigen jeugd' zoals men ook de AOW opbrengt. Geen speciale voorzieningen en dus discriminatie bij onvolledige gezinnen, zoals wel het geval zal zijn bij de vijfjarige werkdag. Speelgelegenheid *ter wille van het kind* en niet als bewaarplaats ter wille van (gedwongen) jakerende ouders. Volgens de *wet van Sullerot* zullen dan vele mannen op aanrecht en kinderwagen afvliegen (en enige juiste conclusie van *prof. J. Pen* in 'Vogelmishandeling', *Hollands Maandblad*, september 1972). Minder moeizaam, redelijker en aantrekkelijker dan de vijfjarige werkdag lijkt mij nog steeds het Ooievaarplan dat prima kan aansluiten op de algemene arbeidstijdverkorting (in gevarieerde vorm). Het binnenwerk wordt niet als *straf* en onbetaalde dwangarbeid gezien, maar als royaal doch *betaalbaar* aanbod, waarbij het inkomen en de belasting-premiedruk *geïndividualiseerd* worden. Dit laatste streven van de linkse partijen verheugt mij zeer, de Ooievaar is er al zoveel jaar mee bezig! Toch hoop ik dat *Joke Smit* het Ooievaarplan nog niet serieus heeft bestudeerd: haar zin '... huishoudloon,

ook wel Ooievaarsloon genoemd' toont dit aan.

Het verschil met bijvoorbeeld het verzorgingsloon (oorspronkelijk jammer genoeg huisvrouwenloon genoemd) van *Marga Bruyn-Hundt* is daarvoor te groot. De door haar terecht opgesomde punten waarbij ontwikkelingen in de maatschappij een verzwaren betekenen van het binnenwerk, zullen mijns inziens beter bestreden kunnen worden wanneer deze dienst 'hoger gewaardeerd' (en daarmee vanzelf ook mannenwerk) wordt! Mannen worden vaak sneller bediend omdat men veronderstelt dat hun *tijd geld* is.

Wel verwacht ik dat het *uurloon* van het werkstertje dat van haar hooggeplaatste mevrouw zal gaan evenaren. Een dames-lid van NVM begreep de opzet van de Ooievaar heel goed toen ze verontwaardigd uitriep: 'maar dan zou ik dus moeten gaan werken!' Als ega van een hooggeplaatste DSM-man wilde zij zich slechts ontplooiën. In het interessante artikel van *B. Akkerboom* en *L. Kootstra* las ik in de gevallen dat '... arbeidstijdverkorting leidt tot ... produktiviteitsstijging. Bij een gegeven vraag zal dit een *vermindering* van de werkgelegenheid betekenen'. Lekker nog wat meer werktijdverkorting!

A. Ehrenfest

Herverdeling van arbeid en inkomsten

'De laatste tijd duikt helaas vrij veelvuldig de mening op (ook in de PvdA), dat vrouwen hun arbeidsplaatsen moeten afstaan aan kostwinners ('dus' mannen)', schrijven *Broer Akkerboom* en *Le-ni Kootstra*. Als voorbeeld van een dergelijke meningsuiting verwijzen zij naar mijn artikel 'Arbeidstijdvermindering als instrument van werkloosheidsbestrijding' in *S&D* van mei 1976. Ik ben het met de beide auteurs eens dat deze mening verderfelijker is. Ik durf dat te stellen, omdat ik haar nooit heb neergeschreven. Ik schreef letterlijk dat het 'aanbeveling zou kunnen verdienen dat niet-kostwinnende vrouwen hun arbeidsplaats ter beschikking stellen aan kostwinnende vrouwen (evt. mannen)'. En in de paragraaf met conclusies schreef ik dat een dergelijke aanbeveling op feministische bezwaren stuit en — wil ik daar thans aan toevoegen —

dus geen geschikt beleidsinstrument is. Dit is wel wat anders dan de auteurs mij in de schoenen schuiven, dunkt mij.

Overigens zou het zinvol zijn in de partij over dit onderwerp eens een discussie op gang te brengen. Het louter om feministische redenen afwijzen van een beleid zou m.i. laakbaar dienen te zijn, indien die redenen onvoldoende doordacht zijn. Wat is namelijk het geval? De belangrijkste bron van inkomen is nog steeds de arbeid, hoewel er best redenen kunnen zijn om de koppeling tussen inkomen en arbeid te verbreken. Maar over dat onderwerp heeft de PvdA nog niet uitvoerig gediscussieerd, laat staan een standpunt geformuleerd. Deze koppeling stelt eisen aan het arbeidsmarktbeleid. Het verwerpen van het begrip kostwinner in dat beleid kan ertoe leiden dat er gezinnen zijn met (soms hoge) dubbele inkomens, waardoor werkloze kostwinners

niet aan de bak komen. Die werklozen zijn niet alleen mannen, (getrouwd met een vrouw, die toch ook moet leven), maar ook alleenstaande vrouwen, zowel met als zonder kinderen. Akkerboom en Kootstra hobbelen zonder probleem over deze kwestie heen door slechts te schrijven over de voorwaarden van een ideale maatschappij, waarin betaalde en onbetaalde arbeid rechtvaardig zijn verdeeld en waarin de inkomensverdeling wordt afgedaan met de zinsnede: 'dat het proces van inkomensvorming en -verdeling geherstructureerd zal moeten worden'.

Overigens wil ik hieraan toevoegen dat het artikel van Akkerboom en Kootstra zeer lezenswaardig is en dat ik hun uitgangspunten onderschrijf. Ik wacht echter op degene, die deze uitgangspunten kan omzetten in concreet beleid, want daaraan bestaat thans behoefte.

Leen Hoffman

Burengerucht

Maarten van Traa beoordeelt in *S&D* 1978/11 (november 1978) de WBS-bundel *Burengerucht* over het geheel genomen aanmerkelijk positiever dan ik in mijn bespreking van dit boek (in *S&D* 1978/9) heb gedaan. Voor alle duidelijkheid wil ik over *Burengerucht* nog eens drie opmerkingen aan de orde stellen.

Een boek dient voornamelijk beoordeeld te worden op de pretenties die de auteurs er zelf aan toekennen. Volgens de directeur van het Wetenschappelijk Bureau van de Partij van de Arbeid, *Wouter Gortzak*, – en niet volgens mij – maakt *Burengerucht* er aanspraak op het informatietekort over Duitsland op te vullen. Dus beoordeel ik het boek op dit criterium.

2 De mate waarin deze pretentie in *Burengerucht* wordt waargemaakt loopt sterk uiteen. Ik heb dit nogal mild uitgedrukt, maar wil nu wel uitdrukkelijk stellen dat er, naast sommige bijdragen die grote lof verdienen, ook stukken in voorkomen die volstrekt onvoldoende van kwaliteit zijn.

3 Aan het bereiken van de nogal objectief geformuleerde doelstelling voldoen auteurs naar mijn mening beter wanneer zij enig inzicht tonen in de (ideologische) gevoeligheden die in de Duitse politiek een rol spelen. Sommige auteurs geven blijk van dit inzicht, andere bijdragen (ik noemde die van *Van Minnen* en die van *Van den Berg*, *Krop* en *Nauta*) vertonen dit inzicht niet of nauwelijks.

Drs. J. G. Siccama

Socialisme en democratie 1979/2

Terugblik

Battus

Januari

Democratisch-socialisme

I. Lipschits, L. P. Middel en W. H. van Schuur

Het middenkader van de Partij van de Arbeid.

In de pers wil men nog weleens de indruk wekken dat het middenkader van de Partij van de Arbeid, aanwezig op partijcongressen, uit domoren bestaat. De auteurs stelden er een onderzoek naar in. Welnu, er zitten vele geleerde koppen tussen, zowel bij de mannen als bij de vrouwen. Aldus het onderzoeksverslag.

Staat en burger

Herman Meijers en Jan Willem Wesseldijk

Het niet zo gastvrije vluchtelingenbeleid.

De Nederlanders lijden als regel niet aan zelf-onderschatting: wij zijn toleranter, vriendelijker en gastvrijer dan menig ander volk. De vluchtelingen blijken er anders over te denken. Zij hebben gelijk. We laten ze slechts mondjesmaat toe.

Sociaal-economische vraagstukken

Bram Koopman

De vele mensbeelden van de econoom.

De Partij van de Arbeid congresseert over de economie. De discussie over de toekomstige ontwikkeling zal ook na het congres wel voortduren. Wie over economie praat, heeft het niet slechts over goederen en diensten, maar ook over de mensen die ze produceren en consumeren. Koopman zet uiteen hoe in verschillende economische scholen over die mens gedacht wordt.

Documenten

Edward Kardelj

Parlementaire democratie en socialisme.

Voor democratisch-socialisten is parlementaire democratie van de grootste betekenis voor de toekomstige ontwikkelingen. Ook communisten lijken zich tot de parlementaire democratie bekeerd te hebben. Socialisme in vrijheid op basis van het parlementaire stelsel, zeggen de eurocommunisten. Allemaal onzin, meent Kardelj, theoreticus achter *Tito*.

Signalementen

Over veranderen.

Kranten en geheime diensten.

Het persoonlijke is politiek.

Vrouwen in de Sowjet-Unie.

Januari

Januari is een politieke rotmaand. Zo erg als januari 1978 kon het natuurlijk niet worden. Maar januari 1979 toont het bekende beeld van politici die op vakantie gaan en andere politici die helaas niet op vakantie gaan, maar streekjes uithalen.

Als ik het ergste van deze rotmaand moet aanwijzen, dan kies ik niet voor de Vijf-gulden-boete voor mensen onder de ziekenfondsgrens. Dat, én soortgelijke maatregelen, zijn kliekjes van Bestek '81. Maar de beslissing van *Wiegel* en *Van der Klaauw* om ons in het Libanonavontuur te begeven, dat kon wel het begin van nieuwe eigensoortige ellende betekenen. Onopgehelderd is nog of *Van der Klaauw* en *Wiegel* dit als presentje aan *Waldheim* aanboden, of dat de UNO echt dacht: 'Laten de Nederlanders maar eens komen.' De Kamer maakt zich boos dat ze niet eerder geraadpleegd is, maar dat is niet het ergste. Het ergste is dat geen enkel inzicht bestaat waar deze troepen-zending toe kan leiden. Waarom neemt *Scholten* niet alleen vrijwilligers? Ziet hij in dat als de eerste twintig zijn gesneuveld, het aantal vrijwilligers drastisch zal teruglopen? Wat is überhaupt ons voornemen wanneer het in Libanon gewoon vechten wordt? Trekken we ons dan terug? Dat zal de VVD van *Wiegel* en *Van der Klaauw* niet pikken. Sturen we er vers bloed heen?

Toen *Kruisinga* viel was er veel plezier, maar deze *Scholten* is tienmaal zo gevaarlijk.

De keus tussen Verelending en Constructief Meewerken was altijd voor Links. En Links heeft al lang voor het Constructief Meewerken gekozen. Het lijkt er nu op dat Rechts die keus mag doen en dat men daar de Verelending kiest. De produktie is in Nederland sinds vijf jaar niet zo hoog geweest. Het is dus onzin om geld te besteden aan maatregelen om de produktie te vergroten. De mensen die nu werkloos zijn, en de miljoenen die er op scholen op zitten te wachten, hebben geen enkele hoop dat het uit een opleven van de produktie zal komen. Dus zal het uit arbeidstijdverkortingen moeten komen. Rechts voelt daar niets voor. Zij houden liever het leger werklozen als gijzelaars. En sturen een echt legertje naar Libanon om het Oranje-blanje-bleu-gevoel weer wat op te pompen.

Waarom zeggen de vakbonden niet gewoon: 'Mijne heren, onze mensen komen op vrijdag niet meer werken. U kunt doen wat u wilt, maar vrijdag is voortaan een vrije dag?'

I. Lipschits, L. P. Middel en W. H. van Schuur

Het middenkader van de Partij van de Arbeid

Dit jaar worden rechtstreekse verkiezingen gehouden voor het Europees parlement. Hoe partijleiders denken over Europa is tamelijk goed in kaart gebracht, welke opvattingen de middenkaders van allerlei partijen koesteren, is vooral nog nauwelijks bekend. Om daarin inzicht te krijgen is, gecoördineerd door K. Reif te Mannheim, een groot Europees onderzoeksproject gestart. Elk der negen lidstaten van de EEG heeft een nationale projectleider. Voor Nederland is dat I. Lipschits in Groningen. Het Nederlandse project is ondergebracht in het onderzoeksprogramma van de Werkgroep Nederlandse Politieke Partijen. De uitvoering van het onderzoek wordt verricht door R. A. Koole, I. Lipschits, L. P. Middel, W. H. van Schuur en F. N. Stokman. Het gezelschap wordt gesteund door de staf van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit van Groningen.

Er is een Europese vragenlijst ontwikkeld, die in de verschillende landen aan de kaders van verschillende partijen kan worden voorgelegd. In Nederland geschiedde dit aan de afgevaardigden van het raads- en statencongres van de Partij van de Arbeid (11.2.78), van de algemene ledenvergadering van de VVD (10/11.3.78) en van de algemene ledenvergadering van D'66 (22.4.78). Het CDA komt (kwam) in '79 aan de beurt. Behalve de vragen van de Europese lijst werd ook een aantal 'Nederlandse' vragen voorgelegd.

603 PvdA-afgevaardigden kregen een vragenlijst uitgereikt, 362 lijsten werden ingevuld geretourneerd, een respons van 60 procent (een percentage dat ongeveer gelijk is aan dat van vooronderzoekingen bij Duitse partijen). In de toekomst zullen de resultaten van de verschillende partijen in Nederland worden vergeleken (bijv. PvdA/VVD), terwijl ook internationale vergelijkingen zullen worden uitgevoerd (bijv. PvdA/Labour Party). Het resultaat van de bij de PvdA uitgevoerde enquête treft u op de volgende bladzijden aan. De auteurs wijzen er met nadruk op dat het om een voorlopig verslag gaat (zo zijn de antwoorden op 'open' vragen niet verwerkt en zijn er geen vergelijkingen gemaakt met andere partijen). Ook herinneren zij eraan dat het om het raads- en statencongres gaat (dat wellicht iets anders is van samenstelling dan 'gewone' congressen). Daarbij dient echter opgemerkt te worden dat het congres aansloot op een Europees congres en landelijke betekenis kreeg, omdat het congres gehouden werd kort na de totstandkoming van het kabinet-Van Agt. Daar (uiteraard) geen gegevens bekend zijn van de non-respondenten (welke opvattingen of maatschappelijke positie mogelijk kunnen afwijken van die van de afgevaardigden die hun formulieren wel invulden), mag men de verkregen uitkomsten niet verabsoluteren. Er kan echter geen twijfel over bestaan dat allerlei in de PvdA aanwezige tendensen er ondubbelzinnig in tot uitdrukking komen.

De congresafgevaardigde

De spreiding van de congresafgevaardigden over de verschillende PvdA-gewesten, laat een relatieve 'randstedelijke overheersing' zien. Bijna de helft van de respondenten is afkomstig uit Utrecht en Noord- of Zuid-Holland.

De drie stedelijke partijgewesten leveren tezamen 15% van de afgevaardigden; het percentage dat uit de (corresponderende) stedelijke agglomeraties komt (Amsterdam, Rotterdam en Den Haag) is twee keer zo groot. Van alle respondenten werkt of studeert meer dan de helft niet in zijn eigen woonplaats. Dit gevoegd bij de constatering dat tweederde van de respondenten in een plaats met minder dan 50 000 inwoners woont, doet veronderstellen dat het middenkader van de PvdA sterk suburbane kenmerken vertoont.

De leeftijd van de respondenten varieert tussen 71 (de oudste) en 17 jaar (de jongste). Meer dan de helft van de respondenten is ouder dan 30, maar nog geen 46 jaar. De gemiddelde leeftijd is 37 jaar. Van elke tien afgevaardigden is er één 26 of jonger: de leeftijd om lid te kunnen/mogen zijn van de 'Jong Socialisten', voor 11 februari 1978 beter bekend onder de benaming 'Federatie van Jongeregroepen in de PvdA' (FJG). In het vervolg zal bij de variabele leeftijd een driedeling worden gehanteerd en wel in de categorieën I (t/m 30 jaar: jongeren), II (31 t/m 45 jaar: middengroep) en III (46 jaar en ouder: ouderen); zie ook tabel 1.

Wat betreft de verhouding mannen/vrouwen onder de afgevaardigden, kan van een kwantitatieve mannenoverheersing gesproken worden. Op het congres waren vier keer zoveel mannelijke afgevaardigden als vrouwelijke (zie tabel 1). Leeftijdsspreiding en geslacht geven gezamenlijk het in tabel 1 weergegeven beeld:

Tabel 1. Leeftijdsspreiding onder de mannelijke en vrouwelijke congresafgevaardigden

Leeftijdscategorie	mannen		vrouwen		totaal	
	absoluut	%	absoluut	%	absoluut	%
I t/m 30 jaar	79	27	19	26	98	27
II 31 t/m 45 jaar	152	53	37	51	189	52
III ouder dan 45	58	20	17	23	75	21
	289	100	73	100	362	100

Een relatief groot deel van de afgevaardigden zegt werkzaam te zijn in (semi-)overheidsdienst (inclusief het onderwijs). Hieronder volgt in tabel 2 de percentuele verdeling van de mannelijke en vrouwelijke afgevaardigden over de sectoren van de economie waarin zij werkzaam zeggen te zijn.

Tabel 2. Verdeling van de congresafgevaardigden over de sectoren van de economie

Werkzaam in	% mannen	% vrouwen	% totaal
primaire en secundaire sectoren	18	—	14
tertiaire sector	13	11	13
vrije beroepen	3	5	3
(semi-)overheid	31	12	27
onderwijsgevend	16	18	17
onderwijsvolgend	5	4	4
andere sectoren ¹	8	10	9
geen antwoord ²	7	40	13
	101	100	100

- 1 Tot deze categorie behoren ook degenen die als beroep 'huisvrouw' of 'huisman' vermeld hebben.
- 2 Tot deze categorie behoren ook de gepensioneerden, WAO'ers en andere 'anders-actieven'.

Bijna alle afgevaardigden beschouwen hun (gezins-)inkomen als groot of redelijk. Slechts weinigen rekenen zichzelf tot de lagere sociale klasse (10% van de respondenten), terwijl de meesten zich tot de sociale middenklasse rekenen (69%). De subjectieve kwalificatie van de afgevaardigden ten aanzien van hun inkomen en sociale klasse houdt geen verband met leeftijd (wat men mogelijk zou verwachten) en geslacht.

De gemiddelde leeftijd tot welke men dagonderwijs gevolgd heeft, is 19 jaar. Van de respondenten stopte 12% met het volgen van dagonderwijs voor zijn zestiende verjaardag, terwijl meer dan eenderde van de respondenten in hun drieëntwintigste jaar nog volledig dagonderwijs volgde. Dit laatste houdt vanzelfsprekend ten dele verband met het type dagonderwijs, dat men het laatst volgde of nog volgt: in de loop van de tijd heeft men – gemiddeld genomen – een hogere vorm van onderwijs gevolgd.

Meer dan de helft van de afgevaardigden bezocht (bezoekt), zoals tabel 3 laat zien, een instelling voor hoger beroepsonderwijs (HBO) en/of een universiteit of hogeschool. Uit tabel 3 blijkt ook dat met name de jongere afgevaardigden een hoger gekwalificeerde opleiding genoten, terwijl verhoudingsgewijs meer mannen dan vrouwen een universiteit bezochten (bezoeken).

Onder de academici zijn de sociale wetenschappers relatief het sterkst vertegenwoordigd (35%), op ruime afstand gevolgd door wis- en natuurkundigen, juristen en technische ingenieurs (elk 13%).

Tabel 3. Genoten dagonderwijs, bekeken naar leeftijd en sexe

Soort onderwijs (tot en met)	% mannen	% vrouwen	% totaal	% leeftijdscategorieën		
				I	II	III
lagere (basis-) school/VGLO/ LAVO/LEAO	7	10	8	1	6	20
LBO/huis- houdschool/ MULO/MAVO	19	18	19	12	16	32
HAVO/MBO/ MMS/HBS/ VHBO/VWO/ gymnasium	12	19	13	20	11	11
HBO	26	29	26	21	32	19
universiteit/ hogeschool	34	23	32	43	33	13
geen antwoord	3	1	3	2	2	5
	101	100	101	99	100	100

Het middenkader van de Partij van de Arbeid is over het geheel genomen niet bijster godsdienstig. Van de wel-godsdienstigen (19% van de respondenten) is precies de helft Nederlands-hervormd en een kwart rooms-katholiek. Van elke vier afgevaardigden gaan drie nimmer naar de kerk, en degenen die dat wel doen gaan bijna allen hoogst zelden. De vrouwelijke afgevaardigden zijn in vergelijking met de mannelijke relatief ietwat minder godsdienstig, maar de vrouwelijke kerkgangers zijn daarentegen weer wat frequenter in hun bezoeken dan de mannelijke kerkgangers. Zowel de jongere als de oudere afgevaardigden zijn verhoudingsgewijs minder godsdienstig dan degenen tussen 31 en 46 jaar.

De congresafgevaardigde als PvdA-lid

Na de hierboven vermelde persoonsgegevens van het middenkader van de PvdA, volgt nu een overzicht van antwoorden die wij ontvingen op vragen betreffende het eigen functioneren in de partij. In tabel 4 wordt een overzicht gegeven van het lidmaatschap van de functionele groepen in de partij en van min of meer met de PvdA verbonden organisaties. In verband met dit laatste hebben wij ook gevraagd of men al dan niet VARA-lid is.

Een vergelijking van tabel 1 met tabel 4 leert dat van elke drie vrouwelijke afgevaardigden zich twee als lid van de Rooie Vrouwen beschouwen. Daarnaast is het opvallend dat in alle hierboven genoemde organisaties het aandeel vrouwelijke afgevaardigden onder de ledentallen (en niet onder de functionarissen!) relatief groter is dan het aandeel mannelijke afgevaardigden.

Tabel 4. Lidmaatschap van (met de partij verbonden) PvdA-organisaties in procenten

Organisatie	gewoon lid	actief lid	functionaris	totaal
FJG (Jong Socialisten)	4	2	1	7
Rooie Vrouwen	7	4	3	14
Wiard Beckman Stichting	18	6	2	26
een landelijke werkgroep	4	5	1	10
Evert Vermeer Stichting	12	1	—	13
NIVON	10	2	1	13
VARA	71	4	—	75

Onder degenen die zich als FJG-lid beschouwen, bevindt zich een aantal afgevaardigden dat formeel geen lid kan zijn, omdat zij de leeftijdsgrens reeds overschreden hebben. Dit heeft tot gevolg dat van de 'welgerechtigde' potentiële FJG-leden in werkelijkheid iets meer dan de helft zich als lid beschouwt.

Binnen de Rooie Vrouwen is het opvallend dat het juist de jongere vrouwen onder de afgevaardigden zijn, die actief lid of functionaris zijn, terwijl juist in de oudere leeftijdscategorie meer (gewone) leden van de Rooie Vrouwen voorkomen.

Uit tabel 5 blijkt in hoeverre de periodieken van de beide functionele groepen en het WBS-maandblad *Socialisme en Democratie* door het middenkader gelezen wordt. Het Rooie Vrouwenorgaan *Wegwijzer* kent zijn lezers verhoudingsgewijs wat meer onder de oudere (Rooie) vrouwen, terwijl (begrijpelijkerwijs) het FJG-orgaan *Linksaf* onder de jongere afgevaardigden het meest gelezen wordt. Ter vergelijking geven wij in tabel 5 ook aan in hoeverre het PvdA-middenkader de meer algemene PvdA-periodieken leest, te weten het ledenblad de *PK* (dat ieder lid in zijn bus krijgt), het opinieblad *Roos in de Vuist* (waarop men zich kan abonneren en dat twee keer zo vaak verschijnt als de *PK*), afdelings- en gewestelijke bladen (hierin bestaat weinig uniformiteit) en andere PvdA-publikaties (waarbij het kan gaan om uiteenlopende zaken als thema-advertenties, WBS-cahiers, uitgaven van De Trommel en/of PvdA-pers, brochures, enz.).

Tabel 5. Mate waarin partijorganen (-periodieken) door het middenkader gelezen worden in procenten

	altijd/vaak/zelden/nooit/	geen	totaal aantal
	antwoord	lezers	
<i>PK</i>	72 23 3 —	2	98
afdelings-/ gewestbladen	72 16 3 1	8	91
<i>Roos in de Vuist</i>	62 20 6 4	7	88
<i>S & D</i>	27 15 15 25	18	57
andere PvdA-publikaties	18 49 20 2	11	87
<i>Linksaf</i>	6 3 8 49	33	17
<i>Wegwijzer</i>	6 4 9 50	31	19

Om te kijken of het opleidingsniveau eventueel verband houdt met de mate waarin de afgevaardigden de 'algemene' periodieken, te weten de *PK*, *Roos in de Vuist* en *S & D* lezen, is in tabel 6 aangegeven in hoeverre binnen de verschillende opleidingscategorieën (zie tabel 3) deze periodieken altijd (volgens eigen opgave) gelezen worden. Met opzet is hier alleen het antwoordalternatief 'altijd' in ogenschouw genomen, omdat bij onderzoeken als deze het antwoordalternatief 'vaak' dikwijls een sociaal aanvaardbare 'vluchtcategorie' blijkt te zijn. In de twee laagste opleidingscategorieën worden de *PK* en *Roos in de Vuist* relatief goed gelezen, hetgeen te maken kan hebben met het algemene verschijnsel dat de beter opgeleiden meer toegang hebben tot de potentieel beschikbare informatiebronnen. In dit verband bezien hoeven de beter opgeleiden hun informatie betreffende (PvdA-)politiek dan ook niet vooral uit de partijorganen te halen. Anders ligt dit ten aanzien van het (semi-)wetenschappelijke tijdschrift *S & D*, dat dan ook vooral door de wetenschappelijk opgeleiden relatief goed gelezen wordt.

Tabel 6. Lezers van de *PK*, *Roos in de Vuist* en *S & D* en de verschillende opleidingscategorieën in procenten

	<i>PK</i>	<i>Roos in de Vuist</i>	<i>S & D</i>
lagere (basis-)school/VGLO/LA-VO/LEAO	77	70	26
LBO/Huishoudschool/MULO/MAVO	78	90	19
HAVO/MBO/MMS/HBS/VHBO/VWO/gymnasium	77	52	29
HBO	69	61	16
universiteit/hogeschool	69	64	35

Gezien het buitengewone karakter van het onderzochte congres (namelijk een raads- en statencongres, als voorbereiding op de Staten- en Raadsverkiezingen van 29 maart en 31 mei 1978), is het niet zo verwonderlijk onder de congresafgevaardigden een groot aantal volksvertegenwoordigers aan te treffen en wel voornamelijk raads- en statenleden (resp. 31% en 5% van de afgevaardigden). Gewest- en wijkgemeenteraadsleden, alsmede enige parlementsleden completeerden (als afgevaardigden van hun afdelingen) het aandeel volksvertegenwoordigers onder de congresafgevaardigden. Het beperkte aantal door de Kroon benoemde bestuurders, dat ook als afgevaardigde aanwezig was, is hier buiten beschouwing gelaten. Van elke 5 PvdA-volksvertegenwoordigers was er 1 van het vrouwelijke geslacht (de partij streeft naar een verhouding van 1 op 4) en 1 op de 5 vertegenwoordigers was dagelijks bestuurder van een gemeente of provincie (wethouder, respectievelijk gedeputeerde). Cumulatie van vertegenwoordigende functies kwam bij 13% van het totaal aantal volksvertegenwoordigers onder de afgevaardigden voor: een hoog percentage voor een partij met tal van anti-cumulatiebepalingen in de reglementen, ook als er rekening mee gehouden wordt, dat ten tijde van ons onderzoek de zittingsperioden voor de diverse openbare lichamen vrijwel verstreken waren, hetgeen kan betekenen dat in een aantal gevallen 'reserves' op de lijsten moesten worden aangesproken.

Als groep onder de afgevaardigden wiken de vertegenwoordigers amper

af van de niet-vertegenwoordigers; het opleidingsniveau van de vertegenwoordigers ligt gemiddeld ietwat hoger en de leeftijd is duidelijk (gemiddeld) hoger.

Meer dan de helft van het middenkader zegt per maand meer dan (gemiddeld) 20 tot 30 uur voor de partij in touw te zijn. Ouderen zijn (qua tijd) niet actiever dan jongeren en alleen onder de 'alleractiefsten' (meer dan 80 uur per maand voor de partij in touw) is er sprake van een zowel absoluut als relatief overwicht van vrouwen.

Radicaliteit

Om na te kunnen gaan in hoeverre de respondenten zichzelf als radicaal of vooruitstrevend bestempelen, is hun gevraagd zichzelf te klasseren op een zogenaamde 10-puntsschaal (1 = uiterst links; 10 = uiterst rechts). Verder werd de respondenten gevraagd of zij zich wens(t)en te beschouwen als aanhanger van de ideeën van de stroming Nieuw Links in de PvdA.

Om met dit laatste te beginnen: maar liefst tweederde van de afgevaardigden beschouwt/beschouwde zich als Nieuw Links-aanhanger. Onder de jongere en beter-opgeleide afgevaardigden is het aandeel Nieuw Links-sympathisanten nog hoger (in beide gevallen ongeveer driekwart). Van de ideeën van Nieuw Links is, via de personen die deze ideeën onderschrijven, het één en ander doorgestroomd naar het pluche. Van de gemeenteraadsleden onder de afgevaardigden beschouwt 61% zich als Nieuw Links-aanhanger, terwijl voor de statenleden (onder de afgevaardigden) dit percentage 59 bedraagt. Deze percentages liggen wel beneden dat van de met Nieuw Links(-ideeën) sympathiserende niet-volksvertegenwoordigers onder de congresafgevaardigden. Bij deze laatste categorie bedraagt het percentage Nieuw Links-sympathisanten namelijk 68. De doorstroming van Nieuw Links-ideeën naar het pluche der volksvertegenwoordigers lijkt dus iets achter te lopen bij de doorstroming van deze ideeën naar het middenkader als zodanig.

Het PvdA-middenkader beschouwt zich als tamelijk 'links'; de jongeren trouwen meer dan de ouderen en de niet-vertegenwoordigers onder de afgevaardigden meer dan de vertegenwoordigers. Het algemene middenkader-gemiddelde is 2,7, ofwel het midden tussen 'midden' en 'uiterst links'.

Over het geheel genomen beschouwen vrouwelijke afgevaardigden zich (gemiddeld) als 'linkser' dan hun mannelijke partijgenoten. Afgevaardigden uit de drie agglomeraties Amsterdam, Rotterdam en Den Haag zijn globaal gezien niet 'linkser' dan afgevaardigden van elders. Wel is het opvallend dat, gemeten naar Nieuw Links-sympathieën en de scores op de 10-puntsschaal er scheidslijnen zijn aan te brengen in de radicaliteit van de afgevaardigden uit de respectievelijke partijgewesten. Met de nodige voorzichtigheid kan gesteld worden dat uit de gewesten Groningen en Rotterdam de 'meer linkse' en uit de gewesten Friesland en Noord-Brabant-Oost de 'minder linkse' afgevaardigden komen.

De afgevaardigde en zijn partij

Van de congresafgevaardigden werd 4% bij de oprichting lid van de PvdA; eenzelfde percentage was korter dan één jaar partijlid op het

moment dat hun afdeling hen tot afgevaardigde verkoos. Tweederde van de congresgangers is na het Nieuw Linksjaar (1966, ofwel 20 jaar na de oprichting van de PvdA) partijlid geworden. De helft van de respondenten is na 1 januari 1970 lid geworden: de tijd van 'eerst jaren folders lopen en dan pas meepraten' lijkt voorbij. Vooral onder de jongere mannelijke middenkaderleden bevindt zich relatief een zeer groot deel dat pas sedert het optreden van het kabinet-*Den Uyl* (1973) partijlid geworden is.

Eén op de acht afgevaardigden heeft het congrespresidium verzocht tijdens het congres het woord te mogen voeren. Deze sprekers waren over alle leeftijdsgroepen verdeeld; vergeleken met het totale middenkader hadden de vrouwelijke sprekers een lichte overhand. Het beeld dat misschien in en vooral buiten de PvdA zou bestaan, alsof op partijcongressen voornamelijk het woord van jonge, radicale partijleden gehoord zou worden, is niet overeenkomstig de werkelijkheid.

Het is de afdelingen, waartoe de afgevaardigden behoren, en daarmee dus ook de totale PvdA de laatste 5 jaren wat het ledental betreft nogal voor de wind gegaan. De in het verleden regelmatig geconstateerde vergrijzing van het ledenbestand in de afdelingen lijkt stopgezet te zijn. Het percentage boven-zestigjarigen is (volgens de afgevaardigden) in de (hun) afdelingen vrijwel altijd beneden de 25. Actieve afdelingsleden zijn vooral onder de jongere partijleden (naar de opgave van de afgevaardigden) te vinden. Algemene ledenvergaderingen vinden in vrijwel alle afdelingen regelmatig plaats, meestal eens per maand. In grote afdelingen vinden afdelingsvergaderingen vooral in het aldaar aanwezige partijpand plaats, in middelgrote vergadert de afdeling in een openbaar gebouw of horecabedrijf, terwijl de kleine en vooral de zeer kleine afdelingen veelal aan de huiskamer van één der leden de voorkeur geven. Op de ledenvergaderingen komen vooral gemeentepolitiek, landelijke politiek en huishoudelijke/organisatorische zaken aan de orde (in deze volgorde). Voor provinciale, internationale en Europese politieke vraagstukken (in deze volgorde) bestaat veel minder belangstelling. Een en ander sluit aan bij de persoonlijke voorkeur van de middenkaderleden. Landelijke politiek en vooral gemeentelijke politiek is bij hen veruit favoriet. Huishoudelijke zaken duidelijk minder, maar veelal moeten deze (om reglementaire redenen) op de agenda van de afdelingsvergaderingen geplaatst worden. In Europese politiek is bijna geen van de afgevaardigden sterk geïnteresseerd. Opvallend is dat er een lichte aanwijzing bestaat dat vooral huishoudelijke en organisatorische partijaangelegenheden als agendapunten op ledenvergaderingen het erg goed 'doen' in de weinige afdelingen met een de laatste jaren gedaald ledental.

Van landelijke politieke zaken kan hetzelfde gezegd worden in afdelingen met een recentelijk zeer gestegen ledental.

De Beschrijvingsbrief voor het congres is minder goed in de afdelingen besproken dan de afgevaardigden wellicht gehoopt hadden. De helft van de afgevaardigden liet weten dat in hun afdeling de Beschrijvingsbrief besproken is; vrijwel nergens gaf de inhoud ervan aanleiding tot diepe meningsverschillen tussen de afdelingsleden.

De afgevaardigde en het congres

Er lijkt duidelijk sprake te zijn van enige doorstroming in het afgevaardigdenbestand dat achtereenvolgende congressen van de PvdA bezoekt. Voor vier van elke tien afgevaardigden was het door ons

onderzochte congres hun eerste. Eénderde van de afgevaardigden was ook afgevaardigde op het voorlaatste congres (het 'informatie'-congres van november 1977). Slechts 13% van de afgevaardigden was ook present op een aan dit sterk analoog congres: het raads- en statencongres van 1974 in Breda. De voorbereidingen op het congres werd op velerlei wijzen (soms samenvallend) door de afgevaardigden verricht: 60% nam deel aan een voorbereidende vergadering (meestal het gewestelijk voorcongres), 40% las de 'belangrijkste' voorstellen in de Beschrijvingsbrief van te voren en eenderde van de afgevaardigden las de Beschrijvingsbrief helemaal. In het algemeen kan gesteld worden dat het PvdA-middenkader goed geïnformeerd is over zaken die de partij betreffen. De informatie hieromtrent komt vanuit de massamedia, partijperiodieken, maar voor eenderde van de afgevaardigden ook uit periodieken van andere partijen.

- Als belangrijkste drie functies van een partijcongres worden genoemd:
- 1 het vaststellen van politieke, strategische en organisatorische richtlijnen van de partij;
  - 2 het verkiezen van een partijbestuur (tweejaarlijks);
  - 3 het doorgeven van hetgeen aan de basis leeft naar de partijtop.
- Als veel minder belangrijk zien de afgevaardigden het bevorderen van de contacten tussen de partijleden uit de verschillende delen van het land en van de contacten tussen partijkader en partijtop.

Een permanent actuele zaak is de positie van de afgevaardigde ten aanzien van zijn achterban: de afdeling. Formeel is er geen sprake van 'last en ruggespraak', maar ook niet helemaal van een vrij mandaat voor de congresafgevaardigde. Het middenkader zelf is van mening dat – bij conflicterende opvattingen ten tijde van het congres – de uitspraak van de afdelingsvergadering zwaarder weegt dan de eigen verantwoordelijkheid en zeker zwaarder dan het standpunt van de partijleiding, op het moment dat de afgevaardigde bij stemming zijn definitieve standpunt moet bepalen. De grote invloed die de afgevaardigden aan de mening van de afdelingsvergaderingen toekennen is opvallend, te meer daar slechts de helft van de afgevaardigden een afdeling vertegenwoordigt waarin de Beschrijvingsbrief onderwerp van discussie geweest is. Een voorzichtige conclusie kan zijn dat of de afgevaardigden precies weten hoe binnen hun afdeling over zaken, die niet eens besproken zijn, gedacht wordt of dat tal van afdelingen (ledenvergaderingen) niet de potentiële invloed benutten die hun afgevaardigden hen toekennen.

Het middenkader is met betrekking tot de relatie Tweede Kamerfractie-congres van mening dat het individuele fractielid zich, in geval van de aanwezigheid van een essentieel verschil tussen congres en fractie, hard moet maken voor de uiteindelijke uitspraak van het congres. Driekwart van de afgevaardigden meent in dit verband dat een fractielid binnen de fractie de congresuitspraak moet verdedigen (en daarnaar stemmen), terwijl de helft van de afgevaardigden tevens van mening is dat in de Tweede Kamer een fractielid, ongeacht de formele opstelling van de fractie, de congresuitspraak moet verdedigen en daarnaar stemmen. De afgevaardigden vonden het over het algemeen legitiem dat een individuele afgevaardigde met specialistische kennis beslissingen van het partijcongres over deze speciale zaken beïnvloedt, mits deze beïnvloeding in een voorbereidende fase (dus voorafgaand aan het eigenlijke congres) plaatsvindt.

De afgevaardigde en de anderen

Hoe het middenkader van de PvdA denkt – van uiterst sympathiek tot en met uiterst antipathiek – over 'anderen', in dit geval politieke partijen en pressiegroepen, is gemeten met behulp van een 11-puntsschaal (0 = zeer sterke antipathie; 10 = zeer sterke sympathie).

Wat betreft andere politieke partijen hebben de afgevaardigden zich niet al te uitbundig uitgelaten. In het negatieve, met name ten aanzien van de Boerenpartij, is men wel extreem, maar in het positieve zeker niet. Tabel 7 laat zien dat voor het middenkader (na de PvdA?) de PSP de meest sympathieke andere partij is. D'66 is een zeer goede tweede, de PPR eervol derde. Van deze drie partijen liggen de 'rapportcijfers' niet hoog: voldoende tot ruim voldoende. Opmerkelijk, maar wellicht niet verwonderlijk, is de relatief sterke sympathie voor slechts één der confessionele partijen: de ARP. Het oordeel over het CDA verschilt weinig van dat over de VVD.

Tabel 7. 'Rapportcijfers' van het PvdA-middenkader (gemiddelden), voor andere – in het parlement vertegenwoordigde – partijen

Partij/rangscore	cijfer
1. PSP	6,9
2. D'66	6,8 (4)
3. PPR	6,8 (0)
4. ARP	5,6
5. CPN	4,3
6. CDA	3,1
7. VVD	2,9
8. KVP	2,5
9. DS '70	2,4
10. CHU	2,3
11. GPV	1,9
12. SGP	1,7
13. Boerenpartij	0,5

Uit nieuwsgierigheid zijn wij nagegaan in hoeverre het oordeel van de Nieuw Links-sympathisanten onder de afgevaardigden ten aanzien van andere 'linksachtige' partijen afwijkt van het oordeel van het totale middenkader. Bij de Nieuw Links-sympathisanten komt ook de PSP op de eerste plaats (7,4), maar is de PPR tweede (7,1) en D'66 derde (6,9). De CPN 'scoort' 4,5.

Ook in zijn oordeel jegens confessionele pressiegroepen is het PvdA-middenkader weinig mild. Of het nou gaat om verbanden van werkgevers, werknemers, ondernemers of boeren en tuinders, de niet-confessionele organisaties komen er telkens beter af. Pressiegroepen worden trouwens door het PvdA-middenkader positiever gewaardeerd dan politieke partijen. De FNV met name wordt hogelijk gewaardeerd (8,2), maar het enthousiasme voor het aloude NVV is nog groter (8,4). Het CNV komt tot 4,9 en dat is nog altijd meer dan (onder de werkgeversorganisaties) het VNO (3,1), dat weer meer sympathie geniet dan het NCW (2,6). De cijfers voor enige nog niet genoemde organisaties zijn: NKV 7,1; KNOV (ondernemers) 2,9; NCOV (confessionele ondernemers) 2,6; ANBTB (boeren en tuinders) en CBTB (hun christelijke

collega's) respectievelijk 4,1 en 3,3 en tenslotte de Bond van Hoger en Leidinggevend Personeel 3,0.

Rekkelijken versus preciezen

'De Partij van de Arbeid moet altijd voor haar doeleinden en principes blijven staan, ook als dit tot stemmenverlies zou leiden'.

Deze stelling wordt door geen van de afgevaardigden in sterke mate bestreden. Integendeel, eenderde van de afgevaardigden onderschrijft deze opvatting zelfs in zeer sterke mate. Ondanks (?) het aanhangen van dit standpunt meent 61% (waarvan een kwart in zeer sterke mate) dat de PvdA moet proberen '(...) zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen en de belangen van deze groepen naar buiten toe vertegenwoordigen'. Dit laatste wordt door slechts 4% van de afgevaardigden sterk afgewezen. Dat '(...) politiek meer een kwestie is van het haalbare dan van het blijven vasthouden aan uitgangspunten', wordt door de helft van de respondenten (waarvan een tiende deel in zeer sterke mate) bestreden. Dat de afgevaardigden hun partij als een beginselpartij beschouwen blijkt uit het feit dat slechts 3% van hen het niet per se nodig vindt dat de PvdA '(...) een ideologische grondslag heeft voor haar doeleinden en beleid'.

De reacties van de afgevaardigden op de stellingen betreffende:

- 1 het altijd blijven staan voor doeleinden en principes;
  - 2 het streven zoveel mogelijk groepen van kiezers te winnen;
  - 3 de opvatting dat politiek meer is dan een kwestie van het haalbare dan van het blijven vasthouden aan uitgangspunten,
- zijn samengebond tot één score, omdat de antwoorden op deze 'items' duidelijk blijken samen te hangen. De stelling rond de ideologische grondslag van de PvdA wordt door vrijwel een ieder onderschreven en is daarom in dit verband terzijde gelaten.

'Preciezen' zijn degenen die 'positief' reageerden op stelling 1 en 'negatief' op de stellingen 2 en 3. Dit zijn de afgevaardigden die duidelijk ideologisch denken. 'Rekkelijken' zijn degenen die het tegenovergestelde deden. Dit zijn de afgevaardigden die minder ideologisch en meer pragmatisch denken (zie tabellen 8 en 9). De middenkaderleden die niet duidelijk in een der beide kampen zijn onder te brengen, staan vermeld als 'flexibelen'. Wij hebben ons afgevraagd of die middenkaderleden die relatief lang PvdA-lid zijn meer of minder precies of rekkelijk denken dan de middenkaderleden die nog niet zo lang partijlid zijn (tabel 8). Ook vragen wij ons af of de mate van 'progressiviteit' (gemeten via het Nieuw Links-item) verband houdt met (een flexibiliteit in) het vasthouden aan ideologische uitgangspunten. Het antwoord is uit de volgende tabellen af te leiden.

Tabel 8. Percentages preciezen, flexibelen en rekkelijken in het PvdA-middenkader, gekoppeld aan de duur van het partijlidmaatschap

Lid sedert:	1946-65	1966-72	1973-77 ¹	totaal
Preciezen	31	23	19	24
Flexibelen	32	42	37	38
Rekkelijken	37	35	44	38
	100	100	100	100 (n = 359)

- 1 Criteria voor deze indeling:
 1946 – oprichting PvdA;
 1966 – oprichting Nieuw Links, Nacht van Schmelzer;
 1973 – aantreden van het kabinet-Den Uyl;
 1977 – jaar waarin afgevaardigden door hun afdeling voor dit congres aangewezen zijn.

Uit tabel 8 is duidelijk af te leiden dat de 'oudere' (in anciënniteit uitgedrukt) partijleden 'bijbelvaster in de leer' zijn dan degenen die nog niet zo lang partijlid zijn.

Tabel 9. Percentages preciezen, flexibelen en rekkelijken in het PvdA-middenkader, gekoppeld aan het al dan niet aanhangen van de Nieuw Links-ideeën

	<i>aanhangers</i>	<i>niet-aanhangers</i>	<i>totaal</i>
Preciezen	26	21	24
Flexibelen	40	29	37
Rekkelijken	34	50	39
	100	100	100 (n = 333)

Terwijl uit tabel 8 blijkt dat de middenkaderleden met een beperkter aantal dienstjaren in de PvdA niet bepaald hebben bijgedragen tot een dogmatische stellingname (in) (van) de PvdA, blijkt uit tabel 9 dat de Nieuw Links-sympathisanten onder het middenkader globaal gezien ietwat preciezer zijn dan degenen die zich uitdrukkelijk niet als Nieuw Links-sympathisant beschouwen.

De afgevaardigde en belangrijke politieke onderwerpen

Wij hebben nagegaan of er verschillen onder de afgevaardigden aan te wijzen zijn wat betreft hun opvattingen over bepaalde politieke problemen. Daarbij hebben wij twee aspecten onderscheiden:

- 1 bestaat er onder de afgevaardigden verschil van mening over maatregelen ter oplossing van problemen en over het bestuurlijk niveau waarop deze maatregelen genomen moeten worden?
- 2 bestaat er onder de afgevaardigden verschil van mening over de aard en belangrijkheid van de problemen zelf?

Wat het eerste aspect betreft bestaat over de volgende elf (van de in totaal vijftien) voorgelegde maatregelen onder de afgevaardigden grote eenstemmigheid:

- inflatie moet worden bestreden;
- de overheidscontrole op particuliere ondernemingen moet niet worden beperkt;
- vrouwen moeten zelf over zaken betreffende abortus kunnen beslissen;
- de werkloosheid moet worden bestreden;
- de controle op multinationals moet beter geschieden;
- het milieu moet beschermd worden;
- de militaire uitgaven moeten niet stijgen;
- de economische verschillen tussen de verschillende regio's moeten opgeheven worden;

- mannen en vrouwen moeten gelijke mogelijkheden kunnen benutten;
- inkomensverschillen moeten kleiner worden;
- bij hulp aan de Derde Wereld moet niet 'meer rekening' gehouden worden met onze eigen belangen.

De meest uitgesproken gezamenlijk gedeelde opvattingen zijn onder het middenkader aanwezig ten aanzien van de beslissingsvrijheid inzake de abortus en de controle op de activiteiten van de multinationals. Ongeveer eenvijfde van de afgevaardigden heeft geen mening over de Europese integratie en het zich verdedigen tegen supermachten. Overigens is er wel een meerderheid onder de afgevaardigden te vinden, die deze twee laatste maatregelen voorstaat. Daarentegen worden de invoering van de zwaarste straffen voor terreurdaden en de ontwikkeling van kernenergie door de meerderheid van de afgevaardigden afgewezen. Minder eenstemmigheid bestaat er omtrent het bestuurlijk niveau (provinciaal, nationaal dan wel Europees) waarop de voorgestelde maatregelen tot uitvoering gebracht moeten worden. Volgens een meerderheid der afgevaardigden moeten de volgende problemen allereerst op nationaal niveau aangepakt worden: de overheidscontrole op particuliere ondernemingen, vrijheid betreffende abortus, het opheffen van regionale economische verschillen, het effectueren van het principe van gelijke kansen voor mannen en vrouwen, het verkleinen van de inkomensverschillen, de ontwikkelingshulp en de militaire uitgaven. Op Europees niveau moeten aangepakt worden: de inflatie, de Europese integratie, defensie, ontwikkelingshulp, kernenergie, controle op multinationale ondernemingen en de milieubescherming. De overgebleven problemen, werkloosheid en terrorisme-bestrijding, kennen niet een duidelijk 'favoriet' niveau van aanpak: een nationale aanpak wordt door ongeveer evenveel afgevaardigden uitverkoren als een Europese aanpak. Het provinciale niveau verdwijnt in deze nagenoeg geheel uit het gezichtsveld der afgevaardigden.

Voor vijftien (deels andere) problemen werd gevraagd naar de beoordeling van de huidige situatie, de verwachting voor de toekomst, de onderlinge gelijkenis en een gedeeltelijke rangordening naar belangrijkheid. Inzake terrorisme, werkloosheid, grondspeculatie, energiebehoefte, milieuvervuiling en de welvaart van de Derde Wereld is de meerderheid van de afgevaardigden van mening dat de feitelijke situatie verslechterd is. Zij is tevens van mening dat ten aanzien van de overige voorgelegde problemen de situatie nagenoeg gelijkgebleven is. De toekomstverwachtingen ten aanzien van de gestelde problemen zijn volgens de afgevaardigden doorgaans niet erg rooskleurig. Eenderde van de afgevaardigden rekent wel op een duidelijke vooruitgang met betrekking tot de politieke apathie, de woningnood, de bedrijfsdemocratisering, de vrijheid betreffende abortus, de milieuvervuiling en de inflatie. Ook blijkt er een duidelijke rangordening (van meer naar minder belangrijk) in de voorgelegde problemen te kunnen worden onderscheiden: (1) welvaart Derde Wereld, mensenrechten, werkloosheid, milieuvervuiling, vrijheid van meningsuiting, energiebehoefte, woningnood, bedrijfsdemocratisering, grondspeculatie, vrijheid van abortus, politieke apathie, inflatie, terrorisme, vermogensaanwasdeling en (15) eigen welvaart.

Gelijkenis tussen problemen

De vele problemen die in de politiek aan de orde komen zijn vaak niet los van elkaar te zien. Problemen kunnen op basis van verschillende aspecten met elkaar worden vergeleken. Hoeveel aspecten, en welke dat zijn, moet op basis van empirisch onderzoek worden vastgesteld. Hiertoe hebben we gegevens nodig over de mate waarin elk paar problemen op elkaar lijkt. In ons onderzoek hebben we de mate van gelijkenis afgeleid uit een vraag om de vijftien problemen in groepjes te verdelen, zodanig dat de problemen binnen elk groepje zoveel mogelijk op elkaar lijken, en tussen de groepjes zoveel mogelijk van elkaar verschillen. Als maat van gelijkenis tussen de problemen hebben we gekozen voor het percentage antwoorden waarin afgevaardigden een paar problemen in eenzelfde groepje plaatsten. Hoewel niet alle afgevaardigden deze vraag hebben beantwoord, bleef een voldoende groot aantal antwoorden over om verder te analyseren ($n = 208$).

Er zijn wiskundige modellen bekend waarbij, uitgaande van de mate van gelijkenis tussen alle paren problemen, de problemen worden geordend op basis van een aantal aspecten tegelijkertijd. Uit de ordening van de problemen per aspect moet dan de betekenis, de interpretatie van dat aspect worden afgeleid. In deze modellen wordt er dan van uitgegaan dat de aspecten op basis van alle aspecten vergeleken worden en dat deze onderling onafhankelijk zijn. Omdat dit nogal sterke veronderstellingen zijn, 'draaien we het model om' en zoeken wij naar een zo groot mogelijke deelverzameling van problemen die volgens één aspect te vergelijken zijn. We kunnen ons model nu het gemakkelijkst aan de hand van een voorbeeld uitleggen. Wanneer van drie problemen bekend is hoeveel ze per paar op elkaar lijken, dan kunnen we die drie problemen op een rijtje zetten, zodanig dat het paar problemen dat het minst op elkaar lijkt ook het verst van elkaar afstaat.

Dus: als de problemen *A* en *C* minder op elkaar lijken dan de problemen *A* en *B* en dan de problemen *B* en *C*, kunnen we de problemen ordenen als: *A-B-C*.

Bijvoorbeeld:

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>
<i>A</i>	—		
<i>B</i>	100	—	
<i>C</i>	80	90	—

(percentage respondenten dat twee problemen in eenzelfde groepje plaatst).

Voor vier of meer problemen is het niet altijd mogelijk deze problemen op een rijtje te zetten, zodanig dat twee problemen minder op elkaar lijken naarmate ze verder van elkaar afstaan in dat rijtje.

Bijvoorbeeld:

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>
<i>A</i>	—			
<i>B</i>	100	—		
<i>C</i>	80	90	—	
<i>D</i>	70	60	90	—

(percentage respondentent dat twee problemen in eenzelfde groepje plaatst).

De problemen A en D lijken nu meer op elkaar dan de problemen B en D. Er is nu geen mogelijkheid om de vier problemen foutloos te ordenen.

Wanneer een aantal problemen zich wel laat ordenen, zodanig dat de gelijkens tussen de problemen afneemt naarmate de problemen verder van elkaar in dat rijtje staan, kunnen wij dat interpreteren als een ordening van die problemen volgens één aspect.

Uit tabel 10 blijkt dat wij de problemen zodanig kunnen ordenen, dat er drie groepen van problemen ontstaan, die elk volgens één aspect te interpreteren zijn. De drie groepen zijn:

- 1 energiebehoefte – milieuvervuiling – welvaart Derde Wereld – eigen welvaart – inflatie – werkloosheid – vermogensaanwasdeling – bedrijfsdemocratisering;
- 2 grondspeculatie – woningnood;
- 3 politieke apathie – terrorisme – vrijheid van meningsuiting – mensenrechten – abortus.

Voor de interpretatie van deze resultaten zullen we ons beperken tot de eerste en de derde groep. Groep twee is te klein voor een meer algemene interpretatie. We interpreteren de eerste groep als bestaande uit sociaal-economische problemen, en de derde groep als bestaande uit humanitaire problemen. Over de volgorde van problemen in de eerste groep valt op te merken dat het verband tussen naast elkaar liggende problemen causaal te interpreteren lijkt te zijn, zoals veel afgevaardigden trouwens zelf al hadden aangegeven. Energiebehoefte leidt tot milieuvervuiling in deze interpretatie.

Tabel 10. Percentage respondentent dat twee problemen in dezelfde klasse plaatst

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
1	–	abortus														
2	88	–	milieuvervuiling													
3	22	26	–	welvaart Derde Wereld												
4	18	23	53	–	eigen welvaart											
5	15	20	36	54	–	inflatie										
6	16	18	29	45	69	–	werkloosheid									
7	7	12	21	36	55	47	–	vermogensaanwasdeling								
8	4	5	12	17	26	32	61	–	bedrijfsdemocratisering							
9	12	12	7	19	29	22	33	17	–	grondspeculatie						
10	10	9	9	25	21	33	15	9	68	–	woningnood					
11	5	3	10	20	6	16	8	29	6	14	–	politieke apathie				
12	8	3	13	8	3	10	3	12	5	4	45	–	terrorisme			
13	5	3	18	6	1	3	5	25	2	34	34	43	–	vrijheid van meningsuiting		
14	4	4	18	4	1	3	2	22	1	2	28	43	83	–	mensenrechten	
15	5	2	10	7	1	2	5	24	5	5	7	23	27	63	–	abortus

De problemen, gekoppeld aan de vier hervormingsvoorstellen van het kabinet-Den Uyl, liggen bij elkaar, waarbij moet worden opgemerkt dat 'grondspeculatie' niet duidelijk in het rijtje sociaal-economische

problemen kan worden ingepast. Werkloosheid ligt als probleem meteen naast deze 'hervormingsproblemen', wat betekent dat deze laatste vooral als concrete 'issues' in het debat om de bestrijding van de werkloosheid kunnen worden gezien. Opvallend is dat de problemen 'bedrijfsdemocratisering' en 'welvaart Derde Wereld' wel perfect passen in een groep sociaal-economische problemen, maar niet in een groep humanitaire problemen. Het is overigens wel mogelijk de groep humanitaire problemen aan één kant uit te breiden met 'welvaart Derde Wereld' en 'bedrijfsdemocratisering'. Deze problemen komen dan vooraan in het rijtje te staan, voor 'politieke apathie' en 'terrorisme'. Deze uitbreiding is niet geheel foutloos, alhoewel het aantal fouten met deze uitbreiding gering is. Duidelijk is wel, dat sommige problemen zich met veel minder fouten in een tweede groep laten representeren dan andere en ook dat de volgorde waarin die problemen in een tweede groep ten opzichte van elkaar komen te staan geheel anders kan zijn dan de volgorde uit de eerste groep. In de derde groep is de volgorde van de problemen gekenmerkt door een verandering van strikt politieke naar meer algemeen menselijke problemen. De problemen worden belangrijker voor grotere groepen mensen.

De afgevaardigde en Europa

Over de Europese eenwording lopen de denkbeelden van de verschillende afgevaardigden nogal uiteen. Eenderde van de afgevaardigden vindt samenwerking en geformaliseerd overleg tussen de verschillende nationale regeringen voldoende, terwijl 42% één (eventueel federale) Westeuropese staat als de meest ideale vorm van Europese samenwerking verkiest. 4% van de afgevaardigden wenst geen enkele vorm van eenwording, terwijl 12% als uiterste vorm een confederatie onderschrijft.

Iets meer dan de helft van de afgevaardigden is (tamelijk) bereid persoonlijke (financiële) offers te brengen om de eenwording van Europa te realiseren. De helft van de afgevaardigden beschouwt directe verkiezingen voor het Europese parlement als niet zo belangrijk, maar toch is 84% van mening dat deze verkiezingen wel plaats moeten vinden. Eenzelfde percentage is voorstander van een directe verkiezing van de voorzitter van de Europese Commissie, maar ook hier vindt slechts de helft van de afgevaardigden dat dit een zaak van enig gewicht is. Voor wat betreft de huidige Europese Gemeenschap is het overgrote deel van de afgevaardigden (85%) van mening dat deze zich onafhankelijker moet opstellen tegenover zowel de Verenigde Staten als de Sowjet-Unie; 6% wenst juist in de toekomst meer coördinatie met de Sowjet-Unie en 4% meer coördinatie met de Verenigde Staten.

Eénderde van de respondenten is tegen uitbreiding van de Gemeenschap met andere landen. Onder de voorstanders van uitbreiding bevinden zich nogal wat partijleden, die het schier onmogelijke bepleiten: een Europese Gemeenschap met alle landen van de wereld, met alle 'vrije' landen, met alle Oosteuropese landen, enz. De kennis over Europa lijkt niet gering: slechts 10% van de afgevaardigden, die de betreffende vraag beantwoorden, noemt verkeerde landen bij de opsomming van de negen lidstaten (vooral Spanje, Portugal, Griekenland en Zweden worden nogal eens tot de Gemeenschap gerekend). Daar tegenover staat dat lidstaten wel eens vergeten worden, als de afgevaardigden hun rangorde van machtige en minder machtige lidstaten aangeven (zie tabel 11).

Tabel 11. Gemiddelde rangordening van de EG-leden (1 = meest machtig; 9 = minst machtig) door het middenkader van de PvdA

rangordening lidstaten	gemiddelde score	% dat land 'vergat'
1. Bondsrepubliek	1,1	6
2. Frankrijk	2,1	8
3. Verenigd Koninkrijk	3,2	10
4. Italië	4,4	18
5. Nederland	4,7	20 ¹
6. Denemarken	5,1	33
7. België	5,7	26 ¹
8. Ierland	8,0	48
9. Luxemburg	8,1	25 ¹

- 1 Indien 'Benelux' als lidstaat wordt genoemd, telt dit land niet mee, omdat uitdrukkelijk in de vraagstelling over lidstaten wordt gesproken.

Ruim tweederde van de afgevaardigden is voorstander van een gemeenschappelijk program van alle democratisch-socialistische partijen in de lidstaten van de Gemeenschap voor de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europese parlement in 1979. Bijna de helft van de afgevaardigden meent dat landelijke partijbureaus de verkiezingscampagne voor de Europese verkiezingen moeten voeren, terwijl eenderde deel vindt dat de partijgewesten dit beter kunnen doen. Wat betreft de huidige partijfracties in het Europese parlement, gaat de sterkste voorkeur van het middenkader – begrijpelijkerwijs – uit naar de Unie van Socialistische Partijen (volgens de methode van tabel 7 scoort deze unie een gemiddelde van 7,8). Rapportcijfers voor de andere Europese fracties zijn: 4,8 voor de democraten; 4,5 voor de communisten; 3,2 voor de christen-democraten; 3,0 voor de liberalen en 2,4 voor de conservatieven. 96% van de afgevaardigden is potentieel geen kandidaat voor het Europese parlement en 82% is ook niet van plan dit in de toekomst te worden. Het aantal respondenten dat het in de toekomst eventueel als kandidaat zou willen proberen, is nu al vier keer zo groot als het aantal respondenten dat (in eerste aanleg) reeds kandidaat is; hoop voor de toekomst dus.

I. Lipschits is hoogleraar in de contemporaine geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen en directeur van het Documentatiecentrum van Nederlandse Politieke Partijen te Groningen.

L. P. Middel is oud-voorzitter PvdA-afdeling Groningen, gemeenteraadslid te Assen en beleidsadviseur inzake de organisatie van het welzijnswerk.

W. H. van Schuur is wetenschappelijk medewerker aan de faculteit der sociale wetenschappen aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

Het niet zo gastvrije vluchtelingenbeleid

Gastvrijheid is een eigenschap van iemand die veel mensen in zijn huis uitnodigt, en die ze ruimschoots laat delen in wat hij heeft. Die eigenschap bestaat derhalve uit twee componenten: 'Komt u binnen' en 'Neemt u plaats aan mijn tafel'.

Ontvangt Nederland veel mensen die om politieke redenen gevlucht zijn, en ontvangt het ze goed? Aan de hand van antwoorden op die twee vraagstellingen kan de Nederlandse vluchtelingenpolitiek worden beoordeeld. Wat de tweede betreft, de vraag naar de rechtsbescherming en de materiële omstandigheden waaronder vluchtelingen hier moeten leven, is het in Nederland in verhouding tot andere landen lang niet slecht gesteld. Er blijft te wensen over, en op sommige punten zou de overheid zonder al te veel moeite en geldelijke gevolgen, verbeteringen kunnen aanbrengen. Maar in vergelijking met zijn omgeving komt ons land er behoorlijk van af wanneer men zich afvraagt, hoe – door toedoen van overheid en particulieren – de materiële omstandigheden en de rechtsbescherming zijn van iemand die hier asiel heeft verkregen.

De rest van dit artikel gaat alleen over de eerste vraagstelling, die we ook als volgt kunnen formuleren: ontvangt Nederland relatief veel asielzoekers? Deze vraag omvat mede een sub-vraag, die wij eveneens goeddeels terzijde zullen laten: ontvangt Nederland liever vervolgd van de ene politieke kleur dan van de andere? Om slechts een aanduiding te geven waarom het ons bij deze laatste kwestie gaat, maken wij melding van twee individuele asielaanvragen, die kort na elkaar in 1976 veel stof deden opwaaien. Eerst die van een achttienjarige Turkse jongen, die was gevlucht om aan de voortdurende onderdrukking en pesterij van hem en zijn christelijke geloofsgenoten door de plaatselijke meerderheid van Islamitische Koerden in Oost-Turkije te ontkomen. Binnen vier dagen moest hij Nederland weer verlaten. Vervolgens meldde zich de met zijn schaakbond en zijn collega-grootmeesters overhoop liggende Rus *Kortsjnoi*. In anderhalve week werd hem de status van asielgerechtigde toegekend. Als commentaar schreef de *Volkskrant* van 5 augustus 1976:

'Allang bestaat het vermoeden dat prominenten gemakkelijker de sluisen van het vreemdelingenbeleid passeren dan onbekende vervolgd. Daarnaast hebben deskundigen de indruk dat vluchtelingen uit Rusland of andere Oosteuropese landen vrijwel automatisch opgenomen worden, terwijl anderen – uit Zuid-Amerika of uit NATO-landen zoals Turkije – zeer sterk moeten staan, willen zij asiel krijgen.'

Ook wij konden en kunnen ons niet aan die indruk onttrekken. Maar in verhouding tot de jaren vijftig en zestig lijkt de discriminatie naar land

van herkomst toch belangrijk minder te zijn geworden. Het beginsel dat politiek vervolgd en gelijk behandeld dienen te worden als zij om asiel verzoeken, ongeacht hun land van herkomst, wordt zeker nog niet in ieder opzicht ongekwalificeerd toegepast. Niet voor niets moet het ministerie van Buitenlandse Zaken de minister van Justitie adviseren, alvorens een asielzoeker de vluchtelingenstatus kan krijgen. Maar er is, zoals gezegd, te dien aanzien een duidelijke verbetering met vorige decennia.

Geconfronteerd met een wassende stroom vluchtelingen in de wereld blijft de hoofdvraag echter: vangt Nederland relatief veel vervolgd en verleent ons land aan betrekkelijk veel vluchtelingen asiel? Recente cijfers, gepubliceerd door de Westduitse sectie van Amnesty International¹, wijzen niet in die richting. Op grond van de stand van zaken in 1975 heeft deze organisatie een rangschikking van veertien Europese landen gemaakt, naar het aantal opgenomen vluchtelingen vergeleken met de omvang van de gehele bevolking. Luxemburg staat in dit rijtje, met ca. 3000 vluchtelingen op een bevolking van 340 000 zielen (d.w.z. een promillage van 8,82) op de eerste plaats. Zwitserland volgt met 5,43‰ als tweede. Tussen Noorwegen (0,75‰) en Denemarken (0,57‰) figureert Nederland op de tiende plaats. Wat Amnesty-BRD voor eigen land (dat 8e in de rij is met 1,93‰) constateert, geldt des te sterker voor het onze: bij stukken na is Nederland niet het meest gastvrije land voor vluchtelingen, absoluut noch relatief. Behalve Denemarken hebben alle landen die onder ons staan een aanzienlijk lager binnenlands produkt per hoofd van de bevolking dan wij. Afgaande op deze cijfers zijn wij rijk, maar ongastvrij.

Mensenrechten zijn de spil

De mensenrechten zijn de spil waar het om draait bij het wereldwijde probleem van vluchtelingen en asielverlening. Wij voelen ons in die opvatting gesterkt door de preambule van het Vluchtelingenverdrag van Genève, onder auspiciën van de Verenigde Naties gesloten in 1951, die onder meer luidt:

*'Overwegend dat het Handvest van de Verenigde Naties en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die op 10 december 1948 is aangenomen door de Algemene Vergadering, het beginsel hebben onderschreven dat mensen zonder discriminatie fundamentele rechten en vrijheden zullen genieten; overwegend dat de Verenigde Naties bij verschillende gelegenheden hun diepe bezorgdheid tot uitdrukking hebben gebracht over de vluchtelingen en ervoor hebben gepleit dat de vluchtelingen in de gelegenheid gesteld worden van deze fundamentele rechten en vrijheden het breedst mogelijke gebruik te maken.'*²

De teneur van het Vluchtelingenverdrag is dat wie zijn land om reden van vervolging ontvlucht, elders bescherming behoort te krijgen. Daaruit kan men de stelling afleiden dat de mate waarin Nederland vluchtelingen toelaat, een aanwijzing is voor de ernst die we met de bescherming van de rechten van de mens in de praktijk maken.

Keren wij terug naar de Nederlandse vluchtelingenpolitiek. In de Memorie van Toelichting op de begroting van het ministerie van Justitie staat ieder

jaar een passage over de uitgangspunten van het beleid te lezen, analoog aan het onderstaande citaat uit de MvT 1978:

'Het beleid wordt bepaald door het streven om de traditionele Nederlandse opvattingen over gastvrijheid voor vervolgte personen en de nadruk op elementaire humanitaire overwegingen te verenigen met het feit dat een dichtbevolkt land als Nederland immigratie slechts in beperkte mate kan toestaan.'

Hier leggen de bewindslieden rechtstreeks verband tussen enerzijds gastvrijheid en humaniteit, en anderzijds maatregelen ter beperking van de immigratie. Voor de duidelijkheid wijzen wij erop, dat die maatregelen aan het einde van de jaren zestig zijn genomen, niet met het oog op een toevloed van asielzoekers, maar ter indamming van de toestroming naar ons land van (gezinnen van) buitenlandse arbeiders. Door niettemin de grondslagen van het vluchtelingenbeleid in samenhang met het algemene immigratiebeleid te formuleren, laadt de regering in feite de verdenking op zich de gastvrijheid te willen beperken. Met het op dergelijke oneigenlijke gronden beperken van de toelating van vluchtelingen tot Nederland zijn wij het oneens. Wij zullen uitgangspunten voor het beleid benadrukken die uitgaan van de 'traditionele Nederlandse opvattingen'; opvattingen die opnieuw tot leven moeten worden gebracht, en waaraan metterdaad vorm moet worden gegeven.

Enige malen zijn reeds termen gevallen als 'vluchteling', 'asielzoeker' en 'vervolg'. Een korte begripsverklaring lijkt ons hier geboden.

Vluchtelingen zijn, volgens artikel 15 van de Vreemdelingenwet, *'vreemdelingen die afkomstig zijn uit een land waarin zij gegronde reden hebben te vrezen voor vervolging wegens hun godsdienstige of politieke overtuiging of hun nationaliteit, dan wel wegens het behoren tot een bepaald ras of tot een bepaalde sociale groep'*.

Deze definitie komt in sterke mate overeen met die van artikel I(A) van het Vluchtelingenverdrag, waarbij Nederland partij is.

Sinds 1974 kent ons land, mede dank zij een beslissing van de Raad van State (Koninklijk Besluit van 10 januari 1974, nr. 38), ook de mogelijkheid om iemand die niet voor de toelating als vluchteling in aanmerking komt, de status van asielgerechtigde toe te kennen. Deze zgn. B-status krijgt degene, die zijn land om politieke redenen heeft verlaten, die nochtans niet als vluchteling in de zin van artikel 15 Vreemdelingenwet kan worden toegelaten, maar van wie om klemmende redenen van humanitaire aard niet verlangd kan worden dat hij naar zijn land van herkomst terugkeert. Het verschil tussen A- en B-status zit voornamelijk in de sterkte van de verblijfstitel, al moeten wij helaas vaststellen dat dit verschil ook op andere terreinen dan het strikt juridische doorwerkt. Om daar niet de nadruk op te leggen, zullen wij in het vervolg steeds spreken van vluchtelingen, als het gaat om mensen die wegens vrees voor vervolging in het land waar ze vandaan komen, toelating (d.w.z. asiel) in Nederland vragen of reeds hebben verkregen; deze omschrijving omvat zowel de A- als de B-status.

Onder vervolging tenslotte verstaan wij schending van de rechten van de mens die individuen of groepen van mensen, door het toedoen of nalaten van de overheid, in een bepaald land ondervinden.

Toelating gebeurt maar mondjesmaat

Op de kwaliteit van de bescherming die vluchtelingen, eenmaal in Nederland, krijgen, hebben we geen fundamentele kritiek, al blijft op onderdelen te wensen over. Wat betreft de hoeveelheid in ons land toegelaten vluchtelingen is onze kritiek wel van fundamentele aard. Uit tabel 1 is af te leiden, dat het jaarlijks maar om geringe aantallen toelatingen gaat.³ Vergeleken bij het totaal van de in Nederland verblijvende vreemdelingen valt de hoeveelheid vluchtelingen zelfs in het niet.

Tabel 1. *Asielaanvragen en toegelaten vluchtelingen in Nederland, individueel en uitgenodigd door de regering, 1973 t/m 1977*

jaar	asielaan- vragen	toege- laten	%	afge- wezen	%	uitgenodigd aantal	nationaliteit
1973	374	247	67	71	19	215	niet vermeld
1974	350	175	50	102	29	243	Chilenen
1975	306	185	60	61	20	122	Chilenen
						50	Koerden
						20	Vietnamezen
1976	369	220	60	88	24	71	Vietnamezen
						±200	Chilenen
1977	365	207	46?	158	36?	60	Vietnamezen
	(445?)					504	Latijns-Ameri- kanen

Bron: Memorie van Toelichting op de Justitiebegroting, 1975 t/m 1979.

Volgens het ministerie van Justitie waren er op 1 januari 1977 362 427 vreemdelingen in Nederland, waarvan 179 032 personen uit de zogenaamde wervingslanden.

In de inleiding hebben wij al kort uiteengezet dat wie asiel zoekt in ons land, op één van twee gronden kan worden toegelaten. Toelating als vluchteling ex artikel 15 Vreemdelingenwet is mogelijk wegens gegronde vrees voor vervolging (A-status); toekenning van de B-status van asielgerechtigde wegens klemmende redenen van humanitaire aard. De vraag dringt zich nu op hoe het komt, dat slechts een kleine 400 mensen per jaar in ons land asiel vragen, waarvan dan nog maar rond 55% ook werkelijk asiel krijgt. Aan het geringe aantal vluchtelingen in de wereld kan het niet liggen. Nog op 1 november 1978 deed de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de Verenigde Naties, de Deen *Poul Hartling*, een dringend beroep op vooral de landen van West-Europa om meer vluchtelingen op te nemen. Alleen al in Azië en Afrika waren er volgens hem miljoenen vluchtelingen.

Het zou kunnen zijn dat de Nederlandse regering, ten aanzien van de behandeling van asielaanvragen, probeert in de pas te lopen met wat andere landen doen. Om daarin enig inzicht te krijgen, is in tabel 2 een vergelijking getrokken met de asielpraktijk in de Duitse Bondsrepubliek, Denemarken en Zwitserland. Wat er ook uit deze cijfers op te maken valt,

van vergelijkbaarheid van het Nederlandse toelatingsbeleid met dat van ons omringende landen geven ze geen blijk. Deze mogelijkheid om het geringe aantal tot ons land toegelatenen te verklaren, verwerpen wij dan ook.

Tabel 2. *Vergelijking naar aantallen asielaanvragen en percentages toelatingen tussen de BRD, Denemarken, Zwitserland en Nederland, 1973 t/m 1976*

jaar	Bondsrepubliek		Denemarken		Zwitserland		Nederland	
	aanvr.	toegel.	a.	t.	a.	t.	a.	t.
1973	4792	52,8%	461	78,3%	1043	94,1%	374	67%
1974	8183	42,8	670	91,7	1132	58,4	350	50
1975	8230	33,0	418	91,1	1324	69,9	306	60
1976	8854	24,8	386	94,0	853	69,4	369	60

Bronnen: *Bewährungsprobe für ein Grundrecht*, O. Deutsch e.a., Bonn: Amnesty International/Baden-Baden: Nomos Verlag, 1978, p. 187ff; *l'Asile politique en Suisse*, brochure van het 'Centre Social Protestant' en de 'Association des Juristes progressistes', Genève, 1978, p. 29.

Dezelfde cijfers geven wel aanleiding tot de stelling, dat Nederland vergelijkenderwijs kennelijk bij asielzoekers weinig in trek is. Wanneer we voor het jaar 1976 het aantal asielaanvragen telkens afzetten tegen de omvang van de respectievelijke bevolkingen (BRD: ca. 60 mln.; Denemarken: ca. 5 mln; Zwitserland: ca. 6 mln.; Nederland: ca. 14 mln.), dan ontstaat het volgende onthutsende beeld. In de Bondsrepubliek werd in 1976 op elke 6776 inwoners één asielaanvraag ingediend. In Zwitserland bedroeg die verhouding 1 : 7035, in Denemarken 1 : 12 978, terwijl ons land ver in de achterhoede ligt met 1 : 37 940. Zelfs als we de door de Nederlandse regering in dat jaar uitgenodigde vluchtelingen in de vergelijking betrekken, komen we niet verder dan een verhouding van 1 : 21 875. De traditionele Nederlandse opvattingen over gastvrijheid en humaniteit zouden elders in de wereld wel eens minder spreekwoordelijk kunnen zijn dan hier.

In plaats van over gastvrijheid moeten we over een zeer restrictief toelatingsbeleid spreken. Wij willen drie factoren belichten, die daar mogelijk aan ten grondslag liggen. Allereerst de duur van de procedure. Het is helaas geen uitzondering dat een vluchteling vele maanden op een eerste beschikking op zijn asielverzoek moet wachten. Het gemiddelde is eerder hoger dan lager dan zes maanden. Ingeval die eerste beschikking afwijzend is, kan hij in herziening gaan. Die stap duurt al gauw negen maanden tot één jaar. Wie dan nog beroep aantekent bij de Raad van State moet op een wachttijd van minimaal gelijke duur rekenen. Wie zich bedenkt dat de ambtsinstructies van het ministerie van Justitie uitgaan van één maand tussen aanvraag en eerste beschikking, rijzen de haren terecht te berge.

Dit probleem beperkt zich natuurlijk niet tot Nederland. Het is een bekend feit, dat in de Bondsrepubliek in de laatste jaren de toelatingmachinerie voor vreemdelingen volledig verstopt is geraakt. De vluchtelingen zijn

daarvan de dupe, omdat ze daardoor tot langdurig wachten en slopende onzekerheid zijn veroordeeld. De Zwitserse vluchtelingenorganisatie 'Centre Social Protestant' noemt de ambtelijke traagheid *'het meest subtiële, doeltreffende en discrete grenzenstellende middel. Ze heeft ten doel zowel de vluchtelingen die in Zwitserland asiel komen zoeken af te schrikken als hen die willen bijdragen tot hun ontvangst te ontmoedigen'*.⁴

Vreemdelingenhaat

Dan is er een onderstroom van xenofobie in onze samenleving, die van tijd tot tijd de kop opsteekt in de argumentatie van ambtenaren en politici als het gevoerde beleid ter discussie komt. In antwoord op kritiek vanuit het vluchtelingenwerk dat haar beleid strakker was dan dat van haar ambtsvoorgangers, vertelde staatssecretaris Haars op 26 april 1978 aan *Trouw*:

'We moeten proberen een ruimhartig beleid te voeren, maar voorkomen moet worden dat elke vreemdeling die aan onze poorten klopt, als vluchteling wordt toegelaten. U moet zich realiseren dat mijn voorgangers het een stuk gemakkelijker hadden. De vreemdelingen die beweren vluchteling te zijn, komen nu in veel groter getale naar ons land... Die mensen komen niet in alle gevallen omdat ze in hun land van herkomst voor hun leven te vrezen hebben, maar omdat ze gehoord hebben dat de sociale voorzieningen hier zo goed zijn'.

Op gevaar af het allang duidelijke nog eens te verhelderen, willen wij het angstige en tegelijk beangstigende karakter van zo'n argumentatie onderstrepen. Mevrouw Haars roept het beeld op van grote groepen asielzoekers aan onze grenzen, waartussen het wemelt van avonturiers, gelukzoekers en profiteurs. Dat een enkele 'vluchteling' niet zuiver op de graad is en met geheel andere motieven dan vrees voor vervolging hierheen komt, zullen wij niet bestrijden. Maar op gezag van de staatssecretaris moeten we aannemen dat velen hun land ontvluchten, nadat ze de bijstandswetten van diverse landen geraadpleegd hebben en gemerkt dat de boel in Nederland het best is geregeld. Zulke demagogie is verwerpelijk. Het is beangstigend te merken hoeveel onbegrip de staatssecretaris van Justitie heeft voor de positie van een vluchteling: onbegrip voor wat het moet betekenen om alle schepen achter je te verbranden en als vluchteling bereid te zijn in een vreemd land een uiterst onzekere toekomst tegemoet te gaan.

In officiële stukken, tenslotte, wordt het restrictieve beleid verdedigd met de stelling, dat *'Nederland immers geen immigratieland is'*. Het is goed te weten dat dit een van de vier politieke overwegingen is, die zijn voortgekomen uit de langdurige parlementaire behandeling van de Nota-Buitenlandse Werknemers in de jaren 1968 tot 1974. Hoewel wij geen experts zijn op dit gebied, komt het ons voor dat met het overbrengen van tienduizenden in tijden van hoogconjunctuur en krappe arbeidsmarkt, het argument van de hoge bevolkingsdichtheid indertijd niet veel gewicht in de schaal legde. Hoe dat ook zij, immigratie naar of vestiging in Nederland van grote groepen buitenlanders is blijkbaar mogelijk, als en voorzover het in het belang van ons land is.

En daar gaat het bij het toelatingsbeleid ten aanzien van vluchtelingen nu net om. Het is maar hoe het algemeen belang wordt uitgelegd. Zijn het de stand van de werkgelegenheid en de dichtheid van de bevolking, of zijn het juist de gastvrijheid, humanitaire overwegingen en het welbegrepen eigenbelang op lange termijn, die het beleid bepalen? Alleen al het belang dat ons land heeft bij het steunen van de strijd tegen zware inbreuken op de rechten van de mens door jaarlijks vele malen meer slachtoffers van die inbreuken in Nederland toe te laten dan nu het geval is, zou bijvoorbeeld het uitnodigingsbeleid fundamenteel moeten wijzigen.

Dat Nederland te vol zou zitten met vluchtelingen is onzin. Vergelijkenderwijs wonen hier minder buitenlanders dan in ons omringende landen. Zoals hierboven bleek, geldt dat nog veel sterker voor vluchtelingen dan voor alle buitenlanders samen. Bovendien: hoe meer mensen in een land wonen, hoe minder 'last' men heeft van die vluchtelingen, die immers nog niet eens 1% van de bevolking als geheel uitmaken. 'Nederland geen immigratieland' is maar een stok om de hond te slaan. Het gebruik van dergelijke argumenten wijst erop dat het vluchtelingenbeleid van ons land eerder een functie is van politieke opportuniteit en kruideniersgeest, dan van humanitaire beginselen en van visie op de inzet, die nodig is om het front ter handhaving van de rechten van de mens in stand te houden.

De uitvinding van het quotum van 750 jaarlijks toe te laten vluchtelingen moet in dit licht worden gezien. Toen daarover de beslissing in februari 1977 was gevallen in het kabinet, werd de regering niet moe te verklaren dat het hier alleen maar een budgettaire maatregel betrof, bedoeld om de opvang van de vluchtelingen financieel en anderszins te kunnen plannen. Natuurlijk zou, zo zei men, geen individueel aangekomen vluchteling door het quotum buiten onze deuren worden gehouden. Wel moesten we begrijpen, dat het groepsgewijs uitnodigen van vervolgdgen alleen zou gebeuren voorzover het quotum daar ruimte toe liet. Kortom, de toelating van vluchtelingen was, behoudens een enkele individuele uitzondering, netjes afgepast en afgewogen, en in het getal 750 neergelegd.

Voor een humanitair beleid

Algemene maatregelen om de immigratie van vreemdelingen te beperken zijn wellicht in sommige omstandigheden noodzakelijk. Bij de beslissing over asiolverlening aan vervolgdgen mogen zij echter onder geen beding een rol spelen. Wie beweert dat ons land al zo vol is en er dus niemand meer bij kan, stelt zich bloot aan de tegenwerping dat met zoveel Nederlanders de opvang van meer vluchtelingen dan het kleine beetje dat we nu opnemen, geen bezwaar hoeft te zijn. In plaats van te kibbelen over de 751ste vluchteling moet de discussie over het vluchtelingenbeleid naar het niveau getild worden waar ze thuis hoort. De kernvraag wordt dan: wat hebben wij als Nederlanders over voor de bescherming van de mensenrechten?

Sinds jaar en dag, zeker na de Tweede Wereldoorlog, is die handhaving van de rechten van de mens een integrerend deel van de Nederlandse politiek. In de periode-*Luns* had men het graag over de vier 'hoekstenen van het buitenlandse beleid', en volgens *Jaquet* stond daarbij voorop 'het

bevorderen van het internationaal recht en een internationale rechtsorde door middel van een actief lidmaatschap van de Verenigde Naties.⁵ Meer recent, onder meer onder invloed van de zogenaamde derde mand van de conferenties over Veiligheid en Samenwerking in Europa en het regeringsprogramma van de Amerikaanse president Carter, zijn de mensenrechten weer als zodanig onderwerp van wereldpolitiek geworden.

Nederland is dan ook bij een groot aantal verdragen betreffende de rechten van de mens, en betreffende vluchtelingen, partij geworden of zal dat zeer binnenkort worden. Wij noemen hier de Europese Conventie van de Rechten van de Mens en een aantal VN-verdragen, onder meer het Verdrag tegen Rassendiscriminatie, het Verdrag betreffende de Burgelijke en Politieke Rechten, en het Verdrag betreffende de Economische en Sociale Rechten. Al eerder noemden wij het Verdrag betreffende de status van Vluchtelingen (het 'Vluchtelingenverdrag van Genève').

De mede door Nederland in deze documenten neergelegde politieke intentieverklaringen serieus nemend, concluderen wij dat de bescherming van vervolgd door het verlenen van asiel een wezenlijk Nederlands belang is. Daaruit zou onmiddellijk moeten volgen dat ons land zich waar mogelijk en bij voortduring inspant om aan de bescherming van vervolgd metterdaad gestalte te geven. Enerzijds door in internationaal overleg bij te dragen aan de vastlegging en verbetering van de rechtspositie van vluchtelingen in het volkenrecht. En anderzijds door zelf en in internationaal verband meer opvangmogelijkheden te scheppen voor de enorme hoeveelheden vluchtelingen die er in de wereld zijn. Deels kan en moet dat gebeuren in andere landen en werelddelen, en ook nu al trekt de overheid daar geld voor uit. Maar net als het quotum van 750 jaarlijks toe te laten vluchtelingen is het bedrag van 13 miljoen gulden dat voor 1979 op de begroting van Buitenlandse Zaken staat voor hulp aan vluchtelingen via organisaties van de VN, wel beschouwd weinig meer dan een fooi.

De zedenmeester solidair

Voor het in veel grotere mate dan tot nu toe opnemen van vluchtelingen in eigen land zijn overigens zeer praktische argumenten het overwegen waard. Binnen zowel als buiten onze grenzen richten critici zich nogal eens tegen wat zij de rol van Nederland als zedenmeester in de internationale politiek noemen. Voor zover dergelijke verwijten terecht worden gemaakt, is het ruimhartig opnemen van vluchtelingen in ons land een middel om ze te weerleggen. Zodoende tonen we dicht bij huis en in de praktijk aan, dat de bescherming van de mensenrechten ons inderdaad een zorg is, en geven we vorm aan de solidariteit met vervolgd die we ook van anderen vragen. Bovendien wordt, door de inschakeling van steeds meer Nederlandse vrijwilligers bij de opvang en begeleiding van die vluchtelingen de bewustwording van het immense en wereldwijde vluchtelingenprobleem gediend.

Welke instrumenten staan de regering, en meer in het bijzonder de staatssecretaris van Justitie, voor een waarlijk humanitair beleid ten dienste? Ten eerste het met kracht uitbouwen van het actieve uitnodigingsbeleid. Dat dient het verveelvoudigen van de uit te nodigen

aantallen vluchtelingen te betekenen. Telkens weer maakt het Hoge Commissariaat voor de Vluchtelingen van de VN regeringen en publieke opinie attent op het stijgend aantal vluchtelingen in de wereld, op het toenemend aantal landen dat zij ontvluchten, en op de slinkende bereidheid van andere ze op te nemen. Tegen die achtergrond zou een pleidooi voor activiteit op veel grotere schaal dan thans overbodig moeten zijn.

Ten tweede moet niet alleen in ruimere mate, maar ook sneller, asiel worden verleend aan wie naar Nederland komt en daarom vraagt. Het valt niet te loochenen dat onder diegenen die zich op vluchtelingschap beroepen, ook avonturiers schuilen. Hun komt het asiel niet toe, dat spreekt vanzelf. Maar dat feit alleen kan onmogelijk verklaren waarom de grote meerderheid van mensen die wel zijn gevlucht om aan vervolging te ontkomen met een restrictief beleid moeten worden tegemoet getreden.

Vooraf om aan het tweede instrument scherpte te geven en om aan de nu inhumane lange periode van wachten op beslissingen en de daarmee gepaard gaande onzekerheid en spanning bij vluchtelingen een einde te maken, moet organisatorisch en procedureel het een en ander worden gedaan. Zoals de toestand nu is, lijkt de Zwitserse vluchtelingenorganisatie ook Nederland te bedoelen met haar stelling, dat de ambtelijke traagheid het meest subtiële, effectieve en discrete middel is om vluchtelingen te ontmoedigen. Politici die niet bij machte of bereid zijn de traagheid te verhelpen, laden de verdenking op zich de lange procedure niet als betreurenswaardige noodzakelijkheid te beschouwen, maar als doelbewust gekozen beleidsinstrument. Om onder die omstandigheden te beweren dat de Nederlandse vluchtelingenpolitiek wordt bepaald door de *'traditionele Nederlandse opvattingen over gastvrijheid voor vervolgte personen en de nadruk op elementaire humanitaire overwegingen'*, is al te hypocriet.

Slotsommen

Eerst een algemene conclusie. Onweerlegbaar is de handhaving en bescherming van de rechten van de mens, en de solidariteit met vervolgd, een wezenlijk Nederlands belang. Daarom behoort ons land zich met alle beschikbare middelen in te spannen om zowel in eigen land als in het kader van internationale samenwerking het recht van vervolgd om asiel te zoeken en te krijgen, te realiseren.

Het antwoord op de door ons in de inleiding tot dit artikel gestelde hoofdvraag moet ontkennend luiden. Nederland vangt relatief niet veel vervolgd op. Gastvrij tegenover vluchtelingen kunnen wij ons land in de huidige situatie dan ook niet noemen.

Integendeel: 750 vluchtelingen toelaten per jaar is belachelijk als verdedigingsmiddel tegen de overal ter wereld oprukkende schendingen van de rechten van de mens. Als de middelen een belemmerende rol zouden spelen moeten, mede uit welbegrepen eigenbelang, voor het opkomen voor de mensenrechten politieke keuzen gemaakt worden. Stel dat Nederland jaarlijks tienmaal zoveel vluchtelingen zou toelaten, dan zou ons land na ongeveer vijf jaar op het Zwitserse niveau staan wat

betreft het percentage vluchtelingen op de totale bevolking. Wat gastvrijheid voor vervolgdgen aangaat zouden we tegen die tijd de tweede of de derde plaats in West-Europa innemen.

Destijds hebben we meer dan 170 000 buitenlandse arbeiders binnen onze grenzen gehaald. Zou het zo dwaas zijn wanneer per jaar 5% van dat aantal mensen binnen zou mogen komen omdat ze elders in de wereld worden vervolgd? Het antwoord 'neen' ligt voor de hand als we bedenken dat met deze toelating geen direct materieel voordeel, maar het indirecte en op termijn veel grotere belang, dat Nederland heeft bij de bescherming van de mensenrechten, het doel is.

Noten

- 1 *Politische Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*, Bonn, Amnesty International (Sektion der BRD) Publications, april 1977, p. 106.
- 2 'Considering that the Charter of the United Nations and the Universal Declaration of Human Rights approved on December 10, 1948, by the General Assembly have affirmed the principle that human beings shall enjoy fundamental rights and freedoms without discrimination;
Considering that the United Nations have, on various occasions, manifested its profound concern for refugees and endeavoured to ensure refugees the widest possible exercise of these fundamental rights and freedoms.'
- 3 Deze tabel geeft reden voor twee opmerkingen:
  - a. De som van de percentages is minder dan 100, doordat niet vermeld zijn asielaanvragen waarover geen beslissing is genomen: wegens het inmiddels overlijden of naar het buitenland vertrekken van de aanvrager, wegens het intrekken van de aanvraag, of wegens de lange procedure bij Justitie, waardoor de beslissing pas in het volgende jaar viel;
  - b. De percentages voor 1977 zijn niet exact te geven, omdat de laatste Justitiebegroting een nieuwe telmethode bevat, waaruit het aantal (nog) niet afgehandelde asielverzoeken niet blijkt. Uitgaande van een percentage niet-beslissingen dat overeenkomt met het percentage van de voorgaande jaren, te weten 18%, dan is te berekenen dat het totaal aantal asielverzoeken 445 moet hebben bedragen, waarvan 46% werd ingewilligd en 36% afgewezen.
- 4 'Le moyen limitatif le plus subtil, le plus efficace et le plus discret. Il a pour but de décourager, à la fois les réfugiés qui viendraient ou viennent chercher asile en Suisse, et ceux qui voudraient contribuer à leur accueil.' *l'Asile politique en Suisse: des mythes à la réalité*, brochure uitgegeven en verspreid door het 'Centre Social Protestant' en de 'Association des Juristes progressistes', Genève, 1978, p. 9.
- 5 L. G. M. Jaquet, 'The Role of a Small State within Alliance Systems', in A. Schou en A. O. Brundtland (eds.), *Small States in International Relations*, Stockholm, Almqvist & Wicksell, 1971, p. 63; vgl. R. A. H. Schipper et. al., 'Rolopvattingen in de naoorlogse buitenlandse politiek van Nederland', in *Internationale Spectator* XXVII/1 (8 januari 1973), p. 21-30.

Herman Meijers is hoogleraar volkenrecht aan de Universiteit van Amsterdam.

Jan Willem Wesseldijk is stadmedewerker bij de Stichting Vluchtelingenwerk Nederland.

De vele mensbeelden van de econoom

In de hedendaagse wetenschapsfilosofie wordt wetenschap omschreven als het geheel van niet weerlegde beweringen.¹ Niet alle beweringen zijn echter van dezelfde aard en de Engelse econoom *E. F. Schumacher* onderscheidt dan ook niet minder dan zeven soorten.²

- 1 In de eerste plaats zijn er definities en verklaringen van uitdrukkingen die we niet kunnen missen omdat we, teneinde verwarring te voorkomen, precies moeten aangeven wat we met een bepaalde uitdrukking bedoelen voor we deze gebruiken.
- 2 Dan zijn er de zogenaamde tautologieën, waarbij eenzelfde denkbeeld in een andere vorm wordt herhaald, zoals de stelling van *Keynes* dat besparingen altijd gelijk zijn aan investeringen.
- 3 Vervolgens hebben we te maken met psychologische generalisaties, algemene beweringen met betrekking tot de menselijke drijfveren. Een voorbeeld is de bewering van *Adam Smith* dat de wens om onze levenssituatie te verbeteren ontstaat in de wieg en ons tot het graf niet verlaat.
- 4 Ook zijn er psychologische generalisaties over het menselijk gedrag in een bepaald sociaal systeem. Hiertoe rekenen we de stelling van *Keynes* dat in onze gemengde economische orde bij vergroting van het nationaal inkomen de consumptie minder dan evenredig toeneemt.
- 5 Natuurlijk hebben we in het economisch bestel ook te maken met feiten en situaties buiten het terrein van de economie, zoals politieke gebeurtenissen.
- 6 Verder moeten we goed letten op voorwaardelijke zinnen die beginnen met het woord 'als'.
'Als alle andere omstandigheden gelijk blijven dan ...' of 'Als de omloopsnelheid van het geld niet verandert dan ...'.
- 7 Tenslotte zijn er nog de normatieve beweringen; beweringen die zeggen hoe de dingen behoren te zijn.

Schumacher wijst erop dat economen onmogelijk van alle markten thuis kunnen zijn en dat zij in het bijzonder moeite hebben met de onder punt 3, 4, 5 en 7 genoemde psychologische, buiten-economische en normatieve beweringen.

Het zijn juist die beweringen welke betrekking hebben op de menselijke drijfveren en gedragingen en het zal daarom geen verbazing wekken dat economische beschouwingen zelden uitmunten door een diepgaande en heldere analyse van het menselijk gedrag in economische situaties. Het is de moeite waard eens na te gaan welke mensbeschouwingen in de loop van de ontwikkeling van de economische wetenschap een rol hebben gespeeld om ons tot slot af te vragen hoe het er mee gesteld is in het hedendaagse democratisch-socialisme.

De mensbeschouwing in de klassieke theorie

In het algemeen wordt 1776 beschouwd als het geboortjaar van de economie omdat in dat jaar het boek van Adam Smith, getiteld 'Een onderzoek naar de aard en de oorzaken van de welvaart der volken', verscheen.³ Natuurlijk was er al eerder geschreven over economische onderwerpen, maar het boek van Smith, kortweg *De welvaart der volken* genaamd, was de eerste poging om het economisch aspect van onze samenleving in één verband aan de orde te stellen.

Smith was van oorsprong moraalfilosoof en had al een boek gepubliceerd over morele gevoelens, zodat we mogen verwachten dat hij ook op economisch terrein aandacht zal besteden aan de overwegingen die aan het menselijk gedrag ten grondslag liggen. Wij verwezen reeds naar zijn uitspraak dat ieder mens er van de wieg tot het graf naar streeft zijn levenssituatie te verbeteren. Enerzijds maken de zelfzuchtige neigingen van de mens een zekere mate van sociale beheersing noodzakelijk, anderzijds zijn er, hoe zelfzuchtig de mens ook is, in zijn aard een aantal factoren werkzaam die hem belang doen stellen in de situatie van anderen en hem bereid maken zichzelf beperkingen op te leggen. Daarmee demonstreert de mens dat hij onderworpen is aan een goddelijk plan dat tot uitvoering komt door de activiteiten van de mensen, die zich er echter niet van bewust zijn een rol te spelen bij de uitvoering van dat plan.⁴

De filosofie van Smith heeft grote invloed uitgeoefend op het denken over de maatschappij. Als ieder mens zijn eigen belang nastreeft dan zou in deze gedachtengang door een vrij functionerend maatschappelijk en marktmechanisme een zodanige harmonie van belangen tot stand komen – vaak wordt in dit verband gesproken van een 'onzichtbare hand' – dat tevens het algemeen belang op de beste wijze zou zijn gediend. De overheid moet zich van elk ingrijpen in het marktgebeuren onthouden, omdat zodanig ingrijpen verstorend zou werken op het tot stand komen van de gewenste evenwichtssituatie. De gedachten van Smith vormen de grondslag van het zogenaamde 'laissez-faire'- of 'laat-maar-waaien'-systeem. Wij leggen er de nadruk op dat dit systeem slechts kan functioneren als aan bepaalde veronderstellingen is voldaan, een aspect dat in de praktijk dikwijls wordt vergeten en daardoor een niet te veronachtzamen gevaar inhoudt.

Schumacher wijst er in dit verband op dat slechts een korte weg leidt van een *generalisatie* via een *veronderstelling* naar een *norm* voor het menselijk handelen.⁵ Uitgaande van de generalisatie dat over het algemeen individuen streven naar het verwerven van geld en rijkdom als doel in zichzelf is het aantrekkelijk deze generalisatie te veranderen in de veronderstelling dat individuen altijd streven naar het verwerven van ... De volgende stap is de bewering: omdat individuen streven naar ..., wordt het algemeen belang op de beste wijze gediend. En vandaar is het een kleine stap naar de norm: individuen behoren te streven naar het verwerven van ..., om het algemeen belang zo goed mogelijk te dienen. Wij moeten ons ervan bewust zijn dat generalisaties als grondslag van economische theorieën gevaarlijk zijn, omdat zij nooit de volle waarheid weergeven, aangezien zij ons een geschematiseerd mens tonen die volgens een bepaald patroon handelt. Is de generalisatie eenmaal tot norm verheven dan moet het individu volgens het verwachtingspatroon handelen om het systeem te laten functioneren. Schumacher zegt dan

ook dat de uiterste consequentie is dat het vrije-marktsysteem, dat zogenaamd is gebaseerd op de vrijheid van de mens, slechts kan functioneren als de mens zijn vrijheid opoffert door volgens het verwachtingspatroon te handelen.

We hebben veel aandacht besteed aan de ideeën van Adam Smith omdat ze ook nu nog invloed hebben op de denkwereld van veel economen. Uitgaande van de veronderstelling dat de mens als homo economicus, als economische mens, economisch rationeel handelt, zal, mits aan bepaalde veronderstellingen is voldaan, economisch evenwicht tot stand komen. Een van die veronderstellingen is, dat iedereen met betrekking tot het marktgebeuren volledige informatie heeft, een veronderstelling waaraan in werkelijkheid uiteraard nooit is voldaan. De economische mens is een generalisatie die ten grondslag ligt aan het vrije-marktmechanisme en is uitgegroeid tot een norm voor het menselijk gedrag in de samenleving. Het is dan ook geen wonder dat het vrije-marktmechanisme niet bevredigend functioneert. Welnu, zegt Schumacher, als het vrije-marktsysteem niet bevredigend werkt, moeten we het ook niet als regel maar als uitzonderingsgeval behandelen.

De mensbeschouwing van het marxisme

Marx achtte de vrije creativiteit de meest wezenlijke menselijke eigenschap. Tegelijkertijd toonde hij aan dat in de bestaande klasse-maatschappij voor de meeste mensen creatieve ontplooiing niet mogelijk was, dat deze samenleving leidt tot wat hij aanduidde als 'vervreemding van zichzelf'. *Marx'* mensbeschouwing is dan ook de basis van een theorie die de noodzaak van een revolutionaire verandering van die maatschappij aantoonde. In *Marx'* visie leidt het kapitalistisch systeem onontkoombaar tot een revolutie die de mens, vervreemd van zijn meest wezenlijke eigenschappen, zal bevrijden.

Helaas heeft het sociaal-economisch stelsel in de landen waar het marxisme een kans kreeg niet tot die bevrijding geleid. Vooral in de Sowjet-Unie en in het bijzonder in de stalinistische periode hanteerde men een conceptie van de mens, gebaseerd op ideeën van *Marx* in zijn rijpe jaren, die de mens reduceert tot een soort 'economisch dier'⁶, een visie die niet zoveel verschilt van de in de vorige paragraaf behandelde 'economische mens'. Het waren vooral Joegoslavische economen, sociologen en filosofen die tegen deze opvattingen in verzet kwamen en betoogden dat we veel meer moesten letten op wat de jonge en de oude *Marx* hebben gezegd en geschreven. In die visie verschilt de mens niet alleen wat zijn eigenschappen betreft, maar naar aard en structuur van zijn wezen van het dier. De mens is geen met verstand behept dier, de mens is 'praxis'. Praxis is een moeilijk vertaalbaar woord. Volgens *Petrovic* betekent het dat de mens samenleving, vrijheid, geschiedenis en toekomst tegelijk is. Het zal geen verbazing wekken dat het enige jaren geleden verboden tijdschrift van deze Joegoslavische geleerden de naam *Praxis* droeg. Ondanks het verbod dringen hun ideeën in de samenleving door.

Volgens *Petrovic* neemt men in de Sowjet-Unie de geschriften van de jonge *Marx* en de oude *Lenin* niet serieus – de geschriften van de jonge *Marx* zouden nog niet marxistisch zijn en die van de oude *Lenin* zouden voor privé-gebruik zijn bestemd – en is men tot de opvatting gekomen dat het marxisme een kant en klaar en afgerond geheel is van dogma's

omtrent inrichting en werkwijze van de maatschappij. De Joegoslavische ideologen stellen daar tegenover dat we het marxisme niet mogen opvatten als een kant en klaar stelsel dat voor alle tijden en plaatsen zou gelden, maar ons moeten afvragen welke vragen Marx heeft opengelaten en welk antwoord wij erop moeten geven. In deze gedynamiseerde visie van het marxisme vertaalt men de grondbeginselen van Marx, Engels en Lenin in eigentijdse termen en tracht men deze aan te passen aan recente maatschappelijke ontwikkelingen. Bovendien is men van mening dat van het beginsel van Marx, Engels en Lenin dat de burgers zoveel mogelijk en massaal moeten worden ingeschakeld bij het bestuur in de Sowjet-Unie, niets is terechtgekomen.

Bij de centrale besturing van het economisch systeem is in de Oosteuropese landen een bureaucratie van ontstellende omvang ontstaan. *Kardelj*, vice-president van Joegoslavië, meent dat echt socialisme alleen kan voortkomen uit het initiatief van de miljoenen-massa's en dat het staatsapparaat daarom moet samenvallen met het volk. Door middel van zelfbestuur tracht men deze principes in praktijk te brengen.⁷ Opvallend is daarbij dat men het meest wezenlijke aspect van de menselijke natuur beperkt tot zijn arbeid. Mevrouw prof. *Mirjana Poček-Matic*, met wie ik een aantal jaren op wetenschappelijk gebied samen werkte, schrijft daarover: 'Daar de werkelijke vrijheid van de mens voortkomt uit zijn wezen en *arbeid* het wezen is van de menselijke natuur, kan de bron van zijn vrijheid of onvrijheid slechts worden gevonden in de voorwaarden en de bestemming van de arbeid.'⁸ Ik meen dat men de mens hiermee tekort doet, maar constateer desondanks dat het Joegoslavisch systeem van zelfbestuur sedert de invoering van de grondwet van 1974 een serieuze poging is de mens centraal te stellen door middel van een vergaande decentralisatie van de maatschappelijke besluitvorming in het algemeen en de economische besluitvorming in het bijzonder.

De mensbeschouwing van de Oostenrijkse school

Het vraagstuk dat de leden van de Oostenrijkse school in de eerste plaats wilden analyseren, was de zogenaamde economische paradox, het verschijnsel dat goederen met een onvoorstelbaar grote gebruikswaarde voor de mens dikwijls geen of slechts een zeer geringe ruilwaarde bezitten. Als traditionele voorbeelden werden dan frisse lucht en schoon water genoemd die tot de vrije goederen behoorden.

Karel Menger meende dat de economische paradox moest worden verklaard uit de omstandigheid dat men onvoldoende onderscheid maakte tussen de nuttigheid van een soort bevredigingsmiddelen en het nut van de *concrete deelbehoefte* van een individu. De aanhangers van de klassieke school zouden uitsluitend de nuttigheid van een soort in hun beschouwing hebben betrokken.

Daartegenover hielden degenen die tot de Oostenrijkse school behoorden zich vooral bezig met analyses van concrete behoeften van individuele mensen, waarbij zij zich baseerden op de wetten van *Gossen*, gepubliceerd in 1852, maar vrij lang onopgemerkt gebleven. De eerste wet van *Gossen* zegt dat bij voortgaande bevrediging van een behoefte het nut van de opeenvolgende hoeveelheden van het bevredigingsmiddel afneemt totdat verzadiging intreedt.

De tweede wet van Gossen geeft aan dat het individu er naar streeft om de hem ter beschikking staande middelen zodanig aan te wenden dat aan zijn verschillende behoeften tot op een zelfde bevredigingsniveau wordt voldaan. Dit betekent dat in de behoefte aan voedsel, kleding, onderdak, verwarming, onderwijs enz. op zodanige wijze wordt voorzien dat de mate van dringendheid van de overblijvende behoeften van alle categorieën gelijk is.

De analyses van het nut van goederen en diensten en de daarop gebaseerde subjectieve waarde van de bevredigingsmiddelen boden een goede kans voor diepergaande analyses van het gedrag van echte consumenten en hadden de economen met hun neus op een aantal problemen kunnen drukken die in de huidige welvaartsmaatschappij tot de meest urgente behoren. Helaas hebben de leden van de Oostenrijkse school de opgelegde kans om zich bezig te houden met het reële gedrag van echte mensen laten liggen.

De mens in de theorie van Keynes

Keynes' gedachtenwereld heeft een zeer grote invloed gehad op het economisch denken na 1945, ook binnen het democratisch socialisme. Daarom is het van belang de grondslagen ervan nader te bezien.

Tijdens zijn studiejaren werd hij vooral beïnvloed door de filosofen *Russell* en *Moore*, waarbij vooral de ethische beginselen van de laatste zijn mensbeschouwing gestalte hebben gegeven en hun sporen in zijn gehele oeuvre hebben nagelaten.

Moore is de overtuiging toegedaan dat beslissingen over wat wel en niet goed is, niet berusten op ervaring of op logische redeneringen, maar dat zij afhankelijk zijn van de menselijke intuïtie. Bovendien zijn er in het leven dingen die goed zijn in zichzelf, zoals gemoedsgesteldheden die samenhangen met intermenselijke contacten en met het genieten van mooie dingen. Daarnaast houdt Moore zich bezig met de relatie tussen ethiek en menselijk gedrag. Of een daad al dan niet ethisch gerechtvaardigd is, hangt niet af van een soort innerlijke plicht maar van de gevolgen van die daad.

De beginselen van Moore hebben hun uitwerking op Keynes niet gemist. 'Zij vormen', zegt Keynes in 1938, dus op 55-jarige leeftijd, 'nog altijd mijn religie onder de oppervlakte'.⁹

Keynes heeft zich heftig verzet tegen de toenmaals grote invloed van *Bentham* die in het maatschappelijk verkeer slechts rekening hield met één soort consequenties van het menselijk gedrag, de economische. Een opvallende uitspraak van Keynes in dit verband is dat in zijn eigen denkwereld economische motieven en criteria nog minder belangrijk waren dan bij *Franciscus van Assisi*, die tenslotte nog inzamelingen voor de vogels hield.¹⁰ Keynes breekt met de opvatting dat de menselijke natuur redelijk is, dus ook met de economische mens van de klassieke school, omdat dit leidt tot oppervlakkigheid in ons oordeel en in onze gevoelens. Geen rationele overwegingen dus, maar een aantal psychologische neigingen vormen de grondslag van zijn economisch denken dat in en na zijn bekendste boek, de in 1936 verschenen *General Theory*, er vooral op gericht is volledige werkgelegenheid te creëren, omdat werkloosheid menonwaardig is en de mens verwijderd van het beleven van de door Moore hooggeschatte gemoedsgesteldheden, die

samenhangen met het genieten van de goede dingen van het leven. In zijn doelstellingen is Keynes geen wereldhervormer, maar iemand die, voortgekomen uit de gegoede burgerklasse en genietend van wat het leven aan moois en goeds heeft te bieden, meent dat iedereen daar recht op heeft. In zijn opvatting kan het bestaande economisch stelsel, mits goed bestuurd, dus met de nodige invloed van de overheid, de mogelijkheid daartoe bieden.

De sterk op de economische realiteit gerichte ideeën van Keynes houden eveneens rechtstreeks verband met de beginselen van Moore. Vooral het principe, dat daden moeten worden beoordeeld naar hun gevolgen, speelt daarbij een belangrijke rol. Een economische theorie ontleent in deze gedachtengang haar waarde aan de betekenis die zij heeft voor het oplossen van actuele maatschappelijke vraagstukken. In de dertiger jaren was dat voor Keynes vooral het bestrijden van de werkloosheid met al haar demoraliserende gevolgen.

Helaas is Keynes niet toegekomen aan een meer gedetailleerde analyse van zijn psychologische concepties, al vinden we er in zijn essays tal van aanzetten toe. De economische praktijk heeft daarvoor, in steeds sterkere mate, te veel zijn aandacht opgeëist.

De mens in de opvattingen van Tibor Scitovsky

In 1976 verscheen een opmerkelijk boek, geschreven door *Tibor Scitovsky*, dat psychologische inzichten en economische theorieën met elkaar in verband bracht en probeerde het gedrag van echte mensen in het economisch verkeer te verklaren. In dit boek, met de veelzeggende titel *De vreugdeloze economie*¹¹, verfijnt Scitovsky op grond van hedendaagse psychologische opvattingen, de eerste wet van Gossen door in de eerste plaats, in navolging van *Hawtrey*¹², onderscheid te maken tussen defensieve en creatieve goederen en diensten. De eerste dienen om onaangename gewaarwordingen zoals honger, dorst, koude en pijn weg te nemen, terwijl de tweede bestemd zijn om louter positieve, aangename gewaarwordingen teweeg te brengen.

De behoefte aan defensieve producten is verzadigbaar, want er komt eens een einde aan honger, dorst, koude en pijn, terwijl de behoefte aan positieve genoegens in beginsel onverzadigbaar is. De economische wetenschap heeft tot nu toe veel aandacht besteed aan de productie van defensieve producten, terwijl de creatieve goederen en diensten veel meer op de achtergrond zijn gebleven. Scitovsky verklaart dit uit het calvinistisch verleden van de Verenigde Staten en Noordwest-Europa dat consumptie min of meer verdacht achtte zodra deze de hoeveelheden voor de instandhouding van de menselijke soort te boven gaat. Genot wordt licht geassocieerd met 'zonde' en leidt de aandacht af van hogere dingen.

Dat de bevrediging van hogere behoeften juist alles te maken heeft met het voortbrengen van creatieve goederen en diensten werd daarbij over het hoofd gezien en heeft in de ontwikkelde industriële samenlevingen een sterke oriëntatie op de materiële aspecten teweeggebracht.

Scitovsky meent dat een van de meest wezenlijke creatieve behoeften van de mens de behoefte aan maatschappelijke erkenning en aanvaarding is, maar dat men in onze samenleving, die zoveel betekenis hecht aan arbeid en de daaruit voortvloeiende bevrediging, die bijna uitsluitend tot

uitdrukking brengt in de geldelijke beloning van de arbeid. In een in 1972 verschenen artikel¹³ zegt Scitovsky dat het genieten van de goede dingen van het leven eeuwen lang het voorrecht is geweest van een kleine elite met veel vrije tijd, een elite die niet alleen bevoorrecht was bij de verdeling van het maatschappelijk inkomen, maar ook bij het genieten van onderwijs.

Onderwijs en opvoeding waren er dan ook vooral op gericht eigenschappen tot ontwikkeling te brengen die de mens in staat moesten stellen van goede en mooie dingen te genieten. Toen later de inkomens, de vrije tijd en de mogelijkheden tot het volgen van onderwijs meer gelijk werden verdeeld, heeft men tegelijkertijd van het onderwijs steeds meer een voorbereiding voor het beroepsleven gemaakt. Het gevolg daarvan is, dat het aantal geschoolde werkers is toegenomen, die echter bij meer vrije tijd ongeschoolde consumenten en ongeschoolde vrijetijdsbesteders zijn. Anders gezegd: in de ontwikkeling van de westerse industriële samenleving is de nadruk steeds gelegd op de produktie van defensieve goederen en diensten, terwijl de consumptie van creatieve bevredigingsmiddelen veel minder aandacht heeft gekregen. Vooral omdat voor de meeste mensen het werk geen creatieve bezigheid meer is, zal ook de aandacht van economen zich meer moeten richten op behoeften in de creatieve sfeer.

Scitovsky roept een beeld op van een samenleving van misvormde consumenten die geen raad weten met de ongekeerde mogelijkheden die in deze samenleving zouden kunnen worden verwezenlijkt. Het is een beklemmend beeld, opgeroepen door een fascinerend boek dat ik ieder, die is geïnteresseerd in de relatie mens en samenleving, van harte ter lezing aanbeveel.

De mensbeschouwing van democratisch-socialistische economen

In de voorgaande paragrafen hebben wij vastgesteld dat economen meestal geen mensbeschouwing nadrukkelijk aan hun theorieën ten grondslag leggen, maar dat het wel mogelijk is aan de hand van hun geschriften na te gaan welke opvattingen over de mens stilzwijgend de achtergrond vormen van hun wetenschappelijk werk.

Het is een interessante vraag of dit ook het geval is met de onlangs gepubliceerde, door een commissie van het partijbestuur van de PvdA opgestelde, discussienota economie.¹⁴

In de inleiding van deze nota wordt enige aandacht besteed aan de consumptieve kant van de samenleving. We lezen er dat gezamenlijk meer consumeren niet hetzelfde blijkt te zijn als individueel meer genieten en dat snellere economische groei, dus meer produktie, dus meer consumptie, niet automatisch meer behoeftenbevrediging betekent. De analyse van de auteurs zou aanzienlijk aan waarde hebben gewonnen als zij deze in navolging van Hawtrey en Scitovsky hadden verdiept door onderscheid te maken tussen defensieve en creatieve produkten. Zij willen immers tot uitdrukking brengen dat de structuur van onze markteconomie is scheefgegroeid in de richting van overmatige produktie en consumptie van defensieve goederen en diensten. Daar komt dan nog bij dat voor zover creatieve goederen en diensten beschikbaar zijn, velen er door gebrek aan consumptieve scholing onvoldoende van weten te genieten. De op pagina 9 van de nota genoemde verzadigde markten

hebben dan ook vooral betrekking op defensieve produkten, die over het algemeen veel grondstoffen en energie vergen en dan ook schaarse op die gebieden veroorzaken. De auteurs van de nota bepleiten verandering van deze situatie en noemen als eerste maatregel ertegen selectieve groei, die een hoge mate van ordening en planning van de economische ontwikkeling vereist. Hoewel dat op zichzelf gezien juist is, legt dit naar mijn mening te weinig nadruk op het scheefgegroeide consumptiepatroon dat verandering behoeft. Thans wreekt zich immers dat economen en politici, zowel in Nederland als in andere industrieel hoog ontwikkelde landen, altijd veel meer aandacht hebben besteed aan produktie en producenten dan aan consumenten en consumentengedrag. Pas de laatste jaren komt schoorvoetend een consumentenbeleid op gang, dat dan ook nog een overwegend beschermend karakter draagt, omdat in de geconstateerde scheefgegroeide situatie de consument in veel opzichten de zwakkere marktpartij is geworden. Natuurlijk is bescherming van consumenten van belang, maar evenals veel tijd en geld wordt besteed om mensen als geschoolde werknemers in de maatschappij te laten functioneren, dienen aandacht en middelen beschikbaar te zijn om in het kader van een doelgericht beleid burgers te scholen tot goede consumenten die toegang hebben tot de informatie die nodig is om een vrije keus te kunnen maken. En met een vrije keus bedoel ik dan dat hun consumptieve besluitvorming niet in de eerste plaats wordt bepaald door traditionele patronen, nabootsing en commerciële belangen. Pas bij een zodanig vrije keuze zijn burgers in staat hun werkelijke welzijn te optimaliseren.

Het is duidelijk dat opvoeding en onderwijs daar een rol bij moeten spelen. Helaas bevat het stuk van de PvdA-economen wel een paragraaf over onderwijs en arbeidsmarkt, maar niet een over onderwijs en markt voor consumptiegoederen. De auteurs schrijven dat het plezierig zou zijn als de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en die in het onderwijs bij elkaar zouden aansluiten, doch dat dit niet het geval is. Steeds meer, zeggen zij, worden sociale vaardigheden ontwikkeld die op de arbeidsplaats niet onmiddellijk toepasbaar zijn. Meer aandacht voor de behoeften van de mens als consument zou ook hier de analyse hebben verdiept.

In het voorgaande hebben wij er op gewezen dat de behoefte aan maatschappelijke erkenning en aanvaarding een van de meest intense menselijke behoeften is en dat in de industriële samenlevingen arbeid een steeds minder geëigend middel is om in deze behoefte te voorzien. De auteurs van de nota zeggen dat nog steeds menigeen zich pas een volwaardig lid van de samenleving acht als inderdaad aan het arbeidsproces wordt deelgenomen. We moeten ons er echter goed van bewust zijn dat het in onze industriële maatschappij steeds riskanter wordt om in navolging van de marxistische mensbeschouwing de menselijke creativiteit te beperken tot arbeid, tenzij men aan het begrip arbeid een geheel andere inhoud geeft. Nu arbeid steeds minder mogelijkheden biedt tot persoonlijke bevrediging en maatschappelijke erkenning en vrije tijd een steeds grotere plaats in ons leven gaat innemen, zullen de opleiding tot een beroep, het ontwikkelen van sociale vaardigheden en het ontwikkelen van creatieve eigenschappen bij het onderwijs hand in hand moeten gaan. Volwassenenonderwijs, open school en wederkerend onderwijs kunnen daarbij van groot nut zijn.

De PvdA-economen hebben in hun nota het consumptief aspect van het economisch bestel niet buiten beschouwing gelaten. Denkend aan het Keynesiaans adagium dat consumptie het enige doel en onderwerp is van elke economische activiteit¹⁵ had het echter voorop moeten staan en een uitgebreidere behandeling verdiend.

In de paragraaf over toekomstige ontwikkelingen zeggen de auteurs dat wij moeten kiezen voor selectieve economische groei, maar dat ook de consumptieve vraag in haar ontwikkeling beheerst en bestuurd moet worden. De wijze waarop dit laatste dient te gebeuren, wordt niet aangeduid. In geen geval mag dit mijns inziens gebeuren in een vorm van consumptieve dwang, omdat die niet past in een ontwikkelde parlementaire democratie.

Wat de individuele consumptie betreft, dient de overheid naast bescherming van consumenten een beleid te voeren dat consumenten de mogelijkheid biedt zich beter te scholen en het creëren van informatiesystemen voor consumenten bevordert. Bovendien moeten consumenten leren op zinvolle wijze met informatiesystemen om te gaan. Diepgaand onderzoek naar de invloeden die inwerken op het consumentengedrag is nodig, zodat alle vormen van manipulatie van consumenten uit de produktiesfeer kunnen worden onderkend en uitgeschakeld.

Wat de collectieve consumptie betreft, vallen de beslissingen in de politieke sfeer. In een volwassen democratie zal de besluitvorming door decentralisatie zo dicht mogelijk bij de burgers moeten worden gebracht. Op de vormen van decentralisatie hoop ik in een volgend artikel in te gaan.

Slotbeschouwing

Wij hebben gezien dat tot de generalisaties die aan economische beschouwingen ten grondslag liggen doorgaans ook de opvatting behoort die de econoom heeft over de mens, zijn overwegingen, zijn activiteiten. Het gaat daarbij meestal om uiterst simpele concepties van het menselijk gedrag. Wie iets te weten wil komen over beweegredenen, drijfveren en motieven die aan de beslissingen van producenten en consumenten ten grondslag liggen, kan beter niet te rade gaan bij economen. Desondanks hebben tal van economen de neiging hun gebrekkig mensbeeld tot norm voor het economisch handelen te verheffen.

Gelukkig is reeds enige tijd een kentering te bespeuren. Onderzoek heeft uitgewezen dat de behoeften aan zelfontplooiing en maatschappelijke erkenning naast tal van creatieve behoeften van wezenlijk belang zijn voor het menselijk geluk. Het gaat hierbij om behoeften die niet in een algemeen patroon kunnen worden geperst maar die uitsluitend in individuele vrijheid kunnen worden bevredigd. Hoewel arbeid een belangrijk ontplooiingsmiddel kan zijn, hebben wij geconstateerd dat wij in ons streven naar steeds verdergaande bevrediging van materiële behoeften een samenleving hebben geschapen die steeds minder speelruimte biedt aan de menselijke ontplooiingsmogelijkheden in het werk en waarin de creatieve aspecten ondergeschikt zijn gemaakt aan de kwantitatieve groei.

Daardoor is een situatie gegroeid waarin velen hun eigen mogelijkheden niet eens meer zien. Bovendien leidt een economie, gebaseerd op de generalisatie van de economisch-rationeel handelende mens tot allerlei

vormen van irrationeel consumentengedrag. Scitovsky noemt tal van voorbeelden, zoals de man die bij zijn werk omringd is door kostbare apparaten om zijn lichamelijke inspanning te beperken, die zich vervolgens een dure hometrainer aanschaft om zijn bewegingsarmoede te compenseren. Daar komt dan ook nog bij dat economen, voor zover zij het menselijk gedrag diepgaander bestudeerden, zich beperkten tot het producentengedrag. Zodra goederen en diensten de gezinshuishouding hadden bereikt, hield hun belangstelling op, terwijl zich juist binnen de consumptiehuishoudingen de voor ons economisch bestel meest wezenlijke processen afspelen en de meest belangrijke beslissingen worden genomen.

Natuurlijk wil ik met dit alles niet zeggen dat de discussienota van de PvdA-economen maar beter vergeten kan worden. Integendeel, er staat weinig in waar ik het niet mee eens ben. Maar het stuk heeft naar mijn mening wel aanvulling, terwijl het tevens goed zou zijn als een aantal accenten werd verlegd.

We zijn het er allemaal over eens dat het onbeheerste groeiproces van de afgelopen jaren moet worden omgezet in een proces van beheerste, selectieve groei. Naar mijn stellige overtuiging kan een zodanige groei in een parlementaire democratie slechts worden gegrondvest op een goed doordacht consumptiebeleid. En dat kan op zijn beurt slechts worden gebaseerd op grondige kennis van wat consumenten beweegt, op welke overwegingen hun beslissingen berusten, welke invloeden op hun beslissingen inwerken.

Eerst als de nota zou beginnen met een uiteenzetting hoe socialistische economen de mens zien, met de schets van een daarop gebaseerd consumptiebeleid, kan aan het begrip selectieve groei een zinvolle inhoud worden gegeven. Want elke selectie berust op normen en in dit geval zullen de normen in sterke mate worden bepaald door de individuele behoeften van mensen en hun plaats en rol in de samenleving. Economen mogen zich er niet van afmaken met de opmerking dat zij, door zich met deze problematiek bezig te houden, de grenzen van hun vak overschrijden. Bij een andere gelegenheid heb ik gezegd: 'Het behoort tot de taak van economen om, als vaklieden op het terrein dat in belangrijke mate de behoeftenbevrediging bepaalt, de beslissingen van overheid en ondernemers te onderbouwen. Het is evenzeer hun taak een bijdrage te leveren om te bewerkstelligen dat de beslissingen van alle burgers een optimale bijdrage kunnen leveren voor hun persoonlijk welzijn en levensgeluk'.¹⁶

Noten

- 1 Zie o.a. Joan Robinson, *Economic Philosophy*, Pelican Books, Harmondsworth 1968, p. 26.
- 2 E. F. Schumacher, 'Does economics help?' In de bundel *After Keynes*, edited by Joan Robinson, Oxford 1973, p. 27-28.
- 3 Adam Smith, *The wealth of nations*, edited by Andrew Skinner. Pelican Classics, Harmondsworth 1977.
- 4 Adam Smith, idem, Introduction, p. 17.
- 5 E. F. Schumacher, idem, p. 30.
- 6 G. Petrovic, *Marx in the mid-twentieth century*, New York 1967, p. 23.
- 7 M. J. Broekmeyer, *De arbeidersraad in Zuidslavië*, Meppel 1970.
- 8 M. Poček-Matic, *Labour as the constitutive principle of the organization of society*, Anthology of works of the Institute for Social Government, Zagreb 1972, p. 18.

- 9 J. M. Keynes, *My early beliefs*, Collected Writings, Vol. X, p. 437.
- 10 J. M. Keynes, idem, p. 445.
- 11 Tibor Scitovsky, *The joyless economy*, Oxford, Londen, New York, 1976.
- 12 R. G. Hawtrey, *The economic problem*, Londen, 1925, p. 189-192.
- 13 Tibor Scitovsky: 'What's wrong with the arts is what's wrong with society', *American Economic Review*, mei 1972, p. 1-19.
- 14 C. de Galan e.a., *Discussienota Economie* 'Over de economische problematiek met inbegrip van een bezinning op het begrip arbeid'. Congresopdracht oktober 1977. Bijlage bij PK van de PvdA, nr. 1, jaarg. 10.
- 15 J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londen 1964, p. 104.
- 16 C. A. Koopman, *Democratie en efficiency: aspecten van de overheid*. In R.F.M. Lubbers, R. Bannink, H. ter Heide en C. A. Koopman, *Democratie en efficiency*. Meulenhoff, Amsterdam 1977, p. 42-43.

Bram Koopman is voorzitter van de vakgroep bedrijfsinformatica en accountancy aan de economische faculteit van de Universiteit van Amsterdam.

Edward Kardelj / Parlementaire democratie en socialisme

Naar het zich laat aanzien, hebben vooral de zogeheten eurocommunistische partijen de laatste jaren de parlementaire democratie hartelijk omhelsd. Zij werpen zich, ook in Nederland, op als de meest nadrukkelijke verdedigers ervan. Mochten communisten in de regering komen, zo verklaarde bijvoorbeeld de Franse CP, dan zijn zij tevens bereid weer terug te treden indien de stembusuitslag daartoe aanleiding geeft. Ook zouden de communisten het partijpolitieke pluralisme aanvaarden. Zijn de communistische uitspraken hierover nogal ondubbelzinnig, zij worden minder helder indien gesproken wordt over de omstandigheden waaronder het socialisme wordt opgebouwd. Indien er dan ook nog sprake zou kunnen zijn van een partijpolitiek pluralisme zoals dat in de westerse democratieën gebruikelijk is, geraken we dan in situaties zoals die in verschillende Oost-europese landen bekend zijn of zullen de communisten geheel nieuwe vormen van democratie willen invoeren? Over het pluralisme in de Oost-europese landen (in de DDR bijvoorbeeld bestaan verschillende partijen) zal niemand zich veel illusies maken. Toch is dat het voorbeeld dat met name de Franse communisten nog enkele jaren geleden voor ogen hadden:

'Na de socialistische revolutie', aldus het Russisch-theoretische blad Kommunist (1969, no. 14, blz. 15), 'kan de opbouw van het socialisme plaatsvinden met één of met verschillende politieke partijen. Dat leert ons de theorie van het wetenschappelijk communisme en de lange ervaring waarop het berust.' Een heel andere zienswijze is afkomstig van de Joegoslavische theoreticus Edward Kardelj, in veel opzichten het brein achter Tito. In een in 1978 gepubliceerd boek Democracy and socialism (Londen) geeft hij de parlementaire democratie, zoals wij die kennen, in een socialistische samenleving weinig kans. Het fragment dat daarop slaat (blz. 39-42) treft u hieronder, in vertaling, aan.

Verschillende facetten van het sociale leven zijn in de loop der tijd gefossiliseerd geraakt en hinderpalen geworden voor een socialistische maatschappij die stoutmoedig nieuwe wegen voor haar ontwikkeling wil inslaan. Eén van de meest voorkomende fossielen van deze aard is het dogma dat het parlementair-politieke stelsel van de burgerlijke maatschappij universeel en eeuwig is, en dat het daarmee gepaard gaande politieke pluralisme de enige garantie is voor de individuele democratische vrijheden.

Het parlementaire stelsel van een verschillende partijen omvattende vertegenwoordigende politieke democratie, als een vorm van de politieke bourgeoisiestaat, heeft zijn oorsprong in het stelsel van kapitalistische sociaal-economische en produktieverhoudingen. Het werd in feite geschapen als antwoord op de sociale en politieke behoeften van de heersende klasse in dit stelsel. Het parlementaire stelsel betekende alleszins een belangrijke historische vooruitgang, in het bijzonder in de mate waarin democratische en mensenrechten daardoor meer kansen kregen, zij het ook dat deze rechten niet zozeer werden nagestreefd ten bate van de individuele burger als wel ten bate van de sociale en politieke vereisten van de heersende sociale klasse. Voordat zo'n parlementair stelsel met politiek pluralisme zijn sociale functies kan uitoefenen, moet het bepaalde democratische rechten aan zijn burgers gunnen. Deze objectieve noodzaak van een organische band tussen parlementarisme en individuele democratische rechten is de belangrijke bijdrage die het politieke stelsel van burgerlijk-parlementair bestuur geleverd heeft aan de historische ontwikkeling van het democratische denken. Marx refereerde, in de *Achttiende Brumaire van Louis Bonaparte* aan deze organische band tussen parlementarisme en individuele democratische rechten. (...)

Gelet op dit democratische karakter

van het parlementair-politieke stelsel wordt ook wel in de arbeidersbeweging beweerd dat dit stelsel derhalve een universele ontwikkelingskoers aan geeft voor alle sociale stelsels en dat het een algemene voorwaarde is voor de democratische vrijheden van het individu. Ik denk hierbij niet slechts aan de sociaal-democratie, dat de toekomst van het socialisme verbonden heeft aan het empirisme en het pragmatisme van het parlementaire stelsel, maar ook aan die segmenten van de linkse intelligentsia die geloven dat de een of andere combinatie van parlementarisme en socialisme (d.w.z. van het politieke stelsel van de burgerlijke staat en socialistische sociaal-economische betrekkingen) de enig mogelijke weg is om het socialistische politieke stelsel op te bouwen. Deze misvatting heeft mede wortel kunnen schieten omdat de hedendaagse socialistische praktijk er niet snel genoeg in geslaagd is nieuwe vormen van democratisch leven te ontwikkelen, die in overeenstemming zijn met socialistische produktieverhoudingen. Een van de gevolgen daarvan is dat niet slechts de vijanden van het socialisme, maar zelfs vele eerlijke strijders voor een betere, socialistische maatschappij, als een soort hedendaagse Don Quichotes, de toekomst van de menselijke vrijheid zoeken in een geïdealiseerd verleden, in het geïdealiseerde politieke stelsel van het burgerlijk parlementarisme, en niet in een strijd voor die hogere vormen van menselijke, democratische, economische, politieke en andere betrekkingen en individuele rechten en vrijheden die slechts bloeien kunnen op produktieverhoudingen, die gebaseerd zijn op sociaal bezit van de produktiemiddelen. Het is niet de historische taak van democratisch-socialistische krachten kunstmatige constructies op te zetten door onverzoenlijke zaken proberen te combineren, maar eerder om nieuwe vormen uit te proberen en de democratie op nieuwe sporen te zetten die passen bij de nieuwe produktie- en sociaal-economische verhoudingen.

Hoe het ook zij, het parlementaire stelsel, als politiek stelsel van de kapitalistische produktiewijze, werd niet geschapen om de vrijheid van de tegenstanders van de kapitalistische verhoudingen te garanderen, maar eerder om tegemoet te komen aan de historische be-

hoefden van die leidende klassekrachten die er op uit waren dergelijke verhoudingen te onderhouden. Hoe democratisch een parlementair stelsel dan ook zijn moge, en welke hervormingen op sociaal en democratisch gebied het ook tot stand moge brengen, het blijft een feit dat in het beste geval slechts abstracte en algemeen-politieke denkwijzen er vrij in zijn; de ware klasse-, bestaans- en economische belangen van de werkers worden niet in oogen-schouw genomen en ondergeschikt gemaakt aan de produktiewijze van de kapitalistische maatschappij, die beschermd wordt door het parlementair-politieke stelsel van de burgerlijke staat. Op deze manier dient het politieke pluralisme er toe de ware belangen van het individu, en bovenal de klassebelangen van de werkers, te onderdrukken. Wie een veelheid aan ware, specifieke en concrete belangen terugbrengt tot algemene en abstracte politieke formules en vervolgens een even veralgemeende en abstracte politieke vertegenwoordiging voor deze formules tot stand brengt in de vorm van een of meer partijen (want de belangen zijn dikwijls conflicterend) ontkent in feite het recht de voorvechters van deze belangen naar voren te treden als hun directe en authentieke woordvoerders. Aangezien de politieke leidingen van de partijen het monopolie bezitten op besluitvorming in het parlement, kan de gewone burger de politiek van deze leiders en hun beslissingen in het parlement slechts beïnvloeden door zijn stem of als lid van een pressiegroep die in de straten demonstreert of lobbiet in de wandelgangen van de macht.

Het politieke stelsel dat behoort tot het tijdperk van het burgerlijk parlementarisme kan derhalve niet dienstig zijn aan een maatschappij met socialistisch zelfbestuur, en zeker niet aan een maatschappij die werd voortgebracht door een volksrevolutie, zoals de Joegoslavische maatschappij. (...)

Het is volstrekt onvereenigbaar met de organisatie van onze samenleving op het beginsel van zelfbestuur, gebaseerd op het pluralisme van belangen van zelfbesturende subjecten en niet op het pluralisme van partijen of op hun strijd om het monopolie van de politieke macht. (...)

Signalementen

Over veranderen

Er zijn nogal wat uitdrukkingen in omloop waaruit valt af te leiden dat praten over veranderen eenvoudiger is dan vernieuwingen in de praktijk verwezenlijken. Dat dergelijke zegswijzen op waarheid berusten, weet iedereen uit de eigen praktijk, het blijkt evenzeer uit de gang van zaken rond dit tijdschrift. Gedurende het afgelopen jaar heeft de redactie een aantal plannen uitgebroed om S en D een wat gevarieerder inhoud te geven, maar de januari- en februari-afleveringen zijn nog niet van echt te onderscheiden. We houden de moed erin. Deze rubriek is in ieder geval iets nieuws. Of er ook sprake is van iets moois zal nog moeten blijken.
(WG)

Kranten en geheime diensten

Veel opschudding veroorzaakte destijds de onthulling dat het gezaghebbende tijdschrift *Encounter* een door de CIA tijdens de Koude Oorlog opgezette onderneming was. Naar inmiddels is gebleken, was de Amerikaanse geheime dienst daarmee minder origineel dan menigeen destijds veronderstelde. Het kerstnummer '78 van het links-intellectuele weekblad *New Statesman* bevatte een beschouwing over de manier waarop de Britse geheime dienst, kort na de Russische Revolutie, gepoogd heeft dit blad naar zijn hand te zetten. Vooral de PID (de politieke inlichtingendienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken) is daarbij van betekenis geweest. *William Tyrell*, chf van de PID, was tot de conclusie gekomen dat 'het beste tegengif' (tegen mogelijke populariteit in Engeland van Ruslands' bolsjewieken) 'eenvoudigweg bestond uit een accurate en meedogenloze onthulling van de mislukking van het bolsjewisme in de praktijk en van het neerdrukken effect ervan op het leven van de arbeider die eronder zucht'. Bronnen die het vertrouwen genoten van de Britse arbeidersbeweging moesten dergelijke informatie verspreiden en zo zorgen voor het gewenste effect. *New Statesman*, het in 1913 door *Sydney* en *Beatrice Webb* gestichte blad, werd door de Britse geheime dienst als zo'n 'betrouwbare bron' beschouwd. De eerste *Statesman*-hoofdredacteur, *Clifford Sharp*, werd na een korte periode bij het leger door de geheime dienst gerecrueteerd,

en na Stockholm naar Helsinki gestuurd, om de gewenste kopij te leveren. Erg veel succes heeft deze poging tot beïnvloeding van de *Statesman* niet opgeleverd. Toen Sharp in maart 1919 weer hoofdredacteur van het blad werd, schreef hij op een nogal verzoevende toon over de Russische ontwikkelingen.

Het persoonlijke is politiek

Er wordt, vanuit verschillende gezichtshoeken, gepleit voor krachtige verkorting van de arbeidsdag. De feministische beweging bepleit een vijf-urige werkdag ten bate van een andere verdeling van buiten- en binnendienst tussen man en vrouw. Veel mannen in intellectuele beroepen, werkzaam op managersposten in het bedrijfsleven, of actief in vakbeweging en politiek ontkennen de mogelijkheid van drastische verkorting van hun werkdag en -week. Zo onlangs nog *Arie Groenevelt*, voorzitter van de Industriebond-NVV, in een gesprek met de *de Volkskrant*: 'Het is ook veel duurder. Je hebt een groter apparaat nodig, meer bureaus, dubbele telefoons, meer auto's. En dat moet wel opgebracht worden door de contributie van de werknemer.'

Of een structureel andere opzet van politieke en andere functies een kortere werkdag mogelijk maakt, weet ik ook niet. Wel is het duidelijk dat de huidige organisatie van dergelijke functies, vrouwen, die wellicht anders willen, voor een lastig dilemma plaatst. Als ze zegen niet meer dan bijvoorbeeld dertig uur per week te willen werken, verklaren ze zich ongeschikt voor de functies, als ze verklaren bereid te zijn er tachtig uur per week tegen aan te gaan dan zijn ze ontrouw aan elders beleden beginselen.

'Ik zie niet op tegen 75 uur werken per week', zegt *Anneke Reuvekamp*, kandidaat voor het secretariaat van de PvdA in *Roos in de Vuist* (18.12.'78), 'je moet 24 uur van de dag voor de partij beschikbaar zijn'.

Ilen van den Heuvel stelde zich kandidaat voor het lijsttrekkerschap bij de Europese verkiezingen en daarmee voor het fractieleiderschap. De PvdA stelt echter zoveel eisen aan zo'n fractieleider (o.a. uitgebreid contact met de achterban), dat 100 uur per week nog niet voldoende lijkt. Ook de functie van landelijk contactvrouw van de Rooie Vrouwen vergt veel tijd. In de

beschrijvingsbrief voor de landelijke Rooie Vrouwenvergadering merkt de landelijke kerngroep daarover op: 'Het werk van de landelijke contactvrouw valt niet in deeltijd te verrichten, hoe graag we dat ook zouden willen. Immers: het werk is nooit klaar, haar verantwoordelijkheid gaat dag en nacht door. Wij verwachten van haar dat zij al haar krachten inzet o.a. om voor ons allen de vijf-urige werkdag te bevechten'. Een leuke uitsmijter, die het probleem echter niet oplost: bestuurders dag en nacht, alle anderen 25 uur? Dat lijkt ook de maatschappij van de toekomst niet.

Vrouwen in de Sowjet-Unie

Het maandblad *Ost-Europa*, uitgegeven door de Deutsche Verlags-Anstalt (Neckarstrasse 121, Postfach 209, 7000 Stuttgart 1) bevat niet alleen grondige beschouwingen over ontwikkelingen in de communistische wereld, maar bovendien vertalingen uit de Oosteuropese pers, op onderwerp gerangschikt in het zgn. Osteuropa-Archiv. Gelet op het constant hoge niveau een belangrijk blad. Het novembernummer '78 bevat onder meer een studie van *Ethel Dunn* over de 'positie van de vrouw in de agrarische gebieden van de Sowjet-Unie', geschreven aan de hand van in

Rusland gepubliceerde onderzoekresultaten. Een verrassende conclusie uit deze beschouwing is dat in de Sowjet-Unie de positie van de Russische vrouwen over het algemeen achterlijker is dan die van haar niet-Russische zusters. Enkele fragmenten uit het stuk. Uit een enquête blijkt dat 52 procent van een aantal ondervraagde mannen het liefst zou zien dat hun vrouwen hun beroep zouden opgeven. Mannen van vrouwen die buitenshuis werken leveren, zo bleek uit dat onderzoek, drie keer zoveel arbeid in het huishouden (gemeten als deel van de tijd die de vrouw voor het thuiswerk nodig heeft) als mannen van wie de vrouwen niet buitenshuis werken; mannen met vrouwen die een beroep uitoefenden met een gespecialiseerde opleiding hielpen hun vrouwen twee keer zoveel als mannen met vrouwen die ongeschoolde lichamelijke arbeid verrichten. Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat 'tussen 1963 en 1968 het verschil in gemiddeld maandinkomen van mannen en vrouwen met bijna éénderde verminderde. Bij de onderzochte gezinnen verdiende in 20 procent van de gevallen de vrouw meer dan de man. Overigens blijkt uit verschillende onderzoeken dat de vrouwen op het platteland weinig mogelijkheden hebben op de maatschappelijke ladder te stijgen.

socialisme en democratie 1979/3

Terugblik februari

95 Dolf Toussaint
Rooie Vrouwen vergaderen

96 A. Alberts
Zomer in Europa

Politiek

98 Ed van Thijn
Macht en mentaliteit
De christen-democratische professor B. Goudzwaard doet het goed bij de Partij van de Arbeid. Verdedigt hij geen zienswijzen die democratisch-socialisten uit het hart gegrepen zijn? De vice-voorzitter van de PvdA Tweede Kamerfractie heeft Goudzwaards ideeën eens grondig uitgeplozen. Het resultaat van Van Thijns speurwerk vormt de ruggegraat van dit nummer. Jammer, maar helaas. Goudzwaard blijkt het ook al niet te zijn.

Democratisch-socialisme

113 B. W. Schaper
Solidariteit, vroeger en nu
'Werkgelegenheid door solidariteit' is een actuele PvdA-leus. Voorwaarts en niet vergeten, zong *Ernst Busch*, de solidariteit. Het blijft een prachtig lied, het Solidariteitslied. Maar kunnen we nog wat met het solidariteitsbegrip beginnen. Schaper meent van wel.

Staat en burger

121 Douwe Jan Elzinga
Overheidssubsidiëring van politieke partijen als principieel probleem
In de ons omringende landen worden de politieke partijen door de staat op de een of andere manier gesubsidieerd. In Nederland is dat nog niet het geval. Dat zou wel moeten gebeuren. Wat zijn de voor- en nadelen van subsidiëring en welke manieren van subsidie verlenen zijn mogelijk.

Sociaal-economische vraagstukken

- 128 Heinrich M. Broder
Geld om werk te scheppen, niet om werklozen te steunen
De redactie heeft bij zusterpartijen van de PvdA gevraagd hoe men in andere landen de economie wil herstellen en de werkloosheid denkt te bestrijden. De Duitser Broder bespreekt in zijn land geventileerde ideeën: liever geld voor werkloosheidsbestrijding dan voor uitkeringen aan werklozen is zijn motto.

Documenten

- 133 Bettino Craxi
De logica van het leninisme
Hoe ver staan democratisch-socialisten van communisten? Hoe benaderen communisten de democratie? Wat kan men verwachten als ze aan de macht komen. Velen hebben hoop op de Italiaanse communisten. Maar de secretaris van de PSI houdt zijn twijfels. Als document.

Signalementen

- 137 Een broddellap, om niet uitsluitend lange stukken in *S en D* te kunnen afdrucken, en waaraan ook lezers kunnen meewerken.

Boeken

- 141 *Ben Bos* kritisch over een WBS-welzijnspublikatie

---

10 februari 1979. Landelijke Rooie Vrouwendag in Amersfoort. Wie de kwaliteit en redelijkheid van de ongeveer 1500 aanwezige vrouwen heeft waargenomen, moet constateren dat de PvdA veel meer heeft dan de vooral op congressen en partijraden zichtbare mankracht.

...ven hebben recht op een
het of ligt voor dat

Zomer in Europa?

● *Now is the winter of our discontent
Made glorious summer by this sun of York'*
(Shakespeare, Richard III)

Een toneelspeler houdt een vaandel omhoog en wijst naar de daarop afgebeelde, door de wolken brekende zon. Een prins uit het illustere huis van York werd, een eeuw of vijf geleden, koning van Engeland en daarmee was het politieke klimaat aldaar ineens veranderd. En natuurlijk verbeterd, althans naar de mening van ongeveer de helft van zijn onderdanen.

In ons land en in onze dagen zullen we nog ruim een kwartaal op de zomer moeten wachten. En of het een prachtige zomer wordt, is nog maar de vraag en dat ondanks het vernieuwde staatsbestel, dat op ons ligt te wachten. Op ons in Nederland, in België, in de Bondsrepubliek en in de andere lidstaten van de Europese Gemeenschappen. De vorige maand is de campagne begonnen voor de eerste rechtstreekse verkiezingen van de Vergadering van die Gemeenschappen, die zichzelf sinds jaar en dag het Europees Parlement noemt. De voorbereiding tot deze vernieuwing is de afgelopen maand gestart. Er rijdt een bus door ons land en de lijsttrekkers zijn aangewezen.

Het opmerkelijke van dit gebeuren is het weinig opmerkelijke. Maar mogelijk wordt er tussen nu en de zomer wat meer losgemaakt in de hoofden en de harten van de kiezers. Misschien worden vragen beantwoord als: Waarom moeten we stemmen op dezelfde partijen en dezelfde namen, die in ons eigen parlement maar al te bekend zijn. Waarom mogen we onze voorkeur niet geven aan figuren uit andere landen, al was het alleen maar om de zaak wat Europees te doen lijken – want dat schijnt toch de bedoeling te zijn? Waarom zullen we in de zomer worden geconfronteerd met een uitslag, die ons met bijzonder grote waarschijnlijkheid de continuering belooft van een bekend beleid – als men tenminste de som van een reeks economische compromissen een beleid wil noemen? Maar de antwoorden op die vragen zullen hooguit zoden zetten aan de dijk van onze onverschilligheid. Kortom, een glorieuze Europese zomer ligt niet in het verschiet.

En toch is juist dat nu eigenlijk wèl merkwaardig. Er wordt al een paar honderd jaar aan Europese klimaatsverbetering gedokterd en als men de namen hoort van enkele voortrekkers, dan blijken het in feite amateurs te zijn en hun resultaten zijn dan ook navenant. De Franse minister *Sully*, een bekwaam schatkistbeheerder, maar niet zo'n groot kenner van het mogelijke in de politiek, had zoveel besef van de narigheden die de conflicten tussen Frankrijk en het Duitse rijk nog zouden veroorzaken, dat hij al in de eerste helft van de zeventiende eeuw met een plan voor een Europese eenheid kwam. Maar de man werd niet au sérieux genomen en opzijgeschoven. Een kleine tweehonderd jaar later heeft de Duitse filosoof

Kant alweer de beste bedoelingen gehad. Terwijl de Franse revolutielegers langs de oever van de Rijn gelegerd waren om daar krachtens een vredesverdrag voorlopig te blijven, schreef hij zijn zeer welwillende tractaat *Zum ewigen Frieden*. Alweer een amateur aan het woord, die bijvoorbeeld alle beroepslegers wilde vervangen door een volksmilitie, want, zei hij, die zouden wel uitkijken en zich zeker niet wagen aan oorlogshandelingen, die ze tegenwoordig imperialistisch noemen.

Na de Eerste Wereldoorlog en opnieuw na de Tweede hebben ze, gezien de miserabele kansen van een federalisering van Europa, maar liever een fase overgeslagen en de stichting van de Volkenbond, respectievelijk de Verenigde Naties ter hand genomen. De ouderen onder ons zullen zich misschien nog een andere liefhebber herinneren: graaf *Coudenhove-Kalergi*, een Belgische wereldburger met een half Kretensische vader en een volledig Japanse moeder, die met zijn Paneuropese plannen omtrent evenveel succes had als sommige taalenthousiasten met hun esperanto. De tijd van de amateurs lijkt nu voorgoed voorbij. De professionals gaan deze zomer het terrein bezetten als echte afgevaardigden van hun kiezersvolk. Maar of het een Europese zomer dichterbij brengt?

A. Alberts

Macht en mentaliteit

Een socialistische visie op *Kapitalisme en Vooruitgang*
van dr. B. Goudzwaard

Het vooruitgangsgeloof overboord

In de afgelopen jaren is in ons land van diverse kanten het zgn. vooruitgangsgeloof, vanouds dé motor van ons economisch denken en handelen op de korrel genomen. De PvdA heeft zich hierbij niet onbetuigd gelaten.

In het nieuwe Beginselprogram worden de bordjes onverbloemd verhangen:

'De economische groei van de afgelopen industriële periode stemde ook democratisch-socialisten betrekkelijk optimistisch. Zij verwachtten immers de nadelen van het kapitalisme wel te kunnen wegwerken door er een systeem van sociale zekerheid en herverdeling mee te combineren. Op deze wijze zou die groei ook ten goede komen aan degenen die niet konden beschikken over de produktiemiddelen.

Er zijn wat dit betreft in de laatste jaren nieuwe inzichten ontstaan: de snelle economische groei, welke voornamelijk gericht was op verhoging van de individuele materiële welvaart moet plaats maken voor een selectieve groei met grote aandacht voor collectieve voorzieningen en met zoveel mogelijk gebruik van milieuvriendelijke technologie.'

Deze kentering in het denken komt ook tot uitdrukking in de opstellenbundel *Inzicht en Uitzicht* van Den Uyl. Alhoewel uit zijn beschouwingen uit de jaren vijftig en zestig blijkt dat hij nimmer tot de ongenueanceerde vooruitgangsgelovigen heeft behoord, staat zijn benaderingswijze in de jaren zeventig toch duidelijk in een ander teken. *Die tijd komt nooit meer terug* is voor hem meer dan een gelegenheidsmotto. In zijn slotbeschouwing: *De toekomst onder ogen zien* is het voor hem geen vraag meer of we *insteken op een lager groeniveau. De vraag is uitsluitend nog 'of een economie met geringere en selectieve groei tot stand komt als resultante van een bewust ordeningsproces of chaotisch en stuurloos wordt afgedwongen'* (p. 23).

Het zou echter onjuist zijn om deze heroriëntatie in het denken over groei en vooruitgang in de eerste plaats aan onszelf toe te schrijven. Het zijn vooral ook onze progressieve bondgenoten PPR en D'66 geweest die in de jaren zestig, mede onder invloed van het eerste rapport van de Club van Rome, een belangrijke aanzet tot deze heroriëntatie hebben gegeven. Ook aan het CDA is de kentering der tijden niet onopgemerkt voorbijgegaan. In het CDA-verkiezingsprogram *Niet bij brood alleen* worden dikke vraagtekens geplaatst achter een voortgaande economische expansie. Het wordt in onze tijd steeds duidelijker *'dat een onbeperkte economische expansie niet de laatste wijsheid is. Eerder is van het tegendeel sprake'*, zo lezen we daar.

Deze nieuwe invalshoek, die overigens in het praktisch beleid van het CDA nauwelijks is terug te vinden, kwam tot stand onder invloed van de CDA-ideoloog bij uitstek, *prof. B. Goudzwaard*, voorzitter van de programcommissie. Deze heeft zijn afwijzing van het vooruitgangsgeloof wetenschappelijk verankerd in *Kapitalisme en Vooruitgang*, een boekwerk dat in onze kring al dikwijls met instemming is aangehaald. Zo wijst ook Den Uyl in zijn opstel *Die tijd komt nooit meer terug* op het feit dat Goudzwaard *'met veel gelijkgerichte noties werkt'* (p. 213). Anders gezegd: CDA-ers als Goudzwaard behoren tot onze geestverwanten. Reden genoeg om toch eens wat nader door te dringen in het ideologisch denkwerk van Goudzwaard om na te gaan op welke wijze die verwantschap tot uitdrukking komt.

De samenleving als cultuuruiting

Eén van de eerste herkenningpunten is Goudzwards opvatting dat de samenleving meer is dan een economische orde; primair een cultuuruiting. Geen samenlevingsorde kan zich ooit vestigen of duurzaam in stand blijven *wanneer daarvoor niet althans ten dele ook een culturele voedingsbodem bestaat* (p. 4). Op het eerste gezicht zou dit een socialist tot verzet moeten prikkelen. Zijn wij niet allen doortrokken van het economisch determinisme? Staan wij niet van huis uit op het standpunt dat de produktieverhoudingen het maatschappelijke gebeuren bepalen? Men raadplege echter ons nieuwe Beginselprogram. Met name onder invloed van het feministisch-socialisme – een wat andere invalshoek dan die Goudzwaard hanteert – wordt ook hier gebroken met het economisch determinisme: *'Niet alle problemen in de samenleving kan men afleiden uit het economisch stelsel en de plaats die mensen daarin innemen'*. Goudzwaard gaat echter een stapje verder dan een pure afwijzing. Hij stelt er een nieuw determinisme voor in de plaats: het culturele determinisme. De causaliteitsketen techniek-economie-cultuur wordt omgedraaid. Eerst was er de cultuur. Zo waren het niet de spectaculaire technologische ontwikkelingen van de industriële revolutie die ons uit de Middeleeuwen wegrukten en ons opstuwden naar de moderne kapitalistische samenleving. Ook het ontstaan van de ondernemingsgewijze produktie valt als 'Urheber' buiten de prijzen. Nee, Goudzwards onderbouw moet worden gezocht in de verschuivingen op geestelijk-cultureel gebied. Het geestelijk klimaat van de Verlichting, waarin de religieuze barrières, opgeworpen rondom een hiërarchisch-gesloten standensamenleving, zijn geslecht, vormde de voedingsbodem voor het individueel-rationalisme, waarin onbegrensde mogelijkheden voor de menselijke zelfverwerkelijking centraal kwamen te staan. Het was dit positivistisch mensbeeld, uitmondend in het utilitaristisch vooruitgangsgeloof dat, aldus Goudzwaard, ten grondslag heeft gelegen aan de ontwikkeling van een nieuwe samenlevingsorde: het moderne kapitalisme; een horizontale, open concurrentiemaatschappij. De kathedraal maakte plaats voor de fabriek. Naar mijn mening schiet ook deze deterministische verklaringmethode tekort. Het bezwaar van dit soort causaliteitsketens is dat zij ervan uitgaan dat factoren als economie, techniek en cultuur achtereenvolgens en gelijktijdig uiteen te rafelen zijn, terwijl bij de analyse van samenlevingsstructuren juist de wijze waarop zij verstrengeld zijn en elkaar over en weer beïnvloeden van belang is. Wie de kapitalistische samenlevingsorde doeltreffend wil analyseren kan niet heen om de vraag

hoe daarin de relatie cultuur-economie-techniek is georganiseerd, hoe de formele en informele machtsverhoudingen, de structuren van de samenleving, zich hebben ontwikkeld.²

De mens: meester of knecht?

Goudzwaards cultureel determinisme brengt hem al snel tot de conclusie dat veel van de ellende van het kapitalistisch systeem is toe te schrijven aan een geboortefout: van meet af aan is in de dominante geestesstrooming de ethiek ondergeschikt gemaakt aan het economisch belang. Die heersende geestesstrooming vindt zijn grondslag bij *Adam Smith*. Deze ontwikkelde de theorie dat de mens, door zijn economisch eigenbelang na te streven, tevens het algemeen belang dient. Deze visie is later door *Jeremy Bentham* uitgewerkt tot het zgn. utilitarisme. De mensheid, aldus Bentham, staat onder de heerschappij van twee soevereine meesters, de pijn en het plezier. Als iedereen nu maar probeert zijn plezier te maximaliseren en zijn pijn te minimaliseren dan loopt de samenleving rond. Een samenleving die in het teken staat van *'the greatest happiness for the greatest number'*. Goudzwaard wijst erop hoe op deze wijze de kring van welvaart en ethiek zich gemakkelijk kan sluiten. *'Wanneer het enig geldende ethische principe in het leven is hoe ik zoveel mogelijk nuttigheden vergaar... dan is het streven naar een zo groot mogelijk goederenbezit en dat naar een zo minimaal mogelijke arbeidsinspanning in de samenleving al bij voorbaat tot ethisch-goede zaak verklaard'* (p. 38).

Het is hier, aldus Goudzwaard dat het kapitalisme van meet af aan in de fout is gegaan. Het economisch proces van welvaartsvermeerdering tout court wordt niet aan bepaalde ethische normen getoetst. Het tegendeel gebeurt. Welvaartsvermeerdering wordt bij voorbaat als een ethisch verantwoorde zaak beschouwd. Het utilitarisme heeft de normen van ethiek en recht al op voorhand dienstbaar gemaakt aan de voortgang van markteconomie en industriële technologie. Sterker nog: aanvankelijk heeft de Verlichting de mens willen verheffen *'tot de meester die soeverein al deze processen oproept en beheerst'*, maar uiteindelijk is diezelfde mens gebracht *'in de positie van toenemende afhankelijkheid van de door hemzelf op de troon gezette ontwikkelingsmachten'* (p. 84). Goudzwaard komt hiertegen in opstand, aansluiting zoekend bij de opvattingen van *Luther* en *Calvijn*. Op basis van zijn reformatorische levensovertuiging betoogt hij: *'eisen van economische ontwikkeling en die van ethiek, eisen van rechtvaardigheid en die van technische vernieuwing kunnen en mogen ten diepste nooit tegen elkaar worden uitgespeeld'* (p. 78). Hij pleit voor een *'simultane realisatie van normen'*.

Naar mijn mening raakt hij hier verstrikt in zijn cultuur-deterministische benadering. Want is nu juist niet het kenmerkende van het utilitarisme dat er wel degelijk sprake is van een simultane realisatie van normen? Stelt Goudzwaard niet zelf vast dat in het utilitarisme de kring van economie en ethiek *'gemakkelijk kan sluiten'*? Heeft hij niet moeten concluderen dat het utilitaristisch vooruitgangsgeloof juist gebaseerd is op een verstrengeling van economie en ethiek? Wordt niet het vergaren van zoveel mogelijk nuttigheden juist bij uitstek beschouwd als het enig geldende ethische principe? Het moge dan niet het ethische principe zijn dat Goudzwaard voor wenselijk houdt, het bestaat wel. Sterker nog: het is het Leitmotiv van de kapitalistische samenleving.

Goudzwaard gaat voorbij aan het feit dat er niet zoiets bestaat als één ethiek die voor iedereen en altijd zou gelden. Over wat goed en kwaad is valt te twisten. Dat is in de wereldgeschiedenis dan ook in ruime mate gebeurd. Ook de geschiedenis van het kapitalisme is van die strijd doortrokken. Kenmerkend is immers niet, zoals Goudzwaard nu schetst, dat de mens eerst de meester was van de processen die hij opriep om vervolgens daarvan afhankelijk te worden, maar juist dat de ene mens nooit gelijk aan de ander is geweest. Van meet af aan hebben mensen processen in gang gezet die geleid hebben tot de afhankelijkheid van andere mensen. Ook vandaag wordt het kapitalisme gekenmerkt door een immense ongelijkheid in macht en zeggenschap. Deze ongelijkheid komt in de analyse van Goudzwaard onvoldoende aan bod.

De socialistische tegenstoot

Dit leidt al spoedig tot een onjuiste schildering van wat Goudzwaard noemt *'de socialistische tegenstoot'*. Op basis van een vluchtige behandeling van het marxisme komt hij tot de conclusie dat kapitalisme en socialisme loten van één stam zijn. Beide zijn immers geworteld in het utilitaristisch vooruitgangsgeloof. *'Het kapitalisme kiest als basis de individuele wil, zoals die in het vrije marktverkeer tot uitdrukking komt... Het marxisme ziet de juiste en uiteindelijke basis gelegen in de wil van de gemeenschap...'* (p. 93). De strijd tussen kapitalisme en socialisme heeft betrekking op de eigendom van en de zeggenschap over de produktiemiddelen. Als die eigendom overgaat in handen van de gemeenschap zal 'slechts' de vervreemding worden opgeheven. Voor het overige zal, aldus Goudzwaard, vanuit het vooruitgangsgeloof gezien alles bij het oude blijven. *'De industriële expansie is voor hen beide de leidster naar een gelukkiger toekomst, een waarmerk voor de komst van betere tijden.'*

Goudzwaard gaat met deze aanpak volledig voorbij aan het feit dat juist ook voor het socialisme geldt dat economie en ethiek niet te scheiden zijn en dat de socialistische ethiek fundamenteel verschilt van die van het kapitalisme. Dat heeft nu juist alles te maken met vragen van macht en zeggenschap. De opheffing van de vervreemding is geen kleinigheid. Het is toch een wezenlijk verschil of de arbeid slechts beschouwd wordt als koopwaar of als een mogelijkheid tot zelfverwerkelijking. Goudzwaard miskent ook de betekenis van de zeggenschapsverhoudingen voor het karakter van de produktie. Voor socialisten maakt het een wezenlijk verschil uit of het produktieproces uitsluitend beheerst wordt door het winststreven van ondernemers of dat de gemeenschap in staat is de produktie af te stemmen op maatschappelijke behoeften. Van meet af aan heeft het socialisme gehamerd op de wenselijkheid van een vermaatschappelijking van de produktie. Niet de produktie voor de produktie is een doelstelling van socialistisch beleid, maar de produktie naar behoefte. Zo vermeldt het SDAP-program van 1912: *'Intussen scheidt de kapitalistische ontwikkeling zelve de economische voorwaarden voor een nieuw stelsel van voortbrenging, niet berustend op uitbuiting ener klasse door een andere, maar op maatschappelijk bezit en beheer der voortbrengingsmiddelen, waarvan het doel niet is het maken van winst door enkelingen, doch voorziening in de behoeften van allen'.*

De stelling van Goudzwaard dat kapitalisme en socialisme loten van één stam zijn, omdat beide zich baseren op het vooruitgangsgeloof, raakt dus kant noch wal. Het vooruitgangsgeloof van het kapitalisme is gebaseerd

op uitbuiting van de ene mens door de ander en leidt in de visie van Marx tot 'Verelendung' te midden van accumulatie. Voor zover er sprake is van een vooruitgangsgeloof van het socialisme is dit van een totaal andere orde, gericht als het is op een verheffing van het levenspeil van de arbeidersklasse, materieel en immaterieel en op een verwezenlijking van gelijkheid en gelijkwaardigheid. Kapitalisme en socialisme hebben in genen dele gemeen dat zij de ethiek dienstbaar maken aan de economie. Het tegendeel is het geval. De botsing tussen beide maatschappijbeschouwingen heeft primair betrekking op de uiteenlopende wijze waarop beide economie en ethiek vermengen. Voor het kapitalisme zijn de ondernemersvrijheid, het vrije marktmechanisme, de consumentensoevereiniteit de hoogste waarden in onze samenleving. Voor het socialisme gaat het in de eerste plaats om gelijkheid en solidariteit, om humaniteit en gelijkberechtiging. Om een samenleving zonder knechten.

Underschatting van machtsverhoudingen

Elk determinisme leidt tot onhoudbare generalisaties, zo ook het cultureel determinisme. Het is onmiskenbaar dat het utilitarisme in de kapitalistische samenleving de overheersende geestesstroming is. Dat is echter nog geen reden om te doen alsof zij ook maar bij benadering een juiste afspiegeling is van de maatschappelijke werkelijkheid. De gedachte dat *'The greatest happiness for the greatest number'* bereikt zou kunnen worden als iedereen maar zijn eigen belang najaagt is een fictie en is dat ook altijd geweest. Vanaf het prille begin is het geluk van de één ten koste gegaan van de ander, hebben mensen elkaar uitgebuit. Begrippen als vrije mededinging en consumentensoevereiniteit waren en zijn minder kenmerkend voor de maatschappelijke realiteit van het kapitalisme dan de ongelijkheid tussen de mensen. De zelfverwerkelijking was altijd een zaak van enkelingen en nooit van allen. Ondernemersvrijheid is altijd samengegaan met arbeidersonvrijheid. Sterker nog, zelfs de ondernemingsvrijheid is een fictie. De vrijheid van de ene ondernemer is altijd ten koste gegaan van de andere ondernemer. Van meet af aan heeft het kapitalisme in het teken gestaan van accumulatie, economische machtsvorming, schaalvergroting ten koste van kleine zelfstandigen. Goudzwaard gaat in zijn analyse van het kapitalisme goeddeels voorbij aan verschijnselen als machtsvorming, ongelijkheid van macht, macht en machteloosheid als de basiskenmerken van deze samenlevingsorde. Het uitroepen van kathedraal en fabriek als de symbolen van resp. de verticale samenlevingsstructuur der Middeleeuwen en de horizontale samenlevingsstructuur van het kapitalisme is veelzeggend. Want niets is minder waar. Ook het kapitalisme wordt gekenmerkt door verticalisering en wel in toenemende mate. Goudzwaard ziet deze ontwikkeling wel als hij vier fasen in de ontwikkeling van het kapitalisme onderscheidt: de vrije mededinging, de roofridderfase, de 'cut-throat competition' en de oligopolievorming. Maar de conclusie die hij daaraan verbindt is onjuist, nl. dat de mens van meester tot onderworpen wordt. Niet de mens wordt onderworpen: de ene mens blijft de ander onderwerpen en in toenemende mate. De hiërarchisering van de machtsverhoudingen in de kapitalistische samenleving is een produkt van mensenhanden. De economische machthebbers aan de top van de multinationale ondernemingen, de banken en verzekeringsbedrijven zijn mensen. Maar

ook de politici, die de ongelijke machtsverhoudingen in de kapitalistische samenleving intact willen laten, zijn mensen. De meeste mensen zijn onderworpen aan de processen die enkelingen in gang hebben gezet. Maar niet allen. De gangmakers niet. Zij hebben de macht. Wie het kapitalisme wil hervormen zal hun machtspositie moeten durven aantasten. De politicus die dat niet aandurft is geen slachtoffer van een proces, maar blijft in gebreke.

De noodzaak van mentaliteitsverandering?

De eenzijdigheid van het cultureel determinisme wreekt zich als Goudzwaard probeert aan te duiden op welke wijze het vooruitgangsgeloof terzijde kan worden gesteld. Er is een mentaliteitsverandering nodig, vindt hij. Er is behoefte aan nieuwe normen, een nieuwe levensstijl. De mensen moeten afstand doen van het streven naar materiële welvaart, breken met de hang naar het consumeren, offerbereidheid tonen. De geboortefout van het kapitalisme kan alsnog worden hersteld als de relatie tussen economie en ethiek wordt omgedraaid. De normen moeten niet langer dienstbaar worden gemaakt aan de economie, maar de economie behoort getoetst te worden aan normen van ethiek en recht.

Maar wat heeft het voor zin als de mensen hun mentaliteit veranderen als voor het overige alles bij het oude blijft? Wat heeft het voor zin als de 'slachtoffers' van de door Goudzwaard geschilderde processen offers brengen als die processen onverkort doorgaan. Trouwens, welke invloed zou de mentaliteitsverandering kunnen hebben op een procesgang die volgens Goudzwaard nog amper beheersbaar blijkt te zijn? Naar mijn mening is het deze beheersbaarheid die primair in het geding zou moeten worden gebracht. Het heeft geen zin in een samenleving, waarin normen en economie onverbreekelijk verknoopt zijn, alleen de normen te veranderen. Juist de wijze waarop normen en economie verstrengeld zijn, is bepalend voor het functioneren van onze samenlevingsorde. Een samenlevingsorde is immers de verdeling van waarden en normen via instituties. Noch de economische, noch de culturele invalshoek is toereikend om een wijziging van de samenlevingsorde te bewerkstelligen. Wie dat beoogt kan niet voorbij aan de politieke invalshoek, het aanpakken van de machtsverhoudingen, de instituties waarop onze samenlevingsorde is gebouwd.

Maar juist van die invalshoek wil Goudzwaard niet horen. *'Het is een gevaarlijke ideologie die alles zet op de kaart van noodzakelijke veranderingen in samenlevingsstructuren, maar zwijgt over de mens als permanente bron van kwaad'*. Het is ook onbegonnen werk, vindt hij. Een wijziging van de maatschappelijke structuur is *'kansloos, wanneer ze niet door de samenleving als geheel cultureel wordt gedragen'*. Opnieuw die weinig zeggende causaliteitsketen die men voor hetzelfde geld ook kan omkeren: mentaliteitsverandering leidt tot niets als deze niet tot uitdrukking kan worden gebracht in gedemocratiseerde machts- en zeggenschapsstructuren. Het is juist de onverbreekelijke samenhang waar het om gaat.

Miskennis van liberalisme en socialisme

Goudzwaards negatie van de betekenis van het 'structurele aspect'

wreekt zich met name als hij een schets geeft van de betekenis van liberalisme en socialisme en hun visie op de rol van de overheid. Het is 'bon ton' in christen-democratische kring om in de speurtocht naar een eigen identiteit deze stromingen wat clichématig af te doen. Het heet dan vaak dat het liberalisme voor de individu kiest en het socialisme voor de gemeenschap om vervolgens beide als 'fundamenteel' te eenzijdig van de hand te wijzen. Het is een verdienste van Goudzwaard, dat hij deze schildering afwijst omdat 'daarmee niets gezegd is'. In beide gevallen, aldus Goudzwaard gaat het om de autonome mens (alleen of in gemeenschap met anderen) die zijn eigen lot op soevereine wijze bepaalt. Goudzwaard kijkt heel anders tegen liberalisme en socialisme aan. Naar zijn mening verschillen zij nauwelijks van elkaar en groeien zij steeds dichter naar elkaar toe. Het socialisme streeft, binnen het vooruitgangsgeloof, naar meer gelijkheid, naar een beter levenspeil voor de achtergestelden. Het liberalisme houdt vast aan de, op het vooruitgangsgeloof gebaseerde conceptie van de markteconomie, maar aanvaardt de noodzaak van correcties, bijv. via de sociale wetgeving. Het liberalisme beklemtoont het belang van de vrije concurrentie maar aanvaardt de noodzaak van overheidsinterventie. Het socialisme benadrukt de wenselijkheid van gemeenschapscontrole, maar aanvaardt het belang van een particuliere sector.

Waar het Goudzwaard om gaat is dat beide 'vooruitgangsfunctieel' zijn. Hun onderlinge strijd gaat om de verdeling van de vruchten van de vooruitgang. De verdeling van de resultaten van de produktie, niet de aard en de gerichtheid van de produktie is de strijdvraag die hen verdeeld houdt. Hiermee maakt ook Goudzwaard zich schuldig aan een vertekening van de werkelijkheid. Immers, van oudsher heeft het socialisme de omvang van de produktie in relatie gebracht tot de verdelingsproblematiek. Van oudsher is er een verband gelegd tussen verdeling en de organisatie van de produktie. De socialisten gingen niet uitsluitend uit van de vraag of er wordt geproduceerd, maar wensten tevens te weten wat er geproduceerd zou worden en voor wie. Steeds is er gepleit voor een produktie naar behoefte, die alleen te realiseren zou zijn als de organisatie van de produktie en dus de grondslagen van de kapitalistische samenleving drastisch zouden worden gewijzigd. Als voorbeeld verwijs ik naar het SDAP-program van 1937: *De kapitalistische voortbrengingswijze leidt tot telkens terugkerende crises van relatieve overproduktie bij onderconsumptie van de massa's, welke koopkracht geen gelijke tred houdt met de groei der voortbrengingsmogelijkheden.*

Ik houd dan ook tegen dat het vooruitgangsgeloof van liberalisme en socialisme ook maar op enigerlei wijze vergelijkbaar zou zijn. Ze is het ook nooit geweest. Zelfs in de meest uitbundige 'groeiperiode' van de PvdA is welvaartsgroei altijd in relatie gebracht tot welvaartsverdeling. Men leze er in *Inzicht en Uitzicht* Den Uyls fulminatie tegen *Mishan* maar op na. Mishan had het gewaagd op de gevaren te wijzen van een politiek gericht op materiële vooruitgang. Den Uyl wijst erop dat in het democratisch-socialistisch streven naar materiële lotsverbetering altijd een drietal voorbehouden waren ingebouwd. *Ten eerste is er van oudsher het protest tegen het onbeperkt opofferen van menselijk welzijn aan vergroting van de produktie... Ten tweede is er het afwijzen van de consumptievrijheid als uitgangspunt van de vrije markteconomie... Dit uiteraard in nauwe samenhang met het verzet tegen de ongelijke inkomens- en vermogensverdeling. Ten derde is er de afkeer van de*

mentaliteit van de naar onbeperkte groei strevende maatschappij...' (p. 136/7).

Als Goudzwaard niettemin liberalisme en socialisme op één hoop wenst te vegen, dan kan hij dit alleen maar doen door het vraagstuk van de ordening van de economie in feite te bagatelliseren. *'Het zijn de verdelingsvragen – de verdeling van inkomen, kennis en macht – die de verschillen tussen hen hebben gemarkeerd, en niet die naar aard en gerichtheid van welvaart, kennis en macht'* (p. 139), stelt hij vast. De verdeling van macht, een kniesoor die daar op let.

Toch is het dät verdelingsvraagstuk dat liberalisme en socialisme ten principale verdeeld houdt en dat beslissend is voor de vraag of er überhaupt met het vooruitgangsgeloof kan worden gebroken als men de fundamentele van het kapitalisme ongemoeid laat. Op die fundamentele tegenstelling heeft Den Uyl reeds in 1956 gewezen toen hij een vergelijkbare convergentietheorie van *Zijlstra* bestreed. De liberalen geloven ten principale in een zelfregulerende samenleving. *'Het socialisme ziet daartegenover bewuste ordening en overheidsleiding als een positieve gemeenschapstaak, niet van voorbijgaand karakter, maar noodzakelijk en wenselijk om in een door technische en massale processen bepaalde techniek en economie de materiële vrijheid voor enkeling en groep te kunnen verwezenlijken'* (p. 69). De afwijzing van de zelfregulerende samenleving en de keuze voor een bewuste ordening heeft in onze kring juist aan actualiteit gewonnen in samenhang met de thans ook expliciete breuk met het vooruitgangsgeloof, zoals bijv. blijkt uit het eerdergenoemde nieuwe Beginselprogram.

Het is de verdienste van Goudzwaard dat hij in zijn boek wijst op de onverbreeklijke samenhang tussen vooruitgangsgeloof en kapitalistisch systeem. Hij gaat echter voorbij aan het feit dat het verschil tussen liberalisme en socialisme nu juist is dat liberalen de grondslagen van dit systeem met hand en tand verdedigen, terwijl socialisten een andere maatschappij-orde nastreven.

Hoe Goudzwaard nu met het vooruitgangsgeloof denkt te kunnen breken zonder in deze 'systeemstrijd' écht te willen kiezen, sterker nog: zonder deze te (h)erkennen, is mij niet duidelijk. Helaas bevat zijn boek geen nadere analyse van de stellingen die de christen-democratie in deze materie tot op heden heeft betrokken. Hij volstaat slechts met de vermelding *'dat ook de christelijke politieke partijen en de christelijke vakbeweging ... wat dit betreft zich vaak nauwelijks en in wezenlijke zin van de liberale en socialistische partijen en vakorganisaties hebben onderscheiden'* (p. 140).

Is dat misschien omdat zij zich te zeer hebben neergelegd bij, resp. geïdentificeerd met de bestaande machtsstructuren en, zeker in de praktijk, zich toch wat behaaglijker voelen in de schaduw van de liberalen dan van de socialistische ideologie? Zolang Goudzwaard niet echt de machtsvraag in zijn analyse betreft, gaat daarvan ook niet de 'pushing power' uit om de christen-democratie tot een minder comfortabele positiebepaling te bewegen.

Beheersing tegenover vrijheid

Voorzover Goudzwaard toch even tipt aan de machtsproblematiek gebeurt dit op hoogst onbevredigende wijze. Hij stelt zich de vraag of de technisch-economische processen nog wel beheersbaar zijn en komt

daarbij tot de omkering van de stelling dat de mens, aanvankelijk meester der ontwikkelingen, thans tot machteloosheid zou zijn gedoemd. De mens zelf heeft immers die ontwikkelingen in gang gezet? *'Het spreken van een "noodlot" van de vooruitgang is dan ook een onjuiste weergave van de werkelijke positie van de westerse mens, als zou hem als het ware van buitenaf en ondanks zijn goede wil een doem achtervolgen. Wat hem overkomt is door hemzelf tot stand gebracht'* (p. 194). Hoe men echter een generalisatie wendt of keert, het blijft een generalisatie. Ook nu weer gaat hij voorbij aan het feit dat de ene mens de andere niet is en dat de kapitalistische orde gekenmerkt wordt door het feit dat de één beheerst en de ander beheerst wordt.

Zijn pogingen om vervolgens aan deze verlamdende generalisatie te ontsnappen, maken een wat gekunstelde indruk.

De westerse mens zou een gespleten gedrag vertonen, heen en weer gesmeten *'tussen zijn aandrang het met de vooruitgang te wagen en er toch weer afstand van te nemen; tussen het de vooruitgang liefhebben en hem haten'* (p. 195). Mij lijkt relevanter het gegeven dat in onze samenlevingsorde de één machtiger is dan de ander. De één smijt en de andere wordt gesmeten, met of zonder twijfel, liefhebbend of niet.

Vervolgens ontwikkelt Goudzwaard een *'paradox van de vrije menselijke lotsbepaling'*. *'Het paradoxale verschijnsel doet zich namelijk voor, dat, terwijl het oorspronkelijke motief voor het nemen van deze barrière de vergroting van de eigen vrije lotsbepaling was, toch het effect daarvan in werkelijkheid veeleer is geweest dat de ruimte voor eigen lotsbepaling steeds verder is ingegroeid'* (p. 246). Ook deze constructie gaat voorbij aan het feit dat de mogelijkheden tot vrije lotsbepaling in de kapitalistische samenleving van meet af aan en tot op de dag van heden erg ongelijk zijn verdeeld. De meeste mensen hebben die vrijheid nimmer gehad en zullen deze, zolang de bestaande machtsverhoudingen intact blijven, ook nooit krijgen.

De mens heeft ook teveel ineens gewild, probeert Goudzwaard nog, wijzend op een innerlijke spanning in het humanisme. Enerzijds was er het beheersingsideaal: *'de wil tot rationele kennis en beheersing van de wereld in allerlei opzichten'*. Anderzijds is er het persoonlijkheidsideaal: *'het streven naar de ontwikkeling van een vrije autonome menselijke persoonlijkheid'* (p. 188). Beide idealen zijn onverenigbaar. Zij eisen *'naar hun aard de hele mens en de hele wereld voor zich op'* (p. 190).

'De geschiedenis van de westerse filosofie sinds de Renaissance heeft onafgebroken in het teken gestaan van dit gevecht, waarbij de pool van de rationele beheersingsdrang heeft gepoogd die van de menselijke persoonlijkheid te annexeren, en omgekeerd de pool van de menselijke persoonlijkheid welhaast onafgebroken heeft gerevolteerd tegen die van de menselijke rationele beheersingsdrang' (p. 190). Die strijd kan moeilijk worden ontkend, maar was het er één van de hele mens tegen de hele mens of van de machtigen tegen de onmachtigen? Worden de tegenstellingen hier wel trefzeker geschilderd? Is het zo dat alleen in een onbeheerste samenleving de menselijke persoonlijkheid optimale ontplooiingskansen krijgt? Of is het zo dat een zekere mate van beheersing van de samenleving toch voorwaarde is om niet slechts aan enkelingen, maar aan iedereen ontplooiingskansen te kunnen garanderen? Gaat het niet veeleer om de vraag wie dan die samenleving beheerst en op welke wijze? En stuiten we dan niet opnieuw op het vraagstuk van de inrichting van onze samenleving?

De crisis van het kapitalisme

Goudzwaard constateert dat het kapitalisme zich in een crisis bevindt, maar het is meer dan de crisis van zijn systeem. *'Het is tegelijkertijd de crisis van de cultuur die dit systeem tot nu toe heeft gedragen'* (p. 195). Het behoeft ons na het voorafgaande niet te verbazen dat Goudzwaard deze crisis primair vanuit de culturele invalshoek tot een oplossing wil brengen en dat wil doen door het vooruitgangsgeloof te doorbreken. Hij wil dat bereiken door alsnog de geboortefout van het kapitalisme ongedaan te maken. Niet door te tornen aan de maatschappelijke instituten waarop dit systeem is gebaseerd. Het heeft geen zin te trachten de menselijke vrijheids- en beheersingsdrang alsnog in één grootse conceptie met elkaar te verenigen (p. 219). Wat ons dan bedreigt is *'de opbouw van een eigen – gesloten – samenlevingstype, dat zich weliswaar kenmerkt door het streven de mensheid te leiden naar de in de toekomst wenkende "vrijheid", maar dan wel via een in alle door de vooruitgang "beheerst" ontwikkelingsproces'* (p. 219).

Wèl door alsnog te streven naar een simultane realisatie van normen – *'waarbij normen van recht, ethiek en van economie gelijktijdig van kracht zijn voor alle besluiten die moeten worden genomen'* (p. 247). Deze simultane realisatie dient een verantwoordelijkheid te zijn van de ondernemingen zelf. Goudzwaard ziet hier geen bijzondere taak voor de overheid weggelegd. Gewaakt moet worden tegen een *'normatieve opsplitsing van de samenleving'* (p. 249), waarbij de onderneming er is voor de economie en de overheid voor de ethiek. Als aan de overheid hier een bijzondere verantwoordelijkheid zou worden toegekend dan dreigt er een *'omweg-ethiek'*. Ondernemingen behoeven zich dan niet met vragen van barmhartigheid en ethiek te bemoeien. *'Zij behoren het ook niet te doen'* (p. 248).

Inderdaad: in onze kapitalistische samenleving *behoren* ondernemingen zich slechts met economie bezig te houden. Dit is het ethische principe van onze samenleving.

Het afzien van barmhartigheid is wel degelijk een normatieve keuze, ook al staat Goudzwaard daar niet achter. De normatieve opsplitsing van onze samenleving is de resultante van de ethiek van het kapitalisme. Daarop is het streven gebaseerd, de overheid een zo gering mogelijke bemoeienis te geven met het beleid van 'vrije' ondernemingen. Het lijkt mij dan ook een onvruchtbare bezigheid te proberen ondernemingen te bewegen om tot een simultane realisatie van normen te komen, zonder de verhouding bedrijfsleven-overheid in het geding te brengen, de machtsverhoudingen dus latend voor wat ze zijn.

Waar het om gaat is nu juist dat in onze samenlevingsorde normen en instituten onverbrekkelijk met elkaar zijn verstrengeld. Wie het één wil bijstellen, kan het ander niet ongemoeid laten.

Goudzwaard ziet echter geen heil in een uitbreiding van de overheidszeggenschap over vitale economische beslissingen. Ondanks de erkenning dat de vrijheid van het bedrijfsleven in sterke mate een 'elitair' karakter heeft, vreest hij toch van een grotere overheidsbemoeienis het ergste. Hij waarschuwt dan ook met klem tegen deze *'gevaarlijke schijnoplossing'*. Ook de overheid is een *'grootschalig en complex extern besturingssysteem'*. *'Politieke en economische macht, beide op zich al zo invloedrijk en open voor misbruik, zullen op deze wijze onlosmakelijk met elkaar worden gecombineerd. Het resultaat zou wel eens het omgekeerde kunnen zijn van dat van het winnen van vrijheidsgraden: eerder gaan de nog gebleven vrijheidsgraden teloor'* (p. 251). Volgens Goudzwaard

bieden noch de gedecentraliseerde autonomie van het bedrijfsleven, noch de gecentraliseerde overheidsbemoeienis de oplossing. *'Waarom zouden we in het dilemma blijven steken van gedecentraliseerde vrijheid versus gecentraliseerde verantwoordelijkheid, wanneer de mogelijkheid bestaat om ook bij sociaal-economische activiteiten uit te gaan van eigen normen en eigen verantwoordelijkheden?'* (p. 252) vraagt hij zich af.

Hier wordt een hele serie misverstanden in enkele zinnen samengeperst:

- Economische machthebbers hanteren wel degelijk normen, namelijk die ontleend aan het vooruitgangsgeloof; vanuit de kapitalistische samenlevingsorde bezien, staat terecht het economisch belang van de onderneming op de voorgrond.
- Het is teveel gevraagd om andere dan deze normen in te planten in de onderneming zonder het karakter van de onderneming, de plaats van de onderneming in de samenleving, de verhouding tussen overheid en bedrijfsleven, kortom de structuur van de kapitalistische samenleving ingrijpend te wijzigen.
- Hoe kan Goudzwaard overigens waarmaken dat wij de mens behoren te zien als de permanente bron van het kwaad in deze wereld om dan op de valreep uitgerekend van de ondernemer te verwachten dat hij de drager van het goede wordt?

Belangrijker zijn echter de volgende misverstanden:

- Het is niet zo dat het bedrijfsleven gedecentraliseerd is. De centralisatie binnen het bedrijfsleven gaat die van de overheid in vitale sectoren vèr te boven: de multinationale ondernemingen, de centralisatie van de kapitaalverschaffing, de ontwikkeling van een technostructuur, enz.
- Overheidsmacht is niet per definitie gecentraliseerde macht. Wij mogen onze ogen niet sluiten voor gevaren van bureaucratie en centralisatie, maar dat doen wij dan ook niet. Sinds de jaren zestig is het streven van de PvdA gericht op democratisering, decentralisatie, openbaarheid, inspraak, enz. Trouwens: heeft de overheid niet één ding voor op de ook door Goudzwaard gesignaleerde elitaire machtsvorming in het bedrijfsleven, nl. de parlementaire democratie? Waarom wordt dat systeem te pas en te onpas heilig verklaard, behalve als de relatie overheid - bedrijfsleven in het geding is?

Een driestromeneconomie

Er is overigens alle reden om ons af te vragen of het nog wel juist is om zo sterk uit te gaan van de polariteit tussen overheid en bedrijfsleven. Realiseren wij ons wel voldoende hoezeer deze tegenstelling in werkelijkheid op tal van fronten reeds is vervaagd? Zijn de ontplooiingskansen van tal van bedrijven niet in toenemende mate afhankelijk geworden van het beleid van de overheid? Worden de overlevingskansen van diverse bedrijfstakken niet in hoge mate bepaald door de steun die de overheid bereid is te verlenen, al of niet in het kader van een sectorstructuurbeleid? Is de overheid niet als opdrachtgever vèr uit de belangrijkste stimulator van de marktsector geworden? Valt het te ontkennen dat ook de sterkste bedrijven ons stelsel van sociale voorzieningen in toenemende mate gebruiken als 'vangnet' voor hun arbeidsbesparende investeringspolitiek?

Onze economie zelf is *'in steeds mindere mate in staat gebleken om voor iedereen werk te blijven garanderen'* (p. 164), stelt Goudzwaard vast. Zou

dit veranderen als 'vrije' ondernemingen andere normen zouden hanteren? Zou de terugtrek van de industrie dan gekeerd kunnen worden? Zou de particuliere, dienstverlenende sector het automatiseringsproces willen en kunnen stopzetten of afremmen? Valt er wel aan te ontkomen dat de overheid zelf zich in toenemende mate bezighoudt met het scheppen van arbeidsplaatsen?

Ik ben van mening dat hantering van de stringente tweedeling tussen overheid en bedrijfsleven onrecht doet aan de toenemende betekenis van de zgn. kwartaire sector als een 'eigensoortige' sector in onze economie, met karakteristieken die fundamenteel afwijken van zowel de strikte overheidssector als van de particuliere sector.

De kwartaire sector is op dit moment voor wat de werkgelegenheid betreft de enige sector die groeit en die in de toekomst nog tal van nieuwe arbeidsplaatsen zou kunnen herbergen.

Het is een sector die nu al qua omvang de industrie heeft overvleugeld. Het is bovendien een sector, die zich onderscheidt van de particuliere sector omdat het vooral gaat om de vervulling van maatschappelijke behoeften die via het marktmechanisme onvoldoende aan bod komen. Als er ergens in de praktijk gebroken wordt met het kapitalistisch vooruitgangsgeloof dan is het in deze non-profitsector, die niet vaart op het kompas van het bedrijfseconomische rendement maar op dat van het maatschappelijk rendement.

Het is vooral ook een sector die zich onderscheidt van de overheidssector omdat het mogelijk en wenselijk is hier nieuwe, verzelfstandigde vormen van gedemocratiseerd bestuur te introduceren, waarin aan werkers en cliënten een dominante positie wordt toegekend. Een nieuwe taakafbakening tussen overheid en gedemocratiseerde instellingen tekent zich dan af. De overheid financiert, budgetteert, normeert het gewenste voorzieningenniveau, scheidt arbeidsplaatsen, maar laat beheer en uitvoering over aan de gedemocratiseerde besturen van de gesubsidieerde instellingen. De overheid scheidt werkgelegenheid zonder haar directe bemoeienis uit te breiden. Sterker nog: het is zeer wel te overwegen om op deze noemer een aantal bestaande overheidstaken af te stoten.

Een groot voordeel van deze benadering is dat de discussie over overheid en bedrijfsleven uit de sfeer van de sjablonen wordt gehaald. Het wordt mogelijk om over de afstoting van overheidstaken te spreken zonder dat dit per se behoeft te leiden tot privatisering. Het wordt dan ook denkbaar om over 'socialisatie' van particuliere taken te spreken zonder dat de overheid zelf daarbij een slok-op functie vervuld.

Deze ontwikkeling van de kwartaire sector kan ook een uitstralende werking hebben op de inrichting zowel van de particuliere sector als die van de overheid zelf. De vermaatschappelijking van het bedrijfsleven zou ook tot uitdrukking kunnen komen in een democratisering van het bestuur van de ondernemingen. Omgekeerd wordt het de overheid mogelijk om een antwoord te vinden op de terecht ook door Goudzwaard gesignaleerde gevaren van overbelasting door zich minder bezig te houden met uitvoering en beheer maar haar kracht vooral te zoeken in normering en planning. Een normering en planning die zich dan op den duur wellicht tot de gehele economie zou kunnen uitstrekken.

Hoe het ook zij, de redenering van Goudzwaard dat een oplossing voor de crisis van het kapitalisme gevonden zou kunnen worden door ondernemers te bewegen zich meer met ethiek bezig te houden lijkt mij ontoereikend. Belangrijker is dat een gedemocratiseerde overheid meer

mogelijkheden krijgt zich met economie bezig te houden. De afwijzing van deze gedachte is naar mijn mening gebaseerd op een achterhaald zwart-wit denken over overheid versus bedrijfsleven. De maatschappelijke werkelijkheid gaat meer en meer in de richting van een driestromeneconomie.

Een nieuwe arbeidsethos

Terecht meet Goudzwaard het falen van onze kapitalistische samenlevingsorde mede af aan het feit dat onze economie in steeds mindere mate in staat is gebleken om voor iedereen werk te blijven garanderen. Deze ontwikkeling was te voorzien, zo betoogt hij. Het vooruitgangsgeloof meet zijn successen af aan termen als winstontwikkeling, continuïteit, concurrentiepositie en arbeidsproductiviteit. De structurele werkloosheid is een *'regelrechte blijk van onze vooruitgang, die ons in staat heeft gesteld enorme goederenstromen met een minimale opoffering van arbeid tot stand te brengen'* (p. 171). Daarom is de werkloosheid niet zo maar een kwaal. *'Ze is tegelijkertijd en voor de volle 100% een blijk van vooruitgang in de techniek van arbeidsbesparing... De conclusie kan dan ook geen andere zijn, dan dat onze meest wezenlijke problemen pas oplosbaar zijn wanneer de plaats van de vooruitgang zelf in onze samenleving ter discussie wordt gesteld'* (p. 223).

Eén van de oplossingen om van dit geloof af te raken is, volgens Goudzwaard, de introductie van een nieuwe arbeidsethos. Als onze samenleving ergens onder gebukt gaat dan is dat de bestaande visie op arbeid. Dat is zowel te wijten aan een *'puriteinse arbeidsethos dat het zwoegend arbeiden tot een direct blijk van godsvrucht heeft verheven'*, als aan *'een humanistische arbeidswaardering die de arbeid heeft uitgeroepen tot de hefboom voor het bewerkstelligen van een gelukkiger toekomst'* (p. 291). Naar mijn mening telt Goudzwaard hier appels en peren op. Het maakt een wezenlijk verschil uit of de arbeid beschouwd wordt als een 'disutility', een offer, een dure plicht, een middel, een handelswaar, een kostenfactor of dat de arbeid gezien wordt als een ontplooiingskans, een participatiemogelijkheid, een daad van zelfverwerkelijking. Die twee invalshoeken mag men niet over één kam scheren. De eerste invalshoek is kenmerkend voor het utilitaristisch kapitalisme.³ De tweede, daarentegen, voor het socialisme dat daarmee wil breken. Natuurlijk is een herwaardering van de arbeid nodig. Het is volkomen juist dat de betekenis van de arbeid niet uitsluitend afgemeten kan worden aan produktieve resultaten of aan de mate waarin activiteiten worden beloond. Maar die herwaardering zou er juist toe moeten leiden dat de 'humanistische visie' nu eens eindelijk wordt gerealiseerd. Dat kan door arbeidsomstandigheden te humaniseren, door arbeid eerlijk te delen, door de vervreemding tussen arbeid en produkt op te heffen, door de arbeid te richten op maatschappelijke behoeften, door arbeiders zeggenschap te geven. Maar vooral ook door mensen een recht op arbeid toe te kennen, hen in staat te stellen op actieve wijze deel te nemen aan het gemeenschapsgebeuren. Niet voor niets eist het feministisch-socialisme voor de vrouw een gelijkwaardige plaats op in het arbeidsproces. Goudzwaard bepleit dan ook niet de vervanging van de arbeidsethos door een niet-arbeidsethos. Dat zou ook niet logisch zijn als hij eerst heeft geconstateerd dat het vooruitgangsgeloof juist stuk loopt op het feit dat steeds meer mensen buitenspel komen te staan.

Hier raken we het kernpunt van de discussie. Goudzwaard en ik zullen niet van mening verschillen over het feit dat een samenleving, die zijn schoolverlaters niet méér te bieden heeft dan een diploma, een ww-uitkering en een grote ledigheid al snel het recht verspeelt zich nog samenleving te noemen. Onze wegen scheiden zich bij de wijze waarop deze crisis moet worden aangepakt. Ik acht Goudzwaards oproep tot mentaliteitsverandering ten enenmale ontoereikend. Juist de nadruk die hij legt op de noodzaak van een nieuwe arbeidsethos maakt dat duidelijk. Hoe prima ook bedoeld, met een nieuwe arbeidsethos alleen is het niet mogelijk die honderdduizenden nieuwe arbeidsplaatsen te scheppen die nodig zijn om toekomstige generaties enig perspectief te bieden. Laat staan dat het mogelijk zou zijn op deze wijze een halt toe te roepen aan het arbeidsvernietigend proces dat zo kenmerkend is voor onze huidige economische orde. Natuurlijk is het nodig dat wij bereid zijn ons materiële welvaartsstreven ondergeschikt te maken aan het belang van zinvolle, creatieve arbeid. Maar dan zullen wij tegelijkertijd de bereidheid moeten opbrengen om onze maatschappelijke instituties zo in te richten dat daarvoor ook de mogelijkheden worden geschapen. Het proces van arbeidsuitstoot zal gepareerd moeten worden met een beleid gericht op het scheppen van nieuwe arbeidsplaatsen. De taak van de overheid is hierbij vitaal. De relatie overheid-bedrijfsleven moet aan een drastische herwaardering worden onderworpen. De eigen plaats van de kwartaire sector in het geheel van onze economie moet worden erkend. Een oproep tot mentaliteitsverandering tot het brengen van offers is dan ook alleen zinvol als er uitzicht wordt geboden op maatschappelijke hervormingen, op wijziging van de ongelijke machtsverhoudingen. Goudzwaards culturele invalshoek doet hem deze onverbreekelijke samenhang uit het oog verliezen. Weliswaar bepleit hij een andere ondernemingsstructuur: de productiecoöperatie, maar meer dan een verdwaalde opmerking is dat niet. Van een wezenlijke bereidheid onze samenlevingsorde vanuit zijn machtsstructuren te analyseren en deze ook te wijzigen is geen sprake. Deze worden door hem met fluwelen handschoenen aangepakt. Daarmee komt, naar mijn mening, zijn goed bedoeld requisitoir tegen het kapitalistisch vooruitgangsgeloof toch in de lucht te hangen. Goudzwaard doet een beroep op de mensen. Hoe kunnen deze aan die oproep gevolg geven? *'In de eerste plaats: via het gebruik van het politiek stemrecht, al dan niet gecombineerd met het lidmaatschap van een politieke partij'*, zegt Goudzwaard. Hij werkt dat wijselijk niet uit. Want op wie zouden ze dan moeten stemmen? Welke politieke partij erkent de onverbreekelijke samenhang tussen de noodzaak van mentaliteitsverandering en verandering van de samenleving? Niet de partijen die verantwoordelijkheid hebben aanvaard voor Bestek '81 waarin wel offers worden opgelegd, maar geen uitzicht wordt geboden op verandering van de machtsstructuren. Welke partij is echt bereid met het vooruitgangsgeloof te breken en daar ook gevolgen aan te verbinden? Ik ben met Goudzwaard van mening dat vooruitgangsgeloof en kapitalisme onverbreekelijk samenhangen. Anders dan hij geloof ik echter niet dat het kapitalisme zal verdwijnen als het vooruitgangsgeloof overboord wordt gezet. Ik denk ook niet dat dit mogelijk is. Wie van het vooruitgangsgeloof af wil, moet het kapitalisme in zijn fundamenten aanpakken. Wie waarden en normen wil veranderen, moet machtsstructuren doorbreken. Als Goudzwaard in zijn bedoelingen serieus wil worden genomen, kan hij deze machtsvraag niet langer buiten beschouwing laten. Zolang dat niet gebeurt, is het ietwat voorbarig om van politieke verwantschap te spreken. De mensen tot wie Goudzwaard

zijn beroep richt, zullen zich nog even met de PvdA moeten behelpen.

Ed van Thijn

is vice-voorzitter van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer.

Noten

- 1 Bewerkte tekst van een inleiding, gehouden op 18 november 1978 tijdens een symposium georganiseerd door de T.H. Twente. Uitg. Van Gorcum 1978.
- 2 Het is overigens treffend met welk een gemak Goudzwaard de cultureel-deterministische these van *Max Weber (Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, 1920)* terzijde schuift. Deze ontwikkelde de stelling dat de geest van het kapitalisme met name door het calvinisme is gevormd. Goudzwaard zegt hiervan dat *'historisch gezien een rechtstreekse relatie tussen kapitalisme en calvinisme moeilijk te construeren valt. Wel kan via het latere puritanisme van een indirecte verbinding tussen beide worden gesproken'* (p. 10).
- 3 Het is trouwens pikant dat Goudzwaard bij zijn bestrijding van de stelling van Max Weber één uitzondering maakt. *'Vrijwel alleen op het – overigens zeker niet onbelangrijke – punt van "arbeidsethos" kan via het puritanisme het calvinisme de geest van het kapitalisme hebben meebepaald en beïnvloed'* (p. 11).

Solidariteit, vroeger en nu

Solidaritätslied

*Vorwärts und nicht vergessen, worin unsre Stärke besteht,
Beim Hunger und beim Essen, vorwärts und nicht vergessen, die
Solidarität*

Erstens sinds wir hier nicht Alle, Zweitens ist es nur ein Tag

Wo die Arbeit einer Woche uns noch in den Knochen lag.

Vorwärts und nicht vergessen....

(Uit de Tonfilm 'Kuhle Wampe' van Bertold Brecht en Hans Eisler)

Velen zullen het zich nog herinneren, het 'hooglied' van de solidariteit, zoals het hier gezongen werd door de Duitse emigrant *Ernst Busch*. Het tragische was, dat juist het tekort aan die solidariteit een der oorzaken was voor de catastrofe, die zich eerst bij onze Oosterburen voordeed en zich later over heel Europa en de verdere wereld zou uitbreiden. Sfeer en achtergrond van dit protestlied, uit de grauwe realiteit van de jaren '30, verlenen daaraan ook heden nog een zekere actualiteit, alle fundamentele veranderingen ten spijt.¹

Van de trias Vrijheid, Gelijkheid, Solidariteit, zoals die in het PvdA-beginselprogramma functioneert, is de laatste misschien het meest authentieke socialistische sleutelbegrip. De roep om vrijheid heeft door alle eeuwen heen geklonken, wanneer mensen tegen overheersing of verdrukking rebelleerden. Gelijkheid heeft bovenal de Franse Revolutie gemarkeerd, toen de verstarde standenmaatschappij van het Ancien Régime ineens stortte. Zij illustreerde toen het ressentiment, dat zich van de omhoogstrevende bourgeoisie had meester gemaakt. In de extreme vorm, die het gelijkheidsideaal onder de socialistische voorloper *Gracchus Babeuf* met zijn samenzwering der Gelijken aannam, neigde het tevens tot een verabsolutering, die altijd een potentieel gevaar inhoudt. 'Mogen de kunsten ten onder gaan, mits de Gelijkheid leve!' – deze overspannen kreet uit het 'Manifeste des Egaux', ongetwijfeld tot de socialistische traditie behorend, houdt een waarschuwing in voor alle latere gelijkheidsstreven.

Met ons sleutelbegrip solidariteit correspondeert de broederschapsidee in de befaamde trits uit de Franse Revolutie. Maar ook hier lag de verleiding tot misvorming en ontaarding om de hoek. Gaat toch immers het nationalisme met zijn totalitaire aanspraken en uitwassen mede terug op dit besef, tot een grote collectiviteit, een 'grande nation' te behoren. De solidariteitsgedachte heeft evenwel, evenals de broederschapsidee, ook andere wortels. Zoals zoveel in onze cultuur, gaat zij op christelijke motieven terug, maar ook op primitiever oorsprongen, zoals het kudde-instinct. Collectieve levensvormen, zoals in de agrarische gemeenschappen en de middeleeuwse ambachtsgilden, droegen het hunne bij. Maar de solidariteitsidee is toch wel het sterkst gestempeld door de positie van de moderne industrie-arbeider en de reactie daarop, zoals die zich in de 19de eeuw manifesteert. Hoe aanvankelijk enkele arbeiders, spoedig die van één fabriek, vervolgens die van een bedrijfstak, ja van een natie, tenslotte de proletariërs aller landen zich verenigen, is

*Erstens sind es nicht wir Alle, zweitens ist es nur ein Tag,
Und zwar liegt nur auf der Wiese, was sonst auf der Strasse lag.*

nog altijd het meeslependst geschilderd in het Communistisch Manifest van 1848.

De solidariteitsidee is overigens al eerder bij andere voorlopers van het socialisme te vinden, bijv. bij een Franse drukkersgezel, *Pierre Leroux*, adept van de utopist *Saint Simon*, die ca. 1840 op godsdienstige gronden een hele filosofie van de solidariteit ontwikkelde. Zij strekte zich over de hele mensheid uit en droeg, in haar sociale consequenties, o.a. inzake de gelijkheid, duidelijk een socialistisch stempel. Hoezeer deze Leroux als 'man van de solidariteit' door de Franse revolutionairen werd erkend, zou blijken tijdens de Commune van 1871, toen zijn begrafenis door haar leiders met hun aanwezigheid vereerd werd. *Mr. H. P. G. Quack* spreekt in dit verband van een 'ironie der geschiedenis: de meest vreedzame en zachte socialist werd juist gevierd door de allerbloedigste uiting van het socialisme!' Tot zover de brave Quack.

De arbeiderssolidariteit is stellig meer vrucht van de praktijk dan van de ideeënontwikkeling. Die praktijk was in feite de klassenstrijd, die ook gevoerd werd voordat hij theoretisch was uitgewerkt. Waarschijnlijk hadden de Engelse arbeiders, bij alle onderlinge verdeeldheid, meer ervaring met die klassenstrijd en met de rol van de solidariteit daarin, dan de merendeels uitgeweken Duitse handwerkers en andere bannelingen, die daarover in Londen, Parijs en Brussel in hun clubjes filosofeerden en ruzieden. Heel wat gebruiken in de Engelse arbeidersbeweging, met name bij zulke, in hun hele arbeid en bestaan zozeer op elkaar aangewezen categorieën als de mijnwerkers, die geen congres besluiten zonder de gearmde slotscène, wijzen op die lotsverbondenheid van oudsher. Wat niet wegneemt, dat in deze ongestructureerde klassenstrijd de solidariteit ook maar al te vaak beperkt bleef tot het engere groeps- of vakbelang. Ook moet men *Hendrik de Man* gelijk geven, die in zijn *Psychologie van het Socialisme* schreef, dat deze soort solidariteit gepaard kon gaan met een uiterst gering begrip voor de noden van de aankomende leerjongens of van de thuis zwoegende huisvrouw. Zoals arbeiders ook niet altijd van nature voorop liepen in de strijd voor vrouwenemancipatie of koloniale bevrijding.

Marx

Het is de verdienste van de marxistische ideologie geweest, de klassenstrijd en de daarmee verbonden solidariteit in een historisch perspectief te brengen, dat uitzicht op een verbondenheid van de hele mensheid bood. Het 'Proletariërs aller landen verenigt U' en de eschatologische visie, die vooral in de oorspronkelijke Franse tekst van de Internationale doorklinkt: 'de Internationale zal het menselijk geslacht zijn' (sera le genre humain – en niet: 'zal heersen op aard', zoals in de Nederlandse vertaling!) zijn daarvan het sprekend getuigenis. In deze visie is solidariteit nadrukkelijk verbonden met het gebod van de strijd, anders dan in het rooms-katholieke solidarisme van eind 19de eeuw. Ondanks de verwevenheid met motieven als het collectieve eigenbelang heeft het ook een hogere, offers vergende, boven de eigen persoon en

*Sahen wir die Sonne scheinen, auf die Strasse auf das Feld.
Konnten wir doch niemals meinen, dies sei unsre wahre Welt.*

groep uitstijgende, ethisch vormende waarde. Zoals een vooroorlogse Duitse cultuur-socioloog, *Gertrud Hermes*, in een studie over de 'Geistige Gestalt des Marxistischen Arbeiters und die Arbeiterbildungsfrage' betoogde: 'Solidariteit is niet enkel middel in de klassenstrijd, niet enkel groepsgewijze reactie op gemeenschappelijke nood, al zou overgang van de arbeider tot de verzekerde existentie van de burger het solidariteitsgevoel doden. Alles wat de arbeider ervaart aan trouw en geloof in zijn klassegenoot, aan offerbereidheid terwille van de gemeenschappelijke zaak, ligt in dit woord besloten.' De reserve ten aanzien van een eventuele verburgerlijking is overigens wel een waarschuwing tegen al te hoog gaande illusies.

Het marxisme is niet de enige factor geweest, die de arbeider in zijn maatschappelijk en geestelijk bestaan een structuur, een visie en een ethos verleende. Ook in het anarchisme speelt de solidariteit, die uiteindelijk de vernietigende staatsmacht moet vervangen, een beslissende rol. Hetzelfde geldt voor het verwante syndicalisme, dat in zijn afkeer van parlementarisme en partijpolitiek zijn heil zocht in de economische strijd- en organisatievormen. Het strijdmiddel bij uitnemendheid, de staking, die tenslotte in een algemene werkstaking moet uitmonden, was niet enkel economisch machtsmiddel. Het was tevens een voortdurende oefening in solidariteit, die de arbeiders moreel moest voorbereiden op de solidaire samenleving van alle werkenden. Daarbij waren weerstandskassen en andere organisatievormen uit den boze; ledentallen waren bijzaak. Men moet niet door die in het geding te brengen 'een algebraïsche of rekenkundige solidariteit in de plaats stellen van de levende proletarische solidariteit'. Met dit argument werden de getalsverhoudingen tussen de Franse vakbonden geëlimineerd. Alle syndicalistische 'stakingsgymnastiek', met de soepkeukens en eventuele sabotage op de achtergrond, heeft echter niet kunnen verhinderen, dat de arbeidsverhoudingen in Frankrijk lange tijd ver achterop bleven bij die in andere delen van de geïndustrialiseerde wereld.

Bij alle verdeeldheid kan men in de 'klassieke periode' van het internationale socialisme toch van een zekere samenhang en saamhorigheid spreken, die ook ná 1914 zich nog lang zou doen gevoelen en waartoe zulke internationaal opgezette manifestaties als de 1 meidagen, zelf een demonstratie van internationale solidariteit, het hunne bijdroegen. Geleidelijk aan zou dit besef van verbondenheid, waarop men nog lang in den vreemde kon worden aangesproken, evenwel verzwakken. Niet alleen werden de doctrinaire e.a. kloven en tegenstellingen binnen de beweging steeds scherper en dieper; ook de arbeidersklasse als zodanig zou zich in status en belangen, vooral in de westerse wereld, steeds sterker differentiëren.

In een toonaangevende industriële samenleving als de Amerikaanse zijn de materiële grondslag, de sociale homogeniteit en de politieke bewustheid van de arbeidersklasse nooit sterk genoeg geweest, daarop een socialistische beweging als nationale machtsfactor te bouwen. Na een revolutionaire, min of meer syndicalistische vakbeweging, de IWW van vóór 1914, zijn de vakbonden aldaar in het algemeen volledig opgegaan in de zo zakelijk mogelijke belangenbehartiging van hun leden.

*Denn wir sind nur aufgebrochen, aus dem Dreck, der bis zum Hals uns
Und wir haben nur gerochen an der Blum' dort und am Gras.*

Enkele organisaties, zoals die van de kleermakers of de auto-industrie, later de CIO, vaak onder invloed van uit Europa gekomen leiders, die een progressieve koers insloegen, uitgezonderd, zijn de Amerikaanse vakbonden bovenal praktisch ingesteld en politiek vaak eerder conservatief dan radicaal, ook in hun internationale gestie. Sommige, zoals van de havenarbeiders en de vrachtrijders, de 'teamsters', vertoonden zelfs criminele trekken. Ook de 'mafia' kent natuurlijk haar 'solidariteit', zij het van een eigen soort. Solidariteit is daarom niet een morele kwaliteit of garantie op zichzelf, maar ontwikkelt deze naarmate zij boven de louter zakelijke en egocentrische, de groepsbelangensfeer, uitkomt. Ongegeneerde uitbuiting van sleutelposities door soms kleine groepen komt niet alleen in de Angelsaksische landen nogal eens voor; daartegen biedt ook de marxistische ideologie geen afdoende garantie.

Het internationale socialisme heeft in zijn klassieke gedaante de arbeidersklasse te zeer als een min of meer homogene maatschappelijke formatie gezien. Het hanteerde tevens veelal een mensbeeld ten aanzien van de arbeider, dat veel te eenzijdig door zijn positie in het productieproces werd bepaald en daardoor veel te schraal uitviel. Naarmate deze arbeider door allerlei verworvenheden meer en meer in de samenleving integreerde, kwamen allerlei sociale en geestelijke potenties, allerlei gebondenheden aan ruimere verbanden en aspiraties naar hogere cultuurgoederen in hem tot leven en ontwikkeling. Kortom, van de rechteloze, aan een meedogenloos uitbuitingsproces onderworpen 19de eeuwse proletariër is, althans in de ontwikkelde industriële samenleving met haar post-kapitalistische trekken, in de 'modale' industriële arbeider niet veel terug te vinden. De 'verworpenen der aarde' treffen we bij miljoenen aan in wat met een eufemistische term de 'Derde Wereld' wordt genoemd. Terwijl, wat dan voor de 'tweede', de zgn. 'socialistische wereld' geldt, in vele opzichten een karikatuur en deformatie van de socialistische idealen vertoont, waarin een nieuw soort 'proletariserings'-of vervreemdingsproces optreedt. In die zin namelijk dat door schending van zijn mensenrechten en vervalsing van zijn idealen de arbeider en met hem de grote massa van hun elementaire menselijke waardigheid wordt beroofd. Er zijn, ongetwijfeld, ook achter het 'Ijzeren Gordijn', in elk geval in de satellietlanden, genoeg personen, die vanuit de herinnering aan de oorspronkelijk beleden idealen in deze 'gebonden wereld' positief en progressief werkzaam zijn, al of niet op een 'socialisme met een menselijk gezicht' gericht. Maar onwillekeurig voelt men zich het meest verbonden met die 'dissidenten', die pogen de geestelijke vrijheden en goederen van een ook door hen gedeelde beschaving hoog te houden. En toch is het moeilijk zich met figuren als *Solzjenitsyn* solidair te gevoelen en zich a.h.w. te vereenzelvigen. Want dat laatste is wellicht een onmisbaar element in ieder solidariteitsbesef.

Actuele problemen

Daarin zit ook vaak de moeilijkheid voor een beleving van de solidariteit in het heden. Al is er evenals in de crisistijd van de jaren '30 ook nu alle

*Kommt heraus aus Eurem Loche, das man eine Wohnung nennt.
Und nach einer grauen Woche folgt ein rotes Wochenend.*

reden voor een praktische toepassing van de traditionele arbeiderssolidariteit in de bestrijding van werkloosheid en loondruk, voor het revolutionaire perspectief, zoals dat doorklinkt in het Solidariteitslied bestaat thans nauwelijks ruimte. Het gaat om nuchtere kwesties als arbeidsplaatsen, arbeidstijdverkorting, koopkrachthandhaving enz. maar ook al kunnen en moeten hieraan structurele hervormingen verbonden worden, voorlopig zit een 'dag op straat gaan met gezang' (behalve van actiegroepen!), voor een 'andere arbeid' en voor een 'ware wereld' er niet in. Een inachtneming van die solidariteit tegenover achtergeblevenen door geprivilieeerde groepen, zal ook onder arbeidersemployés, ambtenaren enz. reeds veel vergen aan offerbereidheid. Dat geldt nog meer voor de relatie tot de gastarbeiders, een proletarische achterhoede van onze tijd.

Daarmee is de Derde Wereld a.h.w. binnen de bevoorrechte geïndustrialiseerde samenleving doorgedrongen. In zo'n relatie kan een gemeenschappelijk belang op langere termijn over acute concurrentievrees zegevieren en tot gemeenschappelijke strijd voeren. Maar men moet de weerstanden van de 'gevestigde' arbeider tegen de 'indringers' niet onderschatten.

Een goed voorbeeld van internationale arbeiderssolidariteit is de strijd van de internationale vakbeweging tegen de corruptering van de scheepvaart via onderbetaalde en ongeschoolde bemanningen, in strijd met de internationale arbeidsovereenkomsten. Zo heeft de internationale vakbeweging op Europese en mondiale schaal veel strijd met de 'multinationals' voor de boeg, die op internationale arbeiderssolidariteit berust.

Er is een tendentie, de hele klassenstrijdgedachte over te hevelen naar een internationaal niveau, als een strijd van de Derde Wereld tegen de andere, meer begunstigde werelden. Het is echter de vraag, gezien de allang zich openbarende politieke en economische verschillen en tegenstellingen binnen de Derde Wereld, zodat men wel reeds een Vierde en Vijfde Wereld onderscheidt, of men van een Derde Wereld-solidariteit kan spreken. Veeleer manifesteren zich in de diverse gedekoloniseerde landen soortgelijke klasseverschillen als in de rest van de wereld. Er is dus alle reden voor de socialistische bewegingen in de diverse hoger ontwikkelde landen, met de onderliggende groepen in die Derde Wereld contact te zoeken en hen in hun strijd bij te staan voor een menswaardig bestaan, zoals daarvoor in de 19de eeuw in Europa gestreden is. Wij kunnen daarin zeker, niet alleen via de Verenigde Naties, maar ook uit eigen sfeer, op grond van vroegere ervaringen, nuttige bijdragen leveren, mits we ons weten te onthouden van elke vorm van bevoogding of manipulatie.

Iets anders is, onze hele internationale politiek te willen laten bepalen door de solidariteit met die Derde Wereld, waartoe in de PvdA soms neigingen bestaan. Men vergeet dan wel eens dat de volken van die Derde Wereld allereerst hun eigen strijd voor een betere mondiale positie hebben te voeren en dat zij daarbij in allerlei economische en politieke vervlechtingen en tegenstellingen verwickeld raken, die een keuze voor

*Denn wir wissen das ist nur ein Tropfen, auf den heissen Stein,
Aber damit kann die Sache für uns nicht bereinigt sein.*

sympathiserende socialisten uit de sfeer van het Westen soms uiterst moeilijk maken. Ten aanzien van het Chili van *Allende* is die keuze zo moeilijk niet. Maar kan men zo maar zonder meer zich geheel solidariseren met het Patriottisch Front voor de bevrijding van Rhodesië. En hoe zou men eventueel moeten kiezen als het tot een conflict kwam tussen *Nkomo* en *Mugabe*, zonder daarbij andere criteria, zoals die van democratie of menselijkheid, zwaarder te laten wegen?

Welk criterium zou men voor een politieke keuze in de wirwar van Z.O.-Azië aan de socialistische solidariteitsidee moeten ontleenen? *Harry van den Bergh* baseerde zijn oproep voor de zgn. bootvluchtelingen uit Vietnam terecht allereerst op de elementaire, humanitaire verplichting van 'hulp aan volstrekt weerloze mensen in onvoorstelbare zware omstandigheden', zoals in het VN-vluchtelingenverdrag wordt voorgeschreven en door ieder op grond van algemeen menselijke medegevoelens wordt aanvaard. Hij zette (in *Het Parool* van 3-1-1979) ook helder uiteen, waarom ook zij, die eertijds tegen de oorlog in Vietnam protesteerden, tot die hulpverlening gerechtigd en verplicht zijn, zonder hun vroegere houding te behoeven te verloochenen. Het zou al heel bedenkelijk zijn, als men op grond van welke politieke overweging ook, zulke elementaire bijstand aan acute hulpbehoevenden zou weigeren. Maar het lijkt mij onjuist, hier de term 'solidariteit' te gebruiken. Met de betrokkenen verbindt ons niets meer (of minder) dan onze medemenselijkheid; van een gevoel van verdergaande identificatie is geen sprake, maar dat betekent niet, dat solidariteit met de Vietnamese zaak in het verleden een hulpactie in de weg zou behoeven te staan. De verwickelingen in en rond Vietnam, Cambodja enz. illustreren overigens, hoezeer de hele bevrijdings- en solidariteitsretoriek misbruikt kan worden voor een meedogenloze machtspolitiek.

De Westeuropese socialist wordt door zijn socialistisch solidariteitsbeginsel nog voor veel ingrijpender problemen gesteld, als hij daarop zijn houding in het Joods-Palestijnse conflict baseert. Hier voelen velen zich toch nog altijd door diepgaande sentimenten verbonden met de Israëli's, al kon men zich eerder in een figuur als *Golda Meir* dan in een *Begin* herkennen. De Palestijnen zijn in dit geval de 'under-dogs', die voor wat de massa betreft, tussen de raderen van een tragisch historisch proces zijn geraakt, maar wier leiders, door hun terroristische methodes en de wijze, waarop zij dit massale leed exploiteerden, veel moeten doen vergeten om hun strijd om rechtsherstel te rechtvaardigen en te doen steunen. In zulk een tweeslachtige situatie zal men allicht zijn oordeel laten bepalen door de gehele internationale context en de mogelijkheden tot een voor beide partijen leefbare oplossing, die daarin eventueel gegeven zijn. Het is trouwens een nuttige herinnering, dat socialisten bepaald niet altijd over enig superieur gegeven beschikken om in de internationale politiek zinvol te opereren.

De Socialistische Internationale

Deze enkele voorbeelden wijzen wel uit, dat voor een standpuntbepaling in de internationale politiek het solidariteitsbeginsel geen *passe-partout*

*Aber eines Tag's wird man uns sehen, auf die Strassen ziehen mit
Gesang.
Und an eine andre Arbeit gehen, erstens Alle, zweitens dann für lang!*

is, ook al is het een waardevol uitgangspunt. Dit geldt tevens voor de aaneensluiting van de diverse en vaak zeer gevarieerde socialistische partijen. Al zijn die nog altijd verenigd in de Socialistische Internationale en al worden ernstige pogingen gedaan, deze nieuw leven in te blazen, niemand zal in die Internationale het lichaam herkennen, dat in de klassieke periode, terecht of ten onrechte, als een internationale factor van betekenis gold en dientengevolge een onevenredig groot prestige bezat. De huidige partijen zullen voornamelijk via hun nationale machtspositie invloed op het wereldbestel kunnen oefenen, waarbij zij in hun oordeel sterk afhankelijk zullen zijn van de internationale machtsverhoudingen en perspectieven in regionaal en mondiaal verband. Er is bij ons niet zo'n sterke neiging tot een speciaal Europees solidariteitsbesef, al is een beter geoutilleerd Europees bestel een goed oefenterrein voor internationale activiteit. Men zal zich daarbij, en dat geldt misschien in het bijzonder voor de PvdA, ervoor moeten hoeden, tegenover de zusterpartijen een houding van school- of zedemeesters aan te nemen; dat zou de SI, die overigens een verheugend groeiende belangstelling in de wereld ondervindt, ook in de landen van de Derde Wereld, in de kortst mogelijke tijd via onderlinge twisten in de neergang brengen.

Vanuit hun hele traditie mag van de socialisten een sterk internationaal verantwoordelijkheidsgevoel worden verwacht. Socialisten zijn aan hun idealen verplicht, in de wereld de krachten tot vrede en rechtvaardige verhoudingen te bevorderen. Daarom staan zij open, zowel voor een Nieuwe Internationale Economische Orde, als voor een bewaking en bescherming van de Rechten van de Mens en zijn zij waakzaam tegenover elke verhoging van de oorlogsdreiging, met of zonder kernwapens. In de 'mutatie', die de mensheid sedert de nucleaire en elektronische revolutie van onze tijd heeft ondergaan, is een politiek denken en handelen, dat de hele wereld, van ver en nabij, vriend en tegenstander, omvat, een absoluut overlevingsgebod. Men heeft hiervoor wel de term 'inclusief denken' geopperd.² Dat staat niet zover af van het ons meer vertrouwde begrip 'solidariteit'.

Het socialistische solidariteitsbesef zal zijn antagonistische inslag moeten afleggen en zijn al te eenzijdige gebondenheid aan de belangen en het toekomstperspectief van een klasse moeten overwinnen. Het zal daarmee op een hoger, universeel plan komen en de socialist toch kunnen blijven inspireren tot een verantwoorde deelneming aan het grote mensheidsavontuur, waarin hij zich voelt opgenomen. En daarbij behoeft hij zijn oude symbolen niet te vergeten of te verloochenen. Daarom, ondanks alles: 'Voorwaarts en niet vergeten, de solidariteit!'

B. W. Schaper

is emeritus-hoogleraar, algemene geschiedenis.

Noten

- 1 Daarom leek het de moeite waard, het lied uit het werklozendrama 'Kuhle Wampe' van Bert Brecht en Hans Eisler achter deze bijdrage nog eens af te drukken, onder

dankzegging aan mijn oude vriend *Jan van Ginkel* uit Oegstgeest, die de tekst wist op te delven.

- 2 Cf. de nog altijd interessante studie van *dr. F. Boerwinkel* over 'Inclusief denken' (Hilversum 1966), als een poging tot een nieuwe persoonlijke benadering van de internationale politiek.

Overheidssubsidiëring van politieke partijen als principieel probleem*

- 1 In een discussie over staatsrechtelijke vernieuwingen, over behoud en versterking van de politieke democratie dient een gedachtenvorming over de plaats en functie van de politieke partijen een onmisbaar onderdeel te zijn. De mogelijkheid voor de politieke partijen om een beslissende rol te vervullen in het politieke en maatschappelijke krachtenveld wordt in vergaande mate bepaald door hun financiële armslag. Een overheidssubsidiëring van politieke partijen kan die financiële armslag vergroten en kan daardoor één der middelen zijn tot behoud c.q. uitbouw van de politieke democratie.
Voor de aanvaardbaarheids- en noodzakelijkheidsaanvraag van deze vorm van subsidiëring is essentieel welke plaats men toe wil kennen aan politieke partijen in het constitutionele of buiten-constitutionele krachtenveld. Met andere woorden de discussie hierover heeft een sterk theoretisch karakter, wordt in belangrijke mate bepaald door de democratie-opvatting die als uitgangspunt wordt gehanteerd.
- 2 Geldelijke ondersteuning van politieke partijen door de overheid is onderdeel van het algemene verschijnsel subsidiëring. In opvattingen, waarbij de overheid door directe en indirecte bemoeiing de plicht wordt toebedacht impulsen uit de samenleving te stimuleren en te activeren, is subsidieverlening, zowel in Nederland als daarbuiten, een veel gehanteerd en algemeen geaccepteerd middel van indirect bestuur. Geldelijke ondersteuning via subsidiëring biedt de overheid de mogelijkheid centralisatie te vermijden en decentralisatie te structureren; het kan gebruikt worden als middel om verschillende opvattingen over de verhouding van overheid en particulier op een schijnbaar evenwichtspunt samen te brengen. Dit karakter versterkt voor velen de aanvaardbaarheid van subsidiëring en geeft ruimte voor een eigen waardering. Wordt subsidiëring door sommigen gezien als een noodzakelijke fase in het terugdringingsproces van het particulier initiatief, anderen beschouwen haar als de uiterste grens van de overheidsactiviteit.
Voor alle vormen van overheidssubsidieverlening geldt als kenmerk het bestaan van een spanningsveld tussen overheid en 'particulier' initiatief. Dit spanningsveld is van zeer bijzondere betekenis bij een overheidssubsidiëring van politieke partijen. De vervlechting van politiek en bestuur, van politieke partijen en overheidsorganen, van het beslissen over en het belang hebben bij subsidiëring geven de vragen naar onafhankelijkheid, rechtsbescherming en verdeling van gelden een extra moeilijkheidsgraad. De praktische uitvoering van een overheidssubsidiëring van politieke partijen is, zoals onder meer buitenlandse voorbeelden leren, zeer gecompliceerd.

* Dit artikel is de enigszins herziene versie van een discussiestuk voor de PvdA-werkgroep 'Staatsrechtelijke vernieuwing'.

- 3 In de klassiek-liberale duiding van de democratie, die ten grondslag ligt aan ons constitutioneel bestel, werd met politieke partijen geen rekening gehouden. Politieke partijen werden aanvankelijk gezien als een bedreiging van de beslissingsvrijheid en het 'vrije mandaat' van de politieke representant. Men beschouwde de politieke partijen als buitenconstitutionele verschijningen. De uitingen van partijpolitieke organisaties zijn in deze optiek staatsrechtelijk onverbindend en niet-maatgevend. Het handelen van de politieke partij wordt beheerst door de regels van het privaatrecht, de politieke partijen zijn geen publiekrechtelijke instituties. Met intermediaire groeperingen tussen kiezer en gekozene werd geen rekening gehouden.

De Nederlandse grondwet suggereert dat de gekozen volksvertegenwoordigers representanten zijn van het *gehele* Nederlandse volk (art. 88 Grw.). Art. 96 Grw. verbiedt de volksvertegenwoordigers een 'last' aan te nemen van de kiezers of van de politieke partijen, hetzelfde artikel maakt formeel 'ruggespraak' tussen volksvertegenwoordigers enerzijds en kiezers en politieke partijen anderzijds onmogelijk. In positieve zin laat de grondwet zich over politieke partijen niet uit.

- 3.1 Hoewel het constitutioneel bestel op deze punten niet is gewijzigd en een negatieve benadering van de partijpolitieke activiteit ook nu nog voorkomt ('nationaal kabinet', 'zich stellen boven het partijpolitieke gekuip', 'verzet tegen politiseringsdoelstellingen', enz.) zijn sinds het einde van de 19de-eeuw de politieke partijen meer en meer de 'pijlers' van de Nederlandse democratie geworden. De politisering van de maatschappij en de vermaatschappelijking van de politiek hebben de Nederlandse representatieve democratie een ander aanzien gegeven. In die representatieve democratie is een belangrijke rol weggelegd voor de politieke partijen. Door hun integratie-, selectie- en vormingsfunctie vormen zij een onmisbare drijfkracht in de moderne democratie. Politieke partijen kanaliseren en activeren politiek gedrag, ze vormen de uitsluitende kanalen via welke de vertegenwoordigende en besturende organen worden bemand. De exclusieve representatiedemocratie heeft zich de facto ontwikkeld tot een partijdemocratie.
- 3.2 Deze kloof tussen feit en norm veroorzaakt onduidelijkheden in het functioneren van de parlementaire democratie. Hoewel de politieke partijen feitelijk de besluitvorming beheersen – in vergelijking met de norm en afgezien van andere (maatschappelijke) krachten die zich in toenemende mate nog sterker manifesteren en afgezien van het probleem van de 'vierde macht' – is de formele reikwijdte van de partijen beperkt en is de verhouding van de politieke partijen tot de overheidsorganen op een aantal wezenlijke punten onduidelijk. Enkele problemen: de verhouding fractie-politieke partij is moeilijk en niet eenduidig; behoort de parlement fractie tot de partij-organisatie, welke is de plaats van de fractie in de partij-hiërarchie' (de kabinetsformatie 1977 geeft daarvan voor onze partij enkele pregnante voorbeelden: hoever strekt de eigen verantwoordelijkheid van de fractie zich uit, wie beslist uiteindelijk over het wel of niet meedoen aan een kabinet); een volksvertegenwoordiger die uit zijn politieke partij stapt kan blijven zitten (vertegenwoordiging van één-mans-fracties of van een nieuwe partij zonder legitimatie van de kiezer); welke mogelijkheden bezit de politieke partij om de gekozene aan zich of aan de kiezer te binden (het probleem van de terugroeping); is het

te verdedigen dat voor het verbieden van een biljartvereniging dezelfde procedure en normen worden gehanteerd als voor het verbieden van een politieke partij? enz.

- 3.3 Binnen de sociaal-democratie is altijd een grote plaats ingeruimd voor de 'partij'. Aanvankelijk werd de partij-organisatie/de socialistische beweging in het staatsbeeld belangrijker geacht dan parlement en regering (aarzeling om mee te doen aan de parlementaire besluitvorming, grote aarzeling om regeringsverantwoordelijkheid te dragen: het zich niet willen inlaten met 'burgerlijke instituties'). Sinds de oprichting van de SDAP heeft de interne partijdemocratie de eigen verantwoordelijkheid van de sociaal-democratische parlamentsfractie beperkt (goedkeuring vooraf en binding aan het verkiezingsprogram, een belangrijke rol voor partij-organen bij kabinetformaties – het Zwolse congres 1913), enz. Dat de partijpolitiek en de politieke partij een essentiële functie hebben te vervullen bij de invulling van de relatie kiezer-gekozene is ook tegenwoordig in de opvattingen van sociaal-democraten terug te vinden: introductie van het 'recall-recht', streven naar programcolleges op smalle basis in gemeenten en provincies (het politiseringsstreven in de lokale en provinciale democratie), de interne partijdemocratie (rol partij-organen bij het formeren van een kabinet, de reguliere verhouding partij-fractie, vgl. de discussie tussen de Reckmanianen en de Uylianen en de WBS-publikatie *Partij, Parlement, Activisme*).
- 3.4 De democratie-opvatting die uitgaat van de volkssoevereiniteit ziet politieke representatie als besluitvormingsinstrument. In de democratische 'hiërarchie' is politieke vertegenwoordiging middel en geen doel. Het 'hiërarchische' in de democratie wordt veroorzaakt door de noodzaak van politieke representatie, het 'democratische' in deze hiërarchie wordt bepaald door de mate van binding tussen kiezer en gekozene. Politieke partijen zijn de organisaties bij uitstek die deze binding kunnen operationaliseren. Politieke partijen kunnen door hun activiteit zorgen voor een middel tussen de 'staatsvrije Gesellschaft' en de 'gesellschaftsvrije Staat'. Hoe meer de bijzondere belangen door de politieke partijen worden veralgemeniseerd en worden overgebracht naar de staatsinstellingen, des te beter wordt recht gedaan aan de politieke ontplooiingsmogelijkheden van de bevolking.
- 3.5 De kracht en de mate van representativiteit bepalen in hoeverre de politieke partijen de volkssoevereiniteit tot gelding kunnen brengen. Zwakke en niet-representatieve partijen – een falen van de politiek – geven (te) ruim baan aan beïnvloeding van de politieke besluitvorming door andere intermediaire groeperingen (belangenorganisaties, pressiegroepen, enz.). De democratische constellatie waarin politieke partijen een publieke functie wordt toebedacht en waarin ruimte wordt gegeven voor een versterking van de partijpolitieke organisaties geeft, in combinatie met andere democratische 'hervormingen', enig uitzicht op behoud of uitbouw van de politieke democratie. De democratie-opvatting, die uit is op behoud van de 'klassieke' positie van de politieke partijen, leidt in haar consequenties onvermijdelijk naar een verder verval van die politieke democratie. Enkele mogelijkheden voor verandering: 1. een publiekrechtelijke status voor de politieke partij (een vergrondwettelijking, die de binding politieke partij-volksvertegenwoordiger normeert, afschaffing van het ruggespraakartikel); 2. een wet op de politieke partijen, die onder meer de procedures van kandidaatstelling binnen de

politieke partijen zou kunnen uniformeren en die richtlijnen zou kunnen geven voor een democratische organisatorische opbouw van de politieke partijen; 3. een geldelijke ondersteuning van partijpolitieke activiteiten door de overheid, gedacht vanuit de publieke functie van de politieke partijen, waardoor de politieke activiteit van de bevolking beter kan worden gestimuleerd (scholing en vorming), waardoor de relatie kiezer-gekozene stringenter kan worden (uitbouw en democratisering van de partij-organisaties), waardoor de kwalitatieve inbreng van de politieke partijen kan toenemen (research, 'vrijgestelde' partijbestuurders), waardoor tenslotte verkiezingen van een democratische 'last' tot een democratische 'lust' kunnen worden.

Praktische uitvoering

- 4 Wat betreft een *overheidssubsidiëring van politieke partijen* zijn de volgende vormen te onderscheiden:
  - a een volledige, algemene subsidiëring: alle, of vrijwel alle lasten van de politieke partijen worden door de overheid overgenomen;
  - b een niet-volledige, algemene subsidiëring: de politieke partijen worden van gelden voorzien, zonder dat daardoor alle lasten worden gedekt en zonder dat de bestemming van de gelden behoeft te worden verantwoord;
  - c een niet-volledige, niet-algemene subsidiëring: enkele aspecten van de partijpolitieke activiteit worden gesubsidieerd door doeluitkeringen.
- 4.1 Een tweede onderscheiding is die in a directe en b indirecte vormen van overheidssubsidiëring:
  - a de directe: de onder 4 genoemde;
  - b de indirecte: voorbeelden: belastingaftrek van giften aan politieke partijen; ter beschikking stelling van radio- en televisiezendtijd; uitgaven- en drukfaciliteiten (Staatsdrukkerijen); speciale verlaagde post-, telegraaf-, en telefoontarieven (bijv. portvrijdom); speciale tarieven in het reisverkeer voor partijbestuurders, congresleden, enz. (vergoeding van bepaalde uitgaven van fracties in de vertegenwoordigende lichamen).
- 4.2 Verschillende landen in de westelijke wereld kennen één of meerdere vormen van directe subsidiëring. Zo worden in de Bondsrepubliek sinds 1966 (uitspraak BundesVerfassungsgericht: voor 1966 bestond een algemene subsidiëring) de verkiezingskosten van de politieke partijen grotendeels vergoed. De hoogte van de vergoeding is gekoppeld aan het aantal uitgebrachte stemmen bij Bondsdagverkiezingen. In Zweden bestaat sinds 1965 een niet-volledige, algemene subsidiëring van politieke partijen, de gelden worden verdeeld naar evenredigheid met de grootte van de partijen in de Zweedse Rijksdag. Ook Turkije kent een dergelijke regeling, met dien verstande dat in dit land de uitkering weer is gekoppeld aan het stemmenpercentage behaald bij de laatstgehouden verkiezingen. Genoemde landen – alsmede Engeland en Frankrijk – kennen alle één of meerdere vormen van indirecte subsidiëring.
- 4.3 Nederland bezit twee indirecte en twee directe vormen van overheidssubsidiëring: enerzijds belastingaftrekbaarheid van giften en contributies aan politieke partijen (art. 47 van de Wet op de Inkomstenbelasting, drempels: een minimumgrens van f 120 en een maximumgrens van 10% van het onzuiver inkomen) en

beschikbaarstelling van radio- en televisiezendtijd met een daaraan gekoppelde vergoeding (art. 18 jo. 58 van de Omroepwet), anderzijds een subsidieregeling met betrekking tot de wetenschappelijke instituten van de politieke partijen (Wet van 22 december 1971, *Stsbl.* 772, de subsidieregeling is uitgewerkt in een besluit van de minister van BiZa, 28-1-1972) en een subsidiëring van politieke scholings- en vormingsactiviteiten (voor het eerst in de begroting van BiZa, 1975). Beide laatste vormen van subsidiëring zijn gekoppeld aan het zetelaantal in de Tweede Kamer en aan de eigen uitgaven voor die activiteiten.

4.4 Voor elke vorm van subsidiëring is naast de aanvaardbaarheidsvraag het belangrijkste probleem hoe de beschikbare gelden verdeeld moeten worden. Elke verdeelsleutel heeft zijn bezwaren. Koppeling van de subsidie aan het ledental van de politieke partijen miskent de grote verschillen die er tussen partij-organisaties bestaan en kunnen bestaan (kiezers- en ledenpartijen). Koppeling aan het aantal zetels in het parlement maakt de mogelijkheden voor niet in het parlement vertegenwoordigde partijen en nieuwe partijen beperkt. Koppeling aan het aantal uitgebrachte stemmen bij de laatstgehouden algemene verkiezingen benadert de gelijkheid van kansen voor alle politieke partijen het meest, waar tegenover staat dat het partijversplintering bevordert.

4.5 Belangrijk is de vraag welke omvang de subsidiëring moet hebben en of doeluitkeringen de voorkeur verdienen boven algemene uitkeringen. Een volledige algemene subsidiëring van politieke partijen heeft onmiskenbare bezwaren. Een volledige onafhankelijkheid van contributies, giften enz. vermindert de 'eigen kracht' van de partij-organisaties waarschijnlijk in hoge mate. Een volledige subsidiëring (nog afgezien van het feit of zoiets ooit te realiseren is: de partijpolitieke put is waarschijnlijk bodemloos) maakt de kans op een vergroting van de kloof tussen partijorganisatie en partijleiding enerzijds en achterban anderzijds levensgroot.

Doeluitkeringen hebben als grote nadeel dat ze de partijpolitieke activiteit 'misschien ongewild' stroomlijnen. Vergoeding van verkiezingskosten legt eenzijdig de nadruk op de functie van de politieke partijen als verkiezingsmachines en ontkent in feite de belangrijke functie van politieke partijen in verkiezingsloze perioden (vgl. de uitspraak van het BVerfGer uit 1966). Dat bovendien het op ruime schaal vergoeden van verkiezingskosten mede kan leiden tot een afschuwelijke 'wasmiddelen'-propaganda tijdens verkiezingscampagnes maken de gebeurtenissen in de Bondsrepubliek in 1976 duidelijk. Subsidiëring van politieke research of scholings- en vormingsactiviteiten tilt één of enkele aspecten van de partijpolitieke activiteit uit boven andere zonder dat daaraan een rangorde van belangrijkheid ten grondslag ligt. Algemene uitkeringen hebben als grote voordeel dat elke politieke partij afzonderlijk prioriteiten aan kan leggen in de besteding van de uitgekeerde gelden.

5 Conclusies

5.1 Gezien de feitelijke plaats van de politieke partij in de Nederlandse democratie, gezien de verschillen in opvatting binnen de Partij van de Arbeid over de rol van de politieke partij, is binnen onze partij een verdergaande discussie over een versterking van de politieke democratie door een versterking van de partij-organisaties noodzakelijk.

- 5.2 Onderdeel van die discussie zou moeten zijn een toetsing van de vragen of het tot een vergrondwettelijking van de politieke partijen moet komen, of een wet op de politieke partijen noodzakelijk is en effect kan hebben en of een uitbreiding c.q. verandering van de bestaande vormen van overheidssubsidiëring gewenst is.
- 5.3 Wat betreft een overheidssubsidiëring van politieke partijen zou naar mijn inzicht een standpunt zoals omschreven in de volgende punten passen in de opstelling van onze partij:
- Wat betreft de principiële aanvaardbaarheidsvraag verschilt een overheidssubsidiëring via doeluitkeringen niet van een algemene subsidiëring: beide ontlasten financieel de partijen. De bestaande doeluitkeringen zijn echter als middel gekozen op grond van vage, nauwelijks gemotiveerde bezwaren tegen een algemene subsidiëring. Een echte discussie over de noodzaak politieke partijen geldelijk te ondersteunen en in welke vorm dat het beste gerealiseerd kan worden heeft in ons land nooit plaatsgevonden. De vraag of politieke research en politieke scholing en vorming in rangorde in het algemeen en voor iedere partij afzonderlijk belangrijker zijn dan de functie die de partijen uitoefenen tijdens verkiezingen of de functie van de partijen als organisator van de politieke democratie is door het ontbreken van die discussie dan ook onbeantwoord gebleven. De PvdA moet die discussie voeren om een goed oordeel te kunnen vellen over de bestaande en nieuwe vormen van subsidiëring.
  - Gezien vanuit de publieke functie van de partijpolitieke organisaties is ten eerste een waardering en uitbouw van de bestaande subsidievormen op korte termijn en ten tweede een omvorming van de bestaande doeluitkeringen tot een algemene subsidiëring op lange termijn, wenselijk. Een algemene subsidiëring verdient de voorkeur, omdat subsidiëring van deelaspecten de vrijheid van de politieke partijen – niet noodzakelijk – beknot. De Nederlandse politieke partijen verschillen sterk naar karakter, aard, enz., vrije besteding van subsidiegelden geeft de mogelijkheid deze vrijheid meer inhoud te geven, maakt de onafhankelijkheid van de subsidiegever groter, omdat aan de toekenning van gelden geen bestedingsvoorwaarden zijn verbonden.
  - De meest rechtvaardige verdeelsleutel voor een algemene subsidiëring ligt in de koppeling aan het stemmenpercentage gehaald bij de laatst gehouden Tweede Kamerverkiezingen. Een kleine drempel (bijvoorbeeld een halve kiesdeler) zou een te grote kans op partijversplintering kunnen tegengaan.
  - Een algemene subsidiëring eist een volledige openbaarheid van inkomsten en uitgaven van de politieke partijen. Een overheidslichaam of een speciale commissie (bijv. Algemene Rekenkamer, speciale commissie bij de Kiesraad) zou moeten worden belast met het toezicht op deze openbaarheid.
  - Onderzocht zou moeten worden in hoeverre de aftrekbaarheid van grote giften van belangenorganisaties leidt tot ongewenste invloeden op de partijpolitiek. Openbaarheid van inkomsten en uitgaven is een middel dit te vermijden. Beter nog de maxima van de aftrekbaarheid te verlagen.

Douwe Jan Elzinga

is wetenschappelijk medewerker staatsrecht aan de RU-Groningen.

Literatuur

- Literatuur over overheidssteun aan politieke partijen is er in Nederland, in tegenstelling tot andere landen, betrekkelijk weinig. Enkele artikelen:
- P. J. Boukema, 'Overheidssubsidie aan politieke partijen', *Acta Politica*, jrg. VIII, 1973, blz. 292-307.
- M. C. B. Burkens, 'Subsidiëring van politiek wetenschappelijke instituten', *Tijdschrift voor overheidsadministratie*, nr. 28, 1972, blz. 119-124.
- P. J. Boukema, *Vragen van partijrecht*, Alphen a/d Rhijn, 1968.
- N. Roos, J. A. Peters, 'Subsidie aan politieke partijen', *Ars Aequi*, 1970, blz. 456.
- D. J. Elzinga, 'Overheidssubsidiëring van politieke partijen in de Duitse Bondsrepubliek', *Recht en Kritiek*, nr. 4, 1976, blz. 393-410.

Geld om werk te scheppen, niet om werklozen te steunen

In het januarinumnummer publiceerden we een overzicht van in België genomen maatregelen ter bevordering van het economisch herstel. Uit de Bondsrepubliek ontvingen we een bijdrage van Heinrich M. Broder over te nemen maatregelen ter overwinning van de werkloosheid. Het artikel, dat ook werd gepubliceerd in het orgaan van de Friedrich Ebert Stiftung, Die Neue Gesellschaft, is enigszins ingekort.

Het werkloosheidsprobleem in de Bondsrepubliek kan worden opgelost. In allerlei vaktijdschriften zijn voorstellen gepubliceerd, die tot volledige werkgelegenheid moeten leiden. Wanneer men de verschillende suggesties beziet dan beschikt men niet over de steen der wijzen. Wel ontstaat een interessant mozaïek. *'Het ontbreekt slechts aan een systematisch nadenken en aan een strategische inzet van het instrumentarium.'* menen Dieter Mertens en zijn medewerkers van het Instituut voor Arbeidsmarkt- en Beroepsonderzoek te Neurenberg. De deskundigen zijn van oordeel dat de volgende maatstaven gehanteerd moeten worden bij het beoordelen van te nemen maatregelen ter verbetering van de situatie op de arbeidsmarkt:

- wat is de uitwerking van een maatregel op de arbeidsmarkt als geheel en wat betekent zij voor bepaalde probleemgroepen;
- welke zijn de kosten van zo'n maatregel voor de staat, waarbij rekening gehouden moet worden met de sociale verzekeringen, de kosten voor ondernemingen en voor particuliere huishoudens;
- wat is de uitwerking van een maatregel in de tijd, waarbij gelet moet worden op de bevolkingsontwikkeling en de structurele ontwikkeling van de economie;
- voortdurend dient men, tenslotte, te overwegen wat reëel mogelijk is met welke groep uit de maatschappij, m.a.w. voortdurend dient men zich af te vragen hoe de op één na beste oplossing eruit ziet.

Eerst enkele cijfers over de ontwikkeling van de werkloosheid. In oktober 1978 waren er 901 600 werklozen en 248 100 vacatures. Van de werklozen is meer dan de helft vrouw, meer dan de helft heeft geen voltooid beroepsopleiding, éénkwart is jonger dan 25 jaar, meer dan éénkwart is op de een of andere manier lichamelijk niet tot werken in staat, éénvijfde zoekt deeltijdarbeid, meer dan ééntiende is ouder dan 55 jaar. Op veel werklozen is één of meer van deze gegevens gelijktijdig van toepassing. Volgens een berekening van het Neurenbergse instituut, dat we hiervoor al noemden, zal tussen 1975 en 1990 het aantal werkzoekenden met ongeveer 1 miljoen stijgen, onder invloed van de grote aantallen geboorten in de jaren vijftig en zestig. Daarna treedt een teruggang in. Ook moet rekening gehouden worden met de invoering van nieuwe produktietechnieken, waardoor arbeidsplaatsen verloren zullen gaan.

De Neurenbergers zijn van oordeel dat het goedkoper is via goede maatregelen werklozen aan het werk te krijgen dan een werkloze te ondersteunen (als rekening gehouden wordt met het verlies aan belastinggeld en sociale verzekeringsbijdragen en met de omstandigheid dat wie werkt waarde schept).

Gemiddelde kosten, in 1977, om werklozen te ondersteunen en om ze, via gerichte maatregelen, aan het werk te krijgen, in DM

Kosten van een werkloze, totaal	20 030
Als volgt opgebouwd:	
ww (gemiddeld 767 per maand)	9200
bijdrage ziekenverzekering	2800
verloren gaan van bijdrage van Bundesanstalt für Arbeit	700
verlies aan directe belastingen	2400
id. indirecte belastingen	900
id. aan bijdrage voor pensioenen	4 030
Totale kosten van arbeidsmarktmaatregelen voor probleemgroepen	20 650

Bron: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung

Bij een totaal van 1 miljoen werklozen bedragen de kosten dus 20 miljard DM per jaar. Met dat geld zou de staat voor ongeveer 1 miljoen mensen arbeidsplaatsen kunnen scheppen. Wel zou de staat, omdat de kosten die werklozen met zich meebrengen, zich op verschillende plaatsen manifesteren, de kosten voor de arbeidsmarktmaatregelen moeten voorfinancieren.

Maatregelen ter vergroting van het aantal werkenden verdienen principieel de voorkeur boven het terugbrengen van een aantal werkenden langs andere weg (bijv. vervroegde pensionering, vert.), omdat het huishoudboekje van de overheid (inclusief de verschillende delen van het sociale zekerheidsstelsel), zonder een hoog percentage werkenden en zonder economische groei, niet in evenwicht gehouden kan worden. (Waaruit blijkt dat de discussies in de Bondsrepubliek langs andere lijnen verlopen dan in de PvdA, vert.)

De mogelijkheden van de staat

De staat staan, ter bestrijding van de werkloosheid, de volgende wegen ter beschikking:

- Zij kan een globaal-economische strategie hanteren ter vergroting van het aantal arbeidsplaatsen door middel van stimulering van de particuliere consumptie, bevordering van de investeringen van de ondernemingen of uitbreiding van de staatsuitgaven. Er kan succes verwacht worden van gerichte stimulering van particuliere investeringen in onderzoek en technologie en van vergrote staatsinvesteringen.
- Zij kan gerichte arbeidsmarktmaatregelen nemen. Succesrijk zijn bijvoorbeeld reeds in praktijk gebrachte maatregelen ter verkorting van de arbeidstijd, ter voortzetting van beroepsopleiding en omscholing, specifieke maatregelen voor probleemgroepen op de arbeidsmarkt, arbeidsbemiddeling en -advies, alsmede steun bij inschakeling in het arbeidsproces, ook al zijn deze instrumenten voor de huidige en toekomstige arbeidsmarktproblemen nog te zwak gedoseerd. Het ligt voorts voor de hand veel meer vrouwen in deeltijdarbeid in dienst te nemen.

Ook werkgevers- en werknemersorganisaties staan mogelijkheden ter

bestrijding van de werkloosheid ter beschikking.

- Bij CAO-onderhandelingen zou men in plaats van loonronden tijdronde overeen kunnen komen: de produktiviteitsstijging wordt niet omgezet in verhoging van het reële loon (men beperkt zich tot prijscompensatie), maar in arbeidstijdverkorting, waarbij rekening gehouden kan worden met de bijzondere positie van specifieke takken en regio's. Arbeidstijdverkorting kan door verkorting van de werkweek, door uitbreiding van de vakantie, maar kan ook dienen voor humanisering van de arbeid (betere rusttijden en mogelijkheden tot ontspanning tijdens de werkdag). Tenslotte kan men de arbeidstijd variëren door middel van overwerk, bijzondere ploegendiensten en deeltijdarbeid. De verschillende voorstellen hebben ieder een specifiek gevolg voor de situatie op de arbeidsmarkt. Er zijn directe, indirecte en multiplier-gevolgen doordat de extra in dienst genomen werknemers meer kunnen consumeren. Het Duitse Instituut voor Economisch Onderzoek (DIW) in Berlijn heeft uitgerekend dat een belastingverlaging van 1 miljard ten behoeve van de privé-huishoudens 7300 extra arbeidsplaatsen oplevert, dat 1 miljard aan extra investeringsaankopen door de staat goed is voor ongeveer 24 210 extra arbeidsplaatsen, dat de staat voor 1 miljard gulden ongeveer 41 600 mensen in dienst zou kunnen nemen (ongeveer het dubbele aantal als tot deeltijdarbeid zou worden overgegaan), terwijl als het geld gebruikt zou worden voor arbeidsmarktmaatregelen ongeveer 48 400 mensen aan werk geholpen zouden worden.

Veel terreinen veronachtzaamd

Het meest fascinerende aspect aan de ideeën ter verbetering van de werkgelegenheidssituatie is dat er zo'n grote discrepantie blijkt te bestaan tussen de aantallen werklozen, de niet-gebruikte capaciteit van ondernemingen en de onbevredigde vraag naar goederen en diensten op terreinen als een rationeel en milieuvriendelijk energiegebruik, de modernisering, de sanering en het behoud van onze steden, de zorg voor bejaarden, kinderen en gehandicapten en de samenwerking met ontwikkelingslanden.

Hieronder willen we enkele voorbeelden geven hoe de kloof tussen de arbeidsmarktproblematiek en de onbevredigde vraag mogelijkterwijs gedicht zou kunnen worden.

Eerste voorbeeld. Het scheppen van 100 000 deeltijdarbeidsplaatsen voor de tijd van twee jaar voor vrouwen, zowel bij de overheid als bij ondernemingen waaraan de staat deelneemt.

De staat kan het goede voorbeeld geven bij de invoering van deeltijdarbeid. Deze is een sociale verbetering, in het bijzonder voor vrouwen (en mannen) met gezinstaken, maar ook voor mensen met een verminderd prestatievermogen en voor ouderen.

De staat staan organisatorisch de volgende mogelijkheden ter beschikking:

- kantoorwerk: secretaressewerk, schrijfwerk, dataverzameling, archief- en registratiewerk, verzendwerk, telefoondienst en vertalingen;
- verzorging van bejaarden, zieken en gehandicapten;
- adviesdiensten, van onderwijs tot bejaardenzorg.

Het zou ideaal zijn als bijvoorbeeld 's morgens een ervaren medewerk(st)er en 's middags een nog onervaren kracht zou worden ingezet.

Deze maatregel zou de 186 000 werklozen (voor 98% vrouwen), die uitsluitend deeltijdarbeid willen, aan werk kunnen helpen. De belangrijkste branches waarin deze deeltijdwerklozen werkzaam willen zijn, zijn: kantoor- en ambtenarenberoepen, monteurs en hulparbeiders in de metaalsector, textiel- en bekledingsberoepen, niet-academische banen in de gezondheidssector, sociale en onderwijsberoepen.

Mensen voor deeltijdarbeid winnen gaat des te gemakkelijker en succesrijker als het beter lukt de voordelen daarvan duidelijk te maken en indien men daarbij denkt aan de motivatie van de mensen die in deeltijdarbeid geïnteresseerd zijn. Als de overheid deeltijdarbeid aanbiedt dan zal dat ook attractief zijn voor vrouwen (en uiteraard voor mannen, vert.), die thans nog naar een volledige werkkring zoeken.

Als de staat zich inzet voor deze arbeidsvorm dan is het mogelijk dat deze ook in de economie als geheel meer toepassing zal vinden. De organisatorische problemen kunnen in het algemeen bevredigend opgelost worden. Daarbij wegen de voordelen wat betreft arbeidsprestatie enz. ruim op tegen de nadelen.

Deze maatregel leidt in de eerste fase tot 100 000 nieuwe banen. In de volgende jaren kan men vrijkomende banen (bijv. door pensionering) bij voorkeur in deeltijdbanen omzetten. De beperking tot twee jaar maakt het makkelijker doorstroming te bevorderen. Als meer vrouwen deeltijdarbeid gaan verrichten, wordt de vraag naar crèche-plaatsen groter. Maar gelet op de bevolkingsgroei moet het nu makkelijker zijn een plaats in een crèche te krijgen dan voorheen.

Tweede voorbeeld. Specifieke maatregelen voor 300 000 mensen in de probleemgroepen.

Dit instrument is reeds verankerd in de wet. De regering betaalt aan de overheid of particuliere werkgever, onder bijzondere omstandigheden, een toeslag van minstens 60% op het loon voor arbeid van algemeen belang. Er gelden bijzondere maatregelen voor oudere werknemers.

Deze maatregel kan gebruikt worden:

- ten behoeve van kantoor- en overheidswerk;
- bejaarden, zieken en gehandicaptenzorg;
- in de bouw, bij landschapsbescherming enz.

Het kan hierbij om zeer arbeidsintensief werk gaan en het is van belang voor alle probleemgroepen op de arbeidsmarkt: voor jongeren voor wie moeilijk werk te vinden is, maar ook voor oudere, langdurig werklozen. In 1977 was hiervoor reeds 767 miljoen mark uitgetrokken. Daarmee werden 33 000 personen aan werk geholpen (maar dat was het directe effect; de regering meent dat de maatregel ook secundaire effecten heeft). De economen *Gunther Schmidt* en *Dieter Freiburghaus* zijn van oordeel dat gelet op de hoge kosten van de 'defensieve strategie' van de werklozenverzekering, het zinvol lijkt maatregelen in een 'offensieve sfeer' te nemen, met behulp waarvan de sociale infrastructuur verbeterd kan worden.

Derde voorbeeld. Een model ter overwinning van een dreigende werkloosheid van academici.

Dit voorstel van de Berlijnse professor *Peter Grottian* bestaat uit een reeks

verlagingen van de salarissen op hogere posten in de ambtenarij, om plaats voor werkloze academici te kunnen maken. Die kortingen kunnen gerealiseerd worden door:

- de loonsverhogingen te beperken tot de prijscompensatie;
- vrijkomende posten lager in te schalen;
- de aanvangssalarissen te verlagen;
- beperking of afschaffing van verhoging van salaris bij stijging van het aantal dienstjaren;
- deeltijdarbeid, bijstelling van ambtenarenpensioenen, doorlichting van het toelagestelsel.

Door dergelijke maatregelen zouden jaarlijks 28 000 tot 52 000 banen voor academici gecreëerd kunnen worden.

De voorzitter van de Duitse lerarenbond, *Clemens Christian*, is voorstander van een solidariteitsactie van werknemers bij de overheid teneinde nieuwe arbeidsplaatsen te scheppen.

Vierde voorbeeld. Een ver boven het huidige 16 miljard-programma voor toekomstinvesteringen uitgaand staatsprogramma tot herstel van volledige werkgelegenheid van '78/'79 tot 1985 met een volume van in totaal 130 miljard (jaarlijks ongeveer 18.6 miljard).

Dit voorstel heeft tot doel de kwaliteit van het milieu te verbeteren, de steden levend te houden, nieuwe technologieën toe te passen op energie en grondstoffengebied en de kansarme groepen in onze samenleving te steunen.

Weliswaar moet de staat jaarlijks 18.6 miljard voorfinancieren, maar gelet op wat eerder werd vastgesteld betekent een en ander op de lange termijn geen belasting, maar juist ontlasting van de staatshuishouding.

De logica van het leninisme

Hebben de eurocommunisten de parlementaire democratie even hartelijk omhelsd als ze willen doen voorkomen? De onlangs overleden Joegoslaaf Edward Kardelj, die in de vorige aflevering van S en D aan het woord kwam, doet daaraan twijfelen. Volgens de communistische opvattingen ontwikkelt de wereld zich van lagere naar hogere stadia: het kapitalisme is superieur aan het daaraan voorafgaande feodalisme, het socialisme zal een hogere fase zijn dan het kapitalisme. Weliswaar ontleent de burger aan de parlementaire democratie allerlei rechten en vrijheden die (en dat is een nieuwe communistische zienswijze) het mogelijk maken via het parlementaire stelsel tot het socialisme te geraken, maar zo zet Kardelj uiteen, bij de 'nieuwe socialistische produktieverhoudingen' past de parlementaire democratie niet langer.

De secretaris-generaal van de Italiaanse Socialistische Partij, Bettino Craxi, heeft zich recentelijk enige keren met de communistische democratie-opvattingen bezig gehouden. Een door hem in het Franse dagblad Le Monde van 24-10-1978 geschreven artikel over 'de logica van het leninisme' nemen we hieronder als 'document' over.

Met het historisch-politieke succes van het leninisme (de overwinning van de bolsjewieken in de Russische Revolutie, red.) heeft de Jacobijnse logica, met alle daarbij behorende oude en nieuwe componenten die de revolutionaire dictatuur met zich meesleept, de overhand gekregen over de pluralistische en democratische logica van het socialisme. Rusland sloeg de weg in van een bureaucratisch-totaliteit collectivisme.

Het door *Lenin* aangegeven einddoel was een klasse- en staatloze maatschappij, maar men zou kunnen zeggen dat de gebruikte middelen het ideaal hebben opgeslorpt. Het leninisme aan de macht levert de bewijsvoering voor de opvatting dat het niet mogelijk is de doeleinden van de middelen te scheiden, dat de geschiedenis niet 'rationeel' maar 'ironisch' en zelfs 'wreed' is. Het conflict tussen bolsjewisme en democratisch-socialisme is echter meer dan een tegenstelling over de te hanteren middelen ter verwezenlijking van de ideale maatschappij, ook al was dit conflict ongetwijfeld een van de factoren die geleid hebben tot een duidelijke afscheiding in de arbeidersbeweging.

Tussen het leninistische communisme en het socialisme bestaat een nog wezenlijker kloof; de tegenstelling tussen collectivisme en pluralisme. Het leninisme wordt beheerst door het ideaal van de homogene, samengebalde maatschappij. In het leninisme is men ervan overtuigd dat de menselijke natuur is aangetast door het privé-bezit, dat de primitieve gemeenschap heeft doen desintegreren en de klassenstrijd heeft ontketend. En in het leninisme leeft vooral de wens de oorspronkelijke eenheid te herstellen, door de collectieve wil een groter betekenis toe te kennen dan de individuele wensen. Het communisme is organisch totalitair, in de mate waarin het de mogelijkheid veronderstelt een

zodanig sociaal harmonieuze orde te doen ontstaan, dat het mogelijk wordt het zonder de staat en zijn dwangapparaten te stellen. Dit 'totalitarisme van de consensus' dient niettemin te worden voorafgegaan door een 'totalitarisme van de dwang'. Het is Lenin geweest die niet gearzeld heeft de dictatuur van de bolsjewistische partij te beschrijven als 'een macht die direct steunt op het geweld en niet gebonden is aan enige wet'.

Het einddoel blijft echter de staat-loze maatschappij, dat wil zeggen 'het paradijs op aarde' (Lenin), dan wel 'de wederopstanding van de mensheid' (*Boecharin*). Men zou dus kunnen zeggen dat het einddoel van het communisme 'een regering van God zonder God is', dat wil zeggen de werkelijke ontplooiing van een duizendjarig rijk waarin vrede en recht heersen, zoals illusoir is beloofd door het joods-christelijke messianisme. Het is zeker niet toevallig dat *Gramsci* ertoe is gekomen het marxisme te definiëren als 'de religie die het christendom zal doden'.

Breuk met het liberale erfgoed

Als deze interpretatie van het leninisme correct is, dan is de tegenstelling tussen socialisme en communisme zeer groot. Het leninistisch communisme is een als wetenschap vermomde religie met de pretentie een antwoord te hebben gevonden op alle levensvragen. Daarom kan het geen rivalen dulden en is het, in één woord, totalitair. *Milovan Djilas* en *Gilles Martinet* hebben op overtuigende wijze onderstreept dat het leninisme – dat ernaar streeft de menselijke aard te regenereren, een wereld wil scheppen die van al het negatieve gezuiverd is en een einde wil maken aan het kwaad – een duizendjarige leer is die, eenmaal aan de macht, slechts een ideologische staat kan opleveren die gesteund wordt door een kaste.

Gramsci heeft de 'totalitaire' en zelfs 'goddelijke' aard van de communistische partij theoretisch beschreven, een partij die hij, niet toevallig, gedefinieerd heeft als 'de thuishaven van het geloof en de bewaker van de leer van het wetenschappelijk socialisme'. De marxistisch-leninistische partij is, omdat zij de belichaming is van het streven naar een volledige opheffing van de menselijke vervreemding, een charismatische instelling die alle waarheden en de gehele historische moraal in zich verenigt. De communistische partij is de uitdrukking van de ethiek en de wetenschap van het 'ideale proletariaat' die het 'reële proletariaat' het licht moet brengen en het 'de weg van het heil' moet wijzen (hetgeen men lezen kan in de resolutie van het Tweede Congres van de Comintern). 'De sleutels van de geschiedenis' zijn in haar handen, omdat zij haar handelen baseert op de enig-ware leer die zowel wetenschappelijk als 'bevrijdend' is. Daarom kan het communisme geen verbond sluiten met de kritische geest, met de methodische twijfel, met filosofisch pluralisme, kortom met alles wat tot het cultureel erfgoed behoort van de wereldlijke en liberale westerse beschaving.

Zet men het socialisme af tegen de communistische orthodoxie dan kan men dit democratisch, wereldlijk (of a-religieus) en pluralistisch noemen. Het socialisme stelt zich niet tot doel enige leer te verheffen tot het ware geloof, het wenst geen grenzen te stellen aan het wetenschappelijk onderzoek en het intellectuele debat, en het heeft geen absolute oplossingen te bieden. Het erkent dat het belangrijkste recht van de mens is: het recht zich te vergissen. En dat alles omdat het socialisme niet van

zins is zich op te werpen als de ideale of reële opvolger van de religies. Uit de communistische pretentie 'de nieuwe mens' op te leveren volgt logischerwijs dat het ernaar streeft de sociale werkelijkheid te herstructureren op grond van één maatstaf die absoluut engagement vereist. Het fundamentele beginsel is door Lenin in ondubbelzinnige termen geformuleerd: 'De partij corrigeert, zet wegen uit en leidt op basis van één criterium' teneinde de 'anarchie van de markt' te vervangen door de 'absolute centralisatie'.

De bolsjewieken waren nog maar nauwelijks aan de macht of zij begonnen, in overeenstemming met deze leer, systematisch en methodisch ieder centrum van autonoom leven te vernietigen. Zij zetten zich ervoor in om de hele politieke, economische en geestelijke macht te concentreren in één bevelsstructuur: het partij-apparaat. Dit alles verklaart de integrale bureaucratisering van de maatschappij die door het partij-apparaat van bovenaf wordt geleid, een apparaat dat waakt over de burgers om te voorkomen dat deze afwijken van de rechte weg, die door de orthodoxie geschetst is. Djilas wees erop dat 'de communistische staat er op uit is de volledige ontpersoonlijking van het individu te verwezenlijken, van naties en zelfs van wat tot die naties behoort. Zij streeft ernaar de hele samenleving om te vormen tot een functionarissamenleving. Zij streeft ernaar om direct of indirect de lonen en salarissen te controleren, het wonen en de intellectuele activiteiten'.

Wij kunnen nu enkele algemene conclusies trekken. Leninisme en pluralisme zijn antithetische termen: waar het leninisme heerst sterft het pluralisme uit. De (liberale of socialistische) democratie veronderstelt de aanwezigheid van een aantal machtscentra (economisch, politiek, religieus), die onderling concurreren en welke dialectiek verhindert dat er een alles-opslorpemde en totalitaire macht ontstaat. Het gevolg daarvan is dat de burgermaatschappij in zekere zin onafhankelijk kan blijven van de staat en dat individuen en groepen zich verzekerd weten van beschermde gebieden waarmee de bureaucratie zich niet bemoeien kan. De pluralistische samenleving is een wereldlijke (laïque) samenleving in die zin dat er geen sprake is van een officiële staatsfilosofie, van geen enkele verplichte waarheid. In de pluralistische samenleving werkt de wet van de concurrentie niet slechts in de economische sfeer, maar ook op het terrein van de ideeën. Dit veronderstelt dat de staat slechts over het geweldmonopolie beschikt en niet over het monopolie van het beheer over de economie of van de wetenschappelijke productie.

Echte marxisten-leninisten kunnen geen tegenmachten verdragen, geen ideeën over de gemeenschap die van hun collectivistische opvattingen afwijken. Zij matigen zich daarom het 'plicht'recht aan het 'wetenschappelijk socialisme' aan recalcitrante geesten op te dringen. Voor Gramsci was de vorst 'de enige regelaar' van het menselijke leven. Het einddoel is de staatloze maatschappij, maar om daar te komen moet men alles verstaatlijken. Dat is, samenvattend, de grote paradox van het leninisme.

Maar hoe kan men de totale vrijheid aan de totale macht ontlenuen? In plaats dat men de macht van de samenleving tegenover de staat versterkt, heeft men de staat almogend gemaakt met alle consequenties die alle intellectuelen van revisionistisch links voorzien hebben, die het monopolie op de materiële en geestelijke hulpbronnen beschouwd hebben als het kader waarin de autoritaire staat tot ontwikkeling zou komen. Als wij willen dat de maatschappij zich in pluralistisch-socialistische richting ontwikkelt moeten we een richting inslaan

tegengesteld aan die het leninisme aangeeft: wij moeten de economische, politieke en culturele macht zoveel mogelijk verbreden. Het socialisme gaat niet samen met het stalinisme.

Het socialisme is, zoals *Noberto Bobbio* nog eens in herinnering riep, de volledig ontwikkelde democratie, dat wil zeggen historisch gezien het historisch voorbijstreven van het liberale pluralisme, maar niet de vernietiging ervan. Op deze manier kan het niveau van de vrijheid, van het welzijn en van de gelijkheid verhoogd worden in plaats van teruggeschoefd.

Signalementen

Medewerkers gezocht

Dit is de tweede aflevering van de rubriek 'Signalementen'. Nog sterker dan voor S en D als geheel geldt dat voor deze rubriek een overvloed aan kopij nodig is. Pas dan kan de redactie kiezen, zich beperken tot echt geslaagde signalementen. Iedere S en D-lezer kan medewerker worden. Bijdragen moeten uiterst beknopt zijn en niet al te zeer aan de actualiteit gebonden. Een tijdschrift aankondiging. Een commentaar. Een inval. Een ergens opgepikte geheel nieuwe gedachte. Een bizarre gebeurtenis. Alles is welkom. Hoe meer binnenkomt hoe minder kans op plaatsing, hoe beter de rubriek. Een uitgelezen kans om te bewijzen dat lezers van S en D ook beknopt kunnen zijn en een goede mogelijkheid om uw frustratietolerantie te toetsen. De redactie is benieuwd.

De crisis in de arbeidersbeweging

Soms is het erg moeilijk vast te stellen wanneer en door wie een bepaalde tekst geschreven is. Nu eens beweert iemand iets dat de volgende dag al is achterhaald, dan weer wordt iets opgeschreven dat eeuwigheidswaarde lijkt te bezitten. Al is het maar omdat zwartkijken van alle tijden is. Hieronder volgt een slechts op enkele plaatsen licht aangepaste tekst die, meent de redactie, voor menig lezer moeilijk te plaatsen zal zijn. Wie zou de tekst geschreven kunnen hebben en wanneer? Het antwoord vindt u aan het einde van deze rubriek.

In de tekst wordt de vraag behandeld of er sprake is van een algemene crisis in de socialistische arbeidersbeweging. 'Het merendeel zowel der georganiseerde sociaal-democraten', aldus de auteur, 'als der georganiseerde communisten ontkennen het. Wel zijn de sociaal-democraten van oordeel dat het communisme in ontbinding verkeert, en wel spreken de communisten voortdurend over het verval en de verwording der sociaal-democratie, maar de een zo min als de ander wil erkennen, dat ook in hun eigen organisatie ernstige verschijnselen voorkomen van verslap-

ping of verstarring, van verdorring en onvoldaanheid, van gebrek aan overeenstemming tussen beginselen en daden. Echter, onder alle richtingen is een minderheid die over deze dingen anders denkt. Die minderheid geeft het bestaan toe van een crisis ook in de eigen organisatie. () En dan zijn er nog de duizenden, die zich uit de strijd terugtrekken, omdat zij teleurgesteld en ontmoedigd werden. ()

De sociaal-democraat, die zich jaren lang heeft geërgerd aan de jacht op verkiezingsuccessen en de verburgerlijking in zijn partij, aan de lauwhoed en dorheid van het partijleven, zal natuurlijk nadruk leggen op andere verwordingsverschijnselen dan de communist, die genoeg heeft gekregen van de demagogie, het dogmatisme en de verwildering in zijn partij. ()

De socialistische idealen leven heden ontegenzeggelijk minder krachtig in de arbeidersklasse dan een kwart eeuw geleden. () Kan de oorzaak hiervan zijn, dat de arbeiders zich heden gelukkiger voelen in het kapitalisme dan vroeger, dat zij minder hartstochtelijk naar het socialisme hunkeren?'

Tot zover het citaat. Wie het kan plaatsen lijkt ons een veel-weter.

De moeilijke partijdemocratie

Tijdens een PvdA-partijraadsvergadering van 6 januari 1979 werd een Amsterdamse motie aanvaard, waarin het partijbestuur krachtig de oren werd gewassen: de tijd van voorbereiding op het economiecongres (het PvdA-congres van april a.s.) was te kort geweest, het door het PB aangereikte discussiestuk rammelde te zeer dan dat aan de hand daarvan een goede discussie te voeren zou zijn.

Weliswaar kon het PB het allemaal ook niet helpen (de partijgenoot-economen die het stuk hadden opgesteld waren niet op het voorgeschreven moment klaar wat zij overigens ook weer niet helpen konden want veel tijd was hun niet gegund geweest), maar helemaal ongelijk hadden de Amsterdammers niet. Een pluim op de hoed van deze democraten.

Des te merkwaardiger is het dat de Amsterdammers in eigen huis bijna op hetzelfde moment een overeenkomstige fout maakten. Het Amsterdamse gewest beschikt over een ijverige werkgroep buitenland. In december 1978 voltooide dit gezelschap een nota over ontwikkelingssamenwerking. In januari vernamen leden van Amsterdamse afdelingen dat het stuk op hun vergaderingen aan de orde zou worden gesteld. Geïnteresseerden konden de nota aanvragen.

Zonder dat de meeste leden het stuk kenden werd er vervolgens over gesproken. Eerlijk gezegd: het stuk was niet zo best: als men de termen van de Amsterdamse partijraadsmotie wil gebruiken was het 'te uitgebreid, gedetailleerd en soms innerlijk tegenstrijdig'. Bovendien hadden de Amsterdamse leden wel 'extreem kort' de tijd gehad erover na te denken.

Niettemin deed het Amsterdamse gewestbestuur tijdens een gewestelijke vergadering een op dit stuk gebaseerde motie aannemen, die nu verder 'het' standpunt van Amsterdam is inzake ontwikkelingssamenwerking. Kortom: wie een lans breekt voor democratie is zelf nog steeds een goed democraat.

Over het afsterven van de staat

In Moskou verschijnt het blad *Nieuwe Tijden*, het komt wekelijks uit en wordt

in vele talen (waaronder in ieder geval Frans, Duits en Engels) verspreid. Via *Pegasus* (Leidsestraat 25, Amsterdam) kan men zich daarop abonneren. Voor een paar tientjes heeft men dan een jaar lang de Russische visie op het wereldgebeuren bij zich thuis. Een leuk blad is het niet. Het papier is grauw, de drukinkt stinkt (dat geldt trouwens voor alle Russische publikaties) en de opmaak houdt niet over (al doet men pogingen die te verbeteren). Met enige regelmaat bevat het blad zure stukken over het eurocommunisme waarvan men in Moskou, blijkbaar, de pet niet hoog opheeft. In de laatste aflevering van 1978 wordt pagina's lang uitgepakt over het in Frankrijk bij een communistische uitgeverij (Éditions Sociales) verschenen boek van de communisten *Adler, Cohen, Décaillot, Frioux en Robel: L'URSS et nous*. Deze publikatie, waarin op nogal mild-kritische manier wat noten over Rusland worden gekraakt, is bij de Sowjet-auteurs niet in goede aarde gevallen. Gelet op de Russische kritiek zal het Frans-communistische boek dan ook weinig kans maken in Rusland gepubliceerd te worden.

Toch is dat niet de reden waarom we hier op het artikel attent maken. In de intern-communistische discussies wordt dikwijls veel aandacht besteed aan de betekenis van de staat in een 'socialistische' maatschappij. De klassiek-marxistische visie wil dat na een 'overgangperiode' (de zgn. dictatuur van het proletariaat die zijn uitdrukking vindt in een sterke, door de communistische partij gedomineerde staat) de staat gaandeweg zal afsterven. Daar merk je in de Sowjet-Unie weinig van. De Fransen bepleiten dat er in die richting nu eens iets ondernomen wordt. Zo willen zij dat de staatseigendom vervangen wordt door 'een stelsel van zelfbestuur, waarbij iedere producent ook werkelijk meester over de produktie wordt'. Dit nu, zeggen de Russische theoretici *Ambarzumow, Burlazki, Krasin en Pletjnow* in *Nieuwe Tijden*, is flauwekul:

'Bij de huidige stand van de vermaatschappelijkste produktie, bij de gecompliceerde nauwe dwarsverbindingen tussen de talrijke takken van de economie is een normaal functioneren en een progressieve ontwikkeling van de socialistische economie echter eenvoudig ondenkbaar zonder een streng-doorgeorganiseerd, het hele land omvattend me-

chanisme voor de planning en leiding van de economie. Voor een dergelijk mechanisme zorgt de socialistische staat.

In de Sowjet-Unie bestaat en functioneert een uniform economisch complex. Dat is een uiterst gecompliceerd economisch mechanisme. De (Franse) auteurs stellen voor het te versplinteren. Men hoeft geen economisch deskundige te zijn om te onderkennen dat dergelijke pogingen slechts tot anarchie in de productie leiden, de socialistische economie desorganiseren, daaraan wezensvreemde broedhaarden van een particulier ondernemerdom laten ontstaan en er tenslotte toe zou kunnen leiden dat lokale belangen in strijd zouden kunnen komen met die van het volk als geheel. Dan echter zou de basis van het socialisme ondergraven worden.'

Afsterven van de staat in de USSR? Vergeet het maar!

Vrouwen terug naar de keuken

Het Franse weekblad *Le Nouvel Observateur* (29-1-1979) citeert de bekende sociologe Evelyne Sullerot die vreest dat 'als de vrouwen niet oppassen, zij het gevaar lopen dat alle veroveringen die zij hebben geboekt de eerstkomende tien tot vijftien jaar weer verloren gaan.' Ook Jeanette Laot, een secretaris van de vakcentrale CFDT, laat zich pessimistisch uit: '1979 zou weleens een moeilijk jaar voor de vrouwen kunnen worden', zegt zij, 'de terugloop van het geboortecijfer en de werkloosheid kunnen ertoe leiden dat de antifeministische knuppel weer ter hand genomen wordt.' Beide uitspraken vindt men in een artikel naar aanleiding van de verschijning, in Frankrijk, van het boek *Les Nouvelles Femmes* (Uitgeverij Mazarine), waarin de antwoorden zijn verwerkt op een grote enquête van het blad *F. Magazine*.

Uit de enquête blijkt dat nogal wat werkende vrouwen er over denken het werk weer op te geven. Als mannen en vrouwen beiden werken heeft dat nog niet geleid tot een eerlijker verdeling van het 'thuiswerk': doordat de werkende vrouw verantwoordelijk blijft voor het huishouden werkt ze per dag gemiddeld vier uur langer dan haar echtgenoot. Toch is dat niet de belangrijkste reden waarom sommige vrouwen het werken buitenshuis weer de rug willen

toekeren. Haar hoofdproblemen vallen in twee categorieën uiteen. In de eerste vinden we de 'masculiene structuur van het werk. De massale deelname van vrouwen aan beroepsarbeid heeft zich voltrokken zonder dat de organisatie ervan gefeminiseerd is'. Daarbij komt dan nog dat ook in Frankrijk werkende vrouwen als regel minder verdienen dan mannen en gewoonlijk ondergeschikte posities innemen. En dan is er, de tweede categorie, het schuldgevoel: 'Het chronische slechte geweten als men de baby wegbrengt en anderen het plezier van het moederschap gunt.'

Van de Franse vrouwen tussen 19 en 39 jaar heeft de helft een baan buitenshuis en de helft niet. Beide groepen zijn ontevreden. Wie thuis voor het huishouden zorgt verwacht bevrijd te worden door de arbeid. Wie werk buitenshuis heeft gevonden vraagt zich dikwijls af waarom men eigenlijk werkt: 'Om geld te verdienen? Daarvan moet je heel wat aftrekken voor transport, restaurants enz. Om het leven te leren kennen? Men leert dat men wordt uitgebuit. De wens haar leven te verrijken loopt soms uit op verarming van de kwaliteit van het bestaan. De verwachte bevrijding door de arbeid op dubbele dienstbaarheid.'

Werkende mannen kunnen het laatste probleem helpen op te lossen door een wezenlijke bijdrage te leveren aan het bestieren van het huishouden. De strijd voor humanisering (zo men wil feminisering) van de arbeid zelf is een taak voor mannen en vrouwen beiden. En dat schuldgevoel dat vrouwen, die hun kind overlaten aan crèches? In *S en D* is al eerder gepleit voor een drastische verkorting van de arbeidsdag. Dat zou kunnen helpen.

Geen plezier in het werk

Wie onvoldoende tijd heeft om voldoende boeken te lezen (en wel genoegzaam thuis is in Engels) kan *The New York Review of Books* niet missen. Zoals de naam van het blad al zegt, het handelt voornamelijk over boeken. Men vindt er als regel geen recensies in de bij ons bekende vorm, maar meestal essays die geschreven zijn aan de hand van een reeks, over hetzelfde thema handelende publikaties. Een extra aantrekkelijkheid van het blad is dat

men er bij tijd en wijle de fameuze journalist *I. F. Stone* in kan ontmoeten. Jarenlang verzorgde hij, als eenmansbedrijfje, het ongehoord interessante *Stone's weekly*, nu schrijft hij regelmatig in de *NYRB*. In het nummer van 22 februari 1979 staan o.a. interviews met *Sihanouk*, de Joegoslavische schrijver *Mihajlow*, bijdragen van *Stone*, artikelen over kunst en een bijdrage van *Richard Sennet* (De nieuwe kleren van de baas) over pogingen de motivatie van werknemers te vergroten. Ook in de Verenigde Staten blijkt het daarmee slecht gesteld te zijn. *Sennet* citeert de auteurs *Robert S. Gilmour* en *Robert B. Lamb*, die in hun boek *Political Alienation in Contemporary America* (1975) aantonen dat: 'terwijl minder dan eentiende van de handwerkers van de mensen in vrije beroepen en van de technici die zij voor hun studie ondervroegen zeer ontevreden waren — met een sterke argwaan jegens mensen met macht en met tegenzin in het eigen werk — 40 procent van de werknemers in de

dienstensector en éénderde van de industrie-arbeiders zich ontevreden voelden.' In de artikelenbundel *Work in America: The Decade Ahead* (red. *Clark Kerr* en *Jerome Rostow*, 1979), schrijft *Daniel Yankelowich* dat 'de nieuwe werkers dikwijls aan hun baan beginnen met de wil om hard en produktief te werken.

Maar als de baan niet oplevert wat ze ervan verwachten — als ze er niet de stimuli in vinden waar ze naar uitkijken — dan verliezen ze hun belangstelling. De pre-occupatie met zichzelf, hetgeen het kenmerk is van de waarden van de nieuwe generatie, heeft tot gevolg dat men de last om stimuli te geven voor hard werken directer op de schouders legt van de werkgever dan in het oude waardenstelsel.'

De crisis in de arbeidersbeweging:
Het citaat is te vinden in de inleiding van het in 1928 gepubliceerde boek 'De weg naar eenheid', geschreven door *Henriëtte Roland Holst*.

Planning op de eenbaansweg

Welzijnsdenken vanaf 1946

Socialistische welzijnspolitiek, een handreiking voor lokaal en provinciaal beleid, samengesteld door de werkgroep welzijnsbeleid van de sectie gemeente, gewest en provincie van de Wiardi Beckman Stichting.

Uitgeverij Kluwer, Deventer.

Vijf auteurs en dertien mensen uit de werkgroep staan garant voor de inhoud van de Socialistische welzijnspolitiek. Logisch dat er gestart wordt met een overzicht van welzijnsdenken vanaf 1946. Zo'n kort overzicht maakt het gemakkelijk om gemaakte fouten – het meegaan met de groeifilosofie van de materiële welvaart in de verzorgingsstaat – toe te geven.

De verzorgingsstaat met, naast zijn goede eigenschappen, de kwalijke nevengevolgen van prestatie, competitie en consumptie, waarbij de sterken sterker en de zwakken zwakker worden, alhoewel beschermd van de wieg tot het graf.

Of zo'n staat veel ruimte heeft voor welzijn, te interpreteren als actief participeren in een democratie, moet vrijwel negatief worden omschreven. De auteurs doen dat ook dapper, wat ook de koers van de PvdA geweest mag zijn. Die koers krijgt gemakkelijk, achteraf, een stevige veeg uit de progressieve pan. Goed. Uitstekend. Distantie is op zijn plaats, zelfkritiek ook. Inmiddels is het natuurlijk wel zo dat de verzorgingsstaat doorzet in nieuwe structuren met gewilde voorzieningen voor de volwasseneducatie, maar daarover gaat dit boek niet.

Afgezien van vele holle fraselogieën over meedoen aan het economische en culturele leven op 'voet van gelijkheid' en dergelijke – ik verwijs bijvoorbeeld naar de bladzijden 22, 23, 24, 28, 31, 34 en 36 – biedt deze studie, hoe populair ook gehouden, bepaald geen inzicht in het oerwoud van welzijnsvoor-

zeningen, laat staan in welke richting dat oerwoud uitgedund, schoongekapt of herkaveld moet worden.

De versnippering, verkokering en institutionalisering worden wel vermeld, maar daartegenover stelt men als het tovermiddel de decentralisatie, terwijl het welzijnswerk natuurlijk de mensen niet, bij voorbaat, mag aanpassen aan de bestaande maatschappij. Dat dank je de koekoek. Dus het tweede toverwoord te voorschijn gehaald: emancipatie.

Voeg je die twee gegevens samen dan krijg je: welzijnspolitiek is lokale politiek. De vier voorwaarden waaraan voldaan moet worden wil deze politiek socialistisch zijn staan op bladzijde 55. In die politiek gaat het niet primair om 'meer' (geld en voorzieningen) maar vooral om 'anders' en 'beter', wat natuurlijk een leuke filosofie is, nu een tijd van bezuinigingen aanbreekt en de vrijwilligers in raken, maar dat terzijde. Dat anders en beter vraagt om andere plannings, prioriteiten, beleidslijnen en woekeren met financiële ruimten. Akkoord, dat is realisme. Maar socialisme is dat de betrokkenheid van de bevolking juist bij deze planning zeer groot moet zijn (zie bladzijde 61). Het woord 'moeten' is een onmachtwoord. De bevolking is nu juist gewend aan de effecten van de verzorgingsstaat, waarbij activiteit van onderop is doodgemaakt of weggesnoeid, afgezien van vitale actie-bewegingen, zoals de vrouwenbeweging bijvoorbeeld, die overigens toch nog slechts minderheden bereikt. Maar goed.

Vanachter de planningstafel geschreven met een socialistische welzijnspolitiek in het achterhoofd, als referentiekader, klinkt het wel allemaal heel mooi. Daar niet van.

De keuze voor de projectorganisatie, waarbinnen de gedecentraliseerde planning waar moet worden, met inspraak van de bevolking en bewustwording van deze zelfde groep, is een logisch gevolg van het afwikkelen van de gevolgd gedachtengang.

Of het feitelijk veel zoden aan de dijk zal zetten, deze voorgeplande vorm van bewust moeten worden van de basis is de vraag.

Vanuit het Studiecentrum *ncvo* weet ik in ieder geval dat, wat de planning betreft van welzijn, er nog veel te leren valt in de gemeenten en er een groot gat zichtbaar wordt: de bevolking. Deze schittert door afwezigheid.

Als politicus kun je dan natuurlijk zeggen: O.K., daar zijn wij niet verantwoordelijk voor. Wij creëren de kaders. Als de bevolking van die kaders geen gebruik maakt is dat haar verantwoordelijkheid en hebben wij, als politici, daar geen boodschap aan. Anders gezegd: de bevolking is niet in staat tot concreet sociaal-democratisch handelen en moet daar dan maar zelf de zure vruchten van plukken.

Waarschijnlijk zit die houding onder de tekst, die ik las. Als dat zo is zit er een aspect in van struisvogel-gedrag.

Er wordt in de structuur-analyse een tegenmodel van handelen gecreëerd, terwijl de realiteit dan maar moet volgen. Feitelijk volgt die realiteit niet, of langzamer dan planners en politieke denkers in hun analysedrift, met planningsgevolgen, zouden willen.

Kortom het boek blijft opgesloten in de politieke regio's en dropt de opvattingen en ideeën van bovenaf. Welzijn wordt als het ware ingeëngd tot welzijnspolitiek en de controlemiddelen, die de politiek heeft om de gedropte opvattingen op te eisen voor concrete uitvoering.

Wat er gebeurt binnen basisgroepen, actiegroepen, achtergestelden en dergelijke? Daarover breekt kennelijk niemand zich het hoofd, wat deze uitgave betreft.

Wanneer je er vanuit zou gaan, zoals *Kuypers* doet in het maandblad *Vorming* (nr. 3, maart 1978), dat decentrali-

satie versterking, indirect en direct, van de staatsmacht betekent, dan wordt de lekker weglezende politieke welzijnsanalyse zelfs bedenkelijk van aard.

Persoonlijk wacht ik de gevolgen van de decentralisatiepolitiek liever maar even af, me wel realiserend dat planning en realiteit stevig buiten elkaar staan en dit WBS-cahier in dat opzicht verbaal geweld hanteert dat op den duur gewelddadige gevolgen zal hebben bij ambtenaren, welzijnswerkers en politici en dus bij werk en werksoorten. Of de bevolking daarmee gediend is?

Die vraag wordt in het lichtpaarse boekje niet beantwoord. Men praat over de bevolking zonder de bevolking, opgesloten in abstracte welzijnsopvattingen en -ideeën.

Voorzover die pleiten voor democratie en emancipatie, waarbij de achtergestelden aan de bak moeten raken, moet je als lezer kiezen wat je zelf politiek wilt. Als die wil synchroon loopt met de socialistische welzijnspolitieke mededelingen in dit boekje komt de vraag of de eenzijdige weg van de planning aantrekkelijk lijkt.

Wat mij betreft is er sprake van éénrichtingsverkeer, waarbij het gevaar van botsingen met tegenliggers – werkelijke bewegingen van onderop – niet uit kunnen blijven.

Ben Bos

socialisme en democratie 1979/4

Terugblik maart

- 145 Dolf Toussaint
AR-partijraad
- 146 Johanna Fortuin
Moederschap

Democratisch-socialisme

- 149 Marcel van Dam
Verloren illusies zijn gevonden waarheden
Een opgewekte beschouwing over strategieën, politiseren en polariseren, waarin wordt aangetoond dat de revolutie van de jaren zestig gelukt is, de restauratie niet is doorgegaan en de PvdA een mooie toekomst wacht.

Sociaal-economische vraagstukken

- 155 C. de Galan
Een nota, een resolutie en een congres over economie
De voorzitter van de commissie, die op verzoek van het PvdA-bestuur een nota over economie heeft geschreven, is eens nagegaan wat er na voltooiing van dit stuk, in de pers en in de partij is gebeurd. Een verslag.

Democratisch-socialisme

- 161 Roel in 't Veld
De toekomstige effectiviteit van de Partij van de Arbeid
Een PvdA-commissie, wel de commissie-Van Thijn genoemd, bestudeert de partijdemocratie. Leden van die commissie schrijven notities, over onderwerpen als participatie en effectiviteit. *SenD* brengt die stukken in de openbaarheid.
- 173 Coos Huijsen
Beperkte participatie beperkt de participatie
Veel leden van de PvdA komen uit andere partijen. Hoe 'anders' is de PvdA? De bevindingen van een ex-CHU-lid.

Poëzie

- 176 H. H. ter Balkt
De Unie van Utrecht
De Unie van Utrecht (1579) wordt luidruchtig herdacht. Met congressen en manifestaties. De cultuur komt aan zijn trekken. Poëzie Hardop verzorgt een met bravo geroep omrankte avond. De dichter H. H. ter Balkt leverde daaraan een eigentijdse bijdrage.
'Op de straet daer vlieght ...'

Politiek

- 182 Wouter Gortzak
De partij die bijna altijd gelijk heeft
Bij de verkiezingen van '77 werd de CPN in de pan gehakt. Een nieuwe coalitie moet die partij toch in de regering brengen. In de toekomst.

Documenten

- 196 Michele Wallace
De mythe van de zwarte supervrouw

Signalementen

- 199 *Schrijvers en politiek*

Boeken

- 204 Bart Tromp over *Inzicht en uitzicht*, J. M. den Uyl
205 H. M. de Lange over *Gesprekken en Geschriften*, Jelle Zijlstra

---

Denkt de AR na het najaar '80 illegaal verder te kunnen gaan?
Goudzwaard, De Boer, Albeda Hoogendijk (vlnr) op de partijraad van de AR in de Flevohof.

Moederschap

Toen ze zo'n vijftien, zestien jaar oud waren, mijn dochter en pleegdochter, toen begon het. Die luchtige opmerkingen bij terloopse conversaties in de trant van: O, uw kinderen zijn al (vul in naar wens) 15, 16, 17, 18, 19, 20 jaar? Nou da's toch bijna volwassen, dus daar zult u nauwelijks nog naar hoeven omkijken'. Eén keertje maar had ik de moed om terug te bijten: 'En u? Bent u getrouwd? Vast wel met een gehéél volwassen iemand? Daar heeft u dan zeker helemáál geen omkijken meer naar?!'

Dit zogenaamde 'omkijken naar' mijn nu, beide, alreeds 19-jarige dochter en pleegdochter verdichtte zich de afgelopen maand zelfs zozeer dat het deze maart echt domineerde. De één had een week vol schoolonderzoeken die meetelden voor het eindexamen, een week die er eerst dreigend aankwam, er toen zenuwslopend dag en nacht was en tenslotte afebde in cijferuitslagen. De ander had moeilijkheden met haar vriend en begon dingen te doen die mij erg verontrusten. De dominantie van dit zogenaamde 'omkijken naar' zit hem niet in de meetbare klokke-tijd dat ik bezig ben met de één of de ander te praten, kopjes thee te zetten, boeken uit te zoeken voor literatuurlijsten of scripties, mijn dagindeling af te stemmen op de hunne of te zorgen dat er elke dag een schoon gestreken hemd is. Het zit veel meer in de verwarring, de oplaaiende angsten en de dreigende of uitbrekende conflicten.

Verstandelijk vind ik dat mensen van 17 en 18 en 19 jaar eerst al veel en later zo ongeveer alles zelf moeten beslissen. Verstandelijk besef ik dat dit betekent fouten maken en de onaangename consequenties van die fouten dragen. Bovendien weet ik dat ik zelf vallend en opstaand door het leven ging en ben ik er niet zeker van dat mijn blunders van vandaag echt kleiner zijn dan die van gister. En toch breekt me het angstzweet uit en kan ik niet slapen als ik vrees dat de één zal zakken voor het examen of de ander een stap zal doen die haar bitter zal berouwen. Bij die angst om hen voegt zich de angst zelf als moeder te zijn te kort geschoten: 'Wat heb ik misdaan dat het geen stralende, gezonde, immer probleemloos gelukkige jonge mensen zijn geworden?' Het antwoord is natuurlijk heel eenvoudig: omdat ik net zo machteloos ben als alle andere mensen. Dat moet ik emotioneel dan wel even incasseren.

Jagen de omstandigheden (examen; relationele stap) mijn angsten op dan kom ik gevoelsmatig enorm in de knoop met die verstandelijk gegeven beslissingsvrijheid. Ik moet dan ongelooflijk op mijn hoede zijn voor uitvallen in de trant van: 'Nou je wist toch drie maanden geleden al dat je een schoolonderzoek zou hebben! Had je maar niet zo vaak uit moeten gaan! Eigen schuld!' (En dus niet de mijne....) of 'Ik heb je toch meteen gezegd dat die jongen niet deugt! Nou zie je 't zelf! Eigen schuld!' (en gelukkig niet de mijne...).

Natuurlijk duurt wat deze afgelopen maart-maand al heel sterk was, het zogenaamde omkijken naar bijna-volwassenen, voort door de rest van de

maanden en zelfs de jaren. Het rechtlijnige klimmen van de jaren van mijn dochters betekende voor mij geen rechtlijnig afnemen van mijn hoeveelheid 'omkijken' naar hen. Integendeel. Omdat in deze jaren een aantal beslissende sporen voor hun leven worden uitgezet lopen mijn angsten vaak hoog op en vind ik dat juist in deze jaren mijn 'moederschap' meer beslag op me legt. En dat terwijl veel mensen verwachten dat je inzet afneemt. Dat heeft zijn weerslag bijvoorbeeld in mijn werk. De altijd aanwezige spanning tussen thuis moeder zijn of elders werken neemt toe. Voor mij is die spanning misschien extra groot, omdat ik een zogenaamde allenstaande ben (maar daar zijn er tegenwoordig een heleboel van), maar ik denk dat veel moeders net als ik verward merken dat als hun kinderen bijna volwassen zijn ze ineens een stuk meer moeder blijken te zijn dan ze gedacht hadden.

Redactioneel

Hoe fraai ook de bedoelingen achter een tijdschrift, de lezer beoordeelt het resultaat. Vandaar dat redacties hun lezers niet lastigvallen met eventuele 'uitgangspunten van het redactiebeleid', maar deze in hun blad tot gelding proberen te brengen.

De redactie van *SenD* maakt voor één keer een uitzondering op deze regel. Het gaat dan ook om een bijzondere gebeurtenis. Ter gelegenheid van het congres van de Partij van de Arbeid is van deze dikke *SenD*-aflevering een groot aantal extra exemplaren gedrukt, ter kennisname voor de nog niet-geabonneerde afgevaardigden. Uiteraard hoopt de redactie dat hieruit een vaste relatie voortvloeit. Wie nog onbekend is met een blad, wil echter wellicht meer weten over de bedoelingen ervan. Vandaar deze eenmalige publikatie van het redactionele handvat. Als orgaan van de Partij van de Arbeid en haar wetenschappelijk bureau, de Wiardi Beckman Stichting, stelt *Socialisme en Democratie* zich ten doel:

- 1 Bijdragen te leveren tot de verdere ontwikkeling en verdieping van inzichten en theorieën omtrent de politieke, sociale, economische en culturele aspecten van de samenleving in nationaal en mondiaal verband.
- 2 Achtergrondkennis te verschaffen inzake de uit de onmiddellijke actualiteit voortkomende problemen, ten dienste van de partij, haar eigen organen en haar vertegenwoordigers in openbare lichamen.
- 3 De discussie binnen de partij op grond van haar beginselen, mede tot de verdere ontwikkeling en uitwerking daarvan te stimuleren.
- 4 De partij en de 'buitenwacht' op de hoogte te houden van de ideeënontwikkeling in de kring van het democratisch-socialisme, in ruime zin genomen.
- 5 Zo nodig op politieke en ideologische aanvallen of uitdagingen op adequate wijze te reageren.

Bescheiden is de redactie dus niet. Wie abonnee is op *SenD* kan beoordelen of zij haar pretenties waarmaakt. Vandaar dat de redactie hoopt dat veel congresgangers zich zullen voegen bij het groeiende aantal *SenD*-lezers.

Hoe meer kritische lezers, hoe beter het blad.

Verloren illusies zijn gevonden waarheden

Over strategieën, politiseren en polariseren

Politiek stratego is een van de meest geliefde gezelschapsspelen in de PvdA. Omdat ik er zelf zo graag aan meedoe en ik de meeste beschouwingen over dat onderwerp volg, valt het mij op dat zoveel 'strategen' hun theorieën ontwikkelen zonder ook maar een poging te doen om na te gaan aan welke voorwaarden in de maatschappelijke werkelijkheid moet zijn voldaan, wil hun strategie succes hebben en zonder na te gaan of het strategisch doel binnen de horizon ligt. Een strategie heeft nl. tot taak telkens in overeenstemming met de omstandigheden, het algemene doel waarnaar gestreefd wordt, te bepalen. Een strategie moet dan ook telkens aangepast worden aan de politieke en de kracht van de tegenstanders en de ontwikkelingen die zich daar voordoen.

Zo had bijv. de anti-KVP-resolutie van 1969, althans voor de opstellers daarvan, twee bedoelingen:

In de eerste plaats om de PvdA in de oppositie te houden zodat de vernieuwing binnen de PvdA zijn beslag zou kunnen krijgen.

In de tweede plaats om in het kamp van de confessionele partijen nieuwe middelpuntvliedende krachten op gang te brengen, door rechts bij elkaar op te sluiten.

Na de verkiezingen van 1971 waren die doelen redelijk naderbij gekomen (in de KVP was *De Zeeuw* voorzitter geworden, die samenwerking met de PvdA voorstond) zodat het handhaven van de resolutie alleen maar schadelijk voor de PvdA zou zijn.

Toen ik het waagde deze door velen als opportunistisch beschouwde redenering aan het congres voor te leggen, werd ik bijna gelyocht. Toen is pas echt tot mij doorgedrongen dat er voor velen in de PvdA eigenlijk maar één strategie is, tegelijk een ideologie, nl. alleen regeren als links de meerderheid heeft, zodat je echte hervormingen kunt doorvoeren, zonder concessies aan rechts te hoeven doen.

Aan welke voorwaarden zou nu, maatschappelijk gezien, voldaan moeten worden om deze meerderheidsstrategie, niet te verwarren met de zgn. meerderheidsstrategie die een meerderheid van progressieve bewindslieden in het kabinet beoogt, tot een succes te maken?

- 1 De strategie veronderstelt dat voor diep ingrijpende hervormingen een meerderheid onder ons volk is te vinden.
Op grond van alle mij bekende onderzoeken naar de opvattingen van de kiezers moet ik constateren, dat dat maar in beperkte mate het geval is. Men is er vaak zelfs bang voor, want je weet immers wel wat je hebt, maar niet wat je krijgt.
Daar moeten we ons natuurlijk niet bij neerleggen en we moeten al onze overtuigingskracht aanwenden om dat te veranderen, maar een feit is dat

dit soort processen langzaam verloopt. Je kunt nu eenmaal geen ander volk kiezen. Mijn eigen opvatting is dat dit overtuigingsproces sneller verloopt als je de kiezers tijdens een regeerperiode met hervormingsvoorstellen confronteert.

- 2 Een tweede voorwaarde is dat, na het behalen van een meerderheid, de minderheid bereid is de hervormende maatregelen te gedogen. Het voldoen aan deze voorwaarde is minstens zo belangrijk als het verkrijgen van de meerderheid zelf.

Neem bijv. het huurharmonisatiebeleid van *Udink*. Dat was in wetten neergelegd en door het parlement aanvaard.

Er was echter een bijkomstigheid: een forse minderheid van de huurders ($\pm$ 300 000) betaalden de harmonisatieverhoging niet. Als dat beleid niet zou zijn gewijzigd, en ik spreek uit eigen ervaring, zou dat een complete bestuurlijke chaos op dit beleidsterrein hebben veroorzaakt.

'Dat ligt nogal voor de hand', zullen velen zeggen, *'want dat beleid was onbillijk'*.

Maar we hoeven ons echt geen illusies te maken over de zekerheid dat een forse minderheid de belastingmaatregelen of de inkomenspolitiek van een linkse meerderheidsregering onbillijk zal vinden.

Conclusie: Voor het doorvoeren van hervormende maatregelen is nodig dat een meerderheid van de bevolking die maatregelen wenst en dat de minderheid ze toestaat.

En hoe ingrijpender de hervorming is, des te groter zal de meerderheid moeten zijn en des te kleiner zal de minderheid kunnen zijn om de hervormingen te blokkeren.

Dit leidt tot de verrassende conclusie dat de PvdA er goed aan zou doen om, ook als een meerderheid van het electoraat voor links zou kiezen, toch te gaan regeren in een coalitie met het CDA.

Dit zou trouwens minder erg zijn dan het lijkt, omdat het CDA geen rechtse gelegenheidscoalitie meer kan vormen om linkse voorstellen te blokkeren. Het doel van onze strategie, als volkspartij is duidelijk: Het verkrijgen van een zo groot mogelijke steun van de kiezers opdat wij, zo mogelijk bestuurlijk, zo veel mogelijk van onze programmapunten kunnen realiseren.

Hiervoor heb ik gesteld: Een strategie moet afgestemd zijn op de maatschappelijke ontwikkelingen, moet telkens worden aangepast aan de positie en kracht van de tegenstanders, hun strategie en de ontwikkelingen die zich daar voordoen.

Een politiek systeem is open en past zich aan en staat in wisselwerking met de gehele cultuur.

Een analyse van hedendaagse culturele verschijnselen is per definitie speculatief en onvermijdelijk ook subjectief.

Gelukkig lijdt iedereen onder die beperkingen, zodat ik me niet geremd hoef te voelen.

De revolutie is geslaagd

Wat zijn nu de maatschappelijke ontwikkelingen die het meest in het oog springen?

- a Op het hoogtepunt van de economische groei in de jaren zestig vindt een soort revolutie plaats die alle tot dan toe overheersende politieke en maatschappelijke opvattingen omverwerpt.

Pleidooien voor minder economische groei, bescherming van het milieu, een radicale democratisering, het 'afschaffen' van de koude oorlog, seksuele bevrijding, spreiding van inkomen, kennis en macht, tolerantie voor minderheden en echte vrije discussie.

- b In de nadagen van die 'revolutie' wordt het kabinet-*Den Uyl* gevormd, het meest linkse kabinet uit de Nederlandse geschiedenis. Voor wat betreft het afremmen van de ongebreidelde economische groei wordt het op zijn wenken bediend. De internationale economie stort in elkaar. De bewindslieden worstelen niet alleen met de problemen, maar ook met elkaar. Ruzies worden in het openbaar uitgevochten en ook andersoortige incidenten zorgen voor algemeen misprijzen. Resultaat: Een kabinetscrisis gevolgd door een verkiezingsoverwinning van de grootste regeringspartij, die uniek is in de geschiedenis.
- c Ondanks de verkiezingsuitslag wordt een rechts kabinet gevormd, gebruik makend van de maximale rek in de staatsrechtelijke elastiek. Rechts durfde dit aan in de overtuiging dat de reactie op de jaren zestig aanstaande was. Zie de bijdrage van *Rietkerk* in het debat over de regeringsverklaring begin '78, de artikelen van *Duynstee* in *De Telegraaf* van die tijd en het zelfvertrouwen van het CDA, vooral na de verkiezingen voor Staten en Raden.
- d Als reactie op de vorming van het Kabinet-*Van Agt-Wiegel* wordt in linkse kringen de grote matheid van de jaren zeventig uitgevonden. Want ook links was overtuigd van de onvermijdelijke reactie.
- e Het kabinet-*Van Agt* komt met zijn plannen en loopt op tegen een muur van verzet. Talloze plannen moeten worden teruggenomen en het kabinet heeft geen enkel uitzicht om zijn doelstellingen voor 1981 te verwezenlijken. Er moet een wonder gebeuren om te voorkomen dat in 1981 de werkeloosheid en de inflatie en de belastingen hoger zijn dan nu.
- f Terwijl Van Agt iedere week op de televisie is, al was het maar om erwtensoep uit te delen en hij alle voordelen van 'the incumbent' heeft, is bij mijn weten voor het eerst in de naoorlogse geschiedenis het vertrouwen in de zittende minister-president geringer dan in de leider van de oppositie, de alternatieve minister-president. Bovendien winnen in de opiniepeilingen de oppositiepartijen en verliezen de regeringspartijen. In tegenstelling tot wat de doctor in de politieke wetenschappen *F. A. Hogendijk* beweert, een tamelijk ongewoon verschijnsel, althans voor de PvdA.

Dit alles leidt tot een ook voor mij niet verwachte en hoopvolle conclusie, nl. *Jat de revolutie van de jaren zestig is geslaagd en dat de reactie daarop is mislukt.*

Want de reactie, de restauratie, het zijn overigens maar woorden, is wel degelijk geprobeerd.

Partijpolitiek bijv.: De vorming van het CDA was een poging van de confessionele partijen, vooral van de KVP, om zich los te maken van de negatieve gevolgen van de gebeurtenissen van de jaren zestig voor de kerken. De confessie zou niet langer alléén het bindmiddel zijn, maar ook een eigen politiek gezicht.

De derde weg tussen socialisme en liberalisme.

Het moet worden toegegeven: *Aantjes* heeft het echt geprobeerd, en aanvankelijk niet zonder succes. Behalve in de nieuwe verpakking geloofden ook veel mensen in een nieuw produkt. Maar de KVP heeft hem op beslissende momenten de voet dwars gezet. En als hij niet

vanwege zijn verleden zou zijn verdwenen, dan was het wel gebeurd vanwege zijn toekomst.

Het is aandoenlijk, en het verdient ook respect, om te zien hoe de voormalige loyalisten en de nieuwe dissidenten (*Goudszwaard* c.s.) proberen om zich uit het door de KVP gesponnen web te bevrijden. Maar hun voortdurende nederlagen accentueren alleen maar dat het CDA als nieuw begin van een echte geïnspireerde politieke partij is mislukt. *De Zeeuw* was toch een ziener.

Het mislukken van de reactie blijkt ook programmatisch. Want ga de issues maar eens na die sinds het eind van de jaren zestig centraal stonden.

Welke politicus, van welke grote partij dan ook, durft het nog aan om te pleiten tegen verkleining van inkomensverschillen? Zelfs Wiegel praat over de zwaarste lasten op de sterkste schouders.

Welke politicus zit nog 'unvervroren' op de lijn van de onbeperkte economische groei? De WIR en de SIR liggen *Van Aardenne* voor in de mond.

Welke politieke partij heeft het behoud van een goed milieu niet hoog in het vaandel?

Wie durft zich nog te verheffen tegen een verdergaande democratisering? Wie kan zich nog voorstellen dat de fractieleiders van de rechtse partijen gezamenlijk bij de minister van cultuur aandringen op het verbieden van een links tv-programma (zoals toentertijd gebeurde met 'Zo is 't' met steun overigens van de liberale VVD)?

Welke grote partij durft nog te zeggen dat andere samenlevingsvormen dan het huwelijk geen recht op erkenning en steun zouden hebben? Enz. Begrijp me goed: ik weet heus wel dat het voor een groot deel lege woorden zijn en ik kom er nog wel op terug hoe die houding ontmaskerd moet worden. Maar een feit is dat rechts een wanhopig achterhoedegevecht levert, dat het de hoop op een restauratie heeft opgegeven en dat de politiek er nu op gericht is zoveel mogelijk te verbergen dat zij in feite niet in staat is de vernieuwingsbeweging om zeep te helpen. Uiteraard is het niet zo dat het kabinet geen schade aanricht. Integendeel. Ze mogen dan niet in staat zijn de klok echt terug te zetten, ze hebben hem wel stilgezet. En de toekomst wordt nu eenmaal met het heden gekocht. Maar dat neemt niet weg dat het kabinet-Van Agt-Wiegel hopeloos in de verdediging zit en haar greep op de gang van zaken meer en meer verliest. Wat het kabinet rest is het leggen van rookgordijnen om te voorkomen dat de mensen in de gaten krijgen wat ze aan het doen zijn.

Een goed voorbeeld daarvan leveren de bewindslieden van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Tot nu toe zijn zij er niet in geslaagd ook maar één eigen voorstel ongeschonden door de kamer te halen.

Het regeerakkoord CDA-VVD durft men, vooral op die punten waar het afwijkt van het progressieve regeerakkoord, uit angst voor de oppositie, niet uit te voeren. Niettemin moet men bezuinigen. Maar ook daar durft men niet voor uit te komen en men dient een begroting in, die zo lek is als een mand en waarvan de nadelige gevolgen pas na 1981 zichtbaar zullen worden.

Ook de door het kabinet voorgestelde abortusregeling is een uitgesproken voorbeeld van het defensieve karakter van het kabinetsbeleid. Van de echte principes van het CDA op dit punt is niets overgebleven. Wel wordt een tamelijk immorele poging gedaan om het gezicht te redden door een

norm in de wet op te nemen, waarvan de VVD dan weer mag zeggen dat het niets te betekenen heeft. Bovendien wordt de vrouw die die moeilijke stap moet maken tevoren een soort biecht afgenomen.

Dat de VVD bereid is daaraan mee te werken, maakt alleen maar duidelijk dat voor hen het Catshuis best een mis-ser waard is.

Maar vast staat, en dat is van belang, dat aan de nu in de praktijk bestaande vrijheid van de vrouw om zelf te beslissen, niets meer kan worden veranderd, welke wet er ook komt, en dat het hele abortusontwerp niets anders is dan een poging om dat feit te verstoppen, zodanig dat zowel CDA als VVD aan hun kiezers een tegengestelde uitslag kunnen geven. 'Een knappe prestatie' noemde Rietkerk het cynisch. Een onaanvaardbaar gesjoemel met de rechten van de vrouw, zeggen wij.

Het kabinet een mislukte gok

Alles overziende kun je tot geen andere conclusie komen dan dat de gok van *Van der Grinten*, Van Agt en Wiegel is mislukt.

Het CDA als nieuw begin voor een echte politieke partij is mislukt.

De reactie slaat niet aan bij de kiezers, de neergang van de confessionele partijen die sinds 1963 aan de gang is, gaat verder. Iedere vier jaar worden er zo'n vijftien zetels door nieuwe kiezers toegedeeld.

Het CDA hoeft daar structureel niet op te rekenen.

Het beroven van de identiteit van ARP en CHU zal waarschijnlijk de neergang ook in die kringen versnellen.

De VVD ziet dat gebeuren en zoekt wanhopig naar mogelijkheden om ook zonder het CDA ooit nog eens aan de bak te komen.

Het CDA staat voor de keuze Van Agt af te danken voor de verkiezingen of hem te laten vallen na de verkiezingen. Waarschijnlijk wordt de definitieve fusie van KVP, CHU en ARP gekocht met het eerste.

De VVD moet kiezen voor een eeuwig durende oppositie onder Wiegel (of opvolgers van die signatuur) of zich neerleggen bij het verlies van de conservatieve vleugel in de hoop nog eens mee te mogen doen.

Wat moet nou tegen de hier geschetste maatschappelijke en politieke achtergrond de strategie van de PvdA zijn.

Dat lijkt mij nogal simpel: Gewoon niet zeuren over de strategie. Het doel is immers om een zo groot mogelijke steun van kiezers te krijgen, opdat wij zoveel mogelijk van onze programmapunten kunnen realiseren.

Welnu, onze politieke tegenstanders voeren, ongewild, en onmachtig om tegen de maatschappelijke onderstroom op te roeien een politiek die de PvdA als eigen strategie nooit had kunnen bedenken.

Onze beste strategie is dan ook om ze hun gang te laten gaan.

Dat betekent uiteraard niet dat we lijdelijk moeten toezien en dat hebben we ook niet gedaan. De oppositie moet zich m.i. langs twee lijnen voltrekken:

- 1 Het leveren van alternatieven voor het beleid van het kabinet-Van Agt-Wiegel. Wat dat betreft heeft de fractie niet stilgezeten. De volgende uitgewerkte plannen zijn tot stand gekomen.
  - a Werkgelegenheid door solidariteit; Een alternatief voor het sociaal-economisch beleid zoals neergelegd in Bestek '81.
  - b Voor hetzelfde geld beter; Een alternatief woningbouwprogramma.
  - c Werkgelegenheid in de gezondheidszorg.
  - d Arbeidsplaatsenplan onderwijs.

- e Arbeidsplaatsenplan landbouw.
- f Energiebesparing volgens werkgelegenheid door solidariteit.
- g Het scheppen van arbeidsplaatsen bij het openbaar vervoer.
- h Arbeidsplaatsenplan CRM.

Alles bij elkaar een behoorlijk plan van de arbeid van hoge kwaliteit. Het is alleen zo jammer, dat betrekkelijk weinig van de inhoud van die stukken is doorgedrongen tot het kader van de partij.

Een partij in actie betekent toch niet alleen dat opvattingen die aan de basis leven naar boven komen?

Een partij als de onze heeft toch ook tot taak om het beleid dat wij voorstaan te vertalen voor onze kiezers?

- 2 Het blootleggen van de verduisteringspolitiek die vooral door het CDA wordt gevoerd. Het is diep treurig, maar waar: het CDA besteedt minstens de helft van haar energie om te voorkomen dat de kiezers te weten komen wat ze in werkelijkheid doen.
- Ze zijn ware meesters in het formuleren van moties waaruit de kiezers de indruk moeten krijgen dat ze ergens tegen zijn (of voor) terwijl in werkelijkheid het tegendeel gebeurt, met hun instemming.
- Het kabinet beweegt zich meer en meer in een richting waarbij het parlement met opzet informatie onthouden wordt, om te voorkomen dat ze onder het spervuur van de oppositie komt te liggen.
- Het is uiterst bedenkelijk dat een meerderheid van het parlement telkens bereid blijkt dit onparlementaire gedrag te dekken. Naar mijn opvatting is de oppositie te snel geneigd zich daarbij neer te leggen.
- Het politieke proces veronderstelt dat aan de kiezers een aantal keuzen worden voorgelegd.
- Het verbergen daarvan getuigt van het nastreven van andere doeleinden dan meedoen aan het politieke proces. Dat is bij de KVP ook vanouds het geval geweest. Niet het werven van kiezers op grond van een politieke stellingname stond centraal, maar het verwerven van macht ondanks de politieke stellingname. Vooral na het vertrek van Aantjes heeft het CDA zich op dit punt de ware erfgenaam van de KVP getoond.
- De taak van de PvdA-fractie moet zijn om net als in het begin van de jaren zeventig deze non-politiek genadeloos aan de kaak te stellen.

Wij noemen dat politiseren, zij noemen dat polariseren.
Nou en?

Marcel van Dam is Tweede Kamerlid voor de PvdA.

Een nota, een resolutie en een congres over economie

De voorzitter van de PvdA-commissie ging eens na wat er met de nota over de economie is gebeurd. Het verslag van zijn bevindingen staat hieronder afgedrukt. Het lag in de bedoeling een en ander vergezeld te doen gaan door een pleidooi van E. Biesmeyer en H. A. Haccoû voor een andersoortige presentatie van resoluties, om een betere discussie daarover mogelijk te maken. Een overvloed aan kopij (en de bijzondere lengte van het stuk) hebben dit, uiteindelijk verhinderd. De Wiardi Beckman Stichting zal het stuk (met een voorbeeld hoe zo'n resolutie er dan zou uit komen te zien) nu als brochure doen verschijnen.

In de voorbereiding van zijn congressen pleegt de PvdA niet over één nacht ijs te gaan. Er zijn omvangrijke stukken, amendementen, afdelingsvergaderingen, voorbereidingsbijeenkomsten en nog meer. Alles is vrij nauwkeurig in termijnen vastgelegd. De resultaten zijn er naar. Omtrent 'de economie' zijn er nu voor het congres van april 1979: een congresopdracht, een discussienota met programma van een commissie, een uitvoerige concept-resolutie van het partijbestuur, honderden amendementen en een gewijzigde resolutie voor het congres zelf. Al met al een boeiende verzameling, waarin echter sommige beschouwers van buiten de partij de weg enigszins zijn kwijtgeraakt. De commissie heeft een stuk geproduceerd waaraan terecht de naam discussienota is gegeven en zij heeft daar haar eigen programmatische denkbeelden aan gekoppeld. Het PB heeft op basis daarvan een eigen resolutie geformuleerd en dat is het partijstuk, dat vervolgens is geamendeerd. De commissie is niet de PvdA en het uiteindelijke congresstandpunt hoeft door de commissie niet te worden gedeeld.

Het is nuttig dit in het achterhoofd te houden en daarbij te bedenken hoe zo'n commissie werkt. Zij bestaat uit een aantal mensen met een drukke werkkring en niet geheel parallel lopende opvattingen, die enkele maanden (waarin de zomervakanties vallen) de tijd krijgen om een korte en begrijpelijke nota samen te stellen. Er was dus geen jarenlange studieperiode aanwezig, noch iets wat leek op full-time beschikbaarheid.¹ In de – over het algemeen positieve – reacties op de nota is dat wel eens uit het oog verloren. Ook voor het PB geldt overigens dat het in zeer korte tijd de resolutie heeft moeten samenstellen. Op de achtergrond speelde bij het commissiewerk ook nog een rol dat de Wiardi Beckman Stichting bezig was en is met een eigen economieproject, waarin allerlei aspecten meer worden uitgediept.

Het onderwerp

De nota en de congresresolutie gaan over 'de economische problematiek'. Dat is door de commissie opgevat als het sociaal-economische beleid op

de middellange termijn. Daaromtrent zijn overwegingen, doelstellingen en instrumenten aangeduid. De economische orde is door de commissie niet expliciet in beschouwing genomen, hoewel door enkele commentaren – D. B. J. Schouten in *Elseviens Weekblad* van 25-11-'78 en H. Lockfeer in *de Volkskrant* van 24-2-'79 onder meer – wel die indruk wordt gewekt. Natuurlijk hangen economische orde en economisch beleid samen: het beleid vindt plaats binnen en wordt begrensd door het systeem en het systeem wordt door het beleid partieel gewijzigd. Maar het accent lag hier toch duidelijk op de economische politiek op de termijn van enkele jaren. Dit is ook een verschil met het door beschouwers veelal in vergelijking behandelde CDA-rapport '*Gespreide verantwoordelijkheid*', dat wel expliciet de economische orde tot onderwerp had.

De orde vraagt een fundamentele en langere studie dan de commissie kon leveren. Zo'n studie zou zeer nuttig kunnen zijn. Terecht is er bijv. door *Heertje* in *Roos in de Vuist* van 20-11-'78 op gewezen dat een plaatsbepaling van de PvdA jegens de ondernemingsgewijze productie van het grootste belang is. Ook andere elementen als zeggenschap en structuur van de overheid, pressiegroepen, internationalisering van beleidsbeslissingen enz. zijn essentieel. De nota echter gaat daarover niet. Het PB heeft intussen zowel in zijn inleiding tot de resolutie als in die resolutie zelf (onder meer in de punten 1.2.5-1.2.8) meer aandacht aan de economische orde geschonken. Het heeft beginsel- en verkiezingsprogramma naast de nota als bouwstenen gebruikt. Vanuit de partij is via amendementen om een nog zwaardere beklemtoning van de economische orde gevraagd. Mijns inziens zou dat echter, in een toch al zeer omvangrijke resolutie die primair handelt over de sociaal-economische politiek, misplaatst zijn. Het zou bovendien noodzaken tot een aparte, gedegen voorbereiding. Op een aantal interessante orde-aspecten, die op en tussen de regels in de resolutie zijn verwerkt, kom ik nog terug.

In de discussienota is qua doelstellingen duidelijk de nadruk gelegd op volledige en volwaardige werkgelegenheid en op selectieve welvaarts groei. Afgeleid daarvan krijgen ook verdelings- en productie- en consumptieproblemen veel ruimte. Weinig of geen aandacht is besteed aan (mede)zeggenschap, vrouwenemancipatie en bezinning op het begrip arbeid, hoewel dit laatste wel in de congresopdracht stond. De commissie had er verstandig aan gedaan expliciet te wijzen op de elementen die buiten beschouwing zijn gebleven. Door het PB zijn zeggenschapsverdeling en emancipatie wel in de resolutie verwerkt en wordt voorgesteld aan het begrip arbeid een aparte studie te wijden. Als ik het goed zie, zijn door het bestuur de in de nota waar benadrukte selectieve groei-elementen als milieu-, energie- en grondstoffenproblematiek en ontwikkelingslanden naar de achtergrond geschoven en dat valt te betreuren.

Meer in het bijzonder zitten de toevoegingen van het PB aan het commissieprogramma in de volgende punten uit de resolutie: 1.2.5-1.2.8, 1.9.3 en 4.2.2. over de economische orde, de ondernemingsgewijze productie, nationalisaties, orderings- en planningspolitiek; 2.3. over de zeggenschap van werknemers en vakbonden op het niveau van onderneming en bedrijfstak; 2.4.1-2.4.9 over sectorbeleid en de bijbehorende informatie en verantwoording; 2.10.5 en 6 en 2.17.7 over arbeidstijdverkorting; 2.17.5 en 6 over de sociale zekerheid.

Ten dele zijn deze punten algemeen en abstract geformuleerd, ten dele zijn ze juist concreet en nogal detaillistisch. Dit is trouwens iets wat voor de gehele resolutie opgaat. Het betekent dat sommige punten nog nader

in het beleid zullen moeten worden uitgewerkt en geconcretiseerd. Niet altijd zal dit laatste even gemakkelijk zijn. Ter illustratie kan een andere toevoeging van het PB worden genoemd: *'er wordt een maximuminkomen vastgesteld'* (punt 1.8.3). Hoe stelt men zich dit voor? Hoe kan het worden afgedwongen? Geldt het alleen voor inkomens uit arbeid? In de SER is door alle partijen het maximuminkomen als onwerkbaar van de hand gewezen.

Complex

Voordat nader op de amendering door afdelingen wordt ingegaan, is het goed er op te wijzen dat de economie-nota en -resolutie handelen over een zeer complexe materie. Een flink aantal doelstellingen en instrumenten loopt hier door elkaar, die onderling verband houden en die niet altijd tegelijk realiseerbaar en hanteerbaar zijn. Ook de PvdA kan niet ontkomen aan het stellen van prioriteiten en het kiezen uit soms tegenstrijdige doeleinden. De nota kiest in feite voor een optimale combinatie van selectieve groei, werkgelegenheid, rechtvaardige welvaartsverdeling en de beschikbaarstelling van goederen en diensten in overeenstemming met de wensen van de bevolking, dus ter verhoging van de kwaliteit van het bestaan. Er worden met andere woorden een aantal prioriteiten gesteld, die offers op andere onderdelen onvermijdbaar maken. Om enkele opvallende punten te noemen: wie kiest voor het vermijden van nieuwe schaarsten, verkleining van de kloof tussen arme en rijke landen en tegen uitputting van grondstoffen en energie, legt sterke beperkingen op aan de groei van de (individuele) materiële welvaart. Wie kiest voor werkgelegenheid en publieke voorzieningen en sociale uitkeringen, moet reële loonsverhogingen sterk inkrimpen of geheel achterwege laten. Wie de humanisering van de arbeid prioriteit geeft, moet de beloning en de verkorting van de arbeidstijd secundair stellen. Bij al deze keuzen komt dan een besturing van het economisch proces zodanig dat je de doeleinden ook kunt realiseren.

Niet altijd wekt de partij de indruk de noodzaak van keuzen te beseffen en de consequenties van deze keuzen te aanvaarden. Om nog een voorbeeld te noemen: wie speciaal de jeugdwerkloosheid wil opheffen of op de arbeidsmarkt voorrang wil geven aan gehuwde vrouwen, spreekt daarmee tegelijk uit waaraan hij geen voorrang geeft. In de bijna 2000(!) amendementen op de economieresolutie worden soms wensen en eisen op elkaar gestapeld, die niet tegelijk verwezenlijkt kunnen worden. Dit is uiteraard ook een gevolg van de amendering per afdeling: elke afdeling brengt zijn eigen – soms toevallige – voorkeuren naar voren. Het PB heeft in zijn reactie de brei opnieuw gerangschikt en een zekere selectie aangebracht, maar er zijn onvermijdbaar moeilijk te verenigen keuzen ingeslopen. De partij leeft, maar leeft zich ook uit.

Amendementen

Het is niet eenvoudig in de overvloedige amendering op de PB-resolutie enige ordening aan te brengen. Ik doe een poging.

Ten eerste zijn er zoals gebruikelijk zeer vele amendementen die details betreffen, die de formulering of de volgorde willen wijzigen, of die kleine toevoegingen of schrappingen inhouden. Resoluties zijn altijd wel wat fraaier, vollediger of precieser te maken. De partij is niet altijd wars van

een zekere muggenzifterij. Het PB heeft terecht de meeste van dit soort amendementen afgewezen en ze overigens samengevoegd en gestroomlijnd. Er zijn daardoor tekstuele verbeteringen en verduidelijkingen aangebracht.

Even traditioneel zijn opmerkingen die inhouden dat (nota en) resolutie niet voldoende fundamenteel en/of socialistisch zijn. Het is niet steeds duidelijk wat daarmee wordt bedoeld. Belangrijker lijkt mij in elk geval na te gaan of, wat er nu staat, juist is en in overeenstemming met onze beginselen; ik meen dat dit in grote lijnen het geval is.

Wezenlijker zijn amendementen die wijzen op wat men in de (nota en/of de) resolutie gemist heeft. Ik noem enkele van deze onderwerpen met een korte opmerking mijnerzijds.

- De economische orde en bezinning op het begrip arbeid zijn al vermeld.
- Hoe moet maatschappelijke planning worden uitgevoerd, hoe kan zij worden ingevuld? Dit is een goede vraag, die betrekking heeft op centralisatie en decentralisatie, bewerktuiging van de overheid, de ondernemingsgewijze produktie en nog meer. Een pasklaar antwoord is niet voorhanden en al doende zal moeten worden geleerd en is ook al veel ervaring opgedaan.
- Huishoudelijke arbeid, het gezin, enz. Hierop is in de resolutie wel ingegaan en er zijn enkele amendementen door het PB overgenomen. Overigens gaat dit de economische problematiek al gauw te buiten en zou het te betreuren zijn als alles in dit economische keurslijf werd gewrongen.
- De omvang van de publieke sector. De nota spreekt zich daarover duidelijk uit. Het is niet eenvoudig er korte ondubbelzinnige programmapunten over te formuleren, hoewel de resolutie pogingen doet.
- De internationale economische orde en betrekkingen. In de nota en het daaraan gekoppelde programma staat er iets over, maar een verdere uitdieping vraagt een aparte bestudering en een apart congres. In het WBS-project zal er overigens meer aandacht aan worden geschonken.
- De consumentenorganisaties. Deze lenen zich voor nuttige amendering in een resolutie die evenals de nota aan het consumptie-aspect een belangrijke plaats toekent.
- De automatisering komt in nota en resolutie via technologische ontwikkeling en de besturing daarvan aan de orde.
- De eigendomsverhoudingen. Afgezien van wat over de economische orde is gezegd, moet er op worden gewezen dat eigendom van produktiemiddelen minder belangrijk is dan het beheer. Of, zoals Heertje in *Roos in de Vuist* stelde, niet het maken van winst, maar de bestemming ervan verdient de eerste aandacht in de discussie. Een aantal toevoegingen vanuit de partij is nog door het PB, ten dele in gewijzigde vorm, overgenomen en in de resolutie verwerkt. Ik noem van de desbetreffende onderwerpen: regionale planning en politiek; uitbreiding van het aantal sectoren die in gemeenschapshanden moeten komen; verdergaande voorstellen over ondernemingsraden; vergunningen voor overwerk; vervroegde uittreding; en een drietal slotpunten over uiteenlopende deelaspecten. Op een drietal van deze nieuwe punten tot slot wil ik even wijzen, omdat ze voorbeelden vormen van algemene formuleringen waarmee enorme eisen worden gesteld aan het beleid. *'Bevorderen van een ontwikkeling waarbij bedrijven en diensten verplicht worden met inachtneming van hun specifieke karakter in hun werknemersbestand kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt ten*

minste naar evenredigheid op te nemen' staat er nu.

Aannemend dat tot de kwetsbare groepen de jongeren behoren en de ouderen, vrouwen, buitenlanders en ongeschoolden, is dit een ingewikkelde opgave waaraan niet makkelijk te voldoen is. En moeten de anderen er dan uit? Als dit bevorderen echt lukt, zijn daarmee de huidige niet-kwetsbaren tot de kwetsbaren gemaakt. En het laatste punt: *'er wordt een goed stelsel van prijsbeheersing ontwikkeld'*. Een wel heel lakonieke opdracht tot het zoeken naar de steen der wijzen.

Hoofdpijnen

Op enkele hoofddaccenten in de discussienota en de resolutie is al gewezen. Mede ter wille van een gerichte verdere discussie noem ik echter nog enkele centrale tendenties uit beide stukken, die in verschillende commentaren in de pers en elders niet altijd zijn onderkend.

Wat de primaire *doelstellingen* betreft gaat het om – een combinatie van – verbetering van de bestaanskwaliteit, grotere gelijkwaardigheid van mensen, volledige en volwaardige werkgelegenheid en – hopelijk ook nog – selectieve groei. Aan dit pakket heeft de politiek de handen al vol. Indien ook nog worden toegevoegd, zoals ten dele in de resolutie gebeurt, medezeggenschap, regionale aspecten, EEG, betalingsbalans, inflatiebestrijding en consumentenbeleid, dan ontstaat een enorm pakket, hoewel nog steeds alleen de sociaal-economische sector in het geding is. Dit leidt er ook toe dat een veelheid van *instrumenten* wordt genoemd, waarvan sommige tevens een element van doelstelling in zich bergen, althans in de resolutie. Zoals al is opgemerkt, politiek is veelvormig en complex.

In de *overheid* wordt, zoals meestal door sociaal-democraten, een groot vertrouwen gesteld en haar worden vele taken toebedeeld. De nota is wat dit betreft iets terughoudender, maar toch ook nog veeleisend. Het lijkt me gewenst omtrent aard en capaciteiten van de overheid enige relativerende opmerkingen te maken. 'De' overheid bestaat niet; zij wordt gevormd door ambtenaren en bestuurders, door vele departementen en afdelingen, door rijk, provincies en gemeenten. Daartussen heerst concurrentie en naijver, zo goed als samenwerking en een slechts beperkte coördinatie. De overheid kan niet alles doorzien en voorzien, haar handelen is niet per definitie democratisch, laat staan dat zij van socialistisch-democratische gedachten is doortrokken. Het blijft noodzakelijk steeds te overdenken of de overheid bepaalde taken kan vervullen en bevoegdheden moet krijgen.

In dit verband valt op, dat in resolutie en amendementen veelal de *decentralisatie* naar lagere bestuursorganen of het bedrijfsleven in ruime zin in abstracto wordt beleden, maar dat in concreto vaak naar centralistische maatregelen, dwang en vergunningen wordt gegrepen. Ik meen dat men zich omtrent decentralisering niet te veel illusies moet maken. Alleen de centrale overheid kan veelal de zaken voldoende overzien, heeft potentieel de nodige macht en kan de reikwijdte van het beleid voldoende breedheid geven om alle betrokkenen te omspannen. Bij alle gepolitiseer, gemaatregel en ordening valt overigens op dat de partij van een *geleide loon- en inkomenspolitiek* niet veel moet hebben. Weliswaar staat in de resolutie (punt 1.9.1), in navolging van het commissievoorstel, dat het parlement 'onderling samenhangende beslissingen' moet kunnen nemen, over de richting van de ontwikkeling

van de investeringen en de inkomens, en bij amendement is hieraan het woord 'bindende' toegevoegd, maar er zijn uit de partij voldoende tegengeluiden te vernemen. Zo is aan punt 2.10.12 toegevoegd, dat 'eenzijdige geleide loonpolitiek, die alleen de werknemersinkomens raakt, wordt afgewezen'. Het zou beter geweest zijn als juist wel voor geleide loonpolitiek was gekozen, zij het onder vervulling van een aantal voorwaarden, omdat een overheid die aan alle genoemde beleidsdoelstellingen moet voldoen, dit instrument eenvoudig niet kan missen. Het past logisch in de rest van de resolutie, zoals vooral door *Van den Doel* en trouwens ook door mijzelf al herhaaldelijk is betoogd. Het voorgaande punt hangt samen met de tendentie – in de resolutie en de amendementen meer dan in de nota – tot 'vakbondsconform denken'. In allerlei punten wordt ten aanzien van regelingen, bevoegdheden, informatieverschaffing en overeenkomsten zoals de apo's sterk in de richting van de vakbeweging gewezen. Soms lijkt mij dat terecht, maar er zit te veel een automatisme in van 'wat de vakbeweging doet is welgedaan'. Te weinig spreekt het besef dat vakbonden groepsbelangen behartigen, dat lang niet alle werknemers georganiseerd zijn, dat soms een keuze nodig is tussen overheid en pressiegroep of bijvoorbeeld tussen ondernemingsraden en vakbonden of bedrijvenwerk. Bovendien denkt 'de' vakbeweging in Nederland niet uniform, zelfs niet binnen één centrale. Ongetwijfeld lopen de denkbeelden van PvdA en FNV en veelal CNV grotendeels parallel, maar er zijn verschillen in opinie, in arbeidsveld en in belangen die worden behartigd. Men denke in dit verband bijvoorbeeld aan de ambtenarensalarissen.

Dit alles neemt overigens niet weg, dat de resolutie en nog sterker de nota duidelijk stellen dat particuliere *inkomensmatiging*, waaronder loonmatiging, geboden is (zie in de resolutie bijv. punten 2.5.6, 2.10.12 en 2.13.1). De PvdA kiest – opnieuw – heel helder voor publieke voorzieningen en sociale uitkeringen, voor groeibeperking, voor werkgelegenheid en solidariteit. Deze duidelijkheid lijkt mij prijzenswaardig en ze is door de afdelingen ook niet bestreden. Aangenomen mag worden dat het congres deze keuze bevestigt. Daarmee is het plan van *Den Uyl* van 1977 overeind blijven staan. Het is lang niet het enige onderdeel waarin de resolutie opvallend afwijkt van het huidige regeringsbeleid, het is wel een centraal punt in het sociaal-economische beleid van de komende jaren.

C. de Galan is hoogleraar economie aan de Rijksuniversiteit te Groningen; was voorzitter partij-commissie economie.

Noot

- 1 Wel is dankbaar gebruik gemaakt van een aantal commentaren op een eerste concept-nota, die door daartoe aangezochte geestverwanten zijn ingestuurd.

De toekomstige effectiviteit van de Partij van de Arbeid

In 1978 heeft het bestuur van de Partij van de Arbeid een 'commissie partijdemocratie' ingesteld, naar de voorzitter ervan ook wel de 'commissie-Van Thijn' genoemd. Deze commissie, een rechtstreeks uitvloeisel van de problemen ondervonden bij de mislukte formatie van het tweede kabinet-Den Uyl, is inmiddels aan het werk gegaan. Aan de hand van een aantal door Ed van Thijn geformuleerde vragen schrijven commissieleden beschouwingen, deze worden door anderen van commentaar voorzien en in commissievergaderingen besproken. De 'notities', de commentaren daarop en de resultaten van de discussies leveren vervolgens het materiaal op grond waarvan voorzitter Van Thijn en secretaris Van den Boomen hun rapport zullen schrijven. Een betreuenswaardig gevolg van zo'n (overigens lofwaardige) aanpak is dat de 'buitenwereld' slechts kennis neemt van het eindrapport, maar interessante voorbeschouwingen niet onder ogen krijgt. De redactie van SenD, heeft de commissie daarom toestemming gevraagd de verschillende beschouwingen te mogen afdrucken. Dat deze toestemming verleend werd blijkt uit onderstaande beschouwing van commissielid In 't Veld. In volgende nummers van S en D zullen de andere verhandelingen worden gepubliceerd. Ed van Thijn had In 't Veld de volgende vraag voorgelegd: 'Hoe zouden op grond van de ervaringen in de afgelopen tien jaar (oppositie-, regeer- en formatieperiode) de bestaande 'omwentelingen' zodanig kunnen worden uitgebouwd dat de effectiviteit van onze organisatie verder wordt vergroot.' Met toestemming van de commissie vertaalde In 't Veld de vraag in 'hoe de effectiviteit van de PvdA in de naaste toekomst zou kunnen worden begroot, zonder dat de recente historische ontwikkeling wordt veronachtzaamd'. In zijn beschouwing omschrijft hij achtereenvolgens wat men onder effectiviteit van een politieke partij in het algemeen kan verstaan, wat die term voor de PvdA inhoudt, onder welke voorwaarden grotere effectiviteit bereikbaar is en tenslotte welke besluiten of afspraken zouden zijn te nemen dan wel te maken.

Effectiviteit

In het algemeen spreekt men van grotere effectiviteit naarmate de effecten van beslissingen en/of handelingen meer in overeenstemming zijn met tevoren vastgestelde doelen.¹

Men neemt aan, dat individuen er zulke doelen op na houden en naar verwezenlijking daarvan streven. Voor een organisatie echter geldt niet hetzelfde: 'de' organisatie als zodanig heeft geen doelen op dezelfde wijze als waarop een individueel mens die kan hebben. Wel kunnen formuleringen van doeleinden zijn opgenomen in gezaghebbende uitingen van die organisatie: besluiten, documenten, toespraken. Het zal

afhangen van de binnen die organisatie bestaande opvattingen en procedures, of personen zich al dan niet gebonden achten aan zulke uitingen.

Zijn dergelijke gezaghebbende uitingen aanwezig, dan is het voor waarnemers althans in beginsel mogelijk te toetsen of handelingen van personen en organen van die organisatie effecten opleveren die een bijdrage vormen tot verwezenlijking van die doelen.

Die toetsing kan plaatsvinden, ook zonder de veronderstelling, dat personen en organen ook steeds overeenkomstig de zojuist vermelde gezaghebbende uitingen zullen handelen.

Zo'n veronderstelling zou immers ook vreemd zijn: personen binnen een organisatie zullen zich immers vaak wel wat gelegen laten liggen aan de doelen zoals 'door' de organisatie geformuleerd, maar er daarnaast ook eigen motieven voor bepaalde handelingen op na houden.

Zolang er echter organisatie-doelen bekend zijn, zal de *toetsing* zich daartoe kunnen beperken. Zou men een *verklaring* willen geven van handel en wandel van een organisatie, dan dient men wel degelijk ook motieven van personen in de beschouwingen te betrekken.

Zijn doelen van de organisatie niet in gezaghebbende uitingen vastgelegd, dan kan men proberen ze te construeren. Dit kan òf door formuleringen te kiezen die zo breed zijn, dat men ze als algemeen aanvaard kan beschouwen òf door een òf ander beslissingsproces op gang te brengen waaruit zulke uitingen voortkomen of doordat men een gedragsregel opstelt en aantoot dat handelingen van personen en organen binnen de partij met deze regel alleen in overeenstemming zijn te brengen.

Voor het doel van deze bijdrage komt alleen de volgende werkwijze in aanmerking (wij willen immers aangeven welke gedragslijnen en institutionele verhoudingen in de toekomst gewenst zijn om redelijke doelen te verwezenlijken): Wij zullen trachten een aantal van die doelen onder woorden te brengen en daarbij proberen hun onderlinge verhouding aan te geven. Daarna ontwerpen wij enige gedragslijnen, verhoudingen en afspraken. Het is mogelijk dat wij ook achtereenvolgens verschillende soorten van fouten maken: wij kunnen 'verkeerde' doelen formuleren en/of daaruit 'verkeerde' dingen afleiden.

'Verkeerd' werd tussen aanhalingstekens geplaatst omdat er in casu geen sprake is van een absoluut waarheidsbegrip doch slechts van een begrip waarheid, dat op overeenstemming berust.

Doelen

Volgens 'het boekje' zijn doelen van een rationele eenheid op te bouwen als een hecht ineengevlochten breiwerk van formuleringen omtrent wat wenselijk is en/of wordt nagestreefd. Formuleringen op een meer concreet niveau zijn dan af te leiden uit meer abstracte. Recente beschouwingen hebben zo niet aangetoond dan toch waarschijnlijk gemaakt, dat die strikte logica in formuleringen van doelen slechts schijn is.²

Zelfs als het zinvol zou zijn de partij-organisatie als een rationeel wezen te beschouwen, zou een totaal- beeld van doelen niet volgens het boekje zijn te geven; daarvoor is het actiepatroon van een grote organisatie veel te complex.

Doelen van de 'rationele' partij-organisatie zouden bepaalde verbindingen

kennen met denkbeelden over de gewenste inrichting van de samenleving. De functionering van de partij zou immers een bijdrage moeten leveren – een instrument zijn – voor de verwezenlijking van de 'noodzakelijke' maatschappelijke veranderingen. De huidige Partij van de Arbeid voldoet in twee opzichten niet aan de zojuist gestelde eisen: Ten eerste bestaat er niet zo iets als een eensluidende, strikt samenhangende verzameling van ideologische oordelen omtrent de inrichting van de samenleving (buiten beschouwing blijft of zo'n ideologie denkbaar is).

Ten tweede bestaat er tussen personen dan wel groepen binnen de partij, die gelijklopende inhoudelijk-politieke opvattingen huldigen, aanzienlijke verscheidenheid van inzichten in doelen, functies en gewenste actiepatronen van de partij-organisatie.

Kortom, er is sprake van een veelvormigheid aan opvattingen zonder een duidelijk onderlinge hiërarchie. Dat feit hoeft echter niet te leiden tot verbitterde strijd over heel concrete organisatorische beslissingen binnen de partij. Immers, verschillende doelstellingen op een heel hoog abstractieniveau hoeven nog geenszins verschillen in standpunten op het niveau van concrete beslissingen op te leveren. De volgende twee doelstellingen:

- 1 doel van de partij-organisatie is het maximaliseren van het aantal op de (lijsten van de) partij uitgebrachte stemmen bij verkiezingen voor vertegenwoordigende lichamen en
  - 2 doel van de partij-organisatie is het zoveel mogelijk bespoedigen van de emancipatie van de achtergestelden in de samenleving,
- zijn wel verschillend maar op zichzelf niet tegenstrijdig en aanhangers van elk van beide kunnen het heel wel eens worden over praktische kwesties.

Zij die enigszins zijn geoefend in de activiteit 'doelstellingenformulering', zullen opmerken dat de beide zojuist geformuleerde doelstellingen niet alleen ongelijk maar ook ongelijksoortig zijn en niet naast elkaar zouden mogen worden genoemd: het maximaliseren van aantallen stemmen is immers te beschouwen als een instrument tot het verwezenlijken van het inhoudelijk-politieke doel, te weten bespoediging van de emancipatie van achtergestelden.

Zo'n opmerking zou echter slechts onder zeer bepaalde omstandigheden juist zijn. Een invloedrijke beschouwing over de functionering van politieke partijen in de Verenigde Staten is bijvoorbeeld gebaseerd op de veronderstelling, dat juist stemmenmaximalisatie 'einddoel' is en dat al het overige, inclusief inhoudelijk-politieke doelen, daaraan ondergeschikt is. Door Westeuropese politici wordt de suggestie, dat dit ook voor hen zou gelden, in het algemeen met verontwaardiging van de hand gewezen. Dat laatste neemt echter niet weg, dat waarneming van gedrag ook hier vaak leert, dat de werking van de doelstelling zeker niet afwezig is. Het voorafgaande is mijns inziens voldoende bewijs tegen de stelling, dat de verhouding van 'stemmen-maximalisatie' tot 'emancipatiebevordering' onveranderlijk die van middel tot doel is of moet zijn. Bovendien zijn niet alleen doelen bepalend voor gedrag. De interpretatie van de maatschappelijke situatie waarin de partij zich op zeker ogenblik bevindt, maar vooral ook die praktische omstandigheden of normen, welke men als randvoorwaarden bij gedrag wenst te beschouwen, zijn eveneens zeer belangrijk.

Ter bepaling van een concrete gedragslijn is *weging* van onderling niet overeenkomende doelen, (interpretatie van) feiten en randvoorwaarden

nodig. Het toekennen van verschillende gewichten aan uiteenlopende doelen kan reeds een scheiding van wegen die men wil begaan veroorzaken.

Dus: zelfs al zou een sluitende reeks van doelen zijn geformuleerd, dan nog kunnen verschillende groepen elk op basis van die doelen – dus elk beweerende dat alleen zij de authentieke en enig juiste interpretatie van die doelen geeft – het gelijk voor zich opeisen, terwijl en omdat zij verschillende gewichten aan die doelen toekennen. Ook de steeds weer bestaande onzekerheid en de daaruit voortvloeiende verschillende interpretaties van de kansen op toekomstige gebeurtenissen kunnen leiden tot meningsverschillen omtrent praktische voorstellen.

Verschillende doelen zijn bovendien slechts op uiteenlopende termijn te verwezenlijken. Dat betekent dat ook de 'tijd-horizon' van hen die er bepaalde doelen op na houden in het geding is. Anders gezegd, niet alleen de (waarde van de) uitkomst telt maar ook het moment waarop die uitkomst verschijnt. Ook leden van politieke partijen zien de toekomst perspectivisch verkleind. De keuze tussen allerlei specifieke alternatieven, (bijvoorbeeld het deelnemen in een coalitie-kabinet op korte termijn dan wel het wachten met regeringsdeelname op 'de meerderheid', het 'direct' vergroten van de electorale macht dan wel het 'eerst' versterken van allerlei posities in maatschappelijke organisaties), heeft niet alleen te maken met de waardering voor die alternatieven zelf maar ook met een tijdsdimensie, met het moment van verwezenlijking.

Simplistische doelformuleringen zijn dus ongeschikt om rationele actie op ondubbelzinnige wijze te onderbouwen. Dat wil echter niet zeggen dat zulke formuleringen geen enkel redelijk doel zouden dienen. Men kan er steun door mobiliseren, eenheid mee trachten te bewerkstelligen (of zelfs vriendschap en genegenheid) of een sluier mee ophangen, waarachter dan met macht beklede personen hun gang kunnen gaan. (In ieder geval levert de concentratie op enkele doelen een belangrijke reductie van complexiteit op, die voor verschillende strategieën bruikbaar is.)

Belang en logica van doelen en hun formulering zijn nu voldoende gerelativeerd om de lezer achterdochtig genoeg te maken bij de nu volgende doelformuleringen;

- *Centraal doel van de Partij van de Arbeid is het verwerven van politieke macht in vertegenwoordigende lichamen en andere met bevoegdheden toegeruste organen in de publieke sector.*
- *De macht zal worden gebruikt om door bevoegde partij-organen aanvaarde ideeën, voorstellen en programma's tot verwezenlijking te brengen.*
- *Een eerste voorname randvoorwaarde voor het optreden van de partij vormt onder meer het behoud van de parlementaire democratie; als tweede randvoorwaarde is te beschouwen het behoud van een aanvaardbare mate van deelneming aan de besluitvorming binnen de partij door de leden.*

Het onderscheid tussen doel(en) en randvoorwaarde(n) impliceert niet op zichzelf een hiërarchische ordening; in veel opzichten zijn randvoorwaarden dwingender en belangrijker dan doelen.

Uit het vermelde doel bij de genoemde randvoorwaarden vloeit een aantal (min of meer logisch af te leiden) secundaire doelen en/of functies van de partij voort.

Bovendien raakt iedere (middel)grote organisatie onderhevig aan

algemene wetmatigheden zoals die voor ieder geïnstitutionaliseerde beweging gelden.

Om met die laatste te beginnen:

- a *De PvdA zal gericht zijn op zelfcontinuering.*
- b *Personen binnen de partij zullen uit zijn op hun eigen belang, op fraaie posities, status, inkomen, prestige, enz.*
- c *Verschillende organen in de partij zullen elk dorsten naar interne heerschappij en zich daartoe in concurrentie met andere organen begeven (bijv. PB en fractie).*
- d *Programmatisch uiteenlopende groeperingen zullen strijden om meerderheden op bijeenkomsten, die bevoegd zijn tot het vaststellen van min of meer gezaghebbende uitspraken (congressen).*

Het is geenszins uitgesloten dat personen en/of groepen, die onderhevig zijn aan strevingen als zojuist onder a-d opgesomd, zullen handelen in strijd met geformuleerde doelen van de partij als zodanig. *Controle-circuits zijn reeds daarom onontbeerlijk!*

De volgende afgeleide doelen zijn als functies van de partij te benoemen:

- 1 *het maximaliseren van het aantal op de partij uitgebrachte stemmen bij verkiezingen door:*
  - het vaststellen van aantrekkelijke programma's;
  - het aanwijzen van aantrekkelijke kandidaten voor plaatsen in vertegenwoordigende en andere besturende lichamen;
  - het op aantrekkelijke wijze presenteren van programma's en kandidaten.
- 2 *Het onder woorden brengen van problemen, die in de samenleving van belang zijn, en het 'verzinnen' van oplossingen voor die vraagstukken, waarvoor nodig is:*
  - het nauwkeurig waarnemen, wat er in de samenleving aan de hand is;
  - het goed luisteren naar reeds aangedragen 'oplossingen';
  - het mobiliseren van talent om oplossingen te verzinnen en te integreren.
- 3 *Het (ook op andere wijze dan via vertegenwoordigers in openbare lichamen) uitdragen van probleemanalyses, oplossingen, eisen en wensen naar personen en groepen in de samenleving.*

Het komt mij voor dat het drietal voorafgaande functies onontbeerlijk is en eigen aan iedere politieke partij met een tamelijk sterk ideologisch of principe-georiënteerd karakter. Op welke wijze een partij die functies het best zal kunnen vervullen, is afhankelijk van subjectieve inzichten en de ontwikkeling van de maatschappelijke omgeving. De vraag bijvoorbeeld of participatie in dan wel actieve ondersteuning van maatschappelijke actie wel of niet past in doelmatige functievervulling komt daarbij aan de orde.

De genoemde functies die te maken hebben met de betrekkingen tussen een partij en de samenleving als geheel, zijn te vertalen in eisen aan structuur en functionering van de interne organisatie van de partij. De effectiviteit van de partij-organisatie staat of valt met de mate waarin de functies van de partij naar de samenleving toe worden vervuld.

Twee nuttige vragen kunnen wij ons stellen:

- 1 *hoe is de optimale relatie tussen interne partij-organisatie en externe functies van de partij in de huidige samenleving;*
- 2 *welke wijzigingen in die samenleving zijn de komende tien jaar*

waarschijnlijk en denkbaar en welke repercussies behoren die wijzigingen te hebben op externe functies en interne partij-organisatie?

Alvorens dat tweetal vragen te lijf te gaan houden wij ons eerst bezig met de huidige maatschappelijke omgeving en de globale, waarschijnlijke wijzigingen in het komende decennium daarin.

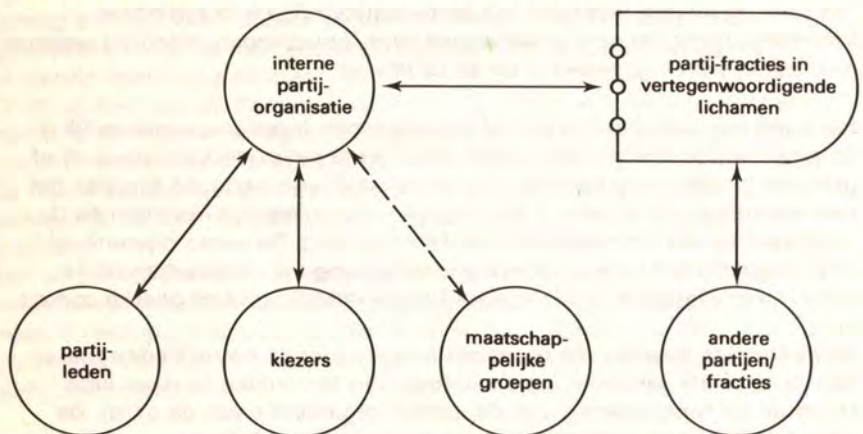
Maatschappelijke omgeving

De bestuurlijke dynamiek uit zich onder meer daarin, dat politieke partijen afwisselend periodes doormaken waarin zij (mede)regeren dan wel deel uitmaken van de oppositie. De positie van de partij verschilt in elk van beide periodes nogal en daarmee ook het relatieve gewicht van zijn verschillende (externe) functies. De interne partij-organisatie is echter (althans formeel) in beide periodes dezelfde. Uiteraard veroorzaakt dit spanningen.

Tevens is duidelijk dat het streven naar zelfcontinuering van de partij is gediend met een zekere consistentie in de tijd, waardoor een niet al te kameleonachtige gedaante ontstaat en dus de betrouwbaarheid niet al te zeer wordt aangetast.

Bovendien geldt voor belangrijke vraagstukken binnen de partij slechts een en dezelfde besluitvormingsprocedure, terwijl het hoogst dubieus is of deze procedure steeds de best denkbare oplossing zal voortbrengen. ('Een congres koopt geen straaljagers' is geen goed voorbeeld omdat niemand betoogde dat zulks wel het geval zou moeten zijn, aar illustreert wel aardig wat ik bedoel).

Kortom, de partij bevindt zich op ieder ogenblik in een hoogst ingewikkeld maatschappelijk netwerk, dat voortdurend aan verandering onderhevig is, terwijl die benadering slechts voor een gering gedeelte wordt beheerst door de partij (of haar organen) zelf. Een gesimplificeerd beeld van dat netwerk treft men in het volgende schema aan:

Simultaan bestaat een aantal betrekkingen dat men kan beschouwen als afspraken:

- a *die tussen partij en leden, neergelegd in de interne besluitvormingsprocedures van de partij i.h.b. de wijze waarop leden in die besluitvorming participeren;*

- b *die tussen partij en kiezers, neergelegd in verkiezingsprogramma en overige bij die gelegenheid gedane beloften;*
- c *die tussen partij en gekozen vertegenwoordigers, neergelegd in programma's en overige ter zake geldende regels;*
- d *die tussen fractie en die van andere partijen, zoals eventueel in een regeringsprogramma neergelegd.*

De samenhang tussen dat viertal categorieën relaties staat voortdurend onder spanning en de mate waarin die samenhang bewaard blijft is een goede graadmeter voor de effectiviteit van de partij (echter geen maatstok in exacte zin).

Speciaal in perioden waarin snelle verandering plaats vindt, in het bijzonder bij de afwisseling tussen oppositie en regeren, komt die samenhang in kritische omstandigheden.

Politieke partijen hebben grote betekenis gehad als vertolkers van waarden, ideeën en verlangens in de richting van en binnen politieke instituties. Partijen beconcurreren elkaar naar kiezers toe en binnen vertegenwoordigende lichamen. Minder dan ooit tevoren echter hebben partijen het monopolie van belangen- en voorkeuren-articulatie. Pressiegroepen en – wat later – actiegroepen hebben zich een geconsolideerde positie verworven ('Single sector' en 'single issue' organisaties). Ten dele beconcurreren zij politieke partijen, maar tevens zijn zij voor die partijen in een aantal gevallen onmisbare onderhandelings-, discussie- en contractpartners.

Een partij, althans een grote, kan zich dus helemaal niet onafhankelijk van die actie- en pressiegroepen opstellen; de PvdA heeft bijvoorbeeld duurzame banden met de vakbeweging en kan zeker geen van die vakbeweging onafhankelijke opstelling kiezen zonder ernstige discontinuïteiten onder ogen te moeten zien. Afhankelijkheid is nog geen slavernij; wisselwerking is heel wel mogelijk in die zin dat een krachtige partij haar relaties met maatschappelijke groeperingen op één lijn kan brengen met het viertal categorieën van relaties dat hiervoor onder *a-d* werd beschreven. Dat wil zeggen, dat een krachtige partij de in haar nabijheid verkerende groeperingen door ideeën en programma's zeer wel kan beïnvloeden.

Bovendien is participatie in politieke besluitvorming, dat wil zeggen het op enigerlei wijze actief deelnemen aan (de voorbereiding van dan wel beïnvloeding van) door de overheid te nemen beslissingen, niet langer beperkt tot leden van politieke partijen, ook formeel niet. In het bijzonder valt op, dat openbare lichamen zelf participatie van burgers uitlokken door het organiseren van veelomvattende meningvormings- en inspraakprocessen. Met andere woorden, niet langer zijn uitsluitend de op politieke noemer gekozen leden van vertegenwoordigende lichamen degenen, die de voorkeuren van de burgers verwoorden, maar openbare lichamen zelf verschaffen zich informatie omtrent die voorkeuren. Daarom ook is de politieke partij niet langer de monopolist bij de bemiddeling tussen burger en overheid (de klassieke communicatiefunctie van de politieke partij verdwijnt ten dele).

De Partij van de Arbeid heeft zichzelf in sterke mate geïdentificeerd met de ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij. Bijna algemeen vindt erkenning dat in dit maatschappijtype de aanvaarding van (het optreden vanuit) de publieke sector aan tal van crisisverschijnselen onderhevig is. Dat die aanvaarding oftewel legitimatie zo problematisch is, kan verwondering wekken aangezien in geen ander type samenleving de

aanspraken van de individuele burger op verzorging door de staat in zo hoge mate zijn gehonoreerd.

Volgens sommigen poogt de staat in de verzorgingsmaatschappij die legitimatie-crisis te bezweren op tamelijk sterotiepe wijze, namelijk door ten eerste allerlei vormen van participatie, volgens enkelen quasi participatie, stelselmatig te versterken. Ten tweede worden voortdurend door expansie van die publieke sector de aanspraken van burgers op eventuele voorzieningen vergroot. Democratisering van de samenleving zou volgens deze opvatting dus geen autonoom, maar een reactief proces zijn. Hoe dan ook, in de komende tien jaar is een verdere versterking van participatie-elementen, inclusief de daarbij behorende functieverhuivingen van politieke partijen, waarschijnlijk.

Een andere wijze waarop een reactie op legitimatieverzwakking mogelijk is, betreft de versterking van de verbindingen tussen ideologie en beleids(effecten). Voor de PvdA brengt zulks de noodzaak met zich om de beleidsrelevante gedeelten van de eigen ideeënvorming veel verder dan tot nu toe gebruikelijk uit te werken. Daarbij is met name van belang dat gedachten worden ontwikkeld omtrent de verbindingen in en door beleid tussen afzonderlijke sectoren en issues; in die 'schakels' immers komt het unieke van de omspannende ideologie tot uitdrukking.

Het komende decennium zal zich waarschijnlijk tevens kenmerken door verdere structurele wijzigingen in de productie- en consumptieverhoudingen. Problematisch is of daarbij scherpe confrontaties tussen ondernemingen en staat kunnen uitblijven.

Reeds thans manifesteert zich een groep van verschijnselen, die samenhangen met de opkomst en penetratie van massamedia. Een dier verschijnselen houdt in dat de communicatie tussen vertegenwoordigende politici en eigen leden – directe achterban – dus niet meer verloopt via interne partijkanalen maar via de massamedia. In allerlei onderhandelingsprocessen schept dit verschijnsel bijna oneindige mogelijkheden tot strategische manipulatie van informatie, niet alleen voor de vertegenwoordigende politicus zelf maar ook voor diens tegenstanders in onderhandelingsprocessen. Daardoor ontstaan allerlei ingewikkelde spelen die interfereren met het gewenste normale proces van verantwoording en besluitvorming (partij *a* mag zich in openbare uitlatingen over een bepaald onderhandelingsresultaat niet al te optimistisch tonen omdat dan de kans groot is, dat de achterban van partij *b* het resultaat alsnog verworpt tenzij dat laatste is wat partij *a* eigenlijk het liefste wil, etc.).

Of dergelijke vormen van openbaarheid, inclusief de aangestipte manipulatie-mogelijkheden, aanbevelenswaardig zijn, blijft hier verder buiten beschouwing. Wel is duidelijk, dat degenen die de uitlatingen in de massamedia beheersen, grote invloed uitoefenen op snelle, bijkans geïmproviseerde interne besluitvormingsprocessen in de partij ('*de Volkskrant* op de ochtend van de partijraad'). Wenst men het risico van die invloed niet te lopen, dan resteert slechts de mogelijkheid van een zodanig tragere inrichting van de interne besluitvorming dat de informatieverschaffing evenwichtig zou zijn.

In de praktijk lijken politici veelal de andere weg te kiezen, dat wil zeggen in te spelen op de massamedia zelf en zodoende de 'macht' daarvan voortdurend te bevestigen. Die relatie vormt een permanente belasting van politici en partij-apparaten.

Interne partij-organisatie

De structuur en functionering van de interne partij-organisatie zijn er om de voor de partij als geheel vastgestelde doelen te verwezenlijken en de daarvan afgeleide functies te vervullen.

Dat wil zeggen dat de partij dient te beschikken over een aantal antennes om problemen³ uit de samenleving op te vangen, een aantal selectiemechanismen om te bewerkstelligen dat goede kandidaten voor verkiesbare plaatsen beschikbaar komen, een aantal denktanks om programma's en probleemoplossingen te genereren, een aantal procedures om besluiten over personen en programma's te nemen en tenslotte een aantal controle-circuits om zeker te stellen dat niemand zijn boekje te buiten gaat.

In schema gezet zijn de functies van de interne partij-organisatie:

- 1 selectie;
  - 2 programmering;
  - 3 communicatie.
- Nader onder te verdelen in:
- 3.1 antenne-functie;
  - 3.2 uitstralingsfunctie;
  - 3.3. communicatiefunctie in engere zin.

Bij 3.1 is niet alleen de ontvangst van signalen maar ook de transmissie naar programmeercentra van belang. Onder 3.2 verstaan wij die functie, waardoor binnen de partij gevormde ideeën, oordelen en voorstellen naar (organen van) de samenleving worden uitgestraald, in het bijzonder ter beïnvloeding van besluitvorming in bestuurlijke organen. Onder de communicatiefunctie in engere zin verstaan wij die, waardoor het de partij en ieder orgaan daarbinnen (dat daartoe bevoegd is) mogelijk wordt om in overleg dan wel in onderhandeling te treden met groeperingen in de samenleving.

De interne organisatie van de partij zal erop gericht moeten zijn dit drietal functies in hun onderling verband te optimaliseren onder een aantal randvoorwaarden. Van zulke voorwaarden zijn de volgende belangrijk:

- 1 Zowel simultaan (op elk ogenblik) als volgtijdelijk behoort de organisatie zorg te dragen voor samenhang tussen het viertal eventueel bestaande afspraken (er bestaan er tenminste drie): partij-leden; partij-kiezers; partij-gekozen eigen leden (vertegenwoordigers); en eventueel eigen fractie-coalitie-partners.
Wij nemen aan dat door tegenstrijdigheden in die afspraken de effectiviteit van de partij per se wordt geschaad; (het vereiste van inhoudelijke integratie).
- 2 De interne organisatie van de partij behoort in die zin een afspiegeling van een toekomstige gewenste samenleving te zijn, dat de individuele leden optimaal in staat worden gesteld tot medebeslissen door participatie; (het vereiste van interne democratisering).
- 3 De interne organisatie van de partij dient in staat te stellen tot een humane onderlinge benadering; (het vereiste van humane omgang).
- 4 De beperkte hoeveelheid beschikbare menskracht binnen de partij dient optimaal benut te worden; (het vereiste van doelmatig gebruik van tijd).

Selectie, programmering en communicatie vinden binnen de partij op tal van verschillende niveaus plaats; 'verticaal' geldt dat besluitvorming zo

dicht mogelijk dient te worden aangevleid tegen het openbare lichaam in relatie waarmee die besluitvorming staat. Optimale decentralisatie houdt in dat beslissingen op het laagst mogelijke niveau worden genomen (tenzij externe effecten aanwijsbaar zijn).

Hoewel zich daarmee tal van problemen voordoen, zullen wij aan bevoegdhedenverdelingen over het nationale en het lokale niveau van de interne partij-organisatie verder geen aandacht schenken. Wel is het gewenst nader te bezien, hoe de bevoegdhedentoedeling aan de verschillende organen op het nationale niveau er ingevolge de zojuist genoemde verzameling van functies uit zou kunnen zien.

De bevoegdhedentoedeling dient overigens tevens de enige meta-functie van de interne partij-organisatie te omvatten, namelijk 'de organisatie van de organisatie', voorbereiding van en besluitvorming omtrent de eigen organisatie.

Het bevoegdhedenpakket zal de zeggenschap omtrent alle vermelde functies toedelen aan organen. Voor sommige van die functies geldt dat zij zonder doelmatigheidsverliezen door meer dan één orgaan tegelijk kunnen worden uitgeoefend.

Programmering en selectie, de eigenlijke 'bedrijfsprocessen' van de partij, dienen voorbehouden te zijn aan specifieke partij-organen. Het uit handen geven hiervan zou het predikaat politieke partij doen verliezen.

Voor de antenne-functie geldt, dat zij zonder bezwaar gezamenlijk kan worden uitgeoefend door partij-organen, en fracties en individuele gezagsdragers in politieke lichamen, omdat hier geen concurrentie optreedt.

Bij programmering wordt 'de agenda', de reeks van maatschappelijke vraagstukken waaromtrent in programma's uitspraken zullen worden opgenomen, weliswaar voor een belangrijk gedeelte autonoom bepaald door interne partijorganen maar tevens deels door de resultaten van de vervulling van de antenne-functie en door wat andere, concurrerende politieke partijen aan 'issues' behandeld wensen te zien tijdens campagnes of in coalitie-programma's.

Bovendien vindt elke nieuwe programmeringsactiviteit niet plaats in een leeg politiek universum maar bij tenminste drie van de beschreven viertal bestaande afspraken.

Nieuwe programmering leidt tot de noodzaak om die afspraken geleidelijk aan te passen aan de inhoud van het nieuwe programma. Hierdoor kunnen belangrijke frictieverschijnselen ontstaan. Zulks fricties komen met name tot uitdrukking in de vervulling van de uitstralingsfunctie. Die uitstraling is van groot belang in overgangprocessen, bijvoorbeeld bij verkiezingscampagnes, bij een kabinetsformatie of nationale crises. Juist op die ogenblikken is het van groot belang, dat de samenhang tussen de verschillende genoemde afspraken bewaard blijft, wederom simultaan en volgtijdelijk.

Dit geldt in het bijzonder voor de gouden bergen en de overdreven verlangens die niet zelden in verkiezingscampagnes worden gepresenteerd. Des te ontnuchterender is voor kiezer en partijlid na de verkiezingen de realiteit, zodat snel een 'credibility gap' ontstaat. Congres, partijraad en partijbestuur komen de voorbereidende en besluitvormende bevoegdheden toe met betrekking tot de afspraken tussen partij en leden, partij en kiezers en partij en vertegenwoordigers. Hoewel het op zichzelf niet uitgesloten lijkt om de vierde afspraak, het regeerakkoord, eveneens in handen te leggen van diezelfde organen, pleiten daartegen toch gewichtige argumenten.

- Ten eerste zijn overeenkomsten tot regeren zeer complexe series van

probleemoplossingen en andere voorstellen, die zich niet lenen voor besluitvormingsprocessen die door zeer grote groepen in zeer korte tijd moeten worden afgerond.

- Ten tweede wordt het voorafgaande onderhandelingsproces ernstig ontregeld door het feit dat de onderhandelende delegaties weten, dat partij-achterbannen later het resultaat zullen dienen te sanctioneren. Eerder werd reeds aangestipt, dat deze ontregeling onder meer samenhangt met de mogelijkheden tot strategie-ontwikkeling, gezien de mate van openbaarheid en de rol die de pers speelt.
- Ten derde wordt de afspraak tussen partij en fractie er een met dubbele bodem, indien en voorzover *naast* de eerdere programmering, en de uit aan verkiezingen voorafgaande uitspraken voortgekomen opdrachten aan de fractie, nog eens een integrale toetsing door partij-organen van het onderhandelingsresultaat plaats vindt. Bij die laatste integrale toetsing kunnen ook geheel nieuwe punten naar voren komen, die eerder in geen enkel partij-besluit waren begrepen.

Binnen het kader van programma en andere opdrachten behoort m.i. de fractie mandaat te hebben en behoren partij-organen te volstaan met repressief toezicht. Controle door partij-organen op het onderhandelingsresultaat behoort te zijn beperkt tot beantwoording van de vraag of er kennelijk strijd met programma en opdrachten is opgetreden. Zou men dit laatste punt zo veel mogelijk willen verhelderen, dan dient het congres een minimum-programma vast te stellen van een zodanige beknoptheid, dat iedere Nederlander die kan lezen tevens kan toetsen of de fractie zich bij de onderhandelingen aan dit minimum-programma heeft gehouden.

Het minimum-programma is reeds in eerdere discussies omstreken. De volgende tegenargumenten zijn naar voren gebracht:

- a Indien verschillende grote partijen via het minimum-programma een programmeringsstandpunt vastleggen, is het niet ondenkbaar dat deze standpunten elkaar wederzijds uitsluiten. Gezien de officiële status van de standpunten zal dit een ernstig beletsel voor coalitievorming opleveren.
- b Eenzijdige vaststelling van een minimum-programma verzwakt in ernstige mate de positie van de eigen onderhandelaars, omdat het onwelwillende onderhandelaars van andere partijen als het ware inviteert tot 'spelen door 't sterk van de blinde' en het initiatief tot eventuele blokkering zo duurzaam is verlegd naar anderen.
- c Weet een congres van de eigen partij dat de beslissingsmacht van de eigen partij-organen aangaande de kabinetsformatie eindigt bij de vaststelling van het minimum-programma, dan zal het in de verleiding zijn te veel en te radicale uitspraken daarin op te nemen;
- d Vaststelling van een minimum-programma zal de eigen onderhandelaars al zeer strikt te voren vastpinnen op 'issues' en standpunten dienaangaande.

De zwaarte van deze argumenten wil ik niet ontkennen. Mijn opvatting is echter dat de nadelen van het minimum-programma zoals onder *a* genoemd zich voorlopig niet zullen voordoen omdat de veronderstelde symmetrie zich feitelijk niet voordoet. De nadelen, opgesomd onder *b*, *c* en *d*, kunnen zich ook voordoen in configuraties zonder minimum-programma.

Juist diegenen die hun vertrouwen zeggen te stellen in de functionering van de interne partij-democratie, zouden niet al te wantrouwend

behoeven te reageren op een voorstel waarin van een congres wat zelfbeheersing wordt gevraagd.

Een bijkomend argument pro een minimum-programma is m.i. trouwens dat de interne besluitvorming binnen de partij waarschijnlijk wel wat beter zal functioneren bij de voorbereiding van een zeer beperkt aantal *globale* standpunten in een minimum-programma, dan in de huidige woordenrij rondom zeer uitvoerige verkiezingsprogramma's. Gezien de overige eerder aangestipte voordelen van een minimum-programma handhaaf ik voorshands mijn pleidooi hiervoor.

Integraal preventief toezicht, met de mogelijkheid van introductie van tal van niet in eerdere congresbesluiten neergelegde punten, dreigt in ernstige mate aan de genoemde samenhang van afspraken afbreuk te doen.

Het levert een merkwaardige paradox op, dat in schrille tegenstelling met de intensieve bemoeienis van velen tijdens kabinetsformaties de aandacht voor repressief toezicht op handel en wandel van partij-organen, fractie en eventueel bewindslieden buitengewoon gering is. Zodra de kans op beïnvloeding van beleid verkeken lijkt, is niemand meer te porren voor systematische evaluatie. Achteraf lijkt de verwaarlozing door sommige gezagsdragers van programmatische uitspraken hun populariteit alleen maar te vergroten. Evaluatie zou, voorafgaand aan de vaststelling van nieuwe kandidatenlijsten en programma's, zeer gewenst zijn.

Roel in 't Veld is hoogleraar bestuurskunde aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Noten

- 1 Effectiviteit is dan sterk verbonden met Zweckrationalität: onder efficiëncy verstaat men meestal het bereiken van zeker doel met zo weinig mogelijk middelen.
- 2 Zie daarvoor o.a. het derde gedeelte van mijn inaugurele rede: 'Over grenzen van bestuur', VUGA, 's-Gravenhage 1978 en de daarin genoemde literatuur.
- 3 Het gaat niet alleen om als zodanig reeds benoemde vraagstukken maar ook om normen en incidentele feiten, onlustgevoelens, oordelen van actie- en pressiegroepen, reacties op en andere effecten van beleid, nieuw ontwikkelde ideeën in kunst, wetenschap e.d.

Beperkte participatie beperkt de participatie

Veel leden van de PvdA hebben vroeger elders politiek onderdak gevonden. Eén hunner is Coos Huijsen voormalig lid van de CHU maar nu al weer geruime tijd actief in de PvdA. De redactie van S en D heeft hem verzocht zijn ervaringen elders met die in de PvdA te vergelijken.

Een nieuwe bezoeker van afdelingsvergaderingen of congressen van de PvdA wordt door twee dingen getroffen, die het partijgebeuren gunstig doen afsteken bij gelijksoortige gebeurtenissen in andere grote partijen. In de eerste plaats valt het engagement van de aanwezige partijleden op en voorts is het duidelijk, dat de mensen zich geen oor laten aannaaien door de partijleiding.

De bestuurderspartij uit de jaren vijftig met zijn leiders en volgelingen lijkt voorgoed verleden tijd. Het activerings- en politiseringsproces uit de jaren zestig heeft wat dat aangaat gunstige resultaten gehad.

Wat in ongunstige zin opvalt is vooral het opkomstpercentage. Niet meer dan 5 à 10% van de leden bezoekt de vergaderingen. Na genoemd vernieuwingsproces en na de keuze voor het zgn. actiemodel zou je in dit opzicht een beter resultaat verwachten. Zo'n beperkte participatie van de leden heeft een aantal duidelijke nadelen. Op twee aspecten hiervan zou ik nader willen ingaan.

- Zo betekent een beperkte opkomst niet alleen een interne selectie, maar het kan ongewild ook een scherpere afbakening naar buiten veroorzaken.
- Vervolgens is voor een maatschappijgericht optreden juist een actieve en pluriform samengestelde achterban gewenst.

Representativiteit, selectie en afbakening

Uiteraard maakt een beperkte opkomst de representativiteit van de verschillende organen en vergaderingen twijfelachtiger. Wie beslist er en voor wie eigenlijk, is de vraag. In een eerder nummer van *Socialisme en Democratie* heeft Arie de Jong zich met dit vraagstuk bezig gehouden. Het is m.i. ook zinnig om representativiteit en een bepaalde interne selectie met de contacten naar buiten te vergelijken. Door de beslissing van leden om wel of niet op vergaderingen te verschijnen treedt er al een selectie op. Als je de presentielijst bekijkt, vindt er wel een zekere roulatie plaats, maar spoedig kristalliseert zich toch een vaste kern uit. Het is te simpel om te zeggen, dat deze vaste kern die op vergaderingen verschijnt, louter en alleen bepaald zou worden door de betrokkenheid van de leden. Er zijn verschillende oorzaken. Het tijdstip waarop vergaderingen gepland worden, de duur van de vergaderingen, de wijze van vergaderen bepalen de aantrekkelijkheid er van en de mogelijkheid om eventueel aanwezig te zijn. Daarnaast spelen ook de onderwerpen

nog een rol en de manier waarop men tijdens de vergaderingen met elkaar omgaat.

Als er lang vergaderd wordt over procedurekwesties en de agenda te veel van buitenaf bepaald wordt door a.s. congressen e.d. zullen degenen, die een discussie-avond verwachten over actuele zaken, bovengenoemde vergaderingen minder waarderen en dus eerder wegblijven. Als vergaderingen meestal na elf uur eindigen zullen de mensen, die de andere dag vroeg met hun werk moeten beginnen minder vaak komen. In het westen, vooral in de steden, waar de nieuwe vrijgestelden, de jonge academici, vaak een belangrijke rol spelen, wordt dit nogal eens vergeten. M.i. is dit onverstandig, omdat een partij die van oudsher een tehuis wil zijn voor de gewone werkenden, er voor moet zorgen dat deze groep de vergaderingen kan bezoeken.

Hier heeft ook de sfeer mee te maken, die er op een vergadering heerst. Er moet een ruime tolerantie zijn voor degenen, die minder goed gebekt zijn. Mensen met minder scholing hebben daarbij recht op wat extra krediet. Ze mogen niet bij de eerste de beste misser gevloerd worden. Als men er snel en erg hard tegen aangaat zullen dezen en schuchtere nieuwkomers gauw wegblijven.

Misschien is de wat harde stijl die in sommige afdelingen in randstedelijk gebied heerst een nadelig restant van het vernieuwingsproces uit de jaren zestig. Men is strijd gewend en interne actie. Een wat andere nuancering ziet men te gauw als een belangrijke tegenstelling. Niet iedereen waardeert dat.

Een en ander zal tevens de selectie beïnvloeden. Zo dreigt er een elkaar bevestigende groep van actieven te ontstaan, die ondanks alle goede bedoelingen, de partij toch door het interne specifieke eigen klimaat naar buiten toe afbakent.

De openheid en democratiseringsvruchten van de jaren zestig worden door dit soort verschijnselen toch enigszins gerelativeerd.

In de VVD en het CDA is het beleid niet formeel, maar in feite in handen van een aantal kongsi's die rond enige partijkopstukken gegroepeerd zijn. In de PvdA stelt de achterban zich tegenover de leiders juist sterk anti-autoritair op. Een winstpunt.

Tijdens het vernieuwen heeft men echter geleerd standpunten en benoemingen met kracht en via georganiseerd optreden door te zetten. Dit is nog merkbaar. Met enige overdrijving kan je zeggen, dat de democratisering in de partij in zoverre geslaagd is, dat de kongsi's op een lager niveau beginnen. M.a.w. bepaalde methoden van overreding zijn eerder democratischer gespreid, dan dat het democratisch principe uitgediept is.

Bovengeschetste selectie en klimaat kunnen zoals gezegd naar buiten toe een afbakening veroorzaken. Meer dan nodig, blijven door gebrekkige herkenbaarheid linkse mensen, die in principe geestverwanten zijn, buitenstaanders.

Smalle basis

De traditionele taken van leden van een politieke partij zijn bekend. Leden zorgen voor de financiële middelen, ze leveren menskracht voor de vertegenwoordigende lichamen en ze sloven zich meer of minder uit tijdens de verkiezingscampagnes. Eerder stelden we al dat het belangrijk is, dat het brede publiek zich in het partijkader kan blijven herkennen. Tot zover zijn dit zaken die elke politieke partij betreffen. Van een linkse partij

die de maatschappij wil veranderen, mag je bovendien verwachten, dat ze maatschappijgerichte activiteiten onderneemt en ondersteunt. Ik heb de tegenstelling actiep partij versus beginsel/parlementaire partij dan ook nooit begrepen.

Parlementaire strijd en maatschappijgerichte actie behoren toch hand in hand te gaan. Voor een democraat is het parlement het centrale punt, waar de fundamentele beslissingen dienen te vallen, maar maatschappijgerichte activiteiten kunnen veranderingen in de samenleving stimuleren, in denken en doen, die uiteindelijk resulteren in andere parlementaire machtsverhoudingen. Omgekeerd kunnen beslissingen in het parlement processen in de samenleving versnellen. Een linkse partij zal in dit opzicht altijd dubbel moeten sporen. Vanaf het begin heeft de SDAP hier ook oog voor gehad, alleen in de naoorlogse periode is dit aspect bij de PvdA wat op de achtergrond geraakt. Daarop volgde in de jaren zestig het omturnen tot zgn. actiep partij.

In het WBS-rapport *Partij, Parlement, Activisme* wordt naar aanleiding hiervan terecht gesteld, dat de PvdA zich bij haar ontwikkeling tot actiep partij wat vertild heeft en dat ze te weinig selectief geweest is bij de ondersteuning van actiegroepen. Hierdoor zou men de banden met de traditionele organisaties (vakbonden e.d.) hebben laten liggen en zou men te weinig zijn toegekomen aan het mobiliseren van de ongeorganiseerden.

Ik denk dat deze kritiek juist is. M.i. heeft men de actiep partij-gedachte ook te veel gezien als iets volstrekt nieuws, als een breuk met de voorgeschiedenis in plaats van juist als een weer oppakken van de oude draad. Bovendien is de discussie over de actiep partij te theoretisch geweest. Degenen, die de actiep partij verbaal het beste kunnen verdedigen, zijn niet altijd degenen die de partij ook het gemakkelijkst in contact kunnen brengen met de wereld van de actiegroepen e.d. De stelling in het genoemde WBS-rapport, dat de PvdA er goed aan zou doen het moderne activisme te erkennen als een nieuw type sociale beweging, dat een belangrijk maatschappij-kritisch potentieel vertegenwoordigt, is zonder meer juist. De concretisering ervan kan echter praktischer dan voorheen gebeuren. Men kan met behoud van het traditionele parlementaire en partijpolitieke werk, de maatschappijgerichte acties zoveel mogelijk tot hun recht laten komen.

Waarom niet een werkgroep uit de partijraad samengesteld, aangevuld met fractieleden uit Eerste en Tweede Kamer onder leiding van een vice-voorzitter, die zich in het bijzonder met maatschappijgerichte acties bezighoudt? Deze werkgroep zou zich bekend kunnen maken als brievenbus voor actiegroepen. Verder zou ze kunnen fungeren als doorgeefluik naar de partijpers en fractiecommissies. Aan belangrijke zaken zouden studies of congressen gewijd kunnen worden. De omvang van de werkzaamheden wordt bepaald door de reële behoeften. Uiteraard komen de actiegroepen met ideeën, maar in de partij volgt de afweging en vallen de beslissingen! Het gaat dan niet om de vraag of de partij actie- of parlementaire partij moet zijn. Ze is beide. Een progressieve partij is in mijn ogen een werkplaats, waarin politiek gelijk gerichte mensen vanuit verschillende achtergronden samen het beleid formuleren en trachten te concretiseren.

Een optimaal participerende en qua maatschappelijke achtergrond en levensbeschouwing pluriform samengesteld ledenbestand is daarom voorwaarde voor breedgerichte maatschappelijke actie.

Coos Huijsen

'Op de straet daer vliegt...'

De Unie van Utrecht (Drie fragmenten)

I

Net als nu wist het volk van niets.
Het wist van niets en het wilde niets weten.
Waarom ook!
Rustig dampte het rookluik en het rund sliep.
Het volk wilde feesten en vreten; zout en salpeter
uit de automatiek van het bonenveld.

Het was na vijftienhonderd, in die verdamppte jaren.
Wie iets concreters wil bekijke zekere foto's.
Of de verrekijker al bestond is onzeker.
Het was trouwens de vraag of het volk wel bestond.
Die paar hutten zeker? Die negen steden, als een negenoog?

En of je door de kat of door de hond wordt gebeten,
dat is eender. Het duister schreef die eeuw
met galappelinkt, en de zon schreef
met koudvuur op alle akkers; met zweet.

Ja, de Oude Wereld was Zand, Zout en Aluin.
Of liever: de Oude Wereld was Vuur, Zand en Water,
de drie elementen; en het vierde, de Lucht
was voor de hoge en de lage adel te paard.

Lucht bestaat niet voor hem wiens neus grond
inademt, voor wie tussen uitgelezen gedierte
zijn botten neerlegt op natgezijkt stro;
voor wie zijn vrijheid viert met bedompte slaap.

Maar wat praat ik!
Wie weet nog wat een paard is!
En wat is een arme anders dan
de blindedarm of endeldarm van deze of gene?
Zijn wij soms Aziaten?

Er was toen heel veel nee en weinig ja.
En het Ja werd duur betaald; met de goudstaaf
uit het verre Zipanghu, nog maar pas bezeild
door Pizarro, door Cortez en door hun drummers...
Columbus landde met zijn Delta Jazz Band op Cuba...
En Portugal jakkerde de kruidnagel na,

de muskaatnoot en de negerin.

Kom mee, en kijk verder door mijn kijker,
dan zie je lijkenvreters van wereldrijken;
Bourgondië en Keizer Karel de Vijfde
hingen de modderlanden aan hun spijker.

De Keizer zei, 'Daar valt wat te versieren!
Laten we ze strijken met een hard strijkijzer.'

Nu vliegt het volk naar Spanje!
Toen wilde Spanje ons, omdat wij lekker roken
naar bierbrouwerijen, zoutziederijen en haringkakerij.
Naar belasting.
Jammer dat hun dijken zo zwak zijn,
maar de holle landen zijn een goed slachthuis.
Kraak de halzen van de ganzen, zei Karel.
Breek de dunne nekken van de gewesten,
en haal het goud eruit.
Het ruikt goed daar, en ik heb geld nodig.
Ik heb nooit genoeg,
want overal moet ik oorlog voeren.

De hemel was bleek als corruptie
en van bomen schuttingen en boerenschuren
woeien Plakkaten.
(Maar dat komt later.)

Nederland was nog geen aaneengesloten Staat
maar een gastarbeider in de honingraat,
in de Habsburgse korf van de ijverige bijen
die uitvlogen voor Keizer Karel de Vijfde,

een muntstuk was zijn hart en zijn kin was van steen.
Op een ossekar werd hij koning van Spanje,
en in ruil voor een half miljoen dukaten
droegen hem als Keizer de Frankfortse straten:
Hé joden! Terug in jullie ghetto!
Jullie mogen de intocht niet zien.

En Heer werd hij van Amerika achter 't Grote Water.

Onder ging in zijn land niet de zon,
onder ging de soldaat, de boer en de arme hond;
onder ging in zijn land niet de maan
maar, in de zilvermijn, de rode indiaan.
De aarde had nog dezelfde ruwe structuren
als veel later in 1979,
en 't volk zei dat het treurigheid regende
als haren van een stokoud hoofd in de hemel.

Het buskruit en het geld zaten op de tronen,
hele landstreken waren in *Fuggers* handen,
en als tussen de landstreken oorlog ontbrandde
leverde *Fugger* de kanonnen en de blauwe bonen.

O ja, Europa was een oude oven
die veldslagen bakte als broden.
Op duizend slagvelden vielen de doden
roodgekleurd door vuurroeren en ruiterpistolen,
jezus christus je zou er ketter van worden.

Dat kon!

Dat ging zoals het gaat, dat is niets veranderd.
't Leidend principe is 't principe van handel,
en oorlog is van de handel de franje.

Handel handel is onze wandel
Handel handel is onze religie
Handel handel is haast metafysisch
Handel handel is onze kansel

II

Luister hoe 't dan ging.
Hoe ging 't? Het ging in 't rond als een ring,
want alles is rond, zelfs herinnering.
Rustig lag het ongeluk in het land als een waddeneiland in zee,
als een gouden ring in de haringmaag.

De jaren draaien raar vandaag...
Wonderlijke schimmen verkleuren het veld,
hier in de zeventiger jaren
in de zestiende eeuw.
Kijk naar het verleden, zegt Macchiavelli
want de weg van de mensheid is een gebaande,
en de mensen doen elkaar na.

De geuzen dronken zoet kersenbier
in hun bossen en in hun schepen,
wij werden een panopticum.
Het land is een stilleven geworden.
Er trokken lange snoeren soldaten
dwars door leeggegeten schuren en appels
in eindeloze rijen,
het schitterde prachtig
op hun helmen van Hongaars koper.

Vuil, in kiezen achtergelaten, rot zacht;
het land stonk zoetjes uit zijn bek
van plunderende soldaten; van gisting.
Filips draaide zijn ring
en de zon van 't absolutisme
scheen over het land.

(Hoor het gillen uit Haarlem!)

Rijen klootschieters aten uit Haarlems muur.
Haarlem at zand.
Haarlem at honden, visgraten en zand.
Het land stonk, tussen de tanden van Spanje.

Zet het beeld terug op Koudenberg;
naar Koudenberg terug, naar die zaal!
Waar Willem van Oranje, tweeëntwintig,
de mooiste filmster was aan het hof
en nog een gokker vol zwier.

Vertrouwing van Karel en de landvoogdes.
Hij hield hof! Aan zijn tafel at Europa,
hij was gouverneur van Bourgondië,
een blauwe maandag een slecht generaal
in Frankrijk, diplomaat, brasser, jager en god
in Frankrijk,
paardrijder; reiziger; zwijger.
Een gladde tong met glitter bezaaid.
Vrijgesteld van belasting.

Groot spreker, gesloten als een bus.
Zwijger, aan één stuk door aan 't woord.
15 000 gasten op zijn tweede bruiloft,
en hij won elk toernooi.
Luxe week als een jachthond niet van zijn zij
en Filips' koude glimlach
was niet opgewassen tegen hem.

Uit de Duitse bossen bij Dillenburg
gekomen waar het volk grauw als een *snackbar*
dom als hondsdrif zweette onder de sterren
vond hij in Brussel een goed gesternte.
En dat dankzij zijn suikerneef, Van Châlons,
ook wel Van Oranje genoemd.
Verder van het volk vandaan stond geen tweede.

Onder de hovelingen hoveling,
donsveertjes en liefde,
nachten dat de kaarsvlam niet onderging.
Ruiter, toegejuicht door de ruiters.

Het geluk was zijn voedster,
Fortuna's rad draaide onder zijn koetsen;
rondom zijn paleizen
ging de geur van wildbraad nooit onder.
Regeren was voor koning en adel.
Het volk was een hard paardenzadel.

Wat veranderde hem?
Zomer van '59, rode ogen-virus,
de bloei van de brem, herinnering
aan een grauw kasteel van Grimm, de roep
van de kauw, de verveling alleen te zijn
tussen het grauw van een pauwenhof?

Trof hem de rook van brandend vlees,
schrok hij van het vierkante wiel
onder ongelukkiger wagens, bekwam hem
slecht een god die sommigen

goud geeft en aan anderen snot,
rook hij de toekomstige rotting van
Spanjes absolutistische ingewand?

Niets daarvan.
Maar iets veranderde hem.

*Van één ding was Oranje bezeten,
de Vrijheid van geweten. Wat was het geweten?
Het is kiezen of delen wat je wilt eten.
Het geweten is maar een kleine eter
maar wie honger heeft, hééft geen geweten.*

*Het volk zag alleen de feesten.
Het volk heeft heel veel geweten,
't had liever iets beters, iets eetbaars.
De adel dacht toen 'Van ons geweten
is het volk de mee-eter'.*

*Koud, blindeman, koud! Zoek toch beter.
Wat is dan toch wel het geweten?
Een stoplap tegen de tocht in reten?
Een kilometer met centimeters gemeten?
Of is 't de overwinning van de rede?*

*Het valt niet licht, te
kiezen tussen felle bliksemschichten.
Bliksem van Kerk, Adel en Absolute Staat:
welke was nu goed en welke was kwaad?
Kruis of munt, dacht Willem, en wierp de dukaat.
De munt viel neer en was de Nederlandse Staat.*

III (Calvijn)

Hoe ver, hoe ver was 't van de hoogte
naar de diepte! De hoogte sliepte
de diepte uit.

De duurte groeide als kool.
In de hoge bomen die wind vingen,
welriekende wind, zat de iepziekte.

Het was dikwijls radeloos hier,
in weerwil van de Raad van State,
de Geheime Raad en die van Financiën.

En of dat nog niet genoeg was, verscheen,
langwerpig als een zakhorloge uit Neurenberg,
het hoofd van Calvijn boven de horizon.

Uit zijn hoorn des overvloeds
(hoorn die een tijdbom was) goot Genève
een stroom van zoetigheden uit

over het noorden:
 kleurloosheid en schraalheid,
 stemmigheid, uitverkiezing en vlijt,
 voorbestemming en hagepreken.

Het volk zag het aan voor een nieuw geweten:
 een vol bord; een schone lei!
 Het viel aan en beet zich vast

in de somberheid
 van het hoofd dat op de horizon verscheen,
 en begroette het als een zon
 van gerechtigheid.

Calvijn scheen op vruchtbare grond
 en de echo van 't nieuwe geloof
 drong dóór tot de koolvelden, tot
 op de bodem van de putten bij de hoeven.

Eet het droge brood van de ketterij,
 want de uitverkorene zal succesrijk zijn!
 De arbeid, vroeger in de verdomhoek,
 ging de smalle weg op van klinkende munt,
 want niet van brood alleen leeft de mens.

Dus bouwden de kooplui scholen,
 op de rapporten kwam een cijfer voor vlijt,
 zoals nog altijd.

Calvijn,
 de nieuwe zon van de gerechtigheid
 scheen over 't Nieuw Luilekkerland van de Vlijt.

H. H. ter Balkt

De partij die bijna altijd gelijk heeft

Tot voor kort wensten de Nederlandse communisten geen contacten met de burgerlijk geheten massamedia. Journalisten die een communist wilden interviewen werden verwezen naar het CPN-hoofdkwartier *Felix Meritis*, waar een met de toepasselijke naam *Ijsberg* toegeruste functionaris verklaarde dat er geen interesse was. In 1977 echter veranderde de situatie. Een kennelijk zelfbewuste CPN-leiding werd plotseling toeschietelijker.

Eén van de journalisten die daarvan profiteerde was *Maarten van Traa*, correspondent van het dagblad *Le Monde*. Bij de weergave van zijn gesprek met *Marcus Bakker*, in mei '77, veroorloofde hij zich enige ironische opmerkingen over de in de CPN noot steeds aanwezige invloed van ere-CPN-bestuurder *De Groot*, al ruim veertig jaar partijleider. Marcus Bakker vond dat ongepast. In een woedende brief schreef hij dat Van Traa's artikel een reeks platvloerse insinuaties (bevatte) over het erelid van ons partijbestuur *P. de Groot*, die een vast onderdeel zijn van de Westduitse en NAVO-propaganda in ons land'. (*De Waarheid*, 4.6.'77). Wie aan De Groot raakte, trof blijkbaar de CPN-top. Nauwelijks vier maanden later echter was de situatie geheel veranderd. In een vijf-kolommen lang artikel veegde de zelfde Bakker toen de vloer aan met De Groot ('*De grondslag van ons werk*', *De Waarheid* 6.10.'77) Andere CPN-leiders vielen hem daarin bij. '*Het optreden van De Groot*', zo meende CPN-kamerlid *Joop Wolff*, '*was symptomatisch voor de invloed van burgerlijke kringen en stromingen in de richting van en binnen de partij, met een uitmonstering van ultra-linkse frases, met blindheid voor de hedendaagse werkelijkheid en rechtse ontsparingen*'. (*Politiek en Cultuur*, 26ste CPN-congresboek '78, blz. 82)

Vergeleken bij deze en dergelijke uitspraken waren Van Traa's opmerkingen in *Le Monde* nogal mild geweest. De situatie in de CPN was tussen juni en oktober '77 dan ook drastisch veranderd.

Zware verkiezingsnederlaag

Aan verkiezingsnederlagen is de CPN, zeker na de Tweede Wereldoorlog, alleszins gewend geraakt. Tussen beide wereldoorlogen groeide deze partij, na aanvankelijk verlies, tot ruim 3% ('37). De grote 'oorlogswinst' (ruim 10% in '46) wist de CPN niet vast te houden. Maar na een dieptepunt (1959) maakten de communisten een zekere groei door. In '77 bij de Kamerverkiezingen rekende zij op een 'doorbraak' Er was veel belangstelling voor verkiezingsbijeenkomsten, er was ledengroei en toename van het abonneebestand van *De Waarheid*. De CPN, zo zag men het zelf, werd een 'middelgrote' partij.

De verpletterende verkiezingsnederlaag (van 7 naar 2 zetels, een lager percentage dan in '22) kwam derhalve hard aan (wekenlang midden

Amsterdamse CPN-studenten de door hen gefrequenteerde cafés). Uit de uitslag leek maar één conclusie te trekken: het beleid van het kabinet-*Den Uyl* was bij (vooral) arbeiders aanzienlijk populairder geweest dan de CPN-leiding verondersteld had. De felle CPN-kritiek op het kabinetsbeleid had dus als een boemerang gewerkt. Met die conclusie in de hand had men vervolgens kunnen besluiten op dezelfde weg door te gaan (onder het motto 'weliswaar heeft de CPN gelijk, maar het wordt nog onvoldoende begrepen'), of de partijkoers geheel bij te stellen in de richting van de opvattingen van de PvdA. Men deed echter het één noch het ander. Niet zozeer, zei de CPN, het kabinetsbeleid had de politieke aardverschuiving te weeg gebracht, als wel de Molukse treingijzeling, een 'complot met de internationale reactie op de achtergrond', zoals in *De Waarheid* dagelijks te lezen stond.

Het CPN-bestuur sprak over *'het volkomen vervalste politieke beeld zoals dat in de verkiezingscijfers tot uitdrukking komt en dat ontstaan is in een sfeer van geweld en terreur, opgeroepen door de misdadige gijzelingen en het uitblijven van doeltreffende maatregelen daartegen'* (*De Waarheid* 2.6.'77).

Zonder twijfel oefenden de gijzelingen enige invloed op de verkiezingsuitslag uit (al staat nog steeds niet vast welke). Maar zelfs als het CPN-cijfer daardoor ongunstig beïnvloed was, kon de omvang van de nederlaag daaruit toch niet verklaard worden. Men zou er daarom niet aan kunnen ontkomen de hand in eigen boezem te steken.

Het hoogbejaarde erelid De Groot gaf daartoe het startsein. Op 27.7.'77 bood hij het CPN-bestuur een beschouwing aan waarin van dik hout planken gezaagd werden. Om te beginnen deugde het CPN-bestuur niet. Drie richtingen meende hij daarin te kunnen constateren:

'de eerste (wil) geen ingrijpende consequenties uit de nederlaag trekken, de tweede ziet wel dat de partij op de verkeerde weg is, maar schrikt voor () een partijstrijd terug, de derde richting spreekt zich in het geheel niet uit en blijkt zodoende geen verantwoordelijkheidsgevoel te bezitten' (*De Waarheid* 2.8.'77). Ook was De Groot niet tevreden over de manier waarop de CPN gereageerd had op de economische crisis. De CPN, zo schreef hij, werd geteisterd door een *'sinds jaren doorvretende revisionistische beïnvloeding en ideologische uitholling. De partij oriënteerde zich hoofdzakelijk op dienstverlenende kringen en uitsluitend op de bevoorrechte kringen van de arbeiders. Zij wendde zich af van de overgrote meerderheid der arbeiders die niet in de reformistische vakbeweging georganiseerd zijn. () Passiviteit in de klassenstrijd, dulzaamheid tegenover revisionistische invloeden, bedekte vijandigheid tegenover het internationale communisme, lonken naar 'geloofwaardigheid' bij de bourgeoisie zijn de kenmerken van () de partijleiding. () Op organisatorisch gebied werden de oude, gestaalde kaders geleidelijk weggewerkt en door burgerlijke elementen vervangen. Geen enkele waakzaamheid tegen infiltratie door reactionaire agenten werd betracht (). In de loonstrijd liet de partijleiding zich door de aan het grote kapitaal onderworpen topleiding van de FNV op sleeptouw nemen'*.

Bij zulke gespierde taal horen dienovereenkomstige maatregelen. De Groot stelde een hele serie voor. Het zittende PB, dat zo nadrukkelijk gafaald had, moesten de politieke bevoegdheden ontnomen worden. Een partijcongres moest een nieuw bestuur kiezen en nieuwe partijstatuten aanvaarden, die waren opgesteld door het IPSO, het door De Groot geleide wetenschappelijk bureau van de CPN. De leden behoefden zich van het bestuur niets meer aan te trekken en *'duidelijk een eigen*

standpunt bepalen'. De CPN moest werklozen, ongeorganiseerden en vakbondsleden in actie brengen en daartoe het startsein geven met een grote manifestatie in Den Haag. Enkele CPN-leiders moesten belast worden met de 'strijd voor de vrede', tegen *Carters* atoomchantage. Zulks in nauwe samenwerking met de Sowjet-Unie.

Uiteraard veroorzaakte De Groots beschouwing veel opwinding. Het leek het eerste schot in een nieuwe, grondige zuiveringsgolf in de CPN. Er was weliswaar veel op het verhaal af te dingen (al was het maar dat De Groot mede-verantwoordelijk was voor veel van de feiten die hij anderen verweet). Maar het was deze aards-intrigant wel vaker gelukt met behulp van dubieuze verhandelingen zijn partij naar zijn hand te zetten, en hem onwelgevallige bestuurders te verwijderen. Waarom zou hij dus dit keer geen succes hebben? Bovendien sloot hij aan bij een, in delen van de CPN levende onvrede over de opmars van de 'nieuwe vrijgestelden' die, zoals eerder in de PvdA, de macht van de 'oude garde' (De Groots 'gestaalde kaders') leken over te nemen. Vooral in Groningen, en in iets mindere mate in Amsterdam, twee van oudsher communistische bolwerken, was die onvrede waarneembaar.

Werd er in de CPN veel over De Groots aanval gesproken, ook buiten die partij trok ze de aandacht. Dat was de CPN-leiding, onwelgevallig:

'Stromen van publikaties', zei partijvoorzitter *Hoekstra*, *'hadden scheuring en vernietiging van de CPN tot doel. Achter deze haat en deze golf van anti-communisme stond het offensief van rechts (I)'* (Congresboek 78, blz. 1). Oftewel, wie zich, op grond van door communisten geschreven artikelen, bezighoudt met de CPN, is een anti-communist. Hoe het ook zij, de 'scheuring' van de CPN ging niet door. De Groots aanval bleek een kamikaze-actie. Het CPN-bestuur wees De Groots kritiek van de hand en was niet bereid terug te treden, omdat dit *'een buitengewoon gevaarlijke situatie zou scheppen'* (De Waarheid, 2.8.'77).

De Groots brief opende *'de weg voor intriges, speculaties over de rol van de leiding'* (De Waarheid 2.8.'77) en ook dat was, zoals men begrijpen kan, verwerpelijk. Wel beloofde *Hoekstra* een ernstig zelfonderzoek: *'De leiding en de leidinggevende partijgenoten (I) moeten tegenover de partij en de massa verantwoording afleggen. Daarvoor mag niet worden weggelopen'* (De Waarheid, 1.8.'77).

Het CPN-bestuur besloot tot voorbereiding van een 'discussiegrondslag' voor het CPN-congres, nam de door De Groot geschreven ontwerpstatuten in beslag en vernietigde ze en stelde de kolommen van *De Waarheid* open voor een 'openbare discussie over de verkiezingsuitslag'. Aanhangers van de zienswijzen van De Groot, waarvan er in de CPN toch de nodigen moesten zijn, zouden in deze 'openbare discussie' vrijwel niet aan het woord komen. De Groot zelf leek in zijn nederlaag te berusten, verbijsterd wellicht omdat het CPN-bestuur zich, voor het eerst, vierkant tegen hem opstelde. Suggesties van zijn aanhangers, als ex-senator *Annie van Ommeren-Averink*, hem te steunen in de strijd tegen de verwording in de CPN wees hij van de hand. De Groots verdere passiviteit maakte zijn nederlaag onafwendbaar. Gemeten naar communistische zeden werd hij vervolgens zo op het oog betrekkelijk vriendelijk behandeld. *'De praktisch algemene kritiek op het optreden van P. de Groot'*, schreef *Joop Wolff* ter afsluiting van de 'openbare discussie', *'is slechts op beperkte en ingehouden wijze weergegeven'* (De Waarheid 7.10.'77). Toen *Wolff* later ook nog verklaarde *'niet alle gemaakte fouten aan De Groot te (willen) ophangen'* (HP 28.1.'78) en anderen zich beperkten tot opmerkingen over de 'grilligheid' van de gevallen leider, veronderstelden sommige buitenstaanders dat de

communistiche zeden zelf veranderd waren. Deze visie wordt vanzelfsprekend door CPN-leiders van harte onderschreven: *'Communisten onder elkaar zijn anders. Wij hebben geen akelig soort requisitoir gehouden'* (HP 28.1.'78). Maar deze kijk is niettemin onjuist. Als men De Groot terughoudend behandeld heeft dan komt dit uitsluitend door de omstandigheid dat deze zich, zonder verder tegenspartelen, in zijn nederlaag heeft geschikt. Dezelfde Joop Wolff, die zo'n voorstander is van een *correcte toon* (HP 28.1.'78) verklaarde eerder dat *'zo nodig uitvoeriger (op de kritiek op De Groot) kan worden teruggekomen'*. (De *Waarheid* 7.10.'77). En dat zou het geval kunnen zijn indien De Groot zich nog vaker via publikaties tot het publiek zou wenden, zo laat Wolff weten. Hij heeft de waarschuwing echter begrepen en vrijwel niets meer van zich doen horen.

Communistisch herstel

Paul de Groot dus tot veler (ook ondergetekendes) verbazing bijgezet in de ere-hemel van uit de gratie geraakte communisten, een plaats waar menig slachtoffer van vroegere zuiveringen hem met enig leedvermaak binnenhaalde. Dat betekende inmiddels niet dat de CPN-leiding schouderophalend aan zijn voorstellen voorbijging. De CPN organiseerde op 17.9.'77 de door De Groot gesuggereerde manifestatie, belaste Joop Wolff met de organisatie van de 'strijd tegen de Amerikaanse atoomchantage' (hetgeen leidde tot het nog in augustus '77 door CPN-leden opgerichte comité *Stop de Neutronenbom*). Op 15.10.'77 werd, ook al weer door CPN-leden geïnspireerd, de *Landelijke Werklozen Belangenvereniging*, opgericht.

Zo werd De Groots aanval mede gepareerd door een deel van zijn suggesties uit te voeren. Dat men niet op al De Groots voorstellen inging laat zich begrijpen. In dat geval had de CPN-leiding vrijwillig moeten terugtreden (en dat is strijdig met de hang naar zelfhandhaving). Bovendien zou men de 'nieuwe aanwas' aan intellectuelen en half-intellectuelen weer grotendeels zijn kwijtgeraakt. De CPN zou, aldus voorzitter Hoekstra, *'zijn ineengeschrompeld tot een uiterst sectarische kleine groep'* (HP, 25.1.'78).

Niet dat de CPN inmiddels een grote partij is geworden, maar ze heeft zich inmiddels onmiskenbaar hersteld. Volgens NIPO-peilingen zou de CPN in januari '79 kunnen rekenen op verdubbeling van het zeteltal, eind '78 meldde de CPN-leiding dat de partij 27 500 betalende leden telde, de nieuw verworven aanhang lijkt inderdaad grotendeels vastgehouden, de communistische invloed in de vakbeweging is wat toegenomen (vooral in ABOP en ABVA en in mindere mate in de Industriebond-NVV) en men is er, dankzij de actie *Stop de Neutronenbom*, voor het eerst sinds de glorie tijd onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog, in geslaagd enig welwillend aanzien in breder kring te verwerven. Aan deze opsomming kan nog worden toegevoegd dat het CPN-dagblad *De Waarheid* kwalitatief verbeterd is (al is het blad tegelijkertijd waarschijnlijk minder toegankelijk geworden voor de, aan de communistische geheimtaal gewende 'gestaalde kaders' van Paul de Groot). De CPN heeft het er, na de zware verkiezingsnederlaag van '77 dus niet zo slecht afgebracht.

Alvorens in te gaan op wat de CPN-leiding daar zelf voor maatregelen voor nam, dient te worden opgemerkt dat een aantal ontwikkelingen in het voordeel van de communisten heeft gewerkt. De Amerikaanse

plannen het neutronenwapen in productie te nemen waren zelfs in pro-NAVO-kringen tamelijk impopulair terwijl ze bij de PvdA en organisaties als het IKV op heftig verzet stuitten. De door de CPN geïnspireerde *Stop de Neutronenbom*-actie kon daarom makkelijk in brede kring gehoor vinden. Plezierig voor de CPN was het voorts dat er geen tweede kabinet-Den Uyl kwam. Ongetwijfeld had ook een progressief-gedomineerde regering allerlei noodzakelijk geworden bezuinigingen niet probleemloos kunnen doorvoeren. De meeste Nederlanders zijn gewend geraakt aan een jaarlijkse groei van het eigen inkomen bij gelijktijdige uitbouw van de verzorgingssamenleving. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat talloze volwassenen (voor de jongeren ligt de situatie wellicht anders) het nog moeilijk zullen hebben met de dubbele trendbreuk: én een nul- of zelfs minlijn in de individuele inkomens én bezuinigingen in de publieke sfeer. Een op solidariteit gebaseerd regeringsbeleid echter, dat voorrang had gegeven aan het beschermen en verbeteren van de positie van de zwaksten in de samenleving (nu vooral jongeren), dat oog had gehad voor de vrouwen-emancipatiegolf en dat, onder het doorvoeren van allerlei hervormingen, een herkenbare bijdrage zou hebben geleverd aan de bestrijding van de werkloosheid, zou wellicht een doeltreffende dam hebben kunnen opwerpen tegen al te nadrukkelijke manifestaties van groeps- en eigenbelang. Deze veronderstelling lijkt gewettigd door de uitslag van de Kamerverkiezingen van '77. De botte bijl van Bestek '81, gehanteerd door een inspiratieloos kabinet-Van Agt dat de zwaarste lasten op de zwakste schouders legt, bood de CPN daarentegen de mogelijkheid ongegeneerd persoonlijke en groepsbelangen tot de haren te maken.

Waren de 'objectieve omstandigheden', zoals men dat zelf graag noemt, de CPN dus gunstig gezind, men heeft voorts geprofiteerd van door meer eurocommunistisch-georiënteerde partijen verworven inzichten en opgedane ervaringen. Daarvan is een selectief gebruik gemaakt. Tenslotte is het uitbundig gevierde zestigjarige bestaan van de CPN naar vermogen benut om de nieuw-verworven achterban te inspireren en de oudgedienden niet van zich te vervreemden. De partijdiscipline deed de rest. De vanzelfsprekendheid waarmee leden van een communistische partij zich door haar leiding bij de hand laten nemen, zich aan de parolen van die leiding houden en geen vragen stellen die zo'n leiding niet horen wil, heeft waarschijnlijk het meest bijgedragen tot overwinning van de interne crisis. Er is de laatste tijd weleens beweerd dat de CPN, in dit opzicht, een 'andere' partij zou zijn geworden. Deze indruk is ontstaan als gevolg van een aantal gedragsveranderingen van leidende communisten, bij voorbeeld tot uitdrukking komend in de bereidheid zich door 'de burgerpers' te laten interviewen (het meest opvallende staaltje was in dit opzicht het aan de hand van gesprekken met redacteuren opgebouwde *HP*-portret van het dagblad *De Waarheid*). Verwijzend naar de interne discussies in de CPN laten ook CPN-leiders niet na het voorbeeldig-democratische karakter van hun partij te onderstrepen. Een kritische benadering van de gang van zaken tussen verkiezingsnederlaag en het, in januari '78 gehouden 26ste CPN-Congres, geeft echter geen enkele aanleiding de CPN ervan te verdenken een echt democratische partij te zijn geworden. Er heeft weliswaar een brede discussie plaatsgevonden maar deze werd, op voorhand, aan zeer strenge regels onderworpen. Er moet, zei Hoekstra, *een begin en een positief einde zijn van de discussie: er moet worden uitgegaan van onze beginselen en onze organisatieprincipes; zij moet tot een conclusie leiden, positief gericht*

zijn (); de discussie mag niet worden gebruikt om verwarring te stichten of leugens te verspreiden (); tenslotte mag fractievorming niet geduld worden' (Henk Hoekstra, PB-zitting van 12.8.'77, in *De Groene Amsterdammer*, 21.9.'77).

De CPN-leiding stelt zulke maatstaven niet slechts op, ze hanteert ze ook. Dus kan ze iedere ongewenste wending in een discussie voorkomen: *'met het oog op deze criteria, aldus Hoekstra, heeft het dagelijks bestuur de discussiebijdrag van J. Reiding geweigerd. Hierin worden leugens gedebiteerd'*.

Zou Reiding zich met zijn afgewezen stuk tot andere CPN-leden hebben gewend, dan zou hij zich aan 'fractievorming' hebben schuldig gemaakt. Want ook dit geloofsartikel uit de leninistische catechismus wordt nog steeds strikt gehanteerd. Deze en soortgelijke ontwikkelingen weerspreken de veronderstelling als zou in de CPN op organisatorisch gebied iets ten principale veranderd zijn, dat er tussen CPN en PvdA op gebied van de partijdemocratie niet zulke verschillen meer bestaan. Dat laatste werd onlangs nog beweerd door de PvdA-leden *Huige* en *Reckman*. In een pleidooi voor linkse samenwerking merken zij op dat dit *'moeite kost omdat er zoveel clichés onder ons leven'*.

Zij schrijven: *'Vooral met de communisten hebben we het moeilijk. Hun centralisme verfoeien we, zeggen we. Dat is niet helemaal eerlijk voor wie de gang van zaken in de PvdA bekijkt: het centralisme is de PvdA niet vreemd'* (Huige/Reckman, *Doorn in de Vuist*, Odijk '78, blz. 97). Deze PvdA-leden zijn kinderen in de boosheid, of doen alsof. Men stelle zich voor dat zij als CPN-leden een boekje geschreven zouden hebben dat in een aantal opzichten zou ingaan tegen de opvattingen van de partijleiding en waarin nadrukkelijk zou worden opgeroepen tot 'fractievorming' via *'studie en actiegroepen voor een nieuwe linkse politiek'* (als boven). Zij zouden nimmer worden uitgenodigd om hun standpunten in verschillende afdelingen te komen toelichten, geen toegang krijgen tot de partijpers, door niemand voor iets kandidaat gesteld worden. De PvdA-leden Huige en Reckman echter worden door PvdA-afdelingen geïnviteerd, publiceren in de partijpers, zijn lid van partijcommissies, worden gekandideerd en soms verkozen. Zij zijn, kortom, het levende bewijs voor het verschil in democratisch gehalte tussen CPN en PvdA. De CPN is dan ook nog steeds democratisch-centralistisch, *'de organisatievorm'*, aldus Marcus Bakker, *'van een partij waarvan niet wantrouwen en tegenstelling maar eenheid van doel, wil en daad (dus samenhang en vertrouwen, ook en met name tussen bestuur en leden) het beslissende kenmerk is'*. (Congresboek '78, blz. 29.) Het minste dat men van zo'n omschrijving kan zeggen is dat ideaal en werkelijkheid worden verward. De gevolgen daarvan zijn dikwijls tragisch, soms komisch. Omdat De Groot in juni '77 nog erebestuurder was noemde Bakker enige ironische opmerkingen aan diens adres *'platvloerse insinuaties van Westduitse en NAVO-propaganda'*. Inmiddels is echter gebleken dat de CPN-leiding, op het moment dat Bakker zijn kloeke taal sprak, zelf al ernstige bedenkingen tegen De Groot koesterde (men zie Hoekstra's rede in *De Groene*, 21.9.'77). Het zou de CPN-leiding (en anderen) gesierd hebben daarvan eerder melding gemaakt te hebben. De ontwikkeling van de CPN zou er wellicht door bevorderd zijn. De democratisch-centralistische eenheid van doel, wil en daad laat zo'n kritiek op het juiste moment echter niet toe.

Terug naar de 'diepgaande discussie' in de herfst van '77. Deze mondde uit in door het dagelijkse bestuur van de CPN voorbereide *Stellingen voor het 26ste CPN-congres (De Waarheid, 28.10.'77)*. Deze werden vervolgens

in de CPN-afdelingen behandeld. Marcus Bakker vertelde later hoe het daarbij toeging (*Congresboek '78* blz. 28). *'Het totaalbeeld van de discussies was een grote geestdriftige instemming met de in de Stellingen ontvouwde politiek en met de offensieve geest waarin dat gebeurde'*. Hoewel zo'n frase direct afkomstig is uit de kaartenbak met CPN-clichés, behoeft ze allerminst onwaar te zijn: offensief zijn CPN-stellingen altijd en ze worden, omdat 'instemming en eensgezindheid' nu eenmaal in het democratisch-centralisme zitten ingebakken, uiteraard met geestdrift behandeld. Als De Groot en niet Bakker c.s. de toon bepaald hadden was het niet anders geweest. *'Deze eendracht over hoofdzaken'*, aldus alweer Bakker, *'ging gepaard met vele honderden voorstellen waarin de vraag werd gesteld. Hoe beter, hoe anders en ook: hoe niet? De grote vraag was hoe dit alles te verwerken, juist ook gezien de algemene eensgezindheid over de politieke inhoud van de stellingen'*. Naar het antwoord op deze vraag had de CPN-leiding niet lang behoeven te zoeken, want talloze andere organisaties laten al jaren zien hoe het moet. Het bestuur publiceert de voorstellen, voorziet ze van pre-adviezen en legt een en ander aan een congres voor. Leden en buitenstaanders krijgen dan inzicht in de opvattingen die in de organisatie leven, de stemverhoudingen geven aan in welke richting een organisatie zich zou kunnen ontwikkelen. Bij de CPN lost men zoiets echter anders op: *'De conclusie was, dat de tekst van de Stellingen () niet moest worden bijgewerkt. De bestaande tekst en de Congresrede van Henk Hoekstra geven samen de opstelling van de partij aan'* (*Congresboek '78*, blz. 28). Punt, uit. Of toch niet helemaal. Want in een met algemene stemmen aan het einde van het CPN-congres aanvaarde resolutie werd deze zienswijze inderdaad bevestigd. (*Congresboek '78*, blz. 101) Maar daarmee is het nog allerminst een democratische gang van zaken geworden, al is het maar omdat congresgangers heel wat makkelijker tegen *onderdelen* van bijv. een resolutie stemmen dan tegen zo'n stuk als geheel. Het merkwaardigste aan dit alles was dat de 'nieuwe' CPN-leden, toch via de democratiseringsbeweging tot het communisme bekeerd, zich zonder hoorbaar gemor in zo'n gang van zaken schikten. Het CPN-lid *Meindert Fennema* zou daarover later het volgende zeggen: *'Ik heb me () gerealiseerd hoe het gebrek aan openheid op de leden doorwerkt. Ik heb zelf ook een discussiebijdrage geschreven waar ik ook om de hoofdvragen heen gegaan ben en waarvan ik me achteraf pas realiseer dat dat zo was. Dan besef je dat je eigenlijk al bij voorbaat, zonder dat je daartoe opdracht hebt gehad, je houdt aan de regie van de toneelmeester. En dat is toch wel wat de Spaanse schrijver Semprun () noemt stalinisatie. En dat is een van de grootste kwalen van onze partij dat iedereen daar soms gewild, soms ongewild aan meewerkt'* (*De Groene Amsterdammer*, 22.11.'78).

Van Agt eruit, de CPN erin

Als 'oorzaak' van de verkiezingsnederlaag van '77 was in eerste instantie gewezen op de gijzelingen. *'De sfeer waarin de verkiezingen gehouden werden'*, schreef de latere hoofdredacteur van *De Waarheid* *Gijs Schreuders*, *'mag niet uit het geheugen verdwijnen. () Wie vanuit de arbeidersbeweging zou verzuimen deze manipulatie van de klassesetegenstander aan de orde te stellen en de machtsmiddelen van de heersende klasse zou onderschatten zou zich weerloos maken en onmogelijk tot een strijdbaar antwoord kunnen komen'* (*De Waarheid*, 18.6.'77).

Maar wat nu was, naast de manipulaties van de klassetegenstander, de eigen bijdrage aan de CPN-verkiezingsnederlaag? Buitenstaanders wezen met graagte naar de door de CPN gehanteerde verkiezingsleus: *'Van Agt eruit, de CPN erin!'* Maar voorzitter Hoekstra meende dat daarop niets was aan te merken: *'Wat haar inhoud betreft (was deze leuze) goed, maar ze is te laat aan de orde gesteld. Als het een jaar eerder was gebeurd had (ze) deel kunnen uitmaken van acties ( ) voor het loon, voor behoud van de prijscompensatie, tegen werkloosheid, maar ook voor democratie en vrede'* (De Groene, 21.9.'77).

Hoe goed de leuze ook geweest moge zijn na de verkiezingen leken de communisten, met twee zetels in de Tweede Kamer, er toch moeilijk op terug te kunnen komen. Wie zo redeneert kent echter de communisten niet. Er was zo meende de CPN, een 'echt progressieve regering' nodig. Zo'n regering was zonder communisten, ondenkbaar. *'Het is bewezen'*, schreef Gijs Schreuders, *'dat het tegen ons en zonder ons niet gaat. Sociaal-democratische regeringen blijken onvoldoende te zijn, die weg heeft gefaald. Zij hebben het land geregeerd, twintig, dertig jaar lang. Wat heeft het opgeleverd aan duurzame veranderingen ( )?'* (Bijlage De Waarheid, nov. '78, blz. 15) Schreuders kan niet rekenen, het is hem ontgaan dat de PvdA uitsluitend in coalitiekabinetten geregeerd heeft en dat in de tussentijd vele duurzame veranderingen tot stand gekomen zijn. Maar wie daarop let is een kniesoor.

Waar het hier om gaat was dat de leuze 'Van Agt eruit, de CPN erin' zijn geldigheid bleef behouden. Weliswaar kon daar vooralsnog niets van komen, maar in de buitenparlementaire actie wordt de 'nieuwe coalitie' voorbereid. *'Onder de huidige omstandigheden kan een (voor zo'n coalitie noodzakelijk) samengaan in de allereerste plaats tot stand gebracht worden in de buitenparlementaire actie, waarvan de eenheid van communisten en socialisten de spil is'* (Stellingen voor het 26ste CPN-congres, nr. 16). Komt zo de basis van zo'n regering tot stand, ook de samenstelling ervan wordt, al doende, eenvoudig. Het DB van de CPN merkte daarover op: *'Een dergelijke regering zou gedragen moeten worden door en samengesteld uit krachten die zich reeds in de actie hebben laten gelden, d.w.z. in de buitenparlementaire actie die een democratische druk kan uitoefenen en ook reeds uitoefent op het parlement'* (De Waarheid 7.11.'77). Behoeft men, op grond van parlementair-democratische overwegingen, geen fundamenteel bezwaar te hebben tegen communistische pogingen in de buitenparlementaire actie eenheid van socialisten en communisten tot stand te brengen (al is niet onmiddellijk duidelijk hoe zulks tot een parlementaire meerderheid zou kunnen leiden), de manier waarop de CPN een nieuwe regering denkt te kunnen samenstellen (en te laten 'dragen') is dubieuzer. In ons stelsel worden regeringen samengesteld na onderhandelingen tussen gekozen volksvertegenwoordigers (onder controle van hun achterban) en gedragen door een parlementaire meerderheid, niet door krachten die zich reeds in de actie hebben laten gelden. Dat via buitenparlementaire actie invloed wordt uitgeoefend op volksvertegenwoordigers is, gelet op de feitelijke toestand, alleszins aanvaardbaar, soms zelf nodig. Hier wordt echter de suggestie gewekt alsof deze 'druk' beslissend zou kunnen zijn. Zo'n zienswijze op het 'buitenparlementaire activisme' is echter strijdig met de geest en de regels van de parlementaire democratie. Het valt buiten het bestek van deze beschouwing uit te wijden over de veelzijdige betekenis van het actievoeren (daarvoor zij men verwezen naar de WBS-studie *Partij, Parlement, Activisme*).

Kortheidshalve zij er hier over opgemerkt dat het de aandacht van volksvertegenwoordigers kan vestigen op problemen (en oplossingen) die anders wellicht veronachtzaamd zouden worden. Welke voortreffelijke eigenschappen het buitenparlementaire activisme moge hebben, met de kwaliteit van onze democratie zou het slecht gesteld zijn als onze volksvertegenwoordigers er de oren naar lieten hangen. De buitenparlementaire activist, of het nu om een groep buurtbewoners of het VNO gaat, wendt zijn invloed aan om op één of enkele punten zijn zin te krijgen. De volksvertegenwoordiger wordt geacht wensen en mogelijkheden tegen elkaar af te wegen.

Waartoe de communistische opvattingen uiteindelijk leiden werd beknopt onder woorden gebracht door CPN-lid *Jaap Janissen*, voorzitter van de *Initiatiefgroep tot bundeling van krachten tegen Bestek '81*, één van de talloze communistische pogingen het actiepallet extra kleur te geven. Hij onthulde dat niet alleen de samenstelling, maar ook het program van zo'n nieuwe coalitie, in actie geboren wordt: *'In diverse bedrijfstakken'*, zei hij, *'zijn looneisen gesteld die veel verder gaan dan de 20 gulden van de FNV die natuurlijk nergens op slaat. Actiegroepen en organisaties in de gezondheidszorg hebben alternatieve plannen opgesteld. () Als je de verschillende alternatieven bij elkaar past heb je in feite de grondslag voor een ander beleid, voor een andere regering'* (*De Waarheid*, 26.1.'79). Een tegen de NAVO-bewapeningsplannen en de superwinsten van multinationals en monopolies gerichte regeringspolitiek zou, aldus de CPN in verschillende publikaties, allen werk kunnen verschaffen, de individuele inkomens kunnen verhogen, de sociale uitkeringen op peil kunnen houden en de publieke sector kunnen versterken ('meer poen om welzijnswerk te doen', maar ook meer geld voor het wetenschappelijk onderwijs, de bejaardenzorg, etc.). Dat kan dus niet, zoals in een interview met Marcus Bakker, nog voor de verkiezingen van '77 in *HP*, onbarmhartig werd aangetoond. Van een politieke partij die geen andere pretentie meestorst dan versterking van de parlementaire positie kan men zo'n voorstelling van zaken zo niet billijken, dan toch begrijpen. Je program kan weliswaar niet worden uitgevoerd, maar je komt toch niet in de regering. De CPN echter wekt de suggestie een realistisch alternatief te bieden voor het huidige kabinetsbeleid. Aangezien CPN-wensen en werkelijkheid haaks op elkaar staan, lijkt het erop dat de communisten zelf niet in zo'n nieuwe coalitie geloven. Anders zouden ze wel erg onverantwoordelijk bezig zijn. Een op zo'n nieuwe coalitie gebaseerde regering die zo weinig van de eerder gedane beloften zou kunnen waarmaken, zou binnen de kortste tijd in problemen komen, waarbij vergeleken die van het kabinet-Van Agt maar kinderspel zouden zijn. Toch wekt de CPN de indruk rotsvast van de mogelijkheid van zo'n nieuwe regering overtuigd te zijn. *'De massacampagne (tegen de N-bom) () toont de volstreekte realiteit van de gedachte aan de vorming van een nieuwe coalitie, zoals onze partij die aan de orde heeft gesteld'* (*De Waarheid*, 24.8.'78). *'Wat thans op gang is gekomen'*, zei CPN-bestuurder *Siep Geugjes* enige tijd later, *'draagt de bouwstenen aan voor het tot stand komen van een machtsvorming van grote omvang en diepgang ()*. *In machtsvorming op de bedrijven, in de vakbeweging en onder alle groepen van de werkende bevolking ligt het antwoord'* (*De Waarheid*, 15.12.'78).

Deze voorstelling van zaken wordt in talloze variaties herhaald. Er ligt de gedachte aan ten grondslag dat de verkiezingsuitslagen (ook onder normale omstandigheden, dus zonder gijzelingsaffaire) de werkelijke

verhoudingen onder de bevolking niet weerspiegelen. De bestaande politieke partijen, aldus de CPN, geven niet weer wat onder hun aanhang leeft. Tijdens verkiezingscampagnes worden kiezers andere vragen voorgelegd dan die waarom het werkelijk gaat. Zou men de kiezers de 'ware' vragen voorleggen, dan zou de uitslag een heel ander beeld te zien geven.

Deze redenering verwijst naar de inderdaad constateerbare omstandigheid dat politieke partijen er nooit geheel in slagen op ieder moment en bij elk vraagstuk de voorkeuren van alle stemmers op zo'n partij in de politieke besluitvorming tot gelding te brengen. Het is een probleem waarmee de PvdA voortdurend worstelt. Maar ook de CPN kent het uit eigen ervaring en wel in die gevallen waar communisten, op lokaal niveau, deel uitmaken van colleges van B en W. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te geven. De eerste is dat de voorkeuren voor zo'n partij soms onderling tegenstrijdig zijn. Om maar bij de CPN-praktijk te blijven: een CPN-stemmer die in de Amsterdamse Bijlmermeer woont, was wellicht voorstander van het doortrekken van de metro tot het Centraal Station, een CPN-stemmer in de Nieuwmarktbuurt was er tegen. Een tweede probleem is dat soms de partijvoorkeuren onderling tegenstrijdig zijn, of dat, in een afwegingsproces, de ene voorkeur hogere prioriteit krijgt dan de andere. Een derde probleem is dat het politieke bestuur in ons land als regel vorm krijgt in coalities. Bij coalitievorming worden over en weer programmatische concessies gedaan. Tenslotte blijken sommige programapunten (beleidsvoorkeuren van kiezers) eenvoudigweg niet uitvoerbaar.

Wie van een politieke partij met bestuursverantwoordelijkheid verwacht dat ze in de dagelijkse praktijk voortdurend de beleidsvoorkeuren van al haar kiezers tot gelding brengt stelt eisen aan zo'n partij waaraan deze onmogelijk kan voldoen. Maar daaruit mag men niet, zoals de CPN doet de conclusie trekken dat zo'n partij daarom 'haar' kiezers niet vertegenwoordigt. In concrete kwesties niet altijd, maar op een iets hoger niveau van abstractie vertolken de politieke partijen wel degelijk de belangen, de voorkeuren en de tradities (afzonderlijk of in combinatie) van hun achterban. Indien kiezers andere belangen krijgen, hun voorkeuren wijzigen of met de traditie breken stemmen zij niet langer op 'hun' partij. Als een bepaalde partij niet langer opkomt voor bepaalde belangen, het programma drastisch verandert of met de eigen traditie breekt dan kan dat gestraft worden met stemmenverlies. Het breken met tradities door kiezers heeft zich de laatste tientallen jaren vooral bij de confessionelen voorgedaan. De VVD heeft (misschien wel om het door haar traditioneel behartigde ondernemersbelang beter te kunnen dienen) haar liberale tradities op de tocht gezet. Dat heeft haar wat verlies gekost (vooral aan D'66) maar dit werd weer ruimschoots goedge maakt door de toevloed van kiezers die anders wellicht confessioneel gestemd zouden hebben.

De CPN-opvatting, dat de bestaande politieke partijen, zich in strijd met de 'ware' voorkeuren van hun kiezers gedragen berust derhalve op een waarnemingsfout. Het spectaculaire succes van de N-bomactie doet daaraan niets af. Want een CDA-lid, tegenstander van het neutronenwapen, kan het daarom met de globale opvattingen over het defensiebeleid van zijn partij nog alleszins eens zijn. Trouwens, wie te kennen geeft tegen de N-bom te zijn spreekt daarmee nog niet uit, zoals de CPN suggereert, voorstander te zijn van communistische regeringsdeelname. Het aantal handtekeningen op N-bomlijsten zou

aanzienlijk kleiner zijn geweest indien de tekenaars zich ook over die vraag hadden moeten uitspreken.

Deze overwegingen overtuigen communisten overigens allerminst. Kletsboek vinden ze dat gepraat over beleidsvoorkeuren. We leven in een klassemaatschappij. De meeste politieke partijen lopen aan de leiband van multinationals en grote monopolies. De CPN, de partij van de arbeidersklasse en de wetenschappelijke leer van het marxisme-lenisme, echter verenigt de belangen van arbeiders, boeren en alle andere niet-monopolistische groepen. Mogelijke onderlinge tegenstellingen tussen die groepen zijn schijntegenstellingen. De meerderheid van de bevolking heeft maar één ware tegenstander: het groot-kapitaal. Het probleem is slechts dat die meerderheid nog niet weet waar haar belangen liggen, evenmin als zij begrepen heeft dat de CPN die betrouwbaar verdedigt. Maar dankzij de massa-actie zal dat anders worden. Het aanzien van de CPN zal daarin stijgen, tegelijkertijd worden andere partijen in de loop daarvan tot andere stellingnamen gedwongen. Dan is de basis van de nieuwe coalitie gelegd.

Voorlopig ziet die meerderheid het dus nog niet. Dat ligt aan het verziekte Koude Oorlogs-anti-communisme, aan de massamedia, aan de anti-Sowjethetze, aan de rechtse FNV-top, aan de PSP, aan de 'groep-Den Uyl'. Hetgeen ons brengt aan de verhouding tussen CPN en PvdA, een belangrijk vraagstuk aangezien *de eenheid van socialisten en communisten* volgens de CPN de spil van de nieuwe coalitie moet zijn.

Voortetterende afstomping

De leuze *'Van Agt eruit, de CPN erin'* was dus niet de oorzaak van de communistische verkiezingsnederlaag, anders zou men die, vervolgens, niet met nog meer kracht zijn gaan hanteren. De CPN kon zichzelf evenmin verwijten het kabinet-Den Uyl en de PvdA onvoldoende bestreden te hebben. Na het aantreden van het kabinet-Den Uyl had de CPN een 'constructieve oppositie' aangekondigd. Maar al spoedig ging men over tot de frontale aanval. *'Het zogenaamde progressieve akkoord met zijn Keerpunt'*, zei Marcus Bakker in '75, *'was altijd een akkoord met rechts, waarin de conservatieven en NAVO-hoorlingen van D'66 de toon bepaald hadden. ( ) En wat nog iets leek werd er, terwijl men op de ministerstoelen zat, wel uitgewreven. Alle ronkende beloften hebben uiteindelijk nooit meer opgeleverd dan verhoogde bewapeningsuitgaven, voortgezette atoombewapening, loondruk en werkloosheid'* (*De Waarheid*, 26.5.'75). Hiermee was de toon gezet. *'Het kabinet-Den Uyl imiteert en volgt op klakkeloze wijze de Westduitse politiek. Financieel, militair, politiek wordt Nederland steeds meer afhankelijk gemaakt van de Bondsrepubliek'* (DB-CPN in *De Waarheid*, 5.7.'74). De PvdA pleitte voor nivellering van inkomens. De CPN wilde er niet van weten: *'Deze nivellering kwam er op neer dat eisen tot verbetering van de positie van de 'lager betaalden' niet bij de ondernemers op tafel werden gelegd, maar bij de groep van werknemers die tot de 'hoger betaalden' werden gerekend. Zo werd niet opgeroepen tot daadwerkelijke actie tegen de directies, maar verdeeldheid gezaaid'* (*De Waarheid*, 18.12.'75).

De PvdA was ervoor dat, gelet op de beperkt-beschikbare middelen, in het onderwijs prioriteiten gesteld zouden worden; het zeer snel gegroeide wetenschappelijk onderwijs moest pas op de plaats maken ten bate van het basisonderwijs, in het bijzonder voor de kansarmen. De communisten

zagen daar geen brood in: *'Wij hebben de prioriteitentheorie als verdediging van de afbraak van de universiteiten steeds verworpen'* (*De Waarheid*, 30.9.'77).

De PvdA was nogal trots op het beleid van de staatssecretarissen *Van Dam* en *Schaefer*, onder andere vanwege de grote aandacht voor stadsvernieuwing. In een in '77 door de CPN verspreid pamflet werd echter opgemerkt dat *'in de afgelopen jaren een bouw- en huurbeleid is gevoerd, dat tegemoet kwam aan de eisen die de grote bouwondernemers en de banken hebben gesteld. () Woningbouw en stadsvernieuwing zijn met deze politiek niet gediend. () De huren stijgen ononderbroken. De woningbouw verkeert in het slop. De stadsvernieuwing stagneert'*. Welk aspect van het kabinetsbeleid men ook beziet, de CPN was er tegen. De ontwikkelingssamenwerking was 'neokoloniaal', de 'VAD was een vod', en zo voort en zo verder. Toen Den Uyl tijdens de oliecrisis opmerkte dat *'het nooit meer wordt zoals het geweest is'*, luidde het commentaar van de CPN dat *'het er in feite om ging de massa van de bevolking door stijging van de olieprijs en matiging van de lonen een stuk koopkracht te ontwingen dat (o.a.) zou gaan dienen voor de financiering van de gigantische wapenaankopen door Perzië, Saoedi-Arabië, etc.'* (*De Waarheid*, 6.4.'77). Den Uyl in dienst van het Westduitse revanchisme en van de sjah, blijkbaar.

Krasse taal, kortom. Toch verweet De Groot de CPN-top *'duldzaamheid tegenover revisionistische (d.w.z. democratisch-socialistische) invloeden'* (*De Waarheid* 8.2.'77), een zienswijze die door partijvoorzitter Hoekstra werd onderschreven toen hij zei *'dat in onze partij () de voort-etterende afstomping van het klassegevoel () gesignaleerd moet worden. Hier is duidelijk een infiltratie aan de gang van rechtse sociaal-democratische ideeën'* (*De Waarheid*, 1.8.'77).

Zo'n volzin is wellicht onaangenaam om te horen, zij verleidt een PvdA-lid toch voornamelijk tot vrolijkheid. Er blijkt immers uit dat de CPN-campagne tegen het beleid van het kabinet-Den Uyl niet slechts zijn uitwerking heeft gemist op de communistische kiezers, maar evenzeer op de leden van de CPN. De ideeënontwikkeling in democratisch-socialistische kring, die zo goed en zo kwaad als dat gaat in het kabinetsbeleid een neerslag vond, was blijkbaar niet slechts voor de PvdA en haar kiezers, maar ook voor communisten inspirerend. De meest voor de hand liggende conclusie hieruit (serieuze aandacht voor de democratisch-socialistische inzichten) kon de CPN-leiding echter onmogelijk trekken omdat zij dan te veel marxistische dogma's op de tocht moest zetten. Als de CPN zich ernstig met de opvattingen van de PvdA zou hebben beziggehouden en daarvan (wat onvermijdelijk was geweest) een deel had overgenomen, was ze niettemin, als criticus van de PvdA, in een aantrekkelijke positie gekomen. Ze had zich dan kunnen verbinden met die stromingen in het democratisch-socialisme die niet zozeer bezwaar hebben tegen de PvdA-opvattingen, als wel tegen de traagheid waarmee deze in concreet beleid worden omgezet. Een dergelijke radicale koerswijziging was echter te veel voor de CPN. Dus besloot men tot *'een duidelijke afbakening () ten aanzien van het reformisme'* (*De Waarheid*, 2 4.8.'78). Voor niet-ingevoerde lezers: revisionisme is reformisme is scheldwoord voor sociaal-democratie, hetgeen zelf ook weer een scheldwoord is, want een afwijking van de ware, marxistische leer. Om niet alle PvdA-leden op één hoop te vegen wordt, soms, onderscheid gemaakt tussen 'sociaal-democratie' en 'rechtse' sociaal-democratie, waarbij 'rechts' ieder officieel standpunt is van de PvdA. *Jaap Wolff*, broer van het kamerlid Joop en, sinds het

wippen van De Groot, leider van het wetenschappelijk bureau van de CPN, stelde vast dat *'binnen het reformisme ( ) in toenemende mate de vleugel overheerst die slechts de kapitalistische maatschappij voor de concerns wil beheren en ook in de huidige crisis optreedt als crisisbeheerder. Dit is de politiek van Den Uyl (want zoals gezegd, de sociaal-democraten willen soms wel deugen, maar de leiders plegen per definitie verraad, wg), die neerkomt op een onderwerping aan de plannen die de monopolies willen doorvoeren, ten koste van de werkers en de niet-monopolistische lagen van de bevolking in het algemeen' (De Waarheid, 24.8.'78).*

In het kader van deze 'afbakening' zijn de aanvallen op de PvdA, sinds de CPN-verkiezingsnederlaag, eerder verhevigd dan afgenomen. De PvdA is horig aan de lijn *Brandt-Schmidt*, dus als internationaal-secretaris *Wim Bogaard* aftreedt is hij *'het slachtoffer (daarvan) geworden, een soort beroepsverbod dus (omdat) de PvdA met de SPD (bij de komende Europese verkiezingen) in een blok moet optreden' (De Waarheid, 18.10.'78). 'Met het optreden van Vondeling als lijsttrekker maakt de PvdA zich ondergeschikt aan de politiek van Schmidt' (De Waarheid, 16.2.'79). Het is niet veel moois wat de PvdA bij deze verkiezingen te bieden heeft: 'De PvdA wil de verkiezingen in met een lippendienst aan de 35-urige werkweek, terwijl Den Uyl de staalarbeiders in West-Duitsland in de rug aanvalt. Van die kant wordt werkelijk alles in het werk gesteld om de concerns buiten schot te houden, want elke looneis die hier bij de ondernemers wordt gedeponereerd is volgens de PvdA-leider "beschamend"' (De Waarheid, 8.2.'79).*

De 'afbakening' naar de PvdA komt neer op pogingen aan te tonen dat de sociaal-democratie niet deugt, in heden zo min als verleden. De PvdA-oppositie tegen het kabinet-Van Agt beweegt zich, aldus de CPN *'binnen de marges van de door de monopolies en de NAVO gedicteerde politiek van bezuinigingen' (De Waarheid, 24.8.'78).* Dat is het heden. *'Voor de leiding van de PvdA betekende (de periode na de Tweede Wereldoorlog) dat er alleen onder de Amerikaanse of Westduitse voogdij, onder het primaat van de concerns gewerkt kan worden' (Gijs Schreuders, bijl. De Waarheid, nov. '78).* Het verleden dus.

Dat liegt er niet om. Toch meent Jaap Wolff dat de PvdA door de CPN op zinnige manier benaderd moet worden: *'Onze partij is in de loop van haar geschiedenis vervallen in twee uitersten bij de benadering (van de sociaal-democratie), soms een volslagen verdoeming ( ), soms rechts-opportunistische concessies. ( ) Beide benaderingen zijn fout (De Waarheid, 15.4.'78).* Hoewel van het 'Verdoemen van de sociaal-democratie' vele voorbeelden zijn aan te voeren, terwijl de 'concessies' nog niet met een schijnwerper te vinden zijn, is dit een interessante mededeling. De CPN heeft de 'overdrijving' afgezworen! Maar wat moet men dan zeggen van de hierboven aangehaalde uitspraken, die moeiteloos vermenigvuldigd kunnen worden? Men kan er maar het beste het zwijgen toe doen. De communistische 'afbakening' ten opzichte van het democratisch-socialisme betekent in de praktijk een tomeloze aanval op de sociaal-democratie en dat op alle terreinen. Veel zorgen hoeft de PvdA zich daarover niet te maken, indien zij althans voortgaat democratisch-socialistische denkbeelden te ontwikkelen en deze, naar vermogen, in de praktijk toe te passen. Geflikflooi met de CPN is daarbij evenzeer uit den boze als polemiek met de communistische onzin. Dat communisten niet in staat zijn een socialistische maatschappij op te bouwen hebben ze afdoende bewezen, dat communistische regimes zelfs

onder elkaar de vrede niet kunnen handhaven bleek uit de Sowjet-inval in Hongarije en Tsjechoslowakije en de conflicten tussen Vietnam en Cambodja en China en Vietnam.

Ook democratisch-socialisten hebben de heilstaat niet verwezenlijkt.

Onze bijdrage aan de verbetering van de omstandigheden waaronder mensen leven en werken moge minder veelbelovende perspectieven openen dan de communistische, omdat we uitgaan van een voortdurende strijd waarin slechts kleine stappen voorwaarts gedaan kunnen worden, zij biedt wel een realistischer toekomstperspectief voor alle betrokkenen.

Wordt vervolgd

Wie meent in de voorafgaande bladzijden een afgerond beeld te hebben verkregen van de ontwikkelingen die zich, sinds de verkiezingsnederlaag van '77, in de CPN voltrokken, moet ik teleurstellen. Geen aandacht is nog besteed aan de evolutie in de verhouding tussen communisten en vakbeweging. Ook is de manier buiten beschouwing gebleven waarop de CPN de eigen geschiedschrijving ter hand neemt. Over de pogingen die de CPN aanwendt om aansluiting te vinden bij de feministische beweging is evenmin geschreven als over de manier waarop geprobeerd wordt een warme relatie op te bouwen met kunstenaars. Ik ging niet in op de ontwikkeling van de betrekkingen tussen CPN en communistische partijen elders, toch geen onwezenlijke aangelegenheid. En wat misschien wel het belangrijkste is, ik liet na iets te zeggen over de interne CPN-ontwikkelingen en onthield me daarmee de mogelijkheid aan te geven wat daarin schijnvernieuwing en werkelijke verandering is. Het overheersende beeld dat men van de gang van zaken in de CPN krijgt is er één van continuïteit: de verschillen tussen heden en verleden zijn voornamelijk verbaal, soms tactische aanpassingen, dikwijls een kwestie van de manier waarop de boodschap verpakt wordt. Maar onder de oppervlakte doen zich processen voor die de indruk wekken dat er, wellicht, misschien, toch iets wezenlijks zou kunnen veranderen. Dat houdt de lezer dus nog te goed.

Wouter Gortzak is redactiesecretaris van *Socialisme en Democratie*.

Michele Wallace

De mythe van de zwarte super-vrouw

Michele Wallace werd in 1952 in Harlem geboren, de zwarte wijk van New York. Na haar studie ging ze schrijven. Zij publiceerde in bladen als, Ms. Magazine, The Village Voice en Esquire. Ze ontwikkelde zich tot een zwarte feministe. Onlangs verscheen haar eerste boek, Black Macho and the Myth of the Superwoman (The Dial Press, New York). Het boek bevat twee afzonderlijke maar samenhangende beschouwingen die in de titel verenigd zijn. Het zijn fascinerende verhandelingen. Michele Wallace verweeft eigen ervaringen met de ontwikkeling van de zwarten gedurende de afgelopen vijftien jaar (van de Beweging voor Burgerrechten tot Black Panther), zij analyseert wat zwarte schrijvers en leiders schreven en deden (o.a. James Baldwin, Eldridge Cleaver en Huey Newton), geeft historische beschouwingen over de zwarte slavernij in de Verenigde Staten. Het moet voor mensen die de Black Movement met meer dan gemiddelde sympathie en belangstelling gevolgd hebben, onthutsend zijn te constateren dat het ook hen niet is opgevallen dat de zwarte vrouw daarin nauwelijks een plaats werd toegekend. 'De geschiedenis van deze periode is zonder ons geschreven en dat zal zo blijven', besluit Michele Wallace haar boek. 'De opdracht is duidelijk: of wij maken geschiedenis of wij blijven er de slachtoffers van'.

Ter kennismaking met de schrijfster van (naar ons weten) één van de eerste boeken geschreven met de positie van de zwarte vrouw als uitgangspunt, een fragment uit het boek. Michele Wallace beschrijft de opkomst van de Black Movement, en vervolgt dan:

'Alle stromingen (in die beweging) waren het althans op één punt met elkaar eens. Het gedrag van de zwarte vrouw moest drastisch herzien worden. Zij was te overheersend, te sterk, te

agressief, stond te snel met haar woorden klaar, ze was te castrerend, te mannelijk. Zij was één van de belangrijkste redenen dat de zwarte man er nooit in geslaagd was zijn situatie in dit land onder controle te krijgen. De zwarte man had problemen en moest de blanke bestrijden om ze te kunnen oplossen, maar hoe zou hij daar ooit de kracht toe vinden als hij geen orde had geschapen in zijn eigen huis, als zijn vrouw, zijn moeder, zijn zusters, die zijn trouwe dienaren zouden moeten zijn, hem bij iedere gelegenheid ondermijnden?

Dit alles fascineerde mij. Niet de politieke implicaties van een zwarte beweging in blank Amerika. Ik realiseerde me spoedig dat dit de verantwoordelijkheid van de man was. Maar wel de invloed die dit zou uitoefenen op mijn beperkte horizon. Mij en vele andere zwarte vrouwen scheen het toe dat de Black Movement garandeerde dat onze geheime dromen, door mannen overheerste en ondersteunde vrouwen te worden, bereikbaar werden. Als de zwarte man macht kreeg, zoals in Black Power, zouden wij de vrouwen van de machtigen zijn. ()

Maar eerst moesten we ons ontdoen van een afzichtelijk verleden. Wij hadden met de slavenmeesters in bed gelegen, terwijl de penis van de zwarte man werd afgehakt, wij waren evenmin in staat geweest onze benen voor een blanke man te sluiten als wij een blank kind onze borsten hadden kunnen weigeren; we waren maar al te graag lokaal tegenover onze blanke werkgever geweest door de baan aan te nemen die hij ons aanbood, terwijl hij onze man geen werk gaf; wij maakten het huis van de blanke liefdevol en zorgvuldig schoon, terwijl onze man gelyncht werd door blanke mannen met witte puntmutsen. Wij stonden de zwarte man niet toe in eigen huis man te zijn. Wij critiqueerden hem voortdurend, stelden zijn manlijkheid ter discussie. Wij joegen hem naar de alcohol, de drugs, de misdaad, naar alle slechts dat hij ooit gedaan heeft om zichzelf of zijn gezin schade te berokkenen, omdat onze ogen zijn manlijkheid niet weer spiegelden.

Ik voelde me geschokt door deze historische spiegel. Mijn moeder had zich ingespannen deze werkelijkheid voor mij verborgen te houden. Ik wist slechts dat de mannen in mijn familie erg aar-

dig en intelligent schenen, maar een beetje inefficiënt en zonder ruggegraat. En de vrouwen schenen onvermoeibare doeners, waren degenen die voor ons zorgden. De vrouwen hadden zich aaneengesloten om ervoor te zorgen dat mijn zuster en ik geen moment van eenzaamheid of gebrek kenden. () Maar toen ik zestien was kon ik met paradoxen niets beginnen. De vrouwen in mijn familie konden niet sterk en zwak tegelijk zijn, geen mensen die slachtoffers maakten en geslachtsoffenden. () Het was veel makkelijker te geloven dat deze vrouwen inderdaad de bloedeloze monsters waren van de Black Movement, en mijn aandeel in die zonde te erkennen. Wat moest ik doen, vroeg ik me af, om mijn fouten goed te maken en mezelf meer aanvaardbaar te doen zijn. Ik moest, zeiden de zwarte mannen me, meer vrouwelijk zijn. Ik moest proberen mijzelf aantrekkelijker te maken, en vooral meer onderworpen te zijn, met andere woorden een "natuurlijke vrouw" worden. Ik kromp ineem als ik mannen hoorde zeggen dat ik "sterk" was, omdat ik wist dat ze over mijn historische "zelf" spraken. () Terwijl ik me nooit realiseerde hoe imaginair mijn "kracht" werkelijk was, zwoer ik deze nimmer te gebruiken. Maar dat scheen niet genoeg. De mannen schenen door mijn vingers te glippen. Ik wilde te graag, was te ongeduldig, en werd ondanks mezelf van tijd tot tijd kwaad. () Het moet moeilijk zijn de moeder van een tienerdochter te zijn in een zwarte gemeenschap. Sommige van de aardige oude mannen die haar over de bol aaiden toen ze een kind was, willen haar op het achterste slaan als ze dertien is. De pooiers en oplichters uit de buurt doen haar voorstellen. Zij weten dat ze genoeg heeft van de regels en wetten van het gezinsleven, dat haar hoofd vol is van fantasieën over hoe eraan te ontsnappen. De adolescentie is ook de periode waarin de invloed van vrienden het begint te winnen van die van de moeder. Ik kan begrijpen waarom mijn moeder zich wanhopig voelde. Niemand anders dan mijn moeder zou het zo afschuwelijk vinden als ik zwanger zou worden of zou trouwen voordat ik volwassen zou zijn, als ik mijn opleiding niet zou voltooien. Ik was een zwart meisje. Ik had gedaan wat onder de omstandigheden verwacht kon worden. ()

Maar mijn moeder wilde me dwingen voor mezelf te denken omdat zij wist dat ik het nooit zou overleven als ik dat niet deed. Kleine zwarte meisjes die geneigd zijn met iedereen mee te gaan die een knap gezicht heeft en een extra groot bed lopen het risico dood te gaan, te eindigen met naalden in hun arm of afhankelijk te worden van de bijstand.

Er is volgens mij de laatste vijftig jaar een groeiend wantrouwen, ja zelfs haat ontstaan tussen zwarte mannen en zwarte vrouwen. Die is niet alleen in stand gehouden door het racisme van de blanken, maar evenzeer door een bijna bewuste veronachtzaming door de zwarten van het seksuele karakter van hun ervaringen in dit land. Dit is het perspectief van waaruit zwarte mannen en vrouwen de uitdaging van de Zwarte Revolutie onder ogen zagen – een revolutie die vervolgens verliep en mislukte door ons onvermogen elkaar te zien zoals we waren, door de mist van seksuele mythes en sprookjes. Dit heeft ons veel gekost, al was het maar de eenheid.

Hoewel ik een zwarte feministe ben, en dit etiket aangeeft dat ik meen dat de zwarte mannen zich aanzienlijk zouden moeten verbeteren, vind ik het nog steeds moeilijk alleen hen de schuld te geven. Het aandeel van zwarte mannen in het doen voortduren van de onwetendheid over en weer is niet groter dan dat van de zwarte vrouwen. Maar de zwarte man is, zeker sinds de Black Movement, in staat geweest de positie van de zwarte vrouw te definiëren. En daarom, of hij dat nu wil of niet, bepaalt hij haar lot evenzeer als het zijne. Hoewel het oorspronkelijk de blanke man was die verantwoordelijk was voor het verdriet van de zwarte vrouw oefenen tegenwoordig vele krachten invloed uit op haar leven, en de zwarte man is daar één van de belangrijkste van. De blanke man is elders. De zwarte man leeft met haar. Hij is leider van haar kerk, wellicht het hoofd van de plaatselijke school of zelfs de burgemeester van de stad waar zij woont. Zij is het werkpaard dat zijn huis op orde houdt, zij is het fundament van zijn gemeenschap, zij voedt zijn kinderen op en zij stemt bij verkiezingen op hem, zij gaat naar zijn films, bekijkt hem op de televisie, koopt in zijn winkels, vraagt hem om advies als arts,

als jurist of als accountant. De zwarte man heeft zijn deel van de afspraak, die in de jaren zestig gemaakt werd, niet gehouden. Toen de zwarte vrouw hem stilzwijgend bijstond terwijl hij een "man" werd, nam zij aan dat hij haar uiteindelijk zou bewonderen en eerbiedigen, zoals de blanke man de blanke vrouw had gedaan. Maar dat deed hij niet. Hij wees haar

af. Zijn betrokkenheid bij blanke vrouwen was de meest dramatische vorm waarin die weigering gestalte kreeg. Hij weigerde haar omdat de bevestiging van zijn manlijkheid iets heel anders van hem eiste. Hij weigerde haar omdat het te laat was de man/vrouw relatie van de Victoriaanse tijd na te bootsen.'

Die Neue Gesellschaft

De Westduitse tegenhanger van de WBS is de *Friedrich Ebert Stiftung*, het wetenschappelijk bureau van de SPD. De Ebert Stiftung is veel groter dan de WBS, telt honderden medewerkers en is ook buiten de Bondsrepubliek op talloze manieren actief. Terwijl de WBS een heel klein bibliotheekje bezit, beschikt de Ebert Stiftung over een omvangrijke documentatie-afdeling (enigszins vergelijkbaar met maar niet zo breed georiënteerd als het Amsterdamse Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis). Evenals de WBS geeft de Ebert Stiftung een maandblad uit, *Die Neue Gesellschaft*. Het blad, dat zojuist z'n 26ste jaargang is ingegaan, is ongeveer twee keer zo dik als *S en D*, de erin afgedrukte artikelen zijn als regel wat korter en er komen dus meer onderwerpen in aan de orde. Het blad wordt uitgegeven door de Verlag Neue Gesellschaft GmbH (Godesberger Allee 143, 5300 Bonn 2), de prijs van een jaarabonnement is 42 DM.

Schrijvers en politiek

Aan de SPD-verkiezingscampagne van 1972 werd door talloze Westduitse schrijvers deelgenomen. In 1976 was dat in veel mindere mate het geval. De redactie van *Die Neue Gesellschaft* (nr. 11, 1978) heeft een aantal politici en een aantal schrijvers gevraagd waaruit dat verschil te verklaren was. Vervolgens vroeg men de betrokkenen op welke terreinen de SPD had nagelaten het verkiezingsprogramma uit te voeren, wat zij dachten over de ontwikkeling van de Bondsrepubliek, welke gevaren deze ontwikkeling voor schrijvers zou kunnen inhouden en welke vormen van verzet deze gevaren doeltreffend zouden kunnen bestrijden. Het is verleidelijk de antwoorden van de schrijvers en politici uitvoerig weer te geven. Wij

beperken ons echter tot enkele fragmenten.

Meeslepende jaren

'In de periode tussen de herfst van 1969 en de Bondsdagverkiezingen van 1972 hebben veel schrijvers in een euforie geleefd', aldus de mening van *Bernt Engelmann*. 'Uiteindelijk was het ijs van de Koude Oorlog gebroken, eindelijk stond een man aan de top die, anders dan de tegenover intellectuelen vijandig gezinde epigonen van *Adenauer*, geen gestoorde verhouding had met schrijvers maar die een begripsvolle collega was. De nieuwe Ostpolitiek, de grote hervormingsplannen, de algemene instemming die daarvan het gevolg waren, kregen de meeste politiekgeïnteresseerde schrijvers in hun ban en zorgden voor hun betrokkenheid bij *Willy Brandt* en de SPD.

In 1976 was de toestand anders. Men was teleurgesteld in zijn te hoog gestelde verwachtingen. Er was in de Ostpolitiek geen spectaculaire vooruitgang meer. Over hervormingen werd niet meer gesproken. *Willy Brandt* was afgelost door *Helmut Schmidt* en die scheen minder belang te stellen in een goede verhouding met de schrijvers dan zijn voorganger. Wat nog belangrijker was: het klimaat in de Bondsrepubliek was volledig veranderd. Er kwamen steeds meer *Berufsverbote*. De ruk naar rechts, ook in de SPD, leidde voortdurend tot conflicten met kritische geesten. In de media werden plotseling zeer conservatieve maatstaven gehanteerd bij de beoordeling van alle bijdragen. Censuur en zelfcensuur deden zich voor in een mate die men, na 1969, niet meer voor mogelijk had gehouden. Kanselier Schmidt was slechts van mening, toen hij daarop werd aangesproken, dat "men zich niet zo huilerig moest gedragen".

Dit alles heeft ertoe geleid dat veel collega's, die in 1972 enthousiast hebben meegewerkt aan de SPD-campagne, zich in de herfst van 1976 niet voor de SPD wilden inspannen'.

Pragmatisch reageren

'Een politiek van pragmatisch reageren', schrijft *Peter Hartling*, 'provoceert

me niet, sleept me niet mee. De toename van de "staat", de afname van de democratie — en dat onder een sociaal-liberale coalitie — verwarden me en maakten me kwaad. Ik had gewild dat de sociaal-democratie een duidelijker program ontwikkeld zou hebben, een beetje zoals *Eppler* het aangaf, dat de toekomstmogelijkheden onder ogen zou hebben gezien.

De sociaal-democratie heeft slechts zelden uitspraken gedaan op het gebied van het democratisch bewustzijn, over de individuele vrijheden, over de bescherming van de burger tegen de bureaucratistische bemoeienis. Het wil me voorkomen dat zij bang is voor een duidelijke stellingname.

Ik zie ook gevaren die mijn beroepsgroep kunnen treffen. Het censurdenken grijpt om zich heen, gecamoufleerd of openlijk. Het kan gevaarlijk zijn al schrijvend partij te kiezen — in welke vorm ook — want het huidige klimaat leidt tot argwaan en bevordert een aangeversmentaliteit. ( ) Ik zou willen dat de partij zich bezon op het radicale democratiebegrip, waarop zij zes jaar geleden trots was.'

Het groene front

'In 1972 werd de SPD de belangrijkste regeringspartij', schrijft *Hans Werner Richter*. 'Natuurlijk was dit verlamend voor de belangstelling. De schrijvers gingen terug naar hun bureau en bezonnen zich op hun eigenlijke werk: het schrijven. Zij hielpen de SPD aan de macht te brengen, de macht te behouden was een partijzaak. ( )

Het spreekt vanzelf dat ook tegenwoordig veel schrijvers nog betrokken zijn, maar in de meeste gevallen voor doelen van hogere waarde, die dikwijls niet in het belang van de regering waren. Men moet zich dan ook niet verwonderen als allerlei auteurs van betekenis zich inzetten voor het "groene front". Het gaat hierbij om ideële belangen, zoals in 1958-'59 bij de anti-atoombeweging, waarbij ook veel schrijvers betrokken waren. ( )

Wat volgt hieruit voor de SPD? Ik wil hier iets constateren en een advies geven. Veel schrijvers stellen de laatste tijd vast dat de partij zich tot hen wendt als verkiezingen naderen: Dat werkt ontvullend. Mijn advies: de partij zou zich ervoor moeten inspan-

nen voortdurend een goede verhouding met schrijvers te onderhouden, maar alles moeten nalaten dat de indruk wekt dat zij schrijvers wil gebruiken als verkiezings-hulpjes. De meeste Duitse schrijvers weten zelf wel wanneer en waar zij zich ergens voor moeten inzetten, en wanneer niet.'

Geen cultuurpolitiek

'De SPD is een soort liberale CDU geworden', meent *Luise Rinser*. 'Ik zie weinig verschil, vermoedelijk zou de CDU precies zo regeren als de SPD. Zij zou ook politiek gelijkstellen met economische politiek en de cultuurpolitiek ergens achteraan laten hinken. ( ) Hoe de SPD tegenover de cultuurpolitiek staat werd ons duidelijk tijdens de bijeenkomst in Bergneustadt: de kanselier en de kunstenaars. Hij zei tegen ons dat hij onze klachten niet begreep: de Bondsrepubliek Duitsland beschikte over de betrouwbaarste munt en had het laagste percentage werklozen... overigens zie ik niet dat onze vrijheid bedreigd werd. Censuur? Waar dan? En we konden ons toch wel zelf verdedigen?

Bij zo'n diepgaand onbegrip jegens kunstenaars behoeft de SPD zich er niet over te verwonderen dat wij geen zin meer hebben voor deze partij te werken, of, als we het toch nog doen, dat slechts het geval is omdat de CDU het grotere kwaad is. Het Radikalerlass werd eens door de SPD gesteund, daar helpt geen berouw achteraf tegen. En de behandeling van de Jusos en van allen die nieuwe ideeën in de SPD willen introduceren is niet geschikt ons enthousiast te maken. ( ) De jeugd heeft een IDEE nodig, de SPD heeft er geen, die verzorgt de economie en bewaakt. De dringendste problemen liggen op de scholen. In plaats van te bewapenen zou men het geld in die taak moeten steken.'

Verlies van burgerlijke vrijheden

'Het primaat van de economie over de politiek moet gecorrigeerd worden', schrijft *Thaddäus Troll*. 'De belangen van de burgers verdienen het voor de belangen van de industrie, van de kapitaalbezitters en van de belangengroepen te komen. De vrijheid, die onze grondwet verzekert, moet niet slechts

gegarandeerd maar ook verbreed en doorleefd worden. De SPD moet bewijzen dat er geen vrijheid zonder socialisme is. De goedkope en weerzinwekkende vergelijking andersdenkende = linkse = rooie = communist = sympathisant = staatsvijand = terrorist moet ontkend (= een leugen genoemd) worden. De SPD dient geen politiek van de korte termijn (d.w.z. op de volgende verkiezingen gericht) maar van de lange termijn te bedrijven, minder gericht op het behouden van de macht en meer op het ontplooiën van de vrijheid. Waar partijen het laten zitten kunnen Bürgerinitiative als brandweer optreden. De bespionering van burgers door staatsdetectives en de verzameling van particuliere gegevens door elektronica-idioten zijn tekens aan de wand voor het verlies aan burgerlijke vrijheden'.

De SPD wordt steeds meer een tante

'Sinds 21 jaar hier in dit land levend', aldus *Gerhard Zwerenz*, 'hoor ik tot degenen die de SPD met analyses en kritisch enthousiasme ter zijde gestaan hebben. Omdat deze partij steeds meer een 'tante' wordt, lees ik *Kurt Tucholsky* en ik ontdek dat hij alles al gezegd heeft: We hebben jullie stevig opgestoot en aangevuurd en ook een tijdlang in beweging kunnen brengen. Momenteel geloof ik dat het niet meer loont. Misschien ben ik gewoon te moe. Misschien is de SPD het. We zijn te veel te oude mannen. De jeugd blijft er steeds meer buiten. Ik trek mijn denken over m'n kop en denk: Je hoeft ook niet altijd met politiek bezig te zijn. En zalig sluiimer ik in tot we elkaar, op een dieper niveau, weer ontmoeten, de lieve goede oude tante van de SPD en wij, de goede oude ooms van de kritiek.'

Duidelijke frontlijnen

Ook SPD-politici zijn aan het woord gekomen over de vraag waar de schrijvers gebleven zijn. *Klaus von Dohnanyi* is van mening dat 'wat de jaren zestig en zeventig van elkaar onderscheidt – en wat destijds het engagement van dichters en wetenschapsbeoefenaren zoveel makkelijker maakte – is de duidelijkheid van de frontlijnen. Tegen Viet-

nam, tegen de Hallsteindoctrine, voor zelfbeschikking van de ontwikkelingslanden, voor de overwinning van de koude oorlog, tegen het primaat van de economische rationaliteit, voor de gelijkberechtiging van de geslachten, voor medezeggenschap en partnerschap met de natuur. Dat waren thema's waar tegenover niet slechts het politieke verstand, maar ook het menselijk hart onduidelzinnig stelling kon nemen.

Wij zijn door de verwachtingen van de jaren zestig heengegaan, deels door ze werkelijkheid te doen worden, vaker echter door, toen we dichterbij kwamen, ook de ingewikkeldheid van de problemen, de veelzijdigheid van de consequenties beter te onderkennen – of zelfs te beleven.

De erkenning dat er twee Duitse staten zijn heeft geen eind gemaakt aan Muur en prikkeldraad. Nu hadden wij dat ook niet verwacht. Maar het staat tevens vast dat de verwachtingen van de mensen in de jaren zestig ver over dit moeilijk bereikte evenwicht uitstegen. Of: wie tien of vijftien jaar geleden nog dacht dat de kloof tussen ontwikkelings- en industrielanden door ontwikkelingshulp kleiner gemaakt kon worden, die werd teleurgesteld. ( )

Hetzelfde geldt voor de talrijke binnenlandse hervormingen, bijv. voor de door ons allen nagestreefde en nog steeds niet gerealiseerde gelijkheid van kansen: ook bij gelijke kansen in onderwijs en opvoeding zullen de eisen en beroepsstructuur van een op arbeidsdeling gebaseerde maatschappij nog niet veranderd zijn. ( )

Ik geloof dat de betrokkenheid van niet-politici bij onze politiek in de jaren zestig ( ) ermee te maken had dat dichters en wetenschapsbeoefenaren meer met politieke wensen bezig waren dan met hetgeen *Günther Grass* destijds terecht als de "Schnecke" aangaf, het realiseerbare tempo van de mogelijke vooruitgang. Intussen hebben de schrijvers ervaring opgedaan, niet slechts met de grenzen van sociaal-democratische macht maar ook met de tegenstrijdigheden in hun en onze wensen. Natuurlijk bij tijd en wijle ook met de grenzen van onze moed. ( )

Mijn antwoord op de gestelde vragen luidt: in de Bondsrepubliek heeft zich niets anders voltrokken tussen schrijvers en politiek als in andere landen met een vergelijkbare ontwikkeling tijdens de jaren zestig. De partij moet ( )

haar intellectuele posities in de "magische vierhoek" vrijheid, veiligheid, gelijkheid en gerechtigheid niet slechts consolideren, maar met de inmiddels opgedane ervaringen deze voor de jaren tachtig nieuwe inhoud geven.'

Dubbele verantwoordelijkheid

Ook buitenlanders zijn in de discussie betrokken. De Franse Duitslandkenner *Alfred Grosses* is van oordeel dat de verantwoordelijkheid voor het uiteengroeien aan twee kanten ligt: 'Zeer drastisch heeft de regering (op het terrein van de sociale hervormingen) niet gehandeld, maar schrijvers en jongeren hebben zich er onvoldoende een probleem van gemaakt hoe moeilijk het is om in onze gecompliceerde en nog steeds welvarende maatschappij structuren te veranderen. Daarbij kwam nog in '73 de internationale economische crisis, die ook niet met hartverwarmende maatregelen bestreden kon worden. Nog een verklarend element: de dubbele verantwoordelijkheid van de Jusos met hun jargon en hun dagdromerijen en van de SPD-kanselier, de minister-presidenten en ministers die zich bijna voortdurend door de CDU-CSU hebben laten intimideren en er daardoor aan hebben bijgedragen dat *het thema "veiligheid"* (met de daarbij behorende consequenties, "extremisten in overheidsdienst", verdediging van de Bondsrepubliek tegen bestaande en niet-aanwezige gevaren) en niet de thema's gerechtigheid, vooruitgang voor de kansarmen e.d. het centrale thema van de verkiezingen van '76 is geworden.'

Solidariteit met de zwakken

'Het gaat om het hervormende toekomstperspectief', verklaart *Klaus Matthiesen*. 'We moeten de perspectief-problemen aan de orde stellen: hoe moet zich de verhouding tussen industrielanden en landen van de Derde Wereld ontwikkelen, en welke prijs zijn wij bereid voor wereldwijde solidariteit te betalen? In welke mate zijn we in staat ons denken (en handelen) zo te hervormen dat we de natuurlijke leef-grondslag behouden of herstellen? Hoeveel verdelende rechtvaardigheid realiseren we, zodat allen aanspraak kunnen doen op arbeid? Hoe betrokken verdedi-

gen we bedreigde vrijheidsrechten in de parlementaire democratie? Hoe kunnen we overtuigend laten zien dat de concrete regeringspolitiek volledig gebruik maakt van de ruimte die, gegeven de politieke en maatschappelijke verhoudingen, geboden wordt aan zulke sociaal-democratische perspectieven? Solidariteit als basis-waarde betekent partijkiezen voor de zwakkeren. In de mate waarin onze politiek werkelijk praktisch-solidaire partijkeuze is zullen ook de schrijvers weer door de SPD geïnspireerd worden.'

Opkomen voor de sociale belangen van de kunstenaars

Ook Juso-voorzitter *Gerhard Schröder* heeft zich in de discussie gemengd (januari '79). Hij onderkent drie terreinen waarop de SPD zich onvoldoende progressief gedragen heeft. 'De SPD, in het bijzonder de door de partij geleide Bondsregering, heeft de zorg van de burgers over de vernietiging van het milieu niet ernstig genoeg ter harte genomen. Voor zover er een debat over kernenergie is gevoerd is het daarbij éézijdig en polemisch toegegaan, waarbij de angst om de arbeidsplaats tegen geëngageerde burgers gemobiliseerd is. () De partij dient zich, in het algemeen, met de vraag bezig te houden hoeveel en welke groei de maatschappij verdragen kan. () Het tweede essentiële probleemgebied is dat van de ontwikkeling van de democratie in staat en maatschappij. () Het is schandelijk zoals conservatieve regeringen en delen van de SPD op het probleem van het terrorisme reageren. In deze kwestie is sprake van een grote coalitie, waarbij het denken aan de CDU is overgelaten. Wat daaruit komt is duidelijk: terrorisme wordt opgevat als politieke justitievraagstuk. () In samenhang daarmee dient het () bureaucratievraagstuk aan de orde gesteld te worden. () De prioriteit van het politie-, van het straf- en van het strafprocesrecht brengt de keuze voor de staatsraison boven de burgerlijke vrijheden aan het daglicht. () Pas als de SPD op de genoemde terreinen weer een progressief gezicht krijgt zal zij mensen voor haar doelen kunnen mobiliseren. () Tenslotte zal de partij () zich eindelijk vastbesloten moeten inzetten voor de sociale belangen van de kunstenaars. Een onthut-

sende werkloosheid onder acteurs, onvoldoende mogelijkheden voor beeldende kunstenaars, onvoldoende emplot

voor zangers en musici bepalen hun sociale klimaat. (1)

[Faint, illegible text in the left column]

[Faint, illegible text in the right column]

Boeken

J. M. den Uyl *Inzicht en uitzicht*.
Opstellen over economie
en politiek.
Contact tijdsdocumenten.
Uitgeverij Bert Bakker,
Amsterdam 1978, prijs f 25.

Deze opstellen beslaan een tijdsspanne van ruim dertig jaar. Gedurende het grootste deel van deze periode speelde *Den Uyl* een richtinggevende rol in de PvdA, eerst als directeur van de WBS (en als redactie-secretaris van dit blad), later als fractieleider en minister-president. Achteraf moet men stellen dat de positie die hij in de partij en in de politiek in het algemeen inneemt, steeds meer een bijzondere is geworden, in zoverre hij er in toenemende mate in slaagt de rol van succesvol partijleider en populair en gewaardeerd staatsman te combineren met die van scherpzinnig intellectueel. In dit opzicht lijkt hij ooit zich het motto 'Noch Banning, noch Burger' gekozen te hebben. *Inzicht en uitzicht* is niet alleen een illustratie van deze combinatie van politieke en intellectuele kwaliteiten, maar laat ook de prijs zien die daarvoor betaald moest worden. Den Uyl is geen theoreticus. Hij heeft daar wel de aanleg, maar niet de tijd voor. Zijn intellectuele doopceel is in dit opzicht door *Van den Doel* (die zijn recensie van dit boek 'Staat en evolutie' noemde) gelicht in een vergelijking met *Lenin* die niet alleen geestig is. Vrijwel alle opstellen in deze bundel zijn gelegenheidsstukken, waarbij de auteur zijn ideeën creëert, ontwikkelt, en formuleert, daartoe gedwongen door een min of meer concrete aanleiding. Als degene die ooit zo'n concrete aanleiding organiseerde (het gastcollege aan de Eindhovense Hogeschool in 1977 over de economische crisis) weet ik uit eigen ervaring hoe smal somtijds de marge kan zijn tussen het al dan niet tot stand komen van zo'n gelegenheid. De typische vorm van de meeste opstellen is een ander gevolg van de succesvolle combinatie van politicus en intellectueel. Alleen als Den Uyls positie als partijleider vrijwel onaantastbaar is geworden permiteert hij het zich zonder al teveel omhaal zijn onorthodoxie de

vrije loop te laten. Maar overheersend worden nieuwe denkbeelden en beoordelingen gepresenteerd in het op dat moment gangbare gedachtengoed. Scherp polemicus is Den Uyl zelden in het debat binnen de sociaal-democratie. Dat hij het wel kan zijn bewijst hij in een aanval uit 1950 op het conservatieve standdenken van o.a. *Van der Ven* en *Duynstee* (een oude bekende, dus). In het algemeen treedt de auteur van deze bundel evenzeer op als de behoeder van een traditie als als degene die daarmee weet te breken. *Inzicht en uitzicht* geeft natuurlijk in de eerste plaats een beeld van de ontwikkeling in het denken van Den Uyl, maar onmiddellijk daarna ook in die van de PvdA. Alleen al daarom is het boek van historisch belang. Wie de opstellen achter elkaar leest, kan namelijk niet anders dan tot de slotsom komen dat traditie en vernieuwing in de Nederlandse sociaal-democratie in een geheel andere verhouding tot elkaar staan, en ook op geheel andere plaatsen te vinden zijn, dan het huidige, sterk a-historische standaardbeeld dat daarover in de PvdA bestaat. Al in het eerste hoofdstuk, '*Technische vooruitgang in een anonieme maatschappij*', wordt gesproken over de nu zo actueel geworden sturing van technische vernieuwing; en hier, in 1947, treft men al zinsneden aan als '*de illusie van de nimmer eindigende vooruitgang*'. De '*spreiding van inkomen, kennis en macht*' vormt de grondtoon die dertig jaar lang dezelfde is, en voorzover in vroegere beschouwingen eerder over vermogens- en statusongelijkheid gesproken wordt dan over die in inkomens, moet men zelfs van een zekere beperking van het gezichtsveld in de jaren zeventig spreken, een beperking waarin Den Uyl zijn partij eerder is gevolgd dan omgekeerd. De nu aan populariteit winnende idee van de quaire sector wordt door Den Uyl al in 1952 naar voren gehaald, en zo komt de lezer in opstellen uit de jaren vijftig en zestig nog heel wat meer ideeën tegen, die pas nu werkelijk in de partij en het politieke debat zijn doorgedrongen. Zoals gezegd presenteert Den Uyl zulke nieuwe noties en ideeën vrijwel nooit als zodanig. Nagenoeg steeds refereert hij aan een bestaande sociaal-democratische traditie, waarvan dit nieuwe voortzetting en uitvloeisel zou

zijn. Het *Plan van de Arbeid* uit 1936 leidt naar *De weg naar Vrijheid*, en dit op zijn beurt bevrucht de ideeën die in het begin van de jaren zestig tot rijpheid komen in *Om de kwaliteit van het bestaan*. De suggestie die uit zo'n gepostuleerde ontwikkeling spreekt wordt paradoxaal genoeg, bewaarheid door het feit dat ze in dit boek geformuleerd is. Als weinig anderen in de huidige socialistische beweging in Nederland weet Den Uyl dat vernieuwing alleen mogelijk is voor wie de geschiedenis kent en verwerkt heeft. Wie zich daaraan denkt te onttrekken, belandt in de wereld van public-relations-teksten of is zeepbellen aan het blazen. Continuïteit sluit dus vernieuwing niet uit, maar maakt deze juist mogelijk. Een duidelijk keerpunt in deze beschouwingen vormt *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963), dat in feite tot op de dag van vandaag, juist vandaag, het centrale theoretische document van de PvdA is. De vernieuwingsbeweging van de jaren zestig heeft daaraan inhoudelijk niets toegevoegd (hoogstens iets afgetrokken – 'Fundamentele democratisering' stond bij Den Uyl al in 1957 op het programma). De discussie – als men de reclameteksten en bellenblazerij dus weglaat – heeft voornamelijk gedraaid rond de traditionele problemen van regeringsvorming, en de nog oudere van buiten- of anti-parlementaire acties. Die discussie wordt in een tweede klassiek geworden artikel '*De smalle marge van democratische politiek*', gereleveerd. Hier zet Den Uyl op superieure wijze een centraal leerstuk van het democratisch-socialisme uiteen – zoals gebruikelijk bij hem geënt op de toenmalige actualiteit. Derde klassieke bijdrage is uiteraard het al vermelde Eindhovense gastcollege '*Die tijd komt nooit meer terug*', waarin op ondubbelzinnige wijze wordt gebroken met de economische orthodoxie, maar waarbij tevens nieuwe aandacht wordt gevraagd voor de door socialisten als het om de overheid gaat en door liberalen als het om ondernemingen gaat gelijkelijkt onderschatte problemen van bureaucrativering en 'interest-group-liberalism', mogelijk resulterend in een stuurloze samenleving. Juist omdat dit inhoudelijk zowel als historisch zo'n belangrijk werk is, vind ik het jammer dat het boek zo slecht verzorgd is. Het is gebeven bij een summier bronvermelding. Een register ont-

breekt, en ergerlijker nog: ook een grondige inleiding, waarin de onderscheidene hoofdstukken geplaatst worden in hun toenmalige context. Misschien iets voor een derde, herziene druk, waarin dan ook '*Darmstein*' (blz. 196) weer *Bernstein* kan worden.

Bart Tromp

Dr. Jelle Zijlstra:
*Gesprekken en Geschriften
samengesteld door dr. G.
Puchinger, met bijdrage van
dr. W. Drees Sr.*

A. J. G. Strengholt's Boeken,
Bussum 1978, 383 pag.,
f 47,50.

Dit boek is samengesteld uit ruim 200 pagina's waarin de gesprekken tussen *Zijlstra* en *Puchinger*, zijn weergegeven. Daarnaast zijn er nog eens ruim 150 pagina's met 17 grote en kleine bijdragen van de hand van *Zijlstra* in te vinden. Hieronder bevinden zich *Zijlstra's* eerste rede tot de Tweede Kamer (1952), een bewogen in memoriam voor *Prof. Sneller* en een toespraak over het orgel van de St. Laurenskerk te Alkmaar. Ook het in vele kringen bekende commentaar op '*De weg naar vrijheid*', dat ook in een vroegere publikatie van *Zijlstra* was opgenomen, is afgedrukt. Toen een belangwekkende bijdrage in de discussie, nu toch wat verouderd op een aantal centrale punten. Deze bespreking wil ik beperken tot het eerste deel van het boek. Dit brengt met zich mee dat een beoordeling van de econoom *Zijlstra* buiten het gezichtsveld komt. Dit kan elk jaar worden gedaan als *Zijlstra* zijn visie op de economie geeft in het bankverslag. Ik beperk mij tot één opmerking – enigszins los van de nieuwe publikatie. Juist omdat ik nogal kritisch ben ten aanzien van *Zijlstra* de politicus, wil ik schrijven dat zijn rede '*Geleide Economie*', oorspronkelijk uitgesproken in de kring van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, op mij een diepe indruk heeft gemaakt. Deze openbare afrekening met de visie van *Colijn* was een staaltje van grote moed en onverschrokkenheid, die altijd kenmerkend is geweest voor *Zijlstra*. De gesprekken met dr. *Puchinger* zijn zeer boeiend en deze tweehonderd bladzijden leest men in één ruk uit. De inter-

viewer heeft het bij Zijlstra niet moeilijk. Soms moet men het betreuren dat hij niet wat doorvraagt, zoals ik met enkele voorbeelden zal duidelijk maken. Soms zijn zijn vragen overbodig. Dit laatste vond ik bijv. in het stuk over De Nederlandsche Bank (officiële schrijfwijze!). Wel wat voor ingewijden zet Zijlstra daarin op glasheldere manier uiteen hoe zijn visie is op het functioneren van de Centrale Bank. In de interviews komt tot uitdrukking hoe Zijlstra in de politiek verzeild is geraakt, nadat de gebruikelijke, zeer informatieve gegevens over jeugd, opleiding en begin van zijn (wetenschappelijke) loopbaan zijn vermeld. Over dit stuk en over de Epiloog maak ik een vijftal opmerkingen, deels van kritische aard.

1. Op diverse plaatsen komen Zijlstra's opvattingen over de verhouding tot de socialisten naar voren. Deze houding is – evenals die van de ARP – ambivalent geweest en ambivalent gebleven. Dat was zo bij Zijlstra, dat was zo bij *Bruins Slot* en het is nog zo bij *Albeda*. In 1956 – toen Zijlstra dus 4 jaar lang minister van Economische Zaken in het derde kabinet-*Drees* was geweest – werd hem door *Berghuis* en *Bruins Slot* te verstaan gegeven, dat er aan de samenwerking met de PvdA maar eens een eind moest komen. 'Het moet mogelijk zijn', zo zei men, 'een verantwoord sociaal beleid te voeren *zonder de Partij van de Arbeid*'. Zakelijke argumenten vind ik niet voor deze opvatting. Die waren er natuurlijk, maar ze worden door Zijlstra niet vermeld en de interviewer laat het daarbij. In het gesprek wordt eerst de indruk gewekt (pag. 61), dat de ARP-leiding aan de leiband liep van *Romme*. Later blijkt het tegendeel en de lezer kan tot geen andere conclusie komen dan dat Zijlstra – in eerste instantie door zijn AR-medestanders om de tuin werd geleid. Maar waarom bood Zijlstra geen weerstand? Dat blijft duister. Is Zijlstra passief geweest in deze discussie?

Belangrijk is evenwel de vraag of de Anti's enig begrip kunnen opbrengen voor de gevolgen van deze handelwijze bij de PvdA. Deze handelwijze heeft zich – zoals wij weten – later herhaald. Het gaat mij daarbij niet alleen om de politiek-psychologische gevolgen, maar vooral ook om de menselijke morele gevolgen. Mensen met wie

men samenwerkt – en in dit geval naar het oordeel van Zijlstra zelfs *goed* samenwerkt – laat men zonder meer vallen en men gaat er van door met een andere partner. Roept dat niet het beeld op van een onzorgvuldige handelwijze? Nu weet ik heel goed dat men de PvdA niet zo maar laat vallen. Ik ben zo vrij te veronderstellen dat zo iets onder druk gebeurt van degenen die het oneens zijn met de gevoerde politiek.

In een latere fase ontstaat ook een tegenbeweging. Laten we maar veronderstellen onder invloed van het CNV en de inmiddels 'bekeerde' *Bruins Slot* zocht men weer toenadering tot de PvdA. Ik citeer nu een passage van pagina 146 en ik wijs op het werkwoord aan het slot van dit citaat, hetgeen waarschijnlijk op een aardige wijze Zijlstra's eigen opvatting weergeeft. 'Mensen als *Bruins Slot* en *Berghuis* (het zijn dezelfde als zoëven!, *de L.*) leken van oordeel te zijn dat de ARP eerst recentelijk had ontdekt wat een waarlijk Christelijk beleid zou kunnen zijn. Dat bijvoorbeeld het kabinet-*De Quay* volop aan de oplossing van echte structurele vraagstukken had gewerkt, paste niet in dit beeld. Radicaal-evangelisch, structureel, mogelijk met de Partij van de Arbeid, uiterst moeilijk met de VVD, waren de stellingen en uitdrukking die nog lang zijn blijven *spoken*. (onderstreept, *de L.*)

Kan men er enig begrip voor hebben – zou ik dan als interviewer vragen aan Zijlstra – dat de gedachte van de onbetrouwbaarheid gaat ontstaan? Dus het tegendeel van wat men suggereert te zijn: Trouw? Men kan beter zijn pretenties wat lager stellen dan irritatie verwekken.

Zijlstra erkent ook de bron van de ellende: in de fractie waren – zo zegt hij op pagina 116 naar aanleiding van de affaire-*Schmelzer* – twee stromingen. Het kinderachtige is dan altijd dat men – na dit geconstateerd te hebben – altijd snel roept dat de PvdA ook verdeeld is, bijv. ter zake van defensie. M.i. een verdeeldheid van een totaal andere orde van grootte en zeker niet een verdeeldheid die leidt tot het berokkenen van schade aan de politiek en leed aan anderen. Deze politieke wispelturigheid – in scherpe tegenstelling tot wat men beweert te zijn, te weten een solide beginselpartij – wordt door Zijlstra goedgepraat met een niet duidelijk spreken

over polarisatie. Wie van te voren zegt met wie hij wil regeren, maakt het land onregeerbaar. Wij doen niet mee met het polarisatiespel (pag. 143). Het klinkt wel ferm, maar toch iets te ongehoofwaardig voor een partij die met behulp van harde polarisatie – de schoolstrijd – groot geworden is. De Anti's hadden daarbij – wat mij betreft – volstrekt gelijk, maar het voorbeeld laat zien, dat men helderder moet redeneren: wanneer vinden we polarisatie goed en wanneer vinden we het verkeerd? Zeer bont maakt Zijlstra het op dit punt in zijn Epiloog. Hij betoogt daar dat het socialisme op een tweesprong zou staan. Of Drees (en Schmidt) of 'een links-radicalen, zogenaamde anti-kapitalistische beweging, die consequent doorgezet, uiteindelijk nauwelijks weerstand zou kunnen bieden aan de vastbeslotenheid van het communisme'. Uit deze opmerking blijkt wel dat Zijlstra zich niet de moeite heeft gegeven zich rekenschap te geven van wat er binnen de PvdA gaande is, maar dat is een bevestiging van het gehele boek, nl. dat hij noch politiek, noch kerkelijk zich heeft durven begeben naar open vaarwater. Voor iemand op zo'n post bijna onbegrijpelijk. Zijlstra is een ordelijke geest. Hij verdenkt de socialisten er van dat ze rotzooi willen maken. Maar de socialisten maken geen rotzooi, ze constateren rotzooi.

2. Zijlstra's oordeel over mensen is veelal mild, maar vaak te positief. Om te zeggen dat *Beel* een bestuurder van uitzonderlijk formaat was, lijkt toch wel wat overdreven. Zijn partijgenoot *Professor Verkuyl* denkt daar wel anders over. In 1969 schreef Verkuyl in *Voorloper* over Beel en diens optreden in Indonesië: 'Deze man heeft van het begin af aan vanwege zijn volstrekt gemis aan kennis van de situatie en zijn gebrek aan communicatie met de werkelijke leiders van het volk de ene misrekening na de andere gemaakt, de ene blunder na de andere begaan. Hij was de speelbal van militaire adviseurs en gaf op die dies ater de heilloze opdracht tot de bezetting van Djokja, een opdracht die geen enkel probleem oploste, die honderden jongens aan beide kanten het leven kostte...' Dit is de werkelijkheid en meer dan de werkelijkheid, dát was nog eens een schande, om het woord van Romme te citeren. Ik heb

nooit gelezen dat de Christenpolitici, waaronder de heer Beel, daarover openlijk boete hebben gedaan. Zo ook bijv. voor de beruchte nacht van Schmelzer. Deze crisis heeft – naar het oordeel van Zijlstra – zijn oorsprong in de Kamerfractie van de PvdA. Schmelzer wordt hier voorgesteld als een soort blanke onschuld – het is eigenlijk wat uit de hand gelopen. Een gewoon mens denkt dan: was dat door Schmelzer dan niet ingecalculleerd? Iedereen weet en kan weten dat Schmelzer wilens en wetens het kabinet om zeep heeft geholpen. De aanleiding – de zogeheten ondeugdelijke begroting van *Vondeling* – bleek op niets te berusten, zoals enkele maanden later door de Amsterdamse (VVD) hoogleraar *Goedhart* in het blad *Maatschappijbelangen* werd aangetoond. Maar toen was het kwaad geschied. Het siert de AR-fractie dat ze toen dit kwaad doorzien heeft, door tegen de motie-Schmelzer te stemmen, maar Zijlstra legt de oorzaak – zoals gezegd – bij de PvdA. Waarom? Zag en ziet Zijlstra dan niet dat daardoor de verhoudingen opnieuw werden vergiftigd? Over polarisatie gesproken! Zijlstra zegt zelf: er ontstond een totale impasse.

3. Een politiek gesproken zwak gedeelte in de interviews is het stuk over Nieuw Guinea. Ik laat in het midden uit welke overwegingen Zijlstra hier zo summier en soms oppervlakkig is, maar ik constateer enkele onvolkomenheden. Op pagina 98 lezen we: 'Van lieverlee is de gedachte ontstaan dat de Papoea's etnisch niet tot Indonesië behoren, omdat zij geen Maleiers zijn, maar tot een negroïde ras behoren'. Wie dat leest, moet inderdaad de conclusie van Zijlstra zelf bevestigen, dat hij geen homopoliticus is! Alsof dat er iets toe deed bij de beslissing om in artikel 2 van de Souvereiniteitsoverdracht Nieuw Guinea achter te houden. De Indonesische nationalist claimden de totale politieke erfenis van het koloniale rijk. Ze waren opgevoed (via de landkaarten van de firma Wolters te Groningen) bij de leuze: Van Sabang tot Merauke. Met etnische vraagstukken hadden ze – net als het Nederlands-Indische gouvernement – niets te maken. In de in 1946 geparafeerde overeenkomst van Linggadjati werd niet gerept over Nieuw Guinea. Bij de overbekende Haagse aankleedpartij werd dit gebiedsdeel voor

het eerst afzonderlijk genoemd. Nimmer is tegengesproken dat dit geschiedde met de bedoeling de Indische Nederlanders een nieuw tehuis aan te bieden. Zij bedankten voor de eer, maar het kwaad was toen geschied en 'van lieverlee' werd ontdekt dat de Papoea's toch eigenlijk geen Indonesiërs waren.

Wat een onwaarachtigheid! Ik kan mij best voorstellen dat Zijlstra geërgerd was over de houding van de kerken, die in 1956 via een Rapport van de Commissie voor Internationale Zaken van de Oecumenische Raad van Kerken de voosheid van de Nieuw Guinea-politiek aantoonde. Wat ik niet begrijp is, dat hij — achteraf — niet wil erkennen dat het toenmalige kabinet — zeer waarschijnlijk misleid door Luns — een foute koers heeft gevaren. Ik merkte reeds op: de ander heeft altijd de schuld. In dit geval niet de PvdA, maar de Verenigde Staten van Amerika. Zijlstra komt niet verder dan te stellen dat het kabinet zich duidelijk vergist had met betrekking tot het militair potentiëel van Indonesië, natuurlijk Russische wapenleveranties.

De politieke tegenstanders van de PvdA zullen wellicht wijzen op de rol van Drees. Ik heb er geen enkele moeite mee om hier te schrijven dat ik deze ter zake van Indonesië altijd fataal heb gevonden. Ik noem Drees dan ook niet — zoals Zijlstra doet — de grootste staatsman (!) die wij na de laatste oorlog hebben gehad.

4. Een zwakke kant in het betoog van Zijlstra is zijn kijk op de toekomst. Zijlstra ziet wel een aantal problemen (werkloosheid, vervuiling, energieschaarste en stokkende economische groei worden op pagina 208 genoemd). Onmiddellijk voegt hij daaraan toe: 'Ten onrechte hebben sommigen daaruit geconcludeerd dat wij naar een fundamenteel nieuwe economische orde toe moeten'. Plaatst Zijlstra zich hiermee niet buiten de internationale discussie over deze vraagstukken? Deze discussie is op gang gekomen omdat in grote delen van de wereld mensen zijn geconfronteerd met onrecht, lijden en onvrijheid, omdat de aarde bedreigd wordt door uitputting en vernietiging en omdat met name in de hoog geïndustrialiseerde wereld mensen worden bedreigd door vervreemding en vermaterialisering.

Ik krijg sterk de indruk dat Zijlstra er te veel van uit gaat dat het bestaande economisch-politieke instrumentarium het wel kan redden om deze vraagstukken te lijf te gaan en daardoor krijgt het gehele betoog toch iets oppervlakkigs. Deze oppervlakkigheid kwam ook tot uitdrukking toen Zijlstra in 1954 bij het 75-jarig bestaan van de ARP het navolgende opmerkte (pag. 257): 'Liberalen en socialisten groeien naar elkaar toe, of ze het erkennen of niet. Ik heb reeds vroeger op wetenschappelijke gronden getracht aan te tonen, waarom liberalisme en socialisme bezig zijn in één bedding uit te monden. Dat betoog zal ik niet herhalen. Maar vandaag zou ik de stelling durven poneren, dat een stijging van de welvaart in Nederland met zeg twintig à dertig procent de nog bestaande verschillen tussen liberalen en socialisten in Nederland vrijwel volledig zou uitwissen.. Mag ik met een concreet voorbeeld aantonen wat ik bedoel. Vrijwel alle economische problemen waarmee wij worstelen, zijn in de Verenigde Staten opgelost'.

De laatste opmerking (die blijkbaar een feitelijke constatering moet zijn in tegenstelling tot de eerste die een voorspelling is) laat zien dat een hoogst bekwaam economist toch een zekere blindheid kan hebben voor de werkelijkheid. Men denke met name aan het buitengewoon ernstige armoede-probleem dat — ondanks de economische groei — onafgebroken in de VS is blijven voortbestaan.

Na het kennismaken van het betoog van Zijlstra constateer ik dat mijn oordeel heel wat negatiever is uitgevallen dan ik van te voren had verwacht. Mijn grootste teleurstelling zit waarschijnlijk hierin dat nergens uit de interviews blijkt dat Zijlstra in staat is vanuit het door hem beleden Christelijk geloof een visie te ontwikkelen die duidelijk herkenbaar is. Zijn in 1951 gepubliceerde opstel 'Christelijke economische politiek' is een torso gebleven. Ik denk met name aan een tweetal conclusies van dit artikel: 'Een Christelijke economische politiek moet zich met het vraagstuk van de inkomensverdeling zeer ernstig bezighouden: het is voor haar een centraal probleem. De bestaande ongelijkheden in inkomen en vermogen moeten daarbij kritisch worden beschouwd'. (Dit artikel is evenals het hiervoor genoemde artikel 'Geleide economie' opgenomen in de bundel *Econo-*

misch orde en economische politiek, Leiden 1956). Het is er nooit van gekomen. Nergens blijkt ook dat Zijlstra begerig is te weten wat er zich in de oecumenische beweging afspeelt en helaas heeft de interviewer hem daarover geen vragen gesteld. Van een afspraak tussen twee personen die in

een geprononceerde Christelijke traditie staan, is dat opvallend. De tot voor kort bewust gekozen strategie van het isolement van de Nederlandse gereformeerden komt bij Zijlstra op een pregnante wijze naar voren.

H. M. de Lange

WBS ACHTERGRONDEN

Een nieuwe serie van de Wiardi Beckman Stichting

DE KLEINE STAPPEN VAN HET KABINET DEN UYL

Gesprekken met PvdA-bewindslieden

Onder redactie van Wouter Gortzak

Ook socialistische ministers en staatssecretarissen mis je pas als ze er niet meer zijn. In dit boek komt u ze weer tegen, sprekend over hun ervaringen; hun successen en tegenslagen, problemen en fouten. De jongste geschiedenis door de ogen van de meest-betrokkenen. In veel opzichten onthullend. Niet over de slaapkamers van politica, maar over de keuken van de politiek.

Een tiental prominente PvdA-bewindslieden werd duchtig aan de tand gevoeld. De interviews zijn afgenomen door journalisten van verschillende kranten en met uiteenlopende opvattingen. De gesprekken zijn samengevat in dit bijzondere boek. Bijzonder omdat dit de eerste keer is dat een heel gezelschap bewinds-

lieden met een zelfde vraagstelling benaderd is. Name-lijk vragen als: hoe heeft u het regeren ervaren en hoe kan het een volgende keer wellicht beter?

Inhoud:

Joop den Uyl / Wouter Gortzak

Wim Duisenberg / Kees Tamboer

Marcel van Dam / Agnes Koerts

Jan Schaefer / J.W.E. Metselaar

Jos van Kemenade / Piet Hagen

Ger Klein / Frans Vanderwilt

Wim Meijer / Frans Vanderwilt

Max van der Stoep / Maarten van Traa

Jan Pronk / Amout Weeda

Bram Stemerink / Daan Dijkman

Bram Peper / Ralph Pans

Analyse van de interviews / Ed van Thijn

Ing., 144 pagina's, f 15,--

BUREN GERUCHT

Opstellen over Duitsland

Onder redactie van Marnix Krop, met medewerking van G.E. Langemeijer, Lolle Nauta, Harry van der Bergh, Johan van Minnen, Maarten van Traa, Alfred Mozer en 19 anderen.

In dit boek wordt een poging gedaan een veelzijdig Duitslandbeeld te schetsen. Historie, economische ontwikkelingen, politieke partijen. De vakbeweging. Duitsland in Europa. Duitsland in de wereld. Hieraan en natuurlijk aan de actuele problemen van democratie en rechtsstaat wordt uitgebreid aandacht besteed. Ter verheldering van het inzicht in de Duitse werkelijkheid, ter correctie wellicht van karikaturen.

Inhoud:

Historische ontwikkeling
Naoorlogse ontwikkeling
Duitsland internationaal
Duitsland en de democratie
Socialisme in Duitsland
Nederland en Duitsland

Ing., 386 pagina's, f 35,--

20%reductie voor u

De lezers van Socialisme en Democratie krijgen een korting van 20% op boeken uit de serie "Achtergronden". De prijs van Burengerucht (normaal f 35,--) is voor u f 28,--.

De prijs van De kleine Stappen (normaal f 15,--) is voor u f 12,--.

Kluwer

in open envelop, ongefrankeerd

zenden aan: Libresso bv.,

Antwoordnummer 52, 7400 VB Deventer.

Ondergetekende wenst rechtstreeks/via boekhandel

.... ex. (9026705727) Burengerucht à f 28,--.

.... ex. (9026705867) Kleine Stappen à f 12,--.

Naam: _____

Functie: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Plaats: _____

Datum: _____

Handtekening _____

Ook verkrijgbaar via boekhandel.

**bon voor
S&D lezers**

socialisme en democratie 1979/5

Terugblik april

- 213 Dolf Toussaint
- 214 Jan Donkers
Dagboek van een ambtenaar
- 219 *Solidariteitslied*

Buitenland

- 221 Marnix Krop
De 'derde weg'; nog geen Godesberg voor de PCI
In de PvdA bestaat tamelijk grote belangstelling voor het eurocommunisme naar Italiaanse snit. Wat je ver haalt is lekker. WBS-medewerker *Marnix Krop* ging namens de PvdA kijken op het PCI-congres in Rome. Een verslag over een communistische speurtocht naar de derde weg.

Sociaal-economische vraagstukken

- 229 Rutger Schuitemaker
De jeugdwerkloosheid drie maal bestreden
De Jonge Socialisten liggen dwars in de PvdA en zetten daarmee een oude traditie voort. Zij weigeren deel te nemen aan de PvdA-campagne voor de Europese verkiezingen. Dat levert ze veel vrije tijd op die ze gebruiken voor studie. Een resultaat daarvan is deze beschouwing, waarin het kabinet-*Van Agt* er slecht, en *Vredeling* er beter afkomt.
- 240 Kees Kolthoff
De wenselijkheid van een consumptiepolitiek
Het WBS-economieproject loopt als een trein. Er is inmiddels een hele serie discussienota's verschenen. *Van den Biggelaar* en anderen schreven een nota over 'consumptiebeleid'. Tweede Kamerlid *Kolthoff* grijpt deze publikatie aan om, welsprekend, te pleiten voor een consumptiepolitiek. Iets voor een partijbestuur op zoek naar actie-prioriteiten.

Mens en omgeving

- 246 Bram Peper
Maatschappelijke vitaliteit en economische weerbaarheid
Het gaat slecht met onze grote steden. Zelfs Rotterdam, jarenlang het Nederlandse paradepaard bij uitstek, staat er weinig florissant voor. 'Deze belangrijke motor van de Nederlandse economie stukt.'
- 253 Willem Salet
Stadsvernieuwing door zelfwerkzaamheid
Het gaat niet goed met Rotterdam, maar buitengewoon beroerd met New York. Hele stadswijken zijn afgeschreven. Misschien is zelfwerkzaamheid een oplossing. Met hun eigen zweet pakken mensen nieuwe projecten aan.

Documenten

- 258 Rudi Dutschke
Reële oorlogen en reëel socialisme
Veel West-Europeanen, die destijds solidair waren met de Vietnamese onafhankelijkheidsstrijd, kost het nu moeite de recente ontwikkelingen te begrijpen. *Rudi Dutschke*, in de jaren zestig de schrik van de Duitse burgers, op zoek naar een eigen verklaring.

Signalementen

- 263 *Wending verlevendigd*
263 *Oude koeien uit de sloot*
266 *Lokaal Bestuur*

Boeken

- 268 *Over de Nederlandse Volksbeweging*
274 *Militaire krachtsverhoudingen*

---

*Ich heule dir dann die Ohren voll,
Wie andre, gute Christen
O, misère! Verloren geht
Der beste der Humoristen (namens Heine, Dolf Toussaint)*

Dagboek van een ambtenaar

Een van de minst opvallende gebeurtenissen in deze maand van congressen was de heruitgave na tien jaar van de (sterk bekorte) Nederlandse vertaling van het vermaarde dagboek van Samuel Pepys, waarvan al tientallen jaren wordt gesmuld door anglofielen en liefhebbers van zedengeschiedenis en ingetogen erotica. Pepys leefde van 1633 tot 1703 en maakte dankzij een combinatie van helder verstand, noeste ijver en de juiste relaties een indrukwekkende carrière op het Britse departement van Marine. Van Clerk of the Acts bracht hij het tot Secretary of the Admiralty, benevens afgevaardigde in het Lagerhuis.

In 1660 begon hij aan zijn nu beroemde dagboek, dat hij negen jaar bijhield tot een oogziekte hem dwong het schrijven ervan te staken. Hij maakte zijn notities in een soort steno, uit angst dat de soms uitermate pikante en compromitterende aantekeningen door iemand anders gelezen zouden worden. Toen het handschrift later werd ontcijferd bleek Pepys' dagboek een zeer kleurrijk beeld te geven van het leven in de Britse hogere kringen in de 17de eeuw, met de notulist als wulpse, ijdele en streberige hoofdpersoon, even vrekkelig als gul, even naïef als alert, even puriteins als bourgondisch.

Samuel Pepys zou in het huidige Nederland vermoedelijk een hoge ambtenaar zijn op het ministerie van Defensie, maar zijn lichtzinnige levenswandel zou zijn stijgingskansen binnen de ambtelijke hiërarchie danig in de weg zitten. Ook zou hij lang niet zoveel dienstmeisjes kunnen aannemen om mee te donderjagen, want in het huidige Den Haag is, zoals bekend, geen behoorlijke hulp meer te vinden. Hij zou een overtuigend CDA-er zijn, weliswaar stammend uit de anti-revolutionaire hoek maar met een levensgenietende instelling die hem intuïtief veel minder vijandig tegen KVP-ers doet staan dan volgens zijn geweten het geval zou moeten zijn. Zijn dagboek over april 1799 zou er ongeveer uitzien als hieronder opgetekend. Als hij het over Mijnheer heeft, bedoelt hij daar in de onderhavige periode uiteraard minister Scholten mee.

1 april. Dag des Heren. Boeiende preek van dominee Klaar. Was echter zo moe dat ik in slaap viel. Na thuiskomst onmiddellijk bezig gegaan met het opmaken van mijn balans. Zeer tevreden over het resultaat: ik ben nu naar schatting f 170 000 waard, buiten het onroerend goed natuurlijk. Ik dank God voor zijn goedgunstigheid want het was meer dan ik had durven hopen.

2 april. Vandaag is onze nieuwe hulp gekomen. Ze heet Marie. Een zeer aantrekkelijk meisje. Ze heeft blond haar en draagt een rode kunstlederen pantalon. Heb mij geruime tijd met haar onderhouden en j'avais grande envie envers elle, moge God het mij vergeven. Ik denk dat we nog veel plezier van haar kunnen hebben in de huishouding.

3 april. Lange besprekingen met Mijnheer en de staf over de tweede parate brigade die wij in de Bondsrepubliek zouden moeten stationeren.

Een defensienota van de PvdA-fractie toont aan dat wij daar niet toe in staat zijn, alsof wij dat zelf niet weten. Mijnheer is ook van mening dat de Amerikaanse aandrang dienaangaande alleen symbolisch van aard is. Het voornaamste probleem: hoe ons gezicht te bewaren.

4 april. Ter gelegenheid van Boekenweek een boek willen kopen, maar het geschenk was al op, dus er toch maar van afgezien. Jammer.

5 april. Vandaag is minister Peynenburg begraven. Hoewel hij Rooms was, was het toch een aardige man. De ministers Van der Klaauw en Beelaerts van Blokland droegen een hoge hoed tijdens de plechtigheid. Ben benieuwd of dit mij ook zou staan, maar heb er nog niet met mijn vrouw over durven praten. Ruud Lubbers heeft in de kamer dat aardige vrouwtje Bischoff van Heemskerck een zoen gegeven. Wel een lef, met al die fotografen erbij, maar ik had best in zijn schoenen willen staan.

6 april. Alweer overleg met Facom over onze jongens in Libanon. Ze zijn ontevreden over hun soldij en beweren dat hun post wordt opengemaakt. Ik ben van mening dat als ze maar eenmaal in de vuurlinie hebben gelegen dat gezeur over die kleinigheden wel afgelopen zal zijn. 's Avonds kip gegeten. Kwaad op mijn vrouw omdat de boontjes niet gaar waren.

7 april. Naar AR-bijeenkomst in Rotterdam geweest. De partij bestaat nu 100 jaar en jammer genoeg is het misschien wel het laatste jaar. Vele toespraken aangehoord, vele oude kennissen begroet, onder wie Wim Aantjes die zijn gezicht weer durft te laten zien na al die ophef. Na afloop nog lange tijd geborreld met vele vrienden. Onderweg naar huis besloten mijn geloften te hernieuwen want ik ga me veel te veel te buiten aan pleziertjes.

8 april. Dag des Heren. Als elk jaar naar de Mattheus geweest. Saaie uitvoering. Moest steeds maar kijken naar dat leuke vrouwtje van een van de hoofdambtenaren van Justitie, twee rijen verderop. Ik geloof dat ze mij ook wel aardig vond, maar ik weet niet eens hoe ze heet.

9 april. Lange tijd met Marie in de keuken gezeten. Ik had haar best willen pakken maar ze liet niets toe. Dat bewijst dat ze een deugdzaam meisje is, gelukkig.

10 april. Door collega's van Financiën getipt over de op handen zijnde wetgeving aangaande spaarbrieven aan toonder. Heb er dus maar snel een groot aantal gekocht. In 1984 zijn ze 1½ maal hun huidige waarde, en men verzekert mij dat dat gezanik als met die koopsompolissen zich hier niet voor zal doen.

11 april. Met collega Van Zijl geluncht in De Posthoorn. Ik heb maar f 18 uitgegeven, want dat was alles wat ik bij me had. Als ik meer had gehad, dan had ik net als hij meer uitgegeven, waaraan je kunt zien dat het voordelig is weinig geld op zak te hebben. Gehoord dat onze salarissen met 2,2% omhoog gaan. Van 1 januari tot nu krijgen we een uitkering ineens. Mij levert die niet meer op dan f 76,39 want de verhoging zal worden afgetopt. Schamele zaak, maar ik zal niet voorop gaan lopen om er tegen te protesteren.

12 april. Mooi weer. Vandaag mijn haar wat meer naar voren gekamd, het stond me heel aardig maar niemand op het departement leek het te merken. In lunchpauze op het Lange Voorhout gewandeld. Zag er twee bijzonder mooie meisjes, gekleed naar de laatste mode. Heb ze geruime tijd gevolgd maar durfde ze niet aan te spreken.

13 april. Vanochtend in de keuken met Marie zitten praten en haar daarna op mijn schoot uitgenodigd. Net toen ik *avec mes mains sous* haar rokken zat kwam mijn vrouw binnen. Ik ben bang dat dit vergriep me op een grote uitgave aan bloemen, kleren en parfums zal komen te staan. Uit nijd daarover de hele nacht slecht geslapen.

14 april. Nu de krokussen in bloei staan zijn we in onze nieuwe Toyota naar Lisse gereden. Ik had mijn nieuwe blauwe kostuum aan met het ingenaaide ceintuurtje en een beige shawltje. Het stond me werkelijk bijzonder goed. Met mijn vrouw in diverse bladen de nieuwe zomermode doorgenomen. *De Volkskrant* meldt dat de Parijse mode dit jaar getuigt van een 'diepgewortelde haat jegens het feminisme'. Ik kan haast niet wachten.

15 april. Dag des Heren. Met mijn vrouw naar de kerk geweest. Ze droeg haar nieuwe zwarte jurk en haar nieuwe laarzen en zag er charmant uit. Bij het uitgaan partijgenoot Faber gesproken van de effecten-afdeling van ABN. Hij tipte me dat Ennia, America Fund en AKZO goede beleggingen zijn op het moment. Heb hem *carte blanche* gegeven, moge God mij goedgezend wezen. Ben alleen bang dat ik Faber van een evt. winst provisie zal moeten geven.

16 april. Tweede Paasdag. Rustig thuis kruiswoordpuzzels opgelost.

17 april. Onze jongens in Libanon hebben vandaag onder zwaar artillerievuur gelegen van de christelijke milities. Dat zal ze leren te zeuren over een paar kwartjes soldij of het afknippen van hun haren. Collega Meijerman vertelde me een bijzonder vreemd bericht: een oude vrouw heeft drie dagen en nachten door Hoog Catharijne in Utrecht gezworven. Ze kon de uitgang niet vinden. Ik begrijp het niet: ze had toch ergens een plattegrond kunnen kopen of assistentie aan een ambtenaar van politie kunnen vragen?

18 april. Collega Meijerman te eten gehad. We hadden schaapsbout, gerookte zalm, verse aardbeien, rode en witte wijn en veel klare toe. Voel me erg bezwaard dat ik zoveel geld uitgeef, het zal me nog eens ruïneren als ik niet oppas.

19 april. Vandaag zijn opnieuw vuurgevechten in Libanon gemeld waarbij onze jongens betrokken waren. Twee van onze kapiteins zijn gewond. Met Mijnheer geconfereerd over de toelage. Hij lijkt er werkelijk mee akkoord te gaan ze meer geld te geven, ik begrijp niet waarom.

20 april. Erg ontevreden over de boodschappen die mijn vrouw vandaag heeft gedaan. Ze zijn veel te duur. Kwaad naar bed.

21 april. Mijnheer is naar New York vertrokken voor een gesprek met de onder-secretaris-generaal van de VN, Urquhart. Tot het laatste moment hoopte ik als adviseur mee te mogen, temeer daar hij hierna naar Florida

gaat. Maar ik moet nog wat wachten. Hij is niet eens bij het bezoek van vice-president Mondale aan ons land geweest, dus hebben Van der Klaauw en Van Agt de besprekingen gevoerd. Mooie indruk moeten die Amerikanen hebben gekregen van die twee klunsen! Volgens Mondale is de ondertekening van SALT II nu een kwestie van tijd. Over onze NATO-verplichtingen is niet gesproken. 's Avonds nog lang op het harmonium gespeeld. Ruzie met mijn vrouw omdat ze de hele dag haar oude grijze jurk aan had waaraan ik zo'n hekel heb. Slecht geslapen.

22 april. Dag des Heren. 's Avonds met mijn vrouw naar de schouwburg. Ze speelden er De Repetitie of de Gestrafte Liefde van Anouilh. Een verrukkelijk stuk, vooral vanwege de verrukkelijke Lies Franken. In de pauze gooide een dame een kopje koffie over mijn blauwe blazer. Maar ze was heel mooi en dus vond ik het niet erg. Na afloop nog wat gedronken bij collega Meijerman en zijn vrouw. Een hele fles klare soldaat gemaakt. Bij thuiskomst geen gebeden meer durven lezen uit angst dat mijn vrouw zou merken hoe ik er aan toe was.

23 april. In een sex-bioscoop eens naar wat films gekeken. Een verbazend schunnige voorstelling: een dame met een lederen corset en hoge lederen laarzen urineerde in de mond van een geknielde heer. Toch mag een degelijk man best eens naar zoiets kijken om zich op de hoogte te stellen van de slechtheid van de wereld. Bij het naar buiten komen voor alle zekerheid mijn hoed diep over mijn voorhoofd getrokken. Als ik niet oppas noemen ze me op het departement nog Samuel Peepshow! 's Avonds mijn balans opgemaakt. Ik ben nu naar schatting f 178 000 waard. De Heer zij geprezen! Daarna naar de eerste aflevering van Holocaust gekeken. Het was zeer indrukwekkend, maar zeer lang. Mijn vrouw en ik vielen beiden in slaap.

24 april. Na lang overleg met de legerleiding is besloten onze jongens in Libanon 5 dollar per dag meer te geven. Heb me zo lang mogelijk tegen Van Lent verzet, want ze geven het toch alleen maar uit aan gevulde koeken. Jammer dat Mijnheer in de VS is, ik had hem graag alsnog mijn mening gegeven. Een van de eisen die werden gesteld was dat de jongens bij hun verlof in Tel Aviv 'een behoorlijk hotel' moeten kunnen betalen. Ik wist niet wat ik hoorde!

25 april. F. 100 gestort voor het Nationale Geschenk t.g.v. Hare Majesteits 70ste verjaardag. Zo'n uitgave ging me terdege aan het hart, maar ik voelde me ertoe verplicht want de kranten meldden dat het ernaar uitzag dat het eindbedrag zou tegenvallen. Mijnheer heeft in Florida van zich doen spreken: hij heeft ferm verklaard dat het aantal kernkoppen in Europa niet mag toenemen. Ook is nu een werkgroep opgericht voor bestudering van beheersing van tactische kernwapens. De Duitsers schijnen net te doen of die werkgroep hun idee is, maar Mijnheer heeft er gelukkig op gewezen dat wij er de initiatiefnemers van waren!

26 april. Bij collega De Vries gedineerd. Hij doet poeslief tegen me omdat hij op mijn baantje aast. Zijn vrouw is een lelijke slons die steeds in schaamteloos gezang uitbarstte. Lang gediscussieerd over het congres van de PvdA dat vandaag is begonnen; het zal wel weer het nodige geschreeuw over de NATO opleveren maar dat zijn we gewend. De Vries heeft werkelijk een bijzonder aardig dienstmeisje, ik vraag me af waar hij het van doet. Heb, toen ik naar het toilet moet, even bij haar in de keuken

vertoefd en heel wat kusjes gestolen. Had wel zin haar te pakken maar durfde niet. Stel je voor dat ze niet wil en het aan De Vries vertelt, dan is mijn reputatie op het departement naar de maan.

27 april. Met Carla, het koffiemeisje op onze afdeling, zitten praten. Ze is heel knap en draagt strakke truitjes. Heb haar voorgesteld als hulp bij ons thuis te komen. Ze wil niet, omdat je nergens zo zeker bent van je baan als bij de overheid. Ze heeft gelijk, maar het is wel jammer want het is een leuk ding.

28 april. Vandaag alweer de hele dag regen. Na een zware winter krijgen we nu ook een natte lente. Met mijn vrouw naar De Drie Zusters van Tsjechow geweest. Een mooie rol van Sigrid Koetse, zij is werkelijk een bijzonder elegante vrouw. Heb gemerkt dat ik toch weer veel geld en tijd aan pleziertjes heb besteed deze maand. Daarom een gelofte afgelegd en God tot getuige geroepen. Ik zal niet meer drinken, zingen en toneel bezoeken tot mijn balans f 190 000 aanwijst.

29 april. Dag des Heren. In bed gebleven met last van mijn oude kwaal.

30 april. Hare Majesteits verjaardag. Ondanks het gure weer in het defilé meegelopen met mijn vrouw die er zeer aantrekkelijk uitzag in een luchtig roze toilet uit de laatste lentecollectie. Jammer dat ze halverwege verkleumd terug wilde naar de auto. Kreeg geen kans Hare Majesteit persoonlijk te feliciteren derhalve. Constateerde dat Irene er steeds mooier op wordt met de jaren. Jammer dat ze Rooms moest worden van die dubieuze Spaanse man van haar. De maand eindigt voorspoedig voor mij en mijn vrouw, we zijn goed gezond, mijn balans is flink verbeterd en mijn status op het departement is zeker niet lager geworden.

Nogmaals: das Solidaritätslied

Bij het artikel van B. W. Schaper over 'Solidariteit, vroeger en nu' (*S en D* no. 3, maart 1979), drukten we het *Solidariteitslied* af, min of meer als randversiering.

Hoezeer als typografische vondst te waarderen, kwam de tekst zelf daardoor wat in de verdrukking. Omdat we uit ervaring weten, hoe moeilijk het vaak is, zulk een tekst terug te vinden, leek het ons de moeite waard, het lied nog eens, en dan in gave vorm, af te drukken. Ten dienste met name van de jonge generaties.

Solidaritätslied

1.

Vorwärts und nicht vergessen, worin unsre Stärke besteht,
Beim Hunger und beim Essen, vorwärts und nicht vergessen, die
Solidarität.

Erstens sind wir hier nicht Alle, zweitens ist es nur ein Tag

Wo die Arbeit einer Woche uns noch in den Knochen lag.

Vorwärts und nicht vergessen, unsre Strasse und unser Feld,

Vorwärts und nicht vergessen, wessen Strasse ist die Strasse, wessen
Welt ist die Welt.

2.

Vorwärts ...

Erstens sind es nicht wir Alle, zweitens ist es nur ein Tag,

Und zwar liegt nur auf der Wiese, was sonst auf der Strasse lag.

Vorwärts ...

3.

Sahen wir die Sonne scheinen, auf die Strasse auf das Feld,
Konnten wir doch niemals meinen, dies sei unsre wahre Welt.

4.

Denn wir sind nur aufgebrochen, aus dem Dreck, der bis zum Hals uns
sass,

Und wir haben nur gerochen an der Blum' dort und am Gras

5.

Kommt heraus aus Eurem Loche, das man eine Wohnung nennt,
Und nach einer grauen Woche folgt ein rotes Wochenende

6.

Denn wir wissen das ist nur ein Tropfen, auf den heissen Stein,
Aber damit kann die Sache für uns nicht bereinigt sein.

7.

Aber eines Tag's wird man uns sehen, auf den Strassen ziehen mit
Gesang,
Und an eine andre Arbeit gehen, erstens Alle, zweitens dann für lang!

Vorwärts und nicht vergessen, unsre Strasse und unser Feld,
Vorwärts und nicht vergessen, wessen Strasse ist die Strasse, wessen
Welt ist die Welt.

Uit de Tonfilm 'Kuhle Wampe', van Bert Brecht en Hans Eisler.

De 'Derde Weg'; nog geen Godesberg¹ voor de PCI

De 'derde weg' is weer terug van weggeweest. Aan het begin van de Koude Oorlog deed hij opgeld, deze gedachte van een democratische weg naar het socialisme, ter onderscheiding van het ondemocratische Sowjet-model als ook van het veel democratischer gedachte, maar kapitalistische model van de Verenigde Staten. De toenemende polarisering tussen Oost en West toendertijd maakte deze naar neutralisme zwemende gedachte al vrij snel impopulair en dus onrealistisch. De Beginselverklaring van Frankfurt, opgesteld bij de heroprichting van de Socialistische Internationale in 1951, vertoont van dit *derdeweggisme* dan ook voornamelijk retorische sporen. De Europese sociaal-democratie had toen reeds, met enkele uitzonderingen (de SPD), het Amerikaanse kamp gekozen hetgeen zich ging uiten in een toenemende benadrukking van vrijheid boven gelijkheid, van vrijhandel en verzorgingsstaat boven economische planning. De 'derde weggers' die overbleven, een pluriform groepje dat niet wilde berusten in deze opdeling van Europa in twee kampen, verdwenen tussen de coulissen van het politieke toneel, waar ze soms nog enige tijd werden gesierd met het weinig genuanceerde etiket van 'fellow travelers'.

Daarna bleef het stil rond de 'derde weg', hoewel vermeld zij dat bij verschillende sociaal-democraten de gedachte van een Verenigd Europa instemming vond juist vanwege het perspectief op een derde weg, op een sociaal-democratische derde macht, tussen de VS en de Sowjet-Unie in.

Ook de laatste tijd kom je in sociaal-democratische kring dit type 'Europa als onafhankelijke derde macht'-denken weer tegen. *Henk Vredeling* oppert nu openlijk de gedachte van een Europese kernmacht, terwijl *Anne Vondeling* in zijn campagne als PvdA-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen zich fors afzet tegen Amerika.

Overigens kunnen deze pogingen om een onafhankelijker Europese rol te formuleren gezien worden tegen de achtergrond van een afnemend *bipolarisme* in de wereld: *détente* en een afbrokkelende *pax americana* openen voor de Europese landen de ruimte voor een onafhankelijker koers. De economische crisis en de grote afhankelijkheid van grondstoffen dringen de noodzaak van een 'eigen', Europese relatie met de Derde Wereld ook steeds sterker op. Het is zeker geen toeval dat in de laatste jaren de Socialistische Internationale bezig is haar 'eurocentrisme' af te schudden en aan de Derde Wereld de sociaal-democratie als een aantrekkelijke derde weg voor onafhankelijke ontwikkeling aanprijst, een suggestie die overigens niet steeds met graagte wordt aanvaard.²

Op een geheel andere wijze, minder op het vlak van de machtspolitiek dan dat van de ideologie, begint in linkse kring in Europa het concept van een derde weg (hoewel vaak niet met die term aangeduid) weer in discussie te komen. De oorzaak hiervan is tweërlei: de

gedesillusioneerdeheid over het Sowjet-model die door de interventie in Tsjechoslowakije (1968) en de oppressie van een links-democratische oppositie in de landen van het reële socialisme bij velen in West-Europa – ook, of misschien wel vooral communisten – is teweeggebracht.

Anderzijds is er in groeiende kring onvrede met de resultaten van de sociaal-democratie, vooral in Duitsland en Engeland: wél regeringsmacht, wel crisismangement, maar weinig maatschappijhervorming. Ofwel de marges voor verandering zijn te smal, ofwel de wil tot verandering te klein.

Dus wordt er in de beste linkse traditie gespeurd naar een alternatief; *Die Alternative* heet dan ook het boek van de bekende Oostduitse dissident *Rudolf Bahro*. Dit keer gaat het niet om een derde weg tussen communisme en sociaal-democratie. Ziedaar een van de verklaringen voor de grote interesse in het verschijnsel eurocommunisme; niet slechts in de landen waar dit verschijnsel zich voordoet, maar juist ook in die landen waar geen communistische partij van noemenswaardige grootte bestaat, maar wel een machtige sociaal-democratische partij: de Bondsrepubliek, Engeland, Scandinavië en ook Nederland. Het betreft een ontwikkeling in drie communistische partijen, t.w. die van Frankrijk, Italië en Spanje, die onderling fundamentele verschillen vertoont, maar die twee belangrijke kenmerken gemeen blijkt te hebben (hoewel niet in exact dezelfde mate): a. een afstand nemen tegenover de Sowjet Unie, en b. een zich bekennen tot meer democratie. In de ogen van menigeen zouden deze twee elementen de basis kunnen vormen voor een herstel van de eenheid van links in West-Europa.

Wat nu precies dit eurocommunisme verder inhoudt, daarover zijn de meningen nogal verdeeld – er zijn er die beweren dat het überhaupt niet bestaat – terwijl anderen zeer sceptisch staan tegenover de bedoelingen van deze communistische partijen. In de Partij van de Arbeid is die scepsis kennelijk niet zo groot, in ieder geval niet ten aanzien van de Italiaanse communistische partij, de PCI, getuige de uitspraak van de partijraad van 6 januari 1979 dat in het Europees parlement met haar samenwerking moet worden gezocht.

Officiële relaties tussen PvdA en PCI bestaan reeds sinds 1976 toen een Italiaanse delegatie onder leiding van buitenland-expert *Sergio Segre* een bezoek aan de Tesselschadestraat bracht. In februari van dit jaar volgde hierop een kort bezoek van *Carlo Galuzzi*, lid van het Centraal Comité van de PCI, benevens een uitnodiging aan de PvdA om het 15e Congres van de PCI, gehouden van 30 maart tot 4 april jl. te Rome, bij te wonen. Het is niet zonder belang om van dit congres verslag te doen, omdat hier 91 zogeheten stellingen zijn besproken en aangenomen.

Hierin probeert de PCI te formuleren wat nu precies het eurocommunisme inhoudt, hoe nu die 'derde weg' eruit ziet, die ze zelf zegt te willen volgen.

La terza via

In stelling 7 van deze 91 stellingen, een zeer interessant document, dat elementen combineert van een beginselprogram, van een politiek verkiezingsprogram en van een nota over strategie en partij-organisatie, heet het:

'Daarom moeten we, anders dan de sociaal-democratie, beginnen aan een proces van socialistische transformatie. Een proces echter, anders dan dat

wat na de oktoberrevolutie in de Sowjet-Unie en in de andere socialistische landen is gevolgd. In die zin spreken we voor Europa van een derde weg.()

Dit is een visie op de overgang naar socialisme en op de kenmerken van een socialistische maatschappij die diepgeworteld is in de geschiedenis van West-Europa, in de eeuwenlange strijd voor politieke, culturele en religieuze vrijheid in dit continent, en vooral in de grootse strijd die zijn arbeidersbeweging voor democratie, vrijheid en sociale vooruitgang heeft gestreden en gewonnen...'

Uit het volgende citaat wordt duidelijk wat hiermee bedoeld wordt: *'(De Westeuropese communistische partijen)... zijn tot de gezamenlijke overtuiging gekomen dat de strijd voor het socialisme moet plaatsvinden binnen de context van een volledige ontplooiing van de democratie en alle vrijheden. Dat is de keus van het eurocommunisme'* (stelling 7).

Socialisme in democratie dus, en wel *'... omdat de politieke en burgerlijke vrijheden historische verworvenheden van onschatbare waarde zijn voor menselijk gemeenschapsleven, alsook omdat een democratisch regime het gunstigste terrein vormt voor de ontplooiing van een klassenstrijd gericht op hervorming van economie en samenleving. Politieke democratie is dus de hoogste institutionele organisatievorm van de staat, inclusief een socialistische staat.'*

Bevrijding van klasseuitbuiting, verdediging van democratische garanties en verdere democratisering zijn geen conflicterende doelstellingen; integendeel, ze vormen voorwaarden voor elkaar, en vullen elkaar aan' (stelling 9).

Over hoe zo'n democratie eruit ziet na de socialistische transformatie, de volgende opmerkelijke citaten:

'Historische ervaring bevestigt de marxistische conceptie die de produktiewijze – en de klasseverhoudingen en -conflicten die zich daarbinnen ontwikkelen – ten grondslag ziet liggen aan juridische en politieke systemen, aan organisaties en denkwijzen; deze relatie is echter niet een mechanische afhankelijkheid, maar meer een dialectische wederkerigheid. Politieke partijen zijn verbonden met specifieke klassebelangen, maar zij vormen niet een puur mechanische uitdrukking van deze belangen.() Zelfs wanneer de maatschappij in zijn economische fundamenteen zal zijn hervormd en de scheiding in antagonistische klassen opgeheven, zullen verschillen in belangen blijven bestaan en verschillende denkwijzen en politieke, culturele en religieuze richtingen en tradities hun belang en waarde behouden.

Vandaar de mogelijkheid voor het bestaan en het functioneren van verschillende partijen – én hun afwisselende deelname aan de regering – in de fase van de democratische en socialistische vernieuwing van de maatschappij als in het bouwen aan en besturen van een nieuwe samenleving. De leidende rol van de arbeidersklasse zelf in het proces overwinnen van het kapitalisme en van het bouwen aan een nieuwe samenleving kan en moet worden vervuld middels samenwerking en akkoorden tussen verschillende partijen en stromingen die het socialisme nastreven, en in de context van een democratisch systeem waarin alle constitutionele partijen van al hun rechten genieten, ingesloten die partijen die de socialistische transformatie van de maatschappij niet wensen en zich daartegen keren, natuurlijk binnen de grenzen van de grondwettelijke spelregels. Tenslotte, dienen in de socialistische samenleving de vrijheid en autonomie van maatschappelijke organisaties

en in het bijzonder van de vakbonden gewaarborgd te zijn' (stelling 12). Om de sceptici dan maar meteen een slag voor te zijn, opent stelling 13 met de zin:

'Deze pluralistische visie is niet een kwestie van tactiek, noch een ontdekking die plotseling vandaag is gemaakt, maar het resultaat van een lang proces van rijping van ideeën en politiek. In deze conceptie is de transformatie van de structuren een fundamentele voorwaarde, maar niet een automatische garantie voor alle waarden van socialisme en vrijheid, noch lost hij al 's mensen problemen op ...' (stelling 13).

Inderdaad kan de PCI met recht claimen dat deze pluralistische kijk niet in de laatste jaren uit de lucht is komen vallen. Hij vindt zijn wortels in de 'eigen, Italiaanse weg naar het socialisme', die toenmalig partijchef *Palmiro Togliatti* in de jaren vijftig formuleerde en die daarbij kon putten uit de erfenis van de originele marxistische denker *Antonio Gramsci*. Belangrijker voor de doorbraak lijken echter toch de ontwikkelingen in Oost-Europa te zijn. Zijn de analyses van de ontwikkelingen in de kapitalistische wereld in de 'stellingen' niet van diepgang ontbloeit, veel interessanter is toch wat het document te zeggen heeft over de socialistische wereld.

Kritiek op het reëel bestaande socialisme

Stelling 41 luidt:

'Niemand kan het belang ontkennen dat de socialistische landen in de wereld hebben en hebben gehad. Geen enkele politieke kracht, van welke opvatting ook, kan zijn ogen voor deze werkelijkheid sluiten. De krachten die door progressieve en socialistische ideeën worden geïnspireerd kunnen niet de illusie koesteren hun zaak werkelijk te dienen indien zij zich laten leiden door vijandschap jegens deze landen. Natuurlijk een houding van vriendschap en begrip vereist discussie en kritisch onderzoek.() De wegen die deze landen hebben gevolgd vormen een schat aan positieve ervaringen, moeilijkheden en fouten, die iedere emancipatiebeweging in overweging moet nemen, teneinde – objectief en kritisch – hun kenmerken, mogelijkheden, tegenstrijdigheden en beperkingen te vatten'.

Stelling 42 is gewijd aan die problemen, fouten en contradicties. Eerst wordt het twintigste congres van de CPSU geprezen dat de misdaden van *J. Stalin* aan de kaak stelde. Vervolgens wordt opgemerkt dat deze destalinisatie in goede bedoelingen bleef steken, omdat hiervoor de noodzakelijke consistentie en moed ontbrak. Dan was er de militaire interventie in Praag in 1968, die een belangrijk socialistisch experiment in de kiem smoorde, en ook niet zonder negatieve effecten bleef op de ontwikkeling in de interveniërende landen. Dan wordt gesteld – en dat is een kernpunt – dat de reden waarom er geen vooruitgang is geweest langs de door het twintigste congres aangegeven weg, is dat dit congres zich niet in de geschiedenis heeft verdiept om de dieper liggende oorzaken voor de tragische gebeurtenissen te vinden. Het congres had zich niet de onderliggende vragen gesteld. Dit document gaat hierop wel in:

'De dure rekening die is betaald gedurende het ontwikkelingsproces dat in Rusland met de oktoberrevolutie werd ingezet is een gevolg van de objectieve condities waarin de eerste proletarische revolutie plaatsvond, maar ook van de tekortkomingen en fouten in de economische en

politieke aanpak en koers. Hiertoe zijn te rekenen de keuze voor straf gecentraliseerde planning, voor volledige nationalisatie van de economie, voor tempo en methode van de collectivisatie op het platteland en voor de identificatie van partij en staat.() De stelling als zou de allereerste oorzaak gezocht moeten worden in de leer van Lenin of zelfs Marx is absurd. Het is onder andere het resultaat van een misverstaan van de relatie tussen theoretische uitwerking en de concrete ontwikkeling en complexiteit van werkelijk historische processen' (stelling 42).

Het is maar hoe je het leest, maar dit lijkt kritiek van fors kaliber op de moederpartij, zeker omdat uit niets op te merken valt dat de kritiek bij de stalinistische periode ophoudt en dus niet de huidige Sowjet-Unie geldt. Dit blijkt verder onder andere uit de expliciete mededeling dat de PCI (anders dan de CPSU) reeds lang de conceptie heeft laten varen van de communistische partij als 'voorafspiegeling' van de socialistische staat en samenleving. In haar huidige visie is de partij slechts onderdeel van samenleving en staat, en dat behoort zo te blijven, ook in het socialisme. Anders zou dat niet pluralistisch zijn (stelling 15). Verder blijkt deze kritiek uit de wijze waarop de PCI de Italiaanse economie zou willen inrichten. Stelling 15 begint met:

'Een democratisch systeem van planning dat in staat stelt om het accumulatieproces te richten op bevrediging van de naties grote noden, tezamen met een ontwikkeling van politieke democratie die, gebaseerd in de eerste plaats op vertegenwoordiging, een groeiende participatie van de burgers in het politieke en sociale leven bevordert, zijn noden die uit de situatie van het land voortvloeien. Zij zijn de hoekstenen van een proces van democratische transformatie en vormen, in hun substantie, reeds elementen van socialisme'.

(Dit is de enige stelling waar het document ietwat concreter wordt over het begrip socialisme. Elders wordt slechts gesproken in termen van een ideaal van democratie en rechtvaardigheid.)

'Planning houdt niet noodzakelijkerwijs een uitbreiding in van de publieke sector van de economie, maar eerder een verbeterd functioneren van deze sector ...() Dit betekent niet een centralistische, bureaucratische vorm van planning. Integendeel, het grote belang van een correcte relatie tussen planning en de markt is in toenemende mate evident. De staat moet de ondernemer niet willen vervangen. De onderneming dient de verantwoordelijkheid en het risico voor het eigen beleid te blijven dragen. Dit is essentieel voor het bereiken van de grootst mogelijke efficiency bij de uitvoering van de doelstelling van het plan zelf, gecombineerd met een maximum aan dynamiek en innovatie. Vele behoeften komen op de markt tot uitdrukking en uit deze moet het plan zijn keuze maken door prioriteit te schenken aan de behoeften van groter maatschappelijk belang. Het is de taak van het democratisch overheidsgezag om deze verschillende marktpressies tot een synthese te vormen, tot een plan van transformatie, op basis waarvan geïntervenieerd kan worden om de ontwikkeling van het land te sturen.'

Verderop wordt gesproken over de noodzaak van een – Europees gecoördineerde – betugeling van monopolies en multinationals, terwijl het midden- en kleinbedrijf alle steun verdient, evenals het kleine boerenbedrijf en natuurlijk de coöperaties. Verder moeten vooral op regionaal en lokaal niveau inspanningen worden geleverd voor de planning van de publieke vraag en de bevrediging van maatschappelijke basisbehoeften.

'Op deze wijze worden behoeften die anders niet bevredigd zouden

worden, gebundeld tot georganiseerde vraag. Zulk een vraag kan een substantiële invloed hebben op de markt bij de heroriëntering en ontwikkeling van produktieve activiteit' (stelling 55).

Waarlijk niet echt een economie van het Sowjet-type.

Een derde wijze waarop PCI zich tegen de Sowjet-Unie afzet is in de manier waarop zij zich een voorstander toont van een nieuw type internationalisme. De theorie van het *proletarisch internationalisme* is ondubbelzinnig verlaten. Het nieuwe internationalisme baseert zich op de solidariteit met alle progressieve krachten en emancipatiebewegingen in de wereld, dus niet slechts op een verplichting jegens andere communistische partijen. Kernwoorden daarbij zijn autonomie en de eigenheid van ieder revolutionair proces.

'Noch universele modellen, noch katheders van ideologische orthodoxie noch exclusieve centra van politiek leiderschap zijn mogelijk' (stelling 5).

En om de afstand nog eens extra te benadrukken staat er in stelling 6:

'Hoe dan ook, het is duidelijk dat de wegen en modellen die de (socialistische) landen hebben gevolgd onmogelijk als voorbeeld kunnen dienen voor de socialistische transformatie van landen als Italië en de naties van West-Europa'.

De PCI betrouwbaar?

Dit is dus in hoofdtekken de derde weg van de PCI: zonder inmenging van buitenaf op weg naar een democratisch, pluralistisch socialisme. De vraag doet zich echter voor hoe serieus deze ontwikkeling van de PCI nu is. Hoe betrouwbaar is bijvoorbeeld haar bekering tot het pluralisme? Zal zij de macht ooit wel afstaan, wanneer ze die heeft verworven? Zal de angst van *Van der Stoep* bewaarheid worden dat de PCI misschien de macht zal grijpen, niet om de macht zelf natuurlijk, maar met het argument om de contrarevolutie de pas af te snijden.³

Niemand kan het met zekerheid zeggen, maar een aantal argumenten pleit voor het tegendeel. Allereerst een democratisch-formalistisch argument: het getuigt bijna van kwade trouw om aan te nemen dat een partij, die zo uitvoerig en zo serieus – op alle niveaus van de partij – deze 91 stellingen, waarin de pluralistische geloofsbelijdenis, heeft bediscussieerd niet oprecht zou zijn in de publieke formulering van haar beginselen. In het geboorteland van *Macchiavelli* is natuurlijk veel denkbaar en voor een ondemocratisch leiderschap zou een dergelijk tactisch bedrog zeker niet tot de onmogelijkheden behoren, maar 1,8 miljoen leden zijn collectief niet tot zoveel tactische sophistication in staat.

Ten tweede geeft dit wantrouwen zich geen rekenschap van de aard van de strategie van het *historisch compromis*, die de PCI op haar congres van 1974 heeft vastgesteld. Deze strategie, die een reactie is op het falen van het Chileens experiment, is gericht op een langzaam opbouwen van een alliantie van progressieve groepen in de Italiaanse samenleving die, gezamenlijk een duidelijke meerderheid van de bevolking vormend, de basis kunnen leggen voor een geleidelijke overgang tot het socialisme. Noodzakelijk hiervoor is een coalitie met het politieke midden, de christen-democratie, zowel omdat regeren voor de PCI zonder die partij momenteel een hachelijk avontuur zou zijn, alsook omdat de katholieke middenklasse op lange termijn de meest aangewezen groep is die qua economische belangen en qua waardenpatroon de beste bondgenoot lijkt

voor een politiek van socialistische hervormingen. Het historisch compromis is een strategie van de lange adem die juist gericht is op het voorkomen van een snelle, drastische ommezwaai die het gevaar van een contrarevolutie zou oproepen. Overigens lijkt het probleem, zolang de PCI de meerderheid niet heeft en de Democrazia Christiana erg sterk blijkt, weinig acuut.

Een derde punt is natuurlijk het feit dat de DC zelf ook niet uitblinkt in democratische cultuur, terwijl zij evenmin van zins lijkt iets van haar centrale machtspositie in het Italiaanse leven af te staan. Het probleem lijkt momenteel niet zozeer of de PCI niet stiekum de macht zal grijpen, wanneer het daartoe kans ziet, maar meer of de bestaande democratie in Italië zo verbeterd kan worden dat hij bestand is tegen diverse pogingen tot ondermijning van extreme zijde. De steun van de PCI is daarbij onmisbaar.

Aangaande andere onderdelen van de nieuwe koers van de PCI is vooral ten aanzien van de veranderde opstelling jegens de NAVO enige twijfel mogelijk. Immers, het doet wat vreemd aan indien een partij die zich sterk verbonden voelt met de Sowjet-Unie zich opeens uitspreekt voor het lidmaatschap van een verdragsorganisatie die zich juist tegen een mogelijke aanval van de Sowjet-Unie teweest stelt. Weliswaar stelt de PCI dat het haar bedoeling is om bij te dragen aan een terugdraaien van de wapeningsrace en een geleidelijke opheffing van de twee antagonistische blokken (dat dient geleidelijk te gebeuren, zonder bestaande evenwichten te verstoren), maar de vraag blijft natuurlijk wat de PCI gaat doen indien in die tussentijd inderdaad een conflict uitbreekt? De positie die de PCI hierover inneemt, vertoont een zekere 'grijze zone' van onduidelijkheid, een situatie die niet is geholpen door het antwoord gegeven door partijfilosoof *Lombardo-Radice* op die vraag in een interview in *Encounter* (1977): *'We zullen nooit tegen de Russen vechten'*. Wat betreft Europa lijkt het enthousiasme van de PCI wel degelijk echt. De partij heeft een program opgesteld dat weliswaar overloopt van kritiek op de huidige EEG, maar dat daaruit de conclusie trekt dat het hoog tijd wordt voor een drastische sanering en democratisering van dit instituut. De slogan is *'voor een Europa van de werkers'*, die wordt onderbouwd met een hele reeks concrete voorstellen en verbonden met een oproep tot samenwerking aan de Europese sociaal-democratie.

De PCI een sociaal-democratische partij?

Is de PCI nu 'eigenlijk sociaal-democratisch', zoals nog geen jaar geleden *Max van den Berg* haar inschatte?⁴

Inderdaad is programmatisch het aantal overeenkomsten met de PvdA niet gering. Zo sluit de PCI-politiek van 'austerita' (soberheid) nauw aan bij de relatie die het PvdA-beginselprogramma legt tussen soberheid, solidariteit, herverdeling en maatschappijhervorming. Ook de positieve opstelling van de PCI tegenover de vrouwenbeweging en de nieuwe sociale bewegingen past bij het emancipatie- en actiepartij-model dat de PvdA nastreeft. Daarmee is de PCI echter nog geen sociaal-democratische partij. Zolang zij het interne organisatieprincipe van het democratisch-centralisme handhaaft, zal ze dat ook wel niet worden. Daar ligt natuurlijk ook de uiteindelijke test voor haar bekering tot de pluriformiteit: het toestaan van meer pluriformiteit en openheid binnen de partij. Veel van wat er zich aan oppositie binnen de partij voordoet is van buitenaf niet

zichtbaar. Een congres van de PCI heeft dan ook meer weg van een katholieke hoogmis, waar de goegemeente door de ene kardinaal na de andere bisschop wordt toegesproken (dikwijls hoogstandjes van politiek vernuft en redenaarstalent) dan van een vergadering van het hoogste besluitvormingsorgaan van een democratische partij.⁵

Beter is het daarom te stellen dat de PCI steeds duidelijker het karakter begint aan te nemen van een marxistisch-geïnspireerde reformistische partij⁶, van een partij die niet meer in totale oppositie met het omringende systeem leeft, maar die het systeem heeft aanvaard teneinde het van binnenuit in socialistische zin te hervormen. Een partij ook die nu reeds te kampen heeft met het sociaal-democratische dilemma van de smalle marge.

De 'derde weg' en het historisch compromis, die met de aanvaarding van de 91 stellingen nu voor langere tijd zijn vastgelegd, vormen niet het 'Godesberg' van de PCI. Nog steeds is de PCI ideologisch een klassepartij, hoewel ledenbestand en electoraat reeds geruime tijd wijzen op een zich ontwikkelen naar een volkspartij.

Wellicht is het beste teken voor de zich aftekenende opening van de PCI naar haar omgeving het feit dat zij steeds minder 'laatste waarheden' verkondigt.

'Als ik maar een beetje twijfelen mocht, zou ik wel lid van de SDAP willen worden', laat *Nescio* zijn hoofdpersoon in *Titaantjes* verzuchten.⁷

Een communistische partij die bij monde van een haar nationale leiders (*Pietro Ingrao*, voorzitter van de Kamer van Afgevaardigden) uitspreekt dat zij niet slechts van de socialistische wereld heeft geleerd, maar ook open staat voor de ervaringen van de sociaal-democratie⁸, verdient het voordeel van de twijfel.

Marnix Krop is stafmedewerker bij de Wiardi Beckman Stichting. Hij vertegenwoordigde de PvdA op het vijftiende congres van de PCI (30 maart-4 april 1979).

Noten

- 1 Met het congres van Bad Godesberg (1959) ruilde de Duitse SPD haar identiteit van klassepartij in voor die van volkspartij.
- 2 *De Groene Amsterdammer* 4.4.1979, 'derde weg afgewezen', verslag seminar Noordwijkerhout 'kerk in Latijns-Amerika'.
- 3 *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl*, blz. 87.
- 4 C. J. Visser, *Eurocommunisme Italiaanse stijl*, NIVV reeks-17 1978, blz. 117, zie ook *SenD* februari 1979.
- 5 De aanvallen die PSI-leider *Bettino Craxi* middels de kapstok van het leninisme op de PCI richt (*SenD* maart 1979) lijken dan ook niet helemaal fair. De PCI heeft in haar visie op staat en maatschappij het leninistisch model goeddeels laten vallen. Alleen de interne organisatie blijft op leninistische beginselen gestoeld.
- 6 Tijdens dit vijftiende congres heeft de PCI haar statuten in die zin gewijzigd dat voor de leden van de partij het marxisme-leninisme niet meer noodzakelijk referentiekader is, maar slechts aanbevolen inspiratiebron. Het politieke program is nu het document waarop de leden zich verbinden.
- 7 *Nescio*, *De Uitvreter*, *Titaantjes*, *Dichtertje*, *Mene Tekel*, blz. 70.
- 8 *L'Unita*, 3 april 1979.

De jeugdwerkloosheid drie maal bestreden

Jeugdwerkloosheid is bijzonder actueel. De schrikbarende omvang en de voortdurende groei van de werkloosheid onder jongeren brengt politici, ambtenaren en vakbonden in beweging. Zo trad op 1 januari het zgn. Plan-Vredeling, een reeks nieuwe EEG-maatregelen ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid, in werking. Vooral naar jongeren toe wordt er in de publiciteitscampagne rond de EEG-verkiezingen veel met dit plan geschermd.

Verder vindt er eind mei, in Den Haag, een Openbare Commissievergadering over de jeugdwerkloosheid plaats. De ministers van Sociale Zaken, Onderwijs en CRM zullen daar overleg plegen met de drie voor hun departement ingestelde vaste kamercommissies.

Tenslotte noemen we hier het Plan van de Jeugdarbeid dat enige tijd geleden werd gelanceerd en dat door een groot aantal jongerenorganisaties als het enige adequate antwoord op de huidige problemen wordt gezien.

De Jonge Socialisten hebben, daartoe in staat gesteld door de Wiardi Beckman Stichting, een onderzoek ingesteld naar de achtergronden van jeugdwerkloosheid en naar de waarde van de plannen ter bestrijding daarvan. In het hiernavolgende worden de hoofdlijnen van het nog te verschijnen onderzoeksverslag geschetst. Begonnen wordt met een uiteenzetting van de structuur en de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid. Vervolgens schenken we aandacht aan de oorzaken. Daarna volgt een korte bespreking van het huidige overheidsbeleid, het Plan Vredeling en het Plan van de Jeugdarbeid. En tot slot vindt er een vergelijking plaats en worden conclusies getrokken.

Enkele cijfers

Om te beginnen enige cijfers over de omvang en groei van de jeugdwerkloosheid:

jaargemiddelden	'72	'73	'74	'75	'76	'77	'78
totaal aantal werklozen	108 000	109 900	134 900	195 300	210 800	206 900	205 600
w.o. jongeren (beneden 25 jaar)	35 800	35 100	47 500	76 300	84 400	85 000	88 800

Bron: *Maandverslagen arbeidsmarkt*, ministerie van Sociale Zaken.

Eind augustus 1978 bereikte de jeugdwerkloosheid haar voorlopig hoogtepunt: ruim 104 000 jongeren beneden de 25 jaar stonden op dat

moment bij het arbeidsbureau geregistreerd. Als percentage van de totale werkloosheid nam de jeugdwerkloosheid toe van 32% in 1973 tot 43% in 1978, en dat, terwijl het aantal van jongeren beneden de 25 jaar in de totale beroepsbevolking in 1978 slechts rond 27% lag. Dit laatste percentage heeft de afgelopen jaren een neiging gehad wat te dalen, o.m. onder invloed van een grotere onderwijsparticipatie.

Bekijken we de cijfers wat gedetailleerder, dan blijkt de werkloosheid onder jongens beneden de 25 jaar enigszins af te nemen en neemt die onder de meisjes beneden de 25 jaar sterk toe. De stijging van de werkloosheid onder meisjes wordt voor een groot deel veroorzaakt door schoolverlaters, terwijl daling van de werkloosheid onder jongens geheel voor rekening komt van de niet-schoolverlaters. Het aandeel van de schoolverlaters in de totale jeugdwerkloosheid is gestegen van 34% in '77 naar 38% in 1978.

Onderzoek heeft echter wel aangetoond, dat de werkloosheid de jongeren beneden de 19 jaar – waartoe juist veel schoolverlaters behoren – nog steeds minder hard treft dan die van 19 t/m 24 jaar. Tevens worden nog altijd jongeren met een lagere of onvoltooide opleiding meer getroffen dan andere jongeren. Hier tekent zich wel een 'nivellering' af: meer dan vroeger blijkt de werkloosheid zich ongunstig te ontwikkelen naarmate het opleidingsniveau stijgt.

De structurele component van de jeugdwerkloosheid is groot. *Minister Albeda* spreekt van 20 à 30 000 min of meer langdurig werkloze jongeren. Bij de officiële cijfers waarop de minister zich beroept kunnen echter wel een paar vraagtekens worden gezet. Zo lijkt het reëel om ook die jongeren als 'structureel werkloos' te omschrijven, die telkens slechts kort een betrekking vervullen en die dus dikwijls werkloos zijn. Er bestaan helaas geen betrouwbare gegevens over de omvang van deze groep. Tot de structurele component mag ook zeker een aanzienlijk deel van de verborgen werkloosheid onder jongeren gerekend worden. Hiertoe behoren nog altijd een groot aantal meisjes, evenals bepaalde groepen ongeschoolde jongeren die zich niet bij het Gewestelijk Arbeidsbureau blijken in de schrijven. Genoemd kan ook worden een deel van de jongeren die een WAO-uitkering genieten en een deel van de zgn. marginale werkzoekenden – mensen die een baan zoeken als nevenactiviteit.

Al met al lijkt de structurele component van de jeugdwerkloosheid minstens 40 000 te bedragen wellicht zelfs meer. De omvang van de jeugdwerkloosheid *in haar geheel* wordt door het NVV-Jongeren Contact tweemaal zo hoog geschat als de officiële cijfers aangeven.

Omdat we in dit artikel ook op het Plan-Vredeling zullen ingaan, is het goed enkele Europese cijfers te noemen. De jeugdwerkloosheid (beneden 25 jaar) in de EEG-lidstaten is tussen 1969 en 1977 vervijfvoudigd van 400 000 tot 2 000 000; het aandeel van de werkloze jongeren in het totale werklozenbestand steeg van 24% tot 37%, terwijl deze leeftijdscategorie slechts 17% van de totale beroepsbevolking uitmaakt. Vooral in 1975 deed zich een grote stijging van de jeugdwerkloosheid voor.

Uitgesplitst naar de verschillende lidstaten had de jeugdwerkloosheid zich in 1977 in vergelijking met 1973, in België verviervoudigd, in West-Duitsland vervijfvoudigd en in Denemarken verzesvoudigd. Eind 1977 was 40-50% van de werklozen in Frankrijk, Engeland, Nederland en Ierland jonger dan 25 jaar. In de overige EEG-lidstaten lijkt dit percentage iets

gunstiger te liggen, hoewel EEG-functionarissen daar voor wat Italië betreft een vraagteken bij zetten.

We zullen ons verder niet wagen aan meer gedetailleerde vergelijkingen van de structuur en de ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid in de verschillende lidstaten. Daarvoor zijn er teveel verschillende factoren in het spel en zijn de EEG-statistieken te onvolledig en te onbetrouwbaar.

Oorzaken

De jeugdwerkloosheid, wordt in de meeste rapporten in de eerste plaats in verband gebracht met de werkloosheidsproblematiek in het geheel. Vaak wordt daarna uit het oog verloren dat de jeugdwerkloosheid vooral een economisch probleem is, gerelateerd aan de structuur en dynamiek van het kapitalisme. Overigens valt de werkloosheid, en dus ook de jeugdwerkloosheid, hierop niet geheel terug te voeren, en is de grens tussen bijzondere en meer algemene oorzaken vaak moeilijk te trekken. Dat laatste geldt bijvoorbeeld voor de invloed van de technische ontwikkeling op het aantal beschikbare arbeidsplaatsen.

Duidelijk verband met ons kapitalistisch stelsel houdt het verdwijnen van veel zwakke en kleine bedrijven, onder andere als gevolg van de totstandkoming van de EEG en de concentratie en centralisatie van kapitaal, die dat met zich meebracht. Juist in deze kleinere bedrijven zijn relatief veel jongeren werkzaam. Ook het gedeeltelijk wegvallen van de vervangingsvraag naar arbeid, waarin doorgaans vooral door schoolverlaters wordt voorzien, en de sterke vermindering van breedte-investeringen, zijn factoren die de oververtegenwoordiging van jongeren in het totale werklozenbestand kunnen helpen verklaren. Bovendien geldt in veel bedrijven het zgn. Life-systeem (last in – first out): bij ontslagen vliegen jongeren er het eerst uit.

Men kan stellen dat in een economische crisis de jongeren welhaast per definitie onevenredig hard getroffen worden, omdat er minder arbeidsplaatsen voor nieuwkomers op de arbeidsmarkt geschapen worden dan noodzakelijk is. Daar staat tegenover dat de jeugdwerkloosheid in tijden van hoogconjunctuur minder dan evenredig is. Je zou kunnen zeggen dat de jeugdwerkloosheid op vrij extreme wijze varieert met het verloop van de conjunctuur.

In nauw verband hiermee staat de zwakke positie van jongeren op de arbeidsmarkt, die zij overigens met andere groepen (vrouwen, ouderen, buitenlanders) delen. Jongeren hebben vaak niet of nauwelijks de kans gekregen om arbeidservaring op te doen, en juist hierop stellen de werkgevers prijs. Ook het als relatief grillig ervaren arbeidsmarktgedrag van jongeren brengt werkgevers er vaak toe om naar anderen om te zien. Een belangrijk knelpunt vormen de kwalitatieve discrepanties op de arbeidsmarkt. Het gaat hierbij om de gebrekkige aansluiting tussen de opleiding van het nieuwe arbeidsaanbod en de door de beroepspraktijk gevraagde bekwaamheden. De meeste officiële rapporten relativeren de betekenis van deze factor, hoewel zij haar zeker niet zonder betekenis achten. In haar *'Nota Jeugdwerkloosheid'* onderscheidde het kabinet-Den Uyl onder meer de volgende aspecten aan deze problematiek: door het steeds langer deelnemen aan het onderwijs door steeds meer jeugdigen stijgt het niveau van de uitstroom uit het onderwijs sneller dan het niveau van de vraag naar arbeidskrachten (discrepantie naar niveau);

- het minder specifiek beroepsgericht zijn van met name de lagere beroepsgerichte opleidingen;
- het gebrek aan beroepsvoorbereiding bij diegenen voor wie het algemeen vormend onderwijs eindonderwijs is;
- de voorkeur voor opleidingen, die opleiden voor niet-technische beroepen;
- het bij de schoolkeuze onvoldoende inzicht hebben in de toekomstige situatie op de arbeidsmarkt;
- de partiële leerplicht, die hier en daar voor organisatorische problemen kan zorgen.

We moeten er echter voor waken de aansluitingsproblematiek te veel als een op zichzelf staande factor te zien. Zo kun je, wat betreft de discrepantie naar niveau, niet zonder meer stellen, dat 'het niveau van de uitstroom uit het onderwijs sneller stijgt dan het niveau van de vraag naar arbeidskrachten'. Dit veronderstelt een stijgend niveau van de vraag naar arbeidskrachten; iets wat voor veel onderzoekers helemaal niet zo vanzelfsprekend is. Te denken valt daarbij aan de zgn. polarisatie-these van *H. Braverman*, die stelt dat de technologische ontwikkeling vooral laag- en hooggekwalificeerde banen schept, terwijl juist de middenkaderbanen steeds meer geëlimineerd worden. Anderen gaan verder, en menen dat er mèèr laag- dan hooggekwalificeerde banen gecreëerd worden door de technologische ontwikkeling; wat gelijk staat aan een daling van het niveau van de vraag naar arbeidskrachten. Dat werpt natuurlijk een heel ander licht op de discrepantie naar niveau die op de arbeidsmarkt bestaat.

In deze visie wordt een verband gelegd met het feit dat technologische ontwikkeling in het kapitalisme een extra stimulans krijgt van de werking van het concurrentieprincipe en meer op winstvergroting dan op humanisering van de arbeid is gericht.

Dit brengt ons bij een tweede punt. In het huidige economische stelsel draagt de technologische ontwikkeling een sterk ongepland karakter. Het onderwijs loopt haast per definitie achter op deze technologische ontwikkeling. Mede onder invloed daarvan, maar anderzijds ook onder invloed van socialistische ideeën op onderwijsgebied heeft het onderwijs zich de afgelopen tijd veralgemeniseerd. *Van Kemenade* heeft er echter indertijd terecht op gewezen dat deze ontwikkeling niet gedramatiseerd moet worden. Met een gedeeltelijke terugkeer naar meer specifiek beroepsgericht onderwijs zal men in ieder geval uiterst voorzichtig moeten zijn.

Niet alleen de vraag naar arbeidskrachten, en de situatie op de arbeidsmarkt zijn van invloed op de aard en omvang van de jeugdwerkloosheid, maar ook ontwikkelingen aan de aanbodzijde. Demografische factoren spelen daarbij een rol. De laatste jaren is op de arbeidsmarkt in toenemende mate het effect van de geboortegolf van het begin van de jaren zestig zichtbaar geworden. Deze ongewoon grote toevloed naar de arbeidsmarkt zal zeker tot 1983 aanhouden, zo voorspelt het Plan-Vredeling.

Verder moet een deel van de groei van de jeugdwerkloosheid in verband worden gebracht met de groeiende behoefte onder vrouwen en meisjes om deel te nemen aan het arbeidsproces. Zij zijn meer dan vroeger geneigd om zich als werkzoekende te laten registreren, en zijn minder geneigd om hun eenmaal verworven baan op te geven.

Ten slotte een enkel woord over het minimumjeugdloon en de partiële leerplicht, die van werkgeverszijde voortdurend worden aangevoerd als belangrijke oorzaken van de werkloosheid onder jongeren. Wat het minimumjeugdloon betreft leek de toenmalige regering het werkgeversstandpunt aanvankelijk te delen (*de Volkskrant*, 18.6.'74). Later stelde zij echter dat de eveneens zeer hoge jeugdwerkloosheid in het buitenland deze verklaring grotendeels ontkracht ('Nota Jeugdwerkloosheid', 1976).

In een studie uit 1977 toonde *J. de Jonge* aan, dat het werkgeversstandpunt vrijwel elke grond mist. Hooguit heeft de instelling van het minimumjeugdloon het reeds aan de gang zijnde herstructureringsproces in enkele toch al zeer zwakke bedrijfstakken ietwat versneld. Dit blijkt ook uit een binnenkort te publiceren studie van het Nederlands Economisch Instituut.

Voor de partiële leerplicht geldt iets dergelijks. In andere landen, waar deze leerplicht niet geldt, is de jeugdwerkloosheid niet minder hoog. In sommige bedrijven kan de partiële leerplicht wel enige organisatorische moeilijkheden geven, wat zich kan omzetten in de al genoemde selectiviteit van werkgevers ten nadele van de betrokken jongeren.

Overheidsmaatregelen

Het ministerie van Sociale Zaken onderscheidt haar arbeidsvoorzieningsmaatregelen in scholingsmaatregelen, plaatsingsbevorderende maatregelen en werkgelegenheidsverruimende maatregelen. De scholingsmaatregelen zijn er op gericht de kwalificaties – en daarmee de arbeidsmarktpositie – van bepaalde categorieën werknemers te verbeteren. Door middel van de plaatsingsbevorderende maatregelen tracht de overheid het voor bedrijven aantrekkelijker te maken bepaalde werknemers die om welke reden dan ook een slechte arbeidsmarktpositie hebben, in dienst te nemen. Bij werkgelegenheidsverruimende maatregelen zorgt de overheid meer direct voor de creatie van tijdelijke arbeidsplaatsen. Hiertoe valt bijv. het aanvullende werken-beleid t.b.v. de bouwsector te rekenen. In elk van deze drie categorieën zitten wel één of meer speciaal op jongeren gerichte maatregelen. Zo behoren o.a. tot de eerste categorie de volgende 'tijdelijke maatregelen': 'de stimuleringsregeling vakopleiding schoolverlaters', 'de regeling pseudo-arbeidsplaatsen' en 'de regeling opleidingskosten jeugdig productiepersoneel in de confectie-industrie'. En tot de tweede o.a. de 'tijdelijke regeling loonkostensubsidie jeugdigen'. De 'interim-maatregel' behoorde tot de werkgelegenheidsverruimende maatregelen. Via deze interim-maatregel werden extra, zij het tijdelijke (nl. voor één, maximaal anderhalf jaar), arbeidsplaatsen geschapen bij (semi-) overheids- en non-profit instellingen. Deze interim-maatregel is per 1 januari 1979 opgegaan in de zgn. Werkgelegenheidsverruimende (WV) maatregel. Ook van de overige, niet alleen voor jongeren bedoelde maatregelen maken natuurlijk een aantal jongeren gebruik. Het overgrote deel van deze maatregelen – nl. de plaatsingsbevorderende maatregelen en dat deel van de scholingsmaatregelen dat speciaal op jongeren gericht is – bestaat uit een financiële ondersteuning van werkgevers ter verlichting van arbeids- en opleidingskosten. Ondernemers krijgen overheidssubsidie als zij bijv. een partieel-leerplichtige of een langdurig jeugdige werkloze in dienst nemen of als zij een niet-leerplichtige in dienst nemen en hem of haar

tevens een opleiding volgens het leerlingenstelsel laten volgen. Bijna al deze maatregelen worden gefinancierd via het zgn. aanvullend beleid. Jeugdwerkloosheid wordt dus, althans in Nederland, eigenlijk uitsluitend met conjuncturele middelen bestreden. Een belangrijke constatering, zoals wij nog zullen zien.

Het Plan-Vredeling

Wat in Nederland bekend is geworden als het Plan-Vredeling, is eigenlijk een voorstel van de Europese Commissie aan de Raad van Ministers tot het instellen van een aantal nieuwe maatregelen ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Dit voorstel werd in oktober 1977 gedaan, maar pas op 1 januari 1979 konden de voorgestelde maatregelen in gewijzigde vorm in werking treden. De Commissie deed haar voorstel, omdat naar haar mening de bestaande EEG-maatregelen – hoofdzakelijk stimulering van beroepsopleidingsprogramma's – onvoldoende waren gezien de ernst van de jeugdwerkloosheid; maatregelen met een onmiddellijk effect werden nu gewenst geacht. Tevens wilde de Commissie met haar nieuwe maatregelen de concurrentievervalsende werking van nationale maatregelen tegengaan en de gevolgen van de door de EEG aan de lidstaten opgelegde herstructureringsmaatregelen in de industrie verzachten. Daarbij zou de EEG een financieel herverdelende functie kunnen vervullen, zodat bijv. ook een arm land als Italië wat meer armslag krijgt bij de bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Al met al liggen er dus nogal uiteenlopende motieven aan het Plan Vredeling ten grondslag.

Wat zijn nu die nieuwe maatregelen?

In de eerste plaats gaat het hierbij om loonkostensubsidies – iets waar de EEG tot dusverre nog niet mee werkte. Ondernemers kunnen dus een subsidie krijgen, wanneer zij extra arbeidsplaatsen t.b.v. jongeren scheppen. Bij de tweede categorie maatregelen gaat het om steunverlening aan projecten voor het creëren van extra arbeidsplaatsen, t.b.v. jongeren, die 'afgestemd zijn op de behoeften van het algemeen welzijn'. Gekozen is hierbij voor een gedecentraliseerde aanpak: deze projecten mogen niet door de centrale overheid, maar door gemeenten, provincies en al dan niet particuliere instanties beheerd worden. Bij beide maatregelen wordt er gedurende maximaal één jaar subsidie verleend. Een voorwaarde die aan deze subsidieverlening gesteld wordt, is dat er een mogelijkheid moet bestaan om beroepservaring op te doen.

De Raad van Ministers heeft voor deze beide nieuwe EEG-maatregelen in totaal f 200 mln. beschikbaar gesteld.

Daarmee denkt de EEG 100 à 150 duizend jongeren te kunnen helpen. Dat is dus 5-8% van het totale aantal jeugdige werklozen in de EEG. Gelet op het feit, dat Ierland, Noord-Ierland, Groenland, de Mezzogiorno in Italië en de Franse departementen overzee voorrang gekregen hebben van de Raad, ligt dit percentage voor Nederland nog eens een flink stuk lager. Tot slot nog iets over de wijzigingen die de Raad in de voorstellen van EEG-commissaris Vredeling heeft aangebracht. In de eerste plaats had Vredeling om een aanzienlijk hoger bedrag gevraagd, namelijk f 300 miljoen. Als gevolg van deze korting heeft hij, ten einde de reikwijdte van de maatregelen te handhaven, het subsidiebedrag per jongere per week omlaag moeten schroeven.

Een andere, meer wezenlijke wijziging onderging het voorstel van de Europese Commissie om voor de projecten gericht op maatschappelijk

welzijn tweemaal zoveel geld uit te trekken als voor de werkgelegenheidspremies aan bedrijven. De Raad heeft deze subsidiebedragen gelijk getrokken en heeft daarmee de Commissie in haar principiële, politieke keuze niet willen volgen.

Het Plan van de Jeugdarbeid

Het Plan van de Jeugdarbeid werd in september '78 door het NVV-Jongeren Contact gelanceerd. Het gaat er bij dit plan om de jeugdwerkloosheid op een nieuwe, grootscheepse wijze aan te pakken. Het Plan van de Jeugdarbeid constateert nl., dat zowel het beleid van het kabinet-Den Uyl als dat van het kabinet-Van Agt totaal niet in staat is gebleken de jeugdwerkloosheid terug te dringen. In de eerste plaats wijt het Plan dit aan het algemeen economisch overheidsbeleid dat ten onrechte gebaseerd was en is op de 'meer winst = meer werk'-formule. Het Plan wijst er echter op, dat ook de specifiek op jeugdwerkloosheid gerichte maatregelen eigenlijk op deze formule gebaseerd zijn. Het Plan noemt deze maatregelen volstrekt ineffectief. In plaats daarvan zouden langlopende arbeidsprojecten door de overheid opgezet moeten worden van minimaal 4 à 5 jaar. Deze zouden gericht moeten zijn op de levering van maatschappelijk nuttige diensten en produkten. Op talloze plaatsen ziet het Plan nog onvervulde maatschappelijke behoeften die door de ondernemers niet aangepakt worden, omdat deze niet voldoende winstgevend geëxploiteerd zouden kunnen worden. Het gaat hier dus niet om werkverschaffing, maar om arbeidsplaatsen, die door het falen van het vrije marktmechanisme nooit gecreëerd zouden worden.

Het Plan ziet voor dergelijke arbeidsprojecten mogelijkheden in de welzijns- en gezondheidssector, in de sfeer van de onderwijsvoorzieningen, op recreatiegebied, bij het openbaar vervoer, op het gebied van (jongeren-)huisvesting, op milieuterrein, in de industriële sector, op het gebied van isolatie (energiebesparing) en bij renovatie en stadsvernieuwing. Daarbij worden ook enkele concrete voorbeelden van projecten genoemd.

Op grond van het feit dat 40% van de jeugdige werklozen een afgebroken opleiding heeft, stelt het Plan dat er aan deze arbeidsprojecten opleidingsmogelijkheden gekoppeld moeten zijn. Verder formuleert het Plan voorstellen omtrent de beheersstructuur van de projecten, opdat een uitgebreide vorm van medezeggenschap voor de daarin functionerende jongeren gegarandeerd wordt.

Voor de financiering van dit alles zou er een zgn. Arbeidsprojectenfonds (APF) ingesteld moeten worden. Dit APF zou gevuld moeten worden via overheveling van sociale uitkeringen. Daarnaast zou geput kunnen worden uit o.a. de WIR-pot, het Kinderbijslagfonds en uit defensiegelden. Institutionele beleggers zouden voorts verplicht moeten worden tegen marktrente geld uit te lenen aan het APF. Voor een deel zouden de projecten zich nl. terugverdienen; bijvoorbeeld waar het gaat om energiebesparing, een verbeterde infrastructuur en verhoogde bouwactiviteiten (stimulering van toeleveringsbedrijven). Ook wordt op de maatschappelijke baten ervan gewezen zoals bijv. vermindering van criminaliteit en van het aantal verslavingsgevallen.

Al met al blijken er volgens de berekeningen van het Plan van de Jeugdarbeid voor f 100 mln. 'extra', dwz. na overheveling van uitkeringen naar het APF, 70 000 jongeren via arbeidsprojecten aan de slag te kunnen.

Dat is echter wel exclusief de materiaalkosten die bij dergelijke projecten komen kijken.

Vergelijking en kritiek

Na bovenstaande uiteenzetting over feitelijke en alternatieve beleidsvormen, zullen we nu deze vormen vergelijken en waarderen. Allereerst blijken er enkele overeenkomsten te bestaan tussen het Plan van de Jeugdarbeid en het Plan-Vredeling. Beide — het Plan van de Jeugdarbeid geheel en het Plan-Vredeling gedeeltelijk — richten zich op projecten ten algemene nutte, bedoeld om in onvervulde, maatschappelijke behoeften te voorzien. Deze oriëntatie, die ook te vinden is in het PvdA-plan 'Werkgelegenheid door Solidariteit' is duidelijk een andere dan die van het huidige beleid op nationaal niveau. Alleen de interim-maatregel gaat enigszins in deze richting, maar deze maatregel wordt op zo'n beperkte schaal toegepast (ca. 2300 jongeren in 1978), dat dit nauwelijks gewicht in de schaal legt. Daar tegenover staat dat het Plan-Vredeling, anders dan het Plan van de Jeugdwerkloosheid blijft vasthouden aan het instrument van loonkostensubsidies. Daarmee komt het dicht in de buurt van de Nederlandse maatregelen ter bestrijding van de jeugdwerkloosheid, die voor het overgrote deel uit subsidies aan werkgevers bestaan.

Steeds meer wordt er aan de effectiviteit van deze loonkostensubsidies getwijfeld. Zie bijv. het interview met minister Albeda in *Boemerang* (april '79, no. 4) en het betoog van PvdA-kamerlid *Hartmeijer* tijdens de begrotingsbehandeling van Sociale Zaken, eind 1978. Er blijkt in de praktijk nl. nogal wat oneigenlijk gebruik en zelfs misbruik van deze gemeenschapsgelden plaats te vinden. Veel subsidies komen terecht bij bedrijven die deze totaal niet nodig hebben. Bedrijven die wegens goede afzetmogelijkheden toch al wilden uitbreiden, strijken nu ook nog eens loonkostensubsidie op. Ook de grootte van bedrijven is hierbij een factor: grote bedrijven kunnen zich bijvoorbeeld beter dan kleinere de zo onontbeerlijke 'subsidiologen' veroorloven.

De vraag is bovendien of loonkostensubsidies wel *extra* arbeidsplaatsen scheppen: bedrijven gaan bijv. nu 'gesubsidieerde' jonge, in plaats van iets oudere werknemers aantrekken om hun verloop op te vangen. Mensen die meer verdienen dan het minimumloon worden vervangen door 'gesubsidieerde' minimumjeugdloners. Soms worden trouwens de jongeren, na verstrijking van de subsidietermijn, ogenblikkelijk weer op straat gezet. Er is niets wat de ondernemers dit soort praktijken kan verbieden. Dus zijn er te weinig voorwaarden aan deze subsidies verbonden. Zij worden te ongericht verleend en moeten als lapmiddel beschouwd worden. Ook de Algemene Rekenkamer noemt in haar jaarverslag over 1977 deze regelingen veel te weinig effectief.

Ook aan de scholingsmaatregelen zitten meer haken en ogen dan men wellicht denkt. Het bedrijfsgebonden karakter van deze scholing, m.n. waar het jongeren betreft, doet het gevaar ontstaan dat de betrokken jongeren te zeer bedrijfsspecifiek gekwalificeerd worden. Bovendien draaien de jongeren tijdens de bedrijfsscholing dikwijls een groot deel van de tijd gewoon mee in het productieproces, zonder dat dit een zinvolle leerervaring betekent.

Het Plan van de Jeugdarbeid probeert de ineffectiviteit van loonsubsidies en scholingsmaatregelen te ontlopen, door alle nadruk te leggen op het scheppen van arbeidsplaatsen in de quattairs sector, waarbij het

werkgelegenheidseffect in ieder geval van te voren te berekenen is. In dit opzicht valt de vergelijking ten gunste van dit laatste plan uit al geeft de wel erg eenzijdige gerichtheid op de quartaire sector, en het ontbreken van voorstellen m.b.t. de industriële sector aan het Plan van de Jeugdarbeid een zekere onevenwichtigheid.

Het Plan-Vredeling komt op het punt van de 'looptijd' van de te scheppen arbeidsplaatsen meer overeen met het huidige overheidsbeleid in Nederland, dan met het Plan van de Jeugdarbeid. Het Plan-Vredeling subsidieert maximaal één jaar en de interim-maatregel in principe ook één jaar met een uitloopmogelijkheid tot anderhalf jaar. De meeste andere Nederlandse maatregelen werken ook met subsidies die voor maximaal één jaar worden verleend. Dit hangt nauw samen met het feit dat de financiering elk jaar opnieuw bezien en vastgesteld wordt. Het Plan van de Jeugdarbeid is sterk gekant tegen het scheppen van arbeidsplaatsen met zo'n korte looptijd. Arbeidsplaatsen worden pas bij een looptijd van 4 tot 5 jaar aantrekkelijk voor jongeren, ook al omdat alleen dan sprake kan zijn van het opdoen van beroepservaring, en er dan pas goede opleidingsmogelijkheden zijn. *'Dat beleid', aldus het Plan van de Jeugdarbeid, 'moet er van uitgaan dat de arbeidsprojecten niet een middel zijn om de crisis te overbruggen, maar er op gericht zijn dat overheidsinvesteringen een duurzaam element worden in de economische ontwikkeling, waarbij de vervulling van sociale behoeften en de daarmee gepaard gaande werkgelegenheidscreatie en uitstralingseffecten positieve effecten hebben op de particuliere sector'.*

Dit sluit aan bij een opmerking van Vredeling in een interview met *Jeugdwerk Nu*. Daarin wijst hij erop, dat jeugdwerkloosheid geen tijdelijk probleem is, maar juist tot '85 zal blijven toenemen. Een structureel beleid in de zin van het Plan van de Jeugdarbeid lijkt hierop een passender antwoord dan het conjuncturele beleid van het kabinet-Van Agt en de EEG.

Eén belangrijk punt van kritiek hebben we tot nu toe laten liggen. Er bestaat namelijk één fundamentele overeenkomst tussen de Nederlandse overheidsmaatregelen, het Plan-Vredeling en het Plan van de Jeugdarbeid: zij zijn niet gericht op de structurele factoren die ervoor verantwoordelijk zijn dat jongeren zo'n onevenredig groot aandeel in de werkloosheid leveren. Die factoren moeten aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt gezocht worden. En juist de vraagzijde wordt zo goed als ongemoeid gelaten. Dit wil niet zeggen, dat deze drie benaderingen 'dus' niet noemenswaardig van elkaar zouden verschillen.

We zagen al, dat de Nederlandse overheid zich er toe beperkt de ondernemers enerzijds goedkope (want gesubsidiëerde) en anderzijds door scholingsmaatregelen beter bruikbaar gemaakte jongeren aan te bieden. In haar *gedeeltelijke* orientatie op projecten ten algemene nutte is de Europese Commissie met haar Plan-Vredeling duidelijk een stap verder vergeleken bij de Nederlandse overheid, die tot nog toe dergelijke projecten slechts op uiterst beperkte schaal in de praktijk heeft gebracht; de werkgelegenheidsverruimende maatregel – waar de interim-maatregel is in opgegaan – is voor jongeren eigenlijk het enige op dit gebied. Vredeling zelf heeft in dit verband van een belangrijke overeenkomst tussen zijn eigen plan en het Plan van de Jeugdarbeid gesproken. Hierin schuilt een stuk 'progressiviteit' van de Europese Commissie en met name van Vredeling. Dergelijke projecten ten algemene nutte bezitten één groot voordeel: zij maken jongeren aanzienlijk minder afhankelijk van en kwetsbaar voor de grilligheden van de marktsector en minder gevoelig voor de selectiviteit van werkgevers; zij leiden ertoe, dat de

werkloosheidsdruk op de jongeren belangrijk verlicht wordt. In dit opzicht zijn voor jongeren de overheidsmaatregelen duidelijk minder effectief en aantrekkelijk.

Het Plan-Vredeling is op haar beurt echter weer minder effectief dan het Plan van de Jeugdarbeid, omdat alleen dit laatste plan èn een instrument aanreikt dat voldoende toegesneden is op de enorme omvang van de jeugdwerkloosheid èn de wijze van financiering uitwerkt waarmee een grootschalige bestrijding mogelijk wordt. Behalve dat het Plan-Vredeling uitgaat van arbeidsplaatsen met een looptijd van slechts één jaar en toch ook blijft vasthouden aan het loonkostensubsidie-instrument, worden er bovendien volstrekt onvoldoende financiële middelen voor beschikbaar gesteld: een druppel op een gloeiende plaat! Hoewel het Plan-Vredeling qua inhoud stellig een aantal goede elementen bevat blijkt uit de gang van zaken er omheen hoezeer de Raad verhinderen kan dat het een echt goed plan wordt.

De Raad heeft de oorspronkelijke, politieke keuze van de Europese Commissie ten gunste van projecten ten algemene nutte ongedaan gemaakt; en de Raad bleek niet bereid voldoende financiële middelen voor het Plan-Vredeling ter beschikking te stellen. Duidelijk werd, dat, mede hierdoor maar een zeer klein percentage van de werkloze jongeren in de EEG-lidstaten geholpen zal worden door dit plan; en dat de werkloze jongeren in Nederland er zelfs zo goed als niets aan zullen hebben. Het Plan-Vredeling dat een eerste stap had kunnen betekenen in de richting van een echt sociaal beleid op EEG-niveau, is deze functie door de Raad ontzegd. Dat sociale beleid is er dus nog steeds nauwelijks. Jongeren kunnen zich dan ook terecht afvragen, wat de EEG hen te bieden heeft; en wat de doeleinden van de EEG dan wèl zijn als het vormgeven aan een echt, goed sociaal beleid kennelijk niet tot de hoogste prioriteiten wordt gerekend.

Rutger Schuitemaker studeert sociologie te Leiden; is coördinator studiegroep Werkgelegenheid JS.

Geraadpleegde literatuur

- Regeringsnota 'Jeugdwerkloosheid' (Tweede Kamer, zitting '75-'76, 13 858, nrs. 1-5).
- Ministerie van Sociale Zaken: *Maandverslagen arbeidsmarkt*.
- Ministerie van Sociale Zaken: *Jaarverslag Arbeidsmarkt 1978*.
- Raad voor de Arbeidsmarkt: 'Rapport over de arbeidsmarktpositie van jongeren, 1977.
- Raad voor de Arbeidsmarkt: 'Arbeidsmarktverkenning 1978'.
- Projectgroep Jeugdwerkloosheid, vakgroep Klinische Psychologie, RU Leiden: 'Evaluatieonderzoek Interimmaatregel Jeugdige Werklozen'.
- Instituut voor Psychologisch Marktonderzoek IPM bv: *Jeugdwerkloosheid in Nederland, 1978*.
- Wetenschapswinkel Universiteit van Amsterdam: *symposiumbundel Jeugdwerkloosheid, 1979*.
- Jan de Jonge: 'Achtergronden van de jeugdwerkloosheid', in het *Tijdschrift voor Politieke Economie (TPE)*, 77/1.
- Council of European National Youth Committees: *Youth Unemployment, 1978*.
- Jonge Socialisten in de PvdA: 'Economische Krisis en Overheidsbeleid' (brochure no. 13), 1979.
- NVV-jc: 'Jeugdwerkloosheid: vakbondsjongeren maken er werk van (een plan voor de jeugdarbeid)', 1978.
- A. L. Mok: 'Is er een dubbele arbeidsmarkt in Nederland?', preadvies voor de

- Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 1975.
- *Jeugdwerk Nu*, 10e jrg., nrs. 6 en 19; 11e jrg., nr. 3.
- Mededeling van de Commissie aan de Raad over de jeugdwerkloosheid, 17/10/77, *Bulletin van de Europese Gemeenschappen*, supplement 4/77 (het 'Plan-Vredeling').
- Handelingen van het Europees Parlement, vergadering 10/4/78, p. 23 t/m 29.
- *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen*, nr. L 361/3 en 4, 23/12/78: 'Verordening (EEG) Nr. 3039/78 van de Raad van 18 december 1978, ter invoering van twee nieuwe vormen van steun van het Europees Sociaal Fonds ten gunste van jongeren'.
- Raad voor de Jeugdvorming: 'Enige beleidsvoorstellen met betrekking tot jeugdwerkloosheid', 1978.
- Raad voor de Jeugdvorming: 'Perspectieven voor jongeren zonder werk', 1977.
- *Boemerang*, april 1979, no. 4.

De wenselijkheid van een consumptiepolitiek

'If a roadside sign said Visit Our Gift Shop – we had to visit it, had to buy its Indian curios, dolls, copper jewellery, cactus candy. The words 'novelty and souvenirs' simply entranced her by their trochaic lilt. If some café sign proclaimed Icecold Drinks, she was automatically stirred, although all drinks everywhere were ice-cold. She it was to whom ads were dedicated: the ideal consumer.'

Vladimir Nabokov, *Lolita*

Het socialisme is, zoals bekend, naast een maatschappij-opvatting een politieke beweging. Het tracht met politieke middelen de doelen te verwezenlijken die aan die maatschappij-opvatting zijn ontleend. Daarom heeft het zin bij een discussie aan de hand van een publikatie over consumptiebeleid van de *Wiardi Beckman Stichting* – wetenschappelijk bureau ten dienste van het socialisme – ook de consumptiepolitiek te betrekken; overigens zonder de lezer nodeloos te bezwaren met definitorische ballast over het onderscheid en de overlapping tussen 'beleid' en 'politiek'. A. van den Biggelaar heeft in zijn waardevolle discussienota¹ het consumptiebeleid centraal gesteld. Hij is daarbij, terecht, politieke keuzemomenten niet uit de weg gegaan. Ik zal in mijn aanvullende 'politieke' beschouwing evenmin met 'beleid' of zelfs 'theorie' aan te duiden gebieden krampachtig buiten sluiten. Ik doe dat ook, indachtig de uitspraak toegeschreven aan *Kurt Lewin*, een der grondleggers van de hedendaagse sociale psychologie: *'Nothing is so practical as a good theory.'*

De huidige plaats van de consumptie in de Nederlandse politiek

- Zelfs het papier van verkiezingsprogramma's blijkt weinig geduld op te brengen voor consumentenaangelegenheden. Uit een overzicht in de *Consumentengids* van mei 1977 blijkt, dat de meeste politieke partijen, groot of klein, er niet of nauwelijks in geïnteresseerd zijn als blijkt van hun verkieslijkheid. *Voorwaarts*, het verkiezingsprogram van de PvdA, blijft nog het minst achter met een beknopte paragraaf met concrete beleidspunten, die wordt ingeleid met de zin: *'Het consumentenbeleid moet een volwaardige plaats krijgen binnen het sociaal-economisch beleid'*.
- De jongste regeringsvorming levert boeiend vergelijkingsmateriaal. Het regeerakkoord van PvdA, D'66 en CDA bevatte onder het hoofdstuk 'Structuurbeleid' een paragraaf over consumptiebeleid, waarin uitbouw van *'het beleid gericht op bescherming van de consument'* tot *'een actief consumptiebeleid'* door de overheid, o.a. gericht op *'optimale bestedingsmogelijkheid en (...) maatschappelijk gewenste afzet'* en versterking van de consument door wetgeving bij falende zelfregulering, waren opgenomen. Daarop volgde het regeerakkoord CDA-VVD: *'Overheid en bedrijfsleven*

moeten zich inzetten voor het beschermen van de belangen van de consument', door middel van door de overheid gesteunde voorlichting door producenten en onafhankelijke organisaties, aanduidingsvoorschriften en beschermende maatregelen.

Kenmerkend voor het verschil in benadering is het accent op de traditionele consumentenbescherming en -informatie en het door de overheid te steunen Particulier Initiatief (vgl. het confessionele PI, in onderwijs en welzijnswerk) bij CDA-VVD, tegenover een meer structureel en actief sturend beleid bij PvdA, D'66 en CDA, nader gesymboliseerd door de plaatsing onder, respectievelijk, 'Welzijn' en 'Structuurbeleid'.

- De 'eerste eigen begroting' van de huidige regering hanteert met betrekking tot het consumentenbeleid als slagwoord: 'vrijheid van inkomensbesteding', zonder daartoe overigens de voorwaarden te scheppen of te versterken (vgl. hieronder 2). Wel onderkent men: *'In een periode van beperking van groei van inkomen en werkgelegenheid zal de consument vaker worden geplaatst voor nieuwe en minder aangename situaties'*², maar in het beleid wordt daar ten behoeve van de consument geen noemenswaardige compensatie voor geboden. Duidelijk wordt, 'dat de liberalistisch-confessionele visie op de economie, met zijn nadruk op marktmechanisme, zelfregulering en overheidsonthouding strookt met een passief beleid ten aanzien van consumenten en consumptie'.³
  - De parlementaire activiteit van vrijwel alle fracties blijft nog weer verren achter bij hun programmatische belangstelling. Slechts de fractie van de PvdA in de Tweede Kamer volgt het consumentenbeleid zoveel mogelijk op de voet en besteedde de afgelopen zes jaar driemaal bij de begrotingsbehandeling van Economische Zaken uitvoerig aandacht aan het consumenten-/consumptiebeleid en verder éénmaal bij de behandeling in een openbare commissievergadering van de economische structuurnota 'Selectieve Groei'. Andere fracties beperken zich tot schaarse incidentele interventies (vgl. *Koopkracht*, februari 1979). W. J. Slagter zegt in een interview in *Liberaal Reveil*⁴: *'Ik heb de indruk dat dit (d.i. behartiging van consumentenbelangen, K.K.) tot nu toe te veel gemonopoliseerd dreigt te worden door de PvdA'*. Ondanks zijn mening dat zijn partij, de VVD, op dit terrein onvoldoende actief is, geeft hij zelf elders, aan de hand van een belangrijk aspect en wellicht onbedoeld, aan hoe deze onderactiviteit bij de meeste politici en partijen valt te verklaren. In *Liberalisme in de Jaren Tachtig* schrijft Slagter in zijn bijdrage 'De Burger als Consument': *'Men zal eerder gehoor vinden bij het publiek voor een inperking van de consumptievrijheid, die noodzakelijk uit de feiten volgt dan wanneer een en ander in de sfeer van het politieke waardeoordeel wordt getrokken'*.⁵
- Dat 'feiten' in de maatschappelijke context, waarover zowel het stuk van Slagter als het onderhavige gaat, voorstelbaar zouden zijn los van een politieke interpretatie, is een voorstelling van zaken die m.i. eerder ideologisch dan objectief bepaald is. De negatieve connotatie van het daar tegenover gestelde 'politieke waardeoordeel' past in een depolitiserende beschouwingwijze die helaas nog vrij algemeen is, zowel binnen als buiten 'de politiek', wanneer het om dit deel van onze economische en rechtsorde gaat.
- Leidt dit alles tot de conclusie dat een socialistisch consumenten-/consumptiebeleid, dat een antwoord inhoudt op alle, of de meeste, of de belangrijkste vragen op dit terrein klaar ligt of dat de belangstelling en aandacht binnen de Partij van de Arbeid algemeen is? Verre van dat. Wat losse publicaties⁶, de activiteit van enkele individuele personen door de

jaren heen wijst eerder op een latente en incidentele belangstelling. In de 'economen-strijd' binnen de PvdA heeft de consumptie geen rol van betekenis gespeeld. Het ontwerp voor een economie-resolutie voor het komende partijcongres betekent zelfs een stap terug ten opzichte van het verkiezingsprogramma en het regeerakkoord. In de globale en weinig trefzekere formuleringen, die balanceren tussen zelfregulering en bedilzucht, is nauwelijks een samenhangende structurele visie te ontdekken. De voorsprong in denken en doen op het terrein van consumentiebeleid en -politiek mag dus met recht relatief genoemd worden.

Daarbij mag ook niet de indruk gewekt worden, dat uit andere politieke regionen geen enkele bijdrage is geleverd. In 1971 bracht een commissie van het *Centrum voor Staatskundige Vorming* van de KVP onder voorzitterschap van *prof. W. L. Sniijders* een rapport uit over *Consumentenbeleid*.⁷

In 1978 verscheen 'Liberalisme in de Jaren Tachtig' bij de *Teldersstichting* van de VVD met de eerder genoemde bijdrage van *prof. W. J. Slagter* over 'De burger als consument'.

Beide publikaties bevatten waardevolle analyses en conclusies, naast punten die zich lenen voor discussie of weerlegging. Maar vooral bevatten zij meer interessante gedachten en voorstellen dan in het dagelijks politieke optreden van de betreffende partijen tot uiting komen. Ook werkgevers- en werknemersorganisaties hebben recent hun visies op het consumentenbeleid geformuleerd. Ook hier kan niet meer dan een typering worden gegeven.

De FNV deed dat bij monde van voorzitter *Kok* die zich in een rede voor een conferentie van TNO in februari 1978 onomwonden uitsprak voor bemoeienis van de vakbeweging met '*de hele triangel van inkomensvorming, inkomensverdeling en inkomensbesteding*'. Daarbij zullen volgens *Kok* keuzen gemaakt moeten worden, die een enge belangenbehartiging overstijgen. Zekere beperkingen en reguleringen van overheidswege ten aanzien van de consumptie zullen dan wenselijk en noodzakelijk zijn.⁸

De brochure '*Consumenten- en consumptiebeleid*' van VNO en NCW (1977) heeft als ondertitel: '*Pleidooi voor een actieve stellingname van het bedrijfsleven*'. Belangrijkste uitgangspunt is '*dat ondernemingen slechts dan een optimale bijdrage aan de behoeften van de consument kunnen leveren, indien zowel de keuze-vrijheid van de consument als de mogelijkheid van het bedrijfsleven om in vrijheid in de behoeften te voorzien, zoveel mogelijk worden erkend en beschermd*'.⁹ Het marktmechanisme en zelfregulering zien de werkgevers, in tegenstelling tot de vakbeweging, als de belangrijkste regelingsmechanismen. Duidelijk blijkt, dat typerende verschillen die, zoals hierboven werd beschreven, het politieke beeld bepalen, hun pendant vinden in de opvattingen van werkgevers en werknemers.

Dat de regering nog steeds in gebreke is gebleven de uitgangspunten voor een consumentiebeleid die horen bij een georiënteerde markteconomie, gericht op selectieve groei, op tafel te leggen, ondanks herhaald aandringen vanuit het parlement, wordt bekend verondersteld.

Uitgangspunten voor een consumentiebeleid

'*Consumentiebeleid*' kan, naar onze mening, het best omschreven én in de

praktijk gebracht worden als: *een beleid dat een oriënterende en coördinerende functie vervult ten aanzien van de consumptieve vraag en de wijze waarop daaraan wordt voldaan*. In deze omschrijving verliest het jarelang door de *Interdepartementale Commissie voor*

Consumentenzaken gehanteerde, maar ten slotte sterk gerelativeerde onderscheid tussen consumentenbeleid (bescherming en voorlichting) en consumptiebeleid (aard, verdeling en gevolgen van consumptie) nagenoeg zijn betekenis.¹⁰

- a De consumptieve vraag en de wijze waarop daaraan wordt voldaan is een terrein, dat de laatste decennia bij economen en politici relatief weinig aandacht heeft gekregen. Productie, werkgelegenheid, monetaire problemen voeren de boventoon. De preoccupatie met inkomensvererving staat in geen verhouding tot de geringe aandacht voor inkomensbesteding ondanks stagnerende of slinkende koopkracht. *Galbraith* heeft de relatie tussen aanbod en vraag, productie en consumptie gekarakteriseerd als een 'revised sequence', waarbij het niet (meer) de vraag is die het aanbod bepaalt, maar het aanbod, waaraan de vraag ondergeschikt wordt (gemaakt). Planning, investeringsbeslissingen, produktontwikkeling – langdurige en kostbare processen – leiden tot een productie die, op straffe van verlies van continuïteit van de onderneming, gesleten moet worden. 'Demand management' gaat een grote rol spelen.¹¹

Het verzet tegen zulk een beschrijving, die door *Galbraith* verder theoretisch is onderbouwd, is van tweeërlei aard: van de ene kant wordt betoogd, dat de consumptieve vraag het sturingsmiddel bij uitstek voor de productie zou vormen, van andere zijde wordt de onvermijdelijkheid van het primaat van het aanbod, met daarvan afhankelijke keuze-alternatieven en voorkeuren, gesteld. De eerste, 'neo-klassieke', opvatting wordt fervent verdedigd door het bedrijfsleven, de tweede te onzent bijv. door *Van der Zwan*.¹²

Toch zijn er empirische gegevens die tot de plausibiliteit van het bestaan van een revised sequence bijdragen. 'Ongevraagde', sterk kostenverhogende opvoering van motorvermogen, benzineverbruik en modelwijzigingen door de Amerikaanse auto-industrie tussen 1949 en 1960;¹³ gigantisch overaanbod en -variatie van geneesmiddelen, die ver uitgaat boven de vereisten van een verantwoorde gezondheidszorg;¹⁴ een voedings- en genotmiddelenindustrie die de hand heeft in het bevorderen van te veel en ongezond eten. Extreme voorbeelden hiervan doen zich voor met betrekking tot de afzet van produkten in ontwikkelingslanden. Het illustreert een mechanisme, dat zich bij ons slechts in een minder dramatische, meer algemene en verstolen vorm voordoet.

Een consumptiepolitiek die voor de geschetste machtsconstellatie en zijn gevolgen een alternatief wil bieden, kan niet voorbijgaan aan het tot stand komen van de consumptieve vraag en de rol die de overheid daarin speelt. Men spreekt wel van socialisatie van de vraag, 'dat wil zeggen dat de gemeenschap zelf een vraag creëert, ter vervulling van gemeenschapsbehoeften' die anders via de markt niet aan bod komen' (*Den Uyl*).¹⁶ De dienstensector, stadsvernieuwing, milieuverbetering e.d., maar ook overheveling van koopkracht naar ontwikkelingslanden horen tot deze gesocialiseerde vraag, waarbij de overheid een belangrijke rol speelt. Socialisatie van de vraag – of hoe ook te noemen – dient zich echter, mijns inziens, ook uit te breiden, in aanvulling op, zo niet in tegenstelling tot *Den Uyls* ideeën, tot de particuliere vraag in de

marktsector. Onderzoek naar behoeften en voorkeuren, dat niet gemonopoliseerd wordt door het bedrijfsleven, stimuleren, afremmen of wijzigen van productie, op basis van openbare, democratische menings- en besluitvorming, vormen de politieke weg daartoe.

Aanzienlijke versterking van marktpositie, rechtspositie, kennis en informatie van de consument door middel van wetgeving, onafhankelijke voorlichting en onderwijs ondersteunen de beoogde machtsverschuiving en maken deel uit van dezelfde politiek. Zij zijn voorwaarden voor een reële keuze op een doorzichtige markt.

- b De 'oriënterende functie' in onze omschrijving van consumptiebeleid moet verstaan worden in de zin van richtinggevend, kaderscheppend, ontleend aan de georiënteerde markteconomie, die vorm moet geven aan een selectieve groei.¹⁷ De consumptie vindt daarin een analoge inkadering aan de productie, volgens soortgelijke sturingsmechanismen en een vergelijkbare afweging van centrale en decentrale beslissingsmomenten. Een probleem daarbij vormt het niet uit de verf komen van de selectieve aspecten (facetten- en innovatiebeleid) van de WIR, bedoeld als het sturingsmechanisme bij uitstek. Indien de tweede fase van de WIR daartoe niet gehanteerd zal kunnen worden, zullen andere instrumenten voor het sturen van de vraag ontworpen dienen te worden.
- c Coördinatie is een wezenlijk kenmerk van een consumptiebeleid. Het afstemmen van de rechtspositie op de marktpositie, het bevorderen van marktfunctioneren door het realiseren van keuzegedrag op grond van kennis en informatie, het meewegen van consumentenbehoeften in beslissingen omtrent innovatie en productie vereisen een gecoördineerd, zo niet een coördinerend apparaat met wetgevende potentie, en een politiek verantwoordelijk coördinerend bewindsman.
- De minister van Economische Zaken die als zodanig de laatste jaren is opgetreden kan daaraan onvoldoende aandacht geven. Het belang van de zaak vereist, tenminste, een staatssecretaris met voldoende bevoegdheden en ambtelijke ondersteuning om – eindelijk – een consumptiebeleid van de grond te krijgen.

De metamorfose van 'de ideale consument' kondigt zich aan.

Kees Kolthoff is lid van de Tweede Kamerfractie van de PvdA.

Noten

- 1 A. van den Biggelaar, 'Naar een consumptiebeleid', *Economische Notities*, nr. 4, blz. 1-51, Wiardi Beckman Stichting 1978.
- 2 Memorie van Toelichting, Begroting 1979, Kamerstuk 15 300 Hoofdstuk XIII, nr. 2, blz. 60.
- 3 Handelingen Tweede Kamer, 1978-79, blz. 1578.
- 4 W. J. Slagter, 'Liberaal consumentenbeleid gewenst', in *Liberaal Reveil*, 7 april 1978.
- 5 W. J. Slagter, 'De Burger als consument', in *Liberalisme in de Jaren Tachtig*, blz. 88, B. M. Teldersstichting 1978.
- 6 a. A. Oele, 'Het consumentenbeleid; couveusekindje van de politiek', in *Socialisme en Democratie*, augustus 1970, blz. 333-339.
b. S. T. Duursma, 'Het consumentenbeleid in de Europese Gemeenschap', in *Socialisme en Democratie*, december 1973, blz. 544-555.
c. K. Kolthoff, 'Halfzachte zelfregulering biedt consument bar weinig', in *NRC-Handelsblad*, 7 september 1976.

- d. K. Kolthoff, 'Stichting kan instrument consumptiebeleid worden', in *NRC-Handelsblad*, 16 augustus 1977.
- 7 'Consumentenbeleid', Rapport van het wetenschappelijk instituut van de KVP, Centrum voor Staatkundige Vorming 1971.
- 8 W. Kok, 'The responsibility of the Trade Union Movement in the Field of Consumer Policy', in *11th international TNO conference*, blz. 23-31, TNO 1978.
- 9 'Consumenten- en consumptiebeleid', VNO/NCW 1977, blz. 12.
- 10 'Overheidsbeleid Consumentenaangelegenheden', jaarrapporten 1973-74, 1974-75, en 1976-77, Kamerstukken 12 600 XIII, nr. 6, 13 600 XIII, nr. 6 en 14 800 XIII, nr. 7.
- 11 J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, second revised edition, Penguin 1975.
- 12 A. van der Zwan, 'Over de vergroting van de omweg in de produktie en de bekorting van de omlooptijd van het in bedrijven geïnvesteerde vermogen' in *ESB* 1976, blz. 60-65, 80-83, 117-122.
- 13 F. M. Fischer, Z. Grilliches en C. Kaysen, 'The costs of automobile model changes since 1949', in *American Economic Review*, May 1962.
- 14 B. Schoting, 'Moet het zo duur zijn?', in *De Ziekenfondsgids*, mei 1976, blz. 115.
- 15 P. Walstra, *NRC-Handelsblad* 16 november 1978.
- 16 J. M. den Uyl, 'Die tijd komt nooit meer terug', in *Inzicht en Uitzicht, opstellen over Economie en Politiek*, Bert Bakker 1978.
- 17 'Nota inzake de Selectieve Groei', 1976, Kamerstuk 13 955 nrs. 1-3.

Maatschappelijke vitaliteit en economische weerbaarheid

Het begint langzaam tot de geesten van bewindvoerders en het grote publiek door te dringen dat de positie van de grote steden ernstig bedreigd wordt. Rotterdam is hierop bepaald geen uitzondering. In de 'Verstedelijkingsnota' wordt terecht aandacht besteed aan de positie van de Randstad, zonder dat er echter sprake is van een voldoende besef van de ernst van de situatie. In economisch opzicht is de stagnatie in de internationale handel en produktie bijzonder hard aangekomen in het Rotterdamse. Er heeft een snelle afbraak plaatsgevonden van werkgelegenheid in de scheepsbouw en de metaal; er is voorts teruggang te constateren in de olie- en chemiesector. Dit heeft ertoe geleid dat de werkloosheid in deze regio boven het landelijke gemiddelde ligt. Van het totale verlies aan arbeidsplaatsen in Nederland neemt de Rijn- en Maasdelta maar liefst 60% voor haar rekening.' Men kan, zonder overdrijving, stellen dat deze belangrijke motor van de Nederlandse economie stopt.

Gaan we er van uit dat een functioneren van een stad als Rotterdam van wezenlijke betekenis is voor de ontwikkelingen in de regio, dan zien we ook daar verschijnselen die reden zijn voor grote zorg. In het 'Beleidsplan' van het stadsbestuur voor 1979-1982 wordt gesproken over de '*verzwakking van de sociale structuur van de grote stad*'.² Deze uit zich structureel in een onevenwichtige bevolkingsopbouw. Ik illustreer dat met een paar gegevens. Zo is bijv. al meer dan 10% van de bevolking afkomstig uit het buitenland, en telt Rotterdam bijna 100 000 bejaarden (15% van de bevolking).³ Door het vertrek van vooral jongeren, gezinnen en economisch draagkrachtigen uit de stad wordt de eenzijdige sociale opbouw – van oudsher toch al een probleem van Rotterdam – nog extra geaccentueerd.⁴

Groeperingen die zich maatschappelijk en economisch in een kwetsbare positie bevinden – en die onze bijzondere zorg en aandacht behoeven – dragen een onevenredig deel van de werkloosheid. In sommige oude stadsdelen – waar reeds van gettovorming kan worden gesproken – is de werkloosheid een veelvoud van het al hoge gemiddelde dat Rotterdam kent. Een aanzienlijk deel van de stadsbevolking, t.w. 75 000 personen, doet regelmatig een beroep op financiële hulp door de Gemeentelijke Sociale Dienst.⁵ Hiermee is bijna 1 miljard gulden gemoeid, waarvan ongeveer 100 miljoen voor rekening komt van de gemeente.

Voor de stad Rotterdam geldt dat zij een onevenredige last heeft te dragen van de gevolgen van de economische groei (buitenlandse werknemers) en het dekolonisatieproces, waardoor tienduizenden voormalige rijksgenoten zich in de stad hebben gevestigd. Het op zichzelf gerechtvaardigde streven naar gezinshereniging zal dit aantal slechts doen groeien. Dit alles, gevoegd bij de veelal zwakke maatschappelijke positie van deze groepen, leidt tot een opeenhoping van sociale

problemen, die slechts door een gezamenlijke inspanning van stadsbestuur, bedrijfsleven, de bevolking in de regio en, niet te vergeten, de landelijke overheid mogelijk overwonnen kunnen worden. Wanneer zorg over de economische perspectieven van Rotterdam en haar omgeving niet samengaat met het inzicht dat de aanpak van deze sociale problemen een gelijkwaardige plaats verdient, kan men er zeker van zijn dat het verlies aan maatschappelijke vitaliteit op den duur ook de economische potentie van dit gebied duurzaam zal aantasten.

Economische groei en de aard van de Rotterdamse vitaliteit

Het is hier niet de plaats om uitvoerig stil te staan bij de oorzaken van de spectaculaire economische groei die ons land na de oorlog heeft gekend. Deze zijn wel bekend. Zeker is dat Rotterdam daarin een prominente rol heeft gespeeld. De vraag die mij hier bezig houdt is die naar de specifieke *sociale* omstandigheden die het mogelijk hebben gemaakt dat Rotterdam een leidende rol, die niet helemaal verklaard kan worden uit de gunstige ligging en alles wat daarmee samenhangt, heeft gespeeld.

Ik denk dan in de eerste plaats – het is al vele keren gezegd – aan de noodzaak tot herstel en opbouw die in Rotterdam wel erg duidelijk was. De zware slag die de stad in de oorlog had getroffen, leidde direct na de oorlog tot een dynamiek die spreekwoordelijk Rotterdams is geworden. Met een zware achterstand begonnen, verwerft Rotterdam al na tien jaar een voorsprong op vele terreinen, m.n. in het technisch-industriële en commerciële vlak. De wet van de remmende voorsprong, geformuleerd door de historicus *Romein* blijkt ook hier geldig te zijn.⁶

In de tweede plaats is die groei mogelijk gemaakt door de grote inzet van de Rotterdamse bevolking en de velen die zich na de oorlog in Rotterdam en omgeving hebben gevestigd, later aangevuld met pendelaars en buitenlandse werknemers. Daarmee zette Rotterdam de lange traditie voort in sterke mate een stad van immigranten van het platteland te zijn.⁷ Dit gegeven is van grote betekenis voor het verklaren van het vrij rustige en arbeidzame sociale klimaat dat in ieder geval lange tijd kenmerkend is geweest voor Rotterdam.

Hoe gevaarlijk het ook is te generaliseren, de Rotterdamse werknemer kan, meen ik, verantwoord getypeerd worden als: nijver, gezagsgetrouw, volgbaar. In zijn proefschrift *Modern salariaat in wording* zegt *Buiter* over Rotterdam en Amsterdam het volgende: *'tegenover het "oudstedelijke" Amsterdam, met zijn historie van vroege industrialisatie, proletarisering en klassenstrijd, alles wortelend in een eeuwenoude grootstedelijke structuur, staat het "jongstedelijke" Rotterdam, traditieloos, zakelijk en conformistisch. Zo gezien is (...) de mentaliteit en activiteit van Amsterdamse arbeiders het residu van een proletarische en klassebewuste houding uit vroeger tijd, die zich in Rotterdam nooit in die mate heeft kunnen ontwikkelen'*.⁸

En iets verderop maakt hij de belangrijke opmerking: *'Wellicht is het Rotterdamse patroon, in internationaal perspectief, opvallender dan het Amsterdamse, dat binnen onze grenzen zo uitzonderlijk lijkt'*. Daarmee geeft hij aan dat het ontbreken van een industrieel sociaal klimaat – met de daarbij behorende zakelijke, harde verhoudingen tussen werkgevers en werknemers – niet alleen bijzonder is voor Nederland, maar nog meer voor een zo internationaal georiënteerd gebied als Rotterdam. Daarnaast moet nog gewezen worden op de zwakke vertegenwoordiging in de

sociale structuur van een typische middenklasse, waarbij te denken valt aan hogere employés en ambtenaren, intellectuelen, kunstenaars. Dat geeft, overigens al van oudsher, de samenstelling van de Rotterdamse bevolking een eenzijdig karakter mee.

Het is begrijpelijk dat er in dit sociale klimaat van de eerste twintig jaren na de oorlog veel ruimte ontstaat voor het initiatief van een groep voortrekkers in economie, techniek en bestuur. Van die ruimte is, zoals bekend, een ruimhartig gebruik gemaakt. In de voorrang die aan de economische ontwikkeling van Rotterdam wordt gegeven bestaat geen meningsverschil tussen de elites die zich verantwoordelijk weten voor het wel en wee van de stad. Zo ontmoetten de ondernemers en managers een dienstbaar stadsbestuur, niet gehinderd door 'lastige Rotterdamertjes'. Het primaat van de economische groei verbindt de verschillende elites aan elkaar, die qua stijl en wijze van werken de trekken vertonen van een *commercieel industrieel en bestuurlijk patronaat*. En de nijvere Rotterdammers laten zich dit patronaat, althans schijnbaar, welgevallen. Buiten zegt het in een interview, in 1968, als volgt: *'In Rotterdam is het meer één leidende regentenclub die op alle belangrijke terreinen een dikke vinger in de pap heeft. De club is in Rotterdam veel homogener. De stad is groot geworden door een beperkt aantal kooplui, die de stad in feite ook besturen. Rotterdam is alleen schijnbaar een rooie stad. Het rode establishment zit in de gemeentelijke diensten. Door de grotere eenheid en beperkte omvang zijn de Rotterdamse regenten machtiger.'* De achtergrond voor deze vergelijking is Amsterdam. Buiten gunt ons verder, ik herhaal: in 1968, nog een interessante blik in de toekomst. Hij merkt daarover op *'dat, hoewel Amsterdammers meer klassebewust waren, de Rotterdamse havenarbeiders veel meer kankerden. Rotterdam zit organisatorisch in de overgangsfase van een jonge koopmanstad naar een moderne industriestad. Dat zou in de toekomst wel eens kunnen leiden tot een veel radicalere opstelling van de Rotterdamse arbeiders, die nu nog veel servielier ("pet in de hand") zijn dan de Amsterdamse. Als de Rotterdamse ondernemers tenminste niet tijdig hun bakens verzetten. Er bestaat nu nog een sterk paternalistische verhouding'*.⁹ Daarna doen zich, meer of minder zichtbaar, andere verschijnselen voor in de maatschappelijke verhoudingen van Rotterdam, die een ernstige bedreiging zullen blijken te zijn voor de vitaliteit en de vitale plaats van Rotterdam.

De relatie tussen de maatschappelijke ontwikkeling en de economische ontwikkeling: de omslag

Het protest tegen het patronaat en het doorbreken van een modern industrieel klimaat komt wel het meest spectaculair tot uitdrukking in de grote stakingsgolf die najaar 1970 over ons land spoelt en die niet toevallig in Rotterdam haar startpunt heeft. De schaal waarop in Rotterdam gewerkt wordt, de organisatorische en technische veranderingen die zich voltrokken hebben, verdragen zich niet meer met de stijl van leidinggeven die tot dan toe gebruikelijk was. Buiten zegt in 1968 over de Rotterdamse arbeiders: *'Het lijkt of de onvrede geen vormen kan vinden voor zijn expressie'*.¹⁰ In 1970 en volgende jaren is die vorm gevonden. Aan de ene kant nogal traditioneel, t.w. looneisen (de f 400 golf), aan de andere kant richt het protest zich tegen een verouderd sociaal beleid in de ondernemingen. Op dit terrein stellen werknemers en

vakbewegingen eisen: weg met de koppelbazen en een beter sociaal beleid. In dit licht moet ook de eis van politieke zijde voor het verplicht stellen van het, nogal omstreden sociaal statuut, worden gezien...

Maar ook op andere terreinen komt de onvrede van de anders zo rustige Rotterdamse bevolking naar buiten. Het protest tegen het slechte woon- en leefmilieu begint aanzienlijke vormen aan te nemen. De excessieve milieuverontreiniging bezorgt de bewoners veel overlast en Rotterdam in den lande een slechte naam. Toch al niet rijk voorzien van natuurschoon, proberen allerlei groepen de verdere onttakeling op dit terrein tegen te gaan. Velen trekken – als het even kan – in het voetspoor van een deel van de Rotterdamse elite die al veel eerder een aantrekkelijker woonplaats had uitgezocht naar andere delen van het land of naar aantrekkelijker gebieden in de omgeving van Rotterdam. Er vertrekken in die tijd meer mensen uit de regio (Rijnmond) dan er zich vestigen. Het zijn vooral gezinnen met jonge kinderen die wegtrekken. Ook de immigratie vertoont een dalende tendens, evenals het aantal werkforenzen.¹¹ De sociale aderlating van toen, laat nu nog haar sporen na.

De belangrijkste aantrekkingskracht van Rotterdam in die dagen, een goed betaalde en zekere baan, begon veel van haar vanzelfsprekendheid te verliezen. Te veel en te lang hadden de Rotterdamse stadsbestuurders op het kompas gevaren van een opvatting die reeds in 1875 door het Rotterdamse gemeenteraadslid Dekker werd verwoord: *'Rotterdam is een koop- en handelsstad en goede, veilige ligplaatsen voor schepen zijn in zulk een stad meer noodig dan fraaie boomen'*.¹² Men moet daarom de protesten uit de bevolking vooral zien en waarderen als een poging de stad en haar omgeving te redden. Het is een uiting van maatschappelijke vitaliteit en zeggenschap die op het economische vlak teveel aan een elite was voorbehouden.

Een rijke bron van informatie en inzichtvorming, waaraan het voorafgaande is ontleend, is het onderzoek van de sociologen Geyer en Welters. Dit in vele opzichten unieke onderzoek is overigens het product van een initiatief, uit 1964, van bedrijfsleven en overheid, waaraan een vooruitziende blik niet te ontzeggen valt.¹³

Was het aanvankelijk vooral de zorg over de structurele spanningen in de arbeidsvoorziening, de verbinding die werd gelegd met de mogelijke invloed van het woon- en leefklimaat gaf al aan dat de autoriteiten begonnen aan te voelen waar de schoen wrong. In het rapport wordt bepleit – met of zonder nieuwe industriële expansie – *'nu evenwicht tussen werkklimaat en woonklimaat te scheppen. Aandacht voor de maatschappelijke ontwikkeling van de bevolking inzake wonen en leven is daarbij een belangrijke voorwaarde'*.¹⁴

Omdat, zo zeggen de schrijvers met voldoende gevoel voor de betekenis van de economische aspecten, *'het ongunstige woon- en leefklimaat de arbeidsvoorziening en daardoor de produktiviteit in gevaar brengt'*.¹⁵ In de vele beleidsaanbevelingen die zij doen – daarin gevolgd door de vertegenwoordigers van overheid en bedrijfsleven –, komt duidelijk naar voren dat verbetering van de leefbaarheidssituatie een noodzakelijke voorwaarde is voor het behoud van een goede toekomst voor de Rotterdamse regio en de haven. Er wordt gewaarschuwd tegen een *'voortgezet onevenwichtig ontwikkelingsbeleid in dit gebied'*.¹⁶ Met nadruk wordt gesteld dat *'gegeven de onderzoeksresultaten (...), de factor "welzijn" naast "welvaart" in de plannen een wezenlijke plaats moet krijgen'*.¹⁷

Opvallend is eigenlijk dat dus al vrij vroeg is geïnventariseerd met welke problemen Rotterdam in de toekomst te maken zou krijgen. Ook de sociaal-psycholoog *Wentholt* toont in zijn boek aan dat de aantrekkingskracht van Rotterdam als stad in brede kringen zeer gering is en derhalve opnieuw een negatieve factor is voor de sociaal-economische ontwikkeling.¹⁸ Of, en zo ja welke consequenties beleidsinstanties van overheid, bedrijfsleven en overig particulier initiatief uit de analyse hebben getrokken, onttrekt zich voor een deel aan mijn waarneming. Wel wil ik – alvorens daar toch nog iets over te zeggen – in dit verband nog enige opmerkingen maken over ontwikkelingen die zich in de jaren zeventig hebben voorgedaan en die de Rotterdamse problematiek nog hebben verzaamd. Ik beperk mij dan tot een aantal sociale aspecten.

Een veranderend maatschappelijk bestel en de Rotterdamse situatie

Op het breukvlak van twee decennia – 1970 – breken in Nederland nieuwe verhoudingen door in de omgang tussen werkgevers en werknemers.¹⁹ Zij worden zakelijker, afstandelijker en in vele opzichten ook harder. Gezien de geschiedenis van Rotterdam op dit terrein – eerder met de term patronaat kort aangeduid – zullen die nieuwe arbeidsverhoudingen tot aanmerkelijke aanpassingen hebben geleid of nog moeten leiden. Zo'n aanpassingsproces in de richting van modernere arbeidsverhoudingen – zowel binnen ondernemingen als tussen contractpartijen op de arbeidsmarkt – neemt een geruime tijd in beslag. Ik kan niet precies beoordelen hoever dat proces is gevorderd, maar ik weet wel dat een sociaal beleid waarin ruim baan wordt gegeven aan zeggenschapseisen, betrokkenheid bij het werk, kwaliteit van het werk en zekerheid in het werk een absolute voorwaarde is voor het behoud van de noodzakelijke kwaliteit en inzet van de mensen die wonen, werken en leven in Rijnmond. Juist omdat de natuurlijke omgeving van Rotterdam altijd schaars goed zal zijn, verdient dit aspect veel extra aandacht. De grote toestroom van buitenlandse werknemers en voormalige rijksgenoten heeft – weer op een andere manier – de traditioneel eenzijdige sociale structuur laten voortbestaan. Want tegenover de instroom van deze mensen, staat een netto verlies aan inwoners van de stad Rotterdam van 150 000 inwoners over de afgelopen 15 jaar. De aanpassingsproblemen waarmee deze mensen te kampen hebben en hun vaak kwetsbare maatschappelijke positie stelt Rotterdam nu en in de toekomst voor grote problemen. We moeten er nl. van uitgaan dat het overgrote deel van deze mensen zich permanent in Nederland zullen vestigen. De zgn. tweede generatie problematiek dient zich nu reeds aan. De inspanningen die nodig zijn op het terrein van huisvesting, onderwijs, sociale zekerheid en werkgelegenheid kunnen zonder overdrijving als gigantisch worden bestempeld.

En ten aanzien van het reeds besproken woon- en leefklimaat kan veilig worden gesteld dat de eisen die de bevolking op dit terrein stelt ook bij een economische terugslag niet minder zullen worden. Ook dit is een sociaal gegeven van de eerste orde. Rotterdam zal zijn inspanningen op dit terrein – met steun van de rijksoverheid – moeten voortzetten en, waar nodig, intensiveren.

Het is tegen de achtergrond van wat hiervoor aan problemen is opgesomd niet verwonderlijk dat maatschappelijke acties vanuit een politieke bewustwording van de bevolking hebben geleid tot een

opstelling van het stadsbestuur waarin aan de leefbaarheidsvraagstukken prioriteit is gegeven. Rotterdam had op dit terrein veel in te halen. Het politieke systeem heeft zich als aparte machtsfactor gemanifesteerd. De vanzelfsprekendheid van de vereenzelving van economische belangen en stadsbelangen heeft plaats moeten maken voor een meer omvattende benadering, waarvoor de term *integraal bestuur* dienst doet. Maar het is duidelijk dat het stadsbestuur – gezien de omvang van de problemen – deze taak niet alleen kan en wil aanvaarden. Op vele terreinen heeft, naar mijn inzicht, het stadsbestuur al veelbelovende plannen tot uitvoering gebracht (of in ontwikkeling) die de leefbaarheid van de stad aanmerkelijk zullen verbeteren, zowel in de sfeer van woningbouw, recreatie, cultuur, welzijn, als in de stoffering van de binnenstad. Dat een deel van het bedrijfsleven op deze nieuwe stijl van besturen wat schrikachtig en soms vijandig heeft gereageerd is wel verklaarbaar. Maar men zal daar ook begrip moeten hebben voor de noodzaak van dit soort nieuwe voortvarendheid, nodig om het evenwicht tussen welvaart en welzijn te herstellen. Deze Rotterdamse benadering-nieuwe-stijl heeft – nadat de inzet meer aandacht heeft gekregen dan de vorm – inmiddels, zo heb ik begrepen, het nodige begrip ontmoet bij de instellingen van bedrijfsleven en particulier initiatief wier steun voor een integrale benadering uiteraard onontbeerlijk is.

Perspectieven

Baseert men zich op de feiten, dan dwingen deze eerder tot de conclusie dat het toekomstbeeld van de Rotterdamse regio en zijn haven er vrij somber uitziet dan dat zij aanleiding geven tot optimistische verwachtingen. Eén van de grootste gevaren die dit gebied – en daarmee Nederland – bedreigen is de opvattingen dat Rotterdam sterk is, dat Rotterdam nog wel wat stoten kan verdragen en dat er derhalve geen reden is voor extra bezorgdheid en extra maatregelen. Misschien is het beeld dat dit gebied sterke schouders heeft maar op leren voeten loopt op het ogenblik nog wat overtrokken²⁰, een onderschatting echter van de ernst van de problemen brengt beeld en werkelijkheid wel steeds dicht bij elkaar. Ik meen dat dat nog onvoldoende wordt beseft – in het bijzonder bij de rijksoverheid – in welke grote nood de grote steden zich bevinden. Het is voor de economische en sociale leefbaarheid van ons land van het grootste belang dat er een grootstedelijke cultuur wordt vastgehouden en opgebouwd, die opnieuw de motor kan worden van de zo noodzakelijke economische, technologische en sociale innovatie. Ik kan het niet anders zien dan dat slechts uit een *geschakeerde* grootstedelijke cultuur de impulsen kunnen komen voor deze vernieuwingen. Van de nationale overheid mag dan o.m. worden verlangd dat zij voorrang geeft aan stadsvernieuwing en stedelijke reconstructie, aan een structurele aanpak van de problemen van minderheden (vooral in de sfeer van werken, wonen en onderwijs), aan een technologisch en economisch speerpuntenbeleid, in het bijzonder ook voor de Rotterdamse regio. Op het regionale niveau kan misschien het tij gekeerd worden wanneer – mèt erkenning van de specifieke taken en belangen die onderscheiden groeperingen hebben te behartigen – het inzicht verder doordringt van de nauwe samenhang tussen economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Daarmee is de basis gelegd voor een gezamenlijke inspanning die, in materiële zin, een integraal beleid mogelijk maakt. De

oproep, die ons wel in advertenties wordt voorgehouden, dat Rotterdam en bedrijfsleven het samen moeten doen, blijft een loze kreet wanneer het leefbaarheidsoffensief van het gemeentebestuur niet parallel loopt met een vooruitstrevend beleid in de ondernemingen op het terrein van de kwaliteit van de arbeid en de arbeidsverhoudingen.

Bram Peper is hoogleraar sociologie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

Noten

- 1 Dit gegeven ontleen ik aan een rapport van een PvdA-werkgroep in Rijnmond, getiteld: 'Rijn en Maasdelta, sterke schouders, lemen voeten', december 1978, blz. 6.
- 2 'Beleidsplan 1978-1982', Rotterdam, 1978, blz. 27.
- 3 idem, blz. 35.
- 4 Zie *Wonen, leven, werken in Rijnmond*, blz. 33-38, 69-73; vgl. ook Henk van Dijk, *Rotterdam 1810-1880* (proefschrift), Schiedam 1976, blz. 128-156.
- 5 'Beleidsplan', o.c., blz. 31.
- 6 Jan Romein, 'De dialectiek van de vooruitgang' in: *Historische lijnen en patronen*, Amsterdam, 1971, blz. 40-89.
- 7 Vgl. Van Dijk, o.c.; *Wonen, leven etc., o.c.*, blz. 28-38.
- 8 *Rotterdam*, 1968, blz. 212.
- 9 *De Groene Amsterdammer*, 22 juni 1968.
- 10 Buiten, (proefschrift), o.c., blz. 207.
- 11 *Wonen, leven, etc.; o.c.*, blz. 28-35.
- 12 Van Dijk, o.c., blz. 9.
- 13 *Wonen, leven, etc., o.c.*, blz. 2, 97-102.
- 14 idem, o.c., blz. 72.
- 15 idem, o.c., blz. 73.
- 16 idem, o.c., blz. 75.
- 17 idem, o.c., blz. 75.
- 18 Wentholt, o.c., blz. 37-39, 43, 57.
- 19 Vgl. Bram Peper (red.), *De Nederlandse arbeidsverhoudingen*, Rotterdam 1973.
- 20 Vgl. de ondertitel van het reeds genoemde PvdA-rapport.

Willem Salet

Stadsvernieuwing door zelfwerkzaamheid

Hoezeer wij ons, in Nederland, ook zorgen maken over de situatie waarin de grote steden zich bevinden, het kan allemaal nog aanzienlijk slechter. Zo is de situatie in een stad als New York in velerlei opzicht bijna hopeloos te noemen. In onderstaand artikel wordt de toestand ter plekke kort geschetst waarna wordt ingegaan op projecten die de zelfwerkzaamheid van de burgers stimuleren en een bijdrage kunnen leveren aan de redding van de stad.

Van een land dat nog door zulke enorme sociale tegenstellingen wordt beheerst, kan met niet verwachten dat de overheid (voor zover al daartoe geneigd) over de mogelijkheden beschikt om een voorbeeld voor de stadsvernieuwing te stellen. Van de problemen die zich in de grote Amerikaanse steden voordoen kunnen we ons hier nauwelijks een voorstelling maken.

New York City spant ongetwijfeld de kroon van de probleemsteden. De stad kent een enorme werkloosheid. Het traditioneel grote aandeel van de produktieve bedrijvigheid (bijv. textiel) is gedurende de laatste twintig jaar sprongsgewijze afgenomen, terwijl het percentage van de laag- of ongeschoolde bevolkingsgroepen door de selectieve migratiebewegingen (beter geschoolden gingen weg, minder geschoolden kwamen) alleen maar toenam. De stad wordt nu bewoond door een overwegend arme bevolking met een lage gemiddelde scholingsgraad, terwijl de groei van de werkgelegenheid (zij het eveneens wat gestagneerd de laatste jaren) zich juist in de tertiaire en quataire sector voltrekt. En in die sectoren is juist behoefte aan geschoolde mensen.

De economische en infrastructurele planning van de lokale overheid is vooral gericht op het behoud en de versterking van deze laatste sectoren, zodat de problemen op de arbeidsmarkt slechts via een onderwijspolitiek op de lange termijn opgelost kunnen worden. Voor een groot aantal laag- of ongeschoolden houdt deze combinatie van factoren en het resulterende overheidsbeleid concreet in, dat in de perspectieven op werk voorlopig geen verbeteringen te verwachten zijn. Extra complicatie is, dat de grootste pieken van werkloosheid (met name onder negers en Portoricanen) in enkele wijken of stadsdelen geconcentreerd zijn.

Door de structurele problemen en de eenzijdige bedrijfs- en bevolkingssamenstelling wordt een toenemend beslag gelegd op het stedelijk budget, dat om dezelfde redenen zijn inkomsten ziet teruglopen. De dreiging van het stedelijke faillissement was dan ook minder toevallig dan de tijdelijke oplossing die op het kritieke moment nog gevonden kon worden.

Tegen deze achtergrond valt te begrijpen dat men in New York City geen voorbeeldig *stadsvernieuwing*sbeleid hoeft te verwachten. De gemeente

is voor haar beleid volledig afhankelijk van federale injecties en die verschillen nogal per regeringsperiode.

De rijkssteun kende zijn hoogtepunt in de jaren zestig toen onder het bewind van *Kennedy* grote bedragen in de nieuwbouwactiviteiten werden geïnvesteerd. Maar op federaal niveau werden later andere prioriteiten gesteld. In de periode-*Nixon* werd onder het mom van financiële decentralisatie een abrupte bezuiniging doorgevoerd. Voor New York City betekende dit de voorlopige anticlimax. In het begin van de jaren zeventig werden jaarlijks reeds meer woningen door sloop of vernieling van het bestand afgevoerd dan er bijgebouwd werden. Onder deze omstandigheden werden vanuit effectiviteitsoverwegingen uiteindelijk de bakens verzet van nieuwbouw naar rehabilitatie. Bovendien kwam het hoofdaccent van het beleid nu op de *preventie* te liggen. Dit beleid houdt in dat de overheid op dit moment zoveel mogelijke middelen aanwendt om het verval te voorkomen van wijken die naar de afgrond dreigen te glijden. Wijken die reeds in dit stadium verkeren (enige stadsdelen toch, qua omvang te vergelijken met complete Nederlandse steden) zijn afgeschreven voor publieke en particuliere investeringen. Hier zijn de politie- en brandweerkorpsen de grootste kostendragers. Bewoners in die gebieden kunnen op geen enkele steun rekenen, zij zijn aan hun *eigen lot* overgelaten. Vanuit dit doorleefde besef hebben enige groepen bewoners unieke initiatieven genomen voor een eigenhandige rehabilitatie tegen zo laag mogelijke kosten. Zij besloten om verlaten en geplunderde woningen dan maar zelf bewoonbaar te maken met de materialen die in de omgeving letterlijk voor het grijpen lagen. De eerste zelfbouwinitiatieven werden snel gevolgd door nieuwe 'sweat-equity' projecten en er ontstond een actieve en idealistische beweging, die zich nu over een aantal steden in het noordoosten van de Verenigde Staten verspreidt. Dit zijn initiatieven die ook voor de Nederlandse situatie alle aandacht verdienen.

'Sweat-equity' projecten

De kerngedachte van 'sweat-equity' projecten is dat veelal jonge mensen *zelf* (met hun eigen 'zweet') verlaten en vaak geplunderde woningen opknappen en aan hun inspanningen een behoorlijke en betaalbare woning over houden voor eigen gebruik ('equity'). Die kerngedachte bestaat nog steeds, maar de eerste amateuristische aanzetten van tien jaar geleden zijn inmiddels uitgegroeid tot een *professionele organisatie*, waarin een groot aantal problemen in onderlinge samenhang wordt opgelost.

Het eerste 'sweat-equity' project startte in 1968 na de plunderingen in Harlem en werd vier jaar later na veel ellende in de avonduren voltooid. Het was een 'amateuristisch' project en het gebrek aan organisatie-deskundigheid en kapitaal eiste dan ook zijn tol: De rehabilitatie voldeed niet aan de gangbare normen van bouwtechnische kwaliteit.

Maar het initiatief vond navolging en de tekortkomingen werden stelselmatig weggewerkt. Een van de opvallendste verschijnselen in dit proces van professionalisering was dat de beweging er in slaagde om de overheid en de privésector voor hun eigen doelstellingen *te mobiliseren*, uitgerekend in die gebieden waarop beide officiële partijen een embargo hadden gelegd.

Beide partijen werden op hun eigen belangen aangesproken en de New

Yorkse ervaring leert wel dat het de enige manier is waarop ze er in betrokken kunnen worden. De lokale overheid draagt nu bij in organisatorische en financiële zin. De gemeente staat etagewoningen, die in een bijzonder slechte conditie verkeren, voor een symbolisch bedrag af aan 'sweat-equity' corporaties. Eveneens onder garantstelling van de gemeente verschaffen banken leningen aan stichtingen van 'sweat-equity' deelnemers, die later via huurbijdragen aan de eigen stichting afgelost worden.

Uit de organisatorische problemen in de eerste fase van de projecten is de lering getrokken dat aangepaste (gedecentraliseerde) organisatievormen noodzakelijk zijn; bovendien werden de routinematige procedures van de projecten voor het gehele proces (van aanvraag tot aflevering en zelfs het beheer van de gebouwen) geformaliseerd.

Werkgelegenheidspolitiek

'Sweat-equity' projecten kregen een enorme impuls toen ze werden opgenomen in het programma van vakopleidingen dat door de federale overheid in het kader van de werkgelegenheidspolitiek wordt verzorgd. De deelnemers krijgen in dit verband gedurende de periode van omscholing een minimum-inkomen en kunnen zich nu full-time met de projecten bezig houden. Van groot belang is dat de deelnemers (werkloos doorgaans en zonder bijzondere school- of beroepsopleiding) een vakgerichte omscholing krijgen, terwijl ze onder deskundige supervisie woningen opknappen voor eigen gebruik. Die deskundigheid ontbrak in de eerste projecten. Toen was men uitsluitend aangewezen op de adviezen die door de goodwill van de projecten goedkoop verkregen konden worden. Dergelijke 'goodwill-adviezen' zijn nu nog alleen voor hooggeschoolde activiteiten (architecten, constructeurs) noodzakelijk. Onder begeleiding van de leraren van de omscholingsinstituten kunnen nu reeds specialistische werkzaamheden (zoals structuurelementen, elektra, loodgieterswerk, verwarmingssystemen, etc) zelfstandig verricht worden. In een enkel project werd zelfs met succes een zonneënergiesysteem in gevoerd!

'Sweat-equity' projecten hebben door hun positieve resultaten een groot uitstralings-effect. De eerste generaties zijn gemotiveerd om zich verder te bekwamen en de werkwijze te verspreiden. Hier en daar ontstaan kleine sociale en economische circuits, compleet met 'zonneënergiefabriekjes', diverse werkplaatsen en scholingsactiviteiten.

Structurele oplossingen zullen via deze werkwijze naar mijn idee niet gevonden worden, maar even goed blijven dergelijke initiatieven wel de moeite waard. Typerend voor deze alternatieve beweging is bovendien dat stelselmatig wordt geprobeerd om de aanvankelijk uitsluitend idealistische basis uit te breiden naar een professionele opzet.

Collectief beheer en bezit

Deelnemers aan 'sweat-equity' projecten hebben een concreet belang bij hun activiteiten. De belangrijkste motivatie voor deelnemers aan 'sweat-equity' projecten ligt daarin, dat mensen zonder eigen kapitaal de beschikking krijgen over een behoorlijke eigen huisvesting. Dit gegeven maakt het eigendomsvraagstuk tot een centraal probleem.

Het ondubbelzinnige eigenbelang van deelnemers aan 'sweat-equity' projecten zou tot de tegenstelling kunnen leiden, dat bewoners die in eerste instantie gedupeerd zijn door een marktsysteem, waarin woningen als winstgevend objecten worden verhandeld, nu zelfs via dergelijke projecten die particuliere markt binnentreden. (Dergelijke inconsistente initiatieven zijn in Nederland weer actueel in de verkoop van woningwetwoningen, in VVD-voorstellen om huurders in de gelegenheid te stellen om met overheidssubsidies te kopen, etc). Maar in de New Yorkse experimenten wordt die weg van de particuliere eigendom principieel afgewezen. De bewoners bezitten de gerehabiliteerde woningen in gemeenschappelijk eigendom en deze stichtingen opereren niet op winstbasis. De woningen worden aan het speculatieproces onttrokken.

Perspectieven voor de Nederlandse situatie?

Een rechtstreekse vergelijking tussen de New Yorkse en de Nederlandse situatie is tamelijk riskant. Het meest opmerkelijke verschil tussen de beide milieus is wel dat de gegevens in New York aantonen dat het verzorgingsniveau van de Amerikaanse samenleving bepaald niet gelijkwaardig is aan dat van de Nederlandse samenleving. De Amerikaanse overheid staat machteloos uitgerekend op die momenten, dat ze de verantwoordelijkheden van een 'verzorgingsstaat' waar moet maken.

Tegen die achtergrond onstonden alternatieve bewegingen waarvan 'sweat-equity' projecten deel uit maken. Typerend voor deze stromingen is een fundamenteel wantrouwen ten opzichte van de overheidspolitiek (gebaseerd op jarenlange frustrerende ervaringen in de praktijk). Deelnemers aan 'sweat-equity' projecten zoeken eigen oplossingen in een alternatief circuit. Dergelijke projecten kunnen tot de subcultuur gerekend worden.

In de Nederlandse context zijn de genoemde tegenstellingen bepaald minder acuut. In Nederland is de nood niet alleen minder hoog, maar is bovendien (onder aanvoering van de sociaal-democraten) wel een actief stadsvernieuwingsbeleid van de grond gekomen. De zelf-bouw activiteiten van 'sweat-equity' projecten zullen daarom niet zo gauw een gewillig oor vinden bij sociaal-democratische bestuurders en politici. Zij rekenen het tot de verantwoordelijkheid van de overheid om oplossingen te creëren voor de woningnood van de minder draagkrachtige groepen en hebben daar ook hun stadsvernieuwingsstrategie op afgestemd. Ik ben evenzeer van mening dat een overheidsbeleid, dat in de oplossing van het sociale verdelingsvraagstuk voorziet, wenselijker en meer structuurbepalend is dan zelfbouwinitiatieven. Dit artikel wil niet suggereren dat zelfbouwinitiatieven gangbare stadsvernieuwingsactiviteiten zouden kunnen vervangen (zoals dat in sommige stadsdelen van New York helaas wel het geval is).

Maar aan de andere kant voorzien zelfbouw-projecten wel in een enorme behoefte op het terrein dat door de officiële stadsvernieuwing niet bestreken wordt. En dat terrein is ook in Nederland aanzienlijk. Voor het 'deltaplan' van de stadsvernieuwing is nog steeds geen financiering gevonden en die ligt voorlopig ook niet in het verschiet. De enorme wachtlijsten in de steden demonstreren voortdurend de aanhoudende kwantitatieve en kwalitatieve woningnood. Renovaties blijken vaak niet

mogelijk zonder huurverhogingen die door de oorspronkelijke bewoners niet op te brengen zijn, enz. In dit verband verdienen initiatieven van zelfwerkzaamheid beslist meer ondersteuning dan ze op dit moment krijgen. Op aanzetten in deze richting zoals bij sommige Werklozencommités en Krakersbonden wordt door bestuurders in het algemeen met grote huiverigheid gereageerd (daarvan getuigen de wetsvoorstellen m.b.t. kraken en leegstand).

Opvallende elementen

Tot besluit zullen drie opvallende elementen uit de New Yorkse experimenten worden gelicht:

- Het meest typerende kenmerk van 'sweat-equity' projecten is dat bewoners zelf initiatieven nemen om hun huisvestingsproblemen op te lossen. Daarbij vertrouwt men in eerste instantie op wilskracht en improvisatievermogen, maar is ook voortdurend de tendens aanwezig om amateuristische aanzetten uit te werken naar een professionele organisatie. Op deze manier is men er in geslaagd om terughoudende partijen te mobiliseren voor eigen doelstellingen.
- Opmerkelijk is de relatie met omscholingsprogramma's in het kader van de werkgelegenheidsproblematiek. Op deze wijze werd de reikwijdte van de projecten enorm verbreed, terwijl de rehabilitatieprojecten nu tevens onder deskundige supervisie worden uitgevoerd. Ook specialistische werkzaamheden blijken aldus in het bereik te liggen.
- Voor wat betreft het organisatiekader verdienen de coöperatieve verbanden alle aandacht. De verbeterde woonstructuren (doorgaans etagewoningen van vijf verdiepingen) komen in gezamenlijk eigendom en worden aan het speculatieve marktproces onttrokken.
- De New Yorkse zelfbouwprojecten komen voort uit sociaal-economische probleemsituaties en niet uit de creatieve behoefte aan alternatieve bouwstijlen. Maar door de accentuering van het eigen initiatief en de subjectief beleefde normen komen ze wel regelmatig in conflict met de heersende normen en richtlijnen. Bij eventuele toepassingen in Nederland zullen dergelijke conflicten zich veel heviger voordoen, omdat het geheel van bouwtechnische, stedenbouwkundige, hygiënische en milieutechnische en zelfs 'esthetische' normen in dit land wel haast elk initiatief op voorhand uitsluit. Het merendeel van die regels is uit de meest humane overwegingen opgesteld, maar daar komt opnieuw dat verantwoordelijkheidsgevoel op de proppen, dat in werkelijkheid vaak neerkomt op het verder willen reiken dan de polsstok lang is.

Willem Salet is socioloog en planoloog te Utrecht.

Reële oorlogen en reëel socialisme

Omstreeks de jaarwisseling 1978-'79 maakte een Vietnamese inval in Cambodja een einde aan het regime van Pol Pot's Rode Khmers. Hoewel het verjaagde bewind de grenzen hermetisch gesloten had gehouden, had de buitenwereld zich toch enig beeld kunnen vormen van de toestand in het land. Een opwekkend beeld was het niet. De Franse journalist Jean Lacouture sprak over 'genocide op het eigen volk'.

Cambodja is wellicht een extreem voorbeeld. Maar het is, helaas, een nieuwe bevestiging van de twintigste eeuwse ervaring dat het communisme weliswaar geschikt is voor doeltreffende bestrijding van het kapitalisme, maar zich niet leent tot opbouw van een nieuwe samenleving in vrijheid en democratie. De toestand in Vietnam lijkt minder dramatisch dan in het gemartelde buurland maar is, getuige de honderduizenden vluchtelingen, toch ook nauwelijks aantrekkelijk. Wie zich van het China van de culturele revolutie een rooskleurig beeld gevormd mocht hebben moet dit, na de in dat land blijkbaar algemene opluchting over de val van de 'bende van de vier' (inclusief 'kwijlende heks'), toch wel zijn kwijtgeraakt. De 'Goelag-Archipel' in de Sowjet-Unie, zoals die door Solzjenitsyn beschreven werd, doet zich in enigerlei vorm ook in andere, door communisten geregeerde landen voor.

Kunnen communisten blijkbaar geen 'socialisme in vrijheid' opbouwen, de onderlinge vrede bewaren kunnen ze evenmin. De Russen overweldigden Hongarije, het Warschaupact leerde de Tsjecho-Slowaken gehoorzaamheid, tussen China en Sowjet-Unie deden zich talloze grensconflicten voor, Vietnam pleegde agressie tegen Cambodja en China wilde de Vietnamese een lesje leren.

Deze en dergelijke ontwikkelingen hebben in het Westen velerlei gevolgen gehad. De dusgeheten 'nieuwe filosofen' in Frankrijk, eerder aanhangers van het Mao-isme en actief in de Franse studentenbeweging van de jaren zestig, wendden zich nadrukkelijk af van Mao en Marx. Anderen wrongen zich in talloze bochten om de ontwikkelingen te kunnen 'verklaren' dan wel weg te redeneren en ze, dusdoende, aanvaardbaar te maken.

Hieronder drukken we, als document, een deel af van een artikel van Rudi Dutschke die een eigen positie probeert te bepalen tussen de 'afwijzers' en de 'goedpraters'. Hij doet dat tegen de achtergrond van zijn eigen ervaringen, zijn eigen 'leerproces' zoals hij dat noemt. Dutschke was één van de belangrijkste woordvoerders van de buitenparlementaire oppositie (APO) in de Bondsrepubliek en van de SDS (de socialistische studentenbond die in de jaren zestig in de Bondsrepubliek furore maakte). Hij overleefde een moordaanslag. Het zou waarschijnlijk niemand verbaasd hebben als Dutschke geëindigd was bij de Rote Armee Fraktion, maar hij keerde zich scherp tegen deze ontarding van de links-revolutionaire beweging. Onlangs doceerde hij enige tijd aan de Universiteit van Groningen.

Het artikel van Dutschke stond afgedrukt in het blad Links, een in de Bondsrepubliek verschijnend socialistisch-oppositioneel tijdschrift dat niet met enig in Nederland verschijnend blad te vergelijken valt (De Groene Amsterdammer komt er nog het dichtst bij). Het blad wordt uitgegeven door het Sozialistisches Büro (605 Offenbach 4, Postfach 591). Aan het blad wordt meegewerkt door oppositionele SPD-leden en niet SPD-ers. Nog één opmerking vooraf. Karl Marx, op wiens denken Dutschke zich nadrukkelijk beroept, heeft in zijn werk aandacht besteed aan wat hij de 'aziatische produktiewijze' noemt. De Oostduitser Rudolf Bahro, schrijver van het boek Die Alternative (waaruit eerder in SenD een fragment werd overgenomen), hanteert Marx' theorieën over die aziatische produktiewijze ter verklaring van de ontwikkelingen in de Sowjet-Unie. Dutschke sluit zich hierbij aan.

Wie het voor onze positiebepaling inzake Vietnam zo belangrijke werk van Horlemann en Gäng leest (twee Duitse Vietnamkenners, vert.) zal de zorgvuldigheid onderkennen en waarderen waarmee de invloed van buitenlandse imperialistische krachten wordt geanalyseerd. Wie echter enige kennis heeft van de aziatische structuur, van de specifieke sociale- en klassegeschiedenis van dit gebied, inclusief klimaat en geografie, moet tegelijkertijd de beperktheid van deze analyse opvallen. Zij bevat evenmin verwijzingen naar de 'aziatische produktiewijze' als naar de geschiedenis van het 'aziatische despotisme'. Er bestonden daar maatschappelijke verhoudingen waaronder de particuliere eigendom (in de ons bekende kapitalistische vorm, vert.) niet tot ontwikkeling kwam en de bureaucratie als heersende klasse niet over het hoofd gezien kon worden. Maar wij moesten dat wel over het hoofd zien.

Niemand van onze leermeesters heeft ons dat, binnen of buiten de universiteit, bijgebracht. Een van onze leermeesters, Wolfgang Abendroth, behoorde tot de weinigen die via de 'Internationale Vereniging van Communistische Oppositie' (de Thalheimer-Brandler fractie) nog iets gehoord had over het specifieke 'aziatische feodalisme' in Rusland. Hij heeft met ons daarover niet eenmaal gesproken. En toen hij lid werd van de KPD ging ook dit restje aan theoretische continuïteit verloren. Het is zeer interessant te kunnen vaststellen hoe in de dubieuze recensie die Abendroth in het blad *Argument* wijdde aan het boek van Rudolf Bahro, hij, zij het uiterst terughoudend, het 'aziatische milieu' in de Russische geschiedenis erkent.

Dat alles was ons, in ons leerproces in de jaren zestig, nog volledig onbekend. Ik zeg dat niet om me te verontschuldigen. Er hoeft niets verontschuldigd te worden; wat slechts geldt is geleefd te hebben en niet bij diegenen terechtgekomen te zijn die voor de oorlog waren, maar bij hen die tegen de oorlog (in Vietnam) waren en tegen de onderdrukking van de volken. Maar er moet op worden gewezen hoe theoretische leerprocessen verloren zijn gegaan en hoe moeilijk het is deze te herwinnen. Anders kan men de domheid niet verklaren die men in kranten als de *Nouvel Observateur*, de *Monde* en de *Spiegel* over de aziatische oorlogen lezen kon. Daar werd op een uiterst laag analytisch niveau gesproken over de 'aziatische zonen' van Marx en Lenin, over *Ho Tsji Minh* en *Mao*. Er wordt beweerd dat die zonen van Marx elkaar thans de schedel inslaan. En de meeste linksgeoriënteerde vrienden en kameraden zijn niet in staat daarop te antwoorden. Het is ook moeilijk genoeg.

Dat Marx de provocatorische brutaliteit bezat de verovering van India

door het Engels imperialisme bijna toe te juichen als de 'eerste sociale revolutie' in de aziatische zone is deze journalisten even onbekend als de sociaal-revolutionaire ideeën van Marx. Voor Marx was, tot aan het einde van zijn leven, één ding zeker en wel dat iedere succesvolle *politieke* revolutie in de aziatische zone die niet wordt begeleid door een succesvolle *sociale* revolutie in de hoog ontwikkelde landen, onvermijdelijk in de oude ellende zou terugvallen, in welke vorm deze zich ook zou voordoen.

Als lezer van *Viktor Serge* en anderen, in de jaren zestig, wisten we van het militariseringsproces van de bolsjewistische oktoberrevolutie.() Maar geen onzer wist dat de militaire sector een wezenlijk deel uitmaakt van de oude en nieuwe aziatische maatschappijstructuur. Dat om verschillende redenen in West-Europa de sociale revolutie niet doorzet speelt daarbij, bij de terugval in de aziatische zone (in oude vormen), een niet te onderschatten rol.

Solidariteit onder andere voorwaarden

Iedere kritiek op de verhoudingen in Azië, die we wellicht willen uiten, moet verbonden zijn met zelfkritiek. Want als geen revolutionaire veranderingen plaatsvinden in de hoog ontwikkelde kapitalistische landen, dan heeft dat onvermijdelijk gevolgen voor alle andere revolutionaire processen en gaat de omslag van revolutie in contrarevolutie in deze gebieden zeer snel.

Als we maar iets van deze samenhang hadden geweten, dit inzicht van de oudere generatie hadden meegekregen, dan hadden wij enig inzicht kunnen hebben in het dilemma, dat ontstond na onze nederlagen in Frankrijk, Italië en de Bondsrepubliek. We zouden dan wellicht hebben voorzien dat zich in Azië zo'n ellende zou voordoen als thans het geval is.()

Het is natuurlijk bitter vast te moeten stellen dat een deel van de mensen, voor welke overwinning en vrede men zich jarenlang politiek volledig heeft ingezet, zich nu ontpoppen als mensen die net zo handelen als de traditionele Aziatische veroveraars. Maar het Vietnamese volk, dat gelukkig was met de overwinning en de beëindiging van de oorlog, kan toch moeilijk gelukkig zijn met Vietnamese veroveringen of welke veroveringen dan ook, met bezettingen en Chinese lessen. De solidariteit met deze nieuwe beledigden en geknechten, of zij nu in China wonen, in Vietnam, in Cambodja of waar dan ook, is even belangrijk als in de jaren zestig.

Maar de toestand is veranderd. In 1968 hielden we een Vietnamcongres, dat de uitdrukking was van een politiek-sociale beweging in eigen land en uitdrukking was van diepe internationale solidariteit met de onderdrukten en beledigden. Toen zich in 1979 in Helsinki mensen verzamelden onder de leuze 'Handen af van Vietnam', toen ging het om iets anders.() Daar klonk het geluid diergenen die maar één kant zien van de medaille, de kant die wezenlijk door de Sowjet-politiek bepaald wordt. Daar wordt alleen gesproken over de veroveraars die uit China komen en niets gezegd over dat wat de Vietnamezen in Cambodja hebben aangericht. Daar moet nog iets aan toegevoegd worden: in 1968 hadden we de bezetting van Tsjechoslowakije door de landen van het Warschaupact. Er zou in Berlijn nooit een Vietnamcongres zijn gehouden samen met de West-Berlijnse SED (het filiaal van de Oost-Duitse SED, vert.), als wij in

februari 1968 hadden voorzien wat zich op 21 augustus 1968 in Tsjechoslowakije zou afspelen. Vrienden en kameraden in Praag hadden me weliswaar gewaarschuwd en gezegd: je kan er op rekenen, morgen of overmorgen zullen ze bij ons zijn. Maar ik geloofde het niet. 1956 kan zich niet herhalen! Maar 1968 heeft zich voorgedaan, in een vorm die we niet over het hoofd kunnen zien. In 1979 kunnen we daarom niet meer als in 1968 samenwerken met krachten die destijds met ons een gemeenschappelijk doel hadden, het bereiken van de vrede, maar die nu vanuit dubieuze overwegingen zeggen: 'Handen af van Vietnam' en die over de andere kant zwijgen. Weg met de legers die Tsjechoslowakije zijn binnengevallen!

De aziatische oorlog en Europa

De eurocommunist Carrillo zei over een soortgelijke toestand in 1973: *'Toen het aan de grens tot gewapende incidenten tussen Sowjet- en Chinese troepen kwam, zeiden we vermanend, zonder ons in te laten met een studie van de wederzijdse verantwoordelijkheden, dat een stuk grond van duizend vierkante kilometer toch nog geen druppel Chinees of Sowjetrussisch bloed waard was! Wij zagen het probleem zo. Als het tot een oorlog komt tussen de USSR en China, dan is dat het einde van het internationale communisme en van de revolutionaire beweging. Het zou het einde zijn van alles waarvoor we gestreden hebben, zelfs als er over 50 of 100 jaar een theoreticus zou komen die alles zou verklaren.'*

Wat zou Carrillo nu denken? Wij, uit de generatie van de jaren zestig, werden sterk beïnvloed door de solidariteitsstrijd met de mensen in Vietnam, maar het proces dat leidde tot de bepaling van onze houding tegenover het socialisme (en die van een vorige en een toekomstige generatie) werd beslissend beïnvloed door het denken van Rosa Luxemburg, Reich, Marcuse, Bloch, Marx, Horkheimer en anderen en niet door dat van Stalin, Lenin en Mao. We bevonden ons juist in een voortdurende strijd met deze stromingen, soms daartoe naderend maar ons er steeds weer helder van onderscheidend, gedeeltelijk op grond van eigen ervaringen, die we hadden opgedaan in de DDR.

Carrillo draagt de tragedie met zich mee van de Derde Internationale, instrument van de Sowjetrussische buitenlandse politiek. Voor hem stortte de wereld in toen 'socialistische' landen elkaar gingen beoorloggen. Terwijl voor ons geen werelden moeten instorten, maar het karakter van de uitbuitingsystemen in de verschillende zones van de wereld doorzichtiger moet worden zodat we onze opgave, te strijden voor socialisme, democratie en mensenrechten concreter, en het solidariteitsaspect daarvan bevattelijker kunnen maken. Te weten hoe de algemene staatslavernij onder de heersende bureaucratie daar en de algemene loonslavernij hier elkaar bepalen, is volgens mij de beslissende voorwaarde om tot een politiek juiste koers te kunnen komen en de noodzakelijke politiek-strategische conclusies te kunnen trekken.

Welke overeenkomsten de Russen en Amerikanen binnen afzienbare tijd ook afsluiten, de vredes- en ontspanningspolitiek schijnt werkelijk niet in het middelpunt daarvan te staan. Er zijn te veel sociaal-economische en sociaal-ecologische tegenstellingen aan de orde, waartegenover de ontspanning tussen de heersers geen rol speelt.

De Aziatische oorlogen zouden wij en vele anderen moeten zien als een nieuwe, gevaarlijke aanwijzing en ons er toe moeten brengen zo actief

mogelijk onze politieke taak op te nemen. Marx zei destijds, met enthousiaste hoop: *'Als onze Europese reactionairen op hun aanstaande vlucht door Azië tenslotte zijn terechtgekomen bij de Chinese Muur, die toegang geeft tot het toevluchtsoord voor oerreactie en oerconservatisme, wie weet of ze daarop dan niet het opschrift lezen "Chinese Republiek. Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap".'* Maar Strauss en Schmidt stuitten daar vooralsnog niet op moeilijkheden.()

Dit enthousiasme van Marx, dat we misschien in de jaren zestig ook zelf hadden, heeft later geleid tot relativering en zelfkritisch nadenken.

Relativeren en zelfkritisch nadenken kan voor socialisten en democratische communisten met revolutionaire doelen nimmer de opgaaf zijn van het 'Prinzip Hoffnung' en van de strijd om de verwezenlijking van de bevrijding. Het gaat er integendeel om, uit deze ervaringen conclusies te trekken, hoe bitter die ook mogen zijn. Een politieke conclusie moet luiden: de vereenzelviging met de ene of de andere kant, zo'n op afstand geleide vereenzelviging, of het nu met Moskou is of met Peking of met wie dan ook, moet eindelijk afgelopen zijn en er moet gepoogd worden op eigen benen, op het Europese continent en in de klassenstrijd hier, een eigen positie te bepalen.

Signalementen

Wending verlevendigd

Wending, maandblad voor evangelie, cultuur en samenleving, is een tijdschrift dat zulke uiteenlopende zaken als economie en poëzie bijeen brengt. In het maart-nummer vinden we bijvoorbeeld gedichten en een interview met de schrijfster *Ida Gerhardt*, maar ook een artikel van *M. Bruyn-Hundt* over de afwezigheid van de vrouw in de economische theorieën ('*Femina Economica Absens*'), en een aantal artikelen over het boek van de Oostduitse dissident *R. Bahro*, *Die Alternative*. Een samenvatting van Bahro's boek (zie ook *Socialisme en democratie*, juni 1978) geeft de politicoloog *S. Stuurman*. Het 'reëel bestaande socialisme' in de Sowjet-Unie en Oost-Europa is een klassenmaatschappij van een nieuw type, ontstaan op basis van een geforceerde industrialisatie onder leiding van de staat. De hoofdtrekken van deze maatschappij worden volgens Bahro al vóór de stalinistische periode zichtbaar. De Russische revolutie legde de basis voor een 'staatsmonopolistische' structuur, gericht op het opleggen van de voor de industrialisatie noodzakelijke arbeidsdiscipline en op de onttrekking van het meerprodukt aan de directe producenten.

De wortels van deze klassenstructuur zoekt Bahro in de arbeidsdeling, in het bijzonder de scheiding tussen hand- en hoofdarbeid. Alleen door een verregaande terugdringing van deze arbeidsdeling kan een samenleving ontstaan, die de kwalitatieve economische problemen (grondstoffen, milieu, e.d.) waarvoor zowel het Westen als het Oosten zich gesteld zien, langs democratische weg de baas wordt.

Stuurman: 'Een van de verdiensten van Bahro is dat hij laat zien dat op langere termijn de oppositie in Oost- en West-Europa een aantal gemeenschappelijke perspectieven heeft. Immers, het falen van de plan-economieën in

het Oosten laat zien dat de tendens tot meer staatsinterventie in het Westen op zichzelf niet in staat zal zijn de problemen op te lossen. De grenzen van de planning worden bepaald door de bestaande vormen van arbeidsdeling en door de anti-democratische tendensen in het politieke systeem, in beide systemen. Naarmate het laat-kapitalisme verder desintegreert en meer planning hoe dan ook noodzakelijk zal zijn, zullen onze problemen meer lijken op die van het 'reële socialisme.'

Ook de socioloog *H. van Zuthem* constateert overeenkomsten tussen Oost en West, en wel op het punt van de ontwikkeling van maatschappelijke idealen. Volgens hem is er duidelijk sprake van een 'culturele convergentie'. Critiek heeft hij op de wijze waarop Bahro de macht wil nivelleren. Een vergaande democratisering van de beleidsvorming is mogelijk, maar een even rigouze nivellering van uitvoeringsmacht is niet reëel. 'De uiteindelijke doelstelling, nl. een *solidaire samenleving, verdient alle waardering. De suggesties, die Bahro aandraagt vind ik weinig indrukwekkend en in vele opzichten nogal naïef.*' De econoom *Tinbergen* tenslotte stelt dat, waar in Oost-Europa een overmaat aan dwang bestaat, waar Bahro terecht tegen ageert in het Westen eerder sprake is van een omgekeerde situatie. 'Het anti-autoritarisme heeft bij ons langzamerhand groteske vormen aangenomen, die belangrijke aantallen ouders, onderwijzers, leraren, en de aan hen toevertrouwde kinderen, leerlingen en studenten hebben aangetast. Het is niet altijd gemakkelijk te scheiden van bot egoïsme, gemakzucht of zelfs goede bedoelingen. Maar het wordt tijd dat de modesslinger zijn omkeerpunt bereikt. Spock schijnt ons ook hier voor te gaan; des te beter, als we dan maar niet een oude druk lezen in plaats van de nieuwste.'

Wending, Boekencentrum BV, postbus 84176, 2508 AD 's-Gravenhage.

Oude koeien uit de sloot - 1

Onlangs verscheen bij uitgeverij Van Gennep *De communistische partij van Nederland in oorlogstijd*, herinneringen van *Frits Reuter*. De schrijver was vanaf het begin van de oorlog betrokken bij illegale CPN-activiteiten en

werd in 1943 opgenomen in de leiding van deze partij. Na de oorlog zou hij nog geruime tijd een vooraanstaand CPN-lid blijven (hij was o.a. lid van de Tweede Kamer) totdat hij, in 1958, uit de CPN werd geroeyerd.

Het boek bevat herinneringen, dus subjectief gekleurde beschouwingen. Dat maakt het niet minder interessant. Samenhangende studies over de CPN tijdens de oorlog zijn vooralsnog niet verschenen (tenzij men *Marcus Bakkers* uiterst dubieuze pamflet als zodanig wil kenmerken). Iedere publikatie die meer licht werpt op die periode is alleen daarom al de moeite waard. Reuters herinneringen zijn in veel opzichten verrassend. Organisatietalent en toewijding blijken de communisten over veel moeilijke perioden te hebben heengeholpen. Hopelijk komen nu ook andere vroegere CPN-leiders ertoe hun herinneringen op papier te zetten. *Gerben Wagenaar* bijvoorbeeld, die leider was van het gewapende verzet van de communisten.

Oude koeien uit de sloot - 2

Op deze plaats willen we één specifiek geval uit het boekje lichten, een 'oude koe uit de sloot halen', als het ware. Er is na de Tweede Wereldoorlog nogal wat te doen geweest over de communistische deelname aan het verzet. Volgens anti-communisten hadden zij daarmee geaarzeld tot na 22 juni 1941, de dag van de Duitse inval in de Sowjet-Unie (waarmee dan meteen aange-toond zou zijn dat de communisten handlangers van Moskou waren). Deze beschuldiging konden de Nederlandse communisten makkelijk weerleggen door te wijzen op het verschijnen van de illegale *Waarheid* in oktober '40 en op hun aandeel in de voorbereiding van de februaristaking van 1941. En de Russen hadden zich daarmee geheel niet bemoeid want de CPN-politiek werd in Nederland bepaald.

Nu moge het waar geweest zijn dat de Nederlandse communisten niet voor elke stap de toestemming van 'Moskou' vroegen, zij waren wel aangesloten bij de Comintern (de Communistische Internationale) en belangrijke beslissingen werden aan die instantie voorgelegd. Omdat de Comintern in Moskou gevestigd was en de Russen niet zonder invloed waren in die organisatie lijkt

enig verband tussen de opstelling van de Russen en die van andere Comintern-partijen (zoals de CPN) dus vanzelfsprekend. De CPN ging al voor de Duitse inval in de Sowjet-Unie in het verzet en dat zal dus wel de instemming van Moskou hebben gehad. Volgens o.a. de historicus *Isaac Deutscher* was dat inderdaad het geval. In zijn Stalinbiografie zet hij uiteen hoe Duitslands snelle overweldiging van West-Europa in mei en juni '40, alsmede de Duitse Balkanpolitiek, de Russen ertoe bracht (via de Comintern) de Westeuropese communistische partijen op te roepen hun 'neutrale' houding jegens de Duitsers te laten varen en in verzet te gaan.

Oude koeien uit de sloot - 3

In overeenstemming met de oorspronkelijke Comintern-lijn, tot stand gekomen na sluiting van het non-agressiepact tussen Sowjet-Unie en Duitsland (het Ribbentrop-Molotowpact van 1939), besloot de CPN-leiding zich, na de Duitse overweldiging van ons land, coöperatief op te stellen tegenover de bezetter, ondanks verzet daartegen in eigen rijen. De Duitsers verboden communistische kranten en andere activiteiten, maar de CPN poogde *Het Volksdagblad* (voorloper van *De Waarheid*) en het maandblad *Politiek en Cultuur* weer legaal uit te brengen. Er is inmiddels in de CPN al heel wat afgeruzied over de vraag of deze pogingen de kranten weer legaal te doen verschijnen tot stand kwamen *ondanks* de Comintern of *in opdracht ervan*. Tegenstanders van *Paul de Groot* zijn van mening dat hij de kwade genius was en dat de Comintern probeerde het kwaad te voorkomen. Frits Reuter staat uitgebreid stil bij het incident. Hij maakt melding van een bezoek dat enkele CPN-ers brachten aan de Duitse autoriteiten en meldt dan dat 'zij toestemming verkregen (de kranten weer uit te brengen) tegen de belofte dat de communisten een correcte houding tegenover de Duitse bezetter in acht zouden nemen. () Het enige legaal uitgekomen nummer (van het *Volksdagblad*) van 26 juni 1940 bevatte () een verklaring betreffende een correcte houding tegenover de bezetter. Over hetzelfde onderwerp schreef *Paul de Groot* een artikel voor *Politiek en Cultuur*. Dit artikel droop zo van *collaboratie* () dat besloten werd het () eerst aan

de Comintern voor te leggen. Het antwoord was duidelijk: niet plaatsen. ( ) Het artikel werd toch in PenC afgedrukt. ( ) Een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de CPN.' (Reuter, *De CPN in oorlogstijd*. Blz. 23)

Oude koeien uit de sloot – 4

Reuter stoot zich vooral aan het feit dat De Groot in juni '40 een 'correcte houding' jegens de Duitsers bepleitte. Over andere volzinnen uit het stuk windt hij zich minder op en dat is jammer, want die liegen er ook niet om. Het is de laatste jaren mode geworden het na-oorlogse anti-communisme van de PvdA vooral of uitsluitend toe te schrijven aan de Koude Oorlog. Het werd echter minstens evenzeer gevoed door de Sowjetrussische werkelijkheid en door herinneringen aan artikelen als dat uit het juni '40-nummer van *Politiek en Cultuur*. Want dat was, om het maar vriendelijk uit te drukken, ietwat onaangenaam.

De communisten hebben, tegenover de sociaal-democratie, altijd een zig-zagkoers gevaren. Zo omstreeks de jaren dertig figureerden sociaal-democraten in communistische lectuur als 'sociaal-fascisten'. Daarna (medio dertig) ging men over tot de Eenheidsfronttactiek, en werden de sociaal-democraten vriendelijk bejegend. Maar na het sluiten van het Ribbentrop-Molotowpact werd er weer van dik hout planken gezaagd en deugde er even weinig aan de sociaal-democratische politici als aan de vakbondsleiders.

Dit blijkt overduidelijk uit een deel van een artikel dat in april '40, nog voor de Duitse overval op Nederland, in *Politiek en Cultuur* verscheen. 'De voornaamste schuld aan het voortduren van de oorlog', staat daar, 'rust op het Brits-Franse blok, daartegen moet de strijd voor de vrede in de eerste plaats gevoerd worden. ( ) Daarom moet de strijd tegen de eigen bourgeoisie, tegen de eigen sociaal-democratie, geconcentreerd worden tegen die groepen der Nederlandse imperialisten die zich op Engeland en Frankrijk oriënteren. ( ) Daarom moet het voornaamste vuur gericht worden op die sociaal-democratische en vakbondsleiders die als steunpilaren voor de Brits-Franse oorlogvoerders fungeren, die onder hun invloed staan en zich door Londen laten opsto-

ken). ( ) Het grootste oorlogsgevaar voor het Nederlandse volk komt thans niet van het filiaal van het Derde Rijk (de NSB, aus) doch van de filialen van het IVV (de vakbonds-internationale) en de zgn. Tweede Internationale (thans de SI) die in handen van de Blums (Frans socialistisch leider) ( ) tot werktuigen van de oorlogsintriges der geallieerden in de neutrale landen zijn geworden. (Paul de Groot, *De communistische strategie. Politiek en Cultuur*, april '40 blz. 202/4).

Marxisten-leninisten menen dikwijls over meer dan normale voorspellende kwaliteiten te beschikken. Dat valt dan lelijk tegen. Nauwelijks was het PenC-nummer van de aprilpersen of de Duitsers gooiden Rotterdam plat. Dat zou, zo zou je denken, bij moeten dragen tot zelfkritiek (de Duitsers en hun filiaal waren toch gevaarlijker dan ik dacht en de NSB is toch erger dan de SDAP bijvoorbeeld). Dat zou je denken. Maar niets hoor.

Oude koeien uit de sloot – 5

In juni '40 verschijnt een legaal nummer van het CPN-maandblad *Politiek en Cultuur*. Daarin staat een ongesig-neerd artikel, waarin wordt ingegaan op de toestand, ontstaan door de Duitse bezetting van Nederland. 'Nederland is gevallen door verraad', wordt er in die dagen op de straten gezongen, en de NSB wordt aangezien voor Duitslands 'vijfde kolonne'. In CPN-kringen denkt men daar anders over. 'De ergste en walgelijkste rol in de tragedie van de Nederlandse oorlogsvoe-ring', schrijft de anonymicus in PenC, 'speelt wel de leiding van SDAP en NVV. Hun aandeel in het volksbedrog met de 'neutraliteit' is het grootst en misdadigst geweest, daar zij van het begin af aan openlijke propagandisten voor de Geallieerden waren. ( ) Na hun misdadig werk volbracht te hebben, zijn thans de SDAP-ministers en andere hoogwaardigheidsbekleders naar Engeland gevlucht en hebben zij de door hen misbruikte arbeiders en hun organisaties aan hun lot overgelaten. ( )' Krachtig proza, met een al even krachtige ont-knoping. 'Een grote schoonmaak in de rijen der arbeidersmassa is de eerste voorwaarde om in het heden en de toekomst een herhaling van de rol des SDAP- en NVV-leiders onmogelijk te ma-

ken.' (*Politiek en Cultuur*, juni '40, blz. 323/4).

Reuter spreekt in verband met dit artikel over een 'zwarte bladzijde in de CPN-geschiedenis' omdat het druipt van 'collaboratie met de Duitsers'. Het was echter nog veel erger. Niet slechts werd er bij de eigen aanhang op aange-drongen zich rustig te houden, de oproep tot 'een grote schoonmaak' komt, gelet op het moment waarop die gedaan wordt, vrijwel neer op een verzoek aan de Duitsers sociaal-democraten, die nog in Nederland zijn, zo spoedig mogelijk in het cachot te stoppen. Een zwarte bladzijde inderdaad. En aanleiding tot veel anti-communisme later.

Oude koeien uit de sloot – 6

In zijn boek schrijft Reuter deze 'mistap' van de CPN-leiding toe aan de voormalige CPN-leider Paul de Groot. Nu is dat inderdaad een onaangenaam persoon aan wie men veel kwalijks mag toerekenen. Maar toch is het de vraag of de Comintern zo vrijuit gaat als Reuter meent. Daarvoor nemen ook andere communistische partijen in diezelfde periode te zeer gelijkkluidende standpunten in.

In het Franse dagblad *Le Monde* (22.7.77) maakte de historicus *Alain Guérin* melding van Frans-communistische pogingen om in juni '40 hun dagblad *L'Humanité* legaal uit te brengen. 'Van de Comintern ontving Maurice Tréand (een leidende Franse communist) de opdracht stappen te ondernemen bij de bezetters om de legale herverschijning van *L'Humanité* mogelijk te maken.' Als *Jeanette Vermeersch*, de weduwe van *Maurice Thorez* (die zich destijds in Moskou bevond en leider was van de PCF) tegen deze mededeling protesteert (*Le Monde*, 21/22 aug. '77) ziet Guérin geen aanleiding op de door hem gegeven versie van de gebeurtenissen terug te komen (*Le Monde*, 31.8.'77). Guérin wordt bijgevalen door de historicus *Morvan Duhamel* (*Le Monde*, 31.8.'77) die de houding, aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, van de Zweedse, Deense en Noorse communistische partijen met elkaar heeft vergeleken. Daarbij is hij tot de ontdekking gekomen dat deze partijen soortgelijke standpunten innemen, zowel voor als na de Duitse invasie. Negen dagen na de Duitse inval in Noor-

wegen (op 18 april '40) schrijft de Noors-communistische krant *Arbeideren*: 'Dat Duitsland de belangrijkste gebieden van ons land bezet heeft is een feit. Maar het is ook waar dat Engeland probeert een deel van ons volk op te zetten om tegen deze bezetting te strijden. En op 4 juni '40 kon men lezen dat het politieke bureau van de Noorse CP ocriep tot 'liquidatie van de sociaal-democratie in de Noorse arbeidersbeweging en tot de ontwikkeling van de Noorse CP tot leidende partij'. Daarvoor werd later als rechtvaardiging aangevoerd dat 'de leiding van de sociaal-democratische partij, met de financiers-kapitalisten en de burgerlijke politici, ervoor verantwoordelijk is dat Noorwegen is meegesleept in de oorlog van de grote mogendheden.' (*Arbeideren*, 24.6.'40).

Nadat de Duitsers Denemarken bezet hadden meldde de legaal-verschijnende communistische krant *Arbejderbladet* op 25 april '40: 'Wij waarschuwen tegen de onverantwoordelijke stemmen die tijdens de propaganda-uitzendingen van de Engelse radio proberen ons opdrachten te geven. Het gaat daarbij om individuen die zich geheel in dienst gesteld hebben van het Engelse imperialisme.' Duhamel, die ook nog de communistische pers in landen als België en Zwitserland heeft onderzocht doet ook daarbij soortgelijke ervaringen op. Hij neemt daarom aan dat de Comintern deze lijn aan de communistische partijen voorschreef. De overeenkomst is inderdaad te treffend om op toeval te berusten. Misschien heeft de Comintern inderdaad afgeraden het *PenC*-artikel af te drukken omdat inmiddels de lijn veranderd was of men vond dat De Groot het wel erg bont maakte. Maar dat De Groot in de geest van de Comintern schreef, lijkt buiten kijf.

Nieuw WBS-maandblad: Lokaal Bestuur

Met ingang van 1 april 1979 beschikt de *Sectie Gemeente, Gewest en Provincie* van de WBS weer over een eigen maandblad. Hiermee is een zeventig jaar oude traditie, na een onderbreking van enkele jaren weer in ere hersteld. Reeds in 1907 richtten de aartsvaders van de socialistische gemeentepolitiek

een maandelijks periodiek op ten behoeve van het handjevol raadsleden, waar de SDAP toen over beschikte. Het blad *De Gemeente* zou gedurende bijna zeventig jaar een snel groeiend aantal sociaal-democratische raadsleden tot steun zijn. In 1975 is het blad gefuseerd met het toen opgerichte partijka-derblad *Roos in de Vuist*. Belangrijk motief hierbij was de wens om de lokale politiek uit haar betrekkelijk isolement te halen. Na enkele jaren ervaring met de als experiment aangegane fusie is het bestuur van de SGGP tot de conclusie gekomen, dat terugkeer naar de oude situatie de voorkeur verdient boven voortzetting van het experiment. Het bestuur meent, dat op deze wijze beter in de behoefte van raads-(en staten-)leden kan worden voorzien dan via *Roos in de Vuist* mogelijk bleek. Of zoals sectievoorzitter *Dordregter* in het eerste nummer van het nieuwe maandblad schrijft: *'Wij willen ons eigen gezicht laten zien, onze eigen problemen kunnen doorspreken en elkaar kunnen informeren'*

Deze zinssnede verraad een politiek doel, dat de sectie mede voor heeft met Lokaal Bestuur. Naast het geven van beleidsinformatie en het bieden van een platform voor discussie moet het blad in ruime mate spreekbuis zijn van hen, die verontrust zijn door de over-centralisatie, waardoor het open-

baar bestuur in ons land wordt gekenmerkt. Een verontrusting, die pas kan worden weggenomen indien er (in de PvdA) meer aandacht komt voor decentralisatie en voor de betekenis van het lokale bestuur. Deze thematiek komt in het eerste nummer onder andere aan de orde in de politieke column, een interview met de sectievoorzitter, het jaarverslag van de sectie en een bijdrage van kamerlid *Stoffelen* ('Het is vijf voor twaalf voor de bestuurlijke reorganisatie'). Daarnaast wordt o.a. aandacht geschonken aan lokaal energiebeleid, de Wet Geluidshinder, experimentele woningbouw en de verkoop van woningwetwoningen. Ook kent het blad een aantal vaste rubrieken.

In het mei-nummer aandacht voor lokale politiek en de pers, museumbeleid in Schiedam, onderzoek naar woonwensen, onroerend goed-belasting en wijkgezondheidscentra.

Een abonnement op Lokaal Bestuur kost 28 gulden per jaar (het blad zal 11 maal per jaar verschijnen). Wie zich nu abonneert ontvangt de resterende (vijf) nummers van de lopende jaargang gratis, betaling gaat pas in op 1 oktober a.s. (losse nummers f 3,75).

Opgave aan: *Lokaal Bestuur*, Tessel-schadestraat 31, 1054 ET Amsterdam, tel. 020-125811.

Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB),
Jan Bank
Cahiers Nederlandse Politiek, Kluwer, Deventer, 1978.

Het verschijnen van het boek van *Jan Bank* over de Nederlandse Volksbeweging is om meer dan een reden toe te juichen. Veel is er over de oorlogstijd geschreven en de boeken van *dr. L. J. de Jong* staan daarbij centraal, maar over de Nederlandse Volksbeweging was tot nog toe geen alomvattende studie verschenen. Bank heeft met zijn boek deze lacune opgevuld.

Het boek geeft meer dan de titel zou doen vermoeden. Het bevat zowel een beschrijving van de in de bezettingstijd ontstane gedachte een volksbeweging op te richten om de vooroorlogse verstarde politieke verhoudingen te doorbreken, als van het uitmonden van die volksbeweging in een nieuw verbrede socialistische partij, de Partij van de Arbeid. Het boek verdient door allen die zich voor de geschiedenis van het socialisme interesseren gelezen te worden.

De gijzelaarskampen

De gedachte als element van vernieuwing een volksbeweging te vormen is in de discussies in de gijzelaarskampen ontstaan. Begin mei '42 werd een groot aantal vooraanstaande Nederlanders opgepakt om als gijzelaar te dienen voor het geval orde en rust in bezet gebied zouden worden verstoord. De meesten waren politicus, bestuurder, hoogleraar of hadden een leidende functie in handel of industrie. In de kampen organiseerden zij cursussen, er werden voordrachten gehouden en colleges gegeven over tal van onderwerpen. Daarbij bleek onvrede met de vooroorlogse situatie en behoefte aan ver-

nieuwing van het politieke en maatschappelijke bestel. Een massale volksbeweging zou, zo dacht menigeen, uiting van de wil tot vernieuwing kunnen zijn. Over de inhoud van zo'n beweging liepen de opvattingen uiteen. In groepsdiscussies hierover was de invloed van gegijzelde sociaal-democraten als *Banning*, *Van der Goes van Naters* en korte tijd ook van *Drees* te bespeuren. Toen ook de voormannen van de tijdens de bezetting opgerichte Nederlandse Unie gegijzeld werden kreeg ook deze groep invloed op program en beginselen van een nieuw te vormen volksbeweging.

De Unieleiden waren, evenals vele andere gijzelaars, kritisch jegens het functioneren van het parlementaire bestel van voor de oorlog en jegens de rol van de politieke partijen daarin. Een minderheid ging daarbij zover dat zij het parlementaire stelsel afwees en een op corporatieve grondslag gebaseerde maatschappij nastreefde. De meerderheid was van oordeel dat de vooroorlogse partijen moesten worden ontbonden om plaats te maken voor een volksbeweging.

De anti-parlementaire en corporatieve opvattingen waren voor *Banning* en *Van der Goes van Naters*, maar ook voor *Lieftinck* en *Schermerhorn* volstrekt onaantvaardbaar. Toch zal in het later tot stand gekomen program van de NVB deze invloed van de Unie, zij het in verzwakte vorm nog terug te vinden zijn.

Het socialisme

Over de opstelling van een 'program' voor de Nederlandse Volksbeweging is menige harde noot gekraakt. Een heet hangijzer was, wat onder het begrip 'socialisme' dat in de voorgelegde tekst was opgenomen, moest worden verstaan. Voor een socialist als *Banning* had dit een geheel andere inhoud dan voor *Uniemannen* als *De Quay* en *Eindhoven*. Uiteindelijk vond men elkaar in de term 'personalisme' of 'personalistisch socialisme', een term die zowel collectivistische ideologieën als het nationaal-socialisme en marxistisch-lenisme afwees, maar die ook de mogelijkheid bood de gebondenheid aan een klasse en de klassenstrijd af te wijzen.

Deze toelichting op het begrip socialisme is niet erg gelukkig, omdat zij van weinig begrip getuigt voor de ideologische strijd zoals zij in het verleden en ten dele ook nog in het heden aan de begrippen klassebewustzijn, strijd daarvoor en classesolidariteit verbonden zijn als elementen van de emancipatiestrijd van de arbeidersbeweging. In het sociaal-economisch deel van het program komt de socialistische invloed beter tot zijn recht. Daarin wordt onder andere gepleit voor de hervorming van de onderneming door raden van commissarissen waarin werkgevers en werknemers op gelijke voet vertegenwoordigd zijn; voor samenwerking tussen staat en bedrijfsleven in publiekrechtelijke bedrijfsorganen; voor een op volledige werkgelegenheid en bestaanszekerheid gerichte planeconomie en voor de bereidheid socialisatie van de produktiemiddelen te overwegen indien het gemeenschapsbelang door socialisatie beter wordt gediend dan door privaat-eigendom. Als voorbeelden worden in dit programma genoemd: de circulatiebank en indien nodig andere bankinstellingen, energiebedrijven, grote transportondernemingen, grondstoffenkartels en grote bouwondernemingen. De besprekingen in het gijzelaarskamp Gestel beperkten zich niet tot het sociaal-economische terrein. Naast de maatschappelijke vernieuwing werd ook met nadruk een geestelijke vernieuwing bepleit. Hierbij zou blijken hoe moeilijk het was de christelijke deelnemers aan de discussie af te brengen van hun superioriteitsdenken ten aanzien van andere levensbeschouwingen. Zelfs een vrijzinnig man als Schermerhorn meende aanvankelijk *'dat zij die geen belijdend christen waren, maar toch aan een nieuwe partijformatie wilden medewerken, niet zouden worden afgestoten, maar dat zij wel zouden moeten beginnen deze superioriteit verstandelijk te aanvaarden'*. Het heeft heel wat voeten in de aarde gehad voordat in het definitieve program een geestelijke vernieuwing, die gevoed werd uit de levende bronnen van het christendom en humanisme aanvaard werd. Daar waar het programma een zedelijke invulling van de door de volksbeweging uit te dragen vernieuwing zou geven, is invloed van de op dit terrein rechts georiënteerde stroming onder de gijzelaars merkbaar. Dit

blijkt vooral uit de passages waarin de overheid een taak wordt toegekend om zedebedervende invloeden te bestrijden, het gezin te beveiligen door verheffing van de huwelijksmoraal en alle krachten die het gezin ondermijnen te bestrijden. Een stap verder en de rechten op vereniging en vergadering en de vrije meningsuiting zouden zijn aangetast!

Een sterke staat

Ook de staatkundige paragraaf van het program bevat een passage die de voorstanders van een sterk gezag als muziek in de oren zal klinken. Gepleit wordt voor een sterk en besluitvaardig overheidsgezag, door aan de regering meer zelfstandige bevoegdheden toe te kennen. Ook deze verschuiving van bevoegdheden van de volksvertegenwoordiging naar de regering staat op gespannen voet met de parlementaire democratie.

Als eendoordeel over dit program kunnen het met de conclusie van Bank eens zijn, dat hier economische modernisering en zedelijk conservatisme met elkaar vermengd zijn.

Interessant in dit verband is een brief van de toen zesentwintigjarige *Den Uyl*, die Bank in het correspondentie-archief van de NVB gevonden heeft, waarin hij zich kritisch ten opzichte van het rapport opstelt zonder daarbij de positieve punten uit het oog te verliezen. Zijn grootste bezwaar is de verloochening in dit program van het begrip arbeider en van de arbeidssrijd. Hij mist een verbinding met de socialistische traditie en met het ethos, dat het historisch socialisme eigenlijk was. Ook met het culturele nationalisme van de NVB heeft Den Uyl moeite waar hij schrijft: *'het gaat er daarom thans veel meer om allereerst het nationalisme te zuiveren en te begrenzen en vervolgens de beste elementen daaruit, het idealisme en de opofferingszin te richten op supranationale en culturele doeleinden'*.

Het belang van dit program wordt ernstig verzwakt door de omstandigheid dat het nimmer in een ledenvergadering van de NVB is besproken en aanvaard. Als zodanig had het een vrijblijvend karakter. Men behoefde zich er niet verbonden mee te voelen en op

zijn best kon van een aanvaarding in geest en hoofdzaak worden gesproken. Wel zal dit program zijn invloed nog doen gelden wanneer na de bevrijding het kabinet-Schermerhorn-Drees wordt gevormd.

De bevrijding van het zuiden

Voordat ons land als geheel werd bevrijd, werd eerst het zuiden van het juk der overheersing verlost. Dit is voor de verdere ontwikkeling van de volksbeweging rampzalig geweest. De voornaamste leiders zaten in het noorden. Oprichting van een tak van de NVB in het zuiden is wel overwogen, maar hiervan werd afgezien omdat men vreesde dat de NVB dan teveel de signatuur van een katholieke beweging zou krijgen. Het resultaat was echter dat de krachten voor de restauratie en terugkeer van de vooroorlogse katholieke zuilen op sociaal en spoedig ook op politiek terrein de volle wind in de zeilen kregen, daarbij krachtig gesteund door het episcopaat. Het eerste symptoom daarvan was de terugkomst van de katholieke vakbeweging, die al spoedig op een behoorlijke aanhang kon rekenen. Ook in partij-politieke kringen werden de eerste voorzichtige stappen naar terugkeer van een katholieke partij, zij het onder een andere naam dan vroeger, ondernomen. Door deze ontwikkeling verontrust vormde een aantal sociaal-democraten onder leiding van het Tweede Kamerlid *Donker* in begin 1945 de *'sociaal-democratische vereniging voor bevrijd gebied'*, waarin sociaal-democraten, die een herstel van de SDAP voorstonden, naast partijgenoten, die een socialistische partij in nieuwe vorm nastreefden, elkaar vonden. *Donker* zelf toonde weinig begrip voor de vernieuwing in eigen kring en kwam daardoor in conflict met *Wim Thomassen*, die een warm voorstander was van de vorming van een nieuwe progressieve partij.

Voordat de NVB zich als zodanig aan de Nederlandse kiezers kon presenteren werd in juni 1945 het eerste kabinet na de bevrijding gevormd: het kabinet-Schermerhorn-Drees.

In de Volksbeweging was inmiddels de drang naar herstel van het oude verder ontwikkeld, vooral onder sommige katholieken. *Van den Brink* en later *De*

Quay en *Sassen*, die zich in het gijzelaarskamp principieel tegen de terugkeer van de oude partijen hadden gekeerd, werden aangetrokken door de voorbereiding voor de oprichting van een nieuwe katholieke partij. Enkele maanden tevoren waren zij nog toegetreden tot het stichtingsbestuur van het inmiddels legale weekblad *'Christofoor'* onder redactie van de progressieve katholiek *Cees ten Hagen* en waren zij actief in de werkgemeenschap *Christofoor*, die ook politieke doelstellingen ontwikkelde. Nadat *De Quay* in '45 gepasseerd was voor een ministerschap in het kabinet-Schermerhorn-Drees, omdat dit op tegenstand van de SDAP stuitte, heeft hij echter contact opgenomen met de bestuurders van de oude RKSP. Vanaf dat ogenblik spreekt hij niet meer van 'samengaan' maar van 'samenwerking' met andere partijen. *De Quay* en anderen voelden zich, naar zij zeiden, in dit katholieke milieu beter thuis en hielpen van dat moment af mee een nieuwe katholieke partij tot stand te brengen. Tezelfdertijd bleven zij meewerken in NVB-verband, waar in middels de discussie of de NVB als partij aan de verkiezing zou deelnemen of voorlopige Beweging zou blijven in laatstgenoemde zin beslist werd. Vraag was of men tot samenwerking met andere partijen zou kunnen komen op basis van een gemeenschappelijk program en een gemeenschappelijke kandidatenlijst. Het laatste werd al direct afgewezen. Ook het eerste bleek moeilijk te verwerkelijken. Toch zette de NVB haar pogingen voort. Steun kreeg de NVB in haar streven naar vernieuwing toen het kabinet-Schermerhorn-Drees aantrad. NVB en SDAP werden in deze twee personen aan elkaar verbonden. Het prestige van *Schermerhorn* als minister-president straalde af op de vernieuwing nastrevende NVB.

Samenwerkingsgesprekken

Bank geeft in zijn boek een uitgebreid verslag van de besprekingen die plaatsvonden tussen de NVB en de politieke partijen over de mogelijkheden tot samengaan in een of andere vorm. Met de SDAP had men geen moeilijkheden. Programvergelijking leerde dat beide organisaties veel punten van overeenstemming vertoonden. Alleen *Drees* is

wat sceptisch en ziet samenwerking met Romme c.s. gezien diens opvattingen over een nieuwe corporatieve grondwet niet zo zitten.

De bespreking met de RKSP verloopt moeizaam. Samengaan wordt afgewezen, een gemeenschappelijk programma is wel aanvaardbaar, gemeenschappelijke kandidatenlijst niet. De Quay spreekt zich uit voor een brede middenpartij, naast de bestaande SDAP teneinde te voorkomen dat het alternatief te sterk socialistisch zal zijn. Conclusie: de RKSP komt terug, maar men is bereid tot verder contact.

Het gesprek met de CHU leidt tot niets. Deze partij is niet bereid de nieuwe partijpolitieke verhoudingen te steunen. *Tilanus* had ernstige bezwaren tegen het kabinet-Schermerhorn en tegen de gelijkstelling van christendom en humanisme.

Bij de vrijzinnig-democraten stuitte men op grote bezwaren bij Oud. Hij denkt veeleer in andere richting: een samengaan van vrijzinnig-democraten en christen-democraten, een deel van de CHU en van de daklozen. Een middenpartij dus, waarin de SDAP niet thuis hoort. De vrijzinnig-democraat *Joekes* is echter positief. Hij ziet geen ernstige meningsverschillen en is bereid tot overleg.

Na deze eerste oriënterende besprekingen zal de NVB in haar constituerende vergadering haar standpunt nader bepalen. De vergadering besluit dat de NVB zich niet een politieke partij zal transformeren, omdat zij beter als beweging haar sociaal-pedagogische taak kan vervullen. Zij acht derhalve de stichting van een brede volkspartij met personalistisch socialistische doeleinden noodzakelijk. Zolang dat doel nog niet bereikt is, wordt van de partijen die vernieuwing nastreven de vorming gevraagd van een concreet gemeenschappelijk verkiezingsprogramma en een gemeenschappelijke kandidatenlijst.

Een nieuwe fase trad in bij de tweede bespreking met de SDAP. De partij gaf de voorkeur aan de vorming van een brede volkspartij boven de gemeenschappelijke lijst met programma. Er wordt een studietoelichting benoemd om een akkoord te bereiken over een brede volkspartij op socialistische basis. Een van de punten daarin is: *'De partij formuleert een economisch programma op grondslag van socialisatie van*

de beschikingsmacht van de produktiemiddelen in dienst van het algemeen welzijn'.

Hierop komt een tegenreactie van de Commissie-De Quay van het Centrum voor Staatkundige Vorming waarin de oprichting van een nieuwe katholieke partij wordt aangekondigd, welke een programmaakkoord kan sluiten met programmatisch verwante partijen. De NVB zou in deze gedachtegang gereduceerd worden tot een overkoepelend bemiddelingsorgaan tussen de partijen. De Quay en de zijnen in het RKSP-bestuur weigeren medewerking te verlenen aan de totstandkoming van een brede volkspartij. Wel hield men nog een slag om de arm door voor de toekomst de vorming van een brede volkspartij niet geheel uit te sluiten. Nu echter moest een gemeenschappelijk urgentieprogramma op de voorgrond staan. Door deze beslissing was in feite de grondslag vervallen aan de vorming van een brede volkspartij. Politieke leiders als De Quay, die met anderen de stoot hadden gegeven tot de oprichting van de NVB, waren tegelijkertijd degenen, die tegen hun oorspronkelijke opvattingen in de terugkeer van de verzuilde politiek in Nederland hebben bespoedigd.

De SDAP-studietoelichting zette inmiddels haar werk voort. Aan het werk ervan wordt deelgenomen door de NVB, de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond, de kleine Christelijke-Democratische Unie en een aantal uit de RKSP en CHU getreden leden die tezamen met een groep partijlozen het 'Nooddak voor Daklozen' vormden.

Nog steeds bleken er verschillen te bestaan in de waardering van de socialisatie, tussen SDAP en CDU enerzijds die aan de socialisatie prioriteit wilden verlenen, en Oud en in mindere mate met uit de CHU getreden leden als *Van Walsum* anderzijds. Onder de sociaal-democraten was het Drees die een apart standpunt innam door de socialisatie van de beschikingsmacht, als zijnde onvolgende af te wijzen en socialisatie van de verpachte grond als een essentieel middel voor socialistische politiek te bepleiten.

De aansluiting van de nieuwe partij bij de Socialistische Internationale stuitte in de studiegroep niet op al te grote bezwaren. Ook over de naam was men het spoedig eens. In de naam *'Partij*

van de Arbeid' kon iedereen zich vinden. Lange tijd twistte men echter over de symbolen van de nieuwe partij: de rode vlag, de socialistische liederen (de Internationale) en andere uiterlijkheden waaraan de partij naar buiten toe herkenbaar zou zijn. Voor de socialisten waren dit toetsstenen voor de echtheid van het socialisme. Anderen, zoals de uit de CHU getreden Van Walsum en de katholiek *Joan Willems*, wazen het rode symbool af als een vorm van pseudo-religie. Een element van intolerantie valt in dit standpunt, dat van andersdenkenden vraagt van de gevoelswaardering en de beleving van het socialisme in hun persoonlijk leven afstand te nemen en daaraan ook niet door de vlagsymbolen of liederen uiting te geven te onderkennen. Uiteindelijk lukt het Banning en *Vorrink* de anderen te overtuigen, dat pathos in de politiek noodzakelijk is wil men voorkomen, dat de politiek geheel verzakelijkt. Nadat het geschil over de symbolen de samenwerking bedreigd had, werd besloten dat de nieuwe partij een nieuwe vlag zou krijgen, maar dat voor het internationaal contact de rode vlag als symbool zou worden gebruikt. Terugblikkend op deze discussie is het nauwelijks meer te begrijpen dat dit probleem de gemoederen zo verhitte dat dit de samenwerking dreigde te verbreken.

Men werd het in de studiegcommissie eens dat alle deelnemende partijen op dezelfde datum zouden congresseren om tot de oprichting van een nieuwe partij, de *Partij van de Arbeid*, te komen.

Het SDAP-congres liet zich gemakkelijk overtuigen. Even dreigde er moeilijkheden te ontstaan over de Indonesische paragraaf waarin het samengaan in rijksverband en het vrijwillig samengaan van beide volkeren met elkaar verstrengeld waren. Deze formulering was in het program opgenomen onder sterke druk van de vrijzinnig-democraat *Joekes*. Hij erkende het zelfbeschikkingsrecht van de Indonesiërs, maar dan wel binnen het koninkrijksverband. Ook in de vergaderingen van de Christelijk-Democratische Unie en de Vrijzinnig-Democratische Bond werd de nieuwe partij aanvaard, zij het dat Oud aarzelend over de streep ging. Langer dan anderhalf jaar zou hij niet in de PvdA blijven.

Opnieuw het urgentieprogramma

Nadat de Partij van de Arbeid tot stand was gekomen kwam het denkbeeld tezamen met andere partijen een urgentieprogram op te stellen weer op tafel. Vooral de KVP was daar erg op gesteld. Bij de socialisten bestond geen enkele behoefte aan een gemeenschappelijk program. Vooral Drees was daar fel tegen, gezien de reële verschillen in opvatting over de bedrijfsorganisatie en de socialisatie. Bank knoopt de volgende interessante opmerking hieraan vast wanneer hij schrijft: *'Het is in het licht van de latere geschiedenis van regeerakkoorden in Nederland politiek interessant om te constateren dat het allereerste regeerakkoord voor de verkiezingen door de KVP werd aangeboden en door de PvdA is afgewezen'*.

De verkiezingen verliepen catastrofaal gelet op de verwachtingen, die de NVB en de PvdA ervan hadden. Niet de PvdA werd de grootste partij, maar de KVP. Ze kwam in zeteltal (29) niet eens uit boven het aantal dat SDAP, VDB en CDU in 1937 gezamenlijk hadden. De KVP behaalde 31 zetels. Een grootscheepse overloop van sociaal-democratische arbeiders van de SDAP (nu PvdA) naar de CPN bracht deze partij met 10 zetels in de Kamer, 7 zetels meer dan in 1937. De PvdA won wat kiezers in hervormde kring, maar deze winst werd door het verlies aan de CPN volledig teniet gedaan. De PvdA heeft ongetwijfeld aan intellectuele aanhang gewonnen, maar de greep op de arbeiders had de partij verloren. De doorbraak was in hoofdzaak een zaak van de leidende figuren van de samenwerkende partijen. De NVB stond mijlenver af van de arbeidersbeweging. Haar oproep tot het Nederlandse volk en het program waren voor de gewone man onleesbaar en men heeft niet de minste moeite gedaan om in eenvoudige heldere taal de kiezer te bereiken. De NVB vertoonde dan ook duidelijk kenmerken van een elitebeweging, begrijpelijk gezien het feit dat de gijzelaars, een elite van de samenleving, het initiatief tot de vorming van een op vernieuwing gerichte volksbeweging hadden genomen.

Omdat de Nederlandse Unie en de vakbeweging echter onder de gijzelaars ook sterk vertegenwoordigd waren is het merkwaardig dat van enige invloed

van vakbondsbestuurders in de discussiegroepen niet wordt gerept. Was deze invloed er niet of is zij beperkt gebleven tot een enkeling als *Suurhoff*? In ieder geval heeft de vraag hoe deze vernieuwingsgedachte in de vorm van een nieuwe partij bij de arbeidersaanhang zou overkomen, geen of een te geringe rol gespeeld. Men heeft zich verkeken op het alternatief dat de CPN de arbeidersaanhang bood; een partij, die door haar verzetsverleden aanzien had weten te verwerven bij de massa en in een brede kring daarbuiten. Misschien was het met de Volksbeweging anders gelopen als men gehoor had gegeven aan de oproep van illegale bladen als *Het Parool* en *Vrij Nederland* die zich hadden uitgesproken voor een radicale vernieuwing van ons volksleven in staatkundige, sociale, economische en culturele zin. De uitnodiging na de bevrijding mee te doen aan een politiek akkoord van de groepen rondom de bladen *De Waarheid*, *Vrij Nederland* en *Het Parool* werd geweigerd en daarmee werd ook het streven van de illegaliteit naar een gemeenschappelijk politiek program, met uiteraard consequenties voor de partijverhoudingen, afgewezen. De vraag dringt zich op of, wanneer men deze samenwerking wél aanvaard had, de ontwikkeling van een nieuwe progressieve partij, die daarvan het gevolg geweest zou zijn, niet geheel anders en in gunstiger zin zou zijn verlopen. In ieder geval had men in het lezerspubliek van deze illegale pers, gevoed door de leeshonger na de bevrijding, op een behoorlijke aanhang, ook in arbeiderskringen, kunnen rekenen.

Anti-communisme

Ongetwijfeld heeft bij deze weigering ook het diep geworteld anti-communisme bij Vorrink en vele andere SDAP'ers een rol gespeeld. We weten nu, dat de CPN al spoedig na de bevrijding weer als een dogmatische, Moskou-getrouwe partij zou terugkeren maar op het moment dat deze uitnodiging van de linkse illegale pers uitging was er nog uitzicht op het tot stand komen van een nieuwe communistische partij, die zich in een linkse samenwerking met bladen als *Het Vrije Volk*, *Het Parool* en *Vrij Nederland* als de radica-

le vleugel van een linkse concentratie voor maatschappijvernieuwing in democratische geest zou hebben kunnen ontwikkelen.

Uit het boek van Bank zou men de indruk kunnen krijgen dat alleen de Volksbeweging de uitdrukking van de vernieuwingswil was. Maar ook in illegale bladen als *Het Parool* en *Vrij Nederland* zijn tal van aanwijzingen tot vernieuwing te vinden. Het is Bank niet te verwijten, dat hij hieraan geen aandacht heeft besteed. Het viel niet binnen het raam van de door hem gestelde opdracht, die zich uitsluitend tot het ontstaan van de NVB bepaalde. Dit neemt echter niet weg, dat een aanvulling door nadere studie van wat er op dit punt in de illegale pers leefde nuttig en zinvol zou zijn.

Ten slotte nog deze vraag: Wat moet de huidige generatie met dit boek aan? Opgevoed als zij is in polarisatie en een streven politieke tegenstellingen niet te verdoezelen, maar juist aan de oppervlakte te brengen zal men vreemd aankijken tegen een ontwikkeling in de richting van samenwerking, waarbij het zoeken naar wat men gemeenschappelijk heeft voorop stond en de principiële tegenstellingen maar zelden als zodanig werden erkend.

Om dit te begrijpen moet men zich kunnen verplaatsen in een situatie waarin men als volk geheel overmeesterd was door een gemeenschappelijke vijand. In zo'n situatie sluit men zich aaneen en verdwijnt tijdelijk datgene wat mensen verdeeld houdt om plaats te maken voor gemeenschappelijk verweer. Wat wij thans het harmonisatiemodel noemen, is aan het eind van de jaren dertig tot ontwikkeling gekomen om versterkt te worden al naarmate de bedreiging en terreur grotere vormen aannam. Het doorbreken van de zuilen, die gelijkgezinden jarenlang gescheiden hadden gehouden, werd na de oorlog als een bevrijding en verrijking van het leven gevoeld. Dat verklaart ook het enthousiasme, waarmee het congres van de PvdA de nieuwe partij aanvaardde. Voor velen was het een ervaring bij partijgenoten, voortgekomen uit geheel andere maatschappelijke en geestelijke milieus, een grote mate van verwantschap te herkennen op politiek en sociaal terrein.

Iemand als *Lieftinck*, die als minister de inkomensverschillen aantastte en

met zijn geldzuivering iedereen voor een week op gelijk niveau bracht was voor de oude aanhang van de SDAP een openbaring en verkreeg spoedig populariteit. Zo verging het ook de andere 'nieuwkomers' (gezien vanuit de oude SDAP). Spoediger dan men verwacht had waren deze in de partij geïntegreerd, waarbij de vraag waar men vandaan kwam of tot welke partij men had behoord, geen rol meer speelde. Deze politiek gebaseerd op het harmoniemodel zou zich ook in de jaren vijftig en begin zestig nog doorzetten. Zij lag ten grondslag aan de oprichting van de Stichting van de Arbeid, de totstandkoming van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en andere samenwerkingsverbanden, die later onder invloed van de polarisatie aan betekenis zouden inboeten.

Een vraag, die in 1979 terecht gesteld kan worden is, waarom in het partijprogramma van de NVB de structuurveranderingen in de maatschappij nauwelijks aan de orde komen. De oorzaak is, dat de kern van een beleid, dat op volledige werkgelegenheid gericht is zijn zwaartepunt vindt in een beheersing van de conjunctuur zoals ook in het vooroorlogse Plan van de Arbeid duidelijk werd gesteld. Doel was de bestaande maatschappij te sturen in de gewenste richting en niet zozeer deze maatschappij fundamenteel te veranderen. De stuurmechanismen vond men in de conjunctuurpolitiek. Socialisatie van de eigendom – een structurele verandering – werd vervangen door socialisatie van de macht over dat eigendom te beschikken – een stuurmechanisme.

Daarmede kon men in die tijd van herstel en opbouw uit de voeten. In onze tijd waar het maatschappelijk stelsel zijn duidelijk onvermogen toont productieprocessen te beheersen, ligt dat anders. Vandaar in deze tijd de noodzaak van een beleid gericht op fundamentele verandering van maatschappijstructuren.

G. N. Nederhorst

Militaire krachtsverhoudingen

NIVV-reeks 18; f 8,- + f 1,70 verzendkosten, postgiro 1756564;
Nederlands Instituut voor Vredesvraag-

stukken, antwoordnummer 1275,
2500 XK Den Haag (geen postzegel).

Het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken publiceert sinds bijna tien jaar op het gebied van internationale conflicten. Dat gebeurt voornamelijk in de vorm van korte rapporten en een genummerde serie van wat uitgebreider boekwerkjes.

Het laatstverschenen deel van deze reeks is nr. 18 en heet *Militaire krachtsverhoudingen*. Medewerkers *Hendrikse, Neuman, Rozemond, Siccama* en *Van Veen* behandelen hierin achtereenvolgens de betekenis van militaire krachtsverhoudingen voor de internationale situatie (het systeem van gewapende vrede met risico van oorlog), met name in Europa; de concrete krachtsverhoudingen tussen NAVO en Warschaupact zoals die met enige zorgvuldigheid is te schatten; en de aandacht die dat alles de laatste tijd in Nederlandse persorganen heeft gekregen.

Het is een instructief boekje geworden van zo'n tachtig (inclusief noten) overzichtelijke pagina's, goed uitgevoerd en voorzien van spaties en tussenkopjes, en niet ingewikkeld van opbouw. Daar staat jammer genoeg tegenover, dat heldere gedachten nogal eens moeizaam of lelijk worden geformuleerd, in onnodig lange zinnen en politici-taal (Niet valt in te zien waarom... = Volgens ons klopt dat niet) en in die irritante lijdende vorm (worden). Een beetje taalgevoelige buitenstaander had het boekje in drie dagen nog heel wat leesbaarder kunnen maken.

In de eerste hoofdstukken legt men de functie uit van bewapening, conventionele en nucleaire. Westeuropese en Russische visies worden gepresenteerd en in hun geheel of op onderdelen gekritiseerd. Het is niet altijd duidelijk wanneer de auteurs een (westelijk) standpunt slechts weergeven en wanneer ze zich er ook mee vereenzelvigen. Met name geldt dat voor het afschrikkingdenken, dat toch de grondslag vormt voor de Navo-manier om oorlog te voorkomen. Moeten we leren leven met de enorme voorraden vernietigingswapens die op scherp tegenover elkaar staan? Het NIVV verklaart de verschrikkelijke logica van dat evenwicht, maar heeft er geen alternatief voor. Ongetwijfeld

zal dat bij volgende publikaties diepgaande aandacht krijgen.

Intussen is het duidelijk, dat die 'balance of terror' natuurlijk geen uitvinding is van militairen of industrialisten, van bolsjewieken of kapitalisten. Uit angst voor fatale vergelding zal de NAVO het WP niet zonder meer aanvallen, en omgekeerd. En uit angst voor een eerste klap van de ander wil men de dreiging naar die ander in takt houden. Zo ontstaat een wedloop in vernietigingskracht. Een wedloop overigens die in deze vorm een verzadigingspunt kan bereiken, zoals in hoofdstuk 2 wordt aangevoeld. Echter, beide partijen zijn de mogelijkheid gaan overwegen, dat de afschrikking faalt en er toch oorlog uitbreekt. Plotseling staat dan niet meer de verwoesting van burgerdoelen ('counter-city') voorop, maar de uitschakeling van zoveel mogelijk vijandelijke kernwapens ('counter-force') teneinde de eigen bevolking nog gedeeltelijk te redden. En dus probeert men de eigen kernwapens te beveiligen, zodat ze een eerste klap ('first strike') kunnen doorstaan en alsnog vijandelijke steden – of toch weer raketsilo's – kunnen aanvallen ('second strike capability'). Een dergelijke bewapeningsspiraal kan alleen door overeenkomsten (SALT-akkoorden) gestopt worden. Conventionele wapens als tanks, infanterie en ondersteuningsvliegtuigen zijn vanouds bedoeld om er een oorlog mee uit te vechten. Voor oorlogsvoorkoming zijn ze minder geschikt. Toch spelen ze een rol in de afschrikking. Die afschrikking wordt nl. ongeloofwaardig, als 'wij' uitsluitend op kernwapens vertrouwen en ons landleger verwaarlozen; want wie gelooft serieus, dat we elk grensincident zullen beantwoorden met een massale atoomaanval (d.w.z. massale moord en zelfmoord)? Zo'n opstelling zou een uitnodiging betekenen tot verovering-in-schijffjes. Het veiligheidsverlangen zou natuurlijk een motief voor de ander leveren voor zo'n salami-tactiek.

Anderzijds, zo stellen de NIVV-mensen waarschijnlijk tot veler verbazing vast, is het ook niet goed als de NAVO in conventionele wapens even sterk zou worden als het Warschaupact. 'Wij' zouden dan de indruk wekken dat we pas zeer laat naar tactische of strategische

kernwapens willen grijpen, en dat noodt weer tot experimenten in agressie. Dat mag niet gebeuren, zeggen de schrijvers.

Kon het maar, denk ik wel eens. Want een verloren conventionele oorlog, gevolgd door een bezetting, dat is toch al lemaal minder erg dan totale vernietiging door een kernoorlog.

Hier blijkt zoals elders in het boekje waar de schrijvers het meest mee bezig zijn: de noodzaak om oorlog te voorkomen. Hoewel ik daarmee instem, zou ik wensen dat men het tevens aandurfde om het ondenkbare te denken: hoe de mensheid nog te redden als oorlogvoorkoming en crisisbeheersing hebben gefaald, en Europa een slagveld is geworden.

De veiligheid (onafhankelijkheid) van West-Europa hangt af van de geloofwaardigheid van de Amerikaanse belofte, om kernwapens tegen de Sowjetbevolking in te zetten als West-Europa onder de voet gelopen zou worden. Aldus de schrijvers in hoofdstuk 3, die er echter helaas van af zien te verklaren om welke reden West-Europa zelf geen eigen kernmacht bezit, zal bezitten of mag bezitten.

Gegeven de Amerikaanse atoomparaplus is het juist om allerlei constructies met escalatie van conventionele naar tactisch-nucleaire naar strategisch-nucleaire oorlogvoering binnen Europa kritisch en sceptisch te bezien. Consequent laten de schrijvers een ontnuchtend licht schijnen op 'tussenoplossingen' zoals de neutronenbom of Amerikaans-Europese middenafstandsrametten. En passant geven de schrijvers een veeg uit de pan aan hypocriete Europeanen, die moord en brand schreeuwen over de SS-20 middenafstandsramet, terwijl dergelijke Russische IRBM's al jaren op ons werelddeel gericht staan. Overigens is die SS-20 niet alleen onkwetsbaarder – wat goed is voor het machtsevenwicht – maar ook trefzekerder, en dus geschikt om Navogevechtspotentieel uit te schakelen – en dat is slecht voor het evenwicht. Onduidelijk blijft voor mij het verschil in effect dat in Europa gestationeerde raketten zouden hebben in de 'counter-force' of in de 'counter-city'-rol. Ze zien er hetzelfde uit, bijv. als een verbeterde Pershing die wordt voorgesteld om er

Russische bases mee te bedreigen. Ook in hun hoofdstuk over de Europese situatie blijkt de afschrikingsgerichtheid van de schrijvers. Omwille van de geloofwaardigheid willen ze geen verklaring dat de conventioneel zwakke NAVO niet als eerste kernwapens zal inzetten. Ik vind dat best te verdienen, laat ze aan de overzijde maar denken dat we zonodig met A-bommen beginnen; tegelijk vind ik dat we als het erop aan komt niét mogen doen — alleen, hoe valt zo'n besluit in een open maatschappij als de onze stilletjes af te spreken? Exit partijcongres.

Deze eerst hoofdstukken, die helder de dilemma's uiteenzetten, zouden verplichte kost moeten zijn voor alle PvdA-leden, van wie ik een beetje vrees dat sommigen inzake oorlog en vrede niet verder komen dan uitstekende bewogenheid en halfdoordachte complottheorieën. Het nucleaire afschrikkingsevenwicht heeft echter, zoals gezegd, een eigen logica, die mensen van kwade en goede wil gelijkelijk gevangen houdt.

Het hoofdstuk dat het Russische denken over machtsverhoudingen behandelt is een grote tegenvaller. Pagina na pagina moeten citaten uit Sowjet-publicaties aantonen dat ze daarginds een oudbakken en primitief vijandbeeld hebben van het kapitalistische imperialistische agressieve westen. Welnu, dat had ik na één bladzijde al wel aangenomen. Maar zijn er echt helemaal geen andere factoren die het Russische handelen kunnen verklaren (omsingelingsangst e.d.)? En is er geen spoor te bekennen van strategische theorieën of militaire leerstukken, die gevolgen hebben voor de gekozen bewapeningsopbouw? Het enorme verschil bijv. in strategische luchtverdedigingsmiddelen tussen de VS (vrijwel nihil) en de SU (idiotot massaal), daar liggen opvattingen en tradities aan ten grondslag. En al zijn Russische gegevens moeilijk te krijgen en onbetrouwbaar, een voorzichtigte speculatie durf ik wel aan. De schrijvers van *Militaire krachtsverhoudingen* doen echter alsof er in de SU helemaal niet wordt nagedacht en daarmee basta. Ze zullen dan ook voor wie dat zo uitkomt als koude-oorlogshitsers worden be- en afgeschreven. Jammer. Overigens geven de schrijvers in een ander hoofdstuk met één zinnetje aan,

dat de 'militaire factor in het Russische denken altijd doorslaggevend is geweest', waarmee ze kennelijk bedoelen dat de gevechtsfunctie van wapens meer aandacht krijgt dan de pure afschrikingsfunctie. Voorwaar een verschil van formaat met het Navo-denken!

De betrekkelijke betekenis van aantallen, als het gaat om vergelijken van militaire kracht, wordt in de volgende hoofdstukken onder de loep genomen. Allereerst zijn niet alle bronnen waaruit de geïnteresseerde kan putten even betrouwbaar. Het inschatten en 'kruisen' van allerlei officiële en onofficiële gegevens is een onvermijdelijke klus. Zelfs een befaamde instelling als het 'International Institute for Strategic Studies' blijkt zich daar wel eens mee in de vingers gesneden te hebben. Verder zijn gegevens niet altijd vergelijkbaar. Aantallen divisies? De ene divisie is de andere niet... Tenslotte zijn er nog complicaties m.b.t. mobiliseerbaarheid, eerste lijn en versterkingseenheden, en dat soort nog steeds numerieke factoren.

De kwaliteitsfactor is nóg ingewikkelder: niet alleen de geoefendheid der manschappen en de mogelijkheden van het materiaal tellen mee, maar ook de deterreingesteldheid, dewaarschuwingstijd voor een aanval, enz. Het is allemaal de moeite van het lezen waard, en de conclusie ligt voor de hand dat we voor een goede beoordeling van krachtsverhoudingen veel meer gegevens nodig hebben dan het NIVV in een inleidend boekje kan verschaffen. Die laatste conclusie gaat ook op voor het concrete geval van de krachtsverhoudingen tussen NAVO en Warschau Pact. Sinds in het Westelijk denken een verschuiving heeft plaatsgevonden van afschrikking naar defensie (gevechtsfunctie), wordt een zorgvuldig opgebouwde conventionele macht weer belangrijk (voor pure afschrikking was een bepaald minimum voldoende). De schrijvers presenteren enkele tabellen die ze door correcties wat meer vergelijkbaar maken, al vraag ik me af of de correcties voldoende zijn. In elk geval komt wel het beeld tevoorschijn van een numeriek overwicht van het WP in manschappen en materieel (zodra in divisies wordt gerekend lijkt dat overwicht nog groter, maar dat is nep want

WP-divisies zijn kleiner). Daar staat dan op verscheidene terreinen een kwalitatieve voorsprong van de NAVO tegenover. Voeg daarbij nog een aantal van de eerder genoemde factoren, en van een nauwkeurige schatting blijft weinig over.

Desondanks kan men staande houden dat de NAVO in conventionele strijdkrachten zwakker is dan het Warschaupact. Maar, zo hebben de schrijvers eerder toegelicht, dat kan volkomen aanvaardbaar (zelfs nuttig!) zijn zolang we niet onder een kritische benedengrens zakken, want dan lijdt de geloofwaardigheid van de *nucleaire* afschrikking schade.

De laatste twee hoofdstukken, die de aandacht van Nederlandse persorganen onderzoekt voor de militaire krachtsverhoudingen, beloven lering en vermaak. Dat komt er niet erg uit. De dagen weekbladen die men gedurende een jaar in de gaten heeft gehouden, besteden vrij weinig aandacht aan de militaire krachtsverhoudingen, en indien wèl dan is dat meestal naar aanleiding van incidentele gebeurtenissen. Sommige gebeurtenissen zijn wat meer dan incidenteel, zoals de campagne tegen de neutronenbom, pardon het verhoogde stralingswapen. Maar toch, al zijn er beruchte zwartkijkers die voortdurend waarschuwen tegen de kracht van de Russische beer die veel groter is dan voor verdedigingsdoeleinden nodig zou zijn (*Telegraaf*, *Hiltermann*); al zijn er polemologen die eerst beweren dat militaire krachtsverhoudingen onmeetbaar zijn en meteen daarna dat het Westen sterker is; ondanks dat alles zijn er geen aanwijzingen gevonden dat er sprake is van CIA- of KGB-propaganda in onze vaderlandse pers, of zelfs maar een duidelijk verband tussen berichtgeving en commentaar, of zelfs maar een eigen zelfstandige beoordeling van de krachtsverhoudingen door de kranten en bladen. Er is blijkbaar alleen sprake van spraakverwarring, en van de nimmer onderzochte veronderstelling dat de NAVO voor

eeuwig zwakker is. Het NIVV concludeert dat nadere analyse van de dagen weekbladpers op hun berichtgeving niet zo hard nodig is. Als dat een compliment is aan de vaderlandse pers, dan heb ik er niets van begrepen. Hoewel het onderzoek naar de berichtgeving over militaire krachtsverhoudingen mede aanleiding was voor de samenstelling van dit NIVV-boekje, hangt dat gedeelte er eigenlijk maar wat bij. Ik vind dat niet bezwaarlijk, want men heeft met dit werkje ruimschoots gedaan wat de pers blijkbaar heeft laten zitten. De conclusie waarmee de schrijvers hun boekje besluiten daagt uit tot onvermoeibaar zoeken naar een uitweg uit de dodelijke patstelling waarin de mensheid zichzelf gebracht heeft: *'Het zou (...) een misverstand zijn te menen dat het mogelijk is een stabiel evenwicht te scheppen dat voornamelijk berust op conventionele bewapening over en weer (en waarin de rol van de nucleaire waarschuwing dus sterk zou zijn verminderd), als Oost en West het niet eens worden over ingrijpende maatregelen van wapenbeheersing'*.

Toon van der Aa

Rectificatie:

In het jaarregister 1978 van *S en D* is helaas ten onrechte het artikel van A. J. Mulder: 'Arbeiderszelfbestuur en de organisatie van de arbeid' (1978/4, pag. 186) niet opgenomen.

WBS ACHTERGRONDEN

Een nieuwe serie van de Wiardi Beckman Stichting

DE KLEINE STAPPEN VAN HET KABINET DEN UYL

Gesprekken met PvdA-bewindslieden

Onder redactie van Wouter Gortzak

Ook socialistische ministers en staatssecretarissen mis je pas als ze er niet meer zijn. In dit boek komt u ze weer tegen, sprekend over hun ervaringen; hun successen en tegenslagen, problemen en fouten. De jongste geschiedenis door de ogen van de meest-betrokkenen. In veel opzichten onthullend. Niet over de slaapkamers van politici, maar over de keuken van de politiek.

Een tiental prominente PvdA-bewindslieden werd duchtig aan de tand gevoeld. De interviews zijn afgenomen door journalisten van verschillende kranten en met uiteenlopende opvattingen. De gesprekken zijn samengevat in dit bijzondere boek. Bijzonder omdat dit de eerste keer is dat een heel gezelschap bewinds-

lieden met een zelfde vraagstelling benaderd is. Name-lijk vragen als: hoe heeft u het regeren ervaren en hoe kan het een volgende keer wellicht beter?

Inhoud:

Joop den Uyl / Wouter Gortzak

Wim Duisenberg / Kees Tamboer

Marcel van Dam / Agnes Koerts

Jan Schaefer / J.W.E. Metselaar

Jos van Kemenade / Piet Hagen

Ger Klein / Frans Vanderwilt

Wim Meijer / Frans Vanderwilt

Max van der Stoep / Maarten van Traa

Jan Pronk / Armout Weeda
Bram Stemerding / Daan Dijkman

Bram Peper / Ralph Pans
Analyse van de interviews /
Ed van Thijn

Ing., 144 pagina's, f 15,--

BUREN GERUCHT

Opstellen over Duitsland

Onder redactie van Marnix Krop, met medewerking van G.E. Langemeijer, Lolle Nauta, Harry van der Berg, Johan van Minnen, Maarten van Traa, Alfred Mozer en 19 anderen.

In dit boek wordt een poging gedaan een veelzijdig Duitslandbeeld te schetsen. Historie, economische ontwikkelingen, politieke partijen. De vakbeweging. Duitsland in Europa. Duitsland in de wereld. Hieraan en natuurlijk aan de actuele problemen van democratie en rechtsstaat wordt uitgebreid aandacht besteed. Ter verheldering van het inzicht in de Duitse werkelijkheid, ter correctie wellicht van karikaturen.

Inhoud:

Historische ontwikkeling
Naoorlogse ontwikkeling
Duitsland internationaal
Duitsland en de democratie
Socialisme in Duitsland
Nederland en Duitsland

Ing., 386 pagina's, f 35,--

20%reductie voor u

De lezers van Socialisme en Democratie krijgen een korting van 20% op boeken uit de serie "Achtergronden" De prijs van Burengerucht (normaal f 35,--) is voor u f 28,--.

De prijs van De kleine Stappen (normaal f 15,--) is voor u f 12,--.

Kluwer

in open envelop, ongefrankeerd

zenden aan: Libresso bv.,
Antwoordnummer 52, 7400 VB Deventer.

Ondergetekende wenst rechtstreeks/via boekhandel

.... ex. (9026705727) Burengerucht à f 28,--.

.... ex. (9026705867) Kleine Stappen à f 12,--.

Naam:

Functie:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Datum:

Handtekening

Ook verkrijgbaar via boekhandel.

bon voor
S&D lezer

socialisme en democratie 1979/6

Terugblik mei

- 281 Dolf Toussaint
Jan Bernlef
282 *Op je eentje in een optocht*

Buitenland

- 284 Piet Dankert
De Duitse deling en de Westduitse veiligheid
In Duitsland klinken geluiden waaruit blijkt dat de gedachte aan hereniging van DDR en BRD nog allerm minst is verdwenen. West-Duitsland wordt steeds machtiger. Wat betekent dat voor de veiligheid in Europa?
- 291 Sam Rozemond
NAVO en PvdA, beide op weg naar de niet-totale oorlog
Nauwelijks heeft het PvdA-congres zich scherp tegen de NAVO gekeerd of daar wordt al weer uitgelegd dat PvdA en NAVO zich daarmee in één kamp bevinden; het kamp diergenen die op weg zijn naar een niet-totale, maar daarom nog steeds onaantrekkelijke oorlog. Prikkelende lectuur, dus.

Democratisch-socialisme

- 299 Michel Korzec/Bart Tromp
Op mensenrechten mag niet bezuinigd worden
De behoefte aan rechtszekerheid, vrijheid van meningsuiting en persoonlijke bewegingsvrijheid is niet kneedbaar. Democratisch-socialisten dienen er onder alle omstandigheden voor op de bres te staan. Een heldere boodschap.
- 307 Coos Huijsen
De blinde vlek van links
De Partij van de Arbeid behoort meer aandacht te besteden aan de levensbeschouwelijke achtergronden van de politiek, meent het Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek. *Banning* moge in veel opzichten voltooid-verleden tijd zijn, maar niettemin bestaat er behoefte aan een 'nieuw-personalisme'. Een omstreden onderwerp.
- 313 *De prioriteiten van de Wiardi Beckman Stichting*
Wat er bij de WBS gedaan wordt en waarom.

Signalelementen

- 319 *Uit onze geschiedenis*
- 319 *Moeders met kleine kinderen*
- 320 *The New Hungarian Quarterly*
- 320 *Het huwelijk in Hongarije*
- 321 *Groepscultuur*
- 322 *Groepscultuur (2)*
- 323 *Het Sociaal-Democratisch Centrum (2)*
- 324 *Het Sociaal-Democratisch Centrum (2)*
- 325 *Nieuw Links*
- 325 *Nieuw Links (2)*
- 326 *Groepsvorming*

Boeken

- 327 *Een onvolledig toekomstbeeld*

Voortgangsnota, voorjaarsnota, najaarsnota 1980 de gezichten en de houdingen worden grimmiger. Om een uitspraak van Peres, ex-premier van Israël te gebruiken: 'Een kabinet valt nooit door de oppositie, maar door zichzelf'. Halsstarrigheden binnen een kabinet zijn vaker, ook in de Nederlandse geschiedenis, breekpunt geweest. (Dolf Toussaint)

Op je eentje in een optocht

Deze maand mei zal me heugen. Niet door de dagelijkse twijfel: wel of niet een t-shirt aan, zomerschoenen of regenlaarzen, het winterjack of de gabardine regenjas (die ik niet heb, maar welke lezer wist dat voordat ik dat hier nu schrijf). Nee, mei 1979 zal me heugen door de dood van een schrijver. De dood van een beroepsgenoot is op zichzelf niet zo'n reden tot treuren. Bij *Boon* ligt dat anders.

Ik heb hem misschien een paar keer ontmoet. Die ontmoetingen, met een heleboel andere mensen erbij, staan me eigenlijk niet meer zo goed voor de geest. Ik herinner me alleen dat hij me kleiner voorkwam dan ik me hem had voorgesteld (een ervaring die meer mensen schenen te hebben, wanneer ze Boon voor het eerst zagen). De reden voor die vergroting die de fantasie had aangebracht moet natuurlijk gezocht worden in wat Boonlezers in hem zien: een gigant. Een reus, die zich een dwergennaam aanmat, Boontje, om de opgeblazen reputaties in literatuur en politiek beter beentje te kunnen lichten. Spottend vatte hij veel van de vlaamse literatuur samen onder de slagzin 'geniaal maar met te korte beentjes'.

In 1953 was ik zestien. Ook die zomer regende het tijdens een zomervakantie op de Veluwe (of was het Drenthe, mijn herinnering reproduceert alleen maar druipende dennebomen). We zaten aan huis, dat wil zeggen aan onze tenten, gekluisterd. Als het even droog was, trok het gezin er op de fiets op uit, maar ik prefereerde het om in mijn tent te blijven zitten lezen. Wat voor een boek ik daar toch zat te lezen, vroeg mijn vader en wees op Boons *De kappellekensbaan*. Ik keek hem vanuit mijn zestienjarige verachting voor alles wat vaderlijk gezag was aan en zei: 'o, een boek dat jou toch niets zal zeggen'. Nu betwijfel ik dat.

Er zijn een paar boeken in je leven die je nooit meer vergeet, die je leven veranderen, zoals de mensen zeggen. Aan die boeken en aan die schrijvers, zelfs als je ze nooit gezien hebt of als ze allang dood zijn, hou je een herinnering over als aan een vriend. Ik heb met de *kappellekensbaan* zitten praten, uren en uren. Over de wereld – dat doe je op die leeftijd – over meisjes, over het socialisme, de kunst, de domheid, de teleurstellingen van de idealist, over het mistroostig volhouden dat mensen niet echt slecht kunnen zijn. In mijn eigen brein was het in die tijd een warboel. En hier werd me een boek in de schoot geworpen dat op al die vragen de antwoorden gaf die ik horen wilde. Door Boon leerde ik wat het begrip anarchisme betekende. Door Boons boeken las ik dat het socialisme geen kwestie van rode vlaggen alleen was, maar vooral van uithoudingsvermogen, van stug doordouwen en een groot incassatievermogen waar het teleurstellingen betreft.

Ik herinner dat ik Boons *kappellekensbaan* aan mijn grootvader wilde laten lezen, wiens sympathieën bij *Domela Nieuwenhuis* lagen. Hij las er een paar bladzijden in, schudde toen zijn hoofd en schoof het opzij. 'Dat heb ik gehad', zei hij. 'Maar het is goed dat jij zulke boeken leest.'

Herlezen van boeken is een hachelijke zaak. Net als het bezoeken van lokaties uit je vroege jeugd. Armetierig en verkleind zien die er vaak uit. Bij Boon is het omgekeerd. Herlezing geeft je weer dat opgewonden gevoel dat alles kan worden uitgedrukt, dat er geen enkele leiband bestaat. Dat het allemaal niet zo eenvoudig lag, heb ik in later jaren ook wel gemerkt.

Boon schreef boeken met 'zijn hart', zoals ik wel mensen heb horen zeggen. Hij was 'een geboren verteller'. Boon was zo'n knap technicus dat hij het effect van de verteller in geschrifte kon weergeven. Hij had een ongelooflijk goed oor voor het door het gewone volk gesproken woord. Boon was 'sociaal bewogen', maar dan wel op zijn manier. Wat dat betreft leek hij een beetje op mijn grootvader. Die liep in optochten mee, zei hij, maar vertrok dan wel een half uur na de hoofdstoet. Op je eentje meelopen in een optocht. Dat dilemma tussen individualisme en georganiseerde politiek is Boon nooit uit de weg gegaan. Zelf schreef hij in een socialistische krant, maar wat hij daarin schreef had nergens de platte toon van de politieke gemeenplaats.

Boon behoorde tot die zeldzame soort auteurs in de Nederlandstalige literatuur die zich niet beperkte tot het breed uitmeten van de eigen psyche, maar die zijn persoonlijke obsessies voortdurend ijkte aan de sociale geschiedenis die hij om zich heen zag en die hij vooral, door studie van zijn woonplaats Aalst, uit het verleden kende. Boon was geen gewoon historicus. Hij schreef over de mensen die in historische situaties zelden de hoofdrol vervullen, maar die roemloos ten onder gingen of in de marge bleven vechten voor iets dat ze zelf misschien niet eens onder woorden konden brengen. Dat kon Boon wel. In het prachtige kleine boekje dat hij over de tweede wereldoorlog schreef, 'Mijn kleine oorlog', eindigt hij zijn haarzuivere portret van gewone mensen in oorlogssituaties met de zin: 'Schop de mensen tot zij een geweten krijgen'. Toch toonde Boon nooit dat onuitstaanbare gelijk van de gelovige.

Het dilemma van zijn leven en schrijven staat in een paar zinnnetjes in het eerste deel van zijn eenmanstijdschriftje *Boontjes reser vaat*: 'Wij allen, midden deze wereld van barbaren. Want de streep is niet te trekken: nu eens is deze een enkeling en dan weer een andere.' Boon koos noch voor het ene, noch voor het andere. Hij durfde het aan het dilemma tussen individualisme en collectiviteit onverbloemd te stellen. Dat maakt hem tot een schrijver naar mijn hart.

J. Bernlef

De Duitse deling en de Westduitse veiligheid

De discussie over problemen van vrede en veiligheid is in ons land en daarbuiten de laatste tijd weer fel opgeblaasd. Van heel centrale betekenis daarbij is, voor de Europeanen, de positie van Duitsland. Leek het er wellicht oppervlakkig op, dat zowel de DDR als de Bondsrepubliek (en haar burgers) zich hadden neergelegd bij een eeuwigdurende Duitse deling, uitlatingen van SPD-fractievoorzitter Herbert Wehner in het begin van dit jaar maakten duidelijk dat toonaangevende kringen in de BRD nog steeds hun hoop op toenadering (en wie weet hereniging) van beide Duitslanden gesteld hebben.

Duitsland, Europa, Amerika. Beperking van de strategische bewapening. Veranderingen in strategische opvattingen. Invoering van de neutronenbom. Opstelling van de SS-20. Nederland uit de NAVO. De kernwapens uit Nederland. De atoomparaplu. No first use. Het zijn ieder voor zich trefwoorden voor de betrokkenen in het vredes- en veiligheidsdebat dat ook in de PvdA, zoals bleek op het laatste congres, met grote heftigheid wordt gevoerd.

S en D zal zich, in de eerstkomende tijd, met enige nadruk in deze discussies mengen. Als 'start' daarvan twee bijdragen. Dankert beperkt zijn artikel voornamelijk tot de problematiek rond Duitsland, Rozemond stelt een breder scala van problemen (waarvan sommige in afzonderlijke beschouwingen opnieuw aan bod zullen komen) aan de orde.

Helmut Schmidt heeft, zo'n anderhalf jaar geleden tijdens zijn Alistair Buchan Memorial Lecture, de prioriteiten nog eens op een rijtje gezet: de vrede komt voorop, de hereniging daarna.

'Voor ons in Duitsland', zei hij op 28 oktober 1977, 'blijft de Duitse kwestie een open vraagstuk. Het is onze roeping de hereniging van Duitsland te verwezenlijken, maar het Duitse vraagstuk kan en moet geen prioriteit hebben boven de vrede. Dat is de bijdrage van de Bondsrepubliek aan de stabiliteit in Europa.'

Ik zou niet willen ontkennen dat de Westduitse politiek erop gericht is door het naar achteren schuiven van de hereniging de stabiliteit in Europa te bevorderen. Of het ook zo werkt? Die vraag is heel wat moeilijker te beantwoorden, omdat de Westduitse regering niet de enige acteur is in het stabiliteitsspel. Er is niet alleen nog een Oostduitse regering, er zijn ook nog Oostduitsers en Westduitsers.

*Mielke, de minister verantwoordelijk voor de staatsveiligheid in de DDR, heeft onlangs in een door *Der Spiegel* van 26 februari 1979 afgedrukte geheime rede nog eens duidelijk aangegeven dat er aan de stabiliteit in de DDR heel wat te verbeteren valt. DDR-burgers reageren ook dertig jaar na het ontstaan van de socialistische modelstaat nog steeds in alle openheid 'hasserfüllt' – ik citeer hier Mielke – op de partij die zich zo voor die burgers zegt in te spannen.*

'De gevaren die uit de propagering van dergelijke instellingen kunnen voortvloeien, zoals de beweerde nieuwe klassenstructuur in de DDR, de zogenaamde discriminatie van de arbeidersklasse, de beweerde onrechtvaardigheden bij de verdeling, het opwekken van afgunst en jaloezie in samenhang met de Intershop-, Exquisit- en Delicatessenwinkels, de te verwachten prijsstijgingen, enz. moeten niet onderschat worden.

Daartoe moet de bodem rijp gemaakt worden om delen van de arbeiders in een antagonistische positie te brengen, ze tegen de partij- en staatsleiding in beweging te brengen, initiatieven af te remmen, ze tot langzaam werken op te hitsen, ze tot onjuiste discussies op te zetten en ze ten slotte tot een "strijd voor hun rechten" te inspireren...', aldus Mielke.

Interessant is, dat de Oostduitse minister in genoemde rede in het bijzonder zijn pijlen richt op organisaties en personen waarvan hij zelf al zegt dat je die publiekelijk moeilijk als vijandelijke centra aan kunt vallen. Hij wijst in dat verband op Amnesty International en *Heinrich Böll*.

En daarmee ben ik weer terug bij mijn uitgangspunt, dat ook een Westduitse politiek die om derwille van de stabiliteit in Europa de herenigingsoptie naar achteren schuift op zich geen waarborg voor stabiliteit biedt.

Omdat er daarvoor in de DDR ook stabiliteit moet zijn en omdat de Westduitse regering van alle Westduitse factoren die op de verhoudingen in de DDR inspelen er maar één is en misschien niet eens de belangrijkste als ik denk aan het feit dat de Oostduitsers ook Duits spreken en naar verluud hun televisie-antennes tegenwoordig heel openlijk op het ontvangen van Westduitse zenders zijn ingesteld.

Voorwaarde voor grotere stabiliteit in de DDR lijkt de afscherming van die volksrepubliek van invloeden van buiten en met name van de Westduitse invloeden. De niet in de allereerste plaats op hereniging gerichte vredespolitiek van Helmut Schmidt maakt dat voor *Honecker* en de zijnen vrijwel onmogelijk.

Ook zonder een onmiddellijke herenigingspolitiek blijft er dus een Duits vraagstuk. Je kunt je zelfs afvragen of dat vraagstuk met een meer direct op hereniging gericht Duits beleid, door de afschermingskansen die dat *Honecker* zou bieden, niet meer stabiliteit in de DDR zou brengen dan het Westduitse vredesbeleid van nu. Althans op korte termijn. Want als hereniging daardoor het enige alternatief voor *Honecker* zou worden zou de Oost-Westrelatie wel onder bijzonder grote druk komen te staan. En daarmee zouden we, uit een oogpunt van stabiliteit en vrede heel wat verder van huis kunnen raken dan we nu dank zij *Bahro*, *Bierman* en *Böll*, om me tot de tweede letter van het alfabet te beperken, zijn.

Duitsland als eenheid

Duitsland is nog steeds meer één dan wij denken, zeker meer dan de voorvechters van de erkenning van de DDR in Nederland verwachtten toen ze zo'n tien jaar geleden de strijd voor die erkenning meenden te moeten vertalen in een strijd voor de emancipatie van de DDR in de volkerengemeenschap. Misschien is bereikt dat er in het Westen minder over hereniging wordt gesproken. Het politieke probleem, dat van de Duitse deling, is echter in volle omvang gebleven.

Dat geldt niet alleen voor de Oost Duitsers, het geldt ook voor de West Duitsers. Dat die laatsten zo hun zorgen hebben over het in de toekomst vruchtbaar in onderlinge relatie functioneren van de beide Duitslanden heeft *Herbert Wehner* onlangs nog eens duidelijk laten merken naar aanleiding van de door de CDU-defensiedeskundige *Manfred Wörner* opgeworpen discussie over de noodzaak van wat dan tegenwoordig een Eurostrategische balans heet. 'Dit is onmogelijk omdat daarmee de moeizaam tot stand gekomen verdragsrelatie met de Sowjet-Unie, met Polen, met Tjechoslowakije, met de DDR zou worden vernietigd.' Wehners toevoeging in dezelfde NRC van 3 februari jl.: 'Dan zou plotseling hier op dit continent weer een conflicthaard ontstaan' mag met een korreltje zout genomen worden. Die conflicthaard was er, die is er en als *Schmidt* en *Brezniew* in hun politiek even succesvol zullen zijn, dan zal hij er nog een hele tijd blijven. Met deze kanttekening dat links in de Bondsrepubliek die haard in de komende jaren wel eens aanzienlijk meer zou kunnen doen gloeien dan rechts in jaren voor elkaar heeft gekregen.

Ik neem aan dat Wehner mede daarop doelde toen hij in zijn NRC-interview sprak over de 'vijf, zes, zeven, acht personen uit mijn fractie', die 'als asperges in de lente uit de aarde zouden zijn geschoten en zouden gezegd hebben: ditmaal willen we werkelijke ontwapening voordat er verder iets gebeurt.'

Niet alleen is het in de SPD-fractie buitengewoon moeilijk om als Wehner dat niet wil, als een asperge in de lente uit de aarde te schieten, het is nog veel moeilijker dat te doen met voorstellen die het door Wehner bedoelde gevoelige terrein raken. Dat het dan toch dreigde te gebeuren heeft naar mijn gevoel met twee dingen te maken:

- 1 Nu de Bondsrepubliek zijn plaats in de wereld meer dan ooit gevonden heeft – Guadeloupe is een aardig voorbeeld – neemt het gevoel toe, bij de jongere generatie Duitse politici met name, dat men niet meer aan anderen hoeft te refereren voor de bepaling van de eigen standpunten. Tot nog toe was met name de DDR een belangrijk, zij het negatief, referentiekader. Hamburgs burgemeester *Klose* met zijn redelijk voorzichtig pleidooi voor staatsinvloed op het particuliere bedrijfsleven, Bondsdagafgevaardigde *Pawelczyk* met zijn kritiek op de Westelijke onderhandelingspositie in de MBFR, de opstellers van het Europese program van de SPD, zij allen zijn er voorbeelden van – net als op zijn manier *Helmut Schmidt* – dat voor hen de Bondsrepubliek zelf voldoende referentiekader is, dat ze aan de SED geen boodschap meer hebben.
- 2 Tegelijk zie je aan de opmerkingen van *Mielke* dat zich in de DDR bij een deel van de bevolking eenzelfde proces voordoet. Noch *Bahro*, noch *Biermann*, noch *Havemann* of vele, soms intussen naar de Bondsrepubliek verhuisde, schrijvers en intellectuelen hebben zich de laatste jaren in hun optreden in de DDR laten indammen door datgene wat in verband met het referentiekader Bondsrepubliek nog als gepast kon worden beschouwd.

Gevolg is dat er een zekere grensoverschrijdende solidariteit van links is ontstaan waar men naar mijn gevoel noch in Bonn noch in Oost-Berlijn weet wat men er mee aan moet.

Het zelfbewustzijn aan beide kanten dat niet meer functioneert in relatie tot 'drüben' kan heel wat meer instabiliteit teweeg brengen dan het politieke revanchisme van *Strauss* of de door de Europese Volkspartij geadopteerde *Otto von Habsburg*.

Ik heb geen afdoende antwoord op de vraag hoe we kunnen voorkomen

dat de dynamiek van links in de Bondsrepubliek en de DDR tot dynamiek in de Oost-Westrelatie wordt. Weinig omstreden middellange afstandraketten in de Bondsrepubliek zouden kunnen helpen – maar Wehner heeft er al op gewezen dat die raketten voldoende omstreden zullen zijn. Dat betekent, om Wehner maar weer in het gesprek te betrekken, dat de Russen nog een hele tijd hun tanks nodig zullen hebben 'om de landen die na de oorlog in de invloedssfeer van de USSR zijn gekomen, daarbinnen te houden'. Die Russische tanks verplichten ons nog een hele tijd aan defensie te doen om te voorkomen dat men in Moskou gaat denken dat de beste manier om een invloedssfeer te verzekeren ligt in de uitbreiding van zo'n invloedssfeer, politiek en/of militair. Bonn zal in de berekeningen van Moskou op dit stuk altijd een belangrijke plaats blijven innemen:

omdat het de andere helft van Duitsland is,
omdat het een belangrijke invloed heeft op de ontwikkelingen in met name Tsjechoslowakije, Hongarije en Polen,
omdat de Bondsrepubliek meer dan welk Westeupees land ook economisch functioneert als de poort naar het Westen,
omdat Bonn de voor de Sowjet-Unie wezenlijke politiek van invloedssferen via de relatie tot de DDR ernstig kan belasten,
en tenslotte omdat via Bonn in Europa het meest effectief op de Euro-Amerikaanse relatie kan worden ingewerkt (via Washington kan dat uiteraard ook).

Ik weet dat ik met deze opsomming onvolledig ben – en dat het allemaal wat ingewikkelder is – maar zo blijft het tenminste nog een beetje overzichtelijk.

Veiligheidspolitieke consequenties

De vraag die nu beantwoord moet worden is wat voor veiligheidspolitieke consequenties Schmidt, Genscher en Apel in de omstandigheden van 1979 uit die situatie moeten trekken. Met andere woorden, wat moeten ze in het veld brengen en waarover moeten ze kunnen onderhandelen. Allereerst: wat zijn de omstandigheden van 1979? Een voortgezette Westduitse afhankelijkheid van Amerikaanse nucleaire bescherming. De behoefte aan die bescherming zal gezien het voortbestaan van het Duitse vraagstuk niet afnemen. Maar zowel de ontwikkeling in de strategische krachtsverhoudingen tussen Verenigde Staten en Sowjet-Unie als de groei van de conventionele en tactisch-nucleaire kracht van het Warschau Pact als de Duitse twijfel aan de Amerikaanse bereidheid de verantwoordelijkheden van het leiderschap van het Westen ook in moeilijke omstandigheden te dragen, veroorzaken dat de behoefte aan Amerikaanse bescherming en het gevoel van bescherming in toenemende mate verschillende grootheden zijn.

Dat alles verklaart de sterkere oriëntatie van Bonn op het Europese gebeuren van de laatste jaren en met name op de politieke aspecten daarvan: de relatie met Frankrijk is een veel hechtere geworden, de Duitse verontrusting over het Amerikaanse buitenlands beleid leidt in toenemende mate tot de bereidheid via de EEG en/of de Europese Politieke Samenwerking (EPS) aan buitenlands beleid te doen. Het EEG-Asean initiatief van Genscher is een aardig voorbeeld. De energie-angst na Iran zal nog wel nieuwe voorbeelden opleveren. Schmidts toezeggingen aan Zambia's Kaunda over het betrekken van koper door de

EEG, regelingen m.b.t. de stabilisatie van exportopbrengsten, zijn aanwijzingen dat de West Duitsers zich niet alleen van een olie-afhankelijkheid bewust zijn.

EEG geen alternatief voor Amerika

Met dat alles wordt de EEG geen alternatief voor Amerika. Het is eerder zo dat met name de Bondskanselier de West Duitse veiligheid – dat woord dan ruim genomen – zowel in de relatie met de VS als in de EEG tracht te verzekeren om mede op die manier te bewerkstelligen dat Duitse en Westeuropese veiligheidsbelangen parallel blijven lopen.

Er is dus naar mijn opvatting op dit moment in de Bondsrepubliek geen behoefte aan een 'Alleingang' – er is veeleer een behoefte aan versterking van de samenwerking met anderen, aan uitbreiding van die samenwerking tot terreinen van internationale politiek buiten de directe Oost-Westverhouding, terreinen die men voor de oliecrisis graag aan de Amerikanen alleen overliet.

Maar ook die samenwerking is een samenwerking met een blok aan het Duitse been omdat men ook daarin te maken heeft met de eigen problematiek van een verdeeld Duitsland dat een bijzondere betekenis moet hechten aan de relaties met Oost-Europa in het algemeen en de USSR en de DDR in het bijzonder. Middellange afstandsraketten zijn voor Frankrijk en Engeland geen probleem, ze hebben ze al. Voor de Bondsrepubliek ligt dat anders. Ik heb Wehners vrees voor de gevolgen van de stationering van raketten met strategisch bereik in de BRD voor de West Duitse verdragen met Oost-Europa al genoemd: het zou het einde zijn van een Ostpolitik die als grote verdienste heeft dat hij de Duitse deling bij de West Duitsers aanvaardbaar maakte zonder de herenigingsoptie weg te geven. Zelfs in de slotakte van Helsinki bleef die optie overeind.

Tegelijk is het moeilijk in te zien dat Amerikaanse Pershing 2's, Amerikaanse cruise missiles of een nog door Amerika te produceren type middellange afstandsraket op Duitse bodem iets wezenlijks kan veranderen aan de West Duitse afhankelijkheid van de Amerikaanse nucleaire bescherming en de twijfels aan de geldigheid van die bescherming.

De doelen die deze nieuwe wapensystemen zouden moeten bestrijken kunnen even goed door waarschijnlijk minder kwetsbare systemen vanuit de VS worden bestreken en het is zeer de vraag of een Amerikaanse beslissing om deze systemen vanaf Duitse of Europese bodem in te zetten makkelijker tot stand komt dan een beslissing bestaande systemen vanaf Amerikaanse bodem in te zetten.

Moet psychologisch aan dit soort strategische systemen in Europa meer betekenis worden gehecht dan aan de meer dan 200 000 man Amerikaanse troepen en hun bewapening, de tactische nucleaire wapens en de Forward Based Systems inbegrepen? Ik betwijfel het. Amerika's veiligheid is de onze niet, heb ik wel eens geschreven. Dat verander je niet door Amerikaanse MRBM's in Europa op Russische doelen te richten. Ik ontken niet dat de VS een aanmerkelijk belang heeft in de veiligheid van Europa en in die van de Bondsrepubliek in het bijzonder. Maar oplossingen voor de vraag van de verzekering van die veiligheid liggen niet in het tot 'US-homeland' verklaren van West-Europa.

Wat dan wel? Het lijkt me dat de Westeuropese NAVO-leden uit een oogpunt van afschrikking de minste complicaties veroorzaken als te hunner behoefte en op hun grondgebied een Amerikaans nucleair potentieel beschikbaar blijft dat met delen van de Amerikaanse strategische strijdkrachten de afschrikking naar de Oosteuropese bondgenoten van de Sowjet-Unie verzorgt. Dat vergt modernisering van het huidige potentieel met name door betere beveiliging, maar kan de Pershing-2 en zeker een nieuwe MRBM buiten de deur houden. Een wederzijds gijzelaarschap dat iedereen rustig kan houden? In ieder geval een aanvaarding van het feit dat er slechts twee supermachten zijn en een onderstreping van het feit dat beide supermachten over voor hun eigen veiligheid vitale bondgenoten beschikken. Ik neem aan dat die afschrikkingssituatie al wel min of meer aanwezig is. De enige vraag is of ze aan Westerse zijde momenteel voldoende geloofwaardig is. Ik heb geen oordeel, hoogstens vragen.

Ik ben er echter van overtuigd dat een meer op Oost-Europa en niet op de USSR gerichte afschrikkingpolitiek vanuit West-Europa en de VS voor de Sowjet-Unie geloofwaardiger zou kunnen zijn dan een op Russische doelen gerichte op middellange afstandssystemen gebaseerde afschrikking. Maar goed, de Chinezen zullen daar wel andere opvattingen over hebben. Of Oostduitse doelen in zo'n op langere afstandssystemen gebaseerd beleid meegenomen moeten worden betwijfel ik. Die komen, met de Westduitse doelen overigens, wel aan de beurt als de afschrikking faalt. Hereniging in de ondergang blijft altijd mogelijk. De kunst van het veiligheidsbeleid blijft dat te voorkomen.

Daarom nog een enkel woord over de ontwikkeling naar 'bruikbare' nucleaire wapens, naar het opvoeren van de 'warfighting capability' van die wapens. Ik sta daar, mede vanwege de voortdurende spanning die het Duitse vraagstuk kenmerkt, buitengewoon huiverig tegenover. Het is zeer de vraag of de neutronenbom de afschrikking versterkt als dat wapen in zijn anti-tankrol voornamelijk op Westduits grondgebied zal worden gebruikt. Het is nog meer de vraag of een eerste gebruik van zo'n betrekkelijk weinig onnodige schade aanrichtende bom op Oostduitse bodem de Sowjet-Unie ervan kan weerhouden met veel smeriger nucleaire ladingen de halve Bondsrepubliek te vernietigen. Het is kortom de vraag of de neutronenbom op de afschrikkingssladder wel een geloofwaardige eerste trede kan zijn.

Wat dan? Ik heb al aangegeven wat ik als de meest geloofwaardige en minst escalerende eerste stap op de escalatieladder zie — ik heb vroeger wel aangegeven dat ik daarna vertrouwen heb in zo'n zestig tot tachtig kilometer van de DDR-grens opgestelde systemen van geringe kwetsbaarheid en een dracht van zo'n minimaal 80 km.

Ik weet dat de Westduitsers met dergelijke opvattingen grote politieke moeite hebben: het zou op zijn minst psychologisch neerkomen op het onttrekken van bijna een derde van de Bondsrepubliek aan de nucleaire garantie. Als een SPD-FDP regering zo'n beleid zou propageren in de omstandigheden van vandaag dan geef ik graag toe dat na de Bondsrepubliek straks waarschijnlijk ook de veel belangrijker Bondskanselier uit de CDU afkomstig zal zijn.

Veel hangt daarom af van wat er in de komende jaren op het gebied van ontwapenings- en wapenbeheersingsonderhandelingen bereikt zal kunnen worden — Wehrer heeft gelijk, althans in Amerikaanse ogen zijn het met name de Westduitsers die het aan flexibiliteit ontbrak om in de MBFR-onderhandelingen tot doorbraken te komen. Nu Schmidt en Breznjewa op

de punten pariteit en 'common ceiling' elkaar beter zijn gaan begrijpen, mogen we niet uitsluiten dat een MBFR-akkoord er toch nog komt. Als dat lukt moet ook niet uitgesloten worden dat de ontwikkeling naar de vervanging van afschrikingswapens door afschrikingswapens die meer gevechtswapens zijn, alsnog kan worden gekeerd, dat de Duitse bezorgdheid over de politieke betekenis van de Russische militaire macht, waarvan gezegd wordt dat deze thans voldoende is voor het uitvoeren van een verrassingsaanval, afneemt en dat de herenigingsoptie open kan blijven.

Open genoeg om verwezenlijkt te worden?

Ik denk niet dat de Amerikanen de Westduitsers daarvan af zouden kunnen houden als de gelegenheid zich voor zou doen.

Ik verwacht wel dat de Westduitsers door hun toenemende belangenverstrengeling met West-Europa ervan weerhouden zullen worden op aanbiedingen in te gaan die de hoofdstad Berlijn minder bieden dan wat het grote dorp Bonn nu heeft.

Ik maak me daarom weinig zorgen.

Piet Dankert is Tweede Kamerlid voor de PvdA.

NB: het artikel is de nauwelijks aangepaste tekst van een op 23 maart jl. tijdens een Duitsland-conferentie van het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken gehouden inleiding.

NAVO en PvdA beide op weg naar de niet-totale oorlog

Nog steeds staan Oost en West voor een driedelige taak in Europa: voorkomen dat *Duitsland* inzet wordt van een nieuwe *oorlog*, dat het zijn *eenheid* hervindt en dat het een eigen *kernmacht* gaat vormen. Tot dusver is dit allemaal wonderwel gelukt. Geen slachting in ons werelddeel en ook geen atoombom in Duits beheer, wie zou er niet blij om zijn? Dat hereniging is uitgebleven spijt de volken rondom al evenmin. Behalve door nostalgische Duitsers wordt dit hooguit betreurd door zogeheten revisionisten onder de geschiedschrijvers: die willen namelijk per se het Westen verwijten dat het kansen voor opheffing van de deling heeft laten liggen. Maar zo dit al klopt, is het dan niet eerder een verdienste dan een verzuim?

Dus vooral nog een drievoudig succes voor de naoorlogse politiek. Veel profeten in voorbije jaren hebben dit niet voorzien. Toch schijnt er al met al minder grond dan ooit voor vertrouwen in het verdere verloop. Want niet alleen is geen van die drie gevaren intussen geweken: een enkele blunder kan ze weer actueel en acuut maken. Bovendien zijn ze voorlopig afgewend ten koste van twee kwaden tegelijk: een niet aflatende totalitaire greep op de helft van Europa en bovenal een wapenontwikkeling die in een oplopend conflict wel eens weinig meer dan verminkte resten van de mensheid zou kunnen overlaten. Enige verbetering hierin kondigt zich nergens aan.

Het Westen probeert krampachtig, zowel de *geografische asymmetrie* tussen Oost en West als ook het *onvermogen van een open democratie tot bluf* afdoende te compenseren. En wel door zoveel wapensoorten opeen te stapelen dat het einde zoek lijkt: niet-nucleair, tactisch-nucleair, strategisch-nucleair. Dit laatste weer onderverdeeld in anti-civiel, anti-industrieel, anti-militair. En deze drie weer opgesplitst in bommenwerpers, onderzeebootraketten, landraketten. Met nog allerhande nieuws in aantocht, zoals een triade van vliegende bommen, kunstmanen met vreemde stralenbundels en wat al niet.

Die geografische asymmetrie blijft doorgaans verborgen voor al wie bij koude oorlog denkt aan een conflict tussen Amerika en Rusland waar de rest van Europa door zijn ongelukkige ligging toevallig de dupe van is geworden. In een artikel van zeventuizend woorden ziet een Gronings polemoloog (en heus niet de slechtste) kans de koude oorlog te behandelen zonder ook maar een enkele keer West-Duitsland, Frankrijk, Engeland of heel West-Europa als actor of belanghebbende te noemen. Een collega van hem vindt het heel gewoon dat de Sowjet-Unie zich tot eersterangs grootmacht heeft opgewerkt 'want wij waren dat al'. Wij? Bedoeld zal zijn het verre Amerika. Dat maakt wel verschil.¹ Immers de kans dat de twee supermogendheden elkaar rechtstreeks naar de keel vliegen was en is nu juist heel gering: de onderlinge afstand en hun betrekkelijke autarkie geven daar weinig aanleiding toe. Het probleem van de Europese veiligheid draait om de gewichtsverdeling tussen Duitsers en

Russen. En omdat transatlantische lotsverbondenheid in het nucleaire tijdperk niet al te plausibel is, wil men dit tekort met steeds weer nieuwe wapenvindingen goedmaken.

De tweede factor, het onvermogen van een open democratie tot grootspraak, is zo mogelijk nog lastiger aan te zuiveren met nieuwe strijdmiddelen. Volgens *Kissinger* kon het Westen, in de jaren toen enkel grove massavernietigingswapens het nucleaire arsenaal vulden, nog wel imponeren in een crisis, ook toen Amerika al zelf onder schot lag van Russische raketten. Maar nu de techniek de mogelijkheid heeft geopend kernkoppen haarfijn tegen militaire objecten te richten, laat de moraal niet toe aan deze doelkeuze voorbij te gaan.²

Rest de vraag of in Kissingers wereldbeeld het Kremlin in het tijdperk van de *counter-force capability* nog wèl een snoever zou kunnen produceren zoals eertijds Chroestjow, die met regelmaat uitriep: wij zullen onze rakettenvoorsprong niet prijsgeven, wij hebben een bom van honderd megaton, aan ons in een crisis de sterkste maag, we zullen met de Amerikanen doen als met een kat die van de melk heeft gesnoept, bij de staart pakken en met de kop tegen de muur slaan.

Dat iemand in een positie van strategische inferioriteit zijn toevlucht zoekt tot zulke taal is te begrijpen, maar dit wil nog niet zeggen dat zoiets zich in een toestand van pariteit nooit zou kunnen herhalen.

Vanwege de diepe verschillen tussen Oost en West in geografie en besluitvorming weet geen enkele autoriteit aan te geven wat nu eigenlijk de Russen zouden moeten doen of laten om ons gerust te stellen en ons tot een kalmer tempo in de wapenrace te bewegen. Achtereenvolgens heette het een blijk van goede wil als ze Oost-Duitsland loslieten, als ze de toegang tot Berlijn regelden, als ze in Wenen wilden praten over militaire uitdunning aan weerskanten, als ze cijfers over de eigen sterkte produceerden, als ze hun handen van Afrika afhielden en bovenal als ze de mensenrechten in Oost-Europa gingen eerbiedigen, een eis die op termijn zou neerkomen op het losweken van alle volken daar die zich niet spontaan onder Russisch gezag scharen. Het Westen waant zich blijikbaar pas op zijn gemak nadat de Russen op hun eigen grenzen zullen zijn teruggeworpen. Maar tegen die tijd wordt voor Duitslands bureu dan wel een punt hoe ze hereniging moeten beletten.

En nu het spiegelbeeld. Niemand hier ziet hoe we, ook al was de wil aanwezig, de Russen gemoedsrust zouden kunnen bezorgen zonder zelf het beginsel van normale omgang van volk tot volk prijs te geven. Zij achten zich pas veilig nadat West-Duitsland in het isolement zal zijn gedrongen. En wel zo ver dat ze eenzijdig kunnen optreden wanneer het zich zou willen misdragen. Geen schande, maar wel netelig naar twee kanten. Het Westen vraagt zich af wie er straks uitmaakt of van misdragen sprake is. En het Oosten welk argument moet dienen om blijvend hereniging te weigeren aan een tegen die tijd heel bedeesd West-Duitsland.

Als gezegd is het driedig succes voor de naoorlogse politiek nog lang niet verzekerd, zelfs even afgezien van de schrikbarende nevenverschijnselen.

Dreigende Derde Wereldoorlog

Nu zegt mijn gevoel, daarin bijgevalen door mijn verstand, dat de kansen op een Derde Wereldoorlog enorm zouden stijgen indien West-Duitsland

zich reële kansen ging scheppen voor hereniging of voor een eigen kernmacht.

Snijdt dit hout, dan is vooral tegenspel geboden tegen aanzetten in die twee richtingen. Ruimte voor hereniging ontstaat zodra Rusland aanstalten zou maken als factor in Midden-Europa te verdwijnen; die kernmacht komt in zicht zodra Amerika dit deed. Finlandisering zou vroeg of laat op het een of het ander kunnen uitlopen. Een derde, in de wapenontwikkeling zelf gelegen bedreiging voor de vrede komt verderop aan de orde.

Dat de Russen goedschiks naar de achtergrond verdwijnen, zie ik niet gebeuren. Ofwel er breekt een opstand uit in de DDR met onbekookt Westduits ingrijpen: dus volop oorlog. Ofwel de Russen blijven, ook al zou Wehner bereid worden gevonden voortaan geen enkele raket of radionieuwsuitzending meer vanuit West-Europa oostwaarts te richten. Het communistisch gemenebest moet wel geheel tot de bedelstaf vervallen of ideologisch desintegreren wil hier verandering in komen. Van een spontaan vertrek is dan geen sprake, eerder nog van een wanhoopsvlucht vooruit.

Bovendien beseft de Sowjet-Unie dat ze gevaarlijk spel bedrijft als ze bij Wehner en de zijnen valse hoop wekt. Hooguit kan ze daarmee bereiken dat de militaire besluitvorming in het Westen een paar jaar wordt vertraagd (volgens Kissinger zal de Sowjet-Unie in de periode 1982-'87 haar strategische en expeditieaire superioriteit laten gevoelen, en op zich zou een verlamming van de NAVO in de eerstkomende jaren haar in die gedachtengang niet slecht uitkomen). Maar vroeg of laat ontdekt toch de stroming Wehner dat ze een illusie heeft nagejaagd en niemand durft eraan te denken hoe zo'n frustratie zich dan zal ontladen. Gelukkig lijkt de Russische politiek er in de regel op uit de gevoelens in Bonn net niet te ver te tarten en bruskeren. Voorlopig althans acht ze een Duitse radeloosheid niet in haar belang.

Maar die paniek zal, ongeacht de mate van Russische voorzichtigheid, toch uitbreken en haar werk doen als Amerika de indruk vestigt in nucleair opzicht hier de aftocht te willen blazen.

Zal West-Europa, wanneer het ooit tot een massale intimidatiepoging vanuit het Oosten komt, aan zijn eigen lot worden overgelaten? *Piet Dankert* beweert keer op keer dat we hier niet langer onder de Amerikaanse atoombom zitten. Heeft hij daarin gelijk? Waar komt het nu precies op aan? Niet op de vraag wat de Amerikaanse president ooit zou kunnen besluiten, gesteld al dat deze tevoren voor zichzelf en zijn opvolgers zou kunnen instaan. Wel op de vraag of Moskou hier luchthartig over is en of het er volgens Bonn niet te licht aan tilt. Het is waar: Rusland kan er, omringd als het is door bases, onderzeebootraketten en nucleaire vliegkampschepen, onmogelijk gerust op zijn dat een eventueel gewapend conflict met het Westen conventioneel zal blijven zolang het Moskou belieft. Aan die strategische spanningsrelatie in tijd van crisis en oorlog vermag zelfs de grootste losbol zich niet te onttrekken. Maar dit sluit nog niet uit dat het Kremlin de band tussen Amerikanen en Westduitsers ooit zou willen testen door de politieke druk op te schroeven: de zogenaamde zenuwenoorlog. Dankerts fractiegenoot *Klaas de Vries* stelt zich op het standpunt dat, zolang maar de Amerikanen meer dan formidabel kunnen uithalen tegen de Sowjet Unie, over de geloofwaardigheid ervan voor de veiligheid van West-Europa zo min mogelijk moet worden gepraat.³ Zeker niet de slechtste raad, te meer nu hij die onderbouwt met de opmerking dat bij

onze wapenkeuze politieke aanschouwelijkheid en militaire onkwetsbaarheid, als twee stabiliteitsvereisten, nauwelijks te verenigen zijn. Het zoeken is naar 'zichtbare onzichtbare' systemen, citeert hij uit Amerikaanse bron. Of zoals Dankert het al eens uitdrukte: het probleem met de West-Europeanen is, dat ze alles voor hun neus willen zien staan. En de splinternieuwe raketten die de Russen tegen West-Europa richten? Er is ook hier iets te zeggen voor de opvatting van De Vries: liever negeren dan compenseren. Met het toevoegen van wapensoorten moeten we ooit weer van ophouden weten. Amerikaanse onderzeeërs opererend vanuit Britse havens hebben dubbel en dwars genoeg raketten aan boord. Invoering van een tegenhanger voor de Russische aanwinst – of onderhandelen met die invoering als stok achter de deur – roept vrijwel onvermijdelijk het beeld op van een aparte balans van al datgene wat *in* West-Europa en wat *tegen* West-Europa staat opgesteld: daarmee dreigt alvast op papier het beeld van een kernoorlog in dit werelddeel ontkoppeld te raken van de strategische laatste waarschuwing. Er is natuurlijk wel iets tegen in te brengen. Want voltrekt zich niet juist in de ogen van de Sowjet-Unie de ont koppeling indien zij ongehinderd een vermogen mag ontwikkelen om het Westen vliegbases die nu van deze binding het toonbeeld zijn uit handen te slaan. Op zichzelf is dit argument nog niet afdoende. Want Moskou weet, zo het al het potentiël van de Amerikanen in Schotland zou willen uitschakelen, dat Groot-Brittannië dan altijd nog eigen kernraketten op onderzeeërs heeft die juist in zo'n geval nationaal mogen worden ingezet.

Atoomoorlog door misrekening

We komen hier niet uit tenzij we de zaak zo aanstonds nog wat fundamentele stellen. Intussen zal iedereen, van atoompacifist tot atoomterrorist, het er over eens zijn dat de slechtst denkbare situatie die is waar nucleaire dreigementen worden getrotseerd simpelweg omdat er ten onrechte geen geloof aan wordt gehecht. Een atoomoorlog door misrekening doemt op als Dankert zich vergist (we schuilen dus nog wel onder een paraplu), maar de Russen dat niet beseffen. Daarnet kondigde ik aan naast een aanzet tot Duitse hereniging of tot een Duitse kernmacht nog een derde bron van oorlogsgevaar te willen onderscheiden: de wapenontwikkeling. Die volgt niet vanzelf uit de leer van het angstevenwicht. Wat betekent nucleaire afschrikking? Vele miljoenen vreedzame burgers worden, terwijl civiele slachtoffers volgens het oorlogsrecht alleen onbedoeld zouden mogen vallen, gegijzeld en staan borg voor het goede gedrag van hun niet eens altijd zelf uitgekozen leiders. Hiervoor echter hebben we genoeg aan een paar nucleair bewapende onderzeeërs temidden van een ruim aantal onbemande boten van dezelfde soort die voor de Russische opsporingsmiddelen als lokeend dienen. Maar door de macht van de gewoonte en van de techniek, versterkt door de vrees hoon te oogsten als papieren tijger, werkt men eindeloos aan nieuwe kernwapens. Deze lijken een eindweegs tegemoet te komen aan de ethiek naarmate ze minder voor massavernietiging zijn ontworpen. Maar het blijven kernwapens en ze vertonen vergeleken bij hun ruwere voorlopers nog drie andere riskante aspecten. Ze dwingen minder behoedzaamheid af doordat zelfs de kernoorlog overkomelijk kan gaan toeschijnen. Ze vervagen de drempel tussen conventioneel en nucleair. En het idee kan opkomen om deze wapens niet slechts te

gebruiken voor *deterrence* (bij wijze van waarschuwing aan de ander om iets achterwege te laten) waar ook voor *compellence* (om een ander te sommeren iets te doen of te dulden). In de ondoorzichtige verhoudingen die dan ontstaan, is een noodlottige wisselwerking tussen angst en roekeloosheid op termijn onontkoombaar.

Kissinger zegt, zowel moreel als geopolitiek slecht te kunnen verantwoordend dat de counter-force optie, die zich ging aftekenen naargelang de precisie van de raketten toenam, niet te baat zou worden genomen. Hier gaan moraal en de behoefte om geopolitiek uit de voeten te kunnen samen, maar de wapenbeheersing schiet er bij in. Uitpuilende arsenalen moeten verhullen dat het Amerikaanse beslissingscentrum niet langer uitgaat van de gelding van het evenwicht van de angst. In feite komt het er weldra op neer dat miljoenen zijn gegijzeld maar zonder dat de dreiging zich nog egalitair uitstrekt tot de eliten zelf. In wapentechniek, krijgskunde en politiek is dan weer de beurt aan het eeuwige kat-en-muis spel van voor de uitvinding van de atoombom, zonder direct zicht op de totale ondergang maar ook zonder aanwijsbaar obstakel op de weg daar naar toe.

Als we de tegenwoordige lijnen doortrekken komen we met wat bedoeld was als Europese veiligheid uit bij het tegendeel. Ofwel bij een algemeen erkende notie van de regionale kernoorlog, waarbij de begrippen verdediging, afschrikking en afpersing hopeloos in elkaar gaan vloeien. Ofwel, wanneer de Amerikaanse nucleaire rol in Europa allengs zakt beneden die van het Franse kernwapen bij een Europese tussenfase naar een Westduitse kernmacht. Ofwel bij de ontgoocheling na een vergeefse Duitse knieval voor de Sowjet-Unie terwille van herstel van de nationale eenheid.

Een Europese kernmacht blijft voor mij institutioneel, militair en politiek een onding, hoogstens goed als camouflage voor een Westduitse aanzet tot een eigen kernmacht. Er resten weinig alternatieven. Ik herhaal dat West-Europa, zo het al niet afstamt van de aanstichters van de koude oorlog toch van de aanvang af daarin partij is geweest en niet alleen maar dupe. Maar het is nu de *counter-force* strategie met de bijgedachte aan een regionale kernoorlog die ons gaat dringen in de rol van willoos object. Rijst er teveel twijfel aan de koppeling tussen het Europese en het intercontinentale niveau dan breekt het moment aan voor drastische conclusies. Er zijn op het eerste gezicht vier wegen om te ontsnappen aan de ergst denkbare mogelijkheid, te weten een wederzijdse dreiging die de SU en VS zonder al te veel kleerscheuren denken door te komen maar die onze hoek van de wereld met een vroegtijdig einde confronteert. Wanneer we even het onderscheid in het oog vatten tussen slagveldwapens en escalatiewapens dan dienen zich vier denkrichtingen aan, al naargelang het accent valt op de atoombrem of op de drempel van daar naar de massavernietiging. Men kan weer alles zetten op middelen voor verlamme *afschrikking*. Of juist mikken op de hanteerbare kernwapens met *schadebeperking* maar zonder escalatiedreigement. Of geen van beide aanvaarden. Of allebei. De waarschuwing dat een Russische kernaanval op de levensaders van West-Europa zal worden vergolden in het hart van de Russische samenleving is iets waar de Amerikanen niet meer voor lijken te vinden. Daarmee valt al de eerste mogelijkheid af. De vierde ondergaat een zelfde lot, wanneer we bedenken dat zodoende een conventioneel conflict kan oplopen tot de totale uitroeiing zonder dat aan beide zijden nog de vele treden van de escalatietrap uit elkaar kunnen worden gehouden.

Blijft als voorlaatste over wat door *Von Meyenfeldt* is verdedigd, namelijk wel meegaan met het verder aanpunten van nucleaire gevechtswapens maar de escalatie afzweren.⁴ Overigens ondergraaft hij zelf dit standpunt door die escalatie toch ook weer niet helemaal te willen uitsluiten. Bovendien valt nog te bezien of er na een krachtmeting met selectieve kernwapens voor het slagveld zo veel van de bevolkingscentra zou overblijven. Omdat de krijgskansen en frontlijnen toch weer even wisselvallig worden als in de klassieke oorlog, kan het gebeuren dat noch van de schadebeperking noch van de afschrikking veel terecht komt. En tenslotte is er de roep om alle kernwapens alvast aan kant te doen of (wat in dit verband op hetzelfde neerkomt) te beloven onder geen enkele omstandigheid met het gebruik ervan te beginnen. Deze keer moet ik daar kort over zijn. Van voorstanders is nog nooit gehoord welke voorzieningen (wapenopbouw of wapenbeheersing) nodig zijn om te zorgen dat een en ander niet gewoon uitdraait op een terugkeer naar de tijden van voor het kernwapen.⁵ Toch lijken die me niet ongewijzigd voor herhaling vatbaar. Wel hebben die getoond dat overmoed, krijgsromantiek, de gedachte dat wapengeweld ook in Europa functioneel kan zijn heus niet vanzelf afsterven. En als er weer oorlog uitbreekt dan is het altijd mogelijk dat het atoomwapen halverwege alsnog van elders opduikt, zij het niet om te voorkomen maar om te beslechten.

Kosten en baten

Heerst stabiliteit niet spontaan dan berust ze op een afweging van kosten en baten. Afschrikking betekent het hoog opjagen van *andermans kosten*. Klassieke verdediging vooral het drukken van *eigen kosten* en van *andermans baten*. Nu hebben we voorheen ook al ondervonden dat, in politiek niet uitgekristalliseerde verhoudingen zoals de Duitse kwestie, een zogenaamd conventioneel evenwicht te weinig tegen een stootje bestand is. Dan blijken de kniekers niet keurig op een schaal tegen elkander te blijven liggen maar rollen ze over een platte glasplaat alle kanten heen. Helaas is zo'n toestand verre van immuun voor wilde speculaties over gevechtswaarde en verrassingselement, en over paraatheid, besluitvaardigheid en loyaliteit in het andere kamp.

Wie waagt die wint. Een houding van eerst het kernwapen weg en dan zien we wel weer verder wordt ten onrechte als moreel aangeprezen. Wat we tegen die tijd zien kan lelijk tegenvallen. Ons land zuiveren van nucleaire middelen? Alle respect voor wie geen andere uitweg ziet. Maar geen respect voor wie de mensen wil wijsmaken dat zoiets de start kan worden voor een verderreikend actieprogramma. Ons leger buiten de atoomstrategie? Dan worden we voortaan uit de voorste lijn geweerd. We komen als profiteurs te boek of worden op z'n best vergeten. En zelfs al trokken we welwillende belangstelling dan slaat die in haar tegendeel om zodra men merkt dat we nergens een blauwdruk voor iets beters hebben. Hoezo van later zorg? Behalve medeplichtigheid aan de kernwapenstrategie is het ook de moeite waard de ergste conventionele krachtmeting aller tijden te ontlopen, een treffen dat dan altijd nog kan ontaarden in een nucleaire oorlog. De Amerikanen weg met hun atoomladingen? Dan wordt wel de Franse *force de frappe* prominenter, vooral als de legerstaf en de kamermeerderheid in Parijs hun zin doordrijven en van hun kant het neutronenwapen invoeren. Valkuilen te over.

Wat zien we nu per saldo? Elke wapenopbouw die niet de leefomgeving

van de eliten zelf bedreigt is hachelijk. Toch koerst de kernstrategie op de regionale oorlog aan. Elk conventioneel evenwicht bleek wankel. Door wapentechniek en bevolkingsdichtheid en kwetsbaarheid van de samenleving komt nu frontaal wapengeweld in zijn directe gevolgen wellicht overeen met zo'n regionale kernoorlog. Het pleit althans voor het atoomwapen dat het dit aspect blijkbaar zo effectief aan het oog heeft kunnen onttrekken. We kunnen geen kant meer op of we stuiten op een stijgend risico van de niet-totale catastrofe.

Op den duur kunnen we niet volstaan met te vertrouwen dat, wat de Amerikanen ook zeggen of doen, de premie op voorzichtigheid altijd wel groot genoeg zal blijven. Wie de zaak ook nu nog blauw blauw wil laten moet al wel voor zichzelf een grens trekken. Bij De Vries heb ik die tot dusver niet aangetroffen. We komen er evenmin door, zoals Dankert, genoeg te nemen met raketten die staan gericht op de Polen, in de hoop dat het Kremlin hier onder alle omstandigheden voldoende van onder de indruk blijft. Daar komt bij dat, indien we de mogendheid die aan de touwtjes trekt buiten schot willen laten vanwege haar nucleaire status, we bezig zijn de rol van het kernwapen te accentueren in plaats van terug te dringen. Al even zorgelijk is het wanneer men in Moskou gaat denken dat de weerbaarheid hier hoe dan ook een aflopende zaak is. Op de huidige situatie past Den Uyls uitspraak aan het slot van het jongste partijcongres: 'We willen toe naar een betere wereld, maar intussen moeten we tot de bodem van ons kunnen om verval tegen te gaan'.

Conclusie?

We vonden drie hoofdgevaren voor de vrede in Europa: Duitse hereniging, een Duitse kernmacht en een wapenontwikkeling naar de niet-totale oorlog. De wapenrace wordt aangeblazen door geopolitieke asymmetrie en door het onvermogen van de open democratie tot bluf. De Russen kunnen zich noch door economische, noch door ideële, noch door wapentechnische daden van Westelijke zijde laten verdrijven uit het hart van ons werelddeel. In geval van een *roll-back* zou trouwens het Westen geen argument meer hebben om Duitse hereniging te weigeren en in geval van finlandisering geldt dit voor het Oosten. Een zenuwenoorlog vanuit Moskou of een nucleaire aftocht van de Amerikanen zou de Westduitsers aansporen tot ontwikkeling van een eigen kernmacht. De Sowjet-Unie durft geen oorlog te riskeren, gezien de strategische spanningsrelatie met Amerika. Maar met drukmiddelen tegenover West-Europa kan ze hopen een breukvlak in de Atlantische schakel aan het licht te brengen. Het 'wij zij een grootmacht' zal hier dan niet meer worden gehoord.

Het is nu juist de *counter force capability* die onvermoede pressiemogelijkheden binnen bereik zal gaan brengen. Dit effect kan uitgaan van de Russische SS 20, al laat dat wapen zich ook verklaren als een antwoord op de sterk verhoogde Amerikaanse trefzekerheid, die op haar beurt immers het Warschau Pact confronteert met een kans op *compellence* in plaats van louter *deterrence*. Bepierking tot nucleaire gevechtswapens of juist tot escalatiewapens biedt geen oplossing. We mogen de zaken evenmin blauw blauw laten of onze gijzelaars voor goed gedrag van de Russische leiders enkel kiezen in Polen. Loopt de NAVO vast omdat ze het evenwicht van de angst aanhangt of omdat ze daarentegen dit de rug toekeert? Daarop zoekt men vergeefs het

antwoord in een congresuitspraak gegoten in de vorm van een onberijmd strijdlied.

Zonder nucleaire afschrikking is het bondgenootschap alleen nog een zeepbel. Nu wil de ironie dat die afschrikking aan kracht zou winnen als de Amerikanen driekwart van het kernarsenaal zouden schrappen. De exorbitante aantallen wapens en wapensoorten verraden een politieke zwakte die Europa dreigt te plaatsen buiten het evenwicht van de angst. De wonderbaarlijkse precisie van de raketten had kunnen dienen om bij uitstek de aanstichters van de oorlog in hun burelen en bunkers te achtervolgen: eindelijk de democratisering van het krijgsbedrijf. Maar aanhangers en bestrijders van de kernwapenstrategie weten niet beter te doen dan de gevaren weer daar te leggen waar ze in alle eeuwen bij voorkeur terecht kwamen, ver bij de elite vandaan. De prikkel om haast te maken met wapenbeheersing zal er niet groter op worden.

De vergissing van het Westen is dat het telkens meent de tijd in eigen voordeel te zien werken. Dat mag voor Amerika gelden, maar voor ons gaat het niet op.

Sam Rozemond is adjunct-directeur van het NIVV.

Noten

- 1 Achtereenvolgens zijn bedoeld 'De koude oorlog' van J. W. Nobel in *Intermediair* van 16 februari 1979 en een uitspraak van Ben ter Veer voor de NOS-radio op 4 mei 1979.
- 2 Henry Kissinger in *The Economist* van 3 februari 1979.
- 3 Zie 'Salt II en de kernwapendiscussie' van Klaas de Vries in *Haagse Post* van 14 april 1979.
- 4 Zie generaal-majoor M. H. Von Meijenfeldt (tot voor kort ook voorzitter van het Interkerkelijk Vredesberaad) in *Mars in Cathedra* van april 1979 (nr. 41).
- 5 In dit verband kan men zich afvragen of een uitwisseling van *no first use*-verklaringen te combineren zou zijn met de door Col. Jonathan Alford in *Adelphi-paper* 149 van het International Institute for Strategic Studies opgesomde *confidende building measures*.

Michel Korzec/Bart Tromp

Op mensenrechten mag niet bezuinigd worden

De WBS is een werkgroep rijk die zich buigt over het probleem van de mensenrechten, in samenhang met de buitenlandse politiek. Voor deze werkgroep schreven Tromp en Korzec een bijdrage die we hieronder afdrukken. In de toekomst zal in SenD nader op deze problematiek teruggekomen worden.

Wat is het belang van een discussie over mensenrechten binnen de PvdA? Er is de laatste jaren vaak opgemerkt dat het beleid van de partij op het punt van die mensenrechten lacunes en inconsequenties zou vertonen. Een duidelijk beleid op dit gebied zou aan deze onbevredigende toestand een einde maken.

Erg waarschijnlijk is het niet, want binnen een democratische partij zal elk beleid, hoe duidelijk ook aanleiding geven tot meningsverschillen. De gedachte dat deze meningsverschillen zelfs maar op een deelgebied van de partij-activiteiten zoals het beleid t.o.v. de mensenrechten in het buitenland zouden kunnen worden vermeden door enkele voortreffelijke richtlijnen is een illusie. Dit betekent niet dat het onmogelijk zou zijn om sommige vruchteloze debatten te vermijden (als wij dat dachten dan schreven we dit stuk niet). Maar de gedachte dat alle tegenstellingen die deze wereld rijk is – Palestijnen versus Israëlis, Chinezen en Russen, Hollandse vissers en Engelse vissers, bewoners van villa miseria's en de latifundia-eigenaren, wetenschappelijke medewerkers in vaste dienst versus wetenschappelijke ambtenaren in tijdelijke dienst aan de Nederlandse Universiteiten, mannen en vrouwen, gastarbeiders en de bewoners van de Apollolaan, Sonja van der Gaast en Maarten van Traa – onder één enkele noemer te brengen zouden zijn, zodat we bij elk conflict uit het verleden, heden en toekomst zonder overbodig debat of kennis van zaken precies zouden kunnen vaststellen welke zijde in het conflict met 'het socialisme' samenvalt en dus onze steun verdient, deze gedachte alleen al, maakt enige redelijke discussie onmogelijk, en dit niet alleen maar als er mensenrechten in het geding zijn.

Een beschouwing over mensenrechten in een discussie tussen socialisten moet daarom allereerst beginnen met de vaststelling dat, ondanks de in de laatste jaren grote toename van belangstelling voor het begrip mensenrechten, het onderwerp van de discussie verre van nieuw is. Het gaat hier om een nieuwe botsing van meningen in het debat over socialisme en democratie. Nauwkeuriger gesteld: Zijn socialisme en democratie onder alle omstandigheden met elkaar te verenigen? Nog preciezer gesteld: zijn de sociale en economische 'mensenrechten' die sinds de 19de eeuw traditioneel tot de socialistische ideologie behoren altijd compatibel met 'klassieke' vrijheden (vrijheid van meningsuiting, drukpers, waarborgen tegen willekeur en vrijheidsberoving, recht op een mening die afwijkt van hetgeen door machthebbers, door cultuur, door

een 'zwijgende meerderheid' of zelfs door de wet is voorgeschreven). De hiervoor genoemde 'klassieke' vrijheden behoorden alle tot dat deel van de liberale politieke ideologie (een ideologie die toen niet zozeer werd geprofileerd door de tegenstelling tot het socialisme maar door de strijd tegen de conservatieve ideologie en absolutistische regeervormen), dat door de opkomende socialistische beweging werd overgenomen en zelfs uitgebreid met een aantal extra vrijheden; vrijheid van vakvereniging, algemeen kiesrecht. Al deze vrijheden en rechten moesten in de toekomstige socialistische orde niet alleen maar gehandhaafd worden maar uitgebreid. Vele van deze rechten zouden dan ook alleen maar daadwerkelijk uitgeoefend kunnen worden omdat het socialisme pas goed een ieder de materiële voorwaarden voor de uitoefening van die rechten zou geven. De gedachte dat die sociale (gelijkheid) en economische (welvaart en sociale voorzieningen) mensenrechten, die tot de socialistische ideologie behoren, geen uitbreiding van de 'klassieke' mensenrechten met zich zouden meebrengen maar juist een inkrimping van die rechten nodig zouden maken, is pas in de 20ste eeuw populair geworden. Aan de ene kant heb je daarbij de woordvoerders van de communistische bewegingen die de afschaffing van 'formele', 'burgerlijke' mensenrechten in communistische landen met instemming beschrijven of die afschaffing als een 'historische noodzaak' verdedigen. Zij verwijzen daarbij graag naar het feit dat *Marx* twee keer in zijn werk de term 'de dictatuur van het proletariaat' had gebruikt (en reageren daarbij nogal onaangenaam indien men ze er aan herinnert dat de twee opmerkingen een nogal terloops en zeker niet een eenduidig karakter hebben; toen *Kautsky* dit in 1918 opmerkte, kreeg hij van *Lenin* een antwoord waarbij een zelfs voor deze laatste denker ongebruikelijke hoeveelheid gescheld gepaard ging met een opmerkelijke afwezigheid van redelijke argumenten.

Dwang en rechtvaardigheid

De gedachte dat voor de vestiging en handhaving van het socialisme een bezuiniging op de 'klassieke vrijheden' onvermijdelijk en wenselijk is, moge dan vooral binnen de socialistische bewegingen van de twintigste eeuw opgang hebben gemaakt, in iets andere vorm is de gedachte al veel ouder. De opvatting dat een rechtvaardige maatschappij noodzakelijkerwijze met dwang bereikt en gehandhaafd kan worden vinden wij al bij *Plato*. Zijn ideaalstaat Magnesia kent bijvoorbeeld kleine inkomensverschillen (4: 1), een gegarandeerd bestaansminimum en een reeks voorschriften en verboden op het doen en laten van zijn burgers waarvoor de term totalitair beslist niet te sterk is: marsmuziek als het enig toegestane muzieksoort, gesloten grenzen voor eigen bewoners als voor 'buitenlanders' zonder nut voor Magnesia, voorgeschreven tijden voor de paringsdaad, enz.

Grachus Baboeuf die door de 'vaderen' van het marxisme als 'de eerste communist' wordt beschreven, wordt dan ook in de grote Sowjet-encyclopedie vooral geprezen als degene die op de noodzaak van de revolutionaire dictatuur heeft gewezen. Een van de weinig concrete beleidsplannen die Baboeuf als functionaris van de revolutionaire Franse republiek heeft voorgesteld (voordat hij wegens het verdelen van geconfiscieerd landbezit onder zijn politieke vrienden werd veroordeeld), was het verbieden van de frivole prerevolutionaire toneelstukken van o.a.

Molière en het voorstel om het repertoire aan te vullen met toneelstukken van een stichtelijk revolutionair karakter.

De gedachte dat een bezuiniging op 'klassieke vrijheden' de invoering van het socialisme zou bevorderen is in het werk van Marx echter volstrekt afwezig. Daar waar deze denker spreekt over de 'dictatuur' of 'terreur' in positieve zin, bedoelt hij een tijdelijk ontnemen van de burgerrechten aan een zeer beperkte sociale laag van bezitters en onderdrukkers. Dit is ook de officiële interpretatie die in China en Rusland aan de term 'de dictatuur van het proletariaat' wordt gegeven. Deze dictatuur zou slechts gericht zijn tegen een minderheid, terwijl de 'werkende massa's' alle klassieke vrijheden wettelijk mogen genieten plus nog een aantal vrijheden meer (zoals het recht om te staken in de nieuwste grondwet van de Chinese Volksrepubliek). Dat de praktijk anders is, moge genoegzaam bekend worden verondersteld. Op dit punt is het alleen maar van belang om op te merken dat in de officiële ideologie van communistische landen slechts bij uitzondering de gedachte gevonden kan worden dat een beperking en niet een uitbreiding van mensenrechten een van de doelen van het socialisme zou vormen. Indien bijvoorbeeld – om maar een dwarsstraat te noemen – partijgenoot *Reckman* zich in volle ernst afvraagt of de vrijheid van meningsuiting ten opzichte van het socialisme niet als een verworvenheid van een lagere orde moet gelden dan spreekt deze partijgenoot, in weerwil van een populaire opvatting niet vanuit een marxistisch-leninistische ideologie, maar meer vanuit zijn eigen originele visie op het socialisme.

Laten we op dit punt aangekomen iets vaststellen dat nogal banaal klinkt: dwang dient om mensen tot iets te dwingen. Tot iets waar ze anders geen zin in zouden hebben. Nu zijn er een aantal zaken waar mensen zin in hebben die (naar die mensen zelf beseffen) nagelaten dienen te worden: rijden onder invloed, knoeien in een aangifteformulier van de belastingen, een partijgenoot proberen de mond te snoeren door te verklaren dat het niet uitgesloten is dat de partijgenoot in kwestie voor de KGB of de CIA werkt enz. Maar volgt hieruit dat om het socialisme te bereiken eveneens een systeem van betreuenswaardige maar noodzakelijke dwang in het leven moet worden geroepen?

Deze vraag blijkt bij nadere beschouwing niet zo moeilijk te beantwoorden. Ten eerste zijn namelijk de 'klassieke vrijheden' zoals omschreven in de Verklaring van de Rechten van de Mens aldaar zodanig gedefinieerd dat zij niet gebruikt mogen worden ter beperking van vrijheid van anderen (deze laatste beperking is inherent aan de vrijheid om misdaad te plegen). Ten tweede blijkt het na enig nadenken moeilijk zo niet onmogelijk om met een enkel voorbeeld van een situatie voor de dag te komen waarbij een flinke beperking van de 'klassieke vrijheden' op eenduidige wijze tot grotere sociale rechtvaardigheid heeft bijgedragen. Veel makkelijker is het daarentegen om voorbeelden te geven van situaties waarin een bezuiniging op 'mensenrechten' diende om het voortzetten of het vestigen van ongelijkheid, monopolisering van de macht, uitbuiting en onderdrukking mogelijk te maken. Deze waarheden lijken banaal, evident en tot op het bot afgekloven in het lange slijtagedeбат over socialisme en democratie. Laten we daarom hier een illustratie opvoeren die op vele verrassend zal overkomen.

De Chinese massalijn

Een van de redenen waarom de Chinese Volksrepubliek op vele linkse

intellectuelen in het Westen een grote aantrekkingskracht heeft uitgeoefend, was de aldaar geprolongeerde 'massalijn'. Deze lijn werd geresumeerd in de leuze 'dien het volk' en betekende in concreto dat intellectuelen zich bij het uitoefenen van hun ambacht op het punt van de vrijheid van meningsuiting beperkingen moesten opleggen, omdat hun vrijheid in botsing kwam met het belang van de massa's. Deze gedachte werd door Mau tse tung vastgelegd in zijn speech uit 1942 genaamd *Toespraak op het Jennan Forum over Kunst en Literatuur*. Deze voordracht werd in China en daarbuiten wellicht miljoenen keren aangehaald als het ging om te bewijzen dat hoe jammer dit moge zijn, de luxe van de meningsvrijheid slechts een handjevol intellectuelen ten goede komt, die bovendien altijd geneigd zijn om deze vrijheid te misbruiken en dat het dus goed is als de voorhoede van de 'brede volksmassa's' verpersoonlijkt door de leider van die voorhoede er voor zorgt dat intellectuelen het volk blijven dienen en niet hun eigen onbeduidende of zelfs schadelijke culturele hobby's najagen. Deze populaire voorstelling is echter een volstrekte foutieve weergave van het toen gevoerde debat.

De discussie in Jennan in 1942 ging niet zozeer tussen een groepje intellectuelen die hun deelbelang verdedigden enerzijds en de revolutionaire leider die het volksbelang op het oog had anderzijds, maar tussen twee groepen intellectuelen waarbij de groep die tenslotte wegens vermeend elitair karakter werd veroordeeld in feite mede was aangeklaagd omdat die in de discussie de volgende zaken aan de orde hadden gesteld: inkomensverschillen tussen verschillende sociale groepen, speciale privileges voor de partij- en leger-elite, ongelijke distributie van voedsel en kleding, ongelijke positie en ongelijke rechten tussen mannen en vrouwen, enz. Schrijvers als *Wang shih wei* en *Ting Ling* eisten vrijheid van meningsuiting onder andere om hun opvatting uit te dragen dat deze door de partij ingevoerde of getolereerde vormen van ongelijkheid en onrechtvaardigheid in strijd waren met de emancipatorische inhoud van het socialisme. *Mau tse tung* besteedde aan deze kritiek in zijn toespraak geen woord maar gaf uitgebreide aanwijzingen hoe afwijkende opvattingen 'gecorrigeerd en gerectificeerd' dienden te worden. Hetgeen geschiedde: *Wang shih wei* werd in 1947 geëxecuteerd, *Ting Ling* verdween (na een tijd lang haar opvattingen te hebben afgezworen) in 1957 naar de dwangarbeidskampen van Heilongjiang, waaruit ze volgens recente berichten pas begin 1978 zou zijn vrijgelaten.

Het vorenstaande is een illustratie van het feit dat het verband tussen 'klassieke mensenrechten' en sociale rechtvaardigheid vaak volstrekt tegengesteld is aan datgene wat de critici van de 'formele', 'burgerlijke' democratie geloven. Een bewijs dat er geen tegenspraak is tussen 'klassieke vrijheden' en sociaal-economische vrijheden is hiermee nog niet gegeven. In het algemeen zou zo'n bewijs namelijk neer moeten komen op de weerlegging van de these dat een beperking en niet een uitbreiding van 'klassieke mensenrechten' de realisering van 'socialistische mensenrechten' zou bespoedigen. Deze bewering is om twee redenen onweerlegbaar: omdat daarin niet zozeer een logische postulaat als een politieke wens naar voren wordt gebracht, terwijl wensen i.t.t. beweringen onweerlegbaar zijn, en ten tweede, omdat de verdedigers van zo'n these, altijd verzuimen om aan te geven wat zij zich precies bij deze 'socialistische' rechten voorstellen die voorrang boven andere mensenrechten zouden moeten krijgen (indien we de reeks:

afschaffing van het kapitalisme – alle macht aan de basis – directe participatie van allen in het politieke proces – niet direct als zo'n preciese beschrijving willen aanvaarden. Al is een weerlegging van de 'beperkingsthese' niet mogelijk, men kan wel de beperkingen van zo'n these, zoals hierboven geschetst, in kaart brengen.

Het debat over mensenrechten, democratie en socialisme wordt vaak bemoeilijkt doordat binnen de socialistische beweging de uiteenzettingen over de rol van de staat veelal worden gedomineerd door een opsomming van datgene wat die staat zou moeten *doen*. In dat kader worden gedachten dat een staat ter realisering van socialistische doeleinden ook een aantal zaken zou moeten *laten* (indien we tenminste geloven dat een socialistische maatschappij door *democratiseringsproces* van de huidige maatschappij wordt verwerkelijkt) als liberaal bekritiseerd. In het verlengde van die kritiek ligt de opvatting dat zaken als representatieve democratie, vrijheid van meningsuiting, scheiding van wetgevende, rechtsprekende en uitvoerende macht in een toekomstige socialistische maatschappij onnodig zouden zijn, omdat die instituties waarborgen vormen tegen machtsmisbruik en onderdrukking. Ook deze variant van de 'beperkingsthese' is onweerlegbaar omdat het daarin opgevoerde socialisme met veel liefde maar weinig aandacht voor het concrete detail wordt geschilderd.

Laten we daarom de discussie over 'de-noodzakelijke-beperking-van-de-mensenrechten-terwille-van-iets-hogere' beperken tot een vraag die in de internationale betrekkingen tegenwoordig een grote rol speelt: hebben de mensenrechten een universele betekenis of dienen zij gedefinieerd te worden door de regeringen van de afzonderlijke nationale staten waarop zij in het Handvest van de Verenigde Naties van toepassing zijn? Reeds bij de opstelling van de 'Verklaring van de Rechten van de Mens' dertig jaar geleden, bleek een minderheid van de toenmalige leden van de Verenigde Naties geporteerd voor een tekst waarbij die mensenrechten en de uitoefening ervan aan nationale restricties onderworpen zouden worden. De argumenten uit dat debat, waarbij de Sowjet-Unie en haar bondgenoten zich tenslotte neerlegden bij de oorspronkelijk ingediende versie van de 'Verklaring van de Rechten van de Mens', keren in meer of minder doordachte wijze terug in de huidige discussies. Als voornaamste redenen die zouden pleiten tegen de universaliteit van het begrip mensenrechten worden, toen en nu, aangevoerd:

- 1 Het feit dat Rechten van de Mens het produkt zouden zijn van een bepaalde historische ontwikkeling in een beperkt deel van de wereld, nl. in West-Europa en Amerika.
- 2 Het feit dat in het Westen het begrip mensenrechten vooral zou verwijzen naar vrijheid terwijl men in het Oosten bij die rechten vooral aan gelijkheid zou denken.
- 3 Het feit dat mensen in andere delen van de wereld geen enkele behoefte zouden hebben aan individuele vrijheden zoals wij die voorstaan. Hoe zinnig en zelfs onweerlegbaar deze drie argumenten op het eerste gezicht lijken, zo misleidend en onjuist blijken ze te zijn wanneer we ze aan zelfs maar een oppervlakkig onderzoek onderwerpen.

Het argument van de oorsprong

De mensenrechten zijn ontegenzeggelijk een produkt van de *burgerlijke* maatschappij, een maatschappijvorm die voortkwam uit de ontbinding van de feodale machtsstructuren in West-Europa. De Amerikaanse en

Franse Revolutie, waarin de eerste verklaringen van de rechten van de 'Mens en Burger' werden geformuleerd, vormen hoogtepunten in een ontwikkeling waarvan de Magna Charta als een beginpunt kan worden beschouwd. Deze ontwikkeling wordt gemarkeerd door het ontstaan van een machtsbalans waarbij geen enkele sociale groep het machtsmonopolie kon verwerven; feodalisme werd gekarakteriseerd door een voortdurend conflict tussen koning, vazallen, burgers en kerk. Door gebruik te maken van deze conflictsituatie konden de steden in West-Europa een grote mate van autonomie verwerven zowel tegenover het centrale gezag als tegenover diens concurrenten. Het begrip stadsrechten, de uitdrukking 'Stadluft macht frei', verwijzen naar afwezigheid van het absolute monopolie van macht over staat en maatschappij die buiten West-Europa nauwelijks heeft bestaan. In het oude China bijvoorbeeld waren steden slechts administratieve centra van waaruit de keizerlijke bureaucratie het land bestuurde, waar garnizoenen gevestigd waren en waarin de kooplieden en ambachtslieden meestal een zeer ondergeschikte positie bekleedden. Maar hoe juist het ook is om de origine van de mensenrechten in het specifieke kader van de geschiedenis van West-Europa te plaatsen, zo'n beschrijving kan om twee redenen niet als een argument tegen het universele karakter van de mensenrechten gebruikt worden. In de eerste plaats vormt de ontwikkeling van de burgerlijke maatschappij niet alleen maar een bron van representatief-constitutionele tradities maar eveneens van totalitaire ontwikkelingen. Niet alleen maar grondwetten, de scheiding van de uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende macht, representatieve democratie en mensenrechten kunnen als een produkt van de burgerlijke maatschappij beschouwd worden, ook het communisme en het nationaal-socialisme vinden hun origine in deze maatschappijvorm. Bovendien is de waarde van het begrip mensenrechten evenmin gedevalueerd door naar de 'burgerlijke' origine van het concept te verwijzen als de waarde van peniciline, de verbrandingsmotor, de vijfdaagse werkweek, de halfgeleidertechnologie, de humanisering van de havenarbeid door het containervervoer en van de ongevallenverzekering verminderen door het bewijs dat ook deze binnen de context van een burgerlijke maatschappij zijn ontstaan.

Het argument van gelijkheid en rechtvaardigheid

Het begrip mensenrechten zou – aldus een tweede argument – op twee wijzen uitgelegd kunnen worden. In het Westen worden onder mensenrechten voornamelijk individuele vrijheden verstaan terwijl men in de communistische landen vooral zou letten op collectieve zekerheden en realisering van het gelijkheidsideaal. In het verlengde van deze gedachte wordt gesteld dat men in communistische landen persoonlijke vrijheid inperkt teneinde gelijkheid te kunnen realiseren.

De gedachte dat de doeleinden van de staat, de natie, de gemeenschap prioriteit verdienen boven die van de individuele mensen, vormde een vast onderdeel van de propaganda van zowel de communistische als de fascistische en conservatief-autoritaire regimes. Op zich zegt dit nog niets over de juistheid of onjuistheid van deze gedachte. Het misleidende van het argument van gelijkheid en van rechtvaardigheid ligt hierin besloten, dat men hierdoor op z'n minst de indruk wekt dat sociale rechtvaardigheid en gelijkheid bevorderd zouden kunnen worden door uitschakeling van individuele vrijheden. Het is goed om nog eens te herhalen dat zo'n gedachte geenszins dwingend volgt uit de intellectuele

traditie van het marxisme. Marx zelf was van mening dat alle verworvenheden van de burgerlijke maatschappij waaronder de 'burgerlijke vrijheden' onder het socialisme niet alleen gehandhaafd maar zelfs uitgebreid zouden worden. Zelfs Lenin scheen de 'dictatuur van het proletariaat' te beschouwen als een tijdelijke zaak. Maar zulke opmerkingen over de inconsistente wijze waarop kritiek op de mensenrechten vanuit de marxistische traditie wordt geleverd, is eigenlijk bijzaak vergeleken met het feit dat de empirische gegevens geenszins de indruk wekken dat de realisering van sociale rechtvaardigheid en sociale gelijkheid als top-prioriteit door communistische machthebbers wordt beschouwd.

De stelling dat onder het communisme bijvoorbeeld geen werkloosheid zou heersen en dat die maatschappijen een grotere mate van sociale gelijkheid zouden kennen dan in het Westen gerealiseerd is, blijkt bij nadere beschouwing volstrekt onhoudbaar. Een vergelijking van inkomensongelijkheid tussen Oost en West geeft volgens de meeste maatstaven een beeld te zien van een grotere ongelijkheid binnen de communistische samenlevingen. Zo verdient in de Sowjet-Unie de rijkste 10% van alle inkomenstrekkers 36% van de totale loonsom. Dit percentage ligt zowel in de Verenigde Staten als in Nederland beduidend lager: ongeveer 27%. Voor de Volksrepubliek China beschikken we niet over dergelijke gedetailleerde statistieken, maar een vergelijking van de inkomensverschillen tussen stad en platteland, tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders, tussen hoge en lage ambtenaren, tussen mannen en vrouwen, tussen technisch kader en handarbeiders, tussen professoren en putjesscheppers, geven (zelfs indien we rekening houden met de vaak nivellerende werking van de sociale voorzieningen) een beeld te zien waarbij het zelfs met de voor China gunstigste interpretatie onmogelijk is te zeggen dat in de Chinese maatschappij een grotere mate van inkomensgelijkheid zou bestaan dan in Nederland, in Engeland of in de Verenigde Staten.

Het argument over gelijkheid kan men dus net zo goed omdraaien door te stellen dat gebrek aan vrijheid in die landen er juist toe dient om een discussie over onrechtvaardige vormen van ongelijkheid onmogelijk te maken. Zo'n stelling is even weinig subtiel als het oorspronkelijke argument, maar niet minder juist of minder onjuist. Indien zo'n omdraaiing mogelijk is zonder dat de relatieve juistheid wordt beïnvloed, dan lijkt het in ieder geval terecht om de oorspronkelijke bewering als onzinnig te beschouwen (in de strikt logische betekenis van het woord, waarbij een onzinnige bewering wordt gedefinieerd als een bewering die zowel waar als onwaar is).

Het argument van de ontbrekende behoefte aan vrijheid

Hierin wordt gesteld, dat mensen in Oost-Europa, in Kirgizië, in Cambodja en in China geen behoefte zouden hebben aan mensenrechten, bijvoorbeeld omdat ze niet eens een notie zouden hebben aan wat die mensenrechten precies zouden kunnen inhouden. Deze stelling bevat een kern van waarheid. Men kan met recht stellen dat in vele communistische landen vroeger een traditie van individuele vrijheden ontbrak. Zo'n traditie was nagenoeg afwezig in landen als Rusland, China of Buiten-Mongolië. Maar men kan nauwelijks het bestaan van despotisme in vele van die landen verklaren door erop te wijzen dat vele van die landen ook vroeger despotische regeervormen kenden. In de eerste plaats zijn de

beperkingen op individuele vrijheden in die landen vandaag meestal veel strikter en algemener dan ze ooit in het verleden zijn geweest. De huidige onderdrukking in Cambodja vertoont meer verschillen dan overeenkomsten met het mild autoritaire-populistische regime van Prins Sihanouk van voor 1970. Zulks gaat op voor alle communistische landen waar vroeger dictatuur heerste. Het argument is al helemaal onzinnig voor die landen die vroeger een parlementaire democratie kenden. Tsjecho-Slowakije tussen de twee wereldoorlogen was een land met een minstens even sterk gewortelde democratische traditie als die toentertijd in Nederland gevonden kon worden.

Een verdere kritiek op het argument van het ontbreken van 'vrijheidsbehoefte' volgt uit het besef dat een acceptatie van onderdrukking nog geenszins betekent dat men onderdrukking positief waardeert. Indien we op basis van uitlatingen van 'gewone mensen' in die landen zouden constateren dat zij de officiële en enig toegelaten propagande daar letterlijk geloven (hetgeen opmerkelijk weinig schijnt voor te komen in situaties waarin contact zonder toezicht van de autoriteiten mogelijk is), dan zouden we hieruit met evenveel recht een conclusie over de effectiviteit van die propaganda kunnen trekken als een conclusie over de afwezigheid van de behoefte aan vrijheid van meningsuiting.

Het argument wordt verder ondergraven door te wijzen op de verbluffende wetmatigheid, waarbij onmiddellijk, spontaan en automatisch de ideeën over mensenrechten in die landen zonder invloed van buiten opkomen in de hoofden van de burgers bij elke gelegenheid waarbij de strikte controle op gedrag en gedachten zelfs maar even verminderd wordt. In China bijvoorbeeld gebeurde dat tijdens de Honderd Bloemen Campagne in 1957, het Manifest van Li-Yi-Che (de Drie van Kanton) in 1974 de massale demonstratie op het Tien An Men-plein in 1976 en de eisen om meer vrijheid van meningsuiting en het respecteren van andere mensenrechten zoals die in de Chinese muurkranten van november en december 1978 zijn geformuleerd.

De gedachte dat behoefte aan culturele goederen aanzienlijk kan variëren is zeer zeker juist. Maar de gedachte dat daarom de behoeften aan rechtszekerheid, vrijheid van meningsuiting en persoonlijke bewegingsvrijheid zo kneedbaar zijn dat zij in bepaalde omstandigheden totaal kunnen verdwijnen, wordt door de sociale geschiedenis van de communistische landen eerder ontkracht dan bevestigd.

Bart Tromp is socioloog te Eindhoven;
Michel Korzec is socioloog te Amsterdam.

De blinde vlek van links

Wat moeten we met die onzin, zegt menig PvdA-lid, die een Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek in de PvdA een overbodige luxe vindt, die graag christenen in de PvdA welkom heet maar dan als socialist, niet als christen. De Partij van de Arbeid zou meer rekening moeten houden met de levensbeschouwelijke achtergronden van de politiek, aldus een reactie van het CLP op de Beleidsnota die het PvdA-bestuur in het voorjaar van 1979 publiceerde. In onderstaande beschouwing van het CLP-lid Coos Huijsen, die hij een 'pleidooi' noemt voor een 'nieuw-personalisme', wordt nader op deze problematiek ingegaan.

Wie aandacht vraagt voor levensbeschouwelijke achtergronden in de politiek dient twee overwegingen voorop te stellen. In de eerste plaats komen in een linkse partij voordat men de bestaande orde ter discussie stelt, allerlei levensbeschouwelijke aspecten impliciet wel aan de orde. Zo is dit het geval, als we pleiten voor uitbreiding van de ontwikkelingshulp of discussiëren over de bewapening om nu maar eens een paar voorbeelden te noemen.

In de tweede plaats is het niet zo dat partijen die in hun naamgeving verwijzen naar een levensbeschouwing, zich nu direct fundamentele met de relatie tussen politiek en levensbeschouwing zouden bezighouden. Geciteerde bijbelteksten worden soms oppervlakkig gebruikt of juist misbruikt om de bestaande orde te verdedigen. Het is eigenlijk niet zo onbegrijpelijk dat de PvdA weinig aandacht heeft voor meer levensbeschouwelijke vragen en niet zit te wachten op verhalen die afkomstig zijn uit kerkelijke kring.

Spoedig na de Tweede Wereldoorlog bleek, dat electoraal gezien de doorbraak grotendeels een mislukking was. De overgekomen protestanten en katholieken waren generaals zonder leger. De achterban bleef braaf in het confessionele kamp. Conformisme vierde hoogtij.

In de jaren zestig werden veel jongeren uit confessionele milieus lid van de PvdA. Niet ten onrechte baalden ze van de vrome praatjes zonder concrete daden, die ze vroeger hadden moeten aanhoren. Ze zaten niet te wachten op christelijk geïnspireerde verhalen. Het ging hen om daden, niet om woorden.

Toch zal naar mijn mening ook de PvdA meer aandacht moeten schenken aan levensbeschouwelijke zaken:

- 1 om de kwaliteit van het socialisme,
  - 2 omdat in de discussie over levensbeschouwing en politiek de sleutel te vinden is voor een uiteindelijke progressieve meerderheid.
- Beide aspecten zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Men zal méér oog moeten krijgen voor wat zich in kerkelijke kringen afspeelt. Te denken valt bijvoorbeeld aan de uitspraken van de Wereldraad van Kerken, de Raad van Kerken in Nederland, van bisschoppenconferenties zoals die van Puebla, aan de Nieuwe Levensstijl beweging en aan activiteiten van de basisgemeenten.

Het gaat niet meer alleen om enige progressieve kerkelijke leiders die aardige dingen zeggen. Nee, de kerkelijke achterban mengt zich meer dan ooit zelf in de discussie. Je ziet ook vaak dat mensen eerst geëngageerd zijn bij een bepaald onderwerp en hiervoor actie voeren, om uiteindelijk een proces van totale politieke bewustwording te ondergaan. Voor de progressieve politiek biedt dit gunstige perspectieven!

Om de mens gaat het hen

Het is dan wel zaak de eigen mentaliteit van genoemde groep te onderkennen. Het zijn vaak mensen, die aan de hand van concrete feiten zijn gaan inzien, dat individuen en groepen het slachtoffer kunnen zijn van ons maatschappelijk systeem. Solidariteit met de zwakkeren zegt hun veel. Van daaruit bepleit men maatschappelijke hervormingen. Dit gebeurt vanuit een sterk gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid. Men is voorstander van structurele hervormingen, opdat de mens als persoon beter tot zijn recht kan komen. De term *'een verantwoordelijke samenleving'* geeft dit nog steeds het beste weer. Men is niet dogmatisch, geëngageerd is men wel, fanatisme verfoeit men. De maatschappij analyse is niet zozeer motiverend, als wel de persoonlijke betrokkenheid.

Traditioneel links (in de goede betekenis) bepleit uiteraard ook structurele veranderingen, omdat men vindt dat structuren de mens tot slaaf kunnen maken, maar het accent ligt meer op de abstractie van analyse en ideeën dan op het individu en zijn verantwoordelijkheid. Dit kan koel en theoretisch overkomen. Het lijkt dan alsof de structuren en ideeën boven de mens gaan. Links heeft tal van goede dingen bepleit en doet dat nog, maar het valt niet te ontkennen dat verschillende aspecten van de persoonlijke ontplooiing soms niet of pas laat ontdekt zijn. Ik denk hierbij aan: de massaliteit van de nieuwbouw; de anonimiteit van de jonge mensen op de mammoetscholen; de late ontdekking van het gevaar van schaalvergroting op velerlei gebied; het lang bezongen geloof in de economische groei; het feit dat de vrouwen er zelfs in een linkse partij hard tegen aan moeten om hun emancipatie te bevechten.

Dit zijn allemaal zaken die voor de mens een vervreemdend effect kunnen hebben. Bij een al te structuralistische benadering kom je hier minder gauw achter. Toch heeft de jonge Marx het begrip vervreemding geïntroduceerd en de gevaren er van eerder dan wie ook gesignaleerd!

Een nieuw personalisme

We moeten blijven streven naar structurele veranderingen, maar er is wel aanvulling op nodig. Ik zou daarom willen pleiten voor een meer personalistische invalshoek. In principe is dat niets nieuws. Hier sprak men al over bij de oprichting van de PvdA. *Banning, Schermerhorn* e.a. waren de stimulators ervan. Het personalistisch socialisme sloeg niet aan en is spoedig uit de discussie verdwenen.

Dat is jammer, want ik meen dat een personalistische benadering een

opening zou betekenen zowel naar vooruitstrevenden uit kerkelijke kring, als naar ondogmatische progressieven als *Van Mierlo*. Natuurlijk zijn we er niet als we de ideeën van Banning eens oppoetsen. Het gaat om een 'Nieuw-Personalisme'.

Banning was volgens mij te veel bereid het harmoniemodel te hanteren, zijn ethiek was vaak te puriteins en zijn kijk op de sociale verbanden zoals de natie en het gezin waren nogal traditioneel. De rol die hij de geestelijke elite in de samenleving toedacht getuigt ook van een wat paternalistische instelling. De essentie van zijn gedachten blijft echter waardevol.

Banning legde sterk de nadruk op de persoonlijkheidsontwikkeling van de mens. De uniekheid van de persoon moet in de maatschappij gerespecteerd worden. De personalistische socialisten verzetten zich tegen materialisme, economisme en collectivisme, omdat dit het wezen van de mens onrecht doet. Banning voelde zich sterker verbonden met de Franse socialist *Jaurès* dan met Marx. Volgens de personalistische socialisten moeten niet alleen de structuren worden veranderd, maar moet er ook een beroep gedaan worden op de mens en zijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Van hieruit is ook de hoge waardering te begrijpen voor de parlementaire democratie, die uitgebouwd zou moeten worden naar maatschappelijke en arbeidsverhoudingen. In dit opzicht zijn we ook thans in de jaren zeventig nog steeds een partiële democratie. Banning wilde een sociale en culturele situatie, waarin de mens optimaal kon participeren.

Voor de personalist zijn vrijheid en verantwoordelijkheid onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een mens die de vrijheid niet gegeven wordt en zijn verantwoordelijkheid niet kan beleven, kan zichzelf niet verwerkelijken. Er is dan sprake van vervreemding. In dit opzicht loopt er een lijn van de jonge Marx naar Banning.

Het personalisme verzet zich tegen het liberalisme, omdat dit te individualistisch en te burgerlijk is. De mens mag niet los gezien worden van de verbanden waarin hij leeft en de verantwoordelijkheid die hij voor de ander heeft. Ook voor de sociale structuren noemt Banning de Ich-Du verhouding de meest fundamentele van alle relaties waarin de mens leeft. Natuurlijk gelden voor deze personalistische filosofie het humanisme en het christendom beide als bronnen. Lang voor de Tweede Wereldoorlog toonden theologen zoals *Buber* en ook christelijke denkers verwantschap met deze invalshoek. Thans zien we meer dan ooit dat genoemde groeperingen, zoals de basisgemeenten, de nieuwe levensstijlbeweging, vanuit een min of meer gelijksoortige benadering de kerkelijke achterban mobiliseren, terwijl ook uitspraken van de Wereldraad van Kerken vaak dezelfde richting uitgaan.

Het feminisme als personalisme

Vanuit een heel andere kring horen we eveneens geluiden die personalistisch genoemd zouden kunnen worden. Humanistische psychologen stellen de 'zelfvullende mens' ten voorbeeld. Zij menen dat de mens zich zelf wil vervullen. *Rogers* stelde, dat de mens zich niet alleen wil handhaven, maar tevens de behoefte heeft zich te verheffen. In zoverre het hedendaagse feminisme niet als een gesloten ideologie gehanteerd wordt, is dit eigenlijk de meest moderne loot aan de personalistische stam. Hier wordt strijd geleverd voor gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor vrouw en man. Het gaat er om dat de

mens zichzelf kan zijn zonder rollendwang en als zodanig tot zijn recht kan komen. De emancipatiestrijd van homoseksuelen kan hier niet los van gezien worden.

De gehele seksuele revolutie betekent m.i. waar ze niet in conflict komt met het respect voor de ander, een bevrijding van de mens. Hij kan zich ten gevolge van deze revolutie ontwikkelen los van conventies en vooroordelen.

Ik neem aan dat we hier lijnen doortrekken die Banning waarschijnlijk niet zou kunnen of willen volgen, maar die m.i. de consequenties zijn van een pleidooi voor de mens die zijn vrijheid in verantwoordelijkheid kan beleven.

Het emotionele en intuïtieve tekort van links

Natuurlijk kan er ook een gevaar schuilen in het hanteren van de term 'nieuw personalisme'. Zo kan er toch de suggestie van uitgaan, dat er op de vroegere personalisten nauwelijks fundamentele kritiek te geven zou zijn en dat we hun soms weinig maatschappelijke benadering niet zouden onderkennen. De terminologie mag pertinent geen verzet suggereren tegen een socialistische structurele en analytische maatschappijbenadering.

Marxistische filosofen zoals *Bloch* en *Garaudy* hebben ook weet van het emotionele en intuïtieve tekort van traditioneel links. Toch kan alleen door actie en analyse de maatschappelijke werkelijkheid veranderd worden. Bij Bloch gaat het er om, dat alle werken aan een nieuwe samenleving die als een hoopvol perspectief wenkt, gedragen moet worden door een warme onderstroom. M.i. kan de warmte voor de mens, versterkt door een hoopvol toekomstperspectief, de verbinding zijn tussen de linkse krachten en bij voldoende uitstraling links zijn traditionele grenzen doen overschrijden. Het gaat immers niet om een vervanging van een structurele aanpak. Integendeel, het gaat om de toevoeging van een nieuwe dimensie, opdat meer mensen zich aangesproken weten. Dan kan de basis gelegd worden voor een linkse meerderheid.

Zoals gezegd gaat het niet om een oppoetsen van de ideeën van Banning. Bij een nieuw-personalistische benadering zullen we meer nieuwe gegevens en ontwikkelingen in de bekende gedachtegang moeten integreren en andere daarentegen, laten vallen.

Juist nu zijn er veel problemen, die, willen ze ooit opgelost worden, structurele wijzigingen gecombineerd met een ingrijpende mentaliteitsverandering vragen. Goede voorbeelden hiervan zijn de zorg voor het milieu, de eindigheid van de grondstoffen en de situatie in de bio-industrie. Hier is de noodzaak van een mentaliteitsverandering minstens zo nodig als een wijziging van de bestaande structuren. Hetzelfde geldt voor de totstandkoming van een rechtvaardiger economische orde. De verdeling van arbeid is gezien de voortschrijdende automatisering en de eindigheid van de grondstoffen en energie het probleem voor de komende generatie. De oplossing hiervan heeft alles te maken met de vraag of we ieder mens gelijke mogelijkheden willen geven om naar zijn of haar aanleg en behoeften zinvol bezig te zijn. De vereenzaming van de moderne mens wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt door de massaliteit en anonimiteit in zijn woon- en werksituatie. Dit kan alleen met succes teruggedrongen worden als we

minder van de grootschaligheid uitgaan en ook in dit opzicht de 'mens in zijn verbanden' als norm nemen. Bovendien zal men daarbij de mogelijkheid moeten krijgen om in zijn eigen woon- en werksituatie zoveel mogelijk zelf de sfeer te bepalen, opdat men tot een eigen zingeving, een zelfverwerkelijking kan komen.

Dankzij het vernieuwingsproces van de jaren zestig kan links hier nu op in spelen. De jaren zeventig zijn minder restauratief dan men vaak beweert. Ze zijn alleen historisch gezien een adempauze. Het proces van bewustwording en emancipatie van allerlei groepen gaat rustig, zij het minder spectaculair door. De jaren zestig lijken alleen extra spectaculair door de daaraanvoorafgaande duffe ellende van de jaren vijftig.

Terwille van een expansieve strategie

Bovenstaand betoog houdt, zoals gesteld, geen ontkenning in van de noodzaak van structurele hervormingen. Integendeel. In een democratie zul je voor ingrijpende veranderingen echter de meerderheid mee moeten krijgen. De huidige strategie-discussie gaat hieraan voorbij.

Je kunt niet van een strategie-discussie spreken, als je niet weet hoe de interne krachtsverhoudingen bij de tegenstander liggen, of in welke richting de ideeën zich buiten je eigen aanhang ontwikkelen. Je bent dan niet bezig met een strategie, maar met wat defensief tackelen. Terwille van de kwaliteit van een linkse politiek en terwille van een expansieve strategie zou ik een nieuw-personalistische benadering willen bepleiten. Hiervoor zie ik een vijftal vuistregels:

In de eerste plaats is het nodig dat men zich voortdurend op de hoogte stelt over wat zich elders voor progressiefs ontwikkelt buiten de traditionele linkse kaders om. Het is gewenst dat men daarop inspeelt. Doen we dit niet dan zijn we dom en wordt ons mogelijk niet geheel ten onrechte arrogantie verweten.

In de tweede plaats moet de kiezer benaderd worden als een mondige burger. Omwille van een linkse politiek zullen we een beroep moeten doen op zijn solidariteit met de zwakkeren. Het gaat er om dat duidelijk is waarom we iets bepleiten. Niet omdat we het links noemen, maar omdat we het goed vinden.

In de derde plaats moet goed uit de verf komen dat we de mens zien als een verantwoordelijk wezen. We willen mensen geen verantwoordelijkheid ontnemen, maar verantwoordelijkheden spreiden. Het zou geen kwaad kunnen onze programma's en beleidsvoorstellen hier nog eens op door te lichten. Voor beter contact met zelfstandigen uit de vrije beroepen e.d. is dit zeker van belang. Het zijn daar niet allemaal onwelwillende reactionairen. Als je een progressieve meerderheid wil hebben zul je over de oude kaders heen moeten reiken. Als je iemand wil overtuigen zul je moeten weten waar de ander zich geestelijk bevindt. Vervolgens zal onze houding moeten aangeven dat we de mens respecteren als unieke persoonlijkheid. Dit kan enerzijds blijken uit ons gedrag als partijgenoten onderling (*Tom Pauka* maakt hierover interessante opmerkingen in *VN* 5-5-79), uit onze tolerantie t.o.v. afwijkende meningen, uit onze bereidheid tot zelfkritiek en uit onze openheid voor de kritiek van anderen. Als mensen duidelijk voor een linkse politiek zijn, maar gelijktijdig zeggen moeite te hebben met de PvdA, dan is het zaak dat we ons een spiegel laten voorhouden. Anderzijds kunnen we dit respect voor de mens als persoon onderstrepen door bij ons praktisch beleid meer te letten op die

beleidsaspecten, die te maken hebben met de persoonlijkheidsontplooiing (onderwijs, kleinschaligheid, democratisering e.d.).

Tenslotte wil ik er op wijzen dat we m.i. terwille van het electoraal gewin niet naar het centrum behoeven te kruipen. We zullen radikaal moeten zijn. Maar dan gaat het wel om een radikaliteit die niet het isolement zoekt. We zullen steeds moeten tonen dat we tot een dialoog bereid zijn. Je kunt radikaal zijn en tegelijkertijd redelijk, mits je de kiezer steeds met argumenten tracht te overtuigen waarom je een bepaalde radikale oplossing voorstaat.

Het is onverstandig het publiek af te leiden van de hoofdzaak door allerlei strategische formules in de strijd te werpen. Steeds weer moeten we duidelijk maken over welke hoofdpunten er verschillen zijn. Bijvoorbeeld over de grondpolitiek, de democratisering van de onderneming, bezuinigingen op de sociale voorzieningen enz. Bij een kabinetscrisis is het de eerste taak voor een linkse politicus, dat hij benadrukt waar de breekpunten liggen. Dat is een volwassen houding. Dan nemen we de kiezer en onze eigen intenties serieus.

Het lijkt me dat alleen onder deze voorwaarden een progressieve politiek kan gedijen.

Coos Huijsen

is leraar in Amsterdam.

De prioriteiten van de Wiardi Beckman Stichting

Wat de WBS doet wordt als regel wel op prijs gesteld. Maar er is vaak kritiek op wat de WBS nalaat. Het aantal vragen dat democratisch-socialisten bezighoudt is inderdaad aanzienlijk groter dan de antwoorden die er uit ons wetenschappelijk instituut rollen. En de wijze waarop de WBS tot vaststelling van haar werkprogram komt is niet altijd even duidelijk. In het binnenkort te verschijnen WBS-jaarverslag wordt daarvan verantwoording afgelegd. Het desbetreffende hoofdstuk uit het jaarverslag drukken we hieronder, ter informatie van een breder publiek, in zijn geheel af. Commentaren zijn van harte welkom op Tesselschadestraat 31.

De prioriteiten van de Wiardi Beckman Stichting

Het is steeds weer een hele klus om vast te stellen waarmee een bureau als de Wiardi Beckman Stichting zich in de eerste plaats moet bezighouden. Het gemakkelijkst zou zijn indien WBS-staf en curatorium allerlei suggesties, tijdens partijcongressen en partijraden gedaan, in behandeling zouden nemen. Aan deze methode kleven echter twee bezwaren. In de eerste plaats staat niet vast dat zodoende ook de meest belangrijke vragen bestudeerd zouden worden. Natuurlijk is ieder probleem dat op een partijcongres aan de orde wordt gesteld een 'belangrijk' vraagstuk, maar als men daar andere vragen naast stelt blijkt soms dat het voor de toekomstige ontwikkelingen van het socialisme niet de belangrijkste vraagstukken zijn. Soms immers gaat het om heel concrete, actuele problemen. In de tweede plaats is de WBS met zijn beperkte menskracht niet altijd de eerst-aangewezen om dergelijke problemen te bestuderen. Dikwijls komt de fractiestaf eerder in aanmerking. De groep, die onze Kamerfractie wetenschappelijk ondersteunt, heeft de laatste jaren immers een geweldige groei doorgemaakt.

Dit alles heeft ertoe geleid dat bij de vaststelling van het WBS-studieprogram op partijcongressen en -raden geuite wensen wel van betekenis zijn, maar niet beslissend. Er is wel geprobeerd de in de PvdA levende wensen op een andere manier tot uitdrukking te laten komen. In 1976 is in het PvdA-kaderblad *Roos in de Vuist* een oproep geplaatst om suggesties aan te leveren voor WBS-studies. Daarop zijn vele antwoorden gekomen. WBS-curatorium en -staf hebben die geïnventariseerd en er een rangvolgorde in aangebracht. Dat was een tijdrovend en ook wel frustrerend werk. Allerlei buitengewoon nuttige suggesties moesten buiten beschouwing blijven en konden niet in ons pakket worden opgenomen. Dat is onplezierig voor de mensen die de suggesties aanleverden. Deze werkwijze is daarom niet herhaald.

Ook een derde mogelijke werkwijze is niet toegepast. Het democratisch-socialisme is een emancipatiebeweging. In zijn geschiedenis heeft het een

belangrijke bijdrage geleverd aan de bevrijding van de arbeiders. Maar dat betekent nog allerm minst dat onze samenleving als geheel uit geëmancipeerde mensen bestaat. Een zeer actieve vrouwenbeweging toont dit dagelijks aan. Ook talloze anderen (waaronder vrouwen) zijn nauwelijks geëmancipeerd: jongeren, ongeschoolden, buitenlandse arbeiders, Surinamers, bejaarden. Welke politiek dient de Partij van de Arbeid te volgen om de emancipatie van al deze groepen te bevorderen? Deze vraagstelling zou uitstekend te gebruiken zijn als aangrijpingspunt voor het vaststellen van door de WBS met voorrang te bestuderen thema's. Maar ook deze weg is, zoals gezegd, niet ingeslagen.

Er zijn door curatorium en staf als het ware twee benaderingen gecombineerd. In het begin waren er de uit de partij aangereikte onderwerpen, waarin een rangvolgorde werd aangebracht die al zou wijzen in de richting die uiteindelijk zou worden gevolgd. Vervolgens was er de maatschappelijke werkelijkheid en de ontwikkelingen die zich daarbinnen voordeden.

Deze ontwikkelingen werden onzes inziens kernachtig onder woorden gebracht in Joop den Uyls befaamde uitspraak 'die tijd komt nooit terug'. Men kan deze uitspraak (die men naar believen kan zien als een samenvatting van het nieuwe beginselprogramma dan wel kan beschouwen als zijnde nader uitgewerkt in het nieuwe beginselprogramma) opvatten als een *constatering*, bijv. in de zin van 'gelet op de toenemende schaarste aan fossiele brandstof, de ongelijke consumptie daarvan op wereldschaal en het toenemende beslag dat daarop door Derde Wereldlanden zal worden gelegd als gevolg van langzaam veranderende machtsverhoudingen, moet ermee rekening gehouden worden dat te onzent een, op excessief gebruik van goedkope energie gebaseerde groei-economie niet langer mogelijk is'.

Men kan deze constatering eveneens beschouwen als een wens, bijv. 'gelet op de onaanvaardbaarheid van de ongelijkheid op wereldschaal moet worden afgezien van exponentiële groei in het Westen, omdat die leidt tot bestendiging of verdieping van die ongelijkheid; dan wel 'de exponentiële economische groei heeft zoveel negatieve bij-effecten gehad (vervreemding, milieuvervuiling, enz.) dat andere wegen ingeslagen moeten worden'. De redeneringen die, rekening houdend met deze visie, tot de huidige keuze van prioriteiten hebben geleid, worden hier beknopt weergegeven. Bij die prioriteitskeuze is bovendien naar vermogen getracht rekening te houden met nieuwe ontwikkelingen (verdergaande automatisering). Voorts is gepoogd het emancipatorisch aspect van het democratisch-socialisme daarbij niet uit het oog te verliezen.

'Die tijd keert nooit terug', zeggen we, en dat is maar goed ook. De Europese variant van het westerse imperialisme loopt op zijn laatste benen, ingrijpende veranderingen zullen in de nabije toekomst noodzakelijk zijn; 'een strategie voor West-Europa is', aldus *Henk van Stiphout*, 'even noodzakelijk als een blauwdruk voor de wereld' (*Democratisch-socialisme in Nederland*, blz. 96).

De economische crisis leidde er onvermijdelijk toe de economische problematiek een belangrijke plaats in het WBS-pakket te geven. Veel redeneren was daarvoor niet nodig; een tijdlang was 'economie' dan ook de enige echte prioriteit. Welke zijn de oorzaken van de crisis, welke de gevolgen ervan voor de Nederlandse economie, welke de mogelijkheden de eruit resulterende werkloosheid naar vermogen het hoofd te bieden en welke om tot een meer selectieve economische groei te komen. Hoe de

prioriteit 'economie' tot zijn recht kwam wordt elders in dit verslag vermeld.

De verminderde economische groei in het Westen, draagt misschien bij tot de door democratisch-socialisten gewenste grotere gelijkheid op wereldschaal. Zij zal zonder twijfel de stabiliteit van de parlementaire democratie op de proef stellen. Verschillende intelligente zwartkijkers hebben daarover sombere voorspellingen gedaan. Een belangrijk deel van de Nederlandse bevolking is opgegroeid in de vanzelfsprekendheid dat ieder volgend jaar in economisch opzicht beter zou zijn dan het vorige; zowel het individuele inkomen steeg als het niveau van de publieke voorzieningen. Gelijktijdige verdere verbetering van individueel inkomen en van het niveau van de publieke voorzieningen lijkt uitgesloten. Maar zowel een nullijn voor het individuele inkomen (bij stijgende produktiviteit van de werknemer) als aantasting van de publieke voorzieningen (bij een blijvend hoog beroep op collectieve goederen en diensten) bedreigt het politieke klimaat. *Van den Doel* en *Stevens* hebben beide gelijk! Werkende mensen zullen de belasting- en premiedruk (mede verantwoordelijk voor de nullijn) in toenemende mate als last gaan ervaren (en pleiten voor afbraak van publieke uitgaven). Omgekeerd zal afbraak van publieke uitgaven op verzet van tallozen stuiten die daarop zijn aangewezen (hetgeen weer voor de inkomensnullijn pleit).

Als inderdaad rekening moet worden gehouden met toenemende strijd tussen individuele en groepsbelangen (waarbij ieder individu in steeds weer andere rollen aan die strijd kan deelnemen) wordt onze parlementaire democratie danig op de proef gesteld. Van den Doels 'democratische dwang' tot aanvaarding van een centraal-geleide loonpolitiek (die zeker een aantasting betekent van de onderhandelingsvrijheid van de vakbeweging en dus een aanslag is op verworven en democratische rechten) zou makkelijk kunnen ontaarden in autoritarisme, maar ook de door *Stevens* bepleite inperking van de publieke sector zou weleens uitsluitend onder autoritaire verhoudingen mogelijk kunnen zijn. Gelet op de gevaren die onze democratie bedreigen, als gevolg van een stagnerende of verminderde economische groei, lijkt er voldoende reden om aan de ontwikkeling van de verhouding tussen de staat en haar burgers in de naastbij toekomst veel aandacht te besteden. Is *economische ontwikkeling* een eerste WBS-prioriteit, het onderwerp *ontwikkelingen van de democratie* is de tweede.

Ook andersoortige ontwikkelingen in ons democratisch bestel zelf bieden alleszins aanleiding aan de verhouding tussen staat en burger veel aandacht te besteden. Economische machten, meer in het bijzonder 'het bedrijfsleven', hebben altijd een herkenbare invloed op politieke besluitvormingsprocessen gehad. Maar 'de grote ondernemers' of 'het groene front' zijn lang niet de enige pres.egroepen meer. Ook andere 'belangengroepen' hebben zich de laatste jaren sterk doen gelden. Het is alleszins waarschijnlijk dat zij een toenemende invloed krijgen op de bureaucratische en politieke verhoudingen. De veelzijdige verhouding tussen politiek, overheidsbureaucratie en belangengroepen (al dan niet in de vorm van traditionele of moderne actiegroepen) mag daarom niet aan onze aandacht ontsnappen.

Wat is in deze ontwikkeling de plaats van de politieke partijen, worden ze steeds verder uitgehold, krijgen ze een nieuwe functie, welke is de rol van de vertegenwoordigende lichamen, hoe verhouden democratiseringsbewegingen zich tegenover de politieke partijen en de overheid, hoe kan decentralisatie (functioneel en territoriaal) gestalte

krijgen tegenover uit de economische omstandigheden voortvloeiende centralistische en autoritaire tendenties? Welke betekenis heeft de voortgaande technologische revolutie voor centralistische tendenties, welke mogelijkheden biedt ze aan het streven naar democratisering en decentralisatie? En dan: hoe wordt de vervreemding tussen overheid en politiek enerzijds en niet-geëmancipeerde of zich emanciperende groepen (jongeren met weinig toekomstperspectief, bejaarden, ongeschoolden, vrouwen) anderzijds opgeheven? Wat zijn de gevolgen voor onze samenleving van de toevloed aan vreemdelingen?

Volgende vragen. In 1979 hopen we met de bestudering ervan een begin te kunnen maken.

Lang niet iedereen in ons land is overigens voorstander van een beperkte, want selectieve economische groei. Aanvaarding van de gedachte (om enigerlei, in progressieve kring populaire overweging) behoeft bovendien allerminst gelijk op te gaan met acceptatie van de consequenties ervan voor individueel inkomen en/of de publieke sector (Van den Doel/Stevers). Zowel pleidooien voor zoveel mogelijk groei als aarzelingen jegens de gevolgen van beperkte of selectieve groei wortelen, behalve in grof-stoffelijke overwegingen, in het in ons land (als onderdeel van de westerse cultuurkring) geldende stelsel van normen en waarden. De Duitse socioloog *Max Weber* beschouwde de in het Westen overheersende *Wirtschaftsgeist* als direct uitvloeisel van de protestantse ethiek, de Engelse econoom *Tawney* was van oordeel dat de overgang naar kapitalistische verhoudingen de protestantse ethiek noodzakelijk maakte. Beiden zien dus, zonder twijfel terecht, een direct verband tussen het in het kapitalisme aanwezige normen- en waardenstelsel en de ontwikkeling van het kapitalisme.

Bij verdediging van (of kritiek op) het kapitalisme (en de daarbij behorende normen en waarden) is dikwijls de 'ware aard van de mens' in het geding gebracht, 'het mensbeeld' als het ware. Marxistische critici van het kapitalisme zijn van oordeel dat de mens 'van zijn wezen vervreemd' is, aanhangers van het kapitalisme zijn vertegenwoordigers van een meer pessimistische kijk op de mens en menen dat geen ander stelsel de 'ware aard van de mens' zozeer aan zijn trekken doet komen dan juist het kapitalisme. De marxistische visie wordt gerelativeerd door de werkelijkheid in door communisten geregeerde landen. De arbeidsdeling, zeggen de marxisten, die uiteindelijk heeft geresulteerd in de particuliere ondernemingsgewijze productie, is verantwoordelijk voor de steeds grotere machtsongelijkheid. De technologische ontwikkeling, die tegelijkertijd voorwaarde is voor en gevolg van de arbeidsdeling, heeft echter (en in die zin wordt de ontwikkeling van oer-communisme tot kapitalisme positief gewaardeerd) ook de basis gelegd voor materiële overvloed. Welnu: socialisatie van de produktiemiddelen zou de mogelijkheid bieden tot opheffing van de vervreemding (als gevolg van de scheiding tussen mens en produktiemiddel) en, dank zij het inmiddels gerealiseerde hoge welvaartsniveau, tot gelijkheid tussen mensen. Daarbij dient 'gelijkheid' niet te worden opgevat als 'de wereld van de grijze middelmaat', maar gezien te worden als verwezenlijking van de utopie die wil dat 'ieder geeft naar bekwaamheid en ontvangt naar behoeften'. De communistisch-geregeerde landen zijn van deze utopie ver verwijderd gebleven. Men is er daar evenmin in geslaagd het verondersteld-noodzakelijke welvaartsniveau te realiseren als herkenbare stappen te zetten op de weg naar machts- en inkomensgelijkheid. De burgerlijke vrijheden zijn er nauwelijks of niet tot ontplooiing gekomen.

Kritiek op de marxistische zienswijze houdt niet de gelijktijdige aanvaarding in van de kapitalistische werkelijkheid, het bijpassende normen- en waardenstelsel en het ermee in overeenstemming zijnde mensbeeld. 'Het is namelijk een ( ) feitelijk gegeven', citeert *Lolle Nauta Steven Lukes*, 'dat de mens zich pas individueel kan ontplooiën, zelfrespect kan verwerven en bij voorbeeld op vrijwillige basis sociale relaties kan aangaan wanneer hij concreet op dezelfde wijze gerespecteerd wordt als zijn medemens. Niet in abstracto dus, maar zo dat hij ook ziet dat hij gelijke rechten en mogelijkheden heeft als ieder ander', (*Democratisch-socialisme in Nederland*, blz. 28). Er zijn geen uitgebreide vertogen nodig om aan te tonen dat daarvan in het kapitalisme geen sprake is. Mede daarom is het democratisch-socialisme, ook toen het geheel of grotendeels had afgezien van de nalatenschap van Marx, de kritische beoordelaar gebleven van een kapitalisme dat het niet zozeer gepoogd heeft omver te werpen, maar middels hervorming meer in overeenstemming heeft willen brengen met socialistische normen en waarden. De verzorgingsstaat, die zowel is voortgekomen uit het individualistische liberale streven naar 'meer', als uit het socialistische pleidooi voor gelijkheid en emancipatie, is echter een onevenwichtig stelsel gebleven: stabiel in periodes van 'groei' (waarin ruimte is voor socialistisch streven), bedreigd in periodes van stagnatie (waarin de sociale verworvenheden onder druk komen te staan).

Deze 'instabiliteit' vertaalt zich in de politieke polarisatie tussen PvdA en VVD, waarvoor Den Uyls oproep 'werkgelegenheid veilig te stellen door solidariteit' en Wiegels pleidooien voor het herstel van het primaat van liberale waarden (ruim baan voor individuele prestatiezucht) de uitdrukking vormt. De integratie van een meer socialistisch waardenpatroon in de kapitalistische maatschappij blijkt nog allerminst onbedreigd. De eenheid van opvattingen over de verzorgingsstaat blijkt minder groot dan we langdurig veronderstelden.

Het succes van het democratisch-socialisme bij het verdedigen en verankeren van de verzorgingsstaat lijkt mede afhankelijk van de mate waarin het erin slaagt het onevenwichtige karakter ervan te overwinnen. Indien het socialisme daarbij trouw wil blijven aan zijn democratische gezindheid lijkt dit slechts mogelijk als het lukt meer Nederlanders ertoe te brengen socialistische normen en waarden te aanvaarden als richtsnoer voor individueel en maatschappelijk handelen.

Dit is zowel eenvoudiger als moeilijker dan het lijkt. Het grootste probleem gaat schuil achter de omstandigheid dat het socialistische denken (en handelen) op dit punt zelf uiterst onhelder en vaak tegenstrijdig is. Het makkelijkst is het daarbij te verwijzen naar het feitelijk gedrag van PvdA-politici op allerlei niveau, dat dikwijls slechts in verwijderd verband staat met bepleite gelijkheids- en solidariteitsideeën. Menig socialist is voorts van oordeel zijn plicht meer dan afdoende te hebben gedaan indien hij erin slaagt de al te onaangename kanten van de kapitalistische werkelijkheid af te slijpen. Voor dit gedrag is wel de uitdrukking 'Kurieren am Symptom' in omloop gebracht. In de waarden- en normendiscussie komt dit gedrag neer op feitelijke aanvaarding van het kapitalistische patroon op voorwaarde dat het allemaal niet te gek wordt.

De aanpassings-socialisten leken het gelijk aan hun kant te hebben zolang de particuliere ondernemingsgewijze produktie zorgde voor welvaartsvermeerdering, de negatieve bij-effecten onvoldoende zichtbaar waren en voldoende werkgelegenheid kon worden gegarandeerd. Zij zijn

in toenemende mate aan kritiek onderworpen toen mensen oog kregen voor de omstandigheid dat welzijn nog welvaart betekende en verkeren in moeilijkheden nu ook de volledige werkgelegenheid een illusie geworden is. De eerste belangrijke contra-beweging tegen de 'aanpassers' wordt gevormd door de cultureel-revolutionairen van het einde van de jaren zestig. De welvaart als gegeven aanvaardend verzetten zij zich tegen de neveneffecten van de economische groei (dan wel tegen de daarmee gepaard gaande uitbuiting van de Derde Wereld), tegen de afgenomen feitelijke mede-beslissingsmogelijkheden van mensen en zij zetten zich in ter verbreiding van de gedachte dat 'welvaart nog geen welzijn' betekent. Deze stroming zocht en vond een plaats binnen het democratisch-socialisme, waar zij de strijd aanbond met een oudere generatie die de 'smalle marge voor verandering' tot dogma leek te verheffen. De waarschuwing voor al te overspannen veranderingswensen was terecht. Maar niettemin heeft deze stroming veel bijgedragen tot revitalisering van traditionele socialistische waarden en normen. De laatste jaren doen zich, op het normen- en waardenfront ontwikkelingen voor die gedeeltelijk het uitvloeisel zijn van wat we hierboven de pogingen tot culturele revolutie noemen, maar die evenzeer het gevolg zijn van de omstandigheid dat de huidige samenleving geen volledige werkgelegenheid meer garandeert. Positief is de ontwikkeling van de vrouwenbeweging. Negatief zijn verschijnselen van apathie, die in de plaats dreigen te komen van veranderingswil; jongeren vallen niet terug in 'aanpassing' (al doet ook dat verschijnsel zich wel voor) maar in 'afwijzing zonder alternatief'. De situatie is dan ook uiterst complex. Wie als 'antwoord' op structurele werkloosheid 'verandering van het arbeidsethos' bepleit moge (op meer dan actuele gronden) gelijk hebben, hij maakt niettemin de indruk op zoek te zijn naar gelegenheidsargumenten. Men moet er vervolgens niet aan denken als het arbeidsethos inderdaad op korte termijn wordt afgezworen. Een volledige ineenstorting van onze economie zou daarvan het gevolg zijn. Deze en andere overwegingen maken duidelijk dat allerlei cultuurpolitieke problemen (want als zodanig kan men de strijd voor de overwinning van socialistische normen- en waardenpatronen toch aanduiden) voor de toekomst van verzorgingsstaat en democratie van het allergrootste belang zijn. Vandaar dat allerlei cultuur-politieke problemen in de naaste toekomst een groot deel van de aandacht van de WBS zullen opsloren.

Economie, de verhouding tussen staat en burger en de cultuur als prioriteiten voor de WBS. Het is sneller opgeschreven dan uitgevoerd. Gelukkig wordt onze taak vergemakkelijkt aangezien een sterk uitgebreide en buitengewoon actieve staf van de Tweede Kamerfractie tegenwoordig veel taken verricht die vroeger door de WBS werden waargenomen. Deze staf verdient het dan ook alleszins op deze plaats een pluim op de hoed gestoken te krijgen, ook al omdat de buitenwereld dikwijls denkt dat alle heil van de WBS komt, terwijl de PvdA tegenwoordig feitelijk twee wetenschappelijke bureaus rijk is. Zowel van deze fractiestaf als van de WBS zult u, daarvan zijn we vast overtuigd, nog veel horen.

Verantwoording

Hier en daar is gemopperd over de omstandigheid dat bijdragen in deze rubriek niet gesigeneerd zijn. De verantwoordelijkheid voor de samenstelling van de rubriek, alsmede voor de erin opgenomen bijdragen, berust, tenzij anders vermeld, bij *Wouter Gortzak*, redactiesecretaris. Aan deze aflevering werd meegewerkt door *Marga Bruyn-Hundt*.

Uit onze geschiedenis

Partijcongressen zijn onhanteerbare voertuigen voor besluitvorming. Die klacht kon men, ook na het laatste congres, in brede kring vernemen. Het probleem echter is niet nieuw, zoals uit het volgende blijkt. Een PvdA-partijraad gaf het PB op 2.7.'49 de opdracht eens na te gaan hoe PvdA-congressen beter op te zetten zouden zijn. De commissie bracht van haar werkzaamheden een rapport uit dat, als men het nog eens leest, weinig aanleiding biedt tot vrolijkheid. *'Een congres van de afmetingen, die ons partijcongres thans heeft, is blijkbaar te uitgebreid om een niet onderdrukte, democratische besluitvorming tot zijn recht te doen komen. De toegestane spreektijd per afgevaardigde noodzaakt deze zijn mening samen te vatten in een dusdanige bondige stijl als slechts van zeer geschoolde sprekers, die het onderwerp volkomen beheersen, kan worden verwacht. Gelegenheid voor repliek ontbreekt gewoonlijk ten enen male. En deze spreektijd kan niet worden verlengd en replieken kunnen niet worden toegestaan. De voorzitter van het congres is gedwongen streng de hand te houden aan het tijdschema en de discussie voort te jagen omdat de totaal beschikbare tijd eenmaal niet voldoende is om aan zelfs het relatief kleine aantal discutanten een adequate tijd toe te staan. Zo*

wordt een op algemene indrukken berustend oordeel, dat een vergadering van een duizendtal mensen in democratische zin moeilijk hanteerbaar is door de feiten bevestigd; zij leent zich blijkbaar niet voor begrijpend overleg.' De commissie dacht de problemen te kunnen oplossen door het aantal afgevaardigden ongeveer te halveren: *'Thans telt het congres een afgevaardigde op ongeveer 120 leden. Wij stellen een basis van een afgevaardigde op 250 leden. Onze 125 000 leden zullen dan 500 afgevaardigden kunnen kiezen. () Omdat ieder gewest () meer afdelingen telt dan het afgevaardigden mag aanwijken, is het, als men het congres wil verkleinen, noodzakelijk dat men groepen van afdelingen vormt.'* Tja...

Moeders met kleine kinderen

Huisvrouwen worden ons, vooral door de commercie, afgeschilderd als altijd bezige moeders met kleine kinderen. De rol van de vrouw als moeder van kleine kinderen blijkt echter in de afgelopen eeuw meer dan gehalveerd omdat de gemiddelde levensduur van vrouwen bijna is verdubbeld, terwijl het aantal levendgeboren kinderen per vruchtbare vrouw nog slechts 37% bedraagt van dat van een eeuw geleden. Een twintigjarige vrouw had een eeuw geleden gemiddeld nog eenenveertig jaar te leven, nu negenenvijftig jaar. Per 1000 vrouwen van 15-44 jaar werden er een eeuw geleden honderdeenenzestig kinderen geboren, nu zestig. Een twintigjarige vrouw moest er een eeuw geleden mee rekenen vijf à zes kinderen groot te brengen, nu twee. Gegeven de minder goede geboortepanning mocht een twintigjarige vrouw honderd jaar geleden verwachten tenminste tien à vijftien jaar van haar veertig levensjaren als volwassene kinderen beneden de vijf jaar om zich heen te hebben; nu mag een twintigjarige vrouw zes jaar van de negenenvijftig levensjaren als volwassene verwachten door te brengen met kleine kinderen. Moeders van nu hebben meer dan vijftig jaar te leven zonder kleine kinderen, moeders van een eeuw geleden vijftientwintig jaar.

De verdubbeling van het aantal volwassen levensjaren zonder kleine kinderen heeft een zeer ingrijpende invloed op

het arbeidsleven van moeders en daarmee op haar emotionele leven. Moeders worden beperkt in haar zorgende rol, krijgen daardoor meer behoefte aan een eigen, zelfstandig leven. De band met de man zal gemakkelijker verbroken worden door de lange levensduur en de relatief kleine periode met kleine kinderen.

Deze demografische verandering in het vrouwenleven heeft ingrijpende consequenties: vrouwen treden toe tot de arbeidsmarkt, krijgen slecht gehonoreerd, onvolwaardig deeltijdwerk. Daarmee nemen zij op den duur geen genoegen. Willen zij gelijke kansen krijgen op de arbeidsmarkt dan moet de zorg voor kinderen en huishouding niet langer eenzijdig naar de moeder worden toegeschoven. Daarom vragen vrouwen nu om een herverdeling van de onbetaalde arbeid om daarmee gelijke kansen op betaalde arbeid te krijgen. De roep om herverdeling van betaald en onbetaald werk is geen modegril van een groep vooruitstrevende vrouwen, maar wordt (mede) veroorzaakt door de verlenging van de levensduur waardoor de rol van de vrouw als moeder van kleine kinderen voor een deel is uitgespeeld.

New Hungarian Quarterly

Oosteuropese tijdschriften, ook als ze bedoeld zijn voor een Westeuropees publiek, zijn als regel niet aan te bevelen: de opmaak is onaantrekkelijk, de druk slecht en de inhoud weinig interessant. Vooral Poolse en Hongaarse tijdschriften onderscheiden zich soms in positieve zin. Een goed voorbeeld is de *New Hungarian Quarterly*. (In Nederland verkrijgbaar via Martinus Nijhoff, postbus 269, Den Haag en Swets & Zeitlinger, Keizersgracht 487, Amsterdam.) Het blad is zojuist z'n twintigste jaargang ingegaan, dus opgericht twee jaar na de Russische inval in Hongarije, waar schijnlijk om duidelijk te maken dat, anders dan na '68 in Tsjecho-Slowakije, het Kadar-regime het geestelijk leven in Hongarije enige ruimte bood. Het kwartaalblad, waarvan we hier nr. 72 (XIXe jrg, winter '78) bespreken, ziet er voortreffelijk uit, is uitstekend gedrukt en goed opgemaakt en behandelt een groot aantal uiteenlopende onderwerpen (van de Hongaarse buitenlandse politiek en economie tot en met

kunst en cultuur). Naast beschouwingen zijn er in het tijdschrift ook fragmenten afgedrukt van romans. Voorts bevat het blad vele illustraties. Zeker op het eerste gezicht is het alleszins de moeite waard.

Dat het blad zich bezighoudt met netelige onderwerpen blijkt uit een, overigens teleurstellende beschouwing over de Franse 'nieuwe filosofen' (*Glucksmann* en anderen). De samenvatting van hun zienswijzen is (zeker als men die vergelijkt met wat men daar elders in Oost-Europa van maakt) redelijk fatsoenlijk, de kritische beschouwing ervan is nogal mager uitgevallen. Hoewel het blad geheel door Hongaren wordt volgeschreven valt helaas niet vast te stellen of de artikelen uitsluitend bedoeld zijn voor 'export' of ook op de binnenlandse markt zijn gericht. Dat zou, zeker als het om de 'nieuwe filosofen' gaat van belang zijn om te weten.

Het huwelijk in Hongarije

Een interessante beschouwing in de *New Hungarian Quarterly* (no. 72, Vol. XIX, blz. 141/6) is het artikel van *Rozsa Kulcsar* onder de titel *Huwelijk en Sociale Mobiliteit*, dat nogal wat informatie bevat over overeenkomsten en verschillen tussen Hongaarse mannen en vrouwen. Uit statistische gegevens blijkt dat het aantal jongens en meisjes met een universitaire opleiding tegenwoordig niet sterk meer verschilt (5.6% van de vrouwen tussen de 20 en 34 en 6.6% van de mannen in de zelfde leeftijdsgroep heeft in 1978 een universitaire opleiding achter de rug). Veel groter zijn de verschillen als gelet wordt op het middelbare schoolniveau. 65% van de gymnasiumleerlingen (begin schooljaar '75-'76) bestaat uit meisjes. Maar op de technische scholen is het percentage jongens veel groter. *'De meeste meisjes volgen een opleiding voor kantoor en voor werk in de textiel- en kledingindustrie. () Veel vrouwen zijn in opleiding voor lagere- of middelbare schoolleraren, of zij studeren aan de faculteit der letteren of aan de economische hogeschool. Er zijn veel minder vrouwelijke studenten op de technische faculteiten en de landbouwhogeschole, weinig meisjes bij diergeneeskunde en de natuurwetenschappen in het algemeen.'* Rozsa Kulcsar citeert een onderzoek

van Gyorgy Vukovic, die huwelijken gesloten tussen 1948 en 1960 geanalyseerd heeft. De 'homogamie'-index (d.w.z. het aantal mensen van dezelfde sociale- en beroepsgroep dat met elkaar trouwde als percentage van alle huwelijken) daalde van 71 tot 68. Inmiddels is deze index verder veranderd: 62 in 1965 en 58 in 1975.

Kulcsar gaat vervolgens in op een onderzoek waarin werd onderzocht welke veranderingen zich voordeden tijdens het huwelijk. Daarvoor werd uitgegaan van de situatie in '62-'64, die werd vergeleken met de toestand in '73. Er deden zich aanzienlijke veranderingen voor: *'Het aantal afhankelijke vrouwen nam af, veel vrouwen begonnen te werken na het huwelijk.* (Er deed zich dus een verandering voor in de verhouding tussen mannen en vrouwen. Maar aan deze verandering liggen ook andere oorzaken ten grondslag.) *Velen die, op de datum van hun huwelijkssluiting werk hadden, kregen andere posities. Als gevolg daarvan veranderde de verhouding tussen man en vrouw op de volgende manier: in de groep van de vrije beroepen, andere witte-boordenwerkers, geschoolde en ongeschoolde arbeiders nam het percentage paren waarvan beiden zich in dezelfde sociale positie bevinden toe; in de groep van klein-handelaars (petty-tradesmen) en werkers in de landbouw deed zich een ontwikkeling in tegengestelde richting voor. Als gevolg daarvan daalde het aantal echtgenoten dat zich beiden in een zelfde sociale positie bevond aanzienlijk. Het aantal huwelijken waarin de man een hogere sociale status kreeg nam toe, omdat mannen na sluiting van het huwelijk meer kansen hebben dan vrouwen om hun positie te verbeteren.* ( ) *Vrouwen die willen studeren moeten zware offers brengen. Dus beperken zij zich dikwijls tot de meest-noodzakelijke kwalificaties (het diploma 'geschoold arbeider' of het eindexamen 'middelbare school'). In de huidige situatie hebben vrouwen ongelukkigterwijs een dubbele werkring omdat zij naast hun betaalde arbeid hun huiselijke plichten hebben: koken, schoonmaken, verzorging van de kinderen. Dit maakt studeren niet slechts moeilijker, het ondermijnt ook de motivatie om door te leren.'*

Groeps cultuur

In een interview in *Vrij Nederland* (5.5.'79) maakte Tom Pauka, vroeger medewerker van Ed van Thijn en o.a. actief als 'presentatietrainer' duidelijk dat, en waarom, hij Max van den Berg had gesteund in zijn campagne om het voorzitterschap van de PvdA. Van den Berg, aldus Pauka, leek *'beter geschikt om een radicaal einde te maken aan de foielelijke groeps cultuur die een partij als de PvdA kenmerkt.'* Om een toelichting gevraagd zei Pauka daarmee te bedoelen dat *'de mensen in de verschillende organen van de PvdA op een werkelijk afschuwelijke manier met elkaar omgaan. De affaire Amsterdam (de conflicten rond Han Lammers) was daar een voorbeeld van.'*

Over de 'Amsterdamse affaire' is inmiddels een boeiende studie verschenen onder de titel *Driestromenland in één partij*. Het onderzoek werd uitgevoerd door een doctoraal onderwijsgroep van de subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen (FSW-A) van de Universiteit van Amsterdam. In deze studie zijn de Amsterdamse ontwikkelingen van de laatste jaren, met behulp van literatuuronderzoek, van interviews en van 'waarneming ter plekke', in kaart gebracht. Er blijkt heel wat kliekvorming plaatsgehad te hebben, waardoor zowel de kandidaatstelling bij de Raadsverkiezingen in '74 als die in '78 beslissend beïnvloed is. Niettemin is het oordeel over groepsvorming positief: 'Twee interne effecten van de groepsvorming zullen we met name bekijken. De mate waarin het de partijdemocratie kan versterken en de mate waarin het juist de interne partijdemocratie uitholt; extreem gesteld de mate waarin het manipulatie in de hand werkt.

Bij partijdemocratie gaat het om het aandeel dat de leden hebben in het vorm geven van het beleid van de partij, om de participatie en invloed van leden. Belangrijk is dan de participatie en beïnvloeding van de belangrijkste beleidsbeslissingen. ( ) Formeel is het in grote lijnen in orde met de interne democratie van de PvdA. Feitelijk heerst er echter grote onvrede over het gehalte van de partijdemocratie. Niet alleen is de participatiegraad laag. De leden worden geacht aan de lopende band beslissingen te nemen over zaken die

ze niet kunnen overzien, die te technisch en te detailistisch zijn. Enkele partijleden, vaak bestuurders, bepalen dienvolgorde het verloop van veel vergaderingen en hebben een onevenredig grote invloed op het beleid. Individuele leden hebben daarentegen weinig invloed, en zijn bovendien niet in staat het afdelingsbestuur, gewestelijk bestuur en de vertegenwoordigers in de openbare lichamen kritisch te volgen en indien nodig ter verantwoording te roepen. Het afdelingslid staat in principe machteloos tegenover het afdelingsbestuur, gewestelijk bestuur of fractie.() Slechts bij een zekere mate van coördinatie van de opposanten, gepaard aan een minimale kennis van zaken, kan men het bestuur of fractie moeilijk maken. Ten onrechte wordt deze coördinatie vooraf, het voorbereiden van vergaderingen, het uitwisselen van informatie via formele en informele structuren, groepsvorming kortom, in een kwaad daglicht gesteld.' De groepsvorming, waartegen Pauka zich met zoveel nadruk keert, wordt hier juist verdedigd. Misschien dat de Amsterdamse politicologen aan iets anders denken dan Pauka, als ze het over groepsvorming hebben. Pauka ziet vooral de gevolgen (machtsvorming buiten de 'officiële' partijkanalen, uitlopend op wederzijdse verkettering), de Amsterdamse politicologen denken in de eerste plaats aan de door groepsvorming geboden mogelijkheid tot doeltreffend tegenspel jegens besturen.

Groepscultuur (2)

'Besturen, fracties en dergelijke vormen in het algemeen kleine gezelschappen die regelmatig met elkaar vergaderen, besluitvormingsprocessen voorbereiden en structureren, de informatieverschaffingen aan de leden regelen. Dit levert hun een grote kennisvoorsprong op de leden op, bezorgt hun op elke vergadering een structureel gunstige positie, om elke vorm van kritiek probleemloos te pareren.' Aldus de studie *Driestromenland in één partij*, over de situatie in het Amsterdamse PvdA-gewest. Hoewel het hier geschetste beeld op zichzelf wel juist is, onderschatten de auteurs toch de in de PvdA tamelijk sterk aanwezige onwil om ook maar iets te geloven van hetgeen door be-

stuurders wordt aangereikt. Het is in de PvdA bijna een onderdeel geworden van 'de' partijcultuur (althans voor zover het om op partijvergaderingen aanwezige leden gaat) zich negatief op te stellen zodra een bestuur (of een fractie) iets te beweren heeft. Maar besturen beschikken inderdaad over een informatievoorsprong. 'Dit betekent', aldus de studie, 'een grote handicap voor elk lid dat wil opponeren tegen een gevoerd beleid of een beleidsvoornemen. Groepsvorming kan daarop een effectief antwoord zijn, met name als het gaat om duidelijk te onderscheiden politieke standpunten. Groepsvorming kan het individueel gebrek aan kennis enigszins compenseren, de politieke dimensie van veel tegenstellingen onthullen en ertoe bijdragen dat alternatieve beleidsvoorstellen worden ontwikkeld. Alhoewel de invloed van het individuele lid niet zonder meer zal toenemen, kan groepsvorming een bijdrage leveren aan de verdieping van de besluitvorming in gewest of afdeling. () In het algemeen leidt groepsvorming tot bepaalde vormen van gestructureerde oppositie, doorbreekt ze de monopolisering van de communicatiekanalen door bestuur en/of fractie en creëert in veel gevallen haar eigen formele en informele communicatienetwerk'. Dit positieve oordeel over groepsvorming wordt inmiddels wel aan voorwaarden gebonden. 'Voorwaarde is echter wel dat het bestaan van de groepen in brede kring in de partij bekend is, en dat er minimaal twee groepen zijn, met name als de ene groep er in slaagt een aantal belangrijke functies te bekleden is de aanwezigheid van een tweede groep zeer wenselijk. Indien er slechts sprake is van één (dominante) groep is het gevaar van manipulatie en verplaatsing van de besluitvorming naar de groepsvergadering groot.'

Het vervelende is dat het karakter van de huidige groepsvorming in de PvdA in het algemeen van dien aard is dat de meeste, niet al te actief participerende leden evenmin van de hoed als van de rand weten: men heeft overtrokken ideeën over de invloed van een kongsi waarvan men wellicht bij geruchte vernomen heeft of weet van het bestaan van de kongsi niet af. Actieve leden kunnen hun invloed vergroten door groepsvorming, voor minder participerende le-

den is ook zo'n groepsvorming geen uitweg.

Hoe het ook zij, zowel het in Amsterdam verrichte onderzoek als de gang van zaken bij de strijd om het PvdA-voorzitterschap lijken alleszins aanleiding om de problematiek van de groepsvorming in de partij weer eens grondig onder de loupe te nemen.

Het Sociaal-Democratisch Centrum

In de jaren vijftig bestond er in de PvdA het Sociaal-Democratisch Centrum, een verzameling PvdA-leden die openlijk aan groepsvorming deed (dus bij alle partijgenoten bekend kon zijn) en een eigen blad uitgaf. Het optreden van dit gezelschap, dat dikwijls standpunten innam die afweken van die van het partijbestuur leidde tot een, op 4 juni '59, door het PvdA-bestuur opgestelde verklaring van de volgende inhoud: 'Het PB van de PvdA heeft zich () bezig gehouden met de vraag of, en zo ja wat, het PB in het belang van de partij te doen had naar aanleiding van het optreden van het Sociaal-Democratisch Centrum.

Het PB heeft steeds geweigerd het verzoek van het SDC om als werkgemeenschap te worden erkend, in te willigen, omdat overeenkomstig het beginselprogramma van de partij de werkgemeenschappen instellingen zijn niet op een politieke, doch op een levensbeschouwelijke grondslag. In de situatie, die het laatste jaar geleidelijk is ontstaan, meent het PB thans verder te moeten gaan, mede om in de komende belangrijke periode ieder misverstand omtrent plaats en taak van de partij te voorkomen. Het PB stelt uitdrukkelijk voorop, dat in een democratische partij steeds ruimte behoort te zijn voor afwijkende opvattingen en dat als bijdrage tot een democratische besluitvorming een vrije en open gedachtenwisseling een onmisbare vereiste is. Het PB heeft daarom nimmer de behoefte gehad de grenzen nauw te trekken, omdat het steeds heeft kunnen rekenen op de loyaliteit van zijn leden tegenover de partij als geheel.

Op grond echter van talrijke feiten is het PB tot de conclusie gekomen, dat het SDC functioneert als een groep, die zich ten doel stelt de politieke koers van de partij op essentiële punten te veranderen, dat het SDC standpun-

ten propageert, die ingaan tegen besluiten, die de partij op haar congressen heeft genomen en dat het zulks doet als een permanente groep, die de politieke meningsvorming bedrijft op de wijze van partij in de partij.

Het PB acht het daarom noodzakelijk er op te wijzen, dat het in strijd is met een gezond functioneren van de partij en met de duidelijkheid van de plaats van de partij in ons politieke leven, indien een georganiseerde groep binnen de partij, stelselmatig eigen politiek bedrijft, met voorbijgaan van de regels tot waarborging van een democratische besluitvorming door het partijcongres gesteld.

Het PB meent daarom te moeten uitspreken, dat naar zijn oordeel het optreden van het SDC schade doet aan de politieke positie van de partij, dat de grenzen van de democratische spelregels die in de PvdA gelden door het SDC worden overschreden en daarmee ook de loyaliteit, die het vrijwillig aangevaarde lidmaatschap van de partij meebrengt. Het PB acht dit uiteraard onaanvaardbaar. Het zal niet nalaten ook aan het komende partijcongres voorstellen terzake te doen.'

Commentaar van het blad De Brug op de campagne tegen het SDC

!Als ik in dit fatsoenlijk huis nu nog langer die vieze boekjes van je zie, dan ga je er uit, versta je?!!!

Dat het SDC weinig gelukkig was met deze PB-verklaring laat zich begrijpen. Op 8 oktober '59 vond een bespreking plaats tussen een delegatie van het PB (*Berger, Kleywegt, Vos en Meester*) en van het SDC (*Engels, Ferrares, Van Eyck en Van Tijn*). Omdat de argumenten over en weer bij iedere nieuwe groepsvorming in de partij opnieuw gehanteerd zullen worden is het aardig om de belangrijkste ervan hieronder te vermelden.

Vos (PB) wijst erop dat het SDC een congres hield. Het houden van congressen is echter alleen voorbehouden aan de partij. Het congres is de hoogste besluitvormende instantie in de partij. Het is dus ten zeerste aanvechtbaar dat het SDC een congres houdt, daar besluiten neemt en deze publiceert. Er worden resoluties aangenomen en uitgegeven, die op verschillende punten tegen partijprogramma en werkprogramma ingaan. ( ) Het SDC werpt zich op als een gesloten georganiseerde groep, die de partij weleens zal leren hoe de politieke stellingen moeten worden betrokken en op welke wijze men oppositie dient te voeren. Men wordt op deze wijze een partij in de partij. ( ) Wanneer men op deze wijze doorgaat betekent dit georganiseerde oppositie binnen de partij, hetgeen beslist onaanvaardbaar is.

Pg. Engels (SDC) zegt dat in het SDC behoefte is aan contact en beraad. De resoluties dragen het karakter van het 'zedelijke moeten'. ( ) Men wil afwijkende opvattingen kenbaar maken en een politieke gedragslijn aanbevelen. Een eenzijdig geluid in een volkspartij is fout. De werkgemeenschappen zijn er toch ook? Stoot het SDC mensen af? Integendeel, er ontstaat een nauwere binding, men haalt op deze wijze zelfs mensen naar de partij toe. ( )

Pg. Van Tijn (SDC) stelt dat er ruimte moet zijn voor oppositiegeluiden. De principiële vraag is: wat kan in een massa-organisatie als de partij de ruimte zijn? Zoals de zaken lopen is de ruimte er formeel, maar praktisch niet (vraagstuk massa-organisatie - verhouding leiding/leden). ( ) Het PB is er niet mee klaar met aan te geven wat *niet* kan. Wat kan er dan wel? Het gaat om het erkennen van stromingen, die socialistisch zijn. De afdelingsgrenzen zijn te

eng voor nader contact. Een oplossing van dit vraagstuk is van groot gewicht voor de toekomst van de partij.

Pg. Vos deelt mee dat het vraagstuk hoe er leven is te brengen in de partij en hoe de mensen tot het bepalen van een standpunt kunnen worden gebracht wel degelijk leeft bij het PB. Hij wijst op de pogingen met het Fakkeldragerswerk, 'de gehouden enquête, de conferenties van de WBS. ( )

Pg. Berger (PB) stelt dat oppositionele geluiden mogelijk blijven o.a. in *Paraat* (voorloper van *Roos in de Vuist*). Ook na het congres is er een blijvende mogelijkheid tot nadere discussie. Overigens is het de kunst de bereidheid te hebben naar de ander te luisteren. ( ) Deze bespreking resulteerde in een brief van het SDC aan het PB, geschreven op 19.10.'59 waarin o.a. wordt opgemerkt dat 'daar het PB bereid is ruimte te laten voor de uiting van afwijkende meningen binnen het raam van de beginselen der partij rest de organisatorische positie van het SDC nader te bezien. Wij zijn onzerzijds bereid een zodanige vorm te zoeken, dat het houden van openbare congressen en het zenden van resoluties aan de pers buiten de partij in de toekomst wordt vermeden. ( ) Daarnaast zijn wij van mening dat binnen de partij grotere mogelijkheden geschapen moeten worden om afwijkende meningen ter kennis te brengen van alle leden der partij.' Het Partijbestuur achtte het SDC-antwoord te vaag en stelde het PvdA-congres dan ook voor een resolutie aan te nemen waarin het 'Partijbestuur wordt gemachtigd die maatregelen te treffen, waardoor de juiste partijverhoudingen worden hersteld en waardoor het gevaar van het optreden van welke groep ook als partij in de partij wordt gekeerd; machtigt het PB tevens om - indien nodig - de verdere stappen te ondernemen welke de situatie vereist.'

Een en ander betekende het einde van het Sociaal-Democratisch Centrum, en van het daarbij behorende blad *Socialistische Perspectief*. Een deel van de SDC-leden (onder wie de hierboven aangehaalde Engels) ging over naar de PSP, anderen als Van Tijn (die later lid werd van de beginselprogramma commissie 1977) en *Buskes* bleven in de PvdA. Wel ontstond later een nieuw kritisch blad, waaraan onder anderen door *Theo van Tijn* werd meegewerkt; het

blad *Links* (dat werd uitgegeven in samenwerking met leden van de BSP). Inmiddels is ook dat blad verdwenen, hoofdzakelijk als gevolg van de opkomst van Nieuw Links in de PvdA.

Nieuw Links

In de bij *Kluwer* uitgegeven serie *Cahiers Nederlandse Politiek* verscheen een door *Bertus Boivin*, *Herman Hazelhoff*, *Bert Middel* en *Bob Molenaar* geschreven boek *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid*, met als ondertitel 'Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links'. Het kost weinig moeite een aantal kritische kanttekeningen bij het boekje te maken. Teveel wordt uitgegaan van de door Nieuw Links verspreide, maar minstens overdreven voorstelling van zaken als zou het in de PvdA, voor het optreden van deze stroming, voornamelijk doffe ellende geweest zijn ('een partij met een gebrek aan wilskracht, met een vage presentatie, met opeenhopingen van functies', blz. 7), terwijl daarna onbekommerd nieuwe wegen ingeslagen zouden zijn. Daarbij wordt enigszins over het hoofd gezien dat de belangrijkste partijdenker voor Nieuw Links, *Joop den Uyl*, de feitelijk vrijwel onbetwiste partijleider na Nieuw Links zou worden. Belangrijker dan kritiek is hier echter tevredenheid over het boekje zelf; Nieuw Links is belangrijk genoeg, rechtvaardigt een afzonderlijke studie. Het laatste woord over Nieuw Links zal dit boekje zeker niet zijn, maar een alleszins bruikbare inleiding, bruikbaar als kennisgeving met het fenomeen en ter verwerving van enig inzicht in de ontwikkeling ervan, is het alleszins.

In dit verband vestigen we de aandacht op het boek in verband met het aspect 'groepsvorming'. Nieuw Links startte haar activiteiten onder de doem van een congresuitspraak, waarin groepsvorming als het SDC te zien had gegeven, nadrukkelijk werd verboden. In twee opzichten verschilde Nieuw Links nadrukkelijk van het SDC. Was er binnen het SDC sprake van een tamelijke homogeniteit van opvattingen, Nieuw Links, aldus Boivin c.s., was 'een beweging (die) bestond uit 'volgelingen van verschillende pluimage' (). Eén van de meest opvallende eigenschappen van Nieuw Links was juist

het gebrek aan samenhang en duidelijkheid'. (blz. 29)

Een tweede verschil betrof het 'club'karakter. Boivin c.s. schrijven: 'Kroes noemt Nieuw Links een club zonder leden. Het is juist te spreken van een aantal leden zonder 'club'verband. Immers er waren nogal wat mensen die zich Nieuw Links noemen of noemden, maar zij konden geen lidmaatschap van de vereniging Nieuw Links tonen. Ook konden zij niet verwijzen naar een aantal vaste en welomschreven uitgangspunten of naar een officiële strategie of zelfs maar naar een eigen tijdschrift of gestencild blaadje. Een eigen bestuur of voorzitter was er evenmin. () We kunnen het best spreken van een beweging. Deze beweging nu hield van tijd tot tijd bijeenkomsten – bijna altijd in Utrecht – die een opinievormend karakter hadden.' (blz. 28/9) Nieuw Links heeft zich er tot het uiterste voor ingespannen niet het verwijt naar het hoofd te kunnen krijgen als 'partij in de partij' te functioneren. Toch kon men dergelijke geluiden met regelmaat vernemen. Begin oktober '70 begon men er over te denken Nieuw Links op te heffen. Boivin c.s. citeren een discussiestuk waarin wordt opgemerkt dat 'het volgens ons () waarschijnlijk is dat er van een voortgezette groepsactiviteit van Nieuw Links een averechtse werking zou uitgaan; met name omdat zo'n optreden in toenemende mate als elitair of sektarisch zou worden ervaren.' Sinds mei '71 is van door Nieuw Links georganiseerde activiteiten geen sprake meer geweest.

Nieuw Links (2)

Heeft sindsdien geen groepsvorming in de PvdA meer plaatsgevonden? Boivin c.s. maken melding van 'een groep Nieuw Links voormannen (die) ook later nog min of meer regelmatig contact bleven houden. In de pers werd deze groep omschreven als de "Steenwijk-groep": 'een vriendenclub van oud nieuw-linkers die ooit voor het eerst bijeenkwamen in een boerderij bij Steenwijk met vrouwen en kinderen.' (blz. 105). Tegen dergelijke 'vriendenclubs' zet *Bart Tromp* zich in een interview in *HP* (de PvdA-strategen, blz. 12) af. 'Met een clique bedoel ik dat mensen elkaar naar voren schuiven, los van inhoudelij-

ke politieke zaken, zoals Nieuw Links deed, en heel bewust ook'. Bram Peper doet er, in dezelfde HP-interviews, wat relativerender over. 'Er zijn er honderden van. Op alle niveaus () zeg het maar, het is een conglomeraat van kliekjes. De ene kliek heeft wat meer invloed dan de andere. () Hoe wou je het anders hebben?' (HP, blz. 28) Dan zijn er nog pogingen gedaan in de PvdA tot 'nieuwe' groepsvorming op landelijk niveau. Boivin c.s. herinneren aan een Club-van-30, een gezelschap dat o.a. zou streven naar een echt-socialistisch beginselprogramma en invloed wilde uitoefenen op PB-verkiezingen. (Blz. 114) In januari '76 werd in Alkmaar de werkgroep 'De Socialist' opgericht maar dit gezelschap is, voor zover valt na te gaan, geen succes geworden. Tenslotte pleiten Reckman en Huige in hun boekje *Doorn in de Vuist* voor de instelling van Nieuwe Linkse Politieke groepen (NLP's), die, aldus Reckman in de *PvdA-strategen* (HP) een 'link (moeten) leggen tussen politieke en maatschappelijke actie, bezinning, studie enzovoort'. (Blz. 24) Over de mate waarin Rooie Vrouwen en Jonge Socialisten 'een partij in de partij' zijn wordt in de PvdA getwist.

Groepsvorming

In een 'interne notitie' voor het Partijbestuur (december 1977) gaat de samensteller van deze rubriek eveneens op het vraagstuk van de groepsvorming in de PvdA in. Omdat menig onbevoegde al vrijmoedig uit dit stuk heeft geciteerd drukken we hier ook maar eens enkele fragmenten daaruit af. Uitgangspunt is dat 'de PvdA, ook na aanvaarding van het beginselprogramma, een politiek chaotisch gezelschap is. () Men kan stellen dat zich in de PvdA (en in haar kiezersaanhang) het Volksfront gerealiseerd heeft, of, als men het wat voorzichtiger wil stellen, dat de PvdA zich heeft ontwikkeld tot het verzamelpunt van iedereen die zich in Nederland links van het politieke midden denkt op te houden.. () Intern betekent zulks dat het PB zich voortdurend te weer zal moeten stellen tegen pogingen van de één of de ander de partij voor de ander of de één tot verboden gebied te verklaren. () Het PB zal zich moeten keren tegen iedere poging tot

wederzijdse verketting. () Dat betekent ook dat het PB er op bedacht moet zijn cliché-voorstellingen die in de partij over en weer legio aanwezig zijn te relativeren en tot hun juiste proporties terug te brengen. () Er is in de partij () een onthutsende valse beeldvorming over en weer, een neiging ook om het (dikwijls veronderstelde) gedrag van partijgenoten met behulp van vergroefde maatstaven te classificeren. Daar tegen in roeien is, als men de "partij als verzamelpunt van links" tot uitgangspunt neemt, noodzakelijk maar niet eenvoudig. ()

Een direct gevolg van de opvatting dat de PvdA het verzamelpunt is van alle stromingen te linkerzijde is het ontstaan van allerhande genootschappen. Het PB dient het als vanzelfsprekend te aanvaarden dat vertegenwoordigers van de verschillende stromingen onderling contact onderhouden: gelijkgezinden willen elkaar, over de afdelingsgrenzen heen, ontmoeten. () Het PB dient echter op te treden tegen de neiging dergelijke genootschappen een besloten karakter te geven, waaruit kan voortvloeien dat zij hun leden een eigen discipline opleggen. In dat geval ontwaarden ze tot "gesloten circuits", waarvan de leden niet normaal met andere partijgenoten communiceren, maar pogen deze hun wil op te leggen.

In een open, democratische en pluriforme partij als de PvdA kan niet worden toegestaan dat er besloten gezelschappen ontstaan, omdat dergelijke gezelschappen de onderlinge communicatie frustreren en aanleiding geven tot roddel en achterklap () en leiden tot valse beeldvorming over en weer.' Da's toch mooie taal!

An incomplete guide to the future, Prof. Dr. Willes Harman, Stanford Alumni Association, Stanford, California.

Dr. Harman was oorspronkelijk hoogleraar in economisch/technische systemen aan de universiteit van Stanford. In zijn werk is hij sterk beïnvloed door Hubbard, Huxley en in de laatste jaren ook door Schumacher en Robinson. De schrijver gaat uit van de onhoudbaarheid van de huidige trends in de industriële samenleving. Hij zit dus niet op de extrapolerende lijn van Kahn, maar evenmin op de corrigerende van de Club van Rome. Bij Harmans onderzoek naar de kans van uiteenlopende, maar onderling samenhangende toekomstscenario's, ligt het accent op de steeds groter geworden kloof tussen wetenschap en techniek aan de ene kant en de maatschappelijke aspiraties aan de andere kant. Harman wil die kloof dichten door tijd, aandacht en geld vrij te laten maken voor meer sociaal werk, maar ook vooral door meer mentale training en ethisch zelfonderzoek. Hij neemt daarbij de draad op van de achttiende eeuwse verlichting en vrijmetselarij, waarvan de gedachtenwereld zo'n grote rol heeft gespeeld in de opstelling van de Amerikaanse grondwet en in de ethische grondslagen van de Amerikaanse revolutie.

De praktische uitkomst van de toekomstvisie van Harman en in het bijzonder zijn concrete aanbevelingen op het terrein van de economie, de werkgelegenheid en de ontwikkeling van de democratische verhoudingen zijn mager. Harman bevindt zich in een groeiend gezelschap, waar hij stelt dat er geen weg terug is naar de voor-industriële samenleving, maar dat de ontwikkeling dient te gaan in de richting van technisch hoogwaardige maar meer klein-

schalige systemen, waarin de produktiviteit niet uitsluitend gemeten wordt aan de output per man maar mede ook aan de opbrengst per eenheid grondstof en land. Harman pleit voor meer verplichtende en verdergaande vormen van inkomensoverdracht naar de ontwikkelingslanden. Daarbij eist hij een garantie voor politiek beveiligde manoeuvreer-ruimte voor die ontwikkelingslanden die een eigen model wensen te volgen. Hij wenst die derde weg niet bedreigd te zien door enigerlei vorm van structureel, economisch of politiek geweld.

Het hoofdstuk over de oplossing van het probleem van de werkgelegenheid verdient nadere uitwerking. Harman wil een niet te royale basisvoorziening voor iedereen die buiten zijn schuld zonder werk komt te zitten. Hij pleit daarnaast voor een extra toelage voor al diegenen die dankzij hun eigen mogelijkheden en potentieel functies moeten vrijmaken voor minder begaafden in de samenleving.

Harman wenst gegarandeerd werk voor al diegenen, die qua vorming, instelling en potentie niet de mogelijkheid hebben om in de arbeidsmarkt enige mobiliteit van betekenis te ontwikkelen. Werknemers met meer ontwikkelingspotentiële mobiliteit dienen voor dat doel althans tijdelijk opzij te gaan staan. Zij hebben dan recht op een substantiële extra uitkering en kunnen hun tijdelijke werkloosheid benutten voor studie, omscholing, of vormen van zelf-expressie. De gedachte is interessant, maar bij mijn weten niet nader uitgewerkt, ook niet door andere deskundigen van het instituut waar Harman deel van uitmaakt. Men kan zich voorstellen, dat deze gedachte haaks staat op de feitelijke situatie in de Verenigde Staten en ook op die in West-Europa.

De schrijver is weinig optimistisch over de kansen van een niet-destructieve, enigszins geleidelijke overgang naar de maatschappij die hij ziet komen. Hij geeft voor de VS op dit punt de volgende adviezen.

In de eerste plaats de bevordering van het inzicht in de onvermijdelijkheid van de komende transformatie.

In de tweede plaats de noodzaak om niet slechts in de zin van verbetering van economische principes, maar ook in de zin van sociaal culturele ontwikkeling te komen tot nieuwe uitgangspunten gebaseerd op een nieuw sociaal leidend beginsel. De ontwikkeling daarvan zal tijd kosten en vereist een periode van experimenten en verdraagzaamheid, waarin verschillende levensstijlen en samenwerkingsverbanden moeten worden beproefd. Harman pleit verder voor een ethisch reveil zowel in de politiek als in de private sector.

Een vijfde aanbeveling heeft betrekking op de levensbeschouwelijke ontwikkeling en individueel zelfonderzoek. Harman constateert, dat de materialistische wetenschappelijke benadering de mogelijkheden daartoe enorm heeft beperkt en dat er meer ruimte moet komen voor dit in het Westen zo zeer verwaarloosde aspect. Tenslotte dienen volgens Harman aanvullende wettelijke en sociale controlemechanismen en dus ook een zekere vorm van dirigisme te worden geaccepteerd, met als voorwaarde dat tegelijkertijd een verlies aan fundamentele vrijheden op langer termijn wordt vermeden.

Hoewel Harman uit zijn werk overkomt als een Amerikaanse variant van een

D'66-goeroe, kunnen socialistes zijn boodschap niet negeren. Zij immers hebben de pretentie verdergaande ordening van het maatschappelijk leven te kunnen combineren met handhaving van de democratische vrijheden! In het verleden hebben de democratisch-socialisten die pretentie in zekere zin ook waar gemaakt. Het ligt dan ook in de rede, dat in het bijzonder in de door Harman voorspelde overgangperiode het democratisch-socialisme een grote rol zal spelen. Dat klemt te meer waar de know-how in de politiek zo'n belangrijke rol speelt en ethici en futurologen op dat punt juist tekort schieten. Echter ook op het punt van de levensbeschouwelijke fundering van toekomstige ingrijpende beleidsbeslissingen heeft Harman ons wel iets te zeggen. Er is geen maatschappelijke omvorming mogelijk zonder innerlijke aanvaarding door de mensen die het aangaat. Dat vereist de verbinding tussen ethisch en morele en religieuze uitgangspunten en nieuw maatschappelijk beleid. Die verbinding komt er niet door uitsluitend morele verontwaardiging over bestaande misstanden. Er zijn goed gefundeerde maatschappelijke spelregels voor nodig, die ook in kritieke tijden worden toegepast en gerespecteerd.

Harman beklemtoont de behoefte aan een nieuw sociaal paradigma. Die behoefte is er, maar er zou al veel gewonnen zijn als het derde woord in de drieduidige leus van de Franse revolutie een meer maatschappelijk werkzame betekenis zou kunnen krijgen.

A. P. Oele

socialisme en democratie 1979/7-8

Terugblik juni

- 331 Dolf Toussaint
332 Ger Verrips
Het gezicht van de heersende klasse

Democratisch-socialisme

- 335 Wouter Gortzak
De rechtmatigheid van het partijrecht
Omdat belofte schuld maakt, wordt hier opnieuw een discussiestuk uit de Commissie Partijdemocratie gepubliceerd. Het kostte de redactie wèl moeite want het is een nogal omvangrijke verhandeling. Maar er wordt heel wat in overhoop gehaald. Over hoe de partij haar vertegenwoordigers aan de ketting kan leggen en het bestaan voor die vertegenwoordigers toch plezierig kan blijven.

Politiek

- 360 Anne Vondeling
Het Europa van aarzelende burgers
Met een feestelijke happening in de Ridderzaal en een fraai lintje namen de Nederlandse politici afscheid van ras-parlementariër *Vondeling*, jarenlang kamervoorzitter. Uiteraard blijft hij actief, nu in het Europese Parlement. Dat zal men in Straatsburg merken. Een voorproefje, in de vorm van een nabeschouwing over de Europese verkiezingen en een vooruitblik op toekomstige activiteiten.

Poëzie

- 366 Bert Schierbeek
Steve Biko

Onderwijs

- 368 Gerbertus Janssen
Theo Thijssens strijd tegen onderwijsbezuinigingen
Honderd jaar geleden werd Theo Thijssen, schrijver van o.a. *Kees de Jongen*, geboren. 'Het mooiste ooit in het Nederlands over een jongen geschreven', luidt het oordeel van Carmiggelt. *SenD* herdenkt Thijssen met een bijdrage over zijn strijd tegen bezuinigingen in het onderwijs.

Democratisch-socialisme

- 375 Hans Kombrink
Tussen machtsvorming en werkelijkheid
PvdA-congressen leiden vaak tot veel opwinding. Zowel bij buitenstaanders als in de partij. *Hans Kombrink*, al weer een veteraan in democratiseringsprocessen, gooit olie op de golven. Een terugblik van een partijvertegenwoordiger die niet in paniek raakte toen het congres voor de vijf-urige werkdag koos.
- 383 Egon Matzner/Toon van der Aa
Het nieuwe beginselprogram van de SPÖ: veranderde inzichten
Ook de Oostenrijkse sociaal-democraten hebben een nieuw beginselprogram aangenomen. Een bewerking van een beschouwing daarover. Via heel andere invalshoeken komen de Oostenrijkers tot verrassend overeenkomstige inzichten als de Nederlandse PvdA.

Cultuur

- 391 Jos de Beus
Narcisme en politiek
De Amerikaanse historicus *Christopher Lasch* schreef een boek waarmee hij ook in ons land bekendheid verwierf. Een beschouwing over de mogelijke betekenis van Lasch's theorie voor het Nederlandse democratisch-socialisme.
- 397 Walter Barten
De monumentale gemeenschapskunst van R. N. Roland-Holst
In Amsterdam werd gedurende het voorjaar een tentoonstelling gehouden van het werk van Richard Roland Holst. *Walter Barten* ging er heen, keek er naar en schreef erover. Een socialistisch kunstenaar voor de Tweede Wereldoorlog.

Document

- 401 Leszek Kolakowski
De waarden van de sociaal-democratie

Boeken

- 406 *Gespreide verantwoordelijkheid*
408 *Samenleven in meervoud*

- 411 **Pen op papier**

FNV-voorzitter Wim Kok, gast in Haagsche Kringen, dient minister van Economische Zaken Van Aardenne van repliek. (Foto Dolf Toussaint)

Het gezicht van de heersende klasse

'*Mehr als Leutnant kann ein Mensch nicht werden ...*' Een zin die gemeengoed moet zijn geweest in de heersende kaste van grootgrondbezitters, hoge ambtenaren en officieren in het oude Pruisen in het Duitsland van voor 1918. Ik hoorde hem een paar weken geleden voor het eerst, min of meer terloops en terzijde, tijdens een gesprek met een bejaarde, vermoede, maar nog altijd levendige man die uit die kringen voortkomt, een ontmoeting die me bij een terugblik op juni niet loslaat. Hij was grootgebracht in de grondige Pruisisch-Duitse tradities en gedachtewerelden waarin men grotere deugden noch grotere vreugden kent dan stand bij stand houden en *tadellos* door het leven te gaan. Er werd daar wat *afgetadelt* toen.

'*Ach so ...* U stelt belang in de Duitse geschiedenis. Eén ding moet u toch nu al zijn opgevallen! Het wemelt hier nog steeds van de lanen, pleinen en straten die naar keizers, koningen, keurvorsten en de generaals *Hindenburg* en *Ludendorff* zijn vernoemd. Maar de namen van *Lasalle* en *Marx*, *Bebel* en *Bernstein*, *Heine* en *Von Ossietzky* komt u nog steeds nauwelijks tegen. Zo laat de oude heersende klasse hier nog steeds zijn gezicht zien.'

Eerst kreeg ik iets te horen over zijn gymnasiumtijd en de jaren op de bank in de Rijkshoofdstad waar hij zijn opleiding voltooide. Tot de clientèle behoorde toen ene *Von Ribbentrop*, de Duitse minister van Buitenlandse zaken, die de leider van *Hitlers* oorlogsvoorbereidingen was in het veld van de diplomatie – toentertijd echter nog handelaar in champagne.

Over zijn traditioneel-strengere *Pickelhaube*-pa begon de oude Pruis uit zichzelf. Eén ding kon hij in zijn vader nog steeds zeer waarderen: diens uitspraak *Die Intelligenz fangt am beim Zweifel*.

De zoon paste hem steeds radicaler toe. In de jaren '20 werd hij sociaal-democraat.

Op de eerste officiële ontvangsten van de eerste echte Republiek die Duitsland heeft gekend geneerde hij zich wel eens voor zijn nieuwe partijgenoten. 'Ze graaiden in de slaatjes, aten zich zat, staken vijf sigaren tegelijk in hun borstzak, maar legden met niemand contact.' Zijn diepgewortelde *Tadellosigkeit* ten spijt ging hij er niet vandoor. 'Ze waren zo lang geheelonthouders in het sociale verkeer met andere klassen, ze waren zo lang buiten de deur gehouden, ze moesten nog leren hoe men zich op een parketvloer beweegt.'

Zijn levensloop kende meer dan één scherpe wending. Vanuit zijn bankpositie kwam hij in de crisisjaren in de driemansdirectie van een bedrijf met een kleine duizend man personeel terecht, waar medische instrumenten werden vervaardigd. Zijn twee medefirmanten waren nazi's. Toen ook nog de SS orders kwam plaatsen moest hij kiezen of delen. Hij vertrok. Later maakte hij kennis met de lagere rangen van het zwarte korps, in een concentratiekamp, nog geen dertig kilometer van zijn thuis. Want anders dan de meesten in het milieu waar hij uit voortkwam bleef

hij *beim Zweifel*, liet zijn *Intelligenz* in leven en werd geen *tadelloser* hoera-*Heil Hitler*-roeper.

Na de oorlog zette hij zich in voor de heropricting van de sociaal-democratische partij, de denazificering en tal van andere problemen bij de wederopbouw van een democratisch Duitsland. 'Want ik ken onze heersende klasse...,' verklaarde hij. 'Ze proberen elke politieke tegenstander te vernietigen. *Adenauer* herinnerde er aan dat de voorman van de sociaal-democraten de zoon van een ongehuwde moeder was. Op zo'n moment laten de heren hun ware gezicht zien!... Wie eigendom heeft, hoort ook de macht te hebben. Dat is hun moraal. Zonder op of om te kijken rijden ze iedereen die hun in de weg komt overhoop. Dat is hun mentaliteit. *Mehr als Leutnant kann ein Mensch nicht werden...*'

Sommige *Menschen* werden echter zelfs meer dan *Leutnant* de laatste tijd. Sociaal-democraten werden minister, *Brandt* en *Schmidt* werden kanselier. 'Over die schok zijn de oude *Knarren* dan ook nog steeds niet heen. Dat ze dat niet hebben kunnen voorkomen! Dat ze dat niet hebben kunnen veranderen!'

Hoe reageerden anderen in Duitsland?

'Wat op velen diepe indruk heeft gemaakt is dat vader *Brandt* tolerant bleef toen zijn zoons er publiekelijk blijk van gaven de politieke opvattingen van pa niet te delen. Zelfs toen hij *Kanzler* was liet hij ze zo maar begaan!'

Want er wordt nog steeds heel wat *afgetadelt* in Duitsland. In het oostelijk deel is het zelfs als *Partei-* en *Staats-Raison* in zwang gebleven.

Er zijn toch permanent conflicten met jongeren in de partij, niet alleen met de zoons van *Brandt*?

'Wat heet jongeren?' zei de oude man me. 'Hier in Duitsland ben je pas geen jongere meer in de politiek als je boven de 35 bent. Sommigen besturen dan al jaren bedrijven, vakbonden, universiteiten, gemeenten van bijna een miljoen inwoners, hebben wereldreizen en wetenschappelijke opleidingen achter de rug – sommigen zijn al grootvader. Maar wat ze ook doen of achter de rug hebben, zolang ze nog geen 35 zijn, blijven ze voor de anderen in de partij een soort broekemannen die nog niet helemaal droog achter de oren zijn... Ik zeg altijd weer dat we eens moeten ophouden met dat malle *JungSozialisten*-gedoe. Partijgenoten horen partijgenoten te zijn en verder niks. En ik heb op mijn leeftijd toch wel recht van spreken over zo iets? Die indeling in onder en boven de 35 vertroebelt zo veel politieke discussie en drijft zo veel zaken onnodig op de spits... En waar komt het vandaan? Toen de geallieerde bezettingscommandanten in juni 1945 weer politieke partijen toelieten, konden ze er niet aan beginnen van ieder die zich aanmelde de doopceel te laten lichten om te zien of hij niet al te vieze bruine vlekken in zijn verleden had. Daarom trokken ze een streep en bepaalden dat alleen een onderzoek hoefde te worden ingesteld naar wie boven de 35 waren. Deze volstrekt willekeurige grens is sindsdien in alle Duitse politieke partijen vastgeroest tot een idioot idee over jong zijn. Niemand durft er nog van af te stappen.'

Ik had graag ook nog wat van hem gehoord over *Von Ribbentrop*, die hij persoonlijk enkele malen op de bank had ontmoet. Maar daar liet hij niets over los. Als het om zijn oude clientèle ging, bleef hij zoals het hoort: de correcte bankier die geen vertrouwen schendt en daarop geen enkele uitzondering maakt.

Enigszins *tadellos* wilde hij toch wel blijven. Hij was in zijn leven genoeg over de schreef gegaan, meende hij.

Rectificatie

In het juninummer staat als auteur van de terugblik genoemd 'Jan Bernlef'. Dit moet zijn J. Bernlef.

De rechtmatigheid van het partijrecht

De commissie partijdemocratie, ook wel de commissie-Van Thijn genoemd, zet haar werkzaamheden onverdroten voort. Eerder publiceerde SenD (april 1979) de beschouwing die Roel in 't Veld ten behoeve van het werk van de commissie schreef. Onderstaand de beschouwing van Wouter Gortzak die weliswaar in de commissie besproken werd en waarin een aantal wijzigingen werd aangebracht als gevolg daarvan, maar die niettemin geheel voor rekening blijft van de auteur. De opdracht was, kort gezegd, de mogelijke spanning tijdens een kabinetsformatie tussen wat kiezers op de PvdA verwachten en wat het partij kader wil, een en ander voortvloeiende uit de democratisch-socialistische wens kiezers meer invloed te geven op hetgeen in Den Haag gebeurt zonder vooralsnog te kunnen garanderen dat de kiezers een beslissende invloed, bij voorbeeld op de kabinetsformatie hebben.

Eens per zoveel jaar zijn er verkiezingen voor vertegenwoordigende lichamen. Daaraan wordt deelgenomen door politieke partijen. Ze vertegenwoordigen belangen en belichamen opvattingen over hoe het in ons land zou moeten toegaan. Hoewel er al veel partijen zijn komen er voortdurend nieuwe bij. Een nieuwe partij wordt opgericht als burgers van oordeel zijn dat de bestaande partijen een bepaald belang veronachtzamen en heet dan Bejaarden-, Boeren- of Vrijgezellenpartij. Ook kan men menen dat een bepaalde zienswijze in de bestaande partijen niet (of onvoldoende) tot gelding komt. Dan richt men een NVU op, of prettiger, D'66, DS'70 of PSP. Ook die nieuwe partijen nemen deel aan de verkiezingen, zelfs als ze zeggen 'actievoeren' belangrijker te vinden (SP, IKB, KEN-ml).

De meeste partijen beschikken over een beginselverklaring- of program, want Nederlanders hebben een hekel aan half werk. Zodra ze besluiten deel te nemen aan verkiezingen wordt een verkiezingsprogram opgesteld, want de kiezers moeten weten wat ze aan zo'n partij hebben. Met verkiezingsprogram en kandidaten gaan de partijen de boer op. Iedere partij wordt, althans voor een paar maanden, 'partij in actie'. Verkiezingscampagnes zijn 'lauw' of 'verhit', als de tegenstellingen hoog oplopen en er belangrijke kwesties aan de orde worden gesteld. Hoe 'verhitter' de campagne, hoe geïnteresseerder de kiezer, hoe groter de kans dat hij of zij naar de stembus gaat.

Dan komt 'de' dag. De burger is kiezer en beslist over het lot van de kandidaten. Als de stembus opengaat zijn ze nog *partijkandidaat*, als de stemmen geteld zijn hebben ze het misschien tot *volksvertegenwoordiger* gebracht.

Maar wat moet er na de verkiezingen gebeuren? Sommigen menen dat, met het sluiten van de stembus, de rol van partij en kiezer (althans voor zover het de vertegenwoordigende lichamen betreft) is uitgespeeld. De afgevaardigden verrichten hun werk 'zonder last of ruggespraak'. Anderen

achten dit onjuist en menen dat partijen en/of kiezers wel degelijk invloed moeten blijven uitoefenen. Hieronder wordt ingegaan op het 'last- en ruggespraakprobleem', op de positie van partijen en kiezers, op de betekenis van verkiezingsprogramma's, op de kabinetsformatie en op de verhouding tussen kabinet, kamerfractie en partij.

Zonder last of ruggespraak

'De leden (van de Staten-Generaal) stemmen zonder last of ruggespraak met hen die benoemen.' Van 'verkiezen' was in 1814 toen het artikel (art. 96) in de Grondwet werd opgenomen nog geen sprake. Het staat er nog steeds zo. Daarvoor gelden twee overwegingen. Bindende opdrachten en de noodzaak tot overleg met de achterban hadden tijdens de zeventiende en achttiende eeuwse Republiek dikwijls tot ernstige vertraging in de besluitvorming geleid. Nog steeds wordt gevreesd dat last en ruggespraak tot vertraging zullen leiden. Voorts achten velen afschaffing van het verbod in strijd met de parlementair-democratische gedachte dat parlementariërs elkaar, op grond van argumenten, moeten kunnen overtuigen.

De PvdA deelt die overwegingen. In een toelichting op tijdens het PvdA-raads- en statencongres 1978 aangenomen resoluties staat *'dat een stelsel, waarin partijen tegenover elkaar staan met bindende lastgevingen (imperatief mandaat) in zijn besluitvorming uiterst beperkt is. Discussie in de vertegenwoordigende lichamen heeft dan slechts marginale betekenis. De PvdA acht de nadelen van een dergelijk stelsel zo groot, de uitholling van onze parlementaire democratie zo ernstig, dat zij een politieke praktijk van imperatieve mandaten nadrukkelijk afwijst. Zij beschouwt de discussie in de vertegenwoordigende lichamen als essentieel'* (Raads- en statencongres 1978, blz. 2).

Er zijn niettemin de laatste jaren nogal wat bezwaren tegen het verbod op last en ruggespraak onder woorden gebracht. Vertraging van besluitvorming? We leven niet meer in de negentiende eeuw, met zijn trekschuit en postkoets! De Amsterdamse jurist *mr. A. C. Knoop Coopmans* herinnert er aan dat *'ruggespraak, met de tegenwoordige middelen van communicatie en vervoer, zelfs als de vergadering daarvoor wordt geschorst, niet lang hoeft te duren en de besluitvorming niet op te houden of te verlammen'* (Het Parool 5.5.'78).

In het boekje *Doorn in de Vuist* maken *Huige/Reckman* erop attent dat het Grondwetsartikel dateert uit een periode *'toen er nog in het geheel geen politieke partijen bestonden en uiteraard van democratisering in de moderne zin nog geen sprake was'* (Blz. 25).

Inderdaad: parlementsleden worden allang niet meer *benoemd* maar, na door partijen kandidaat gesteld te zijn, door de burgers *verkozen*. De vroegere parlementaire journalist *J. J. Vis* relateert vervolgens de betekenis van de 'discussie' in de vertegenwoordigende lichamen, die de PvdA zo essentieel acht. Hij schrijft: *'De fictie van de redelijke gedachtenwisseling zonder vooringenomenheid en met de bereidheid zich te laten overtuigen blijft in de (parlementaire) procedure uitgedrukt. Wij weten dat het in werkelijkheid anders is: kamerleden zijn gebonden aan eerder en/of elders geformuleerde standpunten. Zij hebben hun verkiezingsprogramma's en achterban. () Er wordt iets gesuggereerd dat er niet aan de hand is'* (In: *Parlement en politieke besluitvorming in Nederland*, blz. 25). *Vis* is voorts van mening dat de parlementariërs wel degelijk geneigd zijn lastgeving te aanvaarden: *'Met de handelingen in de*

hand gaan de kamerleden door het ganse land om partijgenoten en kiezers uit te leggen hoe goed en vasthoudend men het partijstandpunt heeft verdedigd' (als hiervoor).

Onder de invloed van veranderende inzichten stelde de commissie-Cals/Donner (staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet) een nieuw Grondwetsartikel voor waarin het verbod op lastgeving gehandhaafd bleef, maar dat op ruggespraak verviel, omdat dit de *'onjuiste indruk wekt dat het voeren van overleg aan de leden van de Staten-Generaal verboden is'* (eindrapport Cals/Donner, blz. 134/5). De PvdA neemt in deze kwestie een dubbelzinnige houding in. Want terwijl in de toelichting op de resoluties van het raads- en statencongres 1978 in de ene zin het verbod op last en ruggespraak feitelijk verdedigd wordt, komt men daarop in een volgende zin geheel terug. Daar staat namelijk dat *'de PvdA-vertegenwoordigers gebonden zijn aan het verkiezingsprogramma op basis waarvan zij zijn gekozen. Dit programma is voor hen een bindende opdracht van de partij en de kiezer'* (Raads- en statencongres 1978, blz. 22). Deze dubbelzinnigheid is een direct gevolg van de omstandigheid dat in de PvdA twee zienswijzen over parlementaire democratie zonder verder nadenken naast, en door elkaar gebruikt worden.

In de eerste visie komt het aan op het functioneren van de vertegenwoordigende lichamen; het gaat daar democratisch toe als de vertegenwoordigers zich door elkaar kunnen laten overtuigen, als zij 'naar eer en geweten handelend' belangen en verlangens tegen elkaar afwegen en in gemeenschappelijk overleg tot beslissingen komen.

In de tweede in de PvdA in omloop zijnde visie op parlementaire democratie gaat het erom dat er een herkenbare relatie bestaat tussen kiezer en volksvertegenwoordiging. Aanhangers van deze zienswijze vinden deze relatie zelfs belangrijker voor de parlementaire democratie (en het behoud ervan) dan de manier waarop parlementariërs met elkaar omgaan. Die relatie tussen kiezer en volksvertegenwoordiging komt op indirecte manier tot stand. Want tussen kiezer en volksvertegenwoordiging staan de politieke partijen. De redenering luidt dan dat 'de' kiezer 'de' volksvertegenwoordiging 'vertrouwt' (dus de parlementaire democratie vertrouwt), als men de partij waarop men stemde vertrouwen kan. En dat is het geval als de vertegenwoordiger het verkiezingsprogramma, waarop hij of zij gekozen werd (en dat door de partij werd opgesteld en aan de kiezers voorgelegd), zo goed mogelijk probeert uit te voeren. Anders gezegd: de partij ná de verkiezingen moet lijken op de partij ervóór. De kiezer zelf staan geen middelen ter beschikking om een vertegenwoordiger die zich niet aan het programma houdt, tussen twee verkiezingen in aan zijn jasje te trekken. De enige die de vertegenwoordiger voortdurend ter verantwoording kan roepen is de partij waarvan de vertegenwoordiger deel uitmaakt. Daartoe is het nodig dat het verbod op last en ruggespraak wordt afgeschaft.

Tenzij de partij beide visies op de parlementaire democratie nadrukkelijk van elkaar onderscheidt, en precies aangeeft welke van beide zienswijzen zij het belangrijkste acht, zal de PvdA dubbelzinnig blijven. Laat ons daarom maar te kennen geven, dat voor ons de verhouding tussen kiezer en volksvertegenwoordiging het belangrijkste is. Het gaat trouwens duidelijk die richting uit.

'Het verkiezingsprogramma behoort de belangrijkste toetssteen te blijven voor het te voeren beleid', merkt Ed van Thijn op (*Kleine stappen van het kabinet-Den Uyl*, blz. 156). Huige/Reckman zijn er voor *'om voor nu en altijd duidelijk vast te leggen, dat volksvertegenwoordigers op alle*

niveaus () zich dienen te houden aan uitspraken van de volgens partijstatuten bevoegde organen' (Doorn in de vuist, blz. 29). En een op het Raads- en statencongres 1978 aangenomen resolutie stelt kortweg vast dat 'gekozen vertegenwoordigers in gemeente, gewest en provincie gebonden zijn aan het verkiezingsprogramma. () De vertegenwoordiger(ster) die wegens zijn/haar handelen in strijd met het verkiezingsprogramma () het vertrouwen van zijn/haar afdeling heeft verloren (), dient zijn/haar zetel ter beschikking te stellen' (blz. 26/7).

'De' partij is lastgever, de 'lastgeving' het verkiezingsprogramma. 'De' partij is ook 'ruggespreker'. Een eerste ruggespraak-moment breekt aan als er, na de verkiezingen, coalities gevormd moeten worden. De partij moet dan beoordelen of een gesloten regeerakkoord bevredigend is of niet. Ed van Thijn wijst er, mijns inziens terecht, op dat *'als socialisten regeringsverantwoordelijkheid dragen die door de partij in al zijn geledingen uiteindelijk behoort te worden gedeeld'* (Kleine stappen, blz. 152).

Er kunnen zich daarna omstandigheden voordoen die het verkiezingsprogramma (of delen ervan) onuitvoerbaar maken. Opnieuw moet de partij gevraagd worden wat zij ervan denkt. 'De' partij treedt hier in de plaats van 'de' kiezer. Dergelijk 'plaatsvervangend' gedrag wordt door de feiten gerechtvaardigd. 'De' kiezer is middels kiezersonderzoek min of meer bekend: wij weten nagenoeg welke bevolkingscategorieën (of delen ervan) op welke partij hebben gestemd en gedeeltelijk waarom. Maar als 'kiezer' is 'de' kiezer niet georganiseerd, tenzij in partijen. Dus komen de partijen (die lastgevend zijn) als eerste in aanmerking als 'ruggesprekers'. Dit klemt te meer daar de partijen niet de enige instellingen zijn waarmee volksvertegenwoordigers overleg plegen. De volksvertegenwoordiger houdt (vrijwillig of daartoe geprest) contacten met in actie- of belangengroepen verenigde burgers en met deskundigen. Om inzicht te krijgen in wat in de maatschappij leeft zijn dergelijke contacten onontbeerlijk. Het verdient zelfs aanbeveling die contacten wettelijk te regelen. Den Uyl pleit daarvoor: *'Ons land zou in dit opzicht een voorbeeld kunnen nemen aan de VS. Daar moet je je als 'lobby-ist' laten inschrijven, iedereen kan daar weten welke belangengroep voor welk belang pressie probeert uit te oefenen op de politieke organen'* (Kleine stappen, blz. 13).

Maar dit 'overleg' kan de volksvertegenwoordigers onder (te) zware druk zetten. Het zou de volksvertegenwoordiger er zelfs toe kunnen brengen van het verkiezingsprogramma af te wijken! De partij, in onze zinswijze de enige instantie die de volksvertegenwoordiger formeel ter verantwoording mag roepen, kan de betrokkene helpen die druk te weerstaan. Dan moet natuurlijk wel worden voorkomen dat de partij uit actie- of belangengroepen komende druk (zonder afwegingsprocessen) versterkt aan de vertegenwoordiger doorgeeft, zoals de laatste jaren wel het geval is geweest.

Als de PvdA zich uitspreekt voor afschaffing van het verbod op lastgeving (het ruggespraakverbod zal binnenkort worden opgeheven) en voor binding van de volksvertegenwoordiger aan het verkiezingsprogramma, dan dient dit in de partijreglementen weerspiegeld te worden. In het reglement-kandidaatstelling Tweede Kamer zou daartoe de bepaling opgenomen moeten worden dat *'de kandidaat het verkiezingsprogramma onderschrijft'*, dan wel aangeeft op welke punten dat niet het geval is. De volksvertegenwoordigers zouden er ook op moeten toezien dat kandidaatsbewindslieden (voor zover geen kamerlid) het programma onderschrijven. *'Het is goed als bewindslieden en achterban van meet af*

aan weten waar zij met elkaar aan toe zijn', schrijft Ed van Thijn (*Kleine stappen*, blz. 156).

Maar dat is slechts de eerste stap. De logische consequentie van afschaffing van het verbod op 'last en ruggespraak' is het terugroepingsrecht. 'De' partij krijgt de bevoegdheid vertegenwoordigers die zich niet houden aan het verkiezingsprogramma (of aan nader te stellen regels) uit de vertegenwoordigende lichamen terug te roepen, d.w.z. hen te vragen hun zetel ter beschikking te stellen. Op lokaal, gewestelijk en provinciaal niveau is dit strikt geregeld. Het huidige reglement kandidaatsstelling-Tweede Kamer is in dit opzicht echter uiterst bescheiden, want vraagt van kandidaten slechts *'hun zetel ter beschikking te stellen zodra zij het lidmaatschap van de partij hebben beëindigd'* (art. 5). Het aspirant-kamerlid zou het terugroepingsrecht formeel bekrachtigen indien daaraan zou worden toegevoegd: *'dan wel zodra betrokkene door het daartoe bevoegde partij-orgaan wordt "teruggeroepen"'*. Dergelijke 'terugroepingsprocedures' zullen overigens nooit erg eenvoudig zijn. Ware de samenleving statisch en de partij evenzeer, dan zouden zich weinig problemen voordoen: er is een verkiezingsprogramma en wie zich daaraan niet houdt pleegt kiezersbedrog. Maar de maatschappij ontwikkelt zich razendsnel en er doen zich voortdurend nieuwe situaties voor die om een nieuw antwoord vragen. Ook de PvdA bevindt zich in een permanent gistingsproces. Over de interpretatie van het verkiezingsprogramma kan dus makkelijk verschil van mening ontstaan. Dat kan komen omdat de gekozenen zich langzaam van het programma verwijderen. Het kan komen doordat de partij zich van het programma verwijderd. En er kan een eenvoudig verschil van inzicht aan ten grondslag liggen.

Zoals we in ons verkiezingsprogramma zouden moeten vastleggen voorstander te zijn van het afschaffen van het verbod op last en ruggespraak, zo zouden we ook duidelijk moeten maken dat we het terugroepingsrecht wettelijk verankerd willen zien. Anders blijft het, in de praktijk, een wassen neus. Maar daarmee zijn we er nog niet. Er heeft zich een ontwikkeling voorgedaan, waardoor de politieke partij in feite zowel de 'lastgever' als de 'ruggespreker' is. Daardoor is de afgevaardigde, zeker als dit formeel wordt vastgelegd, sterk aan de partij gebonden. Dat legt zo'n partij echter ook verplichtingen op. Men kan zich daarom afvragen of het afschaffen van het verbod op last en ruggespraak niet noopt tot het wettelijk regelen van de positie van politieke partijen. Een ooit ingestelde commissie-Van Schaik heeft gedachten in die richting ontwikkeld. Was het, zo vroeg deze commissie zich af, *'gezien de zeer belangrijke plaats welke de politieke partijen in ons staatsbestel innemen en gelet op hun grote invloed op de staatkundige wilsvorming'* niet abnormaal dat *'de Grondwet thans in geen enkele bepaling gewag maakt van deze partijen. Het beeld is daardoor niet reëel'*. (Geciteerd in 'Eindrapport commissie-Cals/Donner', blz. 96.) De commissie-Van Schaik dacht daarbij o.a. *'aan regelen ter bevordering, voor zoveel nodig en mogelijk, van een democratische gang van zaken bij de kandidaatsstellingen'* (als boven, blz. 97). aDe commissie-Cals/Donner, die op deze kwestie nader inging was in meerderheid tegen vermelding van politieke partijen in de Grondwet, al betekende dit niet dat *'de wetgever zich van het stellen van regels inzake de politieke partijen zou moeten onthouden'* (Eindrapport, blz. 98). Als belangrijkste bezwaar tegen een 'algemene wet inzake politieke partijen' zag de commissie dat zo'n wet *'het risico in zich draagt de vrijheid van politieke partijvorming aan te tasten en de mogelijkheid zou kunnen scheppen dat de rechten van*

politieke minderheden onvoldoende zijn gewaarborgd' (Eindrapport, blz. 97/98).

Wettelijke regelingen mogen inderdaad de vrijheid van partijvorming niet aantasten en moeten dus een globaal karakter hebben. Maar ze lijken onontkoombaar. Een bijkomend voordeel is dat dan meteen de overheidssubsidie aan politieke partijen geregeld kan worden. Als het waar is dat partijen van essentiële betekenis zijn voor het functioneren van de parlementaire democratie, als door de sterk toegenomen politieke bemoeienis met steeds meer terreinen des levens de partijen zich met steeds meer problemen moeten bezighouden, als die politieke partijen intensieve contacten moeten onderhouden met 'de' maatschappij (vooral actie- en belangengroepen) en ook zelf nog 'maatschappelijk actief' moeten zijn, als ten slotte, de partijen hun vertegenwoordigers nog kritisch moeten volgen ook, dan valt niet in te zien waarom dit belangrijke werk geen aanspraak zou kunnen maken op overheidssubsidie. Democratie kost tijd, maar ook geld. Zelfs financieel sterke partijen als de PvdA hebben daar onvoldoende van.

Het verkiezingsprogram

Geen verbod op last en ruggespraak meer. De partij de lastgever, het verkiezingsprogram de lastgeving. Maar wat is 'de' partij en hoe moet een verkiezingsprogram eruit zien dat moet dienst doen als concept-regeerprogram en dat tijdens de rit gecontroleerd moet kunnen worden. Keerpunt, het concept-regeerprogram van de progressieve drie, stelde de PvdA in staat via een (overigens select samengestelde)

Keerpuntbewakingscommissie het kabinet-Den Uyl op de voet te volgen. In dat opzicht was het een goed program. Maar er was ook veel kritiek.

Jan Pronk: 'Keerpunt is geen beleidsvernieuwend program, dat is een boekje' (Kleine stappen, blz. 101). Ger Klein: 'Ik heb Keerpunt natuurlijk uitgevoerd. Alleen die bezuinigingen stonden er niet zo in. En ik ben de grootste bezuiniger geweest' (Id. blz. 68).

Wim Duisenberg: 'Keerpunt heeft de oliecrisis niet voorzien. Maar (die) heeft wel de hele economie op z'n kop gezet' (Id. blz. 30). En zo voorts, en zo verder.

Dat onze verkiezingsprogramma's zijn uitgegroeid tot gedetailleerde wensenlijsten is zowel een gevolg van de toegenomen bemoeienis van 'de' politiek met steeds meer levensterreinen als van de democratisering in de partij. Deze heeft er zowel toe bijgedragen dat wensen van 'gewone' leden het tot programmapunten kunnen brengen als dat 'de' partij vertegenwoordigers wil kunnen controleren. Belangrijker misschien nog dan 'de' democratisering zijn de veranderingen die zich, tijdens het democratiseringsproces in de PvdA voordeden. De PvdA ontwikkelde zich in de afgelopen tien jaar, van een ideologisch tamelijk homogene organisatie tot een coalitie van belangen en inzichten. Weliswaar is er een gemeenschappelijk referentiepunt, het beginselprogram, maar bij de samenstelling van het verkiezingsprogram proberen de aanhangers van specifieke standpunten deze toch daarin zoveel mogelijk opgenomen te krijgen, bij voorbeeld via stemmenruil: vertegenwoordiger van specifiek belang A stemt voor bijzonder inzicht B, als verdediger van B stemt voor A. Congressen waar verkiezingsprogramma's worden vastgesteld krijgen daardoor sterk een 'marktplein' karakter. Dat wordt nog versterkt doordat de PvdA zich 'open' jegens de maatschappij bedraagt. Allerlei buiten de partij levende wensen dringen daardoor tamelijk makkelijk tot onze

programma's door. Dat is goed voor de klantenbinding (omdat iedereen wat van zijn of haar gading vindt) maar minder aantrekkelijk voor het program.

Den Uyl vindt het dan ook *'zinniger als er korter programma's komen met de hoofdlijnen van het gewenste beleid'* (Kleine stappen, blz. 17).

Daarmee sluit hij zich aan bij Duisenberg, die in 1976 een 'alternatief' verkiezingsprogram opstelde omdat hij *Voorwaarts* niet uitvoerbaar achtte: *'Dat ligt niet aan de democratie, maar aan dat program'* (SenD 1976, blz. 213).

De tegenstelling tussen 'korte programma's met hoofdlijnen' en 'gedetailleerde uitgebreide programma's' lijkt helder maar heeft tot weinig overzichtelijke discussies gevoerd. Een zinniger gedachtenwisseling lijkt mogelijk als eerst overeenstemming is bereikt over de eisen die aan een beginselprogram gesteld moeten worden, als wordt onderzocht waaraan een program kan voldoen. Welke is de relatie tussen beginsel- en verkiezingsprogram? Tot welke groepen kiezers wendt het program zich? Moet een program vooral antwoord geven op waarschijnlijke problemen van de toekomst of op actuele noden van vandaag? Moet een program bruikbaar zijn in de verkiezingscampagne en welke nadruk wordt daarom gelegd op het wervende karakter ervan. Dient het program aanwijzingen te geven omtrent mogelijk beleid of vooral een handvat te zijn met behulp waarvan partij en kiezers vertegenwoordigers en bewindslieden kunnen controleren? Welk verband wordt verondersteld tussen verkiezingsprogram en regeerakkoord? Wordt het 'wervende karakter' vooral afgeleid uit de in het programma vervatte beloften of uit de stoutmoedigheid waarmee nieuwe problemen worden aangepakt?

De wenselijkheid van een directe relatie tussen beginsel- en verkiezingsprogram lijkt me onbetwistbaar. Dat beginselprogram spreekt zich uit *'voor solidariteit met de bevolking van de Derde Wereld, met de onderdrukten en achtergestelden in de eigen samenleving, met de toekomstige generaties'* en voorts *'voor een samenleving waarin gelijkheid en vrijheid gewaarborgd zijn'* ('Beginselprogram', blz. 43). Hieruit volgt tot welke groepen burgers de PvdA zich zal wenden: de mensen welke *belangen* de PvdA direct verdedigt, anderen die met hen *solidair* willen zijn en ten slotte tot allen die *streven naar een samenleving van gelijkheid en vrijheid*. Het is blijkbaar niet de eerste taak in een verkiezingsprogram wervend op te treden in de richting van allerlei deelbelangen. Voorts dient het verkiezingsprogram te verwijzen naar een 'andere' samenleving waarin, naar onze overtuiging, de mens zich beter thuis zal voelen, maar waarvan de meeste mensen nog overtuigd moeten worden. Ons verkiezingsprogram moet daarom bij voorkeur enigszins een pedagogische waarde hebben.

Hoewel met het leggen van een verband tussen beginsel- en verkiezingsprogram een belangrijke stap is gezet, brengt het ons nog niet zo veel verder. Dat komt vooral doordat het beginselprogram ons voor lastige dilemma's stelt. In een verkiezingsprogramma moeten echter keuzen gedaan worden die, onderling, op elkaar afgesteld moeten zijn. Problematischer nog is de in het beginselprogram vervatte eis dat *'bij het zetten van nieuwe stappen'* (zoals hier het formuleren van beginselprogrammapunten of, later, het deelnemen aan een kabinet) *'steeds een politieke discussie moet plaatsvinden over de vraag of een bepaalde stap de doeleinden van het democratisch-socialisme naderbij brengt of juist, zoals zo makkelijk gebeurt, het systeem bevestigt of zelfs*

nog versterkt' (blz. 42). Inderdaad moeten wij *'ervoor bedanken om als puinruimers van het kapitalisme te dienen* (blz. 42). Toch geloof ik dat we met deze eis, die ik als lid van de beginselprogramcommissie destijds van harte heb onderschreven, in de praktijk niet uit de voeten kunnen. De sociaal-democratische beweging heeft gekozen voor maatschappijverandering langs parlementair-democratische weg. Er is in de twintigste eeuw op deze weg grote vooruitgang geboekt: het algemeen kiesrecht, de achturige werkdag, een uitgebreid stelsel van sociale voorzieningen, de AOW en nog veel meer waren eerst punten in onze verkiezingsprogramma's; de verwezenlijking ervan 'bracht de doeleinden van het democratisch-socialisme naderbij' of 'was daarmee in overeenstemming'. Maar omdat deze en dergelijke eisen verwezenlijikbaar waren onder kapitalistische verhoudingen hebben ze tegelijkertijd 'het' systeem bevestigd en misschien zelfs versterkt. Hetzelfde geldt wellicht voor veel maatregelen waarover thans heftig gestreden wordt. Dat kapitalisten zich verzetten tegen socialistische plannen betekent niet dat 'het' kapitalisme (of 'het' systeem) de verwezenlijking ervan niet kan verdragen: 'het' kapitalisme is flexibeler dan socialisten en kapitalisten beiden menen. We kunnen ons daarom beter niet storten in dubieuze ruzies of de één of andere voorgestelde maatregel wellicht 'het' systeem bevestigt. We zijn beter af met de 'voor wat hoort wat' formule, die in de PvdA (waar alles altijd wat plechtiger gezegd wordt) als 'voorwaardenstrategie' door het leven gaat. Een actueel voorbeeld. De PvdA acht winstherstel gewenst (ter bevordering van investeringen en vervolgens ter bevordering van de werkgelegenheid). Daarom streeft de PvdA naar loonmatiging. Maar daarmee 'bevestigt' of 'versterkt' de PvdA het kapitalisme. De PvdA verbindt daaraan echter wel de eis dat a) winst in werk wordt omgezet (en/of) b) de daaruit in enkele gevallen zeer hoge winsten ten goede komen aan een door de vakbeweging te beheren VAD-fonds (en/of) c) de ondernemers meewerken aan uitbreiding van de medezeggenschap. Misschien wordt daardoor het kapitalisme weer aangetast.

Het lijkt vanzelfsprekend dat een verkiezingsprogramma bruikbaar moet zijn in de campagne. Daartoe moet het *actualiteitswaarde* hebben: het moet antwoord geven op wat PvdA-bewindslieden en -volksvertegenwoordigers, partijgenoot-deskundigen, bezoekers van PvdA-afdelingsvergaderingen en gewenste of waarschijnlijke PvdA-kiezers als de schrijnendste problemen zien.

Deze problemen vallen niet per definitie samen. En als dat al het geval is (werkloosheid, woningnood) dan kunnen zich tegenstrijdigheden voordoen in de bepleite oplossingen, die bij de opstelling van het verkiezingsprogram moeten worden opgelost.

Kan een verkiezingsprogram ook een concept-regeerprogram zijn? De actualiteitseis maakt dit onwaarschijnlijk. Wat vandaag een schrijnend probleem is kan morgen een randverschijnsel blijken. Maar het helpt niet als we de actualiteitseis laten vallen. We zijn namelijk niet in staat tot betrouwbare voorspelling van de toekomst. Daarvoor onttrekken zich teveel factoren aan de machtige arm van het democratisch-socialisme. Vervelender is misschien nog dat we ook niets kunnen zeggen over mogelijke neveneffecten van door ons bepleite maatregelen, die op hun beurt tot bijstellingen in het beleid aanleiding kunnen geven.

Zowel de *actualiteitseis* als de *beperkte mogelijkheid tot toekomstvoorspelling* relativieren de betekenis van het verkiezingsprogram. Het kan onmogelijk *een onfeilbaar receptenboek* zijn

voor een toekomstige regeerperiode en daardoor geen eenvoudige maatstaf voor controle op bewindslieden. Deze overwegingen pleiten tegen de formule van *Voorwaarts*, d.w.z. tegen het streven naar pseudo-volledigheid (om zoveel mogelijk deelwensen tot gelding te doen komen en vertegenwoordigers en bewindslieden afdoend te kunnen controleren). Een bijkomend bezwaar tegen zeer uitgebreide programma's is bovendien dat deze wel precies, maar als regel weinig stoutmoedig zijn (behalve dan wellicht in het opblazen van wensen). Voor verrassende nieuwlicherijen is nauwelijks ruimte. Volstrekt realistische programma's, d.w.z. een programma dat de PvdA, beschikkend over een parlementaire meerderheid, naar letter en geest kan uitvoeren, zijn dus onmogelijk. Zij zijn ook ongewenst. Wie een maatschappijveranderend beleid voorstaat moet een sprong in het duister durven wagen. Van het propageren van dergelijke nieuwlicherijen kan, omdat mensen daardoor wellicht geïnspireerd worden, op zichzelf al een maatschappijveranderende werking uitgaan. Daarmee is overigens niet gezegd dat onze programma's niet zo realistisch mogelijk moeten zijn. Wij willen de kiezers geen knollen voor citroenen verkopen. *'Voorkomen moet worden dat we financieel verder springen dan onze polsstok lang is'*, staat in *Voorwaarts*, en *'daarom ziet ons program er wellicht wat sober uit'*. Maar financieel realisme is onvoldoende. Ed van Thijn wees op de *weerbarstigheden* waarop progressief beleid dreigt stuk te lopen: van de *materie* (de problemen zijn dikwijls lastiger dan onze bezweringsformules), van de *samenleving* (die kan dwarsliggen als we onze ideeën willen uitvoeren), van de *staatsbureaucratie* (die ons werktempo wellicht niet aankan of het anders wil) en van het *politieke klimaat* (dat zowel door de eigen achterban als door de tegenstanders beïnvloed wordt). Een verkiezingsprogram waarin deze weerbarstigheden veronachtzaamd worden is een slag in de lucht, van een program waarin daarvoor aandacht wordt gevraagd kan een scholende werking uitgaan. Uiteraard is het noodzakelijk dat de partij zelf over het gewenste inzicht beschikt. *'De verbeelding aan de macht'* is een prikkelende leus, maar wie het hoofd in de wolken draagt en zijn voeten niet op de grond houdt, heeft teveel verbeelding en eindigt zonder macht. Daarom kan Van Thijs uitspraak dat de partij *'de hoogste prioriteit (moet) toekennen aan het verwerven van meer inzicht in de formele en informele machtsstructuren die wij (!) op onze weg naar maatschappijvernieuwing zullen tegenkomen'* (*De kleine stappen*, blz. 133) niet genoeg onderstreept worden.

De totstandkoming van verkiezingsprogramma's

Kritiek op onze verkiezingsprogramma's en op de manier waarop ze tot stand gekomen zijn valt in en buiten de PvdA op verschillende niveaus te beluisteren. Er is geen werkwijze denkbaar die feilloze programma's garandeert. Er zou echter al veel gewonnen zijn als we de verschillende groepen, die op enigerlei wijze met ons program van doen hebben, bij de totstandkoming ervan zouden kunnen betrekken. Laat ons daartoe die verschillende groepen eens nader onder de loep nemen.

Beginnen we met *de PvdA-kiezers*: de niet-actieve PvdA-leden, de 'traditionele' PvdA-stemmers en de waarschijnlijk groeiende groep 'zwevende' kiezers (tussen PvdA en andere partijen en tussen 'wel'- en 'niet'-stemmers). De meerderheid hunner kiest de PvdA omdat ze daarvan, op grond van opgedane ervaringen, verdediging van de eigen belangen

verwacht en minder wegens haar baanbrekende socialistische inzichten (men zie hiervoor J. J. A. Thomassen, *Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie*). Deze groep oefent thans zowel directe als indirecte invloed uit op zowel de totstandkoming van onze programma's als op ons beleid, ook al blijven allen als 'kiezer' anoniem.

Directe invloed wordt uitgeoefend door in belangen- of actiegroepen georganiseerde kiezers. Zij oefenen gerichte pressie uit en treden soms zelfs toe tot de partij om ervan verzekerd te zijn *binnen* de PvdA gehoor te krijgen voor hun deelbelang. Het is plezierig dat anders wellicht veronachtzaamde ideeën daardoor in de partij ter discussie komen, maar kwalijk dat zij soms een onevenredige invloed uitoefenen en bijdragen tot scheefftrekking van het program, dan wel tot al te grote detaillering ervan. Hoe positief de PvdA, getuige studies, beleidsnota's en voorzittersuitspraken, ook tegenover deze actie- en belangengroepen staat, het lijkt belangrijk dat hun invloed op program en beleid wordt gereguleerd om de kwalijke gevolgen te voorkomen. Een en ander zou wellicht verwezenlijkbaar zijn door in een vroeg stadium van de programvoorbereiding concepten ter commentaar aan de betrokken acties- en belangengroepen voor te leggen, zodat hun opmerkingen evenwichtig kunnen worden verwerkt. De kiezers die niet in actie- of belangengroepen georganiseerd zijn, blijven geheel anoniem en komen hoogstens aan bod als opinie-onderzoek aan het licht brengt dat een aanzienlijk deel hunner negatief staat jegens aspecten van ons beleid. Tijdens de verkiezingscampagne kunnen zij echter rekenen op onze warme belangstelling. Deze is er immers in sterke mate op gericht 'zwevende', 'aarzelende' of 'ongeïnteresseerde' kiezers uit hun huis en naar de PvdA te lokken. Dat is goed voor de PvdA en voor de parlementaire democratie. Hoe meer burgers daarbij betrokken zijn, hoe beter het immers is. Ons TV-optreden, 'huis-aan-huis-bezoek' en andere vormen van opkomstbevordering worden daaraan dienstbaar gemaakt. Men zou kunnen proberen de betrokkenheid van die anonieme kiezers bij ons beleid (en bij de totstandkoming van ons program) te vergroten door huisbezoek buiten verkiezingstijd, het uitschrijven van buurtvergaderingen tijdens welke ons ontwerp-program aan de betrokkenen wordt voorgelegd, enz. Gelet op de overbelasting waaronder vele afdelingen nu al gebukt gaan, moet worden aangenomen dat de PvdA daartoe onvoldoende is uitgerust. Bovendien moet van dergelijk optreden niet al te veel verwacht worden. Vele kiezers 'zweven' immers omdat hun belangstelling in 'de' politiek te wensen overlaat. De vraag hoe de verhouding tussen de 'ongeïnteresseerden' en 'de' politiek vergroot kan worden, ligt buiten het bestek van deze verhandeling. Maar omdat alle beetjes helpen zou de partij sommige vormen van kiezersbenadering buiten campagnes om toch maar eens moeten proberen.

De *PvdA-leden-afdelingsbezoekers* hebben een herkenbare invloed als controleurs van het beleid en als mede-voorbereiders van het verkiezingsprogram. De kritiek op feitelijk beleid kan via partijraads- of congresuitspraken tot uitdrukking worden gebracht, de amendementen op concept-verkiezingsprogramma's leiden tot bijstelling van die documenten. Het kan 'beter' met de verhouding tussen afdeling en beleid/verkiezingsprogram dan tegenwoordig het geval is (enkele suggesties daartoe worden hieronder gedaan). Of de verhouding ooit 'goed' wordt, mag worden betwijfeld. Daarvoor zijn verschillende omstandigheden verantwoordelijk. Om te beginnen zijn 'Den Haag' en het

'nationale' of 'internationale beleid' voor veel leden abstract en ver weg. Zeker in kleinere afdelingen is voorts vaak weinig specialistische kennis op de verschillende terreinen. Nadelig is ook dat de afdelingen veel verplichtingen hebben. Het bespreken van de 'landelijke politiek' is er één van en als regel niet de meest belangrijke (behalve in de mate waarin parlementaire beslissingen direct-herkenbare betekenis hebben voor lokaal-politieke kwesties). Een probleem is voorts dat zeker een verkiezingsprogramma een lastig document is, dat in relatief korte tijd moet worden besproken. De verhouding tussen afdelingsvergadering en beleid en program kan verbeteren indien, bij voorbeeld in samenhang met een actie-prioriteit of discussiethema, één of enkele delen van het verkiezingsprogram grondig worden voorbereid. Voorts kunnen afdelingsstudiegroepen zich met het program als geheel bezighouden. De meeste afdelingen echter zullen waarschijnlijk niet in staat zijn tot een globaal-programmatisch overzicht. Een laatste reden daarvoor is de vaak nogal wisselende vergader-aanwezigheid en de soms snelle doorstroming van het partijkader.

De invloed van de *partijgenoot-deskundigen* moge onvoldoende gestructureerd tot gelding worden gebracht, zij is alleszins aanwezig. Sommige deskundigen zijn actief op afdelingsniveau, anderen werken mee aan een partij- of WBS-studiegroep, weer anderen gedragen zich als actieve publicisten. Hoewel het uiterst wenselijk is hun bijdragen beter te structureren (door ze op allerlei wijzen directer hetzij bij het fractie- dan wel bij het partijwerk te betrekken) blijft dit organisatorisch lastig te regelen. Hun adviezen ontlasten de politieke organen van de partij overigens niet van het doen van politieke keuzen. Ook aan de oordelen van deskundigen liggen ten slotte voorkeuren ten grondslag dan wel uiteenlopende wetenschappelijke inzichten.

Wezenlijke betekenis, zowel voor het kritisch volgen van feitelijk beleid als voor de totstandkoming van verkiezingsprogramma's hebben de dusgeheten *functionele groepen* (als 'bedrijfsdemocratisering en werkgelegenheid' en 'volkshuisvesting'). Zij verzamelen specifieke kennis, beschikken over verbindingen in de partij en kunnen acties ondernemen. Aan dergelijke groepen, die commentaar leveren op het actuele beleid, die suggesties doen voor verkiezingsprogramma's en die PB-concepten becommentariëren, kleeft het bezwaar dat het op één terrein gerichte gezelschappen zijn, wat kan leiden tot 'scheefstelling' van de belangstelling. Dat bezwaar wordt nog versterkt doordat soms mensen niet zo zeer toetreden tot de PvdA om het partijbelang te dienen, maar om via een functionele werkgroep hun specifieke inzicht tot partijstandpunt te kunnen verheffen.

De *partijraad* heeft geen directe invloed op de totstandkoming van de verkiezingsprogramma's, maar bespreekt tijdens haar bijeenkomsten de politieke situatie en neemt moties aan die PB-stellingnamen bepalen en het fractiebeleid beïnvloeden. Partijraden zijn dikwijls gedurfd in hun uitspraken, maar niet per se doordacht en afgewogen in hun oordeel. Dat ligt niet zo zeer aan de samenstelling van dit college als aan de toch wel enigszins als ad hoc te kwalificeren wijze waarop het, als het niet om reglementen en financiën gaat, bij het politieke besluitvormingsproces in de partij wordt betrokken. Het lijkt daarom zinnig de partijraad formeel groter bevoegdheden toe te kennen. Zo zou het o.a. het gezelschap kunnen zijn dat een oordeel uitspreekt over de, zowel voor de

beleidsbeoordeling als voor de voorbereiding van het verkiezingsprogramma belangrijke, later nog te behandelen *beleidsnota* van het partijbestuur. Ook zou het uit te brengen *fractieverlag* onderwerp van behandeling op een partijraad kunnen zijn.

De *volksvertegenwoordigers* (en event. de bewindslieden) is formeel geen invloed toegekend bij de totstandkoming van verkiezingsprogramma's. Dat is wat merkwaardig omdat betrokkenen er mee zullen moeten werken (aangenomen dat een meerderheid hunner herkozen wordt). Het gezelschap beschikt over kennis van zaken en is (waarschijnlijk) tamelijk realistisch, terwijl het wel zal haken naar continuïteit. De dagelijkse routine, waaraan men is onderworpen, kan fnuikend zijn voor de creativiteit. Maar het lijkt duidelijk dat de partij zichzelf tekort doet, als zij deze groep geen herkenbare inbreng geeft bij de voorbereiding van het verkiezingsprogramma. Dat kan door haar te betrekken bij voorbereidingscommissies, maar ook door bij voorbeeld reglementair vast te leggen dat *vertegenwoordigers van de fractie op hun terrein spreekrecht krijgen op partijcongressen*. Democratisering betekent niet slechts dat vertegenwoordigers ter verantwoording geroepen kunnen worden, maar ook dat ze invloed kunnen uitoefenen op de omstandigheden waaronder zij hun werk verrichten.

Het *partijbestuur* is van grote betekenis, zowel als 'controleur' van het feitelijke, door de fractie gevoerde beleid, als voor de totstandkoming van het verkiezingsprogramma.

Hoewel het huishoudelijk reglement (art. 28) ook afdelingen en JS-bestuur (waarom niet Rooie Vrouwen?) het recht toekent ontwerp-verkiezingsprogramma's aan het congres aan te bieden ('voorstellen voor het congres' kunnen ook ontwerp-verkiezingsprogramma's zijn) is het toch het PB dat in feite het concept-programa aanbiedt, de pre-adviezen opstelt op de amendementen en één en ander op het congres verdedigt. Omdat het PB zo'n belangrijke taak heeft bij de opstelling van het programma, omdat 'de' kiezers noch 'de' afdelingen ertoe zijn uitgerust de naleving door vertegenwoordigers van het verkiezingsprogramma afdoende te controleren, en de partijraad daartoe niet regelmatig genoeg bij elkaar komt, ligt het voor de hand het PB reglementair het recht te geven als 'eerste ruggespreker' op te treden. Daarbij dient overigens voor overbelasting te worden gewaakt. De volksvertegenwoordigers beoordelen in eerste instantie het beleid van bewindslieden, het PB beoordeelt de volksvertegenwoordigers. In feite bestaat zo'n situatie al. Tijdens de bespreking van de politieke situatie neemt het PB standpunten in en geeft het verklaringen uit die op zich politieke feiten zijn en daardoor het gedrag van vertegenwoordigers en bewindslieden beïnvloeden. Deze feitelijke situatie dient reglementair te worden vastgelegd.

Het verkiezingsprogramma wordt uiteindelijk vastgesteld door het partijcongres, dat trouwens ook het 'beleid van de kamerfracties bespreekt' ('Statuten', art. 24). Een goed verkiezingscongres is het hoogtepunt in de voorbereiding op de verkiezingscampagne, de synthese van het proces dat zich in de daaraan voorafgaande periode in de partij heeft afgespeeld. Onze (verkiezings)congressen voldoen onvoldoende aan die eis. Het zijn warrige gebeurtenissen, waar onvoldoende wordt gediscussieerd en afgevaardigden in een papierbrei ten onder gaan. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te geven. Omdat niet alle ter

zake doende groepen voldoende bij de programvoorbereiding betrokken zijn geweest, proberen sommigen op het congres hun gram te halen (lobbies en stemmenruil). De verzuiling binnen de partij (via Rooie Vrouwen en JS tot en met de steeds talrijker 'functionele werkgroepen') resulteert in het optreden, tijdens congressen, van georganiseerde 'belangengroepen'. De bijna absurdistische neiging in de partij op elke slak zout te willen leggen leidt, samen met de motie-manie, tot congresboeken van onthutsende omvang. Te zeer leeft in de partij de opvatting dat een probleem is opgelost als een komma in een punt is veranderd.

We zijn het er met elkaar wel over eens dat het op de partijcongressen anders moet toegaan. Maar zoals de mens niet over zijn eigen schaduw kan heenspringen, kan een congres onmogelijk de daaraan voorafgaande voorbereiding te niet doen. Om betere congressen te krijgen moeten ze dus beter worden voorbereid. Een aantal suggesties is hierboven al gedaan. Het gaat er, bij deze en andere suggesties, steeds weer om de inbreng van de partijleden te vergroten, daardoor de partijdemocratie te bevorderen en om het politieke benul van onze partijleden te ontwikkelen.

Een stap in de goede richting is de reglementair verankerde instelling van een nieuw college, de *permanente programcommissie*. Met zo'n PPC, waaraan, zoals nog zal blijken, een stortvloed van taken zal worden toegekend, en die zowel in de plaats treedt van de voormalige Keerpunt-bewakingscommissie als van het campagnebureau, worden vele vliegen in één klap geslagen. Uit de hieronder te propageren samenstelling blijkt dat de PPC een permanente verbinding kan leggen tussen partijbestuur en fractie (en derhalve kan bijdragen tot een betere onderlinge afstemming), de PPC kan het PB, dat eerder de opdracht kreeg 'eerste ruggespreker' te zijn van de fractie, behoeden voor overbelasting, de PPC kan erbij helpen de fractie op de 'lijn van de partij' te houden en de partij meer inzicht te geven in de problemen van de fractie. Er kleven ook nadelen aan een PPC. Zij is door de aard van haar gepropageerde samenstelling een nogal zwaar college. Zelfs bij een goede regeling van de verantwoording naar PB en fractie is het daarom niet uitgesloten dat zij zich zowel boven PB als fractie 'verheft'. Als partijvoorzitter en fractieleider, benevens hun belangrijkste adjudanten, het met elkaar eens zijn, gaat daarvan onvermijdelijk een moeilijk te weerstane invloed uit op andere partijcolleges. De voordelen van zo'n PPC lijken niettemin tegen de nadelen ervan op te wegen.

Zo'n PPC, die een taak krijgt toegewezen bij de controle op het laatste verkiezingsprogramma en de voorbereiding op het volgende, zou in ieder geval moeten bestaan uit de fractievoorzitter en een tweede fractielid, de voorzitter en secretaris van de partij, de voorlichters van fractie en PB, een tweetal fractiestafmedewerkers, de WBS-directeur en nog enkele anderen. De PPC komt ten minste éénmaal per vier weken bijeen, kan op haar bijeenkomsten uitnodigen wie ze wil en brengt van iedere bijeenkomst verslag uit aan PB en fractie. In beide gezelschappen worden deze verslagen besproken en becommentarieerd. Deze commentaren komen op volgende bijeenkomsten van de PPC aan de orde. Journalistiek bewerkte verslagen van de PPC-bijeenkomsten worden via de partijpers ter beschikking gesteld van de partijleden. Het voorzitterschap van de PPC berust bij de partijvoorzitter, het secretariaat bijv. bij de secretaris van de fractievoorzitter.

De PPC zal haar werkzaamheden waarschijnlijk het best via de 'departementale weg' kunnen aanpakken. Er zijn zestien departementen,

er is een verkiezingsprogram. Voor elk van de departementen bestaat er aldus een feitelijk en een gewenst beleid. Het laatste staat in aanzet in het verkiezingsprogram. De PPC kan beide in kaart brengen en op grond van vergelijking het feitelijk optreden van fractie en event. bewindslieden waarderen. Het daaruit voortvloeiende materiaal kan ten dienste van de partij worden gesteld en geeft partijgenoten steun in hun eigen oordeelsvorming en in discussies met kritische buitenstaanders. Uit de evaluaties kunnen voorts nieuwe suggesties voortkomen. Deze kunnen nader uitgewerkt worden door commissies ad hoc die, organisatorisch, het best aan de fractiecommissies gekoppeld kunnen worden. Zij zouden moeten bestaan uit een fractielid (bij voorkeur de eerste woordvoerder op het desbetreffende terrein), een lid van het partijbestuur, enkele deskundigen, wellicht ook uit vertegenwoordigers van een van de partijpressiegroepen (EVS, Rooie Vrouwen, JS, functionele werkgroepen). De door het PB politiek gewaardeerde adviezen van de commissies ad hoc (die direct aan het PB kunnen worden gezonden, maar ook via de PPC ter beschikking kunnen komen), kunnen de hoofdlijnen opleveren van het nieuwe verkiezingsprogram. De commissies dienen uiteraard mede rekening te houden met uitspraken van partijraden en -congressen. Heeft de PPC zo een uiterst belangrijke taak, het blijft niettemin een afgeleide. Het PB houdt immers de politieke verantwoordelijkheid. De verhouding tussen PB, PPC, fractie en partijraad, zowel bij de opstelling van de verkiezingsprogramma's als bij de beoordeling van het werk van de vertegenwoordigers dient echter wel precies geregeld te worden. Worden de maandverslagen door PB en fractie behandeld, halfjaarlijkse rapporten zouden op een partijraad aan de orde gesteld kunnen worden. Om de eigen verantwoordelijkheid van het PB als 'politiek leider' van de partij nadrukkelijk te onderstrepen en de verantwoordingsplicht van de fractie duidelijk te doen uitkomen, worden twee nieuwe vormen geïntroduceerd, het *PB-beleidsplan* en de *fractieverslaggeving*. Zo'n *PB-beleidsplan* zou eenmaal per jaar moeten verschijnen, in september. Met de voorbereiding ervan wordt in het voorjaar begonnen als het PB de uitgangspunten ervan vaststelt. Tijdens de zomermaanden wordt het opgesteld door het DB dat zich daarbij door PPC en anderen kan laten bijstaan. Het bevat een beknopte beschrijving en analyse van de sociaal-economische en politieke situatie, er worden ideeën in ontvouwd over met het oog daarop te ondernemen activiteiten en er worden enkele hoofdthema's in aangeduid waarmee de partij zich vooral zal bezighouden. Een en ander rekening houdend met congresuitspraken. Het ontwerp-beleidsplan wordt voorgelegd aan fractie (die recht krijgt op commentaar) en PB, eventueel tijdens een gezamenlijke vergadering. Eind september wordt het integraal gepubliceerd in de partijpers, zodat het in oktober/november op afdelingsledenvergaderingen besproken kan worden. In november wordt het op een partijraadsvergadering vastgesteld. Aangezien aan het eind van het jaar afdelingsbestuursverkiezingen plaatsvinden kan het stuk richtinggevend zijn voor door nieuwe besturen op te stellen jaarplannen. Het beleidsplan kan ook dienen ter structurering van het werk van en de controle op de volksvertegenwoordigers. Dank zij het beleidsplan kunnen de hoofdlijnen van toekomstige verkiezingsprogramma's gaandeweg gestalte krijgen. Met zo'n beleidsplan is de 'eigen' verantwoordelijkheid van het PB, zowel voor de politieke standpuntontwikkeling als voor het betrekken daarbij van de partij, duidelijk gemarkeerd. De 'eigen' verantwoordelijkheid van de fractie kan tot uitdrukking komen in een twee keer per jaar uit te brengen 'fractieverslag'. In februari zet de fractie uiteen welke haar

belangrijkste prioriteiten zijn voor het lopende parlementaire jaar (waarbij zij naar vermogen rekening houdt met de prioriteiten uit het PB-beleidsplan), in mei licht ze toe wat van deze voornemens terecht is gekomen en zo nee, waarom niet. Beide fractiedocumenten kunnen worden besproken in en beoordeeld door het PB, het mei-verslag komt aan de orde in een bijeenkomst van de partijraad. Dit alles zou, nader uitgewerkt, in de reglementen van de partij moeten worden vastgelegd. Met deze tussentijdse verslaggeving komt uiteraard de thans reglementair voorziene verslaggeving op congressen niet te vervallen. Dankzij de voorbereiding daarop tijdens partijraden kan de discussie op congressen echter gemakkelijker worden toegespitst op enkele hoofdpunten. Het spreekt overigens vanzelf dat op de partijraadsvergadering, waar het fractieverslag aan de orde is, spreekrecht verleend wordt aan woordvoerders uit de fractie.

De uit drie elementen opgebouwde legpuzzel (PPC, PB-beleidsplan, fractie-verslaggeving) levert, in elkaar gepast, een structuur met behulp waarvan zowel een behoorlijke verantwoording van fractie naar PB en partij geregeld kan worden (de 'ruggespraak' krijgt praktisch gestalte) als een passende voorbereiding op een nieuw verkiezingsprogramma (waarin de partij zoveel mogelijk betrokken is) mogelijk is. Het lijkt daarom wenselijk in deze richting aan het werk te gaan.

Hiermee is niet gezegd dat uit deze werkwijze automatisch een ontwerp-programma voortvloeit met een wervend karakter. Veel zal daartoe afhangen van de kwaliteit van de PB-beleidsplannen. Slechts als deze zijn opgebouwd rond centrale thema's die de gemoederen in ons land hevig bezighouden en zij daarop concrete antwoorden geven, worden bouwstenen aangedragen voor wervende verkiezingsprogramma's waarvan het centrale thema tegelijk het centrale thema van de campagne kan zijn. Voorts is op deze wijze allerminst gegarandeerd dat de PvdA-verkiezingsprogramma's op hoofdpunten toegespitste, puntige documenten worden. Zo'n garantie is uitsluitend mogelijk als het PB, in samenwerking met het congrespresidium, allerlei zijpaden buiten de orde verklaart. Gelet op de feitelijke ontwikkelingen in de partij (er komen eerder meer 'functionele werkgroepen' dan minder, de instelling van een 'actiesecretariaat' zal het aantal op deelproblemen gespitste interne partijlobbies doen toenemen, de Evert Vermeer Stichting (EVS) ontwikkelt zich van een 'bewustwordingscollege' tot een volwassen interne pressiegroep) moet worden verondersteld dat 'de' partij zulks niet zal accepteren. De beste oplossing voor dit probleem lijkt nadere uitwerking van specifieke benaderingen in brochures die geen onderdeel zijn van het verkiezingsprogramma, maar als toelichting daarop kunnen worden gepubliceerd. Nog nader zal moeten worden onderzocht of dergelijke brochures onder verantwoordelijkheid van de PPC, van het PB of van de verschillende pressiegroepen gepubliceerd zullen kunnen worden. Het lijkt het beste als dergelijke brochures uit de PPC-ad hoc commissies voortkomen.

Eén vraag hebben we tot het laatst bewaard, en wel of een partijverkiezingsprogramma gecompleteerd moet worden met opmerkingen van politiek-tactische, wie weet zelfs strategische aard. Gelet op het PvdA-streven de kiezer reële beslissingen voor te leggen (en daardoor diens invloed op het politieke gebeuren te vergroten) lijkt zulks gewenst. Streeft de PvdA naar de totstandkoming van een progressieve meerderheid, hoe ziet de PvdA de relatie tussen het parlementaire optreden, eigen buitenparlementair optreden en het optreden van belangen- of actiegroepen. Indien de PvdA een progressieve meerderheid

niet haalbaar acht (dan wel het uitsluitend regeren met progressieven ongewenst acht), in welke verhouding wenst ze dan te staan tot mogelijk toekomstige partners? Sluit zij op voorhand partners uit? Wil de PvdA een meerderheidspositie in een te vormen kabinet, is zij tevreden als zij de minister-president mag leveren of ziet ze wel waar ze na de verkiezingen uitkomt, als maar gerekend kan worden op een herkenbare inbreng in het regeerprogramma? En wordt zo'n herkenbare inbreng gegarandeerd door een minimumprogramma of juist niet? Ook op deze vragen kunnen beleidsplannen en een passende fractieverslaggeving vooruitlopen, zodat dergelijke tactisch-strategische overwegingen na grondige voorbereiding in het verkiezingsprogramma kunnen worden opgenomen.

De verkiezingscampagne

PvdA-verkiezingscampagnes worden geleid door een daartoe ingesteld campagnebureau. Omdat over de status daarvan onduidelijkheid bestaat, verdient het aanbeveling reglementair vast te leggen dat het, binnen door het PB te stellen grenzen, verantwoordelijk is voor opzet en organisatie van de campagne, alsmede voor de inhoud ervan. Omdat de personele samenstelling van dit bureau sterk zal gelijken op die van de eerder behandelde PPC lijkt het verstandig de C tijdens de campagne daarin om te zetten. Omdat PvdA-leden net gewone mensen zijn willen zij een verkiezingscampagne bij voorkeur winnend afsluiten. Daarom krijgt zo'n campagnebureau een ondubbelzinnige opdracht: ervoor zorgen dat zoveel mogelijk Nederlanders hun stem uitbrengen op de PvdA.

Aan dit verlangen naar stemmenmaximalisatie ligt ook een minder triviale gedachte ten grondslag. Hoe meer Nederlanders hun stem uitbrengen op de PvdA, hoe meer volksvertegenwoordigers de PvdA krijgt. Neemt het aantal Kamerleden toe dan wordt vervolgens de kans groter dat de PvdA, met een herkenbaar-socialistische inbreng, kan deelnemen aan een te formeren kabinet. In de verkiezingscampagne van '77 had deze gedachte vorm gekregen in de zgn. meerderheidsstrategie (PvdA en PPR moesten samen groter worden dan het CDA als voorwaarde voor een progressieve meerderheid in een nieuw kabinet). Kortom: stemmenmaximalisatie als voorwaarde voor machtsmaximalisatie.

Bij nader inzien is de opdracht aan een campagnebureau echter niet zo ondubbelzinnig. Het moet zijn taak namelijk verrichten onder een aantal beperkende voorwaarden. Het is verleidelijk (en het zou o nuttig zijn) hieraan omstandig aandacht te besteden, al was het maar omdat onder delen van het PvdA-kader soms de illusie rondwaart dat het voldoende is hun visie op de toekomst aan de kiezer voor te houden om een meerderheid van onze landgenoten ertoe te bewegen zich tot de PvdA te bekeren. Om dit betoog niet al te zeer op te houden zal ik me er echter toe beperken de 'beperkende voorwaarden' beknopt aan te stippen. Een eerste beperkende voorwaarde is het gevolg van het bepleite verband tussen beginsel- en verkiezingsprogramma. De PvdA wendt zich niet tot *alle* Nederlanders, maar tot een selectie daaruit, die we eerder in dit artikel omschreven als *de mensen van wie de PvdA de belangen direct verdedigt* (grof gezegd: de minimumloners tot modalen, de werklozen, de bejaarden, de sociale uitkeringstrekkers, en in al die groepen de mannen en de vrouwen), tot anderen *die met hen solidair willen zijn* en ten slotte *tot allen die streven naar een samenleving van gelijkheid en vrijheid*. Dusdoende vindt een aanzienlijke reductie plaats van het aantal potentiële PvdA-kiezers. Stemmenmaximalisatie richt zich dus op deze groepen.

Maar ook daarbij moet weer een aantal beperkende factoren in acht genomen worden. Al was het maar omdat de mensen van wie de PvdA de belangen direct verdedigt allerm minst een homogene groep vormen, omdat sommigen hunner wél en anderen niet streven naar een samenleving van gelijkheid en vrijheid en het ook aan onderlinge solidariteit kan schorten. Vloeien daaruit al problemen voort, ook de 'bewuste groep', bestaande uit mensen die streven naar een samenleving van gelijkheid en vrijheid, levert moeilijkheden op. Want daarin denkt menig een het Ei van Columbus gevonden te hebben in één specifieke benadering van een aspect van de werkelijkheid. Menen zij dat die benadering in een campagne voldoende tot haar recht komt, dan wenden zij zich van de PvdA af.

Op abstract niveau is er weinig aan de hand. De 'objectieve belangen' van werkenden en niet-werkenden, mannen en vrouwen, minimumloners en bejaarden, vallen immers samen met de zienswijzen van de PvdA en worden verwoord door 'allen die streven naar een samenleving van gelijkheid en vrijheid'. Verkiezingscampagnes spelen zich echter niet af op een abstract niveau; zij zijn juist buitengewoon concreet. En in de werkelijkheid van alledag gaat het minder simpel toe. Mensen met werk ergeren zich dikwijls aan wat ze als de voorrechten van mensen zonder werk beschouwen, niet-werkenden voelen zich soms hopeloos gediscrimineerd ten opzichte van de wel-werkenden, het streven naar emancipatie van de vrouw kan door veel niet- en nog-werkende mannen als bedreigend worden ervaren (en door veel vrouwen als overdreven gedoe).

De PvdA kan in haar verkiezingscampagne geen voedsel geven aan wat zij als vooroordelen beschouwt, is solidair met *alle* groepen aan de onderkant en moet dus strijd leveren tegen bevoordeling van de werkenden ten opzichte van de niet-werkenden, moet aan de emancipatie van de vrouw bijzondere aandacht besteden, en zo voorts en zo verder. Maar daarmee wordt opnieuw het aantal mogelijke PvdA-stemmers verkleind.

Tegelijkertijd zal het een PvdA-campagnebureau niet lukken alle leden van onze 'bewuste' achterban op de PvdA te doen stemmen. Sommigen hunner menen immers dat één specifiek probleem de sleutel is tot alle andere problemen, dan wel zo allesoverheersend is dat het een centrale rol in onze campagne zou moeten spelen (veranderde verhouding met de Derde Wereld, het abortusvraagstuk, de milieuproblematiek, de kernenergie). Toch mag een campagnebureau zo'n thema uitsluitend tot 'centraal thema' verheffen als het door een groot deel van onze potentiële kiezers als zodanig wordt ervaren. Kiezen we een in dit opzicht 'verkeerd' centraal thema dan vervreemden we potentiële kiezers. Maar veronachtzaamt het campagnebureau een in de PvdA populair thema dan draagt het wellicht bij tot vervreemding van een deel van onze bewuste aanhang, hetgeen weer ellende kan opleveren tijdens de kabinetsformatie.

Van geheel andere aard is het probleem dat een modern communicatiemiddel als de televisie een geheel eigen plaats in verkiezingscampagnes inneemt. Het is alleszins mogelijk via de tv problemen te verdiepen, om achtergronden ervan uit te werken die het inzicht van de kijker vergroten. Maar dat vereist een bijzondere inspanning van de televisiemakers. De ontwikkeling van de Nederlandse tv wijst (misschien wel daardoor) in een andere richting. De oppervlakkigheid viert hoogtij, er is dikwijls meer aandacht voor 'de mens achter het probleem' dan voor 'het probleem achter de mens'. Het is hier

niet de plaats om te onderzoeken of dit nu komt omdat de kijker het zo wil of doordat men de kijker er zo aan heeft gewend dat hij niet anders meer wil, maar het is in ieder geval een gegeven om rekening mee te houden. Een PvdA-campagnebureau ontkomt er daarom tijdens een verkiezingscampagne niet aan te proberen haar aandeel te veroveren in de televisie-personalityshows en zal dat met des te meer succes kunnen doen, indien zij met een lijsttrekker komt, die een sterke persoonlijkheid is (en ook nog over enige tv-personality beschikt, hetgeen niet altijd samen gaat).

Ook aan het 'opbouwen' van een lijsttrekker via de tv zijn echter grenzen gesteld. Een al te zeer op de persoon en zijn 'personality' gerichte campagne is strijdig met het democratisch-socialistische streven het program belangrijker te doen zijn dan de lijsttrekker. Staat een campagnebureau toe dat de lijsttrekker te zeer wordt opgepoetst, dan kost dat de PvdA stemmen bij bewuste kiezers (tegenstanders van 'veramerikanisering van de campagne').

Zo'n 'personality' campagne heeft voorts tot gevolg dat de lijsttrekker in de ogen van de kiezers de onmiskenbare 'leider' wordt van de PvdA. Dat kan weer een bron van spanningen zijn tussen kiezers en PvdA-kader aangezien men in de PvdA zijn leiders geen speciale status gunt, maar hen wil blijven beschouwen als 'gewone' partijleden die te allen tijde verantwoording verschuldigd zijn. Om dergelijke spanningen te voorkomen dient de lijsttrekker-personalityshow enigszins bescheiden gehouden te worden. Maar ook dat kost de PvdA stemmen.

Spanning tussen PvdA-kader en -kiezers. Dat kan nog door een andere oorzaak tot stand komen. Een campagnebureau moet de door het partijcongres vastgestelde algemene 'lijn' in aansprekende leuzen 'vertalen'. Zo was de leus 'kies de minister-president, kies Den Uyl' in 1977 een spitse en aansprekende 'vertaling' van de meerderheidsstrategie. Dergelijke 'vertalingen' hebben uiteraard een 'steno' karakter, want de 'meerderheidsstrategie' stond niet slechts voor Den Uyl als minister-president, maar ook voor meer progressieve dan CDA-ministers. Dat bleef het PvdA-kader zich ter dege bewust. Maar de PvdA-kiezers lieten na de leus op die manier 'terug te vertalen' en hadden het gevoel gefopt te zijn toen een partijraad verhinderde dat Den Uyl minister-president werd. Zo leidde een leus die campagne-technisch voortreffelijk was en niet in strijd met de partij-strategie tot spanningen tussen PvdA-kader en -kiezers. Voorzichtigheid met leuzen is dus noodzakelijk. Ook die eis echter leidt weer tot beperking van het aantal PvdA-stemmers.

Van grote betekenis is voorts dat de PvdA zich er zoveel mogelijk voor inzet dat de kiezer invloed kan uitoefenen op het toekomstige kabinetsbeleid. Daaruit vloeit voort dat er overeenstemming moet zijn tussen verkiezingsprogram, verkiezingscampagne en mogelijk toekomstig kabinetsbeleid. De kiezer mag door ons niet met loze beloften naar de stembus gelokt worden. Opnieuw is echter een beperking van ons stemmentotaal het gevolg.

Als laatste beperkende factor kan hier gewezen worden op de noodzaak tot coalitievorming. De kans op een PvdA-meerderheid is buitengewoon klein. Dat betekent dat na de verkiezingen met enige partij een coalitie gevormd moet worden. Zolang de PvdA de VVD uitsluit, is vooralsnog aan het CDA als coalitiepartner moeilijk te ontkomen. Dat verhindert niet dat de PvdA zich tijdens een campagne scherp tegen het CDA afzet, maar wel dat zo'n CDA in absolute termen wordt afgeschreven (omdat dan een na de verkiezingen te vormen coalitie neerkomt op kiezersbedrog). Zo'n

enigszins terughoudende bejegening van het CDA kan de PvdA stemmen kosten.

Het campagnebureau heeft, alles overziend, dus een tamelijk lastige opgaaft. Houdt ze bevredigend rekening met alle beperkende factoren, dan moet worden gevreesd dat het aantal mogelijke PvdA-kiezers zo wordt gereduceerd, dat ons stemmencijfer dat van de PSP nadert. Zo'n rampzalig uitslag zou weliswaar getuigenis afleggen van de democratisch-socialistische zuiverheid, maar er nauwelijks toe bijdragen de PvdA in een positie te brengen dat ze herkenbaar kan deelnemen aan een te vormen regering. Naarmate een campagne vordert, zal de natuur dan ook sterker blijken dan de leer, zal de terughoudendheid meer uit het oog worden verloren en de wens naar stemmenmaximalisatie zonder meer een steeds overheersender motief worden. Dat betekent dat zich, welke voorzorgen men ook neemt en hoezeer alles op partijcongressen wordt doorgesproken, in enigerlei vorm spanningen zullen voordoen als de verkiezingen eenmaal achter de rug zijn. Ze zijn te minimaliseren door goede afspraken vooraf, door uitstippeling van een door zoveel mogelijk PvdA'ers gesteunde strategie, door vergroting van inzicht in de noodzaak tijdens campagnes het blazoensoms te moeten bezwadden. Maar afdoende helpen doet het allemaal niet. Het is onvermijdelijk dat we, in een campagne, meer beloven dan we zullen kunnen waarmaken en middelen hanteren die niet allemaal even sympathiek zijn. Het is even onvermijdelijk dat aanhangers van deelvisies van oordeel zullen zijn dat hun zienswijze een beslissende rol moet spelen in de kabinetsformatie. En onze onderhandelaars zullen, als tevoren, tussen Scylla en Charybdis door moeten varen.

De kabinetsformatie

Dat zit erop. Dankzij het werk van PPC, PB, partij-afdelingen, fractie, partijraden en partijcongressen (en misschien dat van bewindslieden) kreeg de partij een fraai verkiezingsprogram. Dankzij een intelligent laverend campagnebureau voerde de PvdA een campagne die een aantrekkelijke uitslag opleverde. Maar dan doen zich toch weer problemen voor.

Er zou een aantrekkelijke situatie ontstaan indien één partij (of een combinatie van partijen) na sluiting van de stembussen over een absolute meerderheid zou beschikken. Er behoeven dan geen formatiebesprekingen gevoerd te worden of concessies gedaan. Het verkiezingsprogram van de ene partij of de combinatie is regeerprogram. Beloftes worden omgezet in beleid. Onder die omstandigheden heeft het parlementaire debat weliswaar helemaal geen betekenis meer (de minderheid kan hoogstens zeuren in de marge) maar daarover hoeven we niet al te triest te doen. Menigeen is immers van oordeel dat het ook nu niet veel voorstelt.

De eerste keer dat in de PvdA de gedachte aan meerderheidsvorming gezaghebbend werd geopperd is in het rapport *'Een stem die telt'*, een document uit 1967 waaruit valt af te leiden dat ook de 'oude' leiding van de PvdA niet zo geheel gespeend was van verbeelding als later wel werd gesuggereerd. *'Om het heel simpel te zeggen'*, staat daar, *'het gaat er niet om op grond van bepaalde overtuigingen een paar zetels in de kamer te veroveren, maar op grond van bepaalde doeleinden de parlementaire meerderheid te behalen'* (blz. 46/7). Tussen dit rapport en de *'Beleidsnota*

PB_1979' liggen bijna twaalf jaar. De PvdA-zienswijze blijkt in die periode niet essentieel veranderd. *'Uitgaande van () het streven naar een zo sterk mogelijke samenwerking in het perspectief van een progressieve meerderheid () intensiveert het PB de contacten met D'66, PPR en PSP om te trachten overeenstemming te bereiken over een intentieverklaring waarbij deze partijen uitspreken hetzij gezamenlijk te regeren, hetzij in de oppositie te gaan'* (Beleidsnota, blz. 32).

Weliswaar was de PvdA in *Een stem die telt* ambitieuzer. Gepleit werd voor 'partijpolitieke concentraties (die zich) verenigen op een gezamenlijk program dat voor de verkiezingen wordt opgesteld. Dit programma zal de hoofdpunten bevatten van het beleid, dat na de verkiezingen wordt gevoerd en dat door de concentraties tot inzet van de verkiezingen wordt gemaakt. Dit zal mogelijk zijn, daar de concentraties anders dan tot nu toe het geval was met afzonderlijke partijen kunnen streven naar het verwerven van de meerderheid in de Tweede Kamer' (blz. 52). Vergelijk men deze uitspraak met de Beleidsnota '79 dan blijkt het 'gezamenlijk programma' te zijn ingewisseld voor de meer bescheiden 'intentieverklaring'. Overigens loopt de gedachtengang verrassend parallel. Toch geldt, zowel voor gezamenlijk program als intentieverklaring, Bertolt Brechts befaamde dichtregel over *'die Verhältnisse, die nicht so sind'*. Want er is de afgelopen periode betreurenswaardig weinig voortgang geboekt op de weg naar de progressieve meerderheid.

Ter bevordering van dit streven is een aantal technieken gehanteerd. De meest succesvolle daarvan was het streven naar partijpolitieke polarisatie, in *Een stem die telt* terughoudender aangeduid als *een zekere mate van contrastwerking in de politieke verhoudingen'* (blz. 52). De auteurs van de Beleidsnota '79 constateren dat *'de polarisatie in de Nederlandse politiek (PvdA en VVD) geen windeieren heeft gelegd. In die polarisatie () is het de confessionele partijen slecht vergaan, hun machtspositie is verder afgebrokkeld'*.

Toch heeft de polarisatie ook negatieve bij-effecten gehad, terwijl men de afbraak van de confessionele partijen niet uitsluitend daaraan mag toeschrijven. Deze is immers minstens evenzeer een gevolg van de deconfessionalisering. Polarisation en deconfessionalisering. Beide hebben vervolgens geleid tot de vorming van het CDA. Dit monsterverbond is een antwoord op de polarisatie in de mate waarin het een getalsmatig herkenbaar plechtanker vormt voor burgers die weigeren tussen rechts en links te kiezen. Het is een antwoord op de deconfessionalisering, want het stelt de politieke machtspositie van de confessionelen (met hun vele maatschappelijke vertakkingen) vooralsnog veilig. Men kan zich, gelet op het laatste, zelfs de vraag stellen of een verdere afbraak van de confessionele posities niet het best gediend zou zijn indien aan de polarisatie tussen PvdA en VVD een eind kwam. Misschien dat thans samenwerking tussen beide stromingen het middel bij uitstek is om een verdergaande afbraak van de confessionele machtsposities te realiseren. Minder succesvol dan de polarisatie was het streven naar samenwerking van de progressieve partijen. Er kwam een door D'66, PPR en PvdA geschraagd *Keerpunt* tot stand, maar tot progressieve meerderheidsvorming leidde dit program niet. Al kan men instemmen met de conclusie uit de Beleidsnota PB '79 dat *Keerpunt 'de grondslag heeft gelegd voor het ontstaan van het kabinet-den Uyl'* (blz. 27), men mag niet vergeten dat er een bijzondere hardhandige vroedvrouw aan te

pas is gekomen en dat dit kabinet, waarvan het *progressieve karakter* terecht wordt onderstreept, toch iets anders was dan de opstellers van Keerpunt voor ogen hadden.

Van die samenwerking tussen de progressieve partijen is inmiddels niet veel meer over. Ze is *'zo niet uit vele harten, dan wel uit vele hoofden verdwenen'* (Beleidsnota, blz. 27). De Progressieve Volkspartij bleef uit, vooral door verzet van de PvdA. Thans weigeren D'66 en PSP met elkaar samen te werken. D'66 wil onderhandelingen na de verkiezingen, geen programmatische samenwerking vooraf.

Al helemaal mislukt is het in *Een stem die telt* nog voorzichtig bepleite, maar zeker door D'66 destijds nadrukkelijk gepropageerde streven naar herziening van Grond- en Kieswet. In *Een stem die telt* werd al gewaarschuwd daarover geen al te optimistische verwachtingen te koesteren. *'Iedere grondwetswijziging moet stranden'*, schreven de samenstellers, *'als daarvoor niet tijdig een partijpolitieke voedingsbodemp is ontstaan'* (blz. 53). Uit het falen van de progressieve samenwerking valt al af te leiden dat dit niet het geval is geweest. Toen Keerpunt werd opgesteld had men nog goede hoop. De eerder in *Een stem die telt* geformuleerde suggestie om, ter stimulering van stembusakkoorden een *absoluut meerderheidsstelsel* in te voeren en *de minister-president te doen verkiezen* (blz. 64) vindt men in dat program terug. De progressieven beloven zich ervoor te zullen inzetten dat *'de kiezers bij dezelfde gelegenheid stemmen voor de Tweede Kamer en voor de kabinetsformateur. Voor de kamerverkiezingen wordt het land verdeeld in districten waarin ten minste tien leden worden gekozen'* (blz. 8). Maar deze beleidsvoornemens leden schipbreuk. Uit het PvdA-verkiezingsprogramma *Voorwaarts* zijn ze dan ook verdwenen. De PvdA zegt in dat document toe dat *'de kiezer een beslissende stem krijgt over kleur en samenstelling van een nieuw kabinet'* en dat daarom *kabinetswisselingen niet denkbaar zijn zonder voorafgaande verkiezingen'* (blz. 67). Men behoeft er niet over te twijfelen dat de PvdA het met deze toezeggingen oprecht meende. Toch was het een loze belofte. Nergens in *Voorwaarts* wordt immers aangegeven hoe die beslissende stem gearandeerd kan worden, tenzij men het opnieuw beleden (en voornamelijk mislukte) verlangen van de PvdA *'voor de n verkiezingen hoofdlijnen te publiceren van hun (d.w.z. de samenwerkende partijen) gemeenschappelijk regeringsprogram en de kern aan te duiden van het te vormen kabinet'* (blz. 68) als zodanig wil beschouwen. Zelfs de garantie dat geen kabinetswisseling zal plaatsvinden zonder voorafgaande verkiezingen schijnt de PvdA niet te kunnen geven, zoals *J. Th. J. van den Berg* in een beschouwing in *Acta Politica* (78/4 blz. 505/27) mijns inziens overtuigend aantoont.

Dit leidt tot sombere conclusies. Uiteraard moet de PvdA blijven streven naar een situatie waarin de kiezer de mogelijkheid geboden wordt zich uit te spreken over twee, elkaar uitsluitende verkiezingsprogramma's, die de kernpunten bevatten van een toekomstig regeerprogram. Maar binnen afzienbare tijd is zo'n situatie niet te verwezenlijken. In zijn Beleidsnota lijkt het Pb het gelijk aan zijn kant te hebben als het opmerkt dat *'het verwerven van een progressieve meerderheid () vooralsnog als niet reëel moet worden gezien'* (blz. 29). Sommigen menen nu en dan uit gunstige opiniecijfers de mogelijkheid van een linkse (of progressieve) meerderheid te kunnen afleiden. Maar die meerderheid ontstaat slechts als men partijen die weliswaar alle progressief of links genoemd worden, maar die programmatisch nogal verschillen en elkaar soms wederzijds uitsluiten, bij elkaar optelt.

Deze conclusie is essentieel. Zou men wel op een progressieve meerderheid kunnen rekenen, en ervan uit kunnen gaan dat deze meerderheid zich al voor de verkiezingen op één program verenigd heeft, dan zou de kabinetsformatie geen problemen opleveren. Pas als men ervan uitgaat dat zo'n situatie onwaarschijnlijk is moet men zich het hoofd breken over de kabinetsformatie en de taakafbakening tussen onderhandelaars, fractie, PB en partijraad. We zijn voorstanders van het streven naar meerderheden, om de invloed van de burgers te vergroten. De door ons gewenste toestand is nog ver weg en dat stemt ons neerslachtig. Laten we ons echter niet laten ontmoedigen, al was het maar omdat echte meerderheid-minderheid-situaties ook niet ideaal zijn. De schrijver A. Alberts herinnerde in een Terugblik in *SenD* (maart '79) aan de problemen die zich dan voordoen. *'Een prins uit het illustere huis van York werd, een eeuw of vijf geleden, koning van Engeland en daarmee was het klimaat ineens veranderd. En natuurlijk verbeterd, althans naar de mening van ongeveer de helft van zijn onderdanen.'*

Partij en formatie

Geen homogene progressieve meerderheid, dus ook geen automatisch verlopende kabinetsformatie. Er moet onderhandeld worden. Dat geschiedt uiteraard in Den Haag, al dan niet tijdens het nuttigen van eenvoudige, maar voedzame maaltijden. Heeft de partij, al dan niet vertegenwoordigd door PB en partijraad, daarmee nog iets te maken? Dat PB en partijraad zich met de kabinetsformatie van 1977 bemoeid hebben is bij menig commentator in het verkeerde keelgat geschoten.

'Waarnemers op het Binnenhof', aldus H. A. van Wijnen, *'hebben de laatste tijd met verbazing vastgesteld dat niet alleen de partijvoorzitter de meeste vergaderingen heeft bijgewoond () maar dat ook het dagelijks bestuur van de partij () alle vergaderingen van het dagelijks bestuur van de fractie bijwoont' (Het Parool, 11.11. '77)*. Niet alleen het bestuur bemoeide zich trouwens met de gang van zaken: *'Het afgelopen half jaar hebben vijf (PvdA) partijraden en twee partijcongressen zich over het verloop van de kabinetsformatie uitgesproken. In diezelfde periode zijn dezelfde organen van het CDA () niet één keer in het geweer gekomen'* (als boven). Van Wijnen maakt zich tot tolk van veel van zijn collega's (alsmede van staatsrechtgeleerden en politicologen) als hij in dit verband spreekt van *'grensoverschrijdende invloed van het PvdA-bestuur op het beleid van de kamerfractie'* en meent dat dit in strijd is met het *'staatsrecht, of beter gezegd met het constitutionele gewoonterecht'* (als boven).

Er zijn, bij een kabinetsformatie, twee fasen in het geding. Wat de 'tweede fase' betreft, de eindbeoordeling van het formatieresultaat, is men het er in de PvdA over eens dat *'de partijraad tot taak heeft de onderhandelingsresultaten te beoordelen'* (Ed van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar*, blz. 163). Huige/Reckman herinneren er in het boekje *Doorn in de Vuist* aan dat *'wij () geheel in de lijn van de socialistische traditie de vaste afspraak hadden gemaakt () dat de partij het laatste woord zou hebben over de kwestie van de regeringsdeelname'* (blz. 29). Merkwaardig genoeg is deze traditie in de PvdA-reglementen niet vastgelegd. Dat dient dus onmiddellijk te gebeuren.

Veel meer omstreden is partijbemoeienis met de eerste fase, die van de kabinetsformatie zelf. Dat bemoeienis met de formatie van grote betekenis is, werd ooit onderstreept door de vermaarde KVP-leider

Romme. Deze merkte op dat 'het parlement () niet lijdelijk kan afwachten hoe het program en de samenstelling van het kabinet zullen zijn. Het zal ook wegen en middelen moeten zoeken om program en samenstelling van het kabinet te doen overeenstemmen met de eisen van de volksovertuiging.() Maar deze invloed wordt niet uitgeoefend tijdens de parlementaire rit. Hij wordt uitgeoefend voor de rit aanvangt. Laat men () de mogelijkheid van deze invloed () ongebruikt liggen, dan is dit verzuim niet in te halen' ('Handelingen Tweede Kamer', 1956/7, blz. 60). Romme sprak nadrukkelijk over 'het parlement'. Dat 'de partij' zou willen en kunnen meespreken kwam in zijn hoofd niet op.

Maar het is duidelijk dat, wat geldt voor het parlement, eveneens opgaat voor de partij, als men deze althans ziet als 'lastgever' en 'ruggespreker'. Wel partijbemoeyenis dus tijdens de kabinetsformatie. Zelfs als men over mogelijke invloed tijdens een kabinetsperiode optimistischer gestemd is dan Romme.

Het is dus belangrijk dat 'de' partij betrokken wordt bij de kabinetsformatie, ook al omdat, zoals Ed van Thijn schrijft, 'als socialisten regeringsverantwoordelijkheid dragen die door de partij in al zijn geledingen uiteindelijk behoort te worden gedeeld' (Kleine stappen, blz. 152). 'Herkenbaar te blijven voor elkaar (d.w.z. socialistische windslieden en de partij) is een basisconditie om aan een regering te kunnen deelnemen. De partners () moeten ons maar nemen zoals we zijn' (als boven, blz. 155). Dit geldt te meer omdat zich, tijdens de verkiezingscampagne, enige verwijdering kan hebben voorgedaan tussen de partijpropaganda en de ideeën van (delen van) het partij kader, terwijl het bovendien mogelijk is dat de interpretatie van de uitslag door het kader verschilt van die door de kiezers. Dat weer kan op termijn (aan het einde van het onderhandelingsproces) leiden tot verschillen in de beoordeling van het onderhandelingsresultaat (tussen onderhandelaars en partij kader en tussen partij kader en kiezers). Om dergelijke problemen achteraf zoveel mogelijk te voorkomen is betrokkenheid van de partij bij de formatiebesprekingen al in een vroege fase gewenst.

Partijbemoeyenis met formatiebesprekingen is inmiddels allerminst probleemloos. Bij de onderhandelingen zijn de minister-president, het gewenste aantal ministers (en de namen hunner), de te bezetten departementen en het regeringsprogram in het geding. De onderhandelaars zetten op al die punten hoog in (en weten dat zij lager zullen uitkomen). Over de concessies die men bereid is te doen bewaart men een diep stilzwijgen.

Wordt nu 'de' partij nadrukkelijk bij de onderhandelingen betrokken dan is tweëerlei gevolg mogelijk. Wellicht houdt de onderhandelaar weinig ruimte over voor concessies, omdat de achterban, die de onderhandelingen toch op afstand volgt, deze concessies ervaart als 'nederlaag'. Als een PvdA-onderhandelaar geen ruimte voor concessies heeft moet hij of lager inzetten (waardoor het onderhandelingsresultaat per definitie slechter is), dan wel wordt zijn gedrag door de mede-onderhandelaar ervaren als het stellen van dictaten. Hetgeen een impasse in de onderhandelingen tot gevolg kan hebben.

Het probleem is dus dat als 'de' partij niet wordt betrokken, het gevaar bestaat dat zij zichzelf niet in het onderhandelingsresultaat herkent (zodat kabinetsdeelname niet door de partij wordt gedragen), terwijl het ook nog mogelijk is dat in zo'n situatie de onderhandelaar te makkelijk concessies doet. Maar als de partij zich te nadrukkelijk met formatiebesprekingen bemoeit maakt ze onderhandelingen vrijwel onmogelijk. Een andersoortig probleem vloeit voort uit de factor tijd. Wil men de partij op zinvolle

manier betrekken bij de formatiebesprekingen dan leidt dit vrijwel zeker tot vertraging in een proces dat toch al tamelijk tijdsintensief is. Tenslotte wordt het betrekken van de partij in het onderhandelingsproces bemoeilijkt doordat het in de partijen van de mede-onderhandelaars geheel anders toegaat. Die omstandigheid heeft weer tot gevolg dat de onderhandelaar namens de PvdA vanuit een lastiger positie moet opereren.

Er is geen volstrekt bevredigende manier denkbaar om de partij bij de formatiebesprekingen te betrekken. Mocht de gedachte aan een PPC worden overgenomen, dan kan men deze commissie ook daarin een taak toekennen. De PPC analyseert de verkiezingsuitslag en formuleert, aan de hand van congresuitspraken, verkiezingsprogramma en uitslag-analyse, een globale onderhandelingsstrategie en een globaal eisenpakket. Dat wordt voorgelegd aan de fractie en aan het PB (mogelijk in een gemeenschappelijke vergadering). Ten einde de partij enigszins in deze fase aan het woord te laten wordt vervolgens, op korte termijn, een vergadering van de partijraad bijeengeroepen. Hoewel deze bijeenkomst een adviserend karakter heeft, kunnen eventuele uitspraken in de onderhandelingen worden meegenomen.

Dan beginnen de onderhandelingen. Is de formateur een PvdA-lid dan heeft de betrokkene, als formateur, tegenover de partij een afstandelijke positie: betrokkene onderhoudt geen directe contacten met de partij. De opdracht aan de onderhandelaar staat in het door de partijraad behandelde stuk. In de partij worden afdelingsledenvergaderingen gewijd aan de verkiezingsuitslag en de daarover door PB, fractie en partijraad gedane uitspraken. Mogelijkheden en beperkingen bij de formatiebesprekingen worden uiteengezet.

De PPC speelt in het verloop van de onderhandelingen geen rol meer. De partijvoorzitter, de secretaris en de internationaal-secretaris wonen, ter verzekering van het contact tussen PB en fractie, de besprekingen van de fractie bij waar het verloop van de onderhandelingen aan de orde komt. Daartoe wordt in het reglement van de fractie opgenomen dat de betrokkenen te allen tijde toegang tot de fractievergaderingen hebben. Zijn de partijbestuurders van oordeel dat de formatiebesprekingen een dubieuze wending nemen, dan roepen ze het PB bijeen, dat op zijn beurt de partijraad bijeen kan roepen. Grote terughoudendheid is daarbij geboden. Steeds moet worden bedacht dat de onderhandelingsresultaten in samenhang moeten worden beschouwd. Voltrekt de formatie zich in fasen, dan kunnen de resultaten van de verschillende fasen ter beoordeling aan een adviserende bijeenkomst van de partijraad worden voorgelegd. Daarbij is uitsluitend het dan behaalde resultaat aan de orde. De partijraad kan geen nieuwe eisen stellen met betrekking tot volgende onderhandelingsfasen. Ook worden op deze partijraden geen definitieve uitspraken gedaan. Mocht de partijraad bezwaren maken tegen onderdelen van het behaalde resultaat, dan zal daarvan pressie uitgaan op de onderhandelaar. Uitsluitend het eindresultaat wordt ter goedkeuring voorgelegd aan de partijraad, zodat men het geheel in zijn samenhang kan beoordelen. Op deze manier heeft de onderhandelaar namens de partij voldoende ruimte en wordt de partij toch bij de voortgang van de onderhandelingen betrokken.

Verbeter de wereld, begin bij de partij

Er is de PvdA veel aan gelegen, ter versterking van de democratie, de invloed van de kiezers op het kabinetsbeleid te vergroten. De PvdA is niet in staat de kiezers een beslissende stem op 'het' beleid te geven. Dat komt voor een deel doordat het de PvdA niet gelukt een homogene progressieve meerderheid tot stand te brengen (zelfs een PvdA-meerderheid zou men niet als 'homogeen' mogen zien). Minstens even belangrijk echter is dat de aard van de parlementaire-representatieve democratie zo'n beslissende stem van 'de' burger op 'het' beleid verhindert hetgeen overigens niet pleit tegen die parlementaire democratie, maar wel tegen overschatting van de mogelijkheden daarvan). Dat is geen reden om het streven naar vergroting van de invloed van de burger verder voor gezien te houden. Integendeel, de PvdA moet daaraan gestaag werken. Gelet op de betekenis van de politieke partij in de parlementaire democratie lijkt het van betekenis deze een belangrijke tussentaak toe te kennen tussen burger en parlement. Daartoe is het nodig de relatie tussen partij en volksvertegenwoordiger preciezer vorm te geven dan tot nu toe is gebeurd. In dit artikel is daarvoor een aantal suggesties aangereikt. Dit alles in de veronderstelling dat het, zo het niet allemaal echt goed kan, toch beter kan worden geregeld dan thans.

Het Europa van aarzelende burgers

De oude waarheid, dat je alleen van achteren in een klomp kunt kijken, is ook bij de jongste verkiezingen gebleken. Er waren verrassingen, die achteraf goed verklaarbaar zijn, maar van te voren niet of nauwelijks waren vermoed. Op zo'n avond, als de commentaren op de uitslagen loskomen, pleegt iedereen gelijk gekregen te hebben. Ze doen mij erg denken aan het oordeel van vele sportjournalisten op maandag; leg hun zaterdagse voorbeschouwingen er maar eens naast.

Om de tijd gewijd aan nabeschouwingen in besturen en fracties in te korten bepleit ik al sinds jaren dat de spraakmakers hun mening uiterlijk op de dag van de verkiezingen schriftelijk vastleggen. Pas dan kan blijken of zij de gevoelens van het volk ook werkelijk kennen. Van een lijststaandevoerder zou je dat natuurlijk mogen verwachten. Of het zo was blijkt uit de volgende aanhalingen uit mijn eigen rapportje, dat ik op de middag van de verkiezingen opstelde: *'Ik doe niet mee aan het geven van verklaringen achteraf, die niet op echt onderzoek gebaseerd zijn. Bij voorbaat ben ik het dus eens met de gegevens die het Intomart-onderzoek zal opleveren. Voor een eigen uitleg van de betekenis van die gegevens zal maar heel weinig ruimte zijn.*

Mijn indruk op dit moment (donderdagmiddag, verkiezingsdag) is geen andere, kan geen andere zijn dan die welke uit het NIPO-onderzoek meegedeeld in De Rooie Haan, en bijgesteld door De Hondt voortvloeiden.

Alles beheersend voor de eindgegevens waren en zijn de opkomstcijfers. Daarover ben ik pessimistisch, gegeven de opkomst in een aantal Maastrichtse bureaus, waar ik rond het middaguur en in het begin van de middag aanwipte. Daartegenover vernam ik dat de cijfers in het Noorden gunstiger zijn. Ik heb nog wel enkele kanttekeningen die het beeld van de Rooie Haan-gegevens wat kunnen doen verschuiven:

a. de laatste peiling van het NIPO was op 21 mei. Sindsdien zijn zestien dagen verstreken. Ik vermoed dat in die dagen het CDA en de VVD als regeringspartijen een ietsje teruggevallen zijn;

b. de NIPO-cijfers waren vrijwel geheel geënt op binnenlands-politieke toestanden. Deze eerste Europese verkiezingen kunnen waarschijnlijk niet uitsluitend met ervaringen op grond van kamerverkiezingen worden voorspeld. De nationale zaken kwamen minder aan de orde, de nationale politieke leiders (Den Uyl, Van Agt, Wiegel en Terlouw) stonden niet op het stembiljet. Mijn vermoeden is dat deze 'afwijkingen' in het voordeel werken van de partijen met kiezers die gemiddeld de beste opleiding hebben gehad: VVD en D'66;

c. een factor is stellig ook dat de kleine partijen geen kans maken op een zetel. Of dit hun aanhang ertoe heeft gebracht of daarom maar niet te stemmen, of knarsetandend de dichtstbij gelegen verwante grote partij te stemmen, is een grote vraag. Ik hou het erop dat PvdA en D'66 daarvan lichtjes zullen profiteren;

d. of het verschil in bekendheid van de lijststaanvoeders invloed heeft, betwijfel ik. Zo al, dan licht voordeel voor PvdA en VVD.'

Op basis van drie veronderstellingen over de opkomst, namelijk 65, 60 en 55%, kwam ik tot het volgende:

	voorspelling		de uitkomst was:	
PvdA	31,5%	9 zetels	30,4%	9 zetels
CDA	32%	10 zetels	35,6%	10 zetels
VVD	17,5%	4 zetels	16,2%	4 zetels
D'66	10%	2 zetels	9,0%	2 zetels
Overige	9%	—	8,8%	—

Vergeleken met de opvattingen van *De Hondt* (en mijn kanttekeningen daarbij) zijn er twee wezenlijke verschillen. Welke dat zijn is inmiddels duidelijk geworden uit het Intomart-onderzoek (zie artikel van *Marcel van Dam* in *De Volkskrant* van 8 juni). Ten onrechte heeft *De Hondt* de jongeren als een homogeen blok beschouwd. Daarom meende hij te mogen voorspellen dat bij een lage opkomst D'66 maar één zetel zou krijgen. Ik heb het gewaagd daartegenover een ander vermoeden te stellen, namelijk dat de beter geschoolde en ingelichte jongeren daardoor weleens gemotiveerd zouden kunnen zijn om wél te stemmen, waarvan dan velen op D'66. Waarschijnlijk is dat juist gebleken.

Op het tweede punt hebben wij gefaald, namelijk wat het effect betreft van een lage opkomst van de andere kiezers. Vooral PvdA en CDA lijdten daaronder; dat was voorzien. Te weinig is echter rekening gehouden met het bekende feit, dat bijna elke wijziging in het kiezersgedrag in de steden twee maal zo sterk is als in de dun bevolkte gebieden. En in die steden wonen nu eenmaal vooral PvdA-kiezers; op het platteland CDA'ers. Dat verklaart het grote verschil in de uitslag tussen PvdA en CDA. Erg geruststellend is namelijk, dat het verschil niet is toe te schrijven aan het overlopen van PvdA-kiezers. De 'verhuisbalans' tussen PvdA enerzijds en CDA en VVD anderzijds is, zo blijkt uit *Van Dams* analyse, positief voor de socialisten (zij het licht negatief tussen PvdA en D'66). Terecht mocht *Den Uyl* dan ook concluderen, dat bij nationale verkiezingen de PvdA waarschijnlijk zou hebben gewonnen. De thuisblijvers zouden dan zeker zijn opgekomen, omdat er bij kamerverkiezingen veel en veel meer voor hen op het spel staat. Daar hebben ze gewoon gelijk in. Trouwens de kiezers hebben altijd gelijk. Wij vroegen naar *hun* mening en niet naar de onze.

De invloed van de tegenkrachten

Of en in hoeverre tegenstanders van verkiezingen, zoals de partijgenoten *Van der Hek* en *Degenkamp*, invloed hebben gehad op de opkomst, is niet te meten. Wel heeft hun houding op het enthousiasme van het partijkader, dat toch al niet groot was, negatief gewerkt. Hetzelfde moet helaas worden gezegd van de voorlichting die de Jonge Socialisten gaven en die verre van objectief is geweest. Wat mij daarbij vooral heeft getroffen, is de gebrekkige kennis van de werkelijke macht die de Tweede Kamer heeft uitgeoefend en kan uitoefenen in geval van inter-

gouvernementele samenwerking. Dat die macht in feite praktisch gelijk is aan nul en in ieder geval vele, vele malen kleiner dan de invloed die parlementariërs op het Brusselse gebeuren (kunnen) uitoefenen, wordt blijkbaar niet beseft. Zie de gedachtenwisseling met Degenkamp in de *Internationale Spectator* van november, januari en maart.

Het is dringend gewenst dat eens een grondige vergelijking van de beide systemen, bekeken vanuit het oogpunt van de feitelijke mogelijkheden van parlementaire beïnvloeding, wordt gemaakt. Zoveel is zeker, dat ik mij niet kan herinneren dat de Tweede Kamer sinds 1946 ook maar één van de paar duizend internationale overeenkomsten heeft afgewezen, d.w.z. dat die overeenkomsten praktisch allemaal zonder enige inspraak en uiteraard ongewijzigd kracht van wet hebben gekregen. (De overeenkomst van Linggadjadi werd door een Kamermeerderheid zodanig eenzijdig uitgelegd, aan- en uitgekled, dat feitelijk welhaast van een verwerping gesproken mag worden, maar dat was eigenlijk nog een stukje binnenlandse politiek).

De verkiezingen in de overige EEG-landen

Tot zover de meningen van bijna tien miljoen Nederlandse kiesgerechtigden. Wat vonden de andere 170 miljoen er van? In elk land zullen natuurlijk bijzondere, nationale omstandigheden een rol hebben gespeeld. Toch lijkt de invloed van een lagere opkomst in andere landen in dezelfde richting te hebben gewerkt. Om dat goed te kunnen zien moeten enkele landen worden uitgezonderd, namelijk die waar opkomstplicht bestaat, Luxemburg, België en Italië, en die waar tegelijkertijd andere verkiezingen zijn gehouden, Ierland en Luxemburg. Die zonder ik dan ook van een vergelijking uit.

Het is opmerkelijk, dat in Duitsland, Groot Brittannië, Denemarken en Nederland de opkomst bij deze verkiezingen zo'n 30% lager heeft gelegen dan bij de laatste nationale verkiezingen. Het effect daarvan op het resultaat van de socialisten ging dan ook in dezelfde richting als bij ons. In Duitsland wat minder, in de beide laatkomers binnen de Gemeenschap veel meer. Uiteraard heeft zowel in het Verenigd Koninkrijk als in Denemarken nog een andere factor een grote rol gespeeld: het meningsverschil binnen de partij over de betekenis van het lidmaatschap. Niet vergeten mag worden dat bij het referendum over de toetreding van Denemarken in 1973 al 37% van de Denen tegenstemde. Maar een huis dat tegen zichzelf verdeeld is, kan niet bestaan...

Uiteraard hebben de onderscheidene kiesstelsels ook hun stempel op de uitslag gezet. Het duidelijkste in het Verenigd Koninkrijk. De Britse liberalen, van oudsher erg pro-Europees, haalden 13% van de stemmen, maar geen enkele van de 81 zetels. Zou er gestemd zijn volgens het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging, zoals bij ons, dan hadden de liberalen zeker 9 zetels gekregen en misschien wel meer, omdat vele liberale kiezers niet op een liberaal kandidaat zullen hebben gestemd, omdat hij toch geen kans maakte. Ook de socialisten zouden beter uit de bus zijn gekomen; in plaats van 17 zouden het er 25 zijn geworden. De sterke rechtse meerderheid in het parlement zou dan met niet minder dan 46 zetels zijn geslonken.

Het is echter zeer de vraag of bij de volgende verkiezingen, over vijf jaar' al een uniform kiesstelsel zal zijn aanvaard, hoewel dat uitdrukkelijk overeengekomen is.

Invloed op de totale uitslag hebben ook de 5% kiesdrempels in Duitsland

en Frankrijk gehad. Waren die er niet geweest, dan zouden milieugroepen daar enkele zetels hebben gehaald. Italië kende geen kiesdrempels; het gevolg is geweest dat maar liefst zes lijsten beneden de 5% bleven, maar wel zetels kregen. Doorslaggevend is zoiets natuurlijk niet, maar het totaalbeeld wordt er wel wat door vertekend.

Een geheel nieuw gezelschap

Wat gaat er gebeuren als op 17 juli de nieuw-gekozenen van start gaan? Veel valt er niet van te zeggen, want hun aantal is tweeëneenhalf maal so groot als in het niet-gekozen parlement de politieke krachtsverhoudingen zijn veranderd, maar wat wellicht het belangrijkste is, er is nauwelijks sprake van continuïteit. In de veronderstelling dat de socialistische fractie zo'n 115 leden zal tellen (van de 410 in totaal) zal slechts 10% 'oude' ervaring hebben: drie Nederlanders, drie Duitsers, en een paar Belgen en Italianen, één Ier. De Fransen en Britten komen met een compleet nieuwe ploeg. Het zal een flinke tijd duren voor zo'n fractie een goed werkend instrument is geworden. Pas in de praktische samenwerking zal ook blijken hoe breed de marges zijn van de politieke meningsverschillen. Het zou mij niet verbazen als die kleiner zullen blijken te zijn dan nu uit een optelsom van nationale standpunten kan worden geconcludeerd. Om maar eens één voorbeeld te noemen: de Duitse afvaardiging heeft een vrij groot contingent jongeren dat het standpunt van *Helmut Schmidt* over de toepassing van kernenergie bij de huidige stand van de techniek niet deelt. Ook verschillen zij met de bondskanselier van mening over de Duitse houding tegenover de ontwikkelingslanden, die zij veel te onwelwillend, schraperig en gierig vinden.

Interessant zal zeker de ontwikkeling bij de christen-democraten zijn, in het bijzonder in relatie tot de Nederlandse afvaardiging. Haar aanvoerder, *Beumer* heeft namelijk twee condities gesteld. Zij, de Nederlanders (althans *Beumer*) doen niet mee, als de christen-democraten en de conservatieven een vaste relatie aangaan. Dat kan wat worden, want direct na de verkiezingen sprak *Kohl* heel dierbaar over 'onze vrienden, de Britse conservatieven'. Wat *Beumer* blijkbaar niet weet is dat in de parlementaire vergadering van de Westeuropese Unie al een aantal jaren nauw samengewerkt wordt tussen Duitse christen-democraten en Engelse conservatieven, alsof het coalitie-genoten zijn.

Een soortgelijk afwijzend standpunt heeft *Beumer* ingenomen, gelukkig, tegenover de oud-nazi *Jahn* en de aartconservatieve, politieke gelukszoeker *Van Habsburg* die ook een tamelijk bruin verleden heeft. Het gaat hier niet om louter persoonlijke incidenten, maar om het demonstratief worden van een mentaliteit. Het zou mij helemaal niet verbazen als de houding van de Europese christen-democraten tegenover dit soort politici wel eens beslissend zou kunnen worden voor de kansen van *Strauss* en zijn mannen bij de volgende nationale verkiezingen. We zullen het gauw genoeg weten.

Nederlandse voornemens

Wat zijn de voornemens van de Nederlandse socialisten? Voor hun optreden zijn ze gebonden aan het verkiezingsprogram dat de PvdA voor de Europese verkiezingen in februari 1978 opstelde. Als dat op praktische vragen geen antwoord geeft, moet gekeken worden naar 'Voorwaarts',

het verkiezingsprogramma voor de Kamerverkiezingen van mei 1977. Uiteraard kan zo nodig getoetst worden aan het nieuwe beginselprogramma van oktober 1977 (zo'n toetsing heeft zelfs 'een verplichtend karakter' gekregen, wat men in de partij niet meer lijkt te weten. Zie blz. 42). Ten slotte hebben alle socialistische partijen van de Gemeenschap zich gesteld achter de voorstellen die zijn opgenomen in de gemeenschappelijke oproep van januari 1979. Als bijdrage aan de gedachtenwisseling in de nieuwe fractie, die op 9 juli voor het eerst bijeenkwam, hebben de Nederlanders een aantal wensen naar voren gebracht. Daaruit volgt hier een bescheiden keuze:

Benoemingen

Aangezien bijna iedereen 'nieuw' is, lijkt het gewenst de eerste termijn voor alle posten op één jaar te stellen. Vele benoemingen zullen 'krediet'-benoemingen zijn. Het moet mogelijk worden na één jaar opnieuw te kiezen. Dan kennen wij elkaar beter en is een meer verantwoorde keuze mogelijk voor een langere periode, bijv. twee jaar.

Vergroting bekendheid Parlement

Overall is gebleken, dat vooral onze kiezers weinig weten van wat er in de Gemeenschap gebeurt. Dat heeft de verkiezingsuitslag voor de socialisten negatief beïnvloed. Het lijkt daarom noodzakelijk onze bekendheid te vergroten.

- I Volgens Nederlandse ervaringen lijkt dat het beste door middel van het houden van hoorzittingen over actuele en belangrijke problemen. Een voordeel van zulke hoorzittingen is ook, dat wij daarvan de medewerking van Commissie of Raad niet nodig hebben. Zulke hoorzittingen moeten in elk land worden gehouden; zo dicht mogelijk dus bij de kiezers. Vanuit Nederland gezien zouden de volgende vier onderwerpen zich daartoe goed lenen:
  - a het energievraagstuk;
  - b de werkloosheid (vooral onder de jeugd);
  - c de emancipatie van de vrouw;
  - d het landbouw- en voedselvoorzieningsbeleid.Zou de Parlementsmeerderheid er niet voor voelen, dan zou de fractie zulke hoorzittingen zelf kunnen organiseren.
- II Ook zouden we ons werk moeten actualiseren. De media zullen hun interesse pas vergroten, als wij zelf nieuws maken of direct aansluiten bij hun nieuws. Het werk van de commissies zou uitgebreid kunnen worden. Ook op die manier komen wij dichter bij de mensen (Brusselse media). Een minderheid (bijv. éénvijfde van het aantal leden) zou een spoeddebat moeten kunnen verlangen, terwijl de termijn van het stellen van mondelinge vragen ingekort zou moeten worden.
- III Mede in samenhang met het voorgaande punt lijkt het gewenst naar meer openheid en openbaarheid te streven. Wij denken vooral aan openbare commissievergaderingen. In zulke vergaderingen zou, als zij niet van huishoudelijke aard zijn, de Commissie altijd vertegenwoordigd moeten zijn door één van haar leden. Dus niet door een ambtenaar; hoge uitzonderingen daargelaten.

De verhouding met de Commissie

Wij zijn van mening, dat de relatie met de Commissie moet worden versterkt. Om te beginnen zou afgesproken kunnen worden dat er altijd

één van de socialistische leden bij de fractiebijeenkomst is; bij toerbeurt bijv. Eénmaal in de maand zouden de leden van het kleine bureau van de fractie met de socialistische Commissieleden tezamen moeten praten (eten).

De verhouding tot het Europees Vakverbond

In onze gezamenlijke oproep van januari jl. (punt 11) hebben wij beloofd op de nauwste wijze samen te werken met het EEV. Wij zullen zo gauw mogelijk voorstellen moeten doen om daarvoor een kader te vinden.

Lijst met nevenfuncties van de leden en hun gedrag

Nog meer dan in de nationale parlementen, waar de sociale controle groter is, lijkt het nodig dat de leden al hun functies en bijzondere belangen op een openbare lijst vermelden. De socialistische fractie zou daarmee direct een begin kunnen maken.

Hoe de Nederlandse afvaardiging in de fractie (8%!), zal varen, durf ik nu nog op geen stukken na te voorspellen. In ieder geval heeft zij beloofd zo goed mogelijk contact te houden met het partijbestuur, de Kamerfracties en de gewestelijke besturen. Geen geringe taak voor maar negen mensen, maar het moet wel geprobeerd worden willen de burgers over vijf jaar beter ingelicht zijn over de uiterst belangrijke ontwikkelingen in de Europese Gemeenschap, die op allerlei manieren voor de hele wereld een model kan zijn voor internationale samenwerking. Ik spreek nu niet over de inhoud van de politiek. Die vertoont nauwelijks trekken van wat wij typisch-socialistisch zouden willen noemen.

Anne Vondeling was voorzitter van de Tweede Kamer, is thans lid van het Europese parlement. + AUTO ONGELUK

Steve Biko

Jij bent dood
je woorden
(vrede ingebed)
liggen in het gat
van je geopende mond

een spiegel
een achterkant
zonder echo

eindelijk in het thuisland
van iedereen

de bevroren hand
van de gesneuvelde
steekt uit boven het
kapitale slagveld

daarboven laten ze vliegers op
met een touw waaraan jij niet hing

een betrekking
tussen vorm en wind
in het licht van niets

je werd niet doodgeslagen
vermoord door niemand
de laarzen die je trapt
daarin stonden de benen
van niemand

als 't heel even regent
in de woestijn
bloeit de roos verder
in de ogen van niemand

je viel vanzelf om
in de ogen van niemand

uit het raam gevallen
je gesneden aan glas
laten ze vliegers op
touw slijt niet gauw
in de ogen van niemand

als de jeep passeert
voor dovemans oren
kraait er geen haan

je werd geheel uit
de doeken gedaan
gevonden en verder niets

staat het woord stil
in de spiegel van je
geopende mond

Theo Thijssens strijd tegen onderwijsbezuinigingen

Theo Thijssen is bij menigeen bekend geworden en gebleven door zijn boek *Kees de Jongen*. 'Het mooiste, ooit in het Nederlands over een jongen geschreven', meent Simon Carmiggelt. 'Dit in 1923 verschenen boek heeft niets verloren. Het is nog steeds een subliem geschreven meesterwerk.'

In onderstaande beschouwing, geschreven om ook in SenD luister bij te zetten aan de herdenking van de honderdste geboortedag van Thijssen, wordt aandacht besteed aan een ander facet van Thijssen, aan diens optreden als politicus in de bezuinigingsperiode voor de Tweede Wereldoorlog. Dit verheft het artikel boven het gelegenheidsstuk door er een herkenbare actualiteitswaarde aan te verlenen.

De Amsterdamse burgerij heeft de gemeente Amsterdam een standbeeld aangeboden. De totale kosten ervan bedragen f 70 000. Om dat bedrag bij elkaar te krijgen is er een comité gevormd (waarin Geert van Oorschot, Remco Campert, Gerben Hellinga, Simon Carmiggelt en Rob Grootendorst zitting hebben). SenD-lezers die willen bijdragen kunnen dit doen door overmaking van een bijdrage t.b.v. Standbeeld Theo Thijssen, NMB (postgiro 2922), rek. nr. 69 74 59 071.

Op zaterdag 16 juni jongstleden, 's middags om vier uur, werd op de Amsterdamse Lindengracht een standbeeld onthuld. Het is gemaakt door *Hans Bayens* en stelt een onderwijzer voor, met naast hem in de bank een kind. Die meester, dat zou Theo Thijssen kunnen zijn, en het kind bijvoorbeeld *Kees*, de jongen.

Op diezelfde dag was het honderd jaar geleden dat onderwijzer, vakbondsman en schrijver Theo Thijssen in de Eerste Leliedwarsstraat werd geboren, en het is ter gelegenheid daarvan dat Thijssen eindelijk zijn standbeeld kreeg, en daarmee eindelijk de erkenning die hij al zo lang verdiende.

Want hoewel Thijssens boeken (en vooral *Kees de Jongen*, *In de Ochtend van het Leven* en *Het Grije Kind*) altijd veel gelezen werden, en een trouw publiek kenden, is hij nooit door de 'officiële' letterkunde geannexeerd. Daarvoor zijn een aantal redenen te geven. In de eerste plaats hield hij zich nooit op in de kringen waar over die annexatie werd beslist. Zat niet in jury's, kende geen vrienden in het literaire wereldje, en werd veel meer beziggehouden door zijn grootste hartstocht: het onderwijs en het geluk van de kinderen. Ook zijn literaire werk had daarmee een nauwe band; zo het er niet direct over handelde, was de hoofdpersoon dan toch leerling of onderwijzer.

Daarnaast had Thijssen de 'handicap' (al zal hij het zelf nooit zo ervaren hebben) dat hij, waar het zijn stijl betreft, bij geen van de heersende stromingen aansloot. 'Zijn taal staat ver van de woordkunst van *Tachtig en dicht bij de spreektaal*', schrijft *Rob Grootendorst* ('*Kees de Jongen en de Grote Pers*', *Tirade*, januari 1971). Blijkbaar wisten zijn lezers daar beter raad mee dan de letterkundige kronikeurs.

Bij het grote publiek is hij vooral bekend als de 'schrijvende schoolmeester'. Niet helemaal terecht, omdat hij de boeken die dat grote publiek bereikten, heeft geschreven nadat hij in 1921 was opgehouden met lesgeven. Hij werd toen vrijgesteld van de *Bond van Nederlandse Onderwijzers* om zich geheel te wijden aan haar strijd voor de positieverbetering van het onderwijs. Het is lang niet onwaarschijnlijk dat zijn benoeming voortkwam uit de reputatie die hij zich had opgebouwd met het 'tijdschrift voor praktische pedagogiek', *De Nieuwe School*. Samen met zijn vriend en collega *Piet Bol* begon hij in 1905 zijn strijd tegen de 'papierpedagogiek' van muffige leesboekjes, geschreven door al even muffige schoolfrikis.

Hun strijdmethode was beslist niet altijd even elegant en leverde het tweetal dan ook de nodige kritiek op. Niet voor niets verweet men hen dan, mensen als *Van Deysse* te imiteren. Het valt evenmin te ontkennen dat Thijssens hang naar zelfstandigheid verwant was aan het impressionisme en de beweging van Tachtig: de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie. Thijssen zou de laatste zijn die verwantschap te ontkennen.

Tot 1917 zouden Bol en Thijssen die strijd voortzetten. Toen hieven ze, volgens een oude afspraak, *De Nieuwe School* weer op. Het had in bescheiden mate aan het doel beantwoord en de beide redacteurs 'begonnen zich zelf een beetje de keel uit te hangen', zoals Bol in zijn afscheidartikel moest bekennen. Maar het belangrijkste was dat de kiem voor Tijsens vakbondswerk was gezaaid.

Wanneer we zijn standpunt inzake onderwijspolitieke kwesties in één zin zouden moeten karakteriseren, dan is dat diezelfde hang naar vrijheid, die ook *De Nieuwe School* kenmerkte. Hij wenste de onderwijzer noch het kind betutteld te zien worden door nutteloze voorschriften. Het onderwijs mocht onder geen beding worden beperkt door geldgebrek, te volle klassen of onderbetaald personeel. Tegen die euvelen richtten zich zijn artikelen in *De Bode*, het orgaan van de Bond waarvan hij redacteur was van 1915 tot 1940, en zijn hoofdredactionele commentaren in *School en Huis*, het ouderblad van de Bond (1921-1930).

Bezuinigingen van toen

Maar veel meer dan uit zijn schrijven, blijken Thijssens onderwijspolitieke denkbelden natuurlijk uit zijn politieke loopbaan als onderwijsspecialist van de SDAP in de Tweede Kamer (van 1933 tot aan het begin van de oorlog) en in Amsterdams gemeenteraad (van 1935 tot mei 1940).

Toen hij in september 1933 in de Kamer werd geïnstalleerd, viel hij met zijn neus in de bezuinigingsvoorstellen van financieel minister *Oud*, die een gewillig medewerker vond in OK&W-minister *Marchant*. Al direct, op 21 september, stelde hij de minister vragen over diens besluit, voortaan het lesgeven aan kwekelingen te beschouwen als een 'logisch voortvloeisel' van de arbeid en de betreffende onderwijzers daarvoor dus ook maar niet te honoreren. Zoals hij steeds zou blijven doen liet hij zijn protesten in de Kamer vergezeld gaan van artikelen in *De Bode*. Hij fulmineerde tegen een bezuiniging van 'slechts' 77 duizend gulden en beriep zich daarbij op de schoolwet van 1920 en het Koninklijk Besluit van augustus 1933, die hadden beoogd een einde te maken aan de slechte positie van de onderwijzers. Maar de Kamer besliste anders: op 1 januari 1934 werd de salarisverlaging wel degelijk van kracht.

De strijd tegen die bezuinigingsdrift heeft zijn Kamerlidmaatschap tijdens de hele periode van ruim acht jaren beheerst. In het begrotingsdebat van december 1933 en januari 1934 nam hij de handschoen op tegen een voorgenomen bezuiniging van f 15¹/₂ miljoen op alle onderwijs. Hij stelde vast dat daarvan f 12 miljoen aan het lager onderwijs zou moeten worden onttrokken: f 5 miljoen door de invoering van 'nieuwe' leerlingenschalen, *'zodat dan f 7 miljoen nog volkomen raadselachtig was.'*

'Het gaat er niet meer om zelf onbeschadigd er door heen te komen; die hoop kunnen wij wel laten varen, het gaat er om de jeugd, die de toekomst van het volk is, door deze tijd heen te brengen.'

Hij zou zich voornamelijk door dit standpunt laten leiden,

'want voor elk geslacht van kinderen, dat men dupeert, gaat de tijd van opvoeding voorbij en wij kunnen niet goedmaken hetgeen men aan hen bedorven heeft'.

Door die verhoging van de leerlingenschalen (het maximum aantal kinderen per klas c.q. per onderwijzer) werd in feite de klok teruggedraaid naar vóór 1920. Niet alleen zou het peil van onderwijs in het gedrang komen, ook zouden er nóg meer werkloze onderwijzers komen dan er toch al waren. Om dit aantal zoveel mogelijk te beperken stelde Thijssen voor de onderwijzers eerder te pensioneren (bijvoorbeeld al op 60-jarige leeftijd), of de 60-jarigen op wachtgeld te zetten en ze te vervangen door jongere wachtgelders. Zijn strijd was dan ook niet een strijd tegen de bezuiniging-als-zodanig, als wel tegen de manier waarop werd geprobeerd ten koste van de kinderen f 15¹/₂ miljoen van het onderwijs af te knabbelen.

Zo ook bijvoorbeeld door de openbare scholen een circulaire te sturen met het verzoek om zich, onder bepaalde omstandigheden (grootte, afstand tot woongemeenschap), vrijwillig op te heffen. Hier sloeg Marchant een flater, meende Thijssen. Niet alleen omdat natuurlijk het effect was te verwaarlozen, maar ook *'omdat, als men eerst het openbaar onderwijs neemt, dit ten gevolge van plaatselijke omstandigheden vaak betekent, dat voor een groot deel de bijzondere school die kinderen krijgt.'* Zodat, wanneer die 'rijp zouden zijn voor opheffing', ze juist door die overloop weer boven de maat waren gekomen. Zo bleef de bijzondere school, dankzij de achterstelling van de openbare, buiten schot. Het was gevaarlijk te werken met cijfers en getallen, omdat daarin niet het belang voor de omgeving kon worden uitgedrukt.

De leerlingenschalen-wet van Marchant zou op 23 november 1934 wél worden aangenomen. Niet alleen ten koste van het onderwijs en de kinderen, ook ten koste van de 'huwende onderwijzeressen', die zouden worden ontslagen om plaats te maken voor kostwinnende mannelijke krachten. In zijn rede op 19 december 1934 wees hij op het gevaar van de concentratie:

'De circulaire van 20 juli 1933 (de hierboven bedoelde, gj) is het begin geweest van een razzia onder de openbare scholen; er is ontstaan, en er woedt nog, een gevaarlijke bureaucratistische liquidatie-psychose, en onder die psychose heeft men het openbaar onderwijs behandeld op een wijze, die betekende: ernstige schending der pacificatie (= de schoolwet van 1920 die een einde maakte aan de schoolstrijd, gj).'

Met negen medestanders diende hij een motie in die erom vroeg dat de maatregelen tot concentratie van openbare lagere scholen op gelijksoortige wijze zouden worden toegepast op de bijzondere, net als de bezuinigingsmaatregelen. Waarmee hij eerder bedoelde, dat het openbaar lager onderwijs even weinig zou worden beknot dan dat het bijzonder

onderwijs even hardhandig zou worden aangepakt. Omdat de meerderheid van de Kamer dit niet had begrepen werd de motie met 58 : 20 stemmen verworpen. De onderwijsbegroting-1935 werd aangenomen met 56 : 23 stemmen.

Toen de regering Thijssens voorstel tot optrekking van de onderwijzerssalariissen negeerde en bovendien op haar begroting-1936 42 (!) amendementen te verwerken kreeg, viel zij. Het kabinet kwam vrijwel onmiddellijk terug, maar had Marchant vervangen door *Slotemaker De Bruïne* die maar direct het salaris van alle jonger personeel wenschte in te korten. Voorts werden de leerlingenschalen van GLO en ULO vergroot van 26 naar 30. Thijssen amendeerde dit voorstel tot een schaal van 27 leerlingen (oplopend naar 54 en 82), want vermindering van 3 tot 2 leerkrachten zou immers verdwijning van een groot aantal scholen betekenen. Ook diende hij een amendement in om de zogenaamde centrale scholen voor zevende en hogere leerjaren te laten profiteren van een leerlingenschaal, gelijk aan die, voorgesteld voor de ULO-scholen. Zijn argumenten waren, zoals vaak, van praktische aard. Bij hem geen partijpolitieke strategieën, tactische foefjes, en een minimum aan concessies. De kinderen van de straat en uit de fabriek houden en zo lang mogelijk van goed onderwijs voorzien. *'Later zouden ze het nog lang genoeg moeilijk hebben.'* Dit amendement werd aangenomen, vooral omdat men inzag dat de uitvoering ervan weinig méér zou kosten dan niet-uitvoering.

Het waren kleine overwinningen, niet zelden met veel moeite behaald. Hij zag alleen op overduidelijke wijze zijn gelijk bevestigd met de installatie van een commissie die moest gaan bestuderen of de opgeheven scholen-van-de-enquête wel terecht waren opgeheven en hoe de bijzondere scholen een evenredige behandeling zouden kunnen krijgen. Dit was dus een bevestiging van het falen van Marchant (zij het een paar jaar na dato!) en een uitvoering van Thijssens eerste motie. Op 14 februari 1936, tenslotte, keurde de Eerste Kamer ook nog de pensionering van 60-jarige onderwijzers goed.

In zijn rede tijdens de algemene beschouwingen van december 1937 constateerde Thijssen dat de bezuinigingen van *Colijn* en (financiënminister) *De Wilde* een intrinsiek bedrag van f 1 à 1½ miljoen zouden moeten bedragen.

'Het hoofdpunt, naar mijn gevoel en dat van mijn hele fractie, is bij deze begroting de leerlingenschaal (...). Het is een methode, die hoogstens kan worden genoemd, de aandacht te vestigen op de omvang van wat gevraagd wordt en dan te concluderen: omdat er zoveel in een grote verscheidenheid gevraagd wordt, is het logisch dat ik helemaal niets doe.'

Ten overvloede somde Thijssen nogmaals zijn bezwaren op tegen de voorgestelde leerlingenschalen en zijn tegenargumenten:

- de werkloosheid zou door lagere schalen effectief worden bestreden;
- de belastingopbrengst schommelde, door de bier- en wijnaccijnzen, toch al met f 2½ miljoen;
- bovendien was het niet nodig die accijnzen te verlagen, zoals De Wilde had voorgesteld;
- het ziekteverlof zou door de veel te grote klassen toenemen en de kosten weer net zo hard doen stijgen en
- om diezelfde reden zou het aantal zittenblijvers toenemen, dus meer klassen, dus meer onderwijzers nodig, dus toch nog duurder (mijn

lekenverstand vertelt me dat dit argument in strijd is met het eerstgenoemde, maar enfin...).

In september 1939 volgde *Bolkestein* interim-minister Schrieke op die eerder de gestruikelde Slotemaker de Bruïne had vervangen. Behalve dat hij de 'nieuwe' spelling van Marchant herinvoerde, beloofde de Troonrede van dat jaar zo mogelijk nog minder dan die van de voorafgaande jaren. 'Verminderde opvoedingswaarde', sprak Thijssen, 'en dat in een tijd, dat verwildering dreigt, dat morele gevaren verdubbelen.' Door de mobilisatie waren 2500 onderwijzersplaatsen vrijgekomen. Dat zou, aldus financieel minister *De Geer*, van 2,3 in het eerste, tot 4,1 miljoen gulden in volgende jaren kosten, verminderd met f 1,4 miljoen, bespaard op geplaatste wachtgelders. Ter aanvulling stelde Thijssen voor de gehuwde onderwijzeressen terug te nemen bij gebrek aan tijdelijk personeel. Toen brak de Tweede Wereldoorlog uit...

We moeten ervoor waken Thijssens belang in die Tweede Kamer in de juiste proporties te bezien. De SDAP was geen regeringspartij, was bovendien niet per se tegen bezuiniging. En tenslotte was het onderwijs natuurlijk maar één facet van die acht jaren 'Kamergebeuren'. In de veel kleinschaliger gemeenteraad van 'zijn' Amsterdam kon hij veel beter uit de voeten.

In de Raad

De positie die hij daar van september 1935 tot mei 1940 innam, is toch niet wezenlijk verschillend van die in de Tweede Kamer. Hij was misschien wat gematigder, in het besef dat de gemeentepolitiek met handen en voeten aan Den Haag gebonden was. Hij werd op 3 september 1935 door burgemeester *De Wilde* in de Raad geïnstalleerd.

Net als de landspolitiek werd in die jaren dertig ook de gemeentepolitiek beheerst door de bezuiniging die, aldus Thijssen, het Amsterdamse onderwijs de aanblik had gegeven als had er een cycloon gewoed. Om die situatie te helpen verbeteren liet hij zich op 11 september 1935 installeren in de *Commissie van Bijstand in het beheer der zaken van Onderwijs*. Deze commissie was bedoeld de Raad te adviseren en werkte achter de schermen.

Tijdens de algemene beschouwingen op 26 november 1935 waarschuwde Thijssen tegen de dreigende situatie dat onderwijzers beoordeeld werden op grond van wat ze buiten schooltijd deden; even absurd als wanneer dat andersom het geval zou zijn: 'hij is geen goed communist, want hij doet in de school zijn werk goed'. In dezelfde rede deed hij een aantal voorstellen, ook al gedaan in de Tweede Kamer, met betrekking tot leerlingenschaal en salariering:

- het maximale aantal leerlingen te brengen op 42. Daardoor zouden slechts dertien scholen beneden het grensgetal van 236 leerlingen (nodig om 6 onderwijzers in dienst te mogen hebben) komen. Voor 1936 zouden de kosten slechts f 12 000 méér bedragen (over de periode tot 1941 een bedrag van f 700 000);
- de kwekelingen f 600 per jaar te geven in plaats van f 400. Dit betekende een budgetverhoging voor 1936 met f 15 000 en zou een einde maken aan de toestand waarin kwekelingen verplicht waren bij te werken, of zich door hun ouders te laten onderhouden.

Daarnaast deed hij twee voorstellen (net als de bovenstaande samen met *Toornstra*) met een sterk plaatselijk karakter:

- de subsidie voor de vakantie- en St. Nicolaasfeesten te verhogen 'omdat niemand kan beseffen hoe belangrijk die voor de kinderen van Amsterdam zijn', net als die voor de Vereniging van Volksonderwijs en de Bond voor Lichamelijke Opvoeding. Hiermee was een surplus gemoeid van totaal f 265 000, waar Thijssen tegenover stelde: 'gezamenlijk genot is groot genot'. Totale kosten: f 60 000.
- de door de gemeente gratis verstrekte klompen dienden te worden vervangen door schoenen, omdat in een stad als Amsterdam het dragen van klompen te duidelijk de armoede deed blijken van het gezin waarin het kind opgroeide. Het was onnodig, meende Thijssen, het schaamtegevoel groter te maken dan het al was.

Alle genoemde voorstellen werden door de Raad goedgekeurd. Wat niet betekent dat ze ook werden geëffectueerd; ik kom hier dadelijk op terug. In de vergadering van 19 februari 1936 signaleerde Thijssen de ongelijkheid zoals die bestond tussen openbaar en bijzonder onderwijs inzake de huwende onderwijzeres: op de bijzondere school mocht zij blijven, op de openbare niet. De voordracht van B en W die dit onderscheid zelfs wettelijk zou moeten vastleggen werd echter met 25 tegen 12 stemmen afgewezen.

Op 10 juni 1936 bleek dat de Kamer Thijssens voorstel (door de Raad aangenomen) om het maximum aantal leerlingen te brengen op 42, had getorpedeerd: het aantal leerlingen per klas zou 48 bedragen.

Herhaaldelijk deed zich deze situatie voor: Den Haag maakte de uitvoering van genomen Raadsbesluiten onmogelijk.

In de jaren die volgden bleef het hoofdstedelijk onderwijs even onbevredigend, maar Thijssen was realist genoeg om te beseffen dat het doen van voorstellen niet veel zin had. Er was domweg geen geld.

Daarom werden nog steeds de kwekelingen-met-akte onderbetaald, was er geen enkele mogelijkheid bibliotheken op peil te houden, laat staan nieuwe op te zetten en was het met de leermiddelen ook schipperen.

Begrotingen werden dan ook zonder tegenstand van betekenis aangenomen. Thijssens inzet zou er zich voortaan op richten te bereiken wat er nog te bereiken viel, te handhaven wat gelukkig ooit bereikt was, en alleen wat de leerlingenschaal betreft onveranderlijk groot blijven.

Op 20 januari 1937 werd een voorstel van hem (eerder door de Bond van Nederlandse Onderwijzers gedaan) in behandeling genomen. Het ging er om Amsterdamse onderwijzeressen-wachtgeldsters die gehuwd waren op gelijke voet met de ongehuwde voor herbenoeming in aanmerking te laten komen. Een dergelijk voorstel was mogelijk geworden doordat de regering had besloten haar, hoewel ze geen kostwinster was, onder bepaalde omstandigheden (bijvoorbeeld wanneer haar echtgenoot schulden had die hij van zijn salaris alleen niet kon betalen) toch te handhaven dan wel op wachtgeld te plaatsen. Met 21 : 16 stemmen nam de Raad zijn voorstel aan.

Op 10 juni van datzelfde jaar lanceerden B en W een experiment met dubbele scholen. Het wilde kinderen naar aanleg en toekomstperspectief in parallelklassen scheiden. Raadslid Thijssen zou voorstemmen omdat het *'wetenschappelijk niet (was) te verdedigen, een proef te weigeren.'*, hoewel natuurlijk een dergelijk experiment geenszins zijn goedkeuring kon dragen.

'Wie iets weet van de wijze, waarop men bij voorkeur de problemen, die het volle leven brengt, aanpakt, die weet, dat pas in de allerlaatste plaats gegrepen wordt naar het leven zèlf als de oplossing, maar dat men begint met administratie en bureaucratie.'

Er waren tussen de kinderen veel meer verschillen dan door een dergelijk model zouden kunnen worden opgeheven. Bovendien zou de splitsing in hoge mate worden bepaald en uitgevoerd door een ambulante schoolhoofd die de kinderen niet van dichtbij kon kennen.

Intussen steeg het gemiddeld aantal kinderen per klas gestadig. In verband hiermee wilde Den Haag kwekelingen-met-akte volledige bevoegdheid verlenen. In de praktijk betekende dat, dat men het Bezoldigingsbesluit heel gemakkelijk ontdukte, eenvoudig door volledig-bevoegde onderwijzers 'kwekelingen' te noemen. De sociaal-democratische wethouder die dit voorstel in de Raad verdedigde nam hiermee een standpunt in dat lijnrecht stond tegenover dat van 1937, toen de SDAP in de Raad nog oppositiepartij was. Het voorstel werd aangenomen.

De situatie verslechterde ieder jaar. Men wilde de kweekscholen wegdoen en de Universiteit opheffen. *'Dan zou men maar meteen moeten overwegen'*, viel Thijssen uit, *'of men Amsterdam zelf niet zou afschaffen!'*

In het laatste jaar van zijn raadslidmaatschap sprak hij zich nogmaals uit tegen het ambulante, vóór het baden in klasseverband (*'omdat het het wasschen animeerde'*) en ijverde nog een laatste maal voor een betere salariering van kwekelingen.

Net als in de Tweede Kamer cirkelden zijn standpunten in de Raad rond één hoofdmotief: optimaal onderwijs kon alleen worden gegeven door een onderwijzer zonder geldzorgen, op de manier die hij verkoos en niemand anders, aan een 'normaal' bezette klas van ten hoogste 32 leerlingen. Net als de meeste vakbondsleiders werd Theo Thijssen na de februaristaking door de bezetters gearresteerd en ruim anderhalve maand vastgehouden in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg. Dat is hij nooit te boven gekomen. Hij maakte nog wat losse aantekeningen voor een roman, en overleed na een kort ziekbed op 23 december 1943. Het is de in dit artikel belichte kant van Theo Thijssen die op 16 juni met een standbeeld werd geëerd: schrijver en onderwijzer.

Gerbertus Janssen is letterkundige en studeerde af op een scriptie over Theo Thijssen.

Tussen idealisme en machtsvorming

Het heeft weinig zin mijn kaken tot een malende beweging aan te zetten en over het congres de zoveelste nabeschouwing te leveren. Eind april en begin mei zijn er voldoende commentaren verschenen. Het is nuttiger een aantal lijnen naar komende partij-activiteiten te trekken. Dat kan echter alleen wanneer toch het startpunt aan enige analyse onderworpen wordt.

De oordelen in de pers varieerden sterk. Nieuw is dat niet. Sommige ervan waren pittig. Ook dat is niet nieuw. Zo schreef *Rob Vermaas* in *De Tijd*: *'Volstrekt redelijke en volslagen idiote besluiten kunnen elkaar in hoog tempo afwisselen. Maar eigenzinnig en onvoorspelbaar zijn de besluiten van een PvdA-Congres steeds'*. *De Telegraaf* opende op de dag van de arbeid haar commentaar als volgt: *'Het gemak waarmee het PvdA-congres besluiten heeft genomen die of gespeend zijn van iedere realiteitszin of gewoon neerkomen op klinkklare nonsens, is ronduit verbijsterend'*. Ze vergeleek het congres met een circus. Ex-congresganger *Laurens ten Cate* schreef in de *Leeuwarder Courant* dat telkens weer blijkt dat het congres er helemaal niets van snapte en er ook nog heel weinig van weet. *'En dus kan het gemakkelijk voorkomen dat het congres van de PvdA beslissingen neemt, die absoluut niet moeten worden uitgevoerd, omdat ze helemaal verkeerd zijn. Gevaarlijk, ondoordacht, onmogelijk, kies maar uit'*.

Voor zover de reactie aan het woord is behoeven we ons weinig zorgen te maken. Ik kan me geen congres uit de afgelopen tien jaar herinneren waarover in het rechtse kamp geen hel en verdoemenis werd afgeroepen. Linkse, politiek onwelgevallige, beslissingen zijn ook vroeger wel krankzinnig genoemd en dat zal altijd zo blijven. Maar wanneer politieke vrienden, zelfs nieuw in het partijbestuur gekozen partijgenoten, zich zeer kritisch uitlaten wordt een serieuze discussie noodzakelijk. Als *Bart Tromp* al ooit iets in de interne partijdemocratie heeft gezien, dan heeft hij het vertrouwen daarin thans volledig verloren. Hij meent dat op de manier waarop wij congresseren geen reëel beleid kan worden uitgestippeld en evenmin doeltreffende controle kan worden uitgeoefend op PB en fractie. Niemand kan de samenhang tussen de verschillende beslissingen overzien, zelfs de draagwijdte van de afzonderlijke beslissingen ontgaat menigeen, zo luidt zijn standpunt. En hij verwijst naar de uitkomst van een op een vorig congres verricht onderzoek, dat zou aangeven dat een derde van de afgevaardigden zelfs de stukken niet heeft gelezen. Omdat de interne partijdemocratie een centraal thema was in de campagne voor het voorzitterschap is de indruk ontstaan dat de gesignaleerde problemen van recente datum zijn, waarbij sommigen de verjonging van de partij gedurende de laatste jaren met die problemen in direct verband gebracht hebben. Die verjonging gaat naar het oordeel van *Den Uyl* te hard. Hij vond dat trouwens in en na 1966 ook al. Zonder te willen bagatelliseren geloof ik dat hier en daar zwaar overdreven is. Om te beginnen worden bescheiden problemen soms

opgeblazen tot grote knelpunten. Een aantal van de reële knelpunten is voorts niet nieuw. Dan wordt er niet altijd een juist onderscheid gemaakt tussen afzonderlijke knelpunten en specifieke verschijnselen. Bovendien worden de oorzaken van allerlei moeilijkheden niet altijd juist geschetst.

Partijdemocratie als productieproces

Men kan een congres van een politieke partij beschouwen als de eindfase van een productieproces. Tijdens de voorbereiding ervan worden de grondstoffen aangeleverd (ontwerp-uitspraken en wijzigingsvoorstellen), die gedurende het congres zelf worden omgevormd tot eindproduct (congresuitspraken) waarmee de partij vervolgens politiek de boer op gaat. De 'grondstoffen' komen niet uit de lucht vallen. Het zijn reacties op geconstateerde problemen en op uitspraken en verlangens van andere organisaties. Zij zijn niet eenvormig. Tussen een ontwerp-uitspraak van het partijbestuur en de wijzigingsvoorstellen (en ook tussen de wijzigingsvoorstellen onderling) over één bepaald probleem kunnen zich grote verschillen voordoen. Zou een partijcongres maar over één, afzonderlijk te behandelen probleem gaan, dan was de situatie nog tamelijk eenvoudig. Maar het moet dikwijls beleidsterreinen behandelen waarop zich gelijktijdig reeksen problemen voordoen. De congresuitspraken over zo'n beleidsterrein dienen dan onderlinge samenhang te vertonen. Nog moeilijker is de opgave om samenhang tot stand te brengen tussen uitspraken op afzonderlijke beleidsterreinen. En toch is dat de functie van een partijcongres.

De eerste stap in dit proces wordt gezet door het partijbestuur. De aard van de kluit die het PB voor de afdelingsleden op tafel legt, is in hoge mate bepalend voor de verdere gang van zaken. Ontbreekt het daarin aan samenhang, aan prioriteitsstelling en aan kosteninzicht dan is de kans groot, dat deze manco's niet meer hersteld kunnen worden. Alvorens de congresgangers te kritiseren over hun mogelijk tekortschietende besluitvorming dient men daarom de weg terug te volgen en te bezien met welk oer-product het proces begon. Was dat een optelsom van niet-gekwantificeerde verlangens dan mag men het de congresgangers niet kwalijk nemen als zij daaraan nog één ander toevoegen. Als daarin maatregelen worden voorgesteld, zonder dat daarbij werd aangegeven binnen welke termijn ze te realiseren zouden zijn, dan mag men de congresgangers niet verwijten elementen toe te voegen waarvan het de vraag is of die binnen een politiek-relevante tijdsperiode te verwezenlijken zijn.

De discussie over de economie

In de resolutie over de economie, die door het PB aan de partij was aangeboden, is een serie dure verlangens verwerkt waarvan het de vraag is of ze in een kabinetsperiode van vier jaar verwezenlijkt kunnen worden. Een prioriteitsstelling ontbreekt. Verlangens voor de korte en de lange termijn volgen elkaar zonder duidelijk onderscheid op. Sommige maatschappijhervormende maatregelen, zoals de sturing van de technische ontwikkeling, worden nauwelijks uitgewerkt. Tegen deze achtergrond mag het geen verbazing wekken dat het congres aan het geheel het streven naar een vijf-urige werkdag toevoegde. Van der Doef betoogde, namens het PB, dat we niet in staat zijn aan te geven hoe

zo'n vijf-urige werkdag verwezenlijkt kan worden. Maar dat geldt ook voor de door het PB zelf voorgestelde socialisatie van basis-industrieën, banken, pensioenfondsen, verzekeringsmaatschappijen, de farmaceutische industrie, de wapenindustrie en andere ondernemingen! Men mag het 't Congres dan ook niet al te erg kwalijk nemen dat het inzake de arbeidstijdverkortung even afstand van het heden nam en een idealistische lijn naar de toekomst uitzette. De keuze van het congres uit de mogelijke vormen van arbeidstijdverkortung betekende in elk geval een ondersteuning voor de door het PB zelf uitgesproken voorkeur. In de procedure die het PB moet ontwikkelen voor de verdere economiediscussie moeten de elemten geld, tijd en hoe te verwezenlijken (operationalisatie) worden ingebouwd. Dan beschikt de partij bij de besluitvorming over een concreet handvat. Dat is te belangrijker waar de te voeren discussies moeten uitmonden in een nieuw verkiezingsprogram. Daarbij mogen best verlangens voor de langere termijn worden aangegeven, mits dat maar duidelijk wordt vermeld. Het politieke denken van de partij behoort verder te reiken dan een volgende kabinetsperiode, de maatregelen die we bepleiten voor de korte termijn worden ontwikkeld vanuit ons perspectief op een middellange termijn. Maar het onderscheid tussen een en ander dient scherp in de gaten gehouden te worden.

Vrede en veiligheid

Heeft een te snelle verjonging onder de congresafgevaardigden andere beslissingen beïnvloed? Het is niet waarschijnlijk. Het debat over de NAVO is ook vroeger bij tijd en wijle spannend geweest. Het congres kiest al jaren voor een zeer kritisch lidmaatschap. Slechts de accenten worden elk congres wat anders gelegd. Het 'voorwaardelijke' lidmaatschap van de NAVO is thans vervangen door een 'voorwaardelijke' bereidheid bijdragen te leveren aan de nucleaire taken van het bondgenootschap. De activiteit van het IKV heeft ongetwijfeld grote invloed gehad. De weerzin in de partij (maar ook in het CDA) tegen nucleaire vernietigingswapens is sterk toegenomen. Wat bij de discussies over vrede en veiligheid steeds weer opvalt zijn de verschillende manieren waarop de problematiek benaderd wordt. Moet de partij, bij haar besluitvorming, wel of geen rekening houden met mogelijke reacties van kiezers? Een deel van onze partijgenoten meent van niet omdat het gaat om kwesties van leven en dood. Een ander deel wil (radicale) uitspraken het liefst voorkomen, omdat dit de PvdA kiezers zou kunnen kosten en dus de mogelijkheid tot deelname aan de regering vermindert. Daar komt volgens hen nog bij dat de Nederlandse invloed in vrede en veiligheidsvraagstukken nog gering is ook. Liever dan zich druk maken over vrede en veiligheidsvraagstukken willen zij dat de PvdA zich breed maakt voor maatregelen in de nationaal-politieke sfeer, waarop de PvdA een directe invloed kan uitoefenen en waarvoor een brede aanhang te mobiliseren is. Een tweede verschil in benadering betreft de vraag of en zo ja welk effect ons feitelijk optreden in de internationale politiek heeft. Er zijn partijgenoten die menen dat ons optreden in de NAVO zo weinig effect heeft dat het geen zin heeft een strategie te ontwikkelen die op dat optreden binnen de NAVO gericht is. Dit gevoel van machteloosheid jegens de structuur van de NAVO, in combinatie met een weerzin jegens daarin opererende personen als bij voorbeeld *Luns*, brengt die

partijgenoten tot krasse uitspraken over het NAVO-lidmaatschap. Zij menen dat de PvdA zich duidelijk moet uitspreken over wat er, internationaal-politiek zou moeten gebeuren en niet moeizaam moet proberen de standpunten van NAVO-partners te beïnvloeden. Andere partijgenoten, vaak zij die bij het internationale gebeuren betrokken zijn, erkennen dat allerlei ontwikkelingen traag verlopen en dat de marges smal zijn, maar zij menen dat die marges zoveel mogelijk benut moeten worden. Dat van krasse uitspraken meer effect uitgaat dan van voorzichtig manoeuvreren ontkennen zij. Als je de kernwapens uit Nederland verwijderd heb je nog niet gezorgd voor uitdunning in Europa, en daar gaat het uiteindelijk toch om. Daarbij valt nog op te merken dat de Nederlandse invloed op nieuw te nemen beslissingen (het lidmaatschap van de NAVO van Spanje enkele jaren geleden en de neutronengranaat recent) wat groter is dan op wat al bestaat en functioneert en ook zou moeten veranderen.

Een derde verschil in benadering zit 'm in het denken over veiligheidsvraagstukken zelf. Dragen eenzijdig door de NAVO te nemen maatregelen bij tot vergroting van de kansen op vrede of juist niet? Ook op die vraag scheiden zich de geesten. De één meent dat de NAVO eenzijdig ontwapeningsmaatregelen moet nemen, de ander dat iedere beslissing daarover afhankelijk moet zijn van de voortgang in de onderhandelingen met het Warschaupact. De één meent dat die onderhandelingen (MBFR bijv.) door een gebrek aan soepelheid aan beide zijden nu al jaren duren en dat niet langer op de uitkomsten daarvan gewacht kan worden. De ander meent dat stevige druk op de Russen moet worden uitgeoefend een serieuze bijdrage te leveren, omdat de bewapeningsspiraal anders niet in benedenwaartse richting kan worden omgebogen. In de discussie kan dan nog een onderscheid worden gemaakt tussen twee soorten beslissingen. De eerste soort betreft maatregelen die de wapenloop versterken: de invoering van nieuwe wapensystemen en de uitbreiding van bestaande wapens (maatregelen door het Westen al dan niet genomen om de Russen bij te houden). De tweede soort betreft maatregelen om reeds ter beschikking staande wapensystemen op te geven of hoeveelheden wapens te verminderen. Het gaat er hier niet om de veiligheidsdiscussie in de PvdA uitgebreid te analyseren. Daarbij zijn meer elementen in het geding dan hier genoemd. Maar wat ik heb aangeduid is wellicht voldoende om het belang te onderstrepen van een nadere discussie over vragen als: op welke punten kan de PvdA (dan wel de Nederlandse regering) in de internationale politiek invloed uitoefenen, hoe kan die invloed het best worden uitgeoefend, hoe weeg je de effecten van partijstandpunten inzake internationaal-politieke vragen op andere beleidsterreinen. Mijn standpunt is dat, gelet op de huidige internationale situatie, het verlaten van de politieke of militaire organisatie van de NAVO, geen positieve effecten heeft. Ik acht het mogelijk een aantal stappen eenzijdig te zetten, maar meen dat die uiterst zorgvuldig gekozen moeten worden. Alleen op zo'n manier is het mogelijk dat er een situatie ontstaat waarin de partijvertegenwoordigers zich politiek aan de partij-uitspraken gebonden weten en daarvan een niet te ontwijken druk uitgaat. Als de partij zich beperkt tot een optelsom van wensen, of zelfs dromen, dan biedt ze de ruimte haar uitspraken weg te lachen en er niets mee te doen. Als partij rekening houden met het effect van je politieke uitspraken is nooit op voorhand vies te noemen.

Verjonging en ervaring

De term 'verjonging', die in verband met het laatste congres vaak is gebruikt, kan op twee verschijnselen wijzen. In de eerste plaats kan de term wijzen op de gemiddelde leeftijd van de congresgangers vergeleken met die van de partijleden in het algemeen (waarover ik geen gegevens ter beschikking heb), in de tweede plaats op de vraag hoeveel afgevaardigden op vorige congressen ervaring hebben opgedaan. In sommige commentaren klonk door dat congreservaring een belangrijke vereiste is voor de kwaliteit van de besluitvorming. De doorstroming in de partij zou te snel gaan, omdat te weinigen over die congreservaring zouden beschikken.

Niet te ontkennen valt dat politieke ervaring telt. Een zeer snelle doorstroming van het partij kader (bijv. in de zin van 'regelmatige bezoekers van afdelingsvergaderingen') kan met zich meebrengen dat het politieke denken in de partij steeds van voren af aan beginnen moet. Ik geloof niet dat er een vergelijkend onderzoek is verricht naar de mate van deze doorstroming, vroeger en nu. Een heel andere vraag is of een snelle doorstroming van congresgangers hinderlijk of riskant is. De totale congreservaring in de afdeling wordt er groter door, meer gespreid, en dat kan een positieve factor zijn als men in een afdeling daadwerkelijk probeert een congres op hoofdpunten voor te bereiden.

Uit onderzoek tijdens het raads- en statencongres is, naar ik begrepen heb, gebleken dat slechts 13% van de afgevaardigden het voorafgaande congres bezocht had. Hoeveel afgevaardigden ooit enig vorig congres bezocht hadden is me niet bekend. De doorstroming lijkt in ieder geval groot. Het is evenwel de vraag of deze groter is dan enige jaren geleden. Zelf heb ik in 1970 op het congres in Groningen onderzoek verricht (omdat ik kamerlid werd heb ik het niet volledig kunnen afronden zodat het verslag ervan niet gepubliceerd is). Bij die gelegenheid bleek dat 44% van de afgevaardigden nog nooit een congres had bijgewoond. Voor 15% was het de eerste keer. Mede als gevolg van het optreden van Nieuw Links vond ook aan het einde van de jaren zestig een forse doorstroming en verjonging plaats. Een flink deel van de partij was daar verheugd over. Laat de 'nieuwe' politieke generatie van toen thans niet al te snel bedroefd zijn. Er zijn tien jaar geleden geen rampen gebeurd. In datzelfde onderzoek bleek overigens dat 'afgevaardigden-voor-de-eerste-keer' zich beter hadden voorbereid dan anderen. Ook waren er onder die 'eerste keer afgevaardigden' tamelijk veel partijgenoten die wel al geruime tijd partijlid waren. Het lijkt daarom niet verantwoord om op grond van indrukken of gegevens over 'verjonging' c.q. 'doorstroming' conclusies te trekken over de mate waarin de afgevaardigden zich hebben voorbereid op de te nemen besluiten.

Een heel andere vraag (die wel van invloed is op de besluitvorming) is of het afgevaardigdenbestand qua samenstelling meer of minder afwijkt van het totale ledenbestand dan wel van de categorie regelmatige bezoekers van ledenvergaderingen. Daarover bestaat twijfel. Maar ook die twijfel is niet nieuw. Het viel me overigens op dat de congreszaal goed gevuld bleef en dat de afgevaardigden redelijk goed konden volgen waarover gestemd werd. Dat is wel eens anders geweest.

Dit betekent niet dat er in de interne partij-organisatie geen knelpunten zijn. Naarmate een partij democratischer functioneert en de politiek intensiever volgt neemt de stroom wijzigingsvoorstellen op ontwerp-uitspraken van het partijbestuur toe. Dat weer maakt het noodzakelijk, willen we de besluitvorming op het congres enigszins overzichtelijk

houden en verzekeren dat daar echte debatten gevoerd worden, het aantal te behandelen voorstellen te beperken. Er moet 'gezeefd' worden. Als dit niet lukt treedt overbelasting op: van de grondstoffen (input) kan geen behoorlijk eindproduct (output) worden gemaakt.

Het congres serieus nemen

De eerste keer dat het probleem van een te grote input zich in forse mate voordeed was op het Amsterdamse congres van 1971. Daar werden 1300 amendementen ingediend. Het congrespresidium stelde een noodmaatregel voor: slechts 200 amendementen behandelen en de rest als hamerstuk afdoen. Het voorcongres voegde daaraan nog 200 te behandelen onderwerpen toe. Naar aanleiding hiervan suggereerde een destijds ingestelde *Commissie Taakverdeling* twee discussierondes in te voeren. In een eerste 'onofficiële' fase zou kunnen blijken op welke punten de meningen in de partij verdeeld zijn. Op grond van de resultaten van zo'n eerste ronde zou het PB dan met alternatieve teksten kunnen komen zodat het debat in de tweede, 'officiële' ronde op de politieke kernvragen gericht kan worden. Na binnenkomst van de amendementen op de ontwerp-resolutie van het PB zou het congrespresidium dienen aan te geven welke ervan aan de orde kunnen worden gesteld. Een gewestelijke voorvergadering zou moeten beslissen of een aangemeld (maar door het congrespresidium afgewezen) wijzigingsvoorstel toch door het congres in behandeling moet worden genomen. Het PB is zelden of nooit tot het formuleren van alternatieve teksten gekomen. Voor het overige is de noodmaatregel van 1971 de normale procedure geworden. Toch is de gang van zaken nog steeds niet bevredigend. De eerste oorzaak is te vinden in de omstandigheid dat iedere congresganger ieder wijzigingsvoorstel in de stukken terug moet kunnen vinden, zodat het in principe onderwerp van bespreking op het congres kan zijn. Een reglementaire mogelijkheid eenmaal ingediende wijzigingsvoorstellen op voorhand geheel af te voeren is er niet. Daardoor mede ontstaan de dikke telefoonboeken en wordt discussie op hoofdpunten niet bevorderd. Moet het reglement niet zo worden gewijzigd dat een door het congres ingestelde club (het congrespresidium bijv.) de bevoegdheid krijgt kaf van koren te scheiden. Voorts dient het partijbestuur na te gaan welke bijdrage het zelf kan leveren aan beperking van de input. Als het om een verkiezingsprogramma gaat is dat niet zo eenvoudig, omdat elk beleidsterrein in principe bestreken moet worden. Maar de op het laatste congres behandelde economieresolutie had meer tot hoofdpunten beperkt kunnen worden: bijstelling van in het verleden ingenomen standpunten, keuzen in nieuwe beleidskwesties. In de derde plaats dient te worden onderzocht of het voorcongres niet beter kan functioneren. In 1971 woonde slechts 50% van de afgevaardigden het voorcongres bij. Sindsdien is dat er niet beter op geworden. Daardoor kan het voorcongres onvoldoende functioneren als de plaats waar sprekerscoördinatie plaatsvindt en waar de te behandelen voorstellen 'gezeefd' worden. Wellicht dient het voorcongres meer verplicht gesteld te worden. Alleen dan kan vermeden worden dat op het congres zelf een urenlange huishoudelijke discussie plaatsvindt en er per saldo per spreker slechts een halve minuut discussietijd overblijft. Het is vervelend, maar een goede democratie is ondenkbaar zonder een krachtige organisatie.

We mogen aannemen dat het partijbestuur op dit punt op korte termijn met voorstellen komt. In de campagne om het voorzitterschap is immers veel aandacht aan deze problemen gewijd. De kwestie waarom het gaat is belangrijk genoeg. Het gezag van het partijcongres is immers in het geding. Als de al bestaande indruk dat de afgevaardigden door de bomen het bos niet meer kunnen zien nog versterkt wordt, en als zich op het congres geen debat van enige allure ontwikkelen kan, dan vermindert het gewicht van de daar genomen beslissingen en zullen uitvoerende instanties die eerder naast zich neer leggen. Dan ontstaat een gevaarlijke vicieuze cirkel. De professionele politici halen hun schouders op over congresuitspraken. Dat ontgaat de overige partijgenoten niet. Die zullen dan hun eigen positie willen versterken door kamerleden en partijbestuur eens even een poepie te laten ruiken. Er ontstaat dan een oneigenlijke onderhandelingsituatie. De partijleden willen *A*, maar kiezen op het congres voor het verdergaande *B*, om kamerleden en PB ertoe te dwingen harder te gaan lopen en in ieder geval *A* uit te voeren (hetgeen is wat de partij werkelijk wil). Zo'n situatie moet alle macht worden voorkomen. Het partijcongres moet serieus genomen kunnen worden.

Om zo'n situatie te kunnen bereiken dienen kamerleden en PB ook in een eerdere fase het debat met 'de' partij aan te gaan. De consequenties van allerlei partijvoornemens moeten de partij duidelijk zijn als ze de beslissingen neemt, niet als ze genomen zijn. Misschien is ook een grotere betrokkenheid van de kamerfractie bij het congres vereist. Behalve als het om een verkiezingsprogrammacongres gaat gedragen de kamerleden zich nu tegenover een congres te vrijblijvend. Trouwens, ook de verhouding tussen kamerleden en het verkiezingsprogramma behoeft verbetering. Kandidaat-kamerleden kunnen een voorbehoud maken jegens onderdelen ervan. Van die mogelijkheid wordt in feite nooit gebruik gemaakt. Toch merk ik meermalen dat kamerleden direct na hun verkiezingen te kennen geven het programma op sommige onderdelen niet uit te kunnen of willen voeren (dus bezwaren hebben tegen het programma want 'nieuwe omstandigheden die tot een andere kijk op de zaak leiden' zijn hierbij niet in het geding). Zo'n houding, waarvoor wel allerlei excuses worden aangevoerd, gaat de partij natuurlijk niet onopgemerkt voorbij. De partij heeft er als het ware mee leren leven, maar wordt daardoor gelijktijdig geprikkeld tot terugbijten. En dat gebeurt dan weer door het innemen van hardere standpunten dan de vertegenwoordigers lief is.

Streven naar evenwicht

Een socialistische partij moet streven naar het tot stand brengen van een optimaal evenwicht tussen idealisme en machtsvorming. Dat evenwicht kan bij deelbeslissingen soms best zoekraken. Dat is niet zo erg, wanneer het maar om uitzonderingen gaat, geen systematisch voorkomende zaak wordt. Het uitsluitend gericht zijn op machtsvorming leidt tot angsthazerij, heeft tot gevolg dat de partij niet langer durft op te komen voor juist-geachte maar, omdat de bevolking er nog niet voor gewonnen is, impopulaire maatregelen. Het resultaat daarvan is de dood in de pot. De partij kan haar besluiten dan net zo goed op marktonderzoek baseren. Het tegendeel is echter net zo slecht. De partij mag zich in haar besluitvorming niet uitsluitend laten leiden door de wil te getuigen, zonder zich af te vragen hoe het mogelijk is het getuigenis in de politieke

praktijk te vertalen. Zo'n vrijblijvendheid moet bestreden worden. De partij moet meedenken over de vraag hoe machtsvorming mogelijk is rond socialistische standpunten, zij mag dat niet aan de professionals overlaten. Wie zich inzet voor sluiting van de centrale van Borssele, moet ook aangeven welke compenserende maatregelen genomen kunnen worden. Verlangens vastleggen ten behoeve van de tribune of ter wille van een zuiver geweten is bijdragen aan de verloedering van de politiek. Daardoor wordt het vertrouwen van de burgers in de politiek ondermijnd, want de uitgesproken verlangens worden vervolgens niet waargemaakt. Er zijn dan ook beperkingen gesteld aan de mate waarin tijdens besluitvorming op partijcongressen de congresgangers hun idealisme kunnen uitleven. En daarbij denken we niet aan de beperkingen die voortvloeien uit de behoefte tot mee-regeren in coalitieverband. Dat een congres dat bijeenkomt op een tijdstip dat de PvdA geen kabinetsdeelnemer is wat meer vrijheid neemt in haar stellingname is begrijpelijk en in principe ook juist. Handhaving van het evenwicht tussen idealisme en machtsvorming is iets dat niet alleen van leden of afgevaardigden gevraagd moet worden. Ook partijbestuur en fractie hebben er een bijdrage aan te leveren. Zij moeten een regelmatige rapportage verzorgen over besluiten die bij nadere beschouwing niet uitvoerbaar bleken of waarvoor betere alternatieven bleken te bestaan. De partijraad zou, al dan niet in herziene samenstelling, een rol kunnen spelen in de beoordeling van die rapportage. Alleen op die wijze ontstaat een effectieve terugkoppeling van genomen beslissingen. Alleen op die wijze kan de politieke praktijk op goede wijze een rol spelen in de voorbereiding van nieuwe beslissingen. Niet de verbeelding, maar de kritisch gewogen veranderingswil moet aan de macht.

Hans Kombrink is lid van de Tweede Kamerfractie van de PvdA.

Het nieuwe beginselprogram van de Sozialistische Partei Östereichs: veranderde inzichten

FORUM DS is een in de Bondsrepubliek verschijnend tijdschrift dat in het algemeen de mening van de linkervleugel der SPD vertolkt. In aflevering 6 (1978) geeft *Egon Matzner* een beschouwing over de inhoud en totstandkoming van het nieuwe beginselprogramma van de Oostenrijkse socialistische partij, dat op 18 mei '78 werd aangenomen.

Egon Matzner is hoogleraar in de economie en openbare financiën te Wenen, schrijver van o.a. het boek *Wohlfahrtsstaat und Wirtschaftskrise*, en was als programcoördinator in hoge mate betrokken bij het hele wordingsproces van het nieuwe program.

Hieronder een bewerkte en ingekorte vertaling door *Toon van der Aa*, die als secretaris betrokken was bij het werk van de PvdA-beginselprogramcommissie, waarbij het uitgebreide notenapparaat van het oorspronkelijke stuk achterwege kon blijven.¹

Ongeveer gelijktijdig met het verschijnen van het nieuwe beginselprogramma van de PvdA, mei 1978, nam het congres van onze Oostenrijkse zusterpartij een zelfde soort document aan. Daaraan waren twee jaar voorafgegaan, waarin een inventariserend stuk was samengesteld door een programmacommissie en zes subcommissies, aan grondige discussie onderworpen door tal van mensen binnen en buiten de partij – hetgeen o.a. meer dan een dozijn boeken opleverde! – en tenslotte door een twintigkoppige redactiecommissie verwerkt tot een ontwerpprogram, dat alles voortdurend begeleid door twee 'programcoördinatoren.'

Het tastbare resultaat van die grondige aanpak is een brochure geworden, die in vormgeving en redactie (beginselen, maatschappij-analyse, politiek programma, slotbeschouwing) nogal gelijkenis vertoont met ons eigen rode boekje. Ook inhoudelijk zijn er heel wat overeenkomsten aan te wijzen, zoals we zullen zien, al zijn die vaak verschillend en met verschillende nadrukken geformuleerd. Wat de overlevingsproblemen bijvoorbeeld betreft (vervuiling, uitputting, bewapening) spreekt uit het PvdA-program een veel sterker gevoel van urgentie. En twee elementen uit ons program missen we bij het Oostenrijkse:

- hoewel internationale problemen wel degelijk heel serieus worden genomen, worden ze meer als te onderscheiden programmadelen gepresenteerd dan dat ze als een rode draad door het gehele program lopen;
- hoewel een punt als eerlijke verdeling van huishoudelijk werk ook wel wordt opgevoerd, ontbreekt elke verwijzing naar feministische inzichten m.b.t. normen en waarden (mèt respect voor andere samenlevingsvormen wordt het gezin nog even opgehemeld). Daartegenover kunnen we constateren, dat het politiek programmatische deel van het SPÖ-program een veel grondiger dóórgediscussieerde en

completer indruk maakt, met veel aandacht voor kwesties die wij in één zin afdoen. Wat een organisatie, die dit alles, met inschakeling van die vele goedgevulde commissies, toch nog in twee jaar persklaar weet te krijgen...

Het nieuwe (beginsel)program van de SPÖ weerspiegelt een aantal inzichten binnen de partij, die afwijken van wat ten tijde van het vorige (1958) blijkbaar geaccepteerd was. *Egon Matzner* behandelt vier terreinen, waarop volgens hem die verschillen het duidelijkst zijn: de rol van de overheid, de technische ontwikkeling, de zeggenschap over de produktiemiddelen, en het gehanteerde mensbeeld. Hij verzekert ons daarbij een paar keer, dat het bijstellingen betreft van vroegere opvattingen, niet zozeer breuken, en ook het programma zelf wekt niet de indruk door eigen porceleinkast te willen stappen. De door Matzner geschilderde (ontwikkeling in) opvattingen zullen de PvdA-lezer niettemin zeer bekend voorkomen.

De rol van de overheid.

Lange tijd hebben sociaal-democraten de staat beschouwd als hefboom bij uitstek voor de maatschappelijke veranderingen die tot het socialisme zouden moeten leiden. Zij hebben dan ook steeds geprobeerd, door democratische verkiezingen de staatsmacht in handen te krijgen. Los van die pogingen is de bemoeienis van de staat met het openbare leven sinds de eerste wereldoorlog sterk toegenomen. Dat zou dan betekenen, dat de staat goed is, indien zij door socialisten geregeerd wordt; méér staat is dan méér socialisme. Op deze logica berustte het politieke programma van de (Oostenrijkse) socialisten. De nieuwe inzichten nemen van deze traditionele taxatie van de staat duidelijk afstand (zonder daarbij in utopisch anarchisme of neoconservatisme te vervallen, haast Matzner zich eraan toe te voegen). Het vertrouwen in de staat wordt getemperd door de volgende overwegingen:

- Hiërarchische verhoudingen binnen overheidsorganen leiden vaak tot zakelijk niet meer te verantwoorden macht van mensen over mensen. Als die onderworpenheid leidt tot het star uitvoeren van de letter der wet in plaats van dienstbetoon aan de burger, dan is dat zelfs schadelijk voor deze overheidsorganisatie... en voor de partij die de regeringsverantwoordelijkheid draagt en wier kiezers gebruskeerd worden. Voor inzicht in deze bureaucratische verstarring en de gevolgen ervan kunnen we zelfs teruggrijpen tot aan de wetenschappelijke werken van *Max Weber* en de literaire van *Franz Kafka*. Daarnaast is er nog de schade die een organisatie kan leiden niet door onbeweeglijke hiërarchie maar door rivaliteiten om carrières. Een schade die niet door nog meer personele bezetting maar slechts door veranderingen in de verhoudingen opgevangen kan worden.
- De voorzieningen van de verzorgingsstaat, die weliswaar de sociale gelijkheid een flinke stap naderbij hebben gebracht, kunnen ook aanleiding geven tot nieuwe ongelijkheden, met name voor die mensen uit de laagste sociale klassen die niet zo goed in staat zijn om voor zichzelf op te komen; een vermoeden dat al door politicologisch onderzoek is bevestigd.
- Aan de andere kant grijpen allerlei overheidsmaatregelen toch ook weer nauwelijks in in de meest directe menselijke betrekkingen (gezin, werk, school), laat staan dat ze daarin iets veranderen. En voor zover er wél van

beïnvloeding sprake is, wordt die vaak als bedillerig ervaren. Ziehier een groot dilemma voor hen die de maatschappij met behulp van de overheid willen veranderen.

- De diensten die de verzorgingsstaat kan bieden, zijn aan financiële grenzen gebonden. Terwijl de industriector door inschakeling van meer machines zowel kwaliteit als efficiency kan verhogen, is daar in de dienstensector nauwelijks sprake van. Als er dan nog eens arbeidstijdverkorting wordt ingevoerd, stijgt de behoefte aan (duur) personeel eens te meer.

(Over enige draagvlaktheorie voor deze 'vierde sector' meldt Matzner ons niets; en het programma zegt alleen maar, dat uitbreiding van de publieke sector niet nodig is).

- De faciliteiten van de verzorgingsstaat hebben een neiging tot centralisatie en grootschaligheid, hetgeen zoals met elke machtsconcentratie het geval is, kan leiden tot afhankelijkheid en uniformiteit in de maatschappij, tot het inperken van vrijheid dus. Deze risico's hebben tot voor kort meer aandacht van liberale dan van socialistische theoretici gekregen, aldus Matzner.

Voor bovenstaande problemen zijn in de programtekst wel oplossingen aangegeven, maar het voorbereidende werk heeft volgens Matzner toch meer opgeleverd dan in het program terecht is gekomen; meer dan enkele globale wensen tot sanering, ontlasting en democratisering van de overheidsinstellingen noemt hij echter niet. De achterliggende gedachte is in elk geval machtsverdeling, zelfbeschikking van mensen, democratisering niet alleen van het staatsbestel maar ook van het leven van alledag. Een hoogst belangrijke verruiming van het begrip democratie.

Bijzonder aardig in Matzners artikel is telkens zijn korte schets van de discussie die in de partij over de voorgestelde programwijzigingen plaatsvond. In de gedachtenwisselingen over de rol van de staat bijvoorbeeld loopt er een scheidslijn tussen de functionarissen met ervaring in staats- of partijbureaucratie enerzijds, en de partijleden die meer met de andere kant van het loket te maken hebben anderzijds. De 'gewone mensen', d.w.z. de échte deskundigen van de problemen van alledag, blijken veel meer kaas gegeten te hebben van de bedreigingen der bureaucratie, dan de academisch en in het apparaat geschoolde specialisten die hun eigen gebied beheersen maar ook verder de weg naar instanties wel weten te vinden, en alles even prettig per telefoon oplossen.

Niet alleen voelden de technocraten zich in deze kritische discussie bedreigd in hun positie, soms zelfs rationaliseerden ze hun verweer in theorieën; theorieën die de trend naar grotere en bureaucratische instituties als onvermijdelijk probeerden aan te tonen, doch tijdens de discussies meer gebaseerd leken te zijn op wantrouwen tegen niet-bureaucratisch geregelde menselijke verhoudingen (dat alles nog steeds volgens Matzner). Voor zover het de beginselprogramcommissie aangaat, was die tegenstelling tussen basis en apparatsjiks in de PvdA niet aanwezig.

De technische ontwikkeling

De Duitse kop van dit gedeelte spreekt van 'technischen Fortschritt', maar deze vervalste vertaling geeft wel het wantrouwen weer dat ook uit de Oostenrijkse discussie naar voren komt tegenover ongebreidelde

voortgang van willekeurig welke technische vernieuwing. Vooral onder invloed van Marx en Engels heeft de arbeidersbeweging lange tijd een onstuitbaar optimisme over de mogelijkheden van de moderne techniek. Zózeer zelfs, dat men de neiging ontwikkelde om alle maatschappelijke problemen op te vatten als technische problemen, voor de oplossing waarvan technische vaardigheden geboden waren. *'Das alte Programm der SPÖ war noch deutlich von diesem rosaroten Optimismus getragen, was sich insbesondere in einer Apotheose auf die friedliche Nutzung der Kernenergie ausdrückt.'* Het nieuwe program nu zweert niet iedere wetenschappelijke en technische vooruitgang af, maar legt het accent op 'maatschappelijk gecontroleerde technische vooruitgang', hetgeen in de programhoofdstukken over groei, arbeid en milieu wat concreter gemaakt wordt.

Wat de kernenergie overigens betreft, de ontwerptekst was tegen het bouwen van nieuwe centrales, het partijcongres maakte er na interventie van met name de vakbonden van, dat 'ook Oostenrijk van het gebruik van kernenergie niet kan afzien'. Dat laatste was dan vooral te wijten aan een vakbondsfunctionaris van wie Matzner de naam noemt (*Kienzl*), en die er in slaagde de hele bondstop mee te krijgen op een voorstel tot veel kernenergie, veel economische expansie, en weinig medezeggenschap in de bedrijven. En dat is nog maar het topje van een ijsberg van technisch-economische lobby in Oostenrijk, die het nu gaat lukken om stapje voor stapje de ene kerncentrale na de andere in gebruik te stellen. Op dit punt heeft de SPÖ stellig niet veel reden om trots te zijn. Men zal zich overigens herinneren, dat ook het PvdA-congres de kernenergie-passage amendeerde, zij het in iets andere zin.

Zeggenschap over de produktiemiddelen

Wat voor *Lenin* en zijn bolsjewieken de formule 'communisme is sowjetmacht plus elektrificatie' was, betekende voor veel Oostenrijkse socialistenvan, betekent vaak ook nu nog, 'socialisme is socialisatie plus planning'. Het nieuwe programma echter heeft zich van deze vulgair-marxistische formule losgemaakt, en baseert zich vooral op twee bekende economen van deze eeuw, *Keynes* en *Kalecki*. Het gaat er daarbij om, dat de voortdurende crises van het kapitalistische economische systeem niet meer aan de eigendomsverhoudingen worden toegeschreven, maar allereerst aan de beslissingsverhoudingen. En dan met name de investeringsbeslissingen der ondernemingen, die uitgaan van winstverwachtingen, welke echter onzeker zijn. Ten behoeve van de concurrentiepositie, werkgelegenheid maar uiteraard ook winst, zijn onder de huidige omstandigheden steeds meer investeringen nodig. In geval van twijfel luidt het devies: investeren, óók als zulks schade teweeg brengt aan mens en milieu. Dit gedrag treedt echter niet alleen op bij ondernemingen in privé-bezit, doch evenzeer bij gesocialiseerde ondernemingen, dat leren de ervaringen in Joegoslavië wel. Crisistendenzen als gevolg van in het wilde weg investeren zijn dan ook een bijverschijnsel niet zozeer van het privé-kapitaalbezit, maar van de vrije markteconomie. Dat wil echter ook weer niet zeggen, dat centrale planning in plaats van het marktmechanisme de aangewezen methode is voor beslissingen over de produktie en verdeling van goederen en diensten. Centrale planning is buitengewoon inefficiënt, zoals in de communistische landen van Oost-Europa gebleken is. Bovendien staat ze op gespannen voet met de wens tot medezeggenschap en

democratisering die socialisten ook koesteren. Het nieuwe beginselprogram van de SPÖ bepleit daarom een systeem, waarbij beslissingen over investeringen en produktie weliswaar op de markt georiënteerd blijven, maar dan binnen het kader van centraal (regering) en decentraal (de werknemers) uit te oefenen beïnvloeding. Op die manier wordt het uitgangspunt van de democratisering door gelegitimeerde maatschappelijke invloed recht gedaan. Deze herverdeling van macht leidt ook tot vermindering van afhankelijkheid tussen mensen, zoals we die hiervoor al voor het terrein van de overheidsbeslissingen beschreven hebben. Deze beide sectoren, gedemocratiseerde overheid en gedemocratiseerd bedrijfsleven, vormen aldus de belangrijkste pijlers waarop de 'sociale democratie' gebouwd moet worden. Een volledige inperking van beslissingsmacht over investeringen uit privébezit is voor dit alles niet per se noodzakelijk. Dat hangt bijvoorbeeld af van de weerstand die eigenaars bieden tegen een hervorming van de beslissingsverhoudingen, legt Matzner wat dreigend uit. Die hervorming betreft overigens ook de sterke overheidssector in Oostenrijk, waarvan de bedrijven zich dikwijls als gewone privé-ondernemingen gedragen. Ook bovenstaande analyse van het crisiskarakter der kapitalistische economie werd in de discussie met veel kritiek bestoekt. Deze analyse, alsmede de voorgestelde maatregelen zouden onrealistisch zijn. Matzner werpt deze critici tegen, dat er verschillende manieren zijn om tegen de realiteit aan te kijken. Eenzelfde werkelijkheid wordt anders beoordeeld door de bankdirecteur dan door de arbeider. De beleidsconclusies vanuit de realiteit van de bankdirecteur zullen de realiteit, zoals die wordt ervaren door de arbeider, niet doorslaggevend verbeteren. De critici zullen zich, kijkend door de bril van bankdirecteur, misschien geen betere wereld kunnen voorstellen. Maar dat de socialistische analyse van de maatschappelijke verhoudingen wél steunt op andere voorkeuren doch niet op andere waarnemingen, valt met een alleraardigste vergelijking aannemelijk te maken. Een vergelijking nl. met scholingsmateriaal dat het Philips-concern aan zijn topverkopers geeft. Gezien de resultaten van dit bedrijf kan die analyse niet zo vreselijk wereldvreemd zijn! Citaten uit 'Philips Conferentieprogram Marketing II, Teil I':

'De ontwikkeling van de massaproductie aan het begin van de twintigste eeuw veranderde het leven van de arbeiders in aanzienlijke mate. Het gevolg voor de arbeiders was monotonie, de afwezigheid van trots op het produkt van de arbeid, en verveling. De economische macht van de enkeling werd steeds minder, de economische macht van de ondernemingen die zijn werkgever waren nam steeds toe.'

'Maar welk onderscheid is er nu tussen de huidige economische situatie en het "ideale" marktsysteem? Een groot verschil is gelegen in het feit, dat de grote ondernemingen tegenwoordig niet meer eenvoudig de behoeften van de consument "bevredigen". Ze kweken zelf vraag naar hun produkten, doen alle moeite om de belangstelling van het publiek te wekken, ze ertoe te brengen hun produkten te kopen... Daarom worden de consumenten - anders dan bij de "ideale markt", waar de producenten hun best doen om achter de wensen van de consumenten te komen - tot op zekere hoogte door de fabrikanten gemanipuleerd.' 'Daardoor ontstaat het gevaar, dat het marktsysteem in een situatie van feitelijk overschot tot een instrument wordt, dat de mens weliswaar van materieel gebrek bevrijdt, doch hem aan mogelijke dingen verslaaft, waarvan het bestaan in de loop der tijd steeds minder te rechtvaardigen is.'

Tot zover de discussie over de juistheid van de anti-kapitalistische analyse. Kritiek ondervond ook de keuze die in het concept-programma

gemaakt werd voor een democratisch beïnvloed marktsysteem. Vertwijfeld stelt Matzner vast, dat in Oostenrijk nog veel socialisten denken in een onoverbrugbare tegenstelling tussen 'marktsysteem' en 'centrale planning', waartussen men onvervaardelijk moet kiezen. Heeft men eenmaal vastgesteld dat het ongebreidelde marktsysteem tot economische (ecologische, maatschappelijke, wat al niet) crises leidt, dan reageert menig een primitief en kiest voor centrale planning. En dat, terwijl economen reeds lang andere methoden naast de genoemde twee in theorie aan de hand hebben gedaan voor de oplossing van 'het economische probleem', d.w.z. de toewijzing van schaarse goederen. Eén van die methoden wordt in de praktijk ook al geruime tijd toegepast, nl. de collectieve onderhandelingen door maatschappelijke groepen. Het stelt Egon Matzner blijkbaar zeer gerust, dat het nieuwe programma de betekenis van onderhandelingen niet onderschat. Als (Nederlandse) lezer kostte het mij echter enige moeite, om dáár het sensationele van in te zien...

Het mensbeeld

In het kort gaat Matzner ook in op de filosofische grondslagen van het nieuwe programma. Allerwegen, zo zegt hij, vormt het 'kritische rationalisme' van *Karl Popper* de basis van de sociaal-democratische hervormingspolitiek. Terwijl bijv. *Helmut Schmidt* deze variant van het neopositivisme officieus tot SPD-theorie heeft verklaard, hield *Bruno Kreisky* in zijn rede tot het programcongres vast aan de marxistische dialectiek. En voor het nieuwe SPÖ-programma kunnen we blij zijn, aldus Matzner, dat het niet uitsluitend steunt op het neo-positivisme als kennistheoretische grondslag. Want het neo-positivisme met zijn neiging tot het reduceren van de werkelijkheid tot tastbare feiten en hoeveelheden (voorliefde voor geld en wiskunde om iets te begrijpen), dat neo-positivisme ontgaat het belang van de eerder genoemde 'beslissingsverhoudingen' en de zingeving van sociale situaties, iets wat de dialectische methode beter afaaat. Van deze richtingenstrijd of het resultaat ervan maakt het beginselprogram zelf nergens melding. Van groter belang, en ook gemakkelijker in de tekst te traceren, lijkt het mensbeeld dat men al politieke doeleinden formulerend toch blijkbaar altijd bij zich heeft.

Het oude program, en ook de politieke praktijk van de laatste tientallen jaren kon men terecht verwijten, dat het uitsluitend de nadruk legde op de kwantitatieve verzorging van de mens met steeds meer goederen, waarmee men echter de menselijke ontplooiing en de intermenselijke relaties niet alleen over het hoofd zag, maar vaak zelfs bemoeilijkte. Het beeld van de mens is dan dat van een individu met rechtlijnig eigenbelang. Dat beeld wordt nog eens versterkt door het principe van de prestatie en de concurrentie, dat alle terreinen des levens doordrenkt heeft, met het gevolg dat men niet naast elkaar maar tegenover elkaar komt te staan. De maatschappelijke situaties en hun gevolgen die hieruit ontstaan, zijn te begrijpen met het speltheoretische model van het 'prisoners dilemma'.²

Een ander mens-schrikbeeld doemt op bij het besef, dat allerlei verzorgingsfuncties die de individuele mens eerst zelf waarnam, thans zijn overgenomen door goederen en diensten die markt en overheid aanbieden. Het vermogen van individuen om voor zichzelf te zorgen, verkommert. Het mensentype dat zo ontstaat, is hulpeloos afhankelijk van

bovengenoemde beide leveranciers. En de beheersing van de techniek wordt meer en meer schijn, want zoals de socioloog Horkheimer zei: *'Als ogenschijnlijk zelfstandige opdrachtgevers worden de mensen door steeds doelmatiger dingen, die steeds nauwkeuriger voorschrijven hoe men ze moet bedienen, tot onzelfstandigheid gebracht'*.

De sociale democratie

Als we proberen het nieuwe programma van de SPÖ tot zijn essentie terug te brengen, dan loopt dat, met weloverwogen voorbijgaan aan perfecte oplossingen, uit op een pleidooi voor de 'sociale democratie': democratisering van economische en overheidsinstellingen. Deze hervorming van de beslissingsverhoudingen binnen de instellingen dient, zo gaat Matzner verder, samen te gaan met een hervorming der verhoudingen tussen die instellingen, die dan niet meer als gewapende kampen tegenover elkaar behoeven te staan. Zodat niet de geest van het kapitalisme (à la Marx, Weber) en het 'bureaucratisme' (à la Weber, Kafka) in alle levenssterreinen doordringt, maar de geest van een beschaafde maatschappij ruimte krijgt. (Het is interessant, op te merken dat in deze redenering de verandering in de onderbouw vrijwel oorzakelijk aan de verandering in de bovenbouw voorafgaat; de Oostenrijkse programtekst kiest daar niet uitdrukkelijk voor; de Nederlandse kiest uitdrukkelijk voor 'structurele' en 'culturele' wisselwerking). Echter niet alleen een politieke organisatie met een politiek program is nodig om zo'n beschaafde maatschappij te bereiken. Ook een intellectuele en morele hervorming van de mensen is geboden. De sociale democratie op het gebied van overheid en economiesector moet geschraagd worden door overeenkomstige waarden en organisatieprincipes die hun weerslag vinden in het gedrag van individuen en groepen, een gedrag dat dan zowel zelfstandig als solidair is. Met enig risico van oprekking der analogie zouden we het erop kunnen wagen, de 'sociale democratie' te vergelijken met het door onszelf gekozen begrip 'gelijkheid', een zeer algemeen en veelomvattend beginsel volgens welke de gehele maatschappij geordend zou moeten zijn – en niet alleen maar, zoals de sociaal-democratie geneigd was te denken, het (parlementair-)politieke systeem. Het begrip 'solidariteit' van het PvdA-beginsel-program is dan vergelijkbaar met de *'coöperatieve en solidaire verhoudingen tussen de mensen'*, die als een rode draad door het SPO-program lopen (Matzner). Onze solidariteit geldt niet de eigen groep, maar de zwakken in de samenleving, en is verder (bij het afzweren van een in zichzelf gekeerde vorm van klassenstrijd) ook nodig als motiverende kracht. Dat gaat beslist ook op voor de interpretatie die Matzner geeft (gezaghebbend, mogen we aannemen) van dat 'coöperatieve' en 'solidaire', dat de logica van het 'prisoners dilemma' ooit moet vervangen. Al zal het duidelijk zijn dat de discussies in SPÖ en PvdA over hun nieuwe beginsel-program een nogal verschillend verloop hebben gehad, opmerkelijk is dat beide uiteindelijk in een aantal belangrijke kwesties op principieel gelijklopende posities zijn terechtgekomen.

Noten

- 1 'Zu den wissenschaftlichen Grundlagen des neuen Parteiprogramms der SPÖ. In:

- 2 Een dilemma als dat van de twee gesnapte dieven, die er bij hun (afzonderlijke) ondervraging belang bij hebben te zwijgen, althans voorzover ze mogen aannemen dat de ander dit óók doet; uit angst voor het doorslaan van de andere doen ze echter uit (kortzichtig) eigenbelang wat ze tenslotte beide opbreekt: ze lappen elkaar erbij; het model kan zeer goed inzicht verschaffen in grootschaliger situaties, zoals bij het verschijnsel bewapeningswedloop, of – zoals econoom *Van den Doel* in recente publikaties heeft uitgelegd – bij de relatie tussen sociaal-economische partners die in afwachting van wederzijdse matiging wantrouwig hun eigen eisen toch maar stellen, met ongunstig gevolg voor allen.

Narcisme en politiek

In het weekblad *Haagse Post* stond 2 juni 1979 een lezenswaardig artikel over de *cultuurpolitiek* van de PvdA. De hoofdstelling van het artikel was dat onze politieke partij, die toch doorgaat voor de meest voorlijke van de Nederlandse partijen wat het ontplooiën van activiteit en organiseren van intellect betreft, lijdt aan het ernstige euvel van cultuurbarbarisme. De partij-ideologen hebben geen belangstelling voor de kunsten, in de partij-scholing komt het hoofdstukje 'cultuurpolitiek' niet voor omdat er geen 'socialistische visie' is en in de bestuurlijke praktijk blijken PvdA-wethouders snel bereid om musea te sluiten, zodra ze het gevoel krijgen dat daar niets 'maatschappelijk-relevants' gebeurt of – erger nog – dat alleen een elite van gegoede kunstminnaars van de subsidies profiteert. Het is alles niet onwaar of onbekend wat er in dit artikel door de interne PvdA-critici *Van Baarle* en *Tromp* wordt gezegd en het is zelfs schrikbarend als men beseft dat ook in andere politieke partijen het cultuurprogramma van oudsher stiefmoederlijk wordt uitgewerkt. Toch mis ik twee belangrijke gezichtspunten die ook in een publieke discussie betrokken zouden moeten worden.

Ten eerste is cultuur méér dan uitsluitend de romans van *Louis Paul Boon*, de regionale voorstellingen van toneelgroep *De Noordercompagnie* of de televisie documentaires van *Hans Keller* (om maar eens drie ter ziele gegane kunstproducenten of kunstprodukten te noemen). Ruim gezien is *maatschappelijke* cultuur het gevarieerde geheel van collectieve opvattingen (over geloof, recht en waarden in het leven bij voorbeeld), gevoelens en omgangsvormen van mensen. Als we het zo ruim bezien, dan heeft elke politieke partij, of zij het nu wil of niet, een cultuurpolitiek. Al was het alleen maar omdat in de tegenwoordige democratisch-bureaucratische staat de politiek geen enkel levensbereik onberoerd laat. Het wordt immers van de politici gevraagd dat zij verantwoordelijk beleid maken op basis van hun denkbeelden over goed en kwaad van beeldbuisreclame, geweld en vandalisme in het betaald voetbal, samenwonen van ongehuwden of abortus provocatus. En ongevraagd zeggen de politici de burgerij aan dat deze ethisch moet ontwaken (het CDA), solidair moet zijn (de PvdA), gewoon zichzelf moet zijn (de VVD), of de redelijkheid moet bewaren (D'66). Den Haag verkoopt thans mensbeelden om de crisis in de economie en de energievoorziening te bezweren en de kiezers lijken dat te accepteren.

Ten tweede is merkwaardig dat alle grote politieke partijen in Nederland eenzelfde leidend beginsel hebben van cultuurpolitiek. Dat beginsel is *liberaal* in de vertrouwde betekenis van dat woord en het houdt zo ongeveer in dat de overheid zich wel tot taak mag stellen om het welzijn van de burgers te bevorderen, maar op allerlei beleidsfronten (het onderwijsbeleid, het maatschappelijk werk, het kunstbeleid, e.d.) alleen voorwaarden mag scheppen voor maximaal welzijn. De overheid stelt, in deze liberale visie, zoveel mogelijk mensen in staat om te leven zoals zij willen door middel van financiële steun, wetgeving, voorlichting en

voorzieningen, maar meer vermag zij niet. De overheid garandeert het voortbestaan en de verbetering van een verzorgingsstructuur, maar het is aan de burgers om van deze structuur gebruik te maken; doch zelfs als dat op grote schaal gebeurt dan is niet gewaarborgd dat burgers gelukkiger leven. Dat laatste is hun particuliere zaak, waarbij zij zichzelf moeten behelpen met liefde, religie en veel vliegwerk.

Ik meen dat het liberale beginsel in confessionele, socialistische en conservatieve varianten door alle politieke partijen die beleidsverantwoordelijkheid willen dragen wordt aanvaard. Dat is niet zo verwonderlijk, want het beginsel is de hoeksteen van een consistente en moreel verdedigbare cultuurpolitiek. De politici erkennen dat er een fundamentele scheiding kan bestaan tussen de *publieke* en de *private* sfeer. Als zij deze scheidslijn passeren door te paternalistisch of te elitair op te treden (een verwijt dat vaak gericht is tegen progressieve bewindslieden als *Van Kemenade, Meijer en Van Doorn*), dan zou het gevaar dreigen van een vrijheidsloze en totalitaire samenleving. Een alles doordringend staatsapparaat zou dan de 'onderdanen' niet slechts vertellen hoe hard zij mogen rijden op de autoweg, maar ook wat zij moeten leren, hoe zij zich moeten gedragen en welk geluk van de wieg tot het graf voor hun is weggelegd.

Toch is er meer aan de hand. Want wordt het aantrekkelijke en duidelijke liberale beginsel nog wel nageleefd? Is het niet zo dat volksvertegenwoordigers en ministers bijna dagelijks de scheidslijn tussen de publieke en de private sfeer overschrijden met talloze, ingewikkelde beleidsmaatregelen? En is het niet zo dat belangenorganisaties deze grensoverschrijding ook eisen? Kortom, is het liberale beginsel van brede cultuurpolitiek nog wel *toepasbaar*?

Een van de mogelijke antwoorden op deze vraag is te vinden in het laatste boek van de Amerikaanse historicus *Christopher Lasch* getiteld *The culture of narcissism (American life in an age of diminishing expectations)*. Dat boek gaat over de maatschappelijke cultuur in de Verenigde Staten en wat mij betreft, in 'veramerikaniseerde' landen als Nederland. Nu bestaat dé cultuur uiteraard niet. De cultuur is uiterst bescheiden en beweeglijk en daarom ook onoverzienbaar en op vele manieren interpreteerbaar. Zo hebben de economen *Hirsch, Scitovsky, Goudzwaard* en *Van den Doel* alarmerende beschouwingen gewijd aan het geloof in maatschappelijke en individuele vooruitgang, de jacht op particuliere consumptie, de wedijver in de strijd om de inkomensverdeling en het bieftuksocialisme. In de *economische* benadering springt naar voren dat de op drift geraakte kapitalistische beschaving zijn grenzen nadert. Het nationale streven naar economische groei stuit op de milieu-schaarste, de verdere verbetering van inkomensposities levert geen grotere geluksbeleving op, de huidige overlegstructuur van de sociaal-economische besluitvorming raakt overbelast en de samenleving wordt aldus onbestuurbaar.

De narcistische persoonlijkheid

Lasch volgt een sociaal-psychologische benadering in de grote traditie van *Adorno, Fromm, Marcuse* en de *Mitscherlichs*. In de naoorlogse generaties en de welgestelde kringen van de hedendaagse samenleving waart volgens hem een nieuw mens rond. Deze nieuwe mens heeft een *narcistische persoonlijkheid*.

Lasch construeert dit persoonlijkheidstype aan de hand van verslagen

over de psycho-analytische en psycho-therapeutische praktijk. De klinische ervaring heeft een uiterst herkenbaar complex van psychische problemen aan het licht gebracht. Vele mensen blijken angstig, depressief en permanent ontevreden. Ze klagen over intense gevoelens van vervreemding en eenzaamheid. (Ze ervaren het leven als zinloos en futiel, maar zijn tegelijkertijd bevreesd om ouder te worden en te sterven. Zij zijn rusteloos. Ze voelen zich niet 'authentiek' en missen het vermogen om 'echt' te voelen (te rouwen of lief te hebben).

Juist de narcistische persoonlijkheid zou, aldus Lasch, tamelijk behept zijn met deze psychische problemen. De narcist is bevrijd van elke druk van het verleden. Hij heeft geen last van een 'christelijke' plichtsbetrachting, een 'victoriaanse' preutsheid, een 'calvinistisch' schuldgevoel, een 'burgerlijke' drang om prestaties te leveren of te concurreren, of een 'vaderlijk' gezag. Hij heeft zich dus betrekkelijk losgemaakt van het keurslijf van tradities en van de geschiedenis. Maar deze betrekkelijke emancipatie schept meteen een nieuw vraagstuk, want hij mist nu elk oriëntatiepunt in de dagelijkse omgang. Hij kan zich nergens mee vereenzelvigen en is noodgedwongen voortdurend bezig met zichzelf. De narcist is onzeker, vervuld van zelfhaat maar ook van zelfbewondering. Deze onzekerheid brengt hem in een problematische verhouding met andere mensen. Hij is enerzijds van deze anderen afhankelijk, want hij wil dat zijn 'exhibitie' door anderen gezien, bevestigd en gewaardeerd wordt. Maar zijn krachtige zelfbesef maakt het hem anderzijds onmogelijk om zich aan anderen te binden. Hij houdt zijn contacten oppervlakkig, vermijdt verplichtingen en kan een wezenlijke interesse of engagement slechts met meer of minder succes veinzen. De onzekerheid maakt ook dat hij twijfelt aan het bestaan van objectieve realiteiten en regelmatig kampt met een storende sensatie van vervreemding.

Ziedaar de narcist. Zijn *pre-occupatie met het zelf* en zijn benul van het *momentane* van het bestaan brengen hem tot een keuze voor de onmiddellijke behoeftenbevrediging en de route van zelfbehoud en overleving.

Het narcisme is voor Lasch – en in deze mening staat hij niet alleen (vgl. Sennett (1977), *The fall of public man*) – een sociaal-psychologisch hoofdprobleem van deze tijd. Een analyse ervan is tevens de *sociaal-psychologische* verklaring van de malaise in de cultuur van de jaren zeventig die de al genoemde economische verklaring aanvult. De narcistische levensstijl, die een oplossing wil zijn van de achterliggende geestelijke problematiek, vindt men exemplarisch terug in het gedrag van de rijken in de Amerikaanse staat California (zo voortreffelijk geschetst in de satirische roman *The Serial van McFadden*) en de gekte-secte van Henk Jurriaans. *'Poolshoogte houden met hun gevoelens, gezondheidsvoedsel, eten, balletles nemen of buikdansen gaan doen, opgaan in de wijsheid van het Oosten, trimmen, leren om te 'communiceren', afleren om bang te zijn van plezier'* (Lasch, a.w., p. 4).

Dat klinkt nog behoorlijk excentriek, maar het zal volgens Lasch niet lang duren, of het narcisme verspreidt zich over alle maatschappelijke klassen. Het narcisme is namelijk de enige mogelijke aanpassing van een van materiële nood bevrijde, schoksgewijs veranderende, overgeorganiseerde en (om met Max Weber te spreken) onttoverde maatschappij, waarin het voor het individu een zware opgave is om zijn plaats te bepalen. Lasch registreert nu al uitingen van narcisme in de gecommmercialiseerde en massaal bedreven sportbeoefening, in het gedemocratiseerde onderwijs, in de geprofessionaliseerde opvoeding en in de los-vast-verhoudingen tussen de sexen. Helaas verliest het boek van Lasch hier (vanaf pagina

100) de macht van strakke compositie en strenge bewijsvoering. Daarom wordt het zonder twijfel ook in Nederland een modeboek. In alle vermeende of reële kwalen van de jaren zeventig (bij voorbeeld de kwaliteitsverslechtering van de school of het overaanbod van sociale werkers) ziet de schrijver blijken van narcisme.

Over de waarde van Lasch' analyse van de determinanten en effecten van het narcisme is echter al een en ander gezegd door *Bram de Swaan* in zijn Amsterdamse *oratie* over de opkomst van psychische problemen in de samenleving van 28 mei jl. en ook door Lasch zelf, daartoe uitgelokt door *Emma Brunt* (*Haagse Post* van 5 mei jl.) en *Bart Tromp* (*Vrij Nederland* van 26 mei jl.). Ik beperk me graag tot drie opmerkingen over het verband tussen narcisme en politiek.

Gevolgen van het narcisme

In de eerste plaats heeft narcisme een dubbel gevolg voor *politieke participatie*. Het leidt tot een afkeer van de normale politieke besluitvorming in een representatieve democratie (de volksvertegenwoordiging, de politieke partijen, de gevestigde en in de publieke sector doorgedrongen belangengroepen) en dus tot depolitisering en escapisme. Maar het leidt ook tot de versterking van bepaalde motieven om politiek actief te worden en de popularisering van een bepaalde opvatting van politiek. Om met dit laatste te beginnen. Politieke bedrijvigheid wordt door de narcist niet opgevat als een neutraal (dus niet rechts of links) middel om belangen te behartigen of een conceptie van de goede samenleving gestalte te geven, maar als een instrument om zelf te veranderen. Politieke bewegingen en organisaties moeten intimiteit bieden en een thuis zijn voor solitaire individuen. Men bespeurt deze opvatting over de capaciteit van politiek in sommige varianten van het feminisme in de Nijmeegse linkse basis-beweging, maar ook in het thans verlaten actiepartij-concept (zie mijn artikelenreeks over het requiem voor de PvdA als actiepartij in *Tijd en Taak* van 5 mei, 19 mei en 2 juni jl.). Politieke 'strijd' en innerlijke worsteling behoren onlosmakelijk verbonden te zijn. De liberale scheidslijn tussen de politieke en private domeinen is een illusoir overblijfsel van de kwaadaardige ideologie van de bourgeoisie, want het persoonlijke is politiek en de politiek dient gepersonifieerd te worden. In deze nieuwerwetse versie van personalistisch socialisme krijgt politieke participatie vanzelf iets kortademigs, sterk emotioneels en desperaats. Het narcisme staat in deze verschijningsvorm haaks op sociaal-democratische politiek. Waarmee niet gezegd wil zijn dat menig prominent of modaal partijgenoot niet tevens voor zijn eigen gerief meedoet (meer hierover in het ten onrechte bij Lasch onvermeld gebleven boek van *Berman* (1970) *The politics of authenticity*).

In de tweede plaats brengt het narcisme een zekere *vervlakking* van de professionele politiek met zich. Het gaat de narcist niet om de kwaliteit van wat hij doet, maar om de indruk die gewekt wordt bij anderen. In een narcistische omgeving wordt de democratische politicus gedwongen om vooral de indruk te wekken dat hij effectief bezig is voor zijn doelgroep. Dat betekent een voorkeur voor symbolische daden, een erkenning van de 'bekende Nederlander'-cultus (uitgenodigd worden in 'talk-shows', 'human interest-interview' afgeven aan weekbladen) en een medeplichtigheid aan incidentenbeleid. De succesvolle democratische politicus weet dat hij legitimiteit verwerft door het imago van effectiviteit

hoog te houden (*Van Agt* is van deze uitoefening van het ambacht natuurlijk een exponent). De belangstelling voor het Haagse evenement moet levend gehouden worden door het forceren van pseudo-gebeurtenissen (alwéér een crisis in de boezem van het kabinet) en het verstrekken van pseudo-informatie. Het politieke bedrijf wordt een spektakel. De journalist *Planken* heeft deze schaduwzijde van de werking van het politiek-journalistieke complex al meermalen gesignaleerd. In de derde plaats kan de narcistische kiezer geen *uitstel van consumptie* van collectieve goederen dulden. Het narcistisch gedrag ten aanzien van de keuze, de consumptie en de betaling (consumptief krediet!) van individuele goederen via markten is vroeg opgemerkt door het PPR-drietal *Van Dieren, De Gaay Fortman* en *Thomas* in hun boekje *Help, we zijn ontwikkeld!* Maar hetzelfde verschijnsel kan zich ook voordoen in het democratische politiek proces. In dit verband bespreekt Lasch de uitholling en socialisatie van gezinsfuncties, omdat tal van activiteiten op het vlak van opvoeding, de opvang van jeugdcriminaliteit, de huwelijksbeleving, e.d. uitbesteed worden aan de keten van dokters, psychiaters, advocaten en de beoefenaren van nieuw gecreëerde, 'zachte' beroepen. Vooral dit onderdeel van het boek van Lasch over het (over-) aanbod van verzorgingsproducenten die zelf de vraag scheppen, is discutabel. Maar, deze discussie terzijde latend, kan men niettemin vaststellen dat de al dan niet eigenlijke narcistische behoefte aan dienstverlening van de kant van een quataire sector aardig strookt met het alternatieve werkgelegenheidsprogram van de PvdA. Ook de leus 'socialisatie van de vraag' heeft kennelijk een cultuurpolitiek aspect.

Werken als die van Lasch behoren in de PvdA meer gelezen te worden. Ze zaaien twijfel omtrent het al te vaak als gemeenplaats verkondigde liberale beginsel van cultuurpolitiek (in de brede betekenis van het woord). Ze nopen tot bezinning over de wenselijke grens van politieke interventie en over de organisatie van een verzorgingsstaat. Ze formuleren normen voor het politieke handelen van volksvertegenwoordigers, bestuurders en kaderleden. En wie de maatschappelijke structuur bestrijden wil heeft een nieuwe stropop binnen handbereik.

C. Lasch, *The culture of narcissism, American life in an age of diminishing expectations*, New York (W.W. Norton & Company Inc.), 1978.

Jos de Beus is politicoloog en werkzaam aan de Universiteit van Amsterdam.

De monumentale gemeenschapskunst van R. N. Roland Holst

De ontstaansgeschiedenis van het bondsgebouw van de 'Algemene Nederlandse Diamantbewerker Bond' wordt niet alleen gekenmerkt door de problemen waarmee initiatiefnemer-bondsvoorzitter *Henri Polak* en Bouwmeester *H. P. Berlage* jarenlang geworsteld hebben. De versiering van de wanden in de bondsraadzaal door *Richard Nicolaï's Roland Holst* is bepaald ook geen peuleschil geweest.

In 1901 wordt de opdracht aan R. N. Roland Holst verstrekt, maar hij vraagt een jaar uitstel om eerst de wandschilderingen in het trappenhuis van Berlage's Beurs af te maken, *'een opdracht die ook haar nut zal hebben voor het uit te voeren werk aan het Bondsgebouw'*, schrijft hij, *'omdat ik daardoor in de gelegenheid zal zijn de grootste moeilijkheden die het schilderen direct op muren voor ieder meebrengt, te leren kennen en naar ik hoop te leren overwinnen'*.

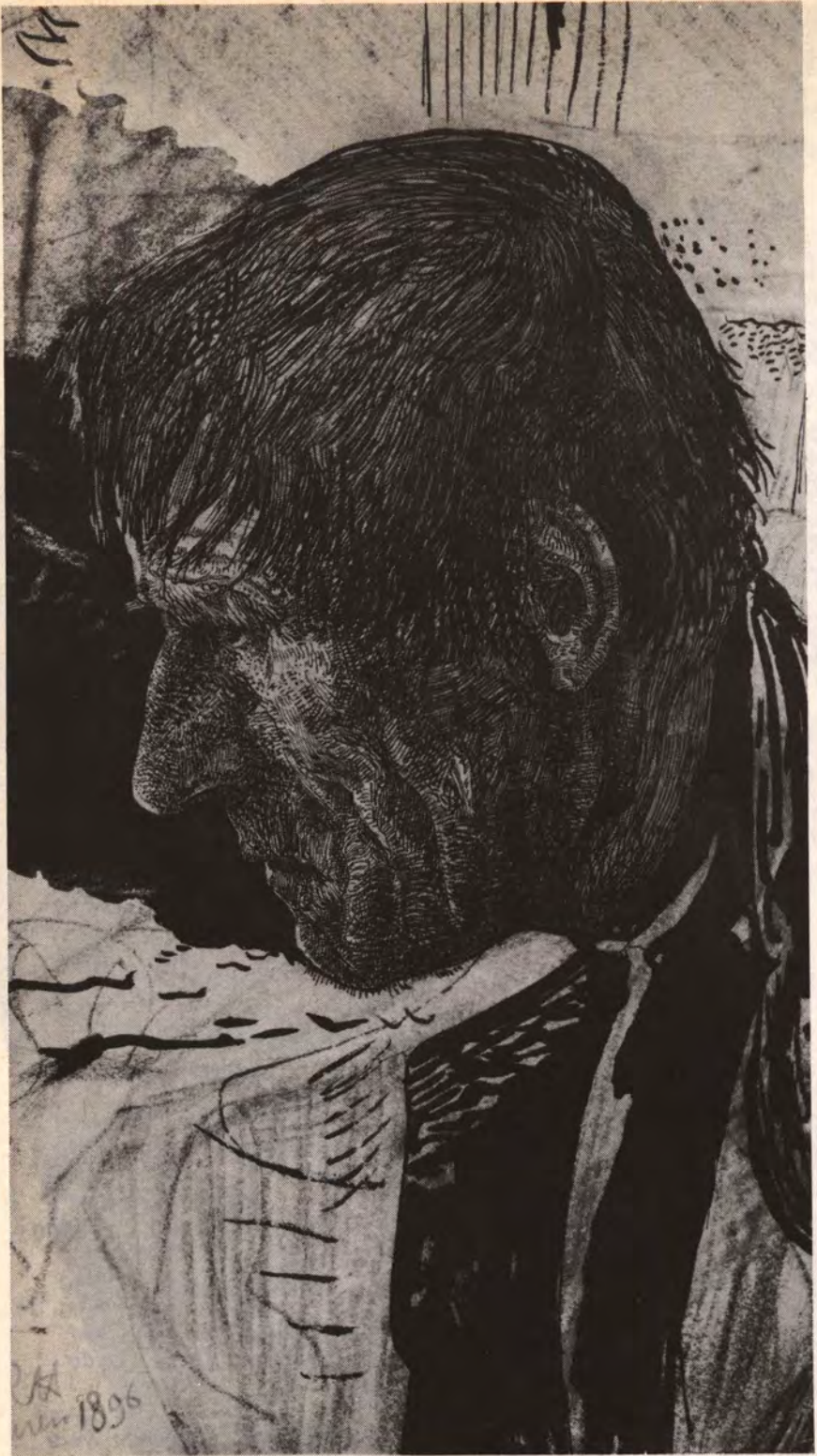
Tegelijkertijd waarschuwt Roland Holst het ANDB-bestuur dat het werk wel eens lang zal kunnen duren. (Uit: *Het paleis aan de laan* – Jack Kroes, Uitgave: Industriebond NVV, Amsterdam 1979.)

Eind 1904 begint Roland Holst aan de muurschilderingen en tweeënehalf jaar later, mei 1907, wordt de voltooiing ervan op een besloten bijeenkomst van de bondsraad, de schilder en bouwmeester Berlage gevierd. In 1912 begint het schilderwerk, aangetast door het vocht, uit elkaar te vallen en acht jaar later zijn de muren dermate beschimmeld dat de kunstwerken als verloren beschouwd kunnen worden. Er wordt besloten houten lambrizingen te maken met open vlakken, waarvoor Roland Holst nieuwe schilderingen op panelen van asbest-cement zal maken. Hij begint in 1921 met de nieuwe ontwerpen maar het heeft nog zestien jaar geduurd, voordat het laatste werkstuk afgeleverd werd. Dat lag niet alleen aan de arbeidsintensieve werkwijze van de kunstenaar maar ook aan de financiën. Het geld was op en tot 1929 zag het er niet naar uit dat het plan ooit uitgevoerd zou worden. Pas in 1934 was het bedrag rond waardoor de nieuwe opdracht daadwerkelijk verstrekt kon worden.

De schilderingen voor het bondsgebouw, de oorspronkelijke, waarvan alleen nog maar zwart-wit reproducties bestaan, de nieuwe en verschillende andere werkstukken vormen een belangrijk facet uit het monumentale werk van Roland Holst. Zij zijn toonaangevend voor de symbolische gemeenschapskunst die omstreeks de Eerste Wereldoorlog in ons land tot bloei kwam. Het werk van Roland Holst is streng geordend, ornamentaal, anti-individualistisch. Het getuigt van achting voor de arbeider en een oprecht geloof in een socialistische toekomst. De voorstellingen werden door teksten van zijn vrouw, *Henriëtte Roland Holst-van der Schalk* begeleid, waarbij er naar gestreefd werd om de typografie op te nemen in de schilderijstijl.

In 1907 heeft Roland Holst de wisselwerking tussen de ontwikkeling van de diamantarbeidersorganisatie en zijn kunst uitvoerig toegelicht: *Voor ons sociaal-democraten is het ideaal alles. Wij zien hier in werkelijkheid*

ons ideaal verwezenlijkt en het is dit dat ons noopt, het beste te geven dat in ons is. Wij laten ons daarbij niet afschrikken door de bourgeoisie, die zegt: uw kunst is tendenzen-werk. Integendeel wij aanvaarden dat. Want ziet het werk van de schrijvers der bourgeoisie. Deze zien alles grauw en vaal, omdat zij in hunne maatschappij niet anders kunnen zien. Wij zien bij het samengaan der arbeiders realiteit en idealisme tegelijk en het is dit dat ons inspireert en hoop geeft voor de toekomst.'

Litho van R. N. Roland Holst

Richard N. Roland Holst werd in 1868 geboren als jongste van acht kinderen van een rijk Amsterdams koopmansgezin. In 1886 werd hij toegelaten tot de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten waar *Allebé* directeur was en *Alberdink Thijm* kunstgeschiedenis gaf. 'Rik' werkte in de zomer veel buiten, onder invloed van het impressionisme, maar in 1892 wijzigde hij zijn stijl en ontwikkelde zich meer in de richting van *Van Gogh* en *Toorop*. In 1893 verlooft hij zich met Henriëtte van der Schalk en aan het eind van hetzelfde jaar gaat hij voor enkele maanden naar Londen, waar hij kennis maakt met de illustratoren *Walter Crane*, *Charles*

Ricketts en Charles Shannon, die deel uitmaakten van de 'Arts and Crafts Movement' van *William Morris*. De ideeën van Morris waren gebaseerd op de middeleeuwse kunstambachten in dienst van de gemeenschap, waarbij hij zich ertegen verzette dat 'arbeiders door het kapitalisme slaven van de machine zijn geworden'.

Terug in Nederland wil Roland Holst zijn individuele vrijheid als kunstenaar opgeven om voor de gemeenschap en in dienst van de gemeenschap te werken.

In 1896 trouwt hij met Henriëtte van der Schalk en een jaar later worden zij lid van de SDAP.

Roland Holst heeft talrijke monumentale opdrachten uitgevoerd, litho's gemaakt voor progressieve bladen, affiches ontworpen, monumentale kunst gedoceerd, artikelen en boeken geschreven over gemeenschapskunst. In 1938 is hij gestorven, Henriëtte in 1952.

Op 31 december 1938 kwam de Staat der Nederlanden bij legaat in het bezit van de ateliernalatenschap van de kunstenaar prof. R. N. Roland Holst. In zijn legaat had Roland Holst bepaald dat door middel van een zorgvuldige selectie moest worden voorkomen dat minderwaardig werk bewaard zou blijven. Pas veertig jaar na zijn dood mocht tentoongesteld worden, wat de tand des tijds doorstaan had.

Dat laatste is gebeurd. Het legaat werd tot 24 juni tentoongesteld in het Rijksprentenkabinet-Rijksmuseum Amsterdam. Aan wat uit het atelier bewaard is gebleven, blijkt de ontwikkeling van de kunstenaar duidelijk af te lezen. De eerste etsen en tekeningen zijn natuurstudies en portretten uit de periodes waarin Roland Holst in Heerde, Huizen, Laren en Noordwijk werkte. Een ets naar *Mathijs Maris* roept een mystieke sfeer op, er zijn stemmige landschapsimpressies. Maar al snel blijkt de kracht van Roland Holst eerder te schuilen in een geduldig analyserende observatie dan in een spontane emotie. De 'Zonnebloemen' uit 1892 laten duidelijk zien wat Henriëtte bedoelt met: 'Al snel bepaalden vorm en structuur het karakter van zijn tekeningen'.

In de portretten van de Huizer meisjes komt voor het eerst de ingekeerde symboliek van Roland Holst tot uitdrukking, die een wijder betekenis gaat krijgen in de ontwerpen voor opdrachten. In de portretten en ontwerpen voor illustraties, affiches, wandschilderingen en glas in lood ramen, waaronder veelsoortig werk voor de ANDB, komen vakmanschap en persoonlijkheid van Roland Holst volledig tot ontplooiing. Olieverfschilderijen maakt hij na 1919 kennelijk niet meer.

Hoewel de natuurstudies steeds als hulpmiddel gehanteerd blijven, neemt de abstractie toe. De kleuren zijn gedempt en vallen steeds meer samen met de vorm, de ruimte wordt tenslotte helemaal twee-dimensionaal. Het werk van Roland Holst is aristocratisch en intellectueel, wat in tegenstelling lijkt tot zijn gemeenschapsidealen. Maar het moet dan ook gesteld worden tegen de achtergrond van een elitaire cultuur, waarin socialistisch bewustzijn en het streven naar de hogere waarden samen gingen.

Hiermee kan ook de historische bepaaldheid van het werk van Roland Holst worden aangegeven, wat niet wegneemt dat zijn vakmanschap nog recht overeind staat en zijn gedachten over het verband tussen beeldende kunst en architectuur in dienst van de gemeenschap nog steeds van actueel belang zijn.

Walter Barten is schilder en kunstcriticus van *De Groene Amsterdammer* en het *Financieele Dagblad*.

De waarden van de sociaal-democratie

De Poolse filosoof Leszek Kolakowski woont al weer jaren in het Westen, waar hij zich tot een van de meest toonaangevende critici van het in Oost-Europa gangbare marxisme ontwikkeld heeft. Het SPD-tijdschrift Die Neue Gesellschaft drukte in het juninummer '79 een artikel van Kolakowski af waarin hij aandacht besteedt aan een aantal ook in onze kring dikwijls bediscussieerde thema's. Hieronder volgt uit dit artikel een groot fragment.

Iedereen is het er wel over eens dat de sociaal-democratie, overal ter wereld, niet slechts een politieke lobby is, de woordvoerder van de verwachtingen en ontevredenheid van arbeiders, benadeelden en onderdrukten, maar ook de beweging die de idee van een betere, menselijker samenleving onder woorden brengt. Veel inzicht in de sociaal-democratie biedt zo'n mededeling echter niet. Het ergerlijke aan de sociaal-democratische idee is dat zij geen enkele van de inspirerende ideologische waren in huis heeft en verkoopt, die talrijke totalitaire bewegingen – communisten, fascisten of linksen – de droomgrage jeugd aanbieden. Zij heeft geen definitieve oplossing voor menselijke ellende en ongeluk, geen recept voor de totale redding van de mensheid, zij biedt geen vooruitzicht op het vuurwerk van de laatste revolutie om alle conflicten en strijd voor eeuwig ten grave te dragen. Zij heeft geen wonderen ontdekt om de perfecte eenheid van de mensheid en de universele broederschap naderbij te brengen, ze gelooft niet aan de mogelijkheid van een definitieve, makkelijke overwinning op het kwaad. Zij biedt nauwelijks genoegens, is moeilijk en levert niet al te veel op voor de betrokkenen en ze heeft ook niet het aantrekkelijke van een zelf-opgelegde blindheid.

De sociaal-democratie eist toewijding aan een aantal waarden: aan vrijheid en gelijkheid van kansen, aan een op de mens georiënteerde en door de openbaarheid gecontroleerde economie. Maar bovenal eist ze een omvangrijke kennis en rationele berekening, om in staat te zijn de historische en economische werkelijkheid, waarin die waarden vorm gegeven moeten worden, zo precies mogelijk te analyseren. Het is haar eigennigge verlangen langzaam maar zeker de voorwaarden terzijde te schuiven die leiden tot vermijdbaar leed, tot rasse- en nationale haat, tot onverzadigbare hebzuchtigheid en wraakzuchtige jaloezie. Maar ze is zich de smalle marges bewust waarbinnen de strijd gestreden moet worden. Deze marges worden bepaald door de natuurlijke kaders van het menselijke bestaan, door ontelbare historische incidenten en door verschillende krachten die door de eeuwen heen de maatschappelijke instellingen van heden hebben vorm gegeven. De sociaal-democratische idee erkent het onweerlegbare feit dat veel waarden, waarvoor zij in het strijdperk treedt, elkaar begrenzen en slechts middels compromissen gestalte gegeven kunnen worden. En die zijn dikwijls pijnlijk genoeg. Alle instellingen die welzijn en sociale zekerheid bevorderen, alle organen

voor economische planning, alle maatschappelijke instrumenten voor een rationeler gebruik van grond en bodem en van andere natuurlijke hulpbronnen, ter voorkoming van verspilling en milieuvervuiling, kunnen slechts ontwikkeld worden ten koste van een toenemende staatsbureaucratie en van beperkingen in de autonomie van regionale economische eenheden. Niemand weet via welke weg deze prijs vermeden zou kunnen worden. Het algemene protest in de democratische wereld tegen de alom-tegenwoordige staat, de 'Big Government', bewijst dat de prijs hoog is en als zodanig wordt ervaren. Toch wil de sociaal-democratie beide gedachten – planning en autonomie – ondersteunen en daaraan doet ze goed. Zij heeft gelijk indien zij de blijvende tegenstrijdigheid van *beide* principes in het oog houdt. Er is geen maatschappij denkbaar waarin aan beide volledig voldaan zal zijn. Daarom mag de sociaal-democratie niet tegelijkertijd beloven een efficiënt-georganiseerde centralisatie tot stand te brengen en uitzicht te bieden op het vreugdevolle van een grote decentralisatie.

Dergelijke conflicten zijn bij de meeste waarden, waartoe wij ons verplicht voelen, zonder twijfel niet te vermijden. Hoezeer wij ook onthutst zijn over de rampen die de mens in de natuur heeft aangericht en die zowel de menselijke toekomst bedreigen als het leven van onze broeders, de vogels, de vissen en de planten, toch mogen we niet vergeten dat als we ons beperken tot ecologische leuzen, die met de complexiteit van het moderne leven geen enkel verband houden, evenmin bijdragen tot rationele voorstellen voor economische organisatie en politieke hervormingen als wanneer we uitgaan van de door sommigen als enige en hoogste doel opgevatte gedachte van de economische groei. Het is waarschijnlijk onmogelijk een moderne produktie tot stand te brengen die absoluut milieu-vriendelijk is, die niet tegelijkertijd leidt tot een volledige vernietiging van de civilisatie en derhalve tot die van een groot deel van het menselijke ras. Het voortbestaan daarvan hangt immers voor een groot deel van de industrie af.

'Milieuvervuiling' is een kwestie van nationaal afwegen van risico's, winsten en verliezen. Als wij aannemen dat onze eerste zorg het voortleven van de menselijke bewoners van deze planeet is (en de walvis eerst onze tweede zorg) dan lukt het ons niet met behulp van de ideologie van de natuurverering de uitdaging van de moderne industrie onder ogen te zien. Bovendien kunnen ecologische leuzen gebruikt worden (en dat gebeurt ook) om mensen voor de meest uiteenlopende politieke doelen te manipuleren, die slechts in de verte iets te maken hebben met het welzijn van door de mensen in de steek gelaten vlinders.

Het meerderheidsbeginsel

Zelfs de heerschappij van de meerderheid kan door de sociaal-democratie niet als absoluut principe gehanteerd worden. Deze heerschappij moet worden beperkt door het principe van het onvervreembare recht van het individu, dat door geen meerderheidsdictaat buiten werking gesteld mag worden. Het democratie-concept zou een parodie van zichzelf worden als men daaruit de conclusie trok dat alles welgedaan is wat door een meerderheid wordt goedgekeurd. Dat zou bij voorbeeld betekenen dat 51% van een bevolking democratisch zou handelen als zij zou besluiten de overblijvende 49% om te brengen. Als men het meerderheidsbeginsel onvoorwaardelijk zou zien als voldoende uitdrukking van democratie dan zou men Hitlers regime in Duitsland, dat een tijdlang de ondubbelzinnige

steun van een meerderheid genoot, een modeldemocratie moeten noemen. Dat zelfde zou gelden voor alle populistische of quasi-populistische dictaturen die ooit beweerden de meerderheid te vertegenwoordigen en die dan vervolgens als vanzelfsprekend en onbeperkt vertegenwoordigden, omdat de critici omgebracht of tot zwijgen gebracht waren. Wij moeten toegeven dat het meerderheidsbeginsel wordt beperkt door het beginsel van het recht van het individu, dat door geen meerderheid kan worden opgeheven en dat het mensenrechtenbeginsel geldt, ongeacht welke meerderheidsbesluiten genomen worden.

Als we ervan uitgaan dat de hierboven genoemde waarden met elkaar in verband worden gezien dan kan men makkelijk inzien dat de waarde Vrijheid het kernpunt is van de sociaal-democratische idee en dat omdat daarzonder alle andere waarden inhoudsloos en inefficiënt zouden zijn. Anders gezegd: de sociaal-democratie verdedigt de vrijheid omdat zij zowel op zichzelf een waarde is, de kostbaarste schat van het leven, maar ook omdat vrijheid de voedingsbodem vormt waarop de meeste andere zaken, die de sociaal-democratie verdedigt, gedijen kunnen. Over gelijkheid kan men niet spreken als de vrijheid ontbreekt, want een van de belangrijkste goederen in de wereld van vandaag is de vrije toegang tot informatie en de deelname aan de macht, hetgeen door de meerderheid van (al dan niet totalitaire) despotische stelsels geloofd wordt. De bewering dat in Cuba of China weliswaar minder vrijheid maar meer gelijkheid heerst is derhalve volstrekt absurd. Nog helemaal afgezien van de verdeling van publieke diensten en de toegang tot materiële goederen is er, op grond van de genoemde overweging, ook geen gelijkheid.

Tot ons geluk zijn de burgerlijke vrijheden de noodzakelijke voorwaarden voor produktieve doelmatigheid. Slavernij is slechts op het laagste niveau van de ontwikkeling economisch efficiënt en politieke slavernij is een enorme hinderpaal voor produktiviteit. Het is in het algemeen waar en wordt meer dan voldoende door de ervaringen in de communistische staten bewezen dat politieke serviliteit bij de opleiding van leidende kaders en veronachtzaming van de wensen en behoeften van de bevolking (tenzij revolten uit vertwijfeling dreigen) leidt tot een chronische ziekte bij de produktie van rijkdom. Nadat de heersende klasse in die landen een geweldige macht zonder verantwoordingsplicht in haar handen geconcentreerd heeft – een ophoping van macht die groter is dan ooit in de geschiedenis – produceert zij door haar feitelijke en politieke positie (en niet doordat het in haar bedoeling ligt) voortdurend verkeerde leiding en grote verspilling en de pogingen tot totale planning eindigen in totale chaos.

De arbeidersklasse, die geveild wordt met ideologische parolen en door de politiemachinerie rustig wordt gehouden bezit evenmin macht als moraal noch economische overwegingen om zich voor de zieke economie in te zetten. Zoals de politieke en economische macht van de communistische uitbuitersklasse elkaar ondersteunen zo versterkt de politieke slavernij de economische slavernij van de arbeidersklasse. De economische superioriteit van deze maatschappij bestaat eruit dat zij haar fouten (althans een deel ervan) door onjuiste (of helemaal geen) statistieken te publiceren lange tijd geheim kan houden. Leugenachtigheid is geen toevallige schoonheidsfout op het lichaam van het communisme maar de absolute voorwaarde voor zijn bestaan. Men kan, sterker dan bij niet-totalitaire regimes, met recht zeggen dat we met een regime te maken hebben dat zijn legitimering ontleent aan een ideologie (en door

deze ideologie beheerst wordt) die aanspraak maakt op universaliteit en dat een 'einddoel' heeft. Dat leidt ertoe dat alle gebieden des levens, alle gebeurtenissen van verleden en heden, moeten worden voorgesteld als elementen van een triomfmars die op dat doel gericht waren. Een systeem dat ieder gebied van het menselijk bestaan, inclusief het menselijk denken, wil controleren is gedwongen de grote leugenmachinerie met al haar uitdrukkingsvormen in werking te zetten en alles wat het produceert leugenachtige namen te geven.

Niet iedere eis verpakken als vrijheidsleuze

Als het juist is dat van de sociaal-democratische waarden vrijheid de voorwaarde voor alle andere is, dan leidt het tot misverstand als iedere behoefte of iedere eis van het volk de naam 'vrijheid' krijgt. De speelruimte van de vrijheid wordt gedefinieerd als het gebied waarin het individu, zonder daarbij door wetten te worden beperkt, beslissingen kan nemen die met zijn wensen overeenstemmen. En hoewel het duidelijk is dat de beslissingsvrijheid geen nut heeft voor mensen van wie de vrijheid tot het nemen van beslissingen beperkt is doordat het ze aan materiële macht ontbreekt, mag de hoeveelheid macht niet met de mate aan vrijheid verwisseld worden. Vrijheid is negatief met recht verbonden, niet positief met macht. Voor mensen die niet kunnen reizen heeft de mogelijkheid (dus de vrijheid) internationale reizen te maken, weinig betekenis. Om het helder te stellen: het materiële vermogen om te eisen, hoe belangrijk dat ook zijn moge, is geen deel van de vrijheid. Algemeen gezegd: er zijn veel gerechtvaardigde verlangens die niet tot de vrijheid behoren en ook niet zo genoemd moeten worden.

Ook al zien we in welk sociaal ongeluk veroorzaakt wordt door grote werkloosheid, ongeluk dat zich uit in economische verspilling, criminaliteit en menselijk leed, ook al weten we dat het hebben van werk een voorwaarde is voor mensen om hun vrijheid op verschillende manieren te nutte te kunnen maken, toch is arbeid geen deel van de vrijheid. Er is geen werkloosheid in concentratiekampen en de concentratiekampen zijn niettemin geen zetel der vrijheid en de gedwongen afschaffing van werkloosheid door dwangarbeid verdient het nauwelijks als gigantische stap in de strijd om de vrijheid te worden geprezen. Kortom: er zijn veel op zichzelf staande en gerechtvaardigde eisen die niet door elkaar gehaald moeten worden, omdat een dergelijke bewuste verwarring één van de ideologische instrumenten voor de verheerlijking van onderdrukking en geweld is.

Een ander geval van begripsverwarring dat misschien niet zo uitvoerig behandeld hoeft te worden, omdat het recentelijk herhaaldelijk bekritiseerd is, is het onderscheid tussen 'links' en 'rechts'. Men vindt weliswaar tegenwoordig nauwelijks nog mensen die zich beroepen op de oude stalinistische leuze dat de houding van de Sowjet-Unie de maatstaf voor 'links zijn' zou zijn. Toch wordt het begrip 'links zijn' nog dikwijls op die manier gebruikt, zonder nadere maatstaven aan te geven. Deze manier van doen wordt gedragen door de idee dat de hele wereld van politieke gedachten, bewegingen en regimes een voortdurend spectrum vormt waarin iedere eenheid bepaalt kan worden in overeenstemming met het aantal van haar 'linkse' of 'rechtse' componenten. Verschillende staten en politieke bewegingen worden quasi-automatisch als 'links' of 'marxistisch' aangeduid als ze wapens uit de Sowjet-Unie ontvangen, andere als 'rechts' beschouwd als ze een vreemd juk afwerpen dat een

Sowjet-juk is. Men kan dit makkelijk vaststellen als men ziet hoe vaak dergelijke oude, absurde cliché's in het journalistieke jargon over de hele wereld gebruikt worden. Daarom moet aan de vraag 'Aan welke kant staat u, staat u rechts of links?' een andere vraag worden toegevoegd: 'Wat bedoelt u met uw vraag of ik 'links' sta? Vraagt u of ik aan dezelfde kant sta als de Russische kampbewakers en als de invasietroepen in Tsjechoslowakije? Sta ik aan de kant van de politiemannen die een paar jaar geleden honderden Poolse arbeiders na de juni-staking afschuwelijk folterden. () Of vraagt u of ik aan de kant sta van de Duitse terroristen die in een geckaapt vliegtuig de passagiers met een Joodse naam apart hielden zodat ze konden worden vermoord? Of aan de kant van de Cambodjaanse bevrijders die het hele land in een concentratiekamp veranderden, nadat ze iedereen vermoord hadden van wie ze veronderstelden dat ze over een opleiding beschikten?' Het antwoord kan dan slechts zijn: 'Alsjeblieft niet, ik sta niet aan die kant en het kan me geen donder schelen links te zijn of links genoemd te worden als dat betekent dat ik geweld, onderdrukking, foltering, uitbuiting en invasies moet toejuichen en moet verontschuldigen als de beulen en uitbuiters hun wapens uit anti-Amerikaanse bronnen betrekken – aangezien dit uiteindelijk de onuitgesproken maatstaf is'. De conclusie is simpel. Het onderscheid heeft hetzij iedere herkenbare zin verloren, of moet geheel opnieuw gedefinieerd worden en slechts worden toegepast op bewegingen en houdingen binnen het democratische segment van het politieke spectrum. Alle totalitaire ideologieën, politie- en militaire regimes, ongeacht hun fraseologie, moeten ondubbelzinnig buitengesloten worden.

Er bestaat niet zo iets als reactionaire folter en progressieve folter, linkse werkkampen en rechtse werkkampen, censuur voor onderdrukking en censuur voor bevrijding. Om deze reden zijn de niet-gewelddadige, anti-totalitaire bewegingen in de door de Sowjets beheerste landen niet in links-rechtscategorieën te vangen. Hun eisen zijn gebaseerd op de idee van de mensenrechten, die niet gedefinieerd kan worden met begrippen die aan dit anachronistische onderscheid ontleend zijn.

CDA-wetenschappelijke instituten. *Gespreide verantwoordelijkheid. Een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde, Den Haag, 1978.*

In discussie over economische problemen komt nogal eens de opvatting ter sprake dat we, als we niet oppassen, tenslotte terecht zullen komen in een 'welhaast geheel centraal geleide economische bedrijvigheid'. Iedereen wentelt zijn verantwoordelijkheid maar af op iedereen en uiteindelijk op de overheid. Sterker nog: er zijn economen die deze massale afwenteling verklaren uit de onmogelijkheid om dit niet te doen en derhalve tot de slotsom komen dat alleen de overheid hieraan een eind kan maken. Daarbij zou de overheid twee wegen open staan. De overheid zou zelf de belangrijkste economische beslissingen kunnen gaan nemen. Als de overheid daartoe zou besluiten moet ze er wel voor zorgen dat de beslissingen worden genomen op een niveau waarop kosten en baten tegen elkaar kunnen worden afgewogen. Hetgeen betekent dat niet alles op centraal niveau mag gebeuren. Maar ook zou de overheid ertoe kunnen overgaan de economische subjecten ertoe te prikkelen hun eigen verantwoordelijkheid te hernemen. Het is daartoe een eerste vereiste dat de overheid de nodige ruimte schept. Die ruimte is vooral nodig op het niveau van de onderneming, de plaats bij uitstek waar men in staat wordt geacht kosten en baten tegen elkaar af te wegen. Weliswaar houdt men er rekening mee dat ook de ondernemers op micro-niveau niet in staat zijn alle factoren in hun kosten/batenafweging mee te nemen. Om de daaruit voortvloeiende problemen het hoofd te kunnen bieden zou de overheid moeten bevorderen dat op meso-niveau maatregelen genomen worden, bij voorbeeld in de vorm van bedrijfstakoverleg, waardoor de afzonderlijke on-

derneming niet uitsluitend verantwoordelijk is maar deze verantwoordelijkheid mede door anderen gedragen wordt.

De keuze lijkt duidelijk: tussen een overheid die alles zelf regelt en een overheid die haar burgers aanspreekt op hun eigen verantwoordelijkheid. In het rapport van het CDA wordt voor de laatste mogelijkheid gekozen. Daarover in het kort een uiteenzetting en daarop aansluitend een kritiek.

De samenstellers van het CDA-rapport signaleren dat in de economische orde steeds meer 'eindverantwoordelijkheid' wordt opgedrongen aan de overheid. Dit stuit hun tegen de borst. De overheid mist daartoe niet alleen bevoegdheden en instrumenten, maar bovendien is zo'n overheid een bedreiging voor het gespreid dragen van verantwoordelijkheid. Laat de economische orde evenwel toe dat *de baten van het realiseren van een verlangen op het ene gebied niet behoeven te worden afgewogen tegen de daarmee samenhangende offers op een ander terrein, dan zal bij voorrang die economische orde ter discussie gesteld moeten worden*'. De rapporteurs zijn namelijk van mening dat *dit niet-aangesproken worden op de consequenties van de vele beslissingen die worden genomen - het loskoppelen derhalve van de offers die bij de baten horen - thans op brede schaal afbreuk doet aan een werkelijk intensieve verantwoordelijkheidsbeleving*'. Deze verantwoordelijkheid dient, wil zij wezenskenmerk zijn van de naar het beeld van god geschapen mens, georiënteerd te zijn op rentmeesterschap en solidariteit. Niet op het afschuiven naar elkaar en tenslotte naar de overheid, maar op het zelf accepteren van de gevolgen van onze voorkeuren op sociaal-economisch terrein. Om daartoe in staat te zijn pleiten zij ervoor *'de onvermijdelijke correcties op de beslissingen op micro-niveau niet van buiten de besliscentra van de werkgemeenschappen te leggen, maar in de huidige fase van onze economische ontwikkeling nieuwe beleidsruimten te creëren om deze correcties te verinnerlijken in de bedrijfsgemeenschappen zelf*'. Internaliseren, zouden economen zeggen.

Hun pleidooi richt zich niet op een terugtrekkende overheid, maar op een overheid die heel actief optreedt. Om beleids-

ruimten op micro- en meso-niveau te scheppen en om te voorzien in materiële bestaansvoorwaarden. Noch op deze niveau's noch op macro-niveau mag de overheid partij zijn door het nastreven van eigen doelstellingen. Hooguit dient zij randvoorwaarden te stellen op de terreinen van grondstoffen, energie en milieu, dan wel zal zij de doelstellingen *'die de maatschappij zelf stelt, moeten afschermen naar de velden van zorg die tot de primaire verantwoordelijkheid van de overheid behoren'*. De consequenties van deze opvatting zijn dat de overheid zorg dient te blijven dragen voor de sociale zekerheid, de geldstabilisatie en de betalingsbalans. Maar op de terreinen van economische groei, de werkgelegenheid en de inkomens heeft de overheid volgens de rapporteurs geen taak meer. Zij mag hooguit randvoorwaarde stellen. De overheid is trouwens *'niet bij machte een volledige werkgelegenheid in de naoorlogse betekenis te garanderen'*. Zij zou daarvoor al te drastische instrumenten nodig hebben (het voorschrijven van inkomens in de primaire sfeer, van investeringen en bestedingen). Dat zou leiden tot een *'welhaast geheel centraal geleide economie'*. Met het oog op gespreide verantwoordelijkheid zou het beter zijn om op micro-niveau (d.w.z. op het niveau van de onderneming) een afweging te maken tussen arbeidsbesparende technieken en meer inkomen enerzijds en arbeidsintensieve technieken en minder inkomens anderzijds. Volgens de rapporteurs *'kan de werkloosheid binnen ondernemingen veel actiever worden bestreden'*. Tot zover, in het kort, de essentie van het CDA-rapport.

Mijn kritiek zal zich richten op een onderdeel uit het rapport, waarin de samenstellers de *'verinnerlijking'*, het zelf nemen van verantwoordelijkheid binnen de met randvoorwaarden omgeven beleidsruimten, concreet aan de orde trachten te stellen. Het gaat hier om een, als ik het goed zie, actuele kwestie, namelijk het bedrijfstakoverleg. Het motief voor dit bedrijfstakoverleg ontleenen de rapporteurs aan de reikwijdte van de kosten en baten, die het niveau van de onderneming overschrijdt en afweging op dit niveau ontoereikend maakt. Via een kaderwet willen de rapporteurs *'de overheid bedrijfstakgenoten tot overleg'* laten oproepen. Dit over-

leg behoeft een wettelijke institutionele vormgeving en zou zich op vijf zaken moeten richten. Achtereenvolgens: de informatie over de ontwikkelingen die voor de gehele bedrijfstak van belang zijn, gezamenlijke activiteiten, afspraken buiten een verantwoorde concurrentie, werkgelegenheid en de rol van de overheid. Ik zal mijn kritiek voornamelijk concentreren op het onderdeel informatie en bij de overige onderdelen hooguit wat kanttekeningen plaatsen.

Volgens de rapporteurs vormt het grote knelpunt van de ondernemingsbeslissingen over de omvang van de productie *het voorkomen van overcapaciteit als gevolg van te omvangrijke of verkeerde beslissingen'*. Het systeem van concurrentie *'lokt creativiteit en efficiency uit, maar voor het voorkomen van deze overcapaciteit lijkt het bijzonder slecht te zijn toegerust'*. Vooral *'in een tijd van terugvallende economische groei (bergt) dit probleem binnen het systeem van ondernemingsgewijze productie grote risico's in zich'*. Daarom bepleiten de samenstellers een investeringsvermelding *'waarna men informatie verkrijgt omtrent de perspectieven en de risico's van de voorgenoemde investering. De investeringsbeslissing blijft in dit systeem binnen de onderneming; dit meldingssysteem met de aanvullende informatie die men terugkrijgt beoogt juist de beslissing op micro-niveau meer verantwoord te kunnen doen zijn'*. Aanvullende informatie kan op bedrijfstakniveau krachtig worden uitgebreid. Daarbij gaat het om *'perspectieven omtrent de afzetontwikkeling, perspectieven in de ontwikkeling van de buitenlandse concurrentie, perspectieven met betrekking tot de ontwikkeling van het overheidsbeleid'*.

De strekking is duidelijk. Ondernemers zullen hun investeringsbeslissingen zoal niet nemen op grond van deze informatie, dan toch met inachtneming daarvan. De aanvullende informatie over de afzetperspectieven zal maatstaf kunnen zijn voor de gewenste omvang van de investeringen in de gehele bedrijfstak. Informatie over deze omvang en over de voornemens van de bedrijfstakgenoten zal elke onderneming *'verinnerlijken'* tot verantwoorde beslissingen, rekening houdend met de voor elke bedrijfstakgenoot geldende randvoorwaarden van overheidswe-

ge op het terrein van grondstoffen, energie en milieu. Vertrouwenspersonen dienen de vertrouwelijkheid van de uitgewisselde gegevens over de voorgenomen investeringen te waarborgen.

Deze redenering, die veel wordt gebruikt in beschouwingen over sektor (structuur)beleid, is onhoudbaar. Om twee redenen. In de eerste plaats is de onzekerheid over de toekomstige afzetperspectief het struikelblok bij uitstek waarover, als het niet wordt opgeruimd, elk sectorbeleid is gedoemd te vallen. Die onzekerheid wordt door de samenstellers niet weggenomen, want niet wordt aangegeven *hoe* informatie verkregen kan worden over het toekomstige afzetperspectief.

In de tweede plaats zullen ondernemers, als het afzetperspectief onzeker is, geen enkele aanleiding hebben om, op grond van informatie over de investeringsvoornemens van hun concurrenten, hun eigen investeringsbeslissingen, na innerlijk beraad, te corrigeren. Dit gespreide en innerlijke beraad zou bovendien tot een gezamenlijke uitkomst kunnen leiden die, hetzij overeenkomt met de informatie van de vertrouwensmannen, hetzij daarvan afwijkt naar beneden of boven toe. In het eerste geval zou er niets veranderen aan de investeringsbeslissingen en in beide gevallen zou de omvang van de investeringen niet kunnen stroken met de feitelijke afzetontwikkeling. Over dat perspectief is immers niets bekend. En investeringsvoornemens geven daartoe ook geen informatie, want anders zou het probleem van de overcapaciteit niet bestaan. Als gezegd, een onhoudbare redenering van de rapporteurs. Hetgeen niet wegneemt dat, als de overheid zich ten doel zou willen stellen om overcapaciteit te voorkomen, dan ook de overheid kampt met hetzelfde probleem: de onzekerheid over het afzetperspectief. Maar de overheid mag in de CDA-visie hooguit randvoorwaarden stellen inzake grondstoffen, energie, en milieu, en verder alleen maar waarnemer zijn. Misschien wel om aan te zien hoe de bedrijfstakgenoten met hun herverworven verantwoordelijkheid worstelen.

Dat de overheid zich overigens niet ten doel zou mogen stellen om overcapaciteit te voorkomen, acht ik in strijd met de redering die aan het idee van ge-

spreide verantwoordelijkheid ten grondslag ligt. Bedrijfstakgenoten zullen immers, vanuit hun eigen verantwoordelijkheid, investeringsbeslissingen kunnen nemen, waarvan de omvang der investeringen de afzetmogelijkheden overschrijdt. De gevolgen zullen zij hoe dan ook afwentelen op de gemeenschap, hetzij door middel van gedwongen werkloosheid, hetzij door middel van financiële steun van overheidswege. Hun eigen verantwoordelijkheid gaat niet zo ver dat zij deze gevolgen voor eigen rekening zullen willen nemen. Bovendien kunnen zij dit niet, op straffe van ondergang, die bovendien tot node-loos verlies van capaciteit en werkgelegenheid zou leiden, hetgeen tot verder afwentelen aanleiding geeft. Het is dan ook begrijpelijk dat anderen ervoor pleiten om aan de vrijheid van produktie nog een randvoorwaarde te stellen. En op grond van exact hetzelfde motief als de CDA-rapporteurs gebruiken: de reikwijdte van investeringsbeslissingen op het niveau van de onderneming. Het kan verkeren.

Samenvattend meen ik dat de samenstellers van het CDA-rapport er voortreffelijk in zijn geslaagd om de redenen te motiveren waarom de overheid investeringsbeslissingen mag beïnvloeden; afgezien dan van de vraag of het om de invloed van de centrale, regionale of lokale overheid zou gaan.

Ik heb dit aangetoond aan de hand van een onderdeel uit het rapport, dat bovendien zeer actueel is, namelijk het sectorbeleid. Hetzelfde zou m.i. gezegd kunnen worden van andere belangrijke onderdelen uit het rapport, die betrekking hebben op de werkgelegenheid, de primaire inkomensvorming en de bestedingen. Ik sta de ruimte, die zo'n uitgebreide bespreking zou vergen, echter graag af ten einde de nieuwsgierig geworden lezer zelf zijn oordeel te laten vormen over dit opmerkelijke CDA-rapport.

Paul Friese

Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek. *Samenleven in meer-voud*. Te bestellen door overmaking van f 3,50 op postgiro 3479700 t.n.v. PvdA-pers' met vermelding van de titel.

Onder de titel 'Samenleven in meervoud' geeft het Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek een brochure uit. Een brochure over samenlevingsvormen waar geen trouwerij aan te pas komt, maar die wel regelingen behoeven. Tweerelaties, al of niet samenwonend, of met of zonder kinderen, driereelaties, met of zonder gemeenschappelijk huishouden, inkomen, noem maar op.

De lijn, die het boekje volgt is echter niet helemaal logisch. Doet de titel 'Samenleven in meervoud' commune-achtig aan, het boekje gaat grotendeels over tweerelaties en dan nog over twee mensen die samenwonen. Af en toe wordt over de alleenstaande geschreven, en dan in twee verschillende betekenissen: als ongehuwd samenwonende en als alleenwonende. De alleenstaande als ongehuwd samenwonende komt vaker voor dan de 'echte' alleenstaande.

Al denkend over de lijn die ik voor het boekje zou kiezen, las ik in *PK*, no. 6, april 1979, het artikel van *Coos Huysen* (voorzitter van de CLP-werkgroep samenleven in meervoud) over 'Modernisering huwelijkswetgeving: Aanval op het heilige instituut "het gezin"'. Ik klaarde helemaal op, want Coos gebruikt hierin de indeling, die ik zocht. Hij neemt het individu als uitgangspunt. De brochure slaat dat uitgangspunt als het ware over en houdt zich vrijwel uitsluitend bezig met 'samenwonen in tweevoud' Ook al heb je een relatie, en zal er met draagkracht rekening gehouden moeten worden, daarom kan je toch wel principieel kiezen voor het individu als basis van de samenleving? Laat ik Coos Huysen maar even verder volgen, want die is daarover veel duidelijker. Na alleenstaanden noemt hij de categorie tweerelaties: mensen die aan een andere samenlevingsvorm dan het gezin de voorkeur geven. Twee mensen gaan dan bijvoorbeeld gewoon samenwonen. Een vrouw met een vrouw, een vrouw met een man of een man met een man.

Een andere vorm van tweerelatie – eigenlijk tussen alleenstaanden en samenwonen in – is het zogenaamde LAT (= living apart together). Men heeft dan wel een partner, maar 'hokt' er niet vast mee.

Daarnaast kunnen we nog naar een gemeenschappelijk samenleven dat commune heet.

Al deze samenlevingsvormen (vanuit mijn positie als alleenstaande gereedeneerd, zou ik liever zeggen: leefvormen) hebben gemeen, dat ze onrecht wordt aangedaan. Met het gezin als hoeksteen van de samenleving, moet de alleenstaande meer belasting betalen en zijn er verplichte premies, zoals weduwen- en wezenpensioen, zonder dat daar iets tegenover staat. Woningen zijn er nauwelijks, de secundaire arbeidsvoorwaarden zijn ongunstiger dan voor gehuwden. Ook tweerelaties en communes mogen alle lasten dragen, zonder dat er iets voor hun eigen wijze van bestaan geregeld is.

Hoe willen Huysen en het Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek deze ongelijkheid aanpakken? Met contracten. Er zijn vier terreinen, die een zakelijke regeling nodig maken: a) gemeenschappelijk onderdak, b) gemeenschappelijk huishouden, c) de zorg voor elkaars inkomen, d) de zorg voor kinderen. Je kunt je relatie ten aanzien van één van deze vier terreinen regelen, ook een combinatie is mogelijk. In het huwelijk zijn ze alle vier geregeld, met daarbovenop nog alle morele poespas (stadhuis, eeuwige trouw, hij kostwinner, zij thuis, enzovoorts). De werkgroep wil dus dat er een aantal contractmogelijkheden komt, waaruit bepaalde rechten en plichten voortvloeien. Kiest een relatie (het stel) voor a en b, dan moet men gezamenlijk een woonvergunning krijgen, alsmede een huurcontract, moet men ook gemeenschap van goederen en/of huis kunnen regelen, maar weer niet in een 'gezins'tarief voor belasting en premies vallen. Voor laatstgenoemd voordeel kan men ook kiezen (d), maar dan verder niet zeuren als de uitkeringen niet een dubbel 'ongehuwden'-bedrag opleveren. Op deze manier komt de werkgroep tot een aantal combinaties van (samen)leefmodellen, waar telkens een pakket bij past op het gebied van woningtoewijzing, belasting en premies, uitkeringen, ouderlijke macht, verlof bij ziekte van huisgenoten, enz. Die pakketten monden dan uit in een wettig standaardcontract (dat náást het huwelijk kan fungeren). Ook al is op deze wijze de zin van het huwelijk niet meer in te zien – er wordt immers een vervangend pakket ($a + b + c + d$) aangeboden – het is prima om zo zakelijk over een relatie te kunnen beslissen. De emoties komen vanzelf wel.

Laten we hopen dat de Partij van de Arbeid zich ook op dit gebied voor opheffing van ongelijkheden gaat inzetten. Als leidraad daarbij is de brochure van harte aan te bevelen. Blijft mijn bezwaar: de onlogische indeling en bovendien nog het deskundigentaaltje dat men hanteert. Ik raad dan ook geïnteresseerden aan het artikel van Coos Huyzen te lezen en de brochure achter de hand te houden voor cijfermatige en technische informatie.

Yvonne van Baarle

De maatschappelijk nuttige produktie

In het maartnummer van *SenD* neemt *Van Thijn* stelling t.o.v. de opvattingen van CDA-ideoloog *Goudzwaard*. Een lang en belangwekkend stuk, waaruit ik maar één krentje pik. Overigens een kwestie, die al bij ons is sinds er mensen waren, die zich socialistisch noemden: de voorziening in de behoeften van allen (SDAP-program 1912), tegenwoordig in onze kring meestal gedefinieerd als produktie van goederen met maatschappelijk nut.

Fourier, nog in de achttiende eeuw geboren, zocht het geluk in de Phalanstères. Dat waren centra – met ongeveer tweeduizend bewoners – gebouwd op het platteland en zelfverzorgend. Landbouw, veeteelt, ambachten voor kleding, schoeisel, hout- en metaalbewerking moesten aan de inwoners een materieel leven op voor die tijd welvarende grondslag mogelijk maken. Sommige communes denken tegenwoordig weer zo. In de tijd dicht er bij ons staande pioniers, die op Walden (*Frederik van Eeden*) of in 'de Ploeg' (Bergeijk, de tegenwoordige gordijnenleverancier) actief waren, streefden op arme zandgrond hetzelfde na. Wat die socialistenvan voor 1900 voor ogen stond – en men ziet het uitgebeeld bij *Roland Holst* en de Engelsman *Morris* – was zoiets als:

- voedsel van eigen grond. Geen sla-boontjes uit Gabon, mango's uit India of met aardgas roodgestookte tomaten;
- kleding van wol en linnen. Geen wonderprodukten uit de kunstvezelfabrieken, die eerst de katoenboeren in moeilijkheden brachten en daarna de helft van hun personeel ontsloegen;
- decente woningen. Wellicht het beste te karakteriseren als de tuindorpen, die na 1920 werden gebouwd. Huizen in een rijtje, tuintje, smalle straatjes, woonkamer en keukentje,

- drie slaapkamer(tje)s, En badhuizen voor de hygiëne en de werkgelegenheid in de collectieve sector;
- cultuur met een rijtje boeken, harmonium en zangkoren, volksliedjes en boerendansen, levende muziek. Geen door platenmaatschappijen geperste en door discjockeys geplugde pep- en popgroepen; geen *Story* en andere leeg-literatuur;
- vervoer op eigen benen, rijtuigen en de collectieve spoorlijn. Niet het autootje waarop volgens onze eigen Joop iedere arbeider recht heeft.

Maar de produktieve krachten zijn gegroeid. En als het over maatschappelijk onnutte produkten gaat, krijg ik altijd de elektrische tandenborstel aangereikt. Een klein instrument, dat minder energie verbruikt dan een sigarettenaanstekker. En terwijl ik in de afgelopen tien jaar geen dokter meer een goed woord heb horen spreken over sigaretten, zijn er heel wat tandartsen die de elektrische borstel zien als een laatste verdedigingsgordel van het gebit tegen de aanvallen van Marsrepen' frisdranken en andere produkten uit de zoetwaren-branche.

Wapentuig is ook een in socialistische kring geliefkoosd voorbeeld van maatschappelijke onnutigheid. Maar zoals *Arie van der Hek* in *Achtergrond* (18/5/1979) betoogde, is wapentuig vrijwel het enige produkt dat om der wille van het maatschappelijk nut – een vrije samenleving – wordt gemaakt. Verder heeft niemand iets aan die troep. Zelf heb ik wel eens de indruk dat jenever en ander geestrijk vocht (hoe verzinzen ze de naam!) misschien tot de af te keuren artikelen zou behoren. Maar het *gelijkheidsbeginsel* is zo ver doorgedrongen, dat kamerleden, staatssecretarissen en ministers (net als de gewone man) het recht hebben verworven dronken achter het stuur te zitten. De gevolgen van verkeersongelukken, leverziekten en wat dies meer zij worden via de *solidariteit* opgevangen met behulp van de WA-verzekering en het ziekenfonds. Om nog maar te zwijgen van de WAO waarop ongetelde en uitgetelde alcoholisten een beroep hebben gedaan. En de honderdduizenden – zowel alcoholverslaafden als hun ouders, vrouwen en kinderen – die in nood geraakt zijn, moeten dat maar zien als de prijs voor *de vrijheid* die ons allen toekomt

bij de bepaling van het eigen consumptiepatroon. Trouwens, de maatschappelijk en andere welzijnswerkers, die zich met hen bemoeien, vormen een mooi stukje werkgelegenheid in de *quartaire sector*. Zo pleiten de PvdA-beginselen ervoor om ook dit als een schuldloze produktierichting af te doen.

Al met al lijkt het nodig de discussie over het maatschappelijk nut van produkten en diensten te (her)openen. Als men zich laat leiden door de (on)heilsgeelden van de Club van Rome, de ecologen en de van mening verschillende, maar veelal sombere energie-profeten, dan is terugschroeven van de materiële produktie de aangewezen weg. De vraag is dan of dit iedereen evenredig moet betreffen, dan wel of de hoge inkomens moeten worden teruggedrongen. Veel is met dat laatste niet te halen, naar schatting zou 10% van het bruto aan personen toevallende inkomen vrijkomen, wanneer het hoogste inkomen zou worden beperkt tot $\pm$ f 60 000, de huidige grens van de sociale werknemersverzekeringen. De inkomensongelijkheid zou daarmee aanzienlijk zijn teruggedrongen en daarmee ook de mogelijkheden van 'opvallende consumptie': Amerikaanse sleeën, koopwoningen boven de twee ton, Bali-tours, motorjachten met zonedek en andere bestedingsvormen. Uitbanning daarvan zou ook de welvaart van de lager beloonden vergroten, omdat ze de ogen in mindere mate uitgestoken krijgen.

Wanneer dit het uitgangspunt zou zijn, zou men van socialisten moeten verwachten veel meer aan inkomensbeleid te doen. En dan vooral aan het beperken van de hogere inkomens. Hoe lofwaardig het omhoog tillen van het minimumloon ook is, de ongelijke inkomensverhouding wordt er nauwelijks door aangetast. Zolang in de USA het minimumloon niet hoger ligt dan f 6 per uur, lijkt er ook een niet onbedenklijke concurrentiewerking van uit te gaan. Wil men niet deze kant op, dan is het des te meer noodzakelijk de criteria vast te stellen, waaraan maatschappelijk nuttige produkten dienen te voldoen. En een beleid te bedenken, waardoor de aanmaak of het verbruik van de minder wenselijke te belemmeren. Zulke criteria zijn geen Spielerei: bij het sectorstructuurbeleid, het industriebeleid, het consumptiebeleid, het inno-

vatiebeleid, komt telkens de vraag op tafel in welke richting wel of niet moet worden gestuurd. Een gerichte toepassing van de WIR is heel wat gemakkelijker te bepleiten, wanneer men weet wat de richting moet zijn.

J. Varkevisser

socialisme en democratie 1979/9

Terugblik juli/augustus

- 415 Dolf Toussaint

Jan Vrijman

- 416 *Waar het om gaat*

Mens en omgeving

Ph. A. Idenburg

- 419 *Politisering in de gezondheidszorg*

De mens dient de zorg voor het eigen lijf niet zonder meer over te laten aan de arts, de politici mogen zich best bemoeien met de gezondheidszorg. Dit althans is de boodschap van deze cultuurkritische bijdrage.

Sociaal-economische vraagstukken

A. J. F. Köbben

- 430 *Mogelijke ongewenste gevolgen van innovaties*

Menigeen denkt nog al opgewekt over de positieve bijdragen van innovaties aan onze economische ontwikkeling. Maar men dient wel zestien keer achter het oor te krabben vooraleer aan zo'n innovatie te beginnen. Een overzicht van deze achter het oor-krabberij.

Leen Hoffman

- 436 *De strijd om de arbeidstijdverkorting*

De vakbeweging bereidt zich voor op de posities die ze in het najaar zal innemen. Zonder twijfel zal daarbij de arbeidstijdverkorting in het geding gebracht worden. Een overzicht van de stand van zaken.

Democratisch-socialisme

Frans Leijnse

- 443 *Losse signalen van buiten het circuit*

De steeds voortdurende discussie over de democratie in de PvdA. Opnieuw over ons partijcongres. Impressies van een oplettende deelnemer.

Buitenland

- 449 **G. van Benthem van den Bergh**
Terug naar Vietnam
De desastreuze ontwikkelingen in Pol Pots Cambodja en de massale vlucht van Vietnamezen zijn aanleiding tot diepgaande discussies tussen voormalige tegenstanders van de Amerikaanse interventie. De moeilijke weg terug.
- 457 **Basil Davidson**
Over de Cubanen in Afrika
De Cubaanse tussenkomst in Afrikaanse ontwikkelingen doet veel stof opwaaien. De Afrika-kenner *Basil Davidson* is van oordeel dat het allemaal nogal meevalt en dat er allerminst aanleiding is de Cubanen te veroordelen als 'neo-imperialisten' of 'stromannen van de Sowjet-Unie'. In ieder geval een optimistische visie. Of een naïeve?

Documenten

- 464 **Wilhelm Liebknecht**
Socialisme en Beschaving
Een ruim honderd jaar oud fragment uit een voor de vuist weg gesproken rede van de grote Duitse socialistenleider. Ter oprissing van het socialistische geheugen.

Signalementen

- 470 *Een oud-SDAP-er in Jakarta*
471 *Financiering van politieke partijen*

O, waarom duurt dit niet eeuwig, waarom altijd te laat als wij weer achter ons bureau zitten zwoegen. Wie heeft de vakantie uitgevonden op het verkeerde tijdstip en wie het mooie weer op het nog verkeerder moment. Waarom is het weer een produkt van de vrije markt en is het niet zoals de socialisten het willen. (Dolf Toussaint)

Waar het om gaat

Het boeiendste van een democratisch proces is het samenwerken van personen of groepen die deels gemeenschappelijke, deels verschillende (of tegengestelde) belangen hebben. Een aardig voorbeeld is het tot stand komen van mijn filmserie over Philips, gemaakt naar mijn idee en op mijn initiatief, maar voor een groot deel door het concern gesubsidieerd. Daar komen de voorspelbare vragen: 'Hoe kan je een integer filmportret maken als onze multinational er zelf aan meebetaalt? Goeie vraag, maar die had ik mijzelf al gesteld voordat ik aan de klus begon. Het antwoord lag voor de hand: 'Schrijf het scenario dat je wilt schrijven. Laat het ze lezen onder het motto 'take it or leave it'. Als ze het nemen, maak dan duidelijke schriftelijke afspraken zoals: *'met betrekking waarop Vrijman de film zal vervaardigen, zowel ten aanzien van de keuze van de beelden als van de tekst, zal hem volledige vrijheid worden gelaten'*. (Citaat uit mijn overeenkomst met de Raad van Bestuur.)

Geen fraai Nederlands, maar ook geen onduidelijkheden. Enfin, de films zelf, inmiddels in vertoning op de beeldbuis, laten dat zien. Toch, tijdens de persvoorstelling, bij sommigen nog wat verwarring: 'Wat steekt daar achter? Waarom betaalt Philips aan zulke films mee?' Dat werd een vrolijke discussie. Een journalist opperde dat het toch maar een onbetaalde Ster-spot voor Philips was, omdat de naam van het bedrijf zo vaak werd genoemd. Wie weet. Maar dan moeten we ook het vloeken maar flink aanmoedigen, omdat daar zoveel reclame voor Onze Lieve Heer mee wordt gemaakt.

De werkelijkheid is, zoals vaak, een stuk eenvoudiger. Bedrijven als Philips hebben de menselijke neiging om in leven te willen blijven. Dat is al niet eenvoudig in de concurrentiestrijd, maar toch wel overzichtelijk met oude vertrouwde tegenstanders als Siemens, AEG, General Electric enz., waarmee je bovendien nog allerlei afspraken kunt maken. Je stopt zoveel mogelijk geld in technisch, wetenschappelijk, commercieel en organisatorisch onderzoek en als je het goed doet, blijf je in de voorhoede.

Maar de laatste decennia zijn er wat nieuwe 'randvoorwaarden' bij gekomen, waarvan de ondernemingen niet zoveel kaas hebben gegeten: de samenleving begint zich anders te gedragen. Wetenschappelijke arbeiders van het natuurkundig laboratorium, vroeger tevreden met hun retorten en computers, gaan zich nu bemoeien met de maatschappelijke relevantie van Philipsprodukten, met de prioriteiten van de samenleving en met het optreden van het bedrijf in de Derde Wereld.

Een nieuwe generatie van ongeschoolde arbeiders, vroeger onder een hoedje te vangen, komt de fabriek in: met een betere schoolopleiding; beter van de tongriem gesneden; dank zij de eigen Philipsradio en -televisie beter op de hoogte van wat er omgaat in de wereld en zonder ontzag voor Philipsgezag.

In allerlei landen, waar de multinationals samenwerken met fascistoïde

regimes, brengen verzets- en bevrijdingsbewegingen die regimes en daarmee ook de positie van Philips in gevaar.

Met allerlei maatschappelijke bewegingen, bewustwordings- en ontvoogdingsprocessen, allang binnengedrongen in gezinnen, scholen, universiteiten, verenigingsleven in en buiten de vierde sector, krijgen ook de ondernemingen te maken.

Langzamerhand begint het tot de intelligentere daarvan door te dringen, dat naast de bekende concurrentieperikelen ook die maatschappelijke commotie hun functioneren en misschien wel hun continuïteit bedreigt.

Naast technisch en wetenschappelijk onderzoek blijkt nu ook maatschappelijke research aan de orde en zo is ook de bereidheid te zien om geld uit te geven aan ideeën als de mijne.

Even slijk als *Van Agt* spreekt over 'de brede maatschappelijke discussie' met betrekking tot de nucleaire problematiek, zegt de Raad van Bestuur van Philips: *'Wij hebben behoefte aan de dialoog met alle geledingen in de maatschappij, die een rol spelen in de verhouding van de samenleving met onze onderneming'*. Nu is er hier of daar nog een pientere student in de politicologie die uitroept: 'Repressieve tolerantie!' Tja. Dat zal dan wel. Van die formules uit de toverdoos van oom Herbert heb ik nooit een broodje kunnen bakken. Voor mij is het een logische zaak dat ieder schepsel, tenzij suïcidaal, wil voortbestaan. Dat geldt voor vaders en moeders, kinderen en grijsaards, arbeiders en intellectuelen. En ook voor ondernemers, daar heb ik als socialist geen moeite mee.

Misdadige vaders, moeders enz. sluiten we op, niet alle ouders zijn misdadig. Toch zijn er nog steeds aankomende geleerden die geloven dat alle ondernemers/ondernemingen q.q. misdadig zijn en afgeschaft moeten worden. Waar ze die wijsheid vandaan hebben, in ieder geval niet van *Marx*, want die heeft dat nooit geschreven. Maar vervelend genoeg is het een karaktertrek van veel fanatieke hervormers en gelovigen dat bestudering van feiten en analyse hebben plaats gemaakt voor paranoia. In de wereld die deze nieuwe gelovigen voor ogen staat, zou ik niet graag willen leven. Voor mij is democratie een begrip waarmee niet te sjoemelen valt, ook niet door socialisten. Juist niet door socialisten. Ik omhels 'socialisme' alleen, omdat ik daarin de beste weg zie naar de meest optimale democratie, dus een samenlevingsvorm die de beste kansen schept voor alle mensen, hoe ongelijk ze ook (geboren) zijn. In die nieuwe samenlevingsvorm zullen ook ondernemingen zijn, hopelijk beter dan de huidige maar graag ook minder bureaucratisch, verworden, onwaardig en aan Grote Idealen ondergeschikt gemaakt als bij onze Oosteuropese en Aziatische 'socialistische' vrienden.

Laten we alle flauwe kul vergeten en begrijpen waar het om gaat en wat o.m. in mijn films is te zien:

- fabriekswerk, ongeschoold werk is onder het huidige concurrentiestelsel slecht betaald werk, levenslang, zonder kans op verbetering;
- het meeste fabriekswerk is per definitie geen menswaardig werk, onder welk regime ook. Socialistische machines zijn niet anders dan kapitalistische;
- mechanisering en automatisering maken het werk wel schoner en sjieker maar maken de werksituatie eerder slechter dan beter, omdat de menselijke contacten – die bij de lopende band tenminste nog bestonden – sterk verarmen;
- fabriekswerk zal altijd een noodzakelijk kwaad zijn; vervroegde pensionering en verkorting van de arbeidstijd zijn in eerste instantie een menselijke noodzaak;
- doorslaggevende medezeggenschap van fabrieksarbeiders in hun

werksituatie kan de fabriek een meer menselijke betekenis geven. Maar een gigantisch probleem is, dat de productie-arbeiders de psychische, sociale en verbale capaciteiten moeten ontwikkelen om die medezeggenschap te veroveren en werkbaar te maken;

- we moeten af van de heilige koe genaamd Arbeid, een image waaraan ook generaties socialistische voormannen, voor wie rokende schoorstenen ('Op Voor Het Plan') geen milieuvervuiling maar welvaart betekenden, driftig hebben meegewerkt. Veel soorten arbeid zijn beslist niet heilig. We moeten toe naar een maatschappij waarin de man die liever aan de Bosbaan wil vissen door ons in staat wordt gesteld dat te doen en daar nog voor betaald wordt ook. Wie zo nodig wil werken, hoeft niet maar mag wel, en verdomd, dat zullen er nog heel wat zijn ook;
- onder het concurrentiestelsel zijn fabrieken er om produkten te maken. In mijn geprefereerde samenleving zijn fabrieken er primair om menselijke contacten buiten het gezin te maken en bovendien artikelen te produceren;
- de industrie gaat in de westerse landen steeds minder betekenen voor de werkgelegenheid (automatisering). De vakbonden moeten maar eens gaan twifelen aan hun leus 'volledige werkgelegenheid' en gaan nadenken over de kwaliteit van die werkgelegenheid. Anders jagen ook zij steeds nieuwe lichten arbeiders ter wille van de heilige koe het slechte fabriekswerk in;
- ik geloof niet aan een harmoniemodel werkgevers-werknemers, ondernemingen-vakbonden. Ik geloof wel in polarisatie in de zin van: eigen belang en andermans belang zo nuchter mogelijk omlijnen en begrijpen. En vervolgens kijken op welke interessepunten kan worden samengewerkt, zonder wederzijdse paranoia;
- en ik heb niets tegen macht, als die zijn wortel vindt in de stembus, de neerslag is van een verkiezingsuitslag en niet opgeofferd wordt aan een malle, irrationele partijstrategie.

Aldus spreekt deze filmartiest, bij wie om de hoek nog steeds, op een muur gekalkt, te lezen staat: 'De mensen sterven en zijn niet gelukkig'. Daar gaat het om.

Politisering in de gezondheidszorg

Vrijwel iedereen is het er over eens dat politici zich dienen bezig te houden met gezondheidszorg, al was het maar omdat daaraan steeds stijgende bedragen worden uitgegeven. Bij het denken over gezondheidszorg worden, ook al door de uitbreiding van het welzijnswerk, geheel nieuwe vragen aan de orde gesteld. Is bij voorbeeld de geneeskunde een specifieke vorm van welzijnszorg dan wel een nadrukkelijk van de algemene welzijnszorg af te bakenen discipline? Met deze en dergelijke vragen hield men zich bezig tijdens de in 1979 gehouden Studiedagen voor Sociale Verzekeringsgeneeskunde. De voorzitter van de Harmonisatieraad voor het Welzijnsbeleid hield bij die gelegenheid een inleiding die hij zelf, bescheiden, aanduidde als 'hardop denken over'. Hieronder drukken we een door de redactie bewerkte en bekorte versie van deze toespraak af.

Wanneer tegenwoordig de gezondheidszorg in discussie komt wordt de belangstelling dikwijls onmiddellijk toegespitst op het kostenvraagstuk. Dat is uiteraard een belangrijk aspect. Maar wanneer we onze aandacht daartoe beperken dan zijn we toch wel uiterst eenzijdig bezig. Laat mij, om dit te illustreren, een aantal beelden schetsen die men kan hebben als men aan gezondheidszorg denkt.

- In de afgelopen 25 jaar zijn praktisch alle ernstige infectieziekten in Nederland verdwenen.
- 30% van het onderzoek in mijn ziekenhuis is onnodig en wordt verricht uit routine-overwegingen (aldus mededelingen van de chef van het laboratorium van één van onze grootste ziekenhuizen).
- De gemiddelde tijd, verstreken tussen een verkeersongeluk en het moment waarop het slachtoffer in een ziekenhuis behandeld wordt, is gedaald tot een luttel aantal minuten.
- Een genezen patiënt moest onlangs twee dagen in het ziekenhuis nablijven, omdat anders het bed zou leegstaan (en de kosten ervan niet vergoed zouden worden).
- Mensen worden wakker gemaakt voor het innemen van een slaappil.
- Een zwaar sigarettenrokend college bespreekt de prioriteitsstelling in de gezondheidszorg.
- De kosten van de gezondheidszorg als percentage van het nationaal inkomen zijn in 25 jaar bijna verdrievoudigd zonder dat daarover ooit als zodanig een beslissing is genomen.
- Een oude vrouw, die stervende is, wordt op een zaterdagavond door haar dochters teruggebracht naar haar flat. Vervolgens wordt de GGD opgebeld met de mededeling dat al weer een eenzame oude vrouw ligt te sterven. Als er niet snel voor een ziekenhuisbed wordt gezorgd kan men, zo wordt bedreigd, daarover maandag in *De Telegraaf* lezen. Een man met grote beleidsverantwoordelijkheid komt daarom tot de conclusie dat er in onze grote steden meer terminal care clinics (klinieken voor stervensbegeleiding) moeten komen.

- Bij de nieuwe WAO-gerechtigden lijdt 52% aan functiebeperkingen die volgens Hogerzeil niet kunnen worden overwonnen door medicamenten en/of operatie, maar behandeld moeten worden via resocialisatie, refunctionalisatie en reëducatie.¹
- Een alleen wonende oude man ontwikkelt de gewoonte om 's nachts rond te dwalen, waardoor hij gevaar loopt in een gracht te vallen en te verdrinken. Op verzoek van omwonenden wordt hij opgenomen in een psycho-geriatriesch verpleeghuis, waar hij binnen een maand na opneming zacht en vredig overlijdt.²

Een bonte rij beelden, die soms positief gekleurd zijn en soms vragen oproepen. Ik koos ze om te laten zien dat sommige problemen op nationaal niveau spelen, een deel organisatorisch van aard is en andere vooral teruggaan op de manier waarop we in de gezondheidszorg met elkaar omgaan. En ook om niet te vergeten dat erg veel in de gezondheidszorg erg goed gaat. Maar vooral koos ik deze beelden om de vraag te stellen of bestuurlijke oplossingen voor één van de problemen (het kostenvraagstuk) ook van betekenis kunnen zijn voor de meer inhoudelijke vraagstukken van de gezondheidszorg.³

Staatssecretaris *Hendriks* scheen in die richting te gaan in de Structuurnota Gezondheidszorg⁴, waarvan de redenering ongeveer als volgt gaat: *'afgaande op algemeen aanvaarde indicatoren van de kwaliteit kan worden geconstateerd dat de gezondheidszorg in Nederland goed is. Desondanks kampen we hier met problemen, zoals het gebrek aan innerlijke samenhang, onevenwichtigheid, problemen met de spreiding van voorzieningen, maar vooral met het kostenprobleem. De oplossingen worden gezocht in regionalisatie van de voorzieningen, in echelonnering, in planning, in meer controle en dergelijke'*.

Men versta mij goed. Planning, normering⁵ en dergelijke maatregelen blijken in veel westerse landen noodzakelijke instrumenten om greep te krijgen op de gezondheidszorg.⁶ Maar deze instrumenten zijn naar binnen gekeerd en de taken en functies van ons medisch systeem als zodanig worden via dergelijke maatregelen onvoldoende ter discussie gesteld.

Een antropologische visie

Om een beter begrip te krijgen voor de vragen die hier spelen, heb ik het oor te luisteren gelegd bij de Amerikaanse antropoloog *Hall*. Hij beschrijft het proces van cultuurschepping als een serie door de mens verrichte ingrepen in zijn omgeving, waarbij functies van het organisme verbeterd, ontwikkeld of aangepast worden (middels het 'externaliseren van innerlijke processen') zonder dat daarbij de structuur van het lichaam veranderd behoeft te worden: een mes snijdt beter dan de tanden, door iets op te schrijven kunnen we feiten en inzichten beter onthouden, het wiel kan ons helpen ons sneller dan te voet te verplaatsen. *Hall* spreekt in dit verband van 'extensions'. Als zodanig kunnen ook allerlei prothesen beschouwd worden. In de jaarverslagen van de GMD staan fantastische voorbeelden van instrumenten die het zwaar gehandicapten mogelijk maken om toch te communiceren, zich te verplaatsen e.d.

De mens heeft zijn overlevingskansen hierdoor weliswaar aanmerkelijk vergroot maar al doende nieuwe problemen opgeroepen. *Hall* noemt een vijftal die van belang blijken bij de benadering van de gezondheidszorg. Zo wijst hij er op dat de geëxternaliseerde functies nooit meer dan een

deel van de oorspronkelijke functie kunnen vervullen. Een mes kan snijden, maar niet, zoals kiezen, malen. Een auto kan ons sneller verplaatsen dan onze benen maar geen trappen klimmen. De vakantiefoto's uit de Provence roepen de omgeving weer voor ons op, maar kunnen de geuren van dit verrukkelijke landschap niet weergeven. Met de extensions gaat er dus altijd iets verloren, hetgeen we soms, tot onze schade, vergeten.

Een tweede probleem is dat de oorspronkelijke functies vaak degenereren. Onze tanden brokkelen af, de automobilist moet op de trimfiets om zijn voortbewegingsstelsel op peil te houden. En wie kan, nadat hij heeft leren lezen en schrijven, een lang verhaal foutloos onthouden?

Een bijzonder risico ligt vervolgens besloten in de omstandigheid dat wij onze oorspronkelijke behoeften overdragen op de geëxternaliseerde functies. Hall noemt dat 'extension transference'. Zo zien wij hoe geld, hulpmiddel voor de handel en het verzamelen van goederen, de betekenis krijgt van de goederen zelf. Het bezit van de auto wordt zo een geëxternaliseerd vrijheidsgevoel, iets waar de auto-advertenties op inspelen.

Het kan gebeuren, en dat is een vierde probleem, dat geëxternaliseerde functies soms de macht overnemen. De vrek raakt bezeten van het geld. De auto is zo'n dominerende factor in onze samenleving geworden, dat moeilijk valt in te zien hoe die ooit nog teruggedrongen kan worden.⁸ Een positief aspect van de externalisering van functies en processen is dat daardoor het deelhebben aan elkaars capaciteiten mogelijk wordt. Mensen kunnen elkaar op deze wijze aanvullen. De geëxternaliseerde functies zijn de basis van het groepsleven. Opvoeding en onderwijs bestaan voor een belangrijk deel uit het leren omgaan met de geërfde 'extensions'.

Helaas – en daarin schuilt het vijfde door Hall gesignaleerde gevaar – is er daarbij weinig aandacht voor wat in de extensions is verloren gegaan. Daardoor dreigen mensen vaak zwakke afspiegelingen te worden van hun eigen cultuur, zoals wanneer de menselijke geest wordt beschreven als een computer die fouten maakt.

Extensions, stelt Hall, delen het leven op en vervreemden de mens van zijn eigen handelen. Onze culturele goederen gaan het leven zelf beheersen. Wij geven vorm aan onze gebouwen en vervolgens vormen die ons, zei *Churchill*. Hetzelfde geldt voor onze transportmiddelen, onze wetten, onze instituties als het huwelijk of onze organisaties als de staat of het onderwijs. De westerse cultuur, aldus Hall, is uitnemend in staat de menselijke functies en processen in onderdelen op te delen en deze vervolgens vorm te geven in een materiële cultuur. Ten koste... van het geheel.

Halls boek heet *Beyond Culture*. Hij pleit voor een grondige cultuurkritiek. Wij moeten ons ervan bewust worden hoe onze cultuur bepaald wordt en hoe wij, vervolgens, door die cultuur worden bepaald. In wetenschap, literatuur en kunst worden tegenwoordig talloze pogingen tot zo'n bewustwording ondernomen. De politiek – ik neem dat begrip dus ruim – zou het proces van cultuurschepping meester moeten worden; de politiek dus als middel met behulp waarvan de mens greep krijgt op de eigen cultuur.

Cultuur en gezondheidszorg

Passen we Halls analyse toe op de gezondheidszorg dan blijkt deze

daarvoor van bijzondere betekenis. Hall vreest dat *oorspronkelijke functies en processen worden overgedragen op het geëxternaliseerde*. Iets dergelijks doet zich voor in de gezondheidszorg als de gezondheidstoestand van ons volk wordt gemeten met behulp van indicatoren van het medisch bedrijf, als het aantal artsen, de ziekenhuisbedden, de kosten van de gezondheidszorg, het aantal ziekte-dagen e.d. Wat zo wordt gemeten is uiteraard niet de 'echte' gezondheidstoestand.

Dan wijst Hall erop dat het gevaar bestaat dat *de geëxternaliseerde functie min of meer de macht overneemt*. Leenen spreekt in dit verband van de 'ambigüiteit van instituties'.⁹ Hij bedoelt daarmee dat organisaties, die zijn opgericht om een bepaald doel te bereiken, zich door institutionalisering een eigen wereld scheppen die een waarde op zichzelf wordt, zodat het oorspronkelijke doel minder aandacht krijgt. Er worden organisatiedoelen geformuleerd die schijnbaar op de oorspronkelijke doelstelling blijven gericht, doch feitelijk niet meer. 'Uiteindelijk gaat het om de patiënt', is de obligate zin waarmee betogen over gezondheidszorg soms worden afgesloten. Met de nadruk op 'uiteindelijk'.

'*Het verschijnsel – van verzelfstandiging van instituties – kan*', zo schrijft Leenen, 'zo sterk worden, dat het feitelijke functioneren een belemmering wordt voor de realisering van de oorspronkelijke doelstelling.'

De verzelfstandiging van de medische sector manifesteert zich op *macroschaal* in de macht ervan op de nationale besluitvorming, in zijn greep op de economie. Wanneer de NZR-directie in reactie op de bezuinigingsplannen van staatssecretaris Hendriks zegt dat er maar beperkte mogelijkheden zijn tot kostenbeheersing¹⁰, dan wekt dat de indruk dat de bezem van de tovenaarsleerling – het instrument – meester is geworden van de situatie.

Ook op het niveau van de organisatie (*het mesoniveau*) zien we hoe mensen in de greep raken van de eigen eisen van de instellingen: een glad functioneren van de bureaucratie stelt zijn eisen, het financieringssysteem leidt ertoe dat mensen vanwege de vergoeding te lang in ziekenhuizen worden gehouden, de goede orde stelt eisen, er worden processen routinematig afgehandeld (80 000 onnodige laboratoriumproeven).

Tenslotte zie je ook op het *microniveau*, in de behandelingssituatie zelf, hoe de instituties de mens in feite uitschakelen. Ik kan dat duidelijk maken met behulp van de uit de transactionele psychologie bekende begrippen *discounting* en *rescuing*.¹¹ Een discount is een opmerking waarin afbreuk wordt gedaan aan iemands gevoelens, intuïtie of rationeel inzicht. Dat is het geval als op de opmerking 'ik ben bang' en 'ik denk dat je boos bent' wordt geantwoord met 'je moet niet bang zijn' of 'ik ben niet boos'. Discounts maken mensen dom, verhinderen dat mensen zelfkennis ontwikkelen. In de gezondheidszorg wordt vaak veel van dergelijke discounts gebruik gemaakt. Mensen die willen weten hoe hun lichaam functioneert en die willen begrijpen aan welke ziekte ze lijden worden door artsen vaak ontmoedigd: 'Ik ben de dokter', wordt ons verteld. 'Laat de zorg voor je lichaam in mijn handen'.¹²

Rescuing is een al even schadelijk spel.¹³ Er ligt het juiste inzicht aan ten grondslag dat mensen soms hulp nodig hebben om te bereiken wat ze willen. Wie het rescue-game speelt helpt echter zo dat de ander hulpeloos blijft, niet in staat gesteld wordt zijn problemen zelf op te lossen. De rescuer maakt de 'geholpene' van hem afhankelijk en oefent macht over hem uit. Volgens Steiner, wiens betoog we hier volgen, vind je dat veel in de zorg-sector.

Een heel ander voorbeeld hoe het medisch bedrijf het vermogen van de mens het eigen leven vorm te geven lijkt te willen overnemen, vond ik in een folder waarin het kalmerende middel Valmane wordt aangeprezen, waarvan ik graag aanneem dat het rustgevend werkt waardoor de gebruiker beter slaapt. Maar in de begeleidende tekst schuilt de pretentie dat het door de wetenschap ontwikkelde hulpmiddel levensvragen zou kunnen oplossen. *'Het jachtige tempo van onze tijd vraagt veel van onze zenuwen, soms te veel. We verlangen naar rust en geborgenheid – willen de aanstormende vloed van prikkels ontvluchten, evenwichtig en geconcentreerd kunnen werken, weer mens zijn. Hier helpt Valmane... Valmane is dan ook het ideale middel om de mens evenwichtig, harmonisch, rustiger te maken, echter zonder hem onverschillig te maken voor zijn omgeving... Onrust en innerlijke onzekerheid worden overwonnen'*. Het instrument neemt de dienst over.

Hall wees erop dat *de geëxternaliseerde functies slechts een deel van de oorspronkelijke functies kunnen verrichten* (en er altijd iets verloren gaat) en dat, vervolgens, *de oorspronkelijke functies kunnen degenereren* (hetgeen ten koste gaat van het geheel).

Iets dergelijks lijkt ook in de gezondheidszorg het geval, waarin het vermogen tot het dragen van verantwoordelijkheid voor de gezondheid in vergaande mate van de mens is afgenomen. Het is tegenwoordig vrijwel onmogelijk thuis geboren te worden, ernstig ziek te zijn en te sterven; in de Verenigde Staten worden 'natural child birth' en het geven van borstvoeding, essentieel menselijke functies toch, gezien als radicalistische afwijkingen van een minderheid. In onze, door Lasch narcistisch genoemde cultuur weten we niet meer passend om te gaan met het menselijk tekort, met vragen van pijn, lijden, eenzaamheid en dood.¹⁴

Deze toepassing van Halls analyse lijkt een litanie van klachten op te leveren tegen de gezondheidszorg, die voor velen die hun leven daaraan wijden wellicht ervaren wordt als een miskenning van hun harde en vaak heilzame inspanningen. Het gaat echter niet om kritiek op de gezondheidszorg als zodanig, maar om bedenkingen tegen de gezondheidszorg als onderdeel van onze cultuur.¹⁵ Zowel artsen als patiënten zijn gevangen in de kringloop van onze cultuur, bepalen deze en worden erdoor bepaald. Deze kringloop kan dan ook alleen door beiden worden doorbroken.

Een nieuwe visie

Wij moeten op zoek naar een nieuwe, geïntegreerde visie op gezondheid en welzijn. In het kader daarvan staan artsen en patiënten gezamenlijk voor de opgave weer meester te worden over de systemen die we, met elkaar, hebben ontwikkeld ter bestrijding van ziekten. Daartoe is een evaluatie nodig van de gezondheidszorg als systeem, die zowel moet plaatsvinden van buitenaf, van uit de samenleving, als van binnenuit, van uit het gezondheidszorgsysteem zelf. Wie de samenleving een taak toekent zal in kunnen stemmen met Mahler, de secretaris-generaal van de wereldgezondheidsorganisatie, die stelde dat *'de ontwikkeling van de gezondheidszorg in wezen een politiek en sociaal proces is. Het is niet synoniem met de ontwikkeling van steeds gecompliceerder ingrepen in medische instituties'*.¹⁶ Concreet betekent dit, onder andere, dat geen land hoeft te menen dat het een onontkoombaar noodlot is dat de groei van de kosten van de gezondheidszorg sneller gaat dan die van het nationaal

inkomen.¹⁷ We kunnen als samenleving de verantwoordelijkheid daarvoor hernemen door deze vraagstukken ter discussie te stellen en vervolgens door de niet eenvoudige maatregelen te nemen die dan vereist zijn. Maar de gezondheidszorg dient ook van binnenuit geëvalueerd te worden, met als uitgangspunt dat de systemen van gezondheidszorg geen doel op zichzelf mogen zijn. 'Die zorg', zei Van Londen onlangs, 'zal haar fundamentelementen vinden in de gemeenschap en ze zal haar grenzen ter discussie moeten stellen. () het samenhangende complex van verantwoordelijkheden van burgers, helpers, instellingen en overheid (moet) voortdurend democratisch worden getoetst.'¹⁸ Niet alles wat kan, moet ook.¹⁹ Deze visie veronderstelt echter wel een revolutie in het denken van wie geleerd heeft dat de menselijke vooruitgang gelijk op gaat met de technische ontwikkeling.

Er is een sterke neiging om het stelsel van gezondheidszorg te waarderen naar het aantal artsen, ziekenhuizen, het aantal opgenomen en behandelde patiënten enz. Maar bij het doordenken van de situatie in de gezondheidszorg vanuit de gezondheidszorg zelf lijkt het dwingend nodig in de toekomst te pogen na te gaan welke bijdrage welk aspect levert aan de gezondheidstoestand van de bevolking als geheel.

Efficiëncymaatregelen kunnen het kostenprobleem niet afdoende oplossen, zolang de effectiviteit van dat systeem niet kan worden vastgesteld.²⁰ Als binnen de gezondheidszorg de effectiviteitsvraag wordt gesteld, dan heeft men de maatschappelijke evaluatie daarbij nodig. Dan blijkt onmiddellijk dat gezondheidszorg aanmerkelijk meer omvat dan de medische zorg, waartoe deze beleidsmatig beperkt wordt. Ik denk dat artsen — in het bijzonder die aan de grens van het medische systeem staan, zoals sociale verzekeringsartsen, bedrijfsartsen, huisartsen — de eerstgeroepenen zijn om een bijdrage te leveren aan die maatschappelijke penetratie in het gezondheidssysteem. Ik denk dat, gek genoeg, dan ook het omgekeerde het geval zal zijn: dat artsen een grotere invloed kunnen uitoefenen op de maatschappij. Maar dan niet als toediëners van medicijnen, maar juist signalerend, als critici van een cultuur die horig lijkt te worden aan zijn zelf-geschapen instellingen.²¹

Cultuurkritiek en politisering

Uitgangspunt, bij deze cultuurkritiek en politisering,²² dient te zijn dat de verantwoordelijkheden t.a.v. de gezondheid van individuen en groepen verdeeld worden over de meest betrokkenen: de patiënten, de burgerij, de deskundigen, de politieke organen, de besturen van de instellingen, de overheid.

Bij de politisering op *microniveau* waar de verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid direct gestalte krijgt en patiënt en (voor zover nodig) de arts de meest betrokkenen zijn, gaat het in de kern om de vraag of we de verantwoordelijkheid voor onze gezondheid zelf wel willen dragen en zo ja, hoe dat dan moet. Ik kan daarover moeilijk anders dan persoonlijk denken. En als ik dan wat eerder schreef over 'weer greep krijgen op het systeem' en 'de mondige mens' op mezelf toepas, realiseer ik me dat dit allerminst eenvoudig zal zijn. Als ik in een situatie van stress teveel ga roken en drinken realiseer ik me ook wel dat dit niet gezond is, maar als mijn lichaam het laat afweten voel ik me toch bedrogen. Net als mijn auto lever ik mijn lichaam na een korte periode van er zelf aan sleutelen dan in bij de vakman. En ik ken mijn afhankelijke gedrag bij de dokter, mijn

onzekerheid als ik in mijn ondergoed voor hem sta. Ik voel me als een schooljongen als mijn arts me bestraffend toespreekt. Ik ben wantrouwend t.a.v. mijn lichaam als dat 'het niet goed doet'. En er is ook onzekerheid omdat een ander gaat bepalen wat er met mij moet gebeuren in plaats van ikzelf, eventueel met advies van een ander. Het 'weer meester worden over de instituties die we zelf in het leven hebben geroepen' betekent, denk ik, op het microvlak dat we weer leren onszelf te zijn in kwesties van gezondheid en ziekte. Reeds jaren geleden hoorde ik hoe de moeder van *Goethe* op haar sterfbed brieven schreef met de inhoud: helaas kan ik mij niet aan de afspraak houden u op te zoeken 'denn ich muss heute sterben'. Ik denk dat het de mensen in onze samenleving erg moeilijk gemaakt wordt om op deze wijze zichzelf te zijn. Hoevelen lopen niet rond met de angst in het hart voor de dubbele strijd die wij mogelijk eens moeten voeren tegen de dood en de geneeskunde beide.

Gelukkig zijn dergelijke gedachten niet nieuw. *Kuiper* stelde dat wat iemand met zijn leven voor heeft belangrijker is dan zijn gezondheid en is van mening dat alleen het subject zelf kan uitmaken welke waarde gezondheid voor hem heeft.²³ Van Londen wees er onlangs op dat de verticale verhouding tussen arts en patiënt langzaam verandert in een horizontale, in één van meer gelijkheid dus. Hij pleitte ervoor de zich snel uitbreidende alternatieve geneespraktijk ook te zien als kritiek op de officiële geneeskunde.²⁴

Het gaat hierbij om uiterst moeilijke problemen. In de status van de arts en de afhankelijkheid van de patiënt wordt zichtbaar hoe we door de cultuur bepaald worden. Maar juist in de directe relatie van mens tot mens en van mensen in omgang met zichzelf, blijkt het moeilijk te doorzien hoe institutionele normen en waarden de situatie wezenlijk beïnvloeden. Het is niet makkelijk voor de arts van zijn hoge positie af te stappen als mensen zich zo afhankelijk gedragen. Maar hij kan door zijn of haar rol als 'gezondheidsbrenger' te ontmythologiseren ertoe bijdragen dat de patiënt de verantwoordelijkheid voor zijn/haar eigen gezondheid herneemt.

Op *mesoniveau*, waar we te maken hebben met de gezondheidsorganisaties en waarbij verschillende groepen belanghebbenden betrokken zijn, doen zich deels dezelfde vraagstukken voor als op het microniveau, als de vergroting van de maatschappelijke greep op gezondheid en gezondheidszorg ter sprake komt. Problemen op microniveau kunnen deels zelfs doorschuiven naar het mesoniveau, zoals bleek uit de voorbeelden die ik gaf: het gesol met de stervende vrouw en het opnemen in een inrichting van een oude, niet echt zieke man. Bezien we het 'greep krijgen op de gezondheidszorg' op mesoniveau zelf dan kan dit, van buitenaf, worden bevorderd door democratisering van de besluitvorming, waartoe maatregelen zijn voorgesteld in het kader van het Wetsontwerp voorzieningen gezondheidszorg en in de voorstellen van de Commissie Van der Burg.

Maar het is ook wenselijk dat van binnenuit initiatieven komen. Dat zou het geval kunnen zijn wanneer de professionele gezondheidszorg de eigen plaats zou gaan zien als laatste aanvullende voorziening in een heel complex van op de gezondheid gerichte handelingen. Dit zou mede tot uitdrukking kunnen komen als de gezondheidszorg de wezenlijke betekenis erkent van zelfzorg en mantelzorg.²⁵

Politisering heb ik in dit stuk zeer ruim omschreven als het 'macht krijgen' over de door ons in het leven geroepen extensions. Het is uiteraard meer gangbaar bij politisering te denken aan de parlementaire besluitvorming. Deze is, wanneer we de gezondheidszorg op macroniveau benaderen, waarbij de verhouding tussen de gezondheidszorg en andere sectoren van de samenleving aan de orde is, van bijzonder belang. Men zou dan ook wensen dat onze volksgezondheid even diepgaand (en in even veel gelederen) besproken zou worden als enige jaren geleden, met de contourennota als inzet, het onderwijs. Uitgangspunt van zo'n discussie zouden vragen kunnen zijn als *Van Es en Melker* aan de orde stelden in hun artikel 'Wat voor gezondheidszorg willen wij'.²⁶ *'Zien wij "ziek zijn" en "een ziekte hebben" als iets wat ons "overkomt" of als iets wat een deel uitmaakt van ons bestaan? Kiezen we voor een maximaal geperfectioneerde gespecialiseerde zorg, of willen we een zorg die slechts in grijpt als het individu zelf niet meer tot een oplossing kan komen? Kiezen we voor zorgverlening in een omgeving waar risico's zoveel mogelijk worden vermeden (ziekenhuis) of voor hulpverlening met risico's, maar aangepast aan individu en omgeving?'* Dergelijke vragen worden nog nauwelijks gesteld en in elk geval niet behandeld door het parlement. Je krijgt de indruk dat men zich op het nationale niveau slechts kan bezighouden met de administratiefbestuurlijke vraagstellingen – de vijf gulden kwestie – of met lokale kwesties waarin iets van de meer fundamentele problemen waarover het debat eigenlijk zou moeten gaan zichtbaar worden: Dennendal. Echt politieke kwesties worden alleen de meest aansprekende algemene vraagstukken zoals die van de fluoridering van het drinkwater en de abortus.

De gezondheidszorg in ons land bevindt zich dus nog voornamelijk in de politieke luwte. Voor een deel wordt dit verklaard door de aarzeling zich met inhoudelijke kwesties van het welzijnsbeleid bezig te houden. Deze vraagstukken dragen een levensbeschouwelijk stempel, waardoor ze in het verleden gedelegeerd werden aan de levensbeschouwelijk gestempelde organisaties. Maar ook daar wordt en werd het gesprek niet gevoerd. Voor zover ik dat kan overzien, is er bij voorbeeld in de kerken geen echte inhoudelijke discussie over de genoemde vraagstukken. Een andere verklaring lijkt de stilzwijgende afspraak te zijn dat gezondheid zo belangrijk is dat zij boven de politieke discussie staat. Een reactie op de structuurnota-*Hendriks* biedt een duidelijke aanwijzing in deze richting: *'Het gevaar moet worden vermeden dat de belangen van de gezondheidszorg reeds aanstonds te zeer onder druk komen te staan van tal van andere (al dan niet welzijnszorg-) belangen, hetgeen zich gemakkelijk zou kunnen voordoen wanneer de oordeelsvorming of de beslissingen omtrent de gezondheidszorg zich geheel voltrekken binnen een orgaan van het burgerlijk bestuur ( ) die ( ) situatie zou er bovendien toe kunnen leiden dat in een te vroeg stadium compromissen (moeten) worden gesloten of prioriteiten (moeten) worden gesteld, waardoor het juiste inzicht van de vele betrokkenen, waaronder de consument, op de onderhavige gezondheidszorgproblemen wordt vertroebeld.'*²⁷

In deze passage proef ik een minachting t.o.v. de politiek en het vermogen om daarin te bepalen wat voor ons allen van belang is. Geheel ten onrechte wordt hier bovendien verondersteld dat gezondheidszorg als belang van een andere orde is dan terreinen als het onderwijs of de volkshuisvesting.

Belemmerend voor een grondige discussie is ook de omstandigheid dat het gaat om moeilijke vraagstukken die direct of indirect met leven en dood en menselijk lijden te maken hebben.²⁸ We delegeren die liever aan deskundigen en raden, waarvan er in het gezondheidsterrein nogal wat zijn. Maar in die raden spelen de verschillende belangengroepen meestal een grote rol en zijn 'het publiek' en 'de cliënt' als zodanig niet vertegenwoordigd. Een gevolg van dit relatieve isolement is een vrij sterk verkokerde besluitvorming, die in de Tweede Kamer beheerst wordt door enkele specialisten. Ik acht het ook typerend dat in de laatste twee kabinetten de eerst verantwoordelijke bewindspersoon voor een terrein dat tien procent van ons nationale inkomen vergt, als staatssecretaris geen lid is van de ministerraad. Ook ambtelijk gezien is het ministerie nog steeds onderbemand. Dat valt op bij vergelijking met het terrein waarin evenveel publiek geld omgaat, het onderwijs.

Hoe nu zou een parlementair gesprek over inhoudelijke vraagstukken van de gezondheidszorg op gang gebracht kunnen worden? Men zou bij voorbeeld wensen dat kwesties als patiëntenrechten of de thuisbevalling ten minste zoveel aandacht kregen als allerlei economische vraagstukken bij het economische beleid. Daar moet een vorm voor gevonden worden. De begroting van volksgezondheid geeft daar over het algemeen te weinig kansen toe. Wellicht dat één van de aanbevelingen van de het vorige jaar in Alma Ata gehouden wereldconferentie over de primaire gezondheidszorg een mogelijkheid biedt. Daarin wordt vastgesteld dat regeringen zonder aarzeling nationale strategieën met goed omschreven doelstellingen ontwikkelen en actieplannen gaan opstellen ten einde de primaire (iets anders dan eerste lijns-) gezondheidszorg voor iedereen toegankelijk te maken.²⁹

Waarom zou de regering niet periodiek – ten minste elke kabinetsperiode – een gezondheidsnota uitbrengen waarin inhoudelijke kwesties van gezondheidsbeleid, dat meer is dan medisch beleid, aan de orde komen? Voor het opstellen daarvan kan men te rade gaan bij het in een Canadese nota ontwikkelde Health Field-concept, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen vier terreinen waarop het beleid t.a.v. de gezondheid zich zou kunnen richten: human biology, de omgeving, levensstijlen en de gezondheidszorgorganisatie. Er wordt in die nota een vijftal beleidsstrategieën onderscheiden, te weten

- 1 de bevordering van gezondheid,
- 2 het tegengaan van gevaren,
- 3 het onderzoek,
- 4 de verbetering van de efficiëntie van de gezondheidszorg en
- 5 het stellen van nieuwe doeleinden.

Bij wijze van voorbeeld suggereren de schrijvers 74 zeer verschillende beleidsmaatregelen, zoals verbetering van de voedingsvoorlichting, steun aan trimacties, betere aanduiding van verpakking van geneesmiddelen.³⁰ Uiteraard worden vele van deze voorgestelde maatregelen reeds, zowel in Canada als in Nederland, uitgevoerd. Het samenbrengen ervan in een parlementair te bespreken nota zou de politieke discussie over ons gezondheidsbeleid echter aanmerkelijk kunnen stimuleren. Ik meen dat de beroepsbeoefenaren in de gezondheidszorg aan een dergelijke ontwikkeling een belangrijke bijdrage zouden kunnen geven door echte voorlichting over de effectiviteit van onze huidige gezondheidszorg.³¹ Stimulering van de verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid, gedemocratiseerde besluitvorming en versterking van de politieke controle op de gezondheidszorg zijn, samenvattend, nodig om ertoe bij te dragen dat wij de greep op onze gezondheid herwinnen.

Noten

- 1 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 'Gezondheidszorg, nota ten behoeve van de commissie A.T.V.', H. H. W. Hogerzeil en B. M. S. van Praag, november 1977, pag. 14.
- 2 E. D. H. Sipsma, 'Structurele tekorten in de gezondheidszorg voor bejaarden', Gezondheidszorg en bejaarden, Nederlands congres voor Openbare Gezondheidsregeling, 24 november 1976.
- 3 H. Festen, 'Vernieuwing gezondheidszorg eenzijdig door kostenaspect bepaald', *Medisch Contact*, 1977, nr. 32, pag. 260.
'Beleidsvoornemens betreffende de kostenbeheersing in de gezondheidszorg', Tweede Kamer, zitting 1975-1976, nr. 14 044.
- 4 *Structuurnota Gezondheidszorg*, Staatsuitgeverij, 1974.
Zie ook: J. H. Baaij, 'De rol van de medicus bij de verdeling van de voorzieningen in de gezondheidszorg', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 1977, pag. 262 e.v.
- 5 Zie bij voorbeeld: A. M. Gründemann en H. J. Overbeek, 'Enkele beschouwingen over het begrip normering van medisch handelen', *Medisch Contact*, 1976, nr. 31, pag. 480 e.v.
- 6 'The emphasis on control has become increasingly prevalent in many countries ...'. 'Developments and trends in social security, 1974-1977', General secretariat of the ISSA, *International Social Security Review*, jrg. 30, 1977, nr. 3, pag. 280.
Brian Abel Smith, *Value for money in health services*, Londen, 1976, hst. 10, 'Planning in more developed countries'.
- 7 Edward T. Hall, *Beyond Culture* Anchor Books, 1977.
- 8 Hall, o.c., pag. 38
- 9 H. J. J. Leenen, *Structuur en functioneren van de gezondheidszorg*, Samsom, 1979, pag. 46.
- 10 'Kosten Gezondheidszorg; politieke beslissing, NZR-directie: beperkte mogelijkheden tot kostenbeheersing', *De Werkgever*, 12 februari 1976.
- 11 Claude M. Steiner, *Scripts people live*, Bantam Books, 1975, hst. 9.
- 12 Steiner, o.c., pag. 142.
- 13 Steiner, o.c., hst. 11.
- 14 Ch. Lasch, *The Culture of Narcissism*, New York, 1978.
- 15 Zo wordt Illich verweten in zijn '*Limits to Medicine*' een romantisch en geïdealiseerd natuurlijk mensbeeld te poneren, dat niet correspondeert met de ervaringen van de gezondheidswerkers.
Zie ook: J. B. Stolte, 'Innovatie in de gezondheidszorg, Geen reden tot onverdeelde vreugde', Afscheidsrede K. H. Tillburg, 9 november 1978.
- 16 '*Health development is essentially a political and social process that should start off with the acceptance of the social function of health and should ensure that health technology is developed and applied in harmony with this social function. It is not synonymous with the development of increasingly sophisticated services in medical institutions. In many countries the value of these expensive institutions can be seriously questioned if measured in terms of their impact on improving the health status of the populations. No country can afford to provide every citizen with every possible form of medical technology, nor would this necessarily be good for the health of the individual and of society.*'
H. Mahler, *Health development for medically affluent societies*, Athens, 14 september 1976.
- 17 L.M. J. Groot, *Ontwikkeling en begrenzing van de kosten van de gezondheidszorg in: 'Kosten, financiering en doelmatigheid in de gezondheidszorg'*, Nederlands Congres voor Openbare Gezondheidsregeling, 12 november 1975,
Ook: J. H. Hagen, 'Gezonde groei of groeiende gezondheidszorg', *Economisch Statistische Berichten*, 13 september 1978, pag. 920 e.v.
- 18 J. van Londen tijdens een lunchbijeenkomst van de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel, ANP-bericht, 14 februari 1979.
- 19 Zoals Mahler zegt: '*When added together they appear to say that health workers consider that the 'best' health care is one where everything known to medicine is applied to every individual, by the highest trained medical scientist, in the most specialised institution. This type of thinking is clearly as dangerous as it would be for me, who spends so much time flying from member state to member state, if I*

- preferred the aircraft to be flown by a professor of aeronautical engineering rather than an experienced pilot.'
- H. Mahler, 'Health, a demystification of medical technology', *The Lancet*, 1 november 1975, pag. 830.
- K. Welvaart, 'Is de maximale chirurgische behandeling tevens de optimale therapie?', *Medisch Contact*, 1979, nr. 8, pag. 249 e.v.
- 20 M. A. J. Romme, 'Psychitrische epidemiologie en planning van voorzieningen', *Congres 'Oneindige behoefte, oneindige zorg'*, Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid, december 1978.
- 21 R. J. Leerling, 'De visie van de KNMG: visioen of fictie', *Medisch Contact*, 1978, nr. 33, pag. 1313 e.v.
- 22 Zie ook: 'Welzijnswerk en politisering' in G. P. Hoefnagels, *Het einde der feiten; welzijn tussen mens en systeem*, Rede, 12 november 1973.
- 23 J. P. Kuiper, 'De betrekkelijke waarde van gezondheid en gezondheidszorg', *Medisch Contact*, 1978, nr. 33, pag. 1019 e.v.
- Baggen merkt in een artikel op: 'Geneeskunst is een onmogelijkheid geworden binnen de hedendaagse Westeuropese cultuur, indien zij het niet kan opbrengen de mens te confronteren met de zin van zijn bestaan'.
- J. L. Baggen, 'De onmogelijkheid van huisartsengeneeskunde in onze hedendaagse westerse cultuur', *Medisch Contact*, 1976, nr. 31, pag. 1033 e.v.
- 24 J. van Londen, 'Rol en taak van de huisarts', *Medisch Contact*, 1979, nr. 6, pag. 176 e.v.
- 25 J.C. Hattinga Verschure, *Het verschijnsel zorg*, Lochem, 1977.
- 26 J. C. van Es en R. A. Melker, 'Wat voor gezondheidszorg willen wij?', *Medisch Contact*, 1978, nr. 33, pag. 961 e.v.
- 27 Centrale Raad voor de Volksgezondheid, 'Rapport inzake de Structuurnota Gezondheidszorg,' november 1974, pag. 15.
- 28 Het is uiteraard maar schijn dat dit niet het geval zou zijn bij simpele inputplanning. 'Planning is making choices about life and death'. R. H. S. Crossman, *A politicians view of health service planning*, Univ. of Glasgow, 1972, pag. 16.
- 29 World Health Organization, UN Childrens Fund, *Primary Health Care, Report of the International Conference Alma Ata*, Genève, september 1978.
- Voor een overzicht: A. Vrij, 'Alma Ata, een mijpaal?', *Huisarts en wetenschap*, 1979, pag. 77 e.v.
- 30 *A New Perspective on the health of Canadians*, Government of Canada, Ottawa, 1974.
- 31 Maler, o.c., 1976, pag. 6: 'In my opinion it is the duty of health authorities to provide the public with authentic information on the value and limitations of health technology and on the rational for various types of health care, so as to create an informed opinion that will encourage realistic formulation of health programmes in keeping with a country's social and economic situation.'
- Zie ook: M. Timmer, 'Effectiviteit en besluitvorming in de gezondheidszorg', *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde*, 1978, pag. 760-776.

Mogelijke ongewenste gevolgen van innovaties

De belangstelling voor innovatie is de laatste paar jaar sterk gegroeid, zozeer zelfs dat men kan zeggen dat het onderwerp thans 'in de mode' is. Ettelijke ministers van het kabinet-*Van Agt* hebben zich over de noodzaak van innovatie uitgelaten.

In zijn regeringsverklaring van 18 januari 1978 heeft de minister-president een nota aan de Staten-Generaal toegezegd over de innovatieproblematiek, die deze zomer gereed moet zijn. Het VNO en het NCW hebben gezamenlijk een innovatiecommissie gevormd, die een handzame brochure heeft uitgebracht (*Innovatie: een nieuw élan*), bevattende *aanbevelingen die op korte termijn kunnen leiden tot verbetering van het innovatieklimaat in Nederland*. Onlangs heeft oud-minister *Trip*, nu eerste kamerlid van de PPR met enkele anderen een motie ingediend, waarin de regering wordt uitgenodigd een deel van de WIR-gelden te bestemmen ter stimulering van de innovatie. *Jan Terlouw* heeft enkele jaren geleden het belang van innovatie voor het eerst in het parlement bepleit. Hij heeft wel school gemaakt! Bij de algemene politieke beschouwingen vorig najaar werd het woord 'innovatie' zo vaak gebruikt, dat deze politicus meedeelde 'het niet meer uit de keel te kunnen krijgen'.

Natuurlijk is innovatie geen doel op zichzelf. Wie daarop aandringt, verwacht er heil van: méér export, méér winst, méér werk (meer dan het geval zou zijn zonder innovatie). Daarbij stelt men zich zelden ten principale de vraag of innovaties in alle gevallen het beoogde effect zullen bereiken, nog minder wat de eventuele ongewenste (bij-)effecten zullen zijn. Voorzover zulke vragen aan de orde komen gebeurt het onvolledig, weinig systematisch en als het ware *en marge*, tenminste in Nederland. Deze notitie is een poging in de geconstateerde leemte te voorzien.¹

Schema

Onderstaand schema beoogt een overzicht te bieden van alle *mogelijke* gevolgen van innovatie die als ongewenst worden ervaren. Gedacht wordt daarbij aan innovatie zowel op technisch als op organisatorisch gebied. Aan innovatie in de industrie, (zowel produkt- als produktie-innovatie) maar ook in de dienstverlenende sector. Innovatie, dan, kan ongewenste gevolgen hebben:

- 01. – uitstoting van arbeidskrachten;
  - 02. – overbodig worden van verworven kennis, kunde en ervaring;
  - 03. – verdwijnen van bestaande industrieën;
  - 04. – verlies van geïnvesteerde gelden;
  - 05. – scheppen van
- *voor de producenten (werknemers, ondernemers,*
    - 5.2. – onaangename
    - 5.3. – enerverende
    - 5.4. – contactarme
    - 5.5. – ongezonde
    - 5.6. – gevaarlijke arbeid.
- kapitaal- (verschaffers)
- *voor de grondstoffen*
    - 06. – schade toegebracht aan grondstoffen zelf;
    - 07. – onevenredig beslag op schaarse energie;
  - *voor de energie t.b.v. produktie*
    - 08. – onevenredig beslag op schaarse energie;
  - *voor de consumenten*
    - 09. – achteruitgang kwaliteit produkt;
    - 10. – achteruitgang kwaliteit dienstverlening;
  - *voor de omgeving van de produktie-plaats*
    - 11. – aantasting milieu;
    - 12. – voor omwonenden.
    - 12.1. – overlast
    - 12.2. – bedreiging gezondheid
    - 12.3. – gevaar.
  - *voor de samenleving als geheel*
    - 13. – werkloosheid (zie ook punt 1);
    - 14. – verstoring markt (ook internationaal);
    - 15. – tegengaan redelijke internationale arbeidsverdeling;
    - 16. – politieke gevaren.

Toelichting bij het schema

Het schema heeft niet de pretentie nieuwe (in de zin van nog niet gesignaleerde) elementen aan te dragen. De bedoeling ervan is slechts een compleet overzicht te bieden, dat als een soort checklist dienen kan. Op deze wijze kunnen in voorkomende gevallen de voor- en nadelen (*alle* nadelen) van innovatie tegen elkaar worden afgewogen. Wellicht ten overvloede: niet alle innovatie behoeft ongewenste gevolgen te hebben; en zelden zal het gebeuren dat een innovatie alle opgesomde ongewenste effecten met zich meebrengt.

Hieronder willen wij de genoemde factoren kort bespreken. Voorzover wij daarbij gebruik maken van voorbeelden betreffen deze uit de aard der zaak innovaties uit het verleden. De gedachte die er achter zit is die van extrapolatie: zoals in het verleden innovatie ongewenste gevolgen gehad heeft, zo zal zij die ook in de toekomst hebben. Een geheel noodzakelijke conclusie is dat intussen niet. Onze hoop is er zelfs op gericht dat deze notitie mede het effect van een 'self defeating prophecy' zal hebben.

Ad punt 1 (uitstoting van arbeidskrachten). In beschouwingen over innovatie wordt meestal erkend dat die op korte en middellange termijn tot verlies van arbeidsplaatsen leiden kan, vooral waar het gaat om

produktie-innovatie. op lange termijn echter, zo is de redenering, zal innovatie toch de werkgelegenheid ten goede komen, o.a. door een verbetering van onze exportpositie. Of dit echter zal gebeuren staat te bezien. Immers in alle belangrijke industrielanden is men rusteloos bezig innovaties te stimuleren, in alle gevallen met hetzelfde doel: uitbreiding van de export (zie voor een overzicht RAWB-advies 1978, hfdst. III.3; zie bijvoorbeeld voor Duitsland *Haunschild* 1978: 7-10). Het netto-effect van al deze strevingen samen betekent naar alle waarschijnlijkheid een omvangrijk verlies van arbeidsplaatsen. Een klassiek voorbeeld van het 'prisoners' dilemma! Of Nederland daarbij een dusdanige voorsprong op zijn concurrenten zal weten te behalen dat zulks voor ons land niet zal gelden, is wel zeer de vraag. In dit 'jaar van de chips' zal het niemand ontgaan zijn dat pessimisten tegen 1980 een terugval van 30 à 40% van banen in de administratieve sector verwachten door toepassing van de micro-elektronica (*Van Boeckel* 1978: 263).

Bij *punt 2* (het overbodig worden van verworven kennis, kunde en ervaring) kan men als voorbeeld denken aan de grafische industrie. Daar is door de invoering van nieuwe reproductietechnieken niet alleen veel bestaande machinerie overbodig geworden (*punt 3 en 4*), maar al evenzeer de door de jaren opgebouwde kunde en ervaring van individuele drukkers. Een in het beroep vergrijsde vakman is plotseling 'niets meer waard'; voorzover hij in het bedrijf gehandhaafd kan blijven en ander werk gaat verrichten, is hij vaak zelfs de mindere in capaciteit van jongere, pas aangestelde employés, hetgeen psychische problemen kan oproepen.

Hiermee geraken wij tot *punt 5* van het schema: de ongewenste gevolgen voor de arbeid. Toen in de jaren vijftig voor het eerst het toekomstbeeld ontworpen werd van een maatschappij-met-automatie getuigde dit van overgroot optimisme. Men voorzag een werkweek van drie of zelfs slechts twee werkdagen (met als belangrijkste probleem hoe te komen tot zinvolle besteding van de overvloed aan vrije tijd). En vooral, men verwachtte een verbetering van de kwaliteit van de arbeid: smerig en geestdodend werk zou worden overgenomen door de machine; er zou alleen nog plaats zijn voor hooggeschoolde arbeid, het niveau van opleiding en scholing kon niet hoog genoeg zijn!

Innovatie heeft inderdaad de bestaande geestdodende arbeid op grote schaal overbodig gemaakt. Wat men niet voorzien heeft is dat nieuwe vormen van geestdodende arbeid zouden ontstaan (*punt 5.1.*). Volgens de meeste onderzoekers thans is het netto-resultaat zelfs negatief: de kwaliteit van de arbeid zou voor de meerderheid van de werkers erop achteruitgegaan zijn, zowel in de industriële als in de administratieve sector (zie voor een overzicht van de literatuur in kwestie: *Van Hoof* 1979). Belangrijk is ook dat de moderne industrie de *fysieke* belasting inderdaad veelal verminderd heeft, daarentegen de *psychische* belasting naar veler oordeel heeft verzaard (*Van Hoof*, 1979). Het percentage ziekteverzuim is tot ongekende hoogte opgelopen: het aantal werknemers, met name oudere werknemers, dat in de WAO terechtkomt is onevenredig gestegen. Ongetwijfeld is voor deze ontwikkeling een reeks van factoren aan te wijzen, maar de aard van de moderne arbeid is er zeker een van (*Allegro* 1979). Men kan hierbij denken aan de intensificatie en rationalisering van de produktie, o.a. controle door de televisiecamera (*punt 5.2 en 5.3.*); aan het werken als éénling buiten

ploegverband (*punt 5.4*), aan ongezonde arbeid (*punt 5.5*), bijv. schade aan het gezichtsvermogen door het aflezen van gegevens op een beeldscherm; tenslotte aan arbeid, die gevaar oplevert bij calamiteiten (bijv. in kerncentrales): *punt 5.6*

Bij *punt 6* (schade toegebracht aan grondstoffen) hebben wij met name het dier als grondstof voor ogen: de bio-industrie.

Als voorbeeld bij de *punten 7 en 8* kan de auto-industrie dienen. O.a. door innovaties is die industrie nu zover dat zij auto's kan leveren voor een prijs, die het gros van de mensen kan opbrengen, met alle schadelijke gevolgen van dien voor schaarse grondstoffen (*punt 7*), het gebruik van energie (*punt 8*), trouwens ook voor het milieu en de veiligheid.

Wat *punt 9* van het schema betreft, kan men denken aan de achteruitgang in smaak van produkten der voedselindustrie, met name in de VS, maar tegenwoordig ook in ons land. *Punt 10*: bij de maatschappelijke dienstverlening zien wij op grote schaal de vervanging van de mens door de machine. Pas de laatste tijd realiseert men zich de schade voor het publiek en de irritatie, die daarvan het gevolg zijn. Zelfs valt de roep al te horen om de ontwikkeling terug te draaien, bijv. weer conducteurs in de tram in plaats van kaartjesmachines.

Aangaande de *punten 11 en 12* ligt het voor de hand, zeker na de recente spectaculaire ongelukken in Amerika, om te denken aan kerncentrales als voorbeeld.

Punt 13. Werkloosheid als mogelijk effect van innovatie is reeds genoemd sub 1. Ik herhaal deze factor onder dit hoofd omdat deze natuurlijk niet enkel van invloed is op de individuen die het treft, maar waar deze massaal optreedt ook de samenleving als geheel aantast.

Bij *punt 14* (verstoring van met name de internationale markt) kan men denken aan een doodarm land als Tanzania, dat met de verbouw van sisal in moeilijkheden kwam vanaf het moment dat dit produkt in de industrielanden synthetisch vervaardigd kon worden tegen een lagere prijs (Konter 1978: 99).

Punt 15. Wij zien dat de ontwikkelingslanden zich een groter aandeel in de textielproductie weten te veroveren ten koste van de industrielanden. Velen juichen zulks in het kader van een redelijke internationale arbeidsverdeling toe. Het is echter niet ondenkbaar dat de textielindustrie in de rijke landen door innovaties de concurrentiestrijd alsnog zal weten te winnen.

Wat tenslotte *punt 16* (politieke gevaren) betreft: te denken valt hier bijv. aan de kernenergie. Ondanks de overdrijving, waaraan actievoerders tegen het gebruik van kernenergie zich schuldig maken, valt niet te ontkennen dat het op grote schaal produceren van kernenergie politieke gevaren in zich draagt. En zeker geldt dit voor de produktie van betrekkelijk goedkope en gemakkelijk te vervaardigen kernwapens: 'the ultimate weapon of the terrorists' zoals Schmid (1978) het treffend noemt.

Conclusies

De strekking van dit betoog is geenszins het streven naar innovaties maar te staken, laat staan een soort neo-luddisme te prediken. Dat zou een niet ongevaarlijke vorm van romantiek betekenen.²

Innovaties *kunnen*, immers juist ook effecten hebben, die tegengesteld zijn aan de hierboven geschetste. Vooral produkt-innovatie kan leiden tot nieuwe arbeidsplaatsen; zelfs de chips zullen volgens sommige theoretici op den duur (maar dan toch wel op de *lange* duur) niet tot minder maar tot meer arbeidsplaatsen leiden (zie bijv. *Hofmeister* 1978: 341-343), (*punt 1 en 13*); als gezegd heeft innovatie in het verleden geleid tot het verdwijnen van veel smerige en geestdodende arbeid (*punt 5.1*); innovatie gericht op recycling leidt ertoe dat van schaarse grondstoffen juist een zuiniger gebruik gemaakt wordt (*punt 7*); innovaties kunnen de kwaliteit van zowel produkten als dienstverlening juist ook bevorderen (*punt 9 en 10*) en kunnen, tenslotte, leiden tot verbetering van het milieu (*punt 11*).

De conclusies die met name de overheid uit het bovenstaande zou kunnen trekken, zijn drieërlei. De eerste is dat niet alle (streven naar) innovatie steun verdient. Het is van belang zich af te vragen vóór een innovatie wordt toegepast of nagestreefd, welke de ongewenste effecten kunnen zijn, en deze achterwege te laten waar er goede redenen zijn om te menen dat de nadelen de voordelen overtreffen (ik ben mij ervan bewust dat dit gemakkelijker gezegd is dan gedaan). Ten tweede dient men bij de invoering van innovaties van meet af aan bedacht te zijn op ongewenste bij-effecten; deze zijn nl. in vele gevallen slechts het gevolg van het 'slordig' toepasen van een inventie (de schadelijke gevolgen van het gebruik van een beeldscherm bijv. schijnen met betrekkelijk eenvoudige technische middelen te voorkomen te zijn). En tenslotte, daar waar men de ongewenste effecten van innovatie op de koop toe neemt, c.q. moet nemen, dient men maatregelen te treffen om die ongewenste gevolgen op te vangen.

Wat bijv. punt 1 betreft: indien innovatie tot omvangrijk en duurzaam verlies van arbeidsplaatsen leidt, moet het streven gericht zijn op een evenredige verdeling van de schaarse arbeid, door verkorting van de arbeidstijd, vervroegde pensionering of wat dan ook.

Het streven naar innovatie, zo constateerden wij aan het begin van deze notitie, is 'in de mode'. Als iedere mode draagt ook deze het gevaar in zich van klakkeloze toepassing. Deze notitie wil ertoe bijdragen dat het instrument van innovatie selectief wordt toegepast.³

A. J. F. Kobben is hoofd van het Centrum voor onderzoek van maatschappelijke tegenstellingen (COMT) aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Noten

- 1 Hier en in het vervolg van deze notitie wordt de term 'ongewenst' gebruikt. Deze heeft een empirische inhoud: het gaat om effecten, waarvan wij kunnen constateren dat zij algemeen of althans door de overgrote meerderheid als niet wenselijk worden beschouwd (bijv. werkloosheid, aantasting van het milieu, toenemend energiegebruik). Wij vermijden termen als 'ongunstig' of 'onwenselijk' om aldus de lastige klip van het waarde-oordeel te omzeilen.

- 2 Van 1811 – 1813 deed zich in midden-Engeland een beweging voor, die als het Luddisme bekend staat. Belangrijkste kenmerk ervan: groepen mannen drongen 's nachts de textiel fabrieken binnen en vernielden er de weefmachines, die zij als de oorzaak van de werkloosheid beschouwden.
- 3 Met dank aan A. van Heeringen, J. J. van Hoof, W. Hutter, A. A. Nienhuis, J. H. van Santen, Th. de Vries voor nuttige suggesties en kritiek.

Geciteerde literatuur.

Allegro, J. T. (1979): *Humanisering van de arbeid en ziekteverzuim*. Un. Pers Leiden.

Van Boeckel, J. J. G. M. (1978) : De opmars van de micro-elektronica is begonnen. *TNO-project no 7-8*: 261-266.

Haunschild, H. H. (1978): 'Staatliche Forschungsförderung für kleinere und mittlere Unternehmen', *Wirtschaft und Wissenschaft* 1978 no. 2: 7-10.

Hofmeister, E. (1978): 'Mit der Mikroelektronik in das letzte Viertel dieses Jahrhunderts', *Siemens Zeitschrift* 52 no. 6: 336–345.

Van Hoof, J. J. (1979): 'Op weg naar humanere arbeid? In: *Humanisering van de arbeid* o.r.v. C. de Galan, M. R. van Gils en P. J. van Strien. Assen, van Gorcum.

Konter, J. H. (1978): *Ujamaa; de ontwikkeling van een Afrikaans socialisme*. Van Gorcum, Assen.

RAWB. (1978): *Relatie overheid-industriële R en D*. Serie Publicaties RAWB no. 9. Staatsuitgeverij, Den Haag.

Schmid, A. P. (1978): 'Terrorism and the media'. Onuitgegeven conferentie-bijdrage.

De strijd om de arbeidstijdverkorting

De FNV heeft het jaar 1979 uitgeroepen als jaar van de arbeidstijdverkorting. Het ging daarmee net zoals met het jaar van de arbeidsplaatsenovereenkomst: er kwam niets van terecht. Nadat de Duitse vakbeweging de strijd had verloren, stond vast dat ook de Nederlandse vakbeweging het er moeilijk mee zou krijgen. Werkgevers hielden hun poot consequent stijf. Ook de pleidooien vanuit de linkse politieke partijen konden die stijfheid niet wegwerken. Het leek er even op dat geheel economisch Nederland draaide om de arbeidstijdverkorting: artikelen verschenen aan de lopende band, *S en D* en *ESB* kwamen met een speciaal-nummer,¹ de liberale Teldersstichting kwam met een rapport erover uit,² het PvdA-congres pleitte voor een vijfjarige werkdag, Europees commissaris *Vredeling* maakte de Europese Commissie er warm voor,³ maar niet de Raad van Ministers en nadat ook het Centraal Planbureau⁴ en de Commissie Economische Deskundigen van de SER⁵ hun negatieve oordeel erover publiceerden, leek de strijd als een nachtkaars uit te gaan. Of de strijd voorgoed is beslecht, moet evenwel worden betwijfeld. De vakbeweging heeft aangekondigd in het komende sociaal-economisch overleg de arbeidstijdverkorting weer op de agenda te plaatsen en ook *Vredeling* zit nog lang niet stil.

Waarom arbeidstijdverkorting?

De pleidooien voor arbeidstijdverkorting vinden hun oorsprong in de werkloosheid. Het lijkt zo eenvoudig: als je iedereen 5% korter laat werken, vermindert de werkloosheid met 5% en is dan dus verdwenen. Zo simpel is het helaas niet. Reeds in 1976 schreef ik in dit blad dat arbeidstijdverkorting in de meeste gevallen een ondeugdelijk instrument is voor de werkloosheidsbestrijding.⁶ Een dergelijke boodschap wordt niet in dank aanvaard. Veel hoon viel mij ten deel. Ook het Centraal Planbureau (CPB) en de Commissie Economische Deskundigen (CED) van de SER ontvingen op hun analyses veel kritiek omdat hun boodschap niet leuk was. Dit soort kritiek belemmert de totstandkoming van een snelle oplossing van het werkloosheidsvraagstuk. Ze betekent namelijk dat de waarheid geweld wordt aangedaan. De boodschapper die slecht nieuws brengt, wordt verketterd. Het zij zo, degene die het niet horen wil, moet het dan maar voelen.

De pleidooien van de PvdA voor invoering van arbeidstijdverkorting zijn vertroebeld, omdat naast het werkloosheidsvraagstuk de discriminatie van de vrouw op de arbeidsmarkt erbij wordt betrokken. Soms lijkt het erop dat arbeidstijdverkorting in de eerste plaats dient voor de herverdeling van arbeid ten gunste van vrouwen. Daar is m.i. niets tegen, maar dit aspect dient wel gescheiden te blijven van het algemene werkloosheidsvraagstuk. Een zelfde opmerking valt te maken om tot arbeidstijdverkorting over te gaan om bijv. de arbeid te verlichten voor

oudere werknemers en ploegenarbeiders. Het reeds genoemde *S en D*-nummer over arbeidstijdverkorting ging voornamelijk over herverdeling van arbeid over de seksen en droeg weinig bij aan de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk. Hetzelfde geldt voor de uitspraak van het PvdA-congres over het invoeren van de vijfjarige werkdag: economisch gezien doet ze zot en komisch aan, sociaal gezien was ze zo gek nog niet. Dit laatste blijkt o.m. uit het rapport van de CED: *'... acht de commissie het van belang dat in de komende tijd in het bijzonder aandacht wordt besteed aan de mogelijkheid van invoering van een deeltijdsysteem, waarbij gedurende een in beginsel normale werkdag – eventueel tot 10 à 12 uur uit te breiden – twee ploegen afwisselend de helft van de werktijd werkzaam zijn. Dit zou een stimulans kunnen zijn voor het inschakelen van vrouwen in het arbeidsproces.'*⁷

Samenvattend kan worden gesteld dat er zowel om economische als maatschappelijke en sociale redenen voor arbeidstijdverkorting wordt gepleit. De economische reden is de bestrijding van de werkloosheid, de maatschappelijke, de inschakeling van de vrouw in het arbeidsproces en de sociale reden, het verlichten van de arbeid voor bijv. ouderen en ploegenwerkers. De in Nederland verschenen analyses hebben voornamelijk betrekking op de economische reden. De overige redenen treft men tot nu toe helaas vrijwel alleen aan in stellingnames; analyses daarover zijn schaars.⁸ Ook dit artikel gaat hoofdzakelijk over de economische aspecten van arbeidstijdverkorting.

De problematiek van de arbeidstijdverkorting

De problematiek van de arbeidstijdverkorting wordt het meest uitvoerig beschreven in het Centraal Economisch Plan van 1979, in het Rapport van de Commissie Economische Deskundigen inzake arbeidstijdverkorting en in de Mededeling van de EG-commissie aan de Raad over de verdeling van de beschikbare arbeid. De problematiek kan als volgt worden samengevat.

- 1 Indien in een bedrijf met volledige bezetting de arbeidstijd wordt verkort, neemt in eerste instantie de produktie af, omdat de bedrijfstijd wordt verkort. M.a.w., de tijd dat het produktie-apparaat in bedrijf is, vermindert evenredig met de arbeidstijd. Er is het bedrijf veel aan gelegen die bedrijfstijd niet te verminderen. Dat is mogelijk door intensivering van de roulatie van arbeid (ploegenarbeid of deeltijdarbeid); er worden meer mensen gedurende een kortere arbeidstijd te werk gesteld. Het spreekt vanzelf dat daardoor het aantal arbeidsplaatsen toeneemt.
- 2 Indien er onderbezetting is, d.w.z. niet alle machines zijn in bedrijf, is de verkorting van de bedrijfstijd niet ernstig. Een daling van de produktie kan dan worden vermeden door gebruikmaking van de overcapaciteit. In dat geval kan arbeidstijdverkorting zonder roulatie de vraag naar extra personeel doen toenemen.
- 3 Een eventueel produktieverlies als gevolg van vermindering van de bedrijfstijd kan eveneens worden voorkomen door extra investeringen. Deze mogelijkheid zal echter veelal louter theoretisch zijn. De huidige economische problematiek wordt immers gekenmerkt door een tekort aan investeringen. Het is onwaarschijnlijk dat bij arbeidstijdverkorting de investeringen worden gestimuleerd.⁹

- 4 Arbeidstijdverkorting zal slechts tot meer bezette arbeidsplaatsen kunnen leiden indien de gevraagde arbeid beschikbaar is. In een aantal gevallen zullen de bedrijven zelf in de behoefte aan extra personeel kunnen voorzien. Aangenomen moet namelijk worden dat er in vele bedrijven nog sprake is van verborgen werkloosheid (d.w.z., er is een interne arbeidsreserve). De grote omvang onbezette arbeidsplaatsen zou erop kunnen wijzen, dat het niet eenvoudig is voldoende gekwalificeerde arbeidskrachten aan te trekken. Indien men daarin wel slaagt, is het overigens de vraag of de nieuwe arbeidsplaatsen door voormalige werklozen worden bezet. Arbeidstijdverkorting (vooral in uren per dag) leidt nl. tot een extra aanbod van arbeid (vooral van gehuwde vrouwen). Arbeidstijdverkorting heeft in dat geval weinig effect op de (geregistreerde) werkloosheid.
- 5 Een urgent probleem betreft de financiering van arbeidstijdverkorting. Als met meer mensen dezelfde produktie wordt voortgebracht, moet de beschikbare loonsom over meer mensen worden verdeeld; de werknemers dienen de arbeidstijdverkorting te financieren door een deel van hun loon in te leveren. In de huidige economische situatie kan vanwege de slechte rendementspositie van bedrijven geen financiering door de bedrijven plaatsvinden. Gebeurt dat toch, dan nemen de produktiekosten toe, waardoor de concurrentiepositie van Nederland nog verder verslechtert en dus de werkloosheid verder toeneemt. De omvang van de looninlevering is van een aantal factoren afhankelijk:
  - a Arbeidstijdverkorting beïnvloedt de arbeidsproduktiviteit. Enerzijds kan ze deze produktiviteit verhogen vanwege het feit dat de arbeidsomstandigheden van de werknemers verbeteren, anderzijds kan ze afnemen indien er speciale voorzieningen moeten worden getroffen om de arbeidstijdverkorting mogelijk te maken (vnl. verband houdende met de roulatie van arbeid). Vanwege een opschuiving der marginale uren zal een eventuele toeneming van de arbeidsproduktiviteit slechts tijdelijk zijn. Bovendien heeft een dergelijke toeneming tot gevolg dat de vermindering van de werkloosheid wordt belemmerd.
  - b Eventuele inverdieneffecten zijn gering en bieden slechts tijdelijk enig soelaas. Ze zijn gering omdat de lonen hoger liggen dan de sociale uitkeringen (deze betreffen vaak een bepaald percentage van het loon tot een bepaald maximum). Bovendien ontvingen niet alle nieuwe tewerkgestelden vóór hun tewerkstelling een sociale uitkering.
- 6 Arbeidstijdverkorting met loonaanpassing heeft nadelige consequenties voor pensioenen (de pensioenrechten verminderen) en sociale uitkeringen (vanwege de huidige koppelingsmechanismen). Sociale-uitkeringstrekkingen ondervinden dus slechts de nadelen van de arbeidstijdverkorting (ze moeten inkomen inleveren), terwijl er voor hen geen voordelen aan vastzitten.
- 7 Er zijn diverse vormen van arbeidstijdverkorting:
  - a vermindering van het aantal werkuren per dag of per week;
  - b vermindering van het aantal werkdagen per jaar (meer vakantie en snipperdagen, invoering van kort educatief verlof);
  - c vermindering van het aantal werkjaren per leven (verlenging van de schoolopleiding, invoering van lang educatief verlof, vervroeging van de pensionering).Elke vorm heeft haar eigen consequenties en mogelijkheden.

- 8 De pleidooien voor arbeidstijdverkorting hebben zich over geheel Europa uitgespreid. De effecten van arbeidstijdverkorting in Nederland zijn afhankelijk van die in het buitenland. Een minimumvoorwaarde is dat Nederland in de pas loopt met het buitenland. Dit om te voorkomen dat onze concurrentiepositie verder verslechtert. Zou in het buitenland arbeidstijdverkorting worden ingevoerd met vermindering van de bedrijfstijd en bij afwezigheid van loonlevering, dan zal de gehele wereldproductie in elkaar zakken. De bovenstaande problematiek is slechts globaal weergegeven en niet volledig. Degene die er meer over wil lezen – en ook over de onderlinge verbanden der genoemde punten – beveel ik de genoemde rapporten ter lezing aan.

De gevolgen van arbeidstijdverkorting

Het is vrijwel onmogelijk de gevolgen van arbeidstijdverkorting exact te bepalen. Om daarin te slagen dienen alle in het vorige hoofdstuk genoemde aspecten te worden gekwantificeerd, waarvoor onvoldoende gegevens beschikbaar zijn. De kwantificeringen die het afgelopen jaar zijn verstrekt, zijn daarom voornamelijk gebaseerd op veronderstellingen. Omdat vrijwel geen enkele onderzoeker dezelfde veronderstellingen hanteert – het gevaar van politieke vooringenomenheid ligt voortdurend op de loer –, zijn de uitkomsten van de diverse berekeningen verschillend. De veronderstellingen betreffen in het bijzonder:

- de mate van loonlevering;
- de inverdieneffecten;
- de werking van de arbeidsmarkt;
- de mate waarin de bedrijfstijd verandert;
- de onderbezetting der diverse bedrijfstakken;
- de mate waarin de diverse bedrijfstakken bij de productie gebruik maken van machines (kapitaalintensiteit).

Deze aspecten zouden simultaan in één econometrisch model moeten worden bestudeerd, zodat ook de effecten op de bestedingen kunnen worden geanalyseerd. Zo'n model ontbreekt echter. Het CPB heeft wel een model gebruikt (VINTAF II), maar dit model houdt geen rekening met verschillen per bedrijfstak. De verschillen per bedrijfstak zijn van belang omdat in een bedrijfstak die relatief weinig kapitaalintensief is, de noodzaak van roulatie en/of uitbreiding van het productie-apparaat gering is.

Driehuis en Bruyn-Hundt publiceerden in ESB een analyse waarin wel rekening wordt gehouden met sectorale verschillen in kapitaalintensiteit, maar hun analyse houdt geen rekening met implicaties voor de loonvorming, de bestedingen en de overheidsfinanciën.¹⁰ De analyse van de Commissie Economische Deskundigen was voornamelijk verbaal, waarbij de uitkomsten van het CPB als indicatie werden gebruikt. Het opvallende van de verschillende analyses is evenwel dat de belangrijkste conclusies min of meer parallel lopen: verkorting van de bedrijfstijd moet worden voorkomen en arbeidstijdverkorting dient uit de lonen te worden gefinancierd. Ook de conclusies met betrekking tot de werkloosheidsvermindering gaan in dezelfde richting: bij een arbeidstijdverkorting van 2,5% per dag of per week gedurende vijf jaar (in totaal dus 12,5%) zal medio de jaren tachtig de werkloosheid zijn afgenomen met 75 000 personen; Driehuis en Bruyn-Hundt komen met

een eenmalige arbeidstijdverkorting van 12,5% tot een werkloosheidsvermindering van 80 000 à 120 000 personen. De conclusies blijven evenwel een bron van onenigheid zolang er geen overeenstemming is tussen werkgevers, werknemers en overheid over de veronderstellingen. Vast staat echter wel dat arbeidstijdverkorting alleen tot vermindering van de werkloosheid leidt indien aan een aantal stringente voorwaarden wordt voldaan met betrekking tot de financiering, de werking van de arbeidsmarkt en de bedrijfstijd. In het CED-rapport wordt m.i. daarmee voldoende rekening gehouden.¹¹

Wat nu?

Het is in 1979 niet gekomen tot een algemene arbeidstijdverkorting per dag of per week. De vakbeweging heeft voorlopig de strijd verloren. Dat verlies dient echter te worden genuanceerd. Vakbeweging en werkgevers hebben immers wel overeenstemming kunnen krijgen over tal van regelingen met betrekking tot de vervroegde uittreding. Vrijwel elke cao bevat thans een dergelijke regeling. Dat mag dan weliswaar niet veel zoden aan de dijk zetten – het CPB berekende de afname van de werkloosheid na 5 en 10 jaar op resp. 10 000 en 5000 personen als gevolg van een geleidelijke vervroegde uittreding bij bedrijven van 50 000 personen over vijf jaar –, alle beetjes helpen. Bovendien is de CED tot de conclusie gekomen dat vervroegde uittreding minder nadelen voor produktie en produktiviteit heeft dan verkorting van de werkweek of werkdag. Of op lange termijn de vervroegde uittreding werkelijk de door het CPB berekende effecten tot gevolg zal hebben, is overigens twijfelachtig aangezien de financiering in geen enkele cao alleen uit de lonen plaatsvindt, zoals het CPB bij zijn bovengenoemde berekeningen heeft aangenomen.

Om de vraag te beantwoorden hoe het de arbeidstijdverkorting zal vergaan, is het van belang te vermelden wat de diverse organen van plan zijn.

- 1 Er werd reeds op gewezen dat de vakbeweging in het najaar weer arbeidstijdverkorting zal eisen.
- 2 De Raad van Ministers van de EG stond weliswaar niet te juichen over het rapport van de EG-commissie over de herverdeling van arbeid, maar heeft niettemin de commissie verzocht haar studies op dit gebied voort te zetten. Bovendien stelde hij als dwingende eis dat de sociale partners zowel op nationaal als op communautair niveau met elkaar moeten samenwerken, zowel bij het opstellen als bij het uitvoeren van eventuele maatregelen.¹²
- 3 De Sociaal-Economische Raad kwam overeen vóór het einde van 1979 een interimadvies uit te brengen over de arbeidstijdverkorting. Eén van de uitgangspunten zal z.i. daarbij zijn dat een beheerste en doelmatige aanpak van het vraagstuk van arbeidstijdverkorting en spreading van arbeid een strategie voor de middellange termijn zal zijn.¹³

Het najaar van de arbeidstijdverkorting zou best eens heet kunnen worden.

Slotopmerkingen

De vraag of arbeidstijdverkorting een doelmatig middel is ter bestrijding van de werkloosheid is nog steeds relevant. Het inzicht wint veld dat die vraag alleen met ja kan worden beantwoord als er looninlevering plaatsvindt, als de productiecapaciteit niet wordt aangetast en als de arbeidsmarkt voldoende functioneert.

Omdat arbeidstijdverkorting geld kost, zou ze moeten worden afgewogen tegen andere maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid. In het bijzonder de CED wijst daarop *Van den Doel* heeft er herhaalde malen op gewezen dat verhoging van de overheidsuitgaven veel effectiever is.¹⁴ Of dit waar is, waag ik vooralsnog te betwijfelen, gezien het volgende staatje. Meer onderzoek is echter nodig om tot gefundeerde conclusies te kunnen komen.

	<i>Daling werkloosheid (gemiddeld p. jaar)</i>	
1% autonome loonmatiging	10 000	pers.
Meer collectieve bestedingen ter waarde van 0,5% nationaal inkomen	5 000 à 7 500	"
Vermindering collectieve lasten met 0,5% nationaal inkomen	6 000	"
Arbeidstijdverkorting van 2,5% per dag of per week gedurende 5 jaar met looninlevering en roulatie	9 000	"
Idem, zonder looninlevering	- 7 000	"
Vervroegde uittreding, geleidelijk tot 60 jaar, gedurende 5 jaar met loonin- levering*	5 000	"
Idem, bij bedrijven, zonder looninlevering	0	"

* Waarvan 3000 bij de overheid.

Bron: CEC-nota van 1978 en CEP 1979.

Het is opvallend dat in de discussies weinig aandacht wordt besteed aan de mogelijkheid een mix van maatregelen samen te stellen ter verbetering van de werkgelegenheid. Zo staat het m.i. vast dat de niet altijd zo populaire tijdelijke werktijdverkorting tot nu toe het verlies van veel arbeidsplaatsen heeft kunnen voorkomen. Bedrijven krijgen met die regeling gelegenheid in te spelen op nieuwe ontwikkelingen en maatregelen. Bovendien kan het wellicht zinvol zijn vormen van educatief verlof in te voeren die passen in een te voeren arbeidsmarktbeleid (om-, her- en bijscholing).

Tot slot dient erop te worden gewezen dat vanwege de verwachte afname van de beroepsbevolking op lange termijn en bij een economisch herstel tekorten aan arbeidskrachten kunnen ontstaan. De Europese Commissie noemt daarom als voorwaarde de omkeerbaarheid van eventuele maatregelen van arbeidstijdverkorting. Dit aspect wordt in Nederland zelden genoemd. Nederland gelooft kennelijk niet meer in een economisch herstel.

Leen Hoffman is hoofdmedewerker van de SER. Hij schreef dit artikel à titre personnel.

Noten

- 1 *S en D* van oktober 1978 en *ESB* van 21 maart 1979.
- 2 *Arbeidstijdverkorting op afbetaling*, 1978.
- 3 Mededeling van de commissie aan de Raad over de verdeling van de beschikbare arbeid, COM (79), 188 def, Brussel, 9 mei 1979.
- 4 *Centraal Economisch Plan 1979*, blz. 138-152.
- 5 'Rapport van de Commissie Economische Deskundigen inzake arbeidstijdverkorting', uitgave van de SER, no. 8, 26 april 1979.
- 6 'Arbeidstijdvermindering als instrument voor de werkloosheidsbestrijding', *S en D*, mei 1976.
- 7 T.a.p., blz. 14.
- 8 Ik ken er geen, maar dat kan aan mij liggen.
- 9 Dit geldt wellicht niet voor rendabele bedrijven die veel exporteren.
- 10 W. Driehuis en M. Bruyn-Hundt, 'Enige effecten van arbeidstijdverkorting', *ESB*, 21 maart 1979.
- 11 Gaat men uit van optimistische veronderstellingen dan worden de effecten uiteraard voor de werkloosheid positiever. Zie: *Arbeidstijdverkorting op afbetaling* en H. B. M. van der Laan, 'De financiering van de arbeidstijdverkorting', *ESB*, 21 maart 1979.
- 12 *Conclusies van de Raad inzake aanpassing van de werktijd*, 15 mei 1979.
- 13 'Advies inzake het sociaal-economische beleid op middellange termijn', SER, 29 juni 1979.
- 14 Bijv. in *ESB* van 21 maart 1979.

Frans Leijnse

Losse signalen van buiten het circuit

Het moet anders met de PvdA-congressen, aldus veler oordeel. In een vorig nummer onderwierp Hans Kombrink het partijcongres en de voorbereiding ervan aan een kritische analyse. Ditmaal een bijdrage van een congresdeelnemer. Over zijn ervaringen.

Het aanwijzen van een congresafgevaardigde is voor de meeste partijafdelingen nog altijd een sprong in het duister. Tenzij men terugvalt op door de wol geverfde congresstijgers zijn de motieven om voor een bepaalde afgevaardigde te kiezen als regel hoogst onduidelijk. De agenda van het congres is immers op dat moment nog slechts in grote lijnen bekend, terwijl de afdeling zelf haar voorstellen en amendementen nog moet opstellen. Of afgevaardigde en amendementen uiteindelijk bij elkaar blijken te passen moet men maar afwachten.

Het lijkt me niet dat veel afdelingsbestuurders wakker liggen van dit probleem. Meestal is er niet bepaald een ruime keuze van kandidaatafgevaardigden en zijn de verschillen in capaciteit zo groot dat de voorkeur van de afdeling ondubbelzinnig is. Maar in heel weinig gevallen zal er tussen verschillende kandidaatafgevaardigden een soort verkiezingsstrijd ontbranden waarin de opstelling ten aanzien van belangrijke agendapunten en amendementen van doorslaggevend belang is. Enkelvoudige kandidaatstelling is meer regel dan uitzondering.

De voorbereiding

Afgevaardigden van kleine afdelingen hebben aan zo'n congres als het laatste een bijna ondoenlijke klus. In veel gevallen moeten zij niet alleen het congreswerk, maar ook een belangrijk deel van de voorbereiding alleen doen. Ik ken zelfs afdelingen waar de congresstukken niet of nauwelijks behandeld zijn, zodat de afgevaardigde een geheel vrij mandaat krijgt.

Zelf verkeerde ik in de gelukkige omstandigheid dat een commissie uit de afdeling zich met de opstelling van voorstellen en amendementen bezighield. In zo'n commissie ontstaat dan een belangwekkend partijtrek- en duwwerk. Zeker ten aanzien van zoiets als een economieresolutie kunnen de meningen natuurlijk nogal fors uiteenlopen, bijvoorbeeld over de geleide loonpolitiek of de rol van de sociale partners in het planningsproces. Tijd om zulke meningsverschillen uit te praten is er echter niet, want het partijbureau houdt bij de opstelling van de tijdschema's (onder andere) geen rekening met het feit dat het opstellen, typen, vermenigvuldigen, verspreiden en lezen van de vergaderstukken in de afdeling minstens twee weken kost. Er moeten dus gelegenheidscompromissen gezocht worden, wat er niet zelden toe leidt dat de afdeling zichzelf in een of meer amendementen tegenspreekt. Als afgevaardigde probeer je in deze voorbereiding natuurlijk zo te

opereren dat het pakket voorstellen en amendementen dat de afdeling uiteindelijk produceert je op het congres niet in gewetensnood zal brengen. Wat daarbij geweldig helpt is de wetenschap dat buiten de macht van de afdeling zich nog een tweetal filters bevindt die de afgevaardigde met grote vrijheid kan hanteren, en wel het gewestelijk voorcongres en de sprekerscoördinatie. Onwelgevallige amendementen die in deze filters blijven hangen bereiken het congres nooit. De partij kan zich gelukkig prijzen dat deze selectie nog plaatsvindt: zolang de opstelling van voorstellen en amendementen via de afdelingen loopt zijn dergelijke extra filters hard nodig om de congresagenda nog enigszins hanteerbaar te houden.

Gelegenheidscompromissen

Is het opstellen van voorstellen en amendementen al een zaak die door de afdelingsvergadering slechts marginaal wordt getoetst, de bespreking van beschrijvingsbrief en congresagenda gaat bijna geheel aan dit orgaan voorbij. Een goedwillend afdelingsbestuur zal nog proberen om hoofdpunten uit de agenda en de pre-adviezen op eigen amendementen van de afdeling in bespreking te brengen, maar ook dan is er weinig respons te verwachten. Het echte onderhandelen vindt dus plaats tussen bestuur en afgevaardigde of in een voorbereidingscommissie. Ook nu zijn de gelegenheidscompromissen niet van de lucht.

Ik heb niet de indruk dat deze procedure in brede kring als ondemocratisch wordt ervaren, wat ze natuurlijk wel is. Wie veranderingen wil zal het best kunnen beginnen met pogingen de veelheid van amendementen in te perken. Door de wijze van amendering, namelijk door iedere afdeling afzonderlijk vindt er vrijwel geen coördinatie plaats. Daardoor wordt ten aanzien van een bepaald voorstel of deel van een resolutie een veelheid van amendementen ingediend. Die veelheid heeft als belangrijkste nadeel dat zij de cruciale alternatieven volledig ondersneeuwt. Het wordt, ook door gebrekkige formuleringen, vaak niet duidelijk welke politieke keuzen door bepaalde amenderingen zijn geïmpliceerd: tekstuele, redactionele, politiek ondergeschikte en politiek belangrijke amendementen staan rijp en groen door elkaar. Wordt er maar eens wijs uit.

De zaak wordt alleen maar erger als, zoals bij de economieresolutie het geval was, de concepttekst op zich al weinig duidelijkheid biedt. Ik ben er nog niet uit aan wie de prijs voor gebrekkige formulering, inhoudelijke inconsistentie en versluierend taalgebruik moet worden uitgereikt: aan het PB voor haar concepttekst of aan de gezamenlijke afdelingen voor hun amendementen. De pre-adviezen hebben helaas weinig bijgedragen aan het ophelderen van de lucht. De enige lijn die ik er in heb kunnen ontdekken is dat grote afdelingen vaker hun zin kregen dan kleinere.

Dierbare folklore

Ook al zou de inbreng van het PB van meer kwaliteit zijn geweest, dan nog mag verwacht worden dat de amendementen van de afdelingen een ongesorteerde bende blijven. Misschien kan door de aanbidding van alternatieve formuleringen op de politiek werkelijk cruciale punten van een voorstel vooraf enigszins richting worden gegeven aan de opstelling van amendementen. Misschien ook kunnen de verschillende werkgroepen

in de partij meer dan tot nu toe bij de formulering van dergelijke alternatieven of concept-amendementen worden betrokken. Het gaat er maar om dat de politieke keuzes duidelijk worden. Naast een dergelijke verbetering van de coördinatie, die vanzelfsprekend de invloed van de partijtop vergroot, zou ik er echter zeer aan hechten dat althans een deel van het 'wilde amenderingscircuit' blijft bestaan. Het behoort tenslotte tot de folklore van onze partij, en van het Nederlandse democratisch-socialisme in het algemeen, dat wij een zekere chaos binnen de partij onontbeerlijk achten voor het functioneren van de democratie, of althans voor het tegenhouden van de oligarchisering. Dit positieve verschil met partijen als de CPN en het CDA moet zeker niet worden prijsgegeven.

Werk voor hoger opgeleiden

Het wordt voor de afgevaardigden natuurlijk pas echt leuk als zij hun gratis treinkaartje mogen afhalen om naar Amsterdam te vertrekken. Waarschijnlijk zullen zij zich onderweg nog zwetend over de congresstukken buigen, die eerst gisteren zijn gearriveerd. Ik zal niet zeuren over het late toesturen van stukken enz., daarover is genoeg gezegd, maar het moet mij van het hart dat de zorgvuldigheid waarmee het partijbureau congresstukken opstelt en verzendt veel te wensen overlaat. Neem bijvoorbeeld de congresagenda: een tijdschema met daaraan toegevoegd een bonte lijst van nummers (klaarblijkelijk van amendementen en voorstellen) soms voorzien van een korte onderwerp-aanduiding. Geen toelichting van de werkwijze, geen omschrijving van de belangrijkste keuzes, niet eens een poging om door lay-out de overzichtelijkheid te vergroten. Het is toch niet strijdig met het socialistisch ideaal om door gedachtenstreepjes in de kantlijn aan te geven welke amendementen tegelijk in bespreking komen? Wat ik maar zeggen wil is dat wij niet moeten klagen over de oververtegenwoordiging van hogeropgeleiden op het congres wanneer het louter kennismaken van de stukken al bijna zo'n opleiding veronderstelt. Vergaderervaring, routine in het lezen van stukken, vaardigheid bij het scheiden van belangrijke stukken en loos drukwerk, worden veel te gemakkelijk voorondersteld. Misschien moeten we op het volgend congres ook een reclamedeskundige, een opmaker en een typograaf in het partijbestuur in functie benoemen. Het congres zelf is, in tegenstelling tot wat mij door vorige afgevaardigden van onze afdeling was beloofd, beslist geen chaotische toestand. Gegeven de gebrekkige voorbereiding leverde de discussie vaak toch nog wel enige duidelijkheid op over wat aan de orde was. Slechts bij een paar stemmingen becroop mij het gevoel dat de meerderheid der afgevaardigden niet wist waarover het ging. Die indruk wordt bevestigd door het feit dat stemonthouding (altijd een safe indicator van groeiend onbegrip) geen uitzonderlijke vorm aannam. Dat het congres qua tijdsplanning uit de hand liep was volstrekt voorspelbaar. Eén blik op de beschrijvingsbrief is voldoende om te concluderen dat dit niet in ruim twee dagen kan worden afgehandeld. Ook hier zit de bottleneck dus bij de voorbereiding en niet bij de gang van zaken op het congres zelf.

Het exhibitionisme

Wie het congres bijwoont als afgevaardigde van zijn afdeling en verder weinig contacten heeft met partijgenoten van elders moet zich tamelijk verloren voelen. Niet zozeer het bestaan van cliëks en circuits maar het exhibitionisme dat hun optreden kenmerkt heeft mij geërgerd. Het voortdurend rondlopen, samenzweren, elkaar toezwaaien, begroeten, afscheid nemen, kortom het demonstratieve samen drukdoen laat vermoeden dat in sommige van zulke cliëks het 'aansluiting hebben' belangrijker is dan de politieke gelijkgezindheid.

Overigens is in dit opzicht het bekende 'Haagse circuit' niet eens het meest in het oog lopende. Weliswaar hielden deze dames en heren zich vooral in het voorste gedeelte van de zaal op, wat het contact met andere partijgenoten niet bevordert, maar veel demonstratieve blijken van cliëkvorming konden niet worden waargenomen. Steviger werd er aan de weg getimmerd door het Amsterdamse circuit, bestaande uit enige PB-leden en een bonte verzameling van, al of niet van radio en tv bekende snelle vogels. Verder mogen natuurlijk de Jonge Socialisten en Rooie Vrouwen niet onvermeld blijven. Ook zij vormen herkenbare circuits, die het voordeel hebben dat zij de politieke oordeelsvorming in de partij geweldig stimuleren, maar het nadeel dat zij cliëks vormen die agressief naar buiten tredend zichzelf gedeeltelijk immuniseren voor kritiek.

Kliek- en circuitvorming hebben ongetwijfeld hun goede kanten: alternatieve politieke standpunten worden via deze kanalen gevormd en geformuleerd, waarna de partij-organen hun keuze kunnen bepalen. Als het daarbij bleef was er niks aan de hand. Kliëks en circuits vormen echter onherroepelijk ook culturele eenheden: vriendenclubs waarin men elkaar wederzijds dekt tegen kritiek van buitenaf, elkaar de hand boven het hoofd houdt en in partijfuncties probeert te tillen. In zo'n club is de grensbepaling tegenover de boze buitenwereld van 'andersdenkende' partijgenoten een belangrijke taak, vooral voor die clubleden die zich slechts onderscheiden doordat zij er ook bij (willen) horen.

De Rooie Vrouwen

Ik zei al dat de Rooie Vrouwen niet onvermeld mogen blijven. Zij vormen een zuiver voorbeeld van een georganiseerd circuit in de partij, dat ook op het congres redelijk succesvol naar voren trad. Binnen het circuit worden via landelijke en plaatselijke contactbijeenkomsten standpunten voorbereid. Hierdoor ontstaat het soort coördinatie waarmee enige politieke lijn in het proces van amendering kan worden gebracht. Prima dus. Daarnaast worden op deze bijeenkomsten de vrouwen, die zoals algemeen bekend zwak staan in menige afdeling, gewapend met de argumenten ter ondersteuning van bepaalde amendementen en voorstellen. Men komt dus niet onbeslagen ten ijs in het onderhandelingsproces waarin de andere partij vanuit een machtspositie kan opereren.

De geschiedenis van de arbeidersbeweging, als ook die van andere emancipatiebewegingen (katholieken, kleine luyden) laat zien dat dit een heel gangbare en succesvolle strategie is. Eerst vindt aaneensluiting en identificatie met de beweging plaats, vervolgens worden standpunten geformuleerd die door de gehele groep gedragen worden, en pas vanuit deze positie wordt de onderdrukker tegemoet getreden. Alleen als de eenheid in de onderhandelingen gehandhaafd kan worden is er een kans

om de onderdrukking te breken. Een eenheid is vooral afhankelijk van de mate waarin ieder lid van de beweging zich ermee kan identificeren. Het probleem is echter dat de grote nadruk op identificatie en onderlinge steun op den duur leidt tot ongevoeligheid voor kritische signalen van buiten en verharding van standpunten intern in de beweging. Het lijkt erop dat zo'n proces binnen de beweging van Rooie Vrouwen hier en daar aan de gang is, en dat heeft zich ook in de congresvoorbereiding geuit.

De afgevaardigde van een andere afdeling dan de mijne vertelde dat de discussie over de door de plaatselijke Rooie Vrouwen ingebrachte amendementen zeer bemoeilijkt werd door het feit dat de woordvoester bij haar argumentatie steeds verwees naar op een landelijke contactdag bepaalde standpunten. In onze eigen afdeling maakte ik iets dergelijks mee toen de discussie over kandidaten voor het PB-lid 'belast met het werk ten behoeve van vrouwelijke leden' werd kortgesloten met een verwijzing naar een door de plaatselijke Rooie Vrouwen genomen besluit: nadere argumentatie werd niet gegeven.

Dat is wat ik bedoel met immunisering. Mogelijke argumenten van andere partijgenoten krijgen geen kans meer omdat de vertegenwoordigers van het betreffende circuit het gevoel hebben dat zij niet meer van het intern bepaalde standpunt kunnen afwijken. Deels onvermijdelijk is dit toch een tendens die de discussie in de afdelingen niet ten goede komt en wat dat betreft ook de Rooie Vrouwen aan het denken moet zetten.

De vakbewegers

Een andere categorie partijleden die soms een neiging tot immunisering vertoont zijn de vakbewegers. Zij zitten eveneens met een georganiseerde achterban, een identificatiegroep, die over vele politieke zaken een duidelijk standpunt bepaalt. De solidariteit met hun vakbeweging beperkt de flexibiliteit van hun argumentatie in de partij.

Ik heb dat geluid, in bepaalde opzichten eenzijdig, op het congres echter node gemist. De vakbondskaderleden, en -bestuurders waren werkelijk op de vingers van één hand te tellen en hun inbreng kreeg eigenlijk alleen bij de discussie over geleide loonpolitiek duidelijk vorm. Gezien *Cees de Galans* opmerkingen over 'vakbondsconform denken' (*S en D*, 1979/4, p 160), waarvan de resolutie en de amendementen bol zouden staan, moet hij tamelijk gelukkig zijn geweest met deze ontwikkeling. Anderzijds kan ik me echter niet voorstellen dat het pseudo-radicalisme dat, mede door het ontbreken van een vakbondsgeluid, nu soms zijn kans kreeg door De Galan met vreugde begroet is: misschien toch liever een 35-urige werkweek dan een 5-urige werkdag?

De relatie tussen de partij en de vakbeweging is gecompliceerd én onduidelijk. Wij zijn kennelijk nog niet terug van die merkwaardige technocratische dwaling uit de jaren vijftig waarbij partij en vakbeweging strikt gescheiden werden. De coördinatie van partij- en vakbondsstandpunten is nauwelijks ontwikkeld, de inbreng ook van vakbondsmensen in de partij blijft incidenteel en op persoonlijke titel. Een vergelijking met de Labourparty dringt zich hier op. Daar beschikt de vakbeweging over een aantal kwaliteitszetels in congres en partijbestuur, zodat zij altijd kan rekenen op een zekere inbreng. Belangrijker, en ook wenselijker naar mijn idee, is echter de verbinding tussen de Labourafdelingen en de plaatselijke vakbondsvergaderingen. Op het lokale niveau is er over een breed vlak sprake van

dubbellidmaatschappen in besturen en commissies. Bovendien is de participatie van vakbondskaderleden in de 'local Labour parties' aanzienlijk groter dan wat wij hier gewend zijn.

Mede op grond van de discussie op het congres meen ik dat een vergroting van de vakbondsinsbreng op het sociaal-economisch denken binnen de partij broodnodig is. Alleen al de discussie over planning laat zien dat vele (prominente en geleerde) partijgenoten uitgaan van een idee van de soevereine staat dat lang achterhaald leek. Het parlement moet, liefst bindende, richtlijnen opstellen. Die richtlijnen moeten zelfs zover gaan dat zij de productie op het niveau van de onderneming vaststellen (economie-resolutie, punt 2.1.1). Dat alles natuurlijk wel 'na overleg' met alle denkbare betrokkenen, maar uiteindelijk toch door regering en parlement vastgesteld. Zulke opvattingen getuigen van een naïeviteit over de mechanismen van maatschappelijke verandering die je niet voor mogelijk houdt. Het hele probleem met de planning is nu juist niet wie de richtlijnen (bindend) vaststelt, maar hoe de richtlijnen zodanig worden vastgesteld dat de maatschappelijke groeperingen die ze moeten uitvoeren de planning als legitiem ervaren. En legitimiteit is in onze maatschappij nu eenmaal in hoge mate afhankelijk van participatiemogelijkheden in het democratische proces. Met andere woorden: groepen die onvoldoende aan de opstelling van de planning hebben kunnen meedoen, 'overruled' zijn, zullen de richtlijnen niet als legitiem ervaren en dus hun medewerking aan de uitvoering ervan weigeren.

Een leuk congres

Nu heeft de vakbeweging enige ervaring met het onderhandelen over, het uitvoeren en (soms) het saboteren van overheidsbeleid. Vooral op het gebied van herstructurering en bedrijfssteun kan zij een woordje meespreken. Maar ook wat betreft de werkgelegenheidsconsequenties en arbeidsvoorwaardelijke effecten van planningsdoelstellingen is haar inbreng onontbeerlijk. De instrumentering van deze inbreng is in de voorstellen van de partij helemaal niet doordacht, en dat is een veeg teken. Deze misser had vermeden kunnen worden wanneer vanaf het laagste niveau de gedachtenwisseling met de vakbeweging in onze partij intensiever zou zijn. Maar ook op andere punten (5-urige werkdag) zouden we dan wellicht voor al te holle kreten gespaard gebleven kunnen zijn. Wat meer 'vakbondsgezind', of in nuchtere discussie met de vakbondsdoelstellingen ontwikkeld denken, zou ons wat dat betreft goed doen. Dat is natuurlijk heel wat anders dan 'vakbondsconform denken'. Zulk onnadenkend nabauwen van de kreten die *Wim Kok* en *Arie Groenevelt* zich door hun publiciteitsmensen hebben laten influisteren komen we in onze partij gelukkig zelden tegen. Dat is meer het patent van de nieuwe (studenten-)jaanhang van de CPN.

Een leuk congres dus, dat wel. Geen chaos, maar godzijdank ook geen discipline. Weinig bonzen, die zich bovendien nog wijselijk gedekt hielden na de afstraffing voor de actie ten gunste van Wim Meijer. Te weinig vakbondsmensen en teveel welzijnswerkers: Het blijft jammer voor een congres dat toch grotendeels ging over de vraag hoe de harde sector de komende jaren moet worden ingericht.

Frans Leijnse is wetenschappelijk medewerker Macrosociologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en lid van de Leiderdorpse gemeenteraad.

Terug naar Vietnam

'Vietnam is a Greek tragedy. We should never have been there at all. But now it's history.'

Henry Kissinger¹

Op het moment dat Nixon en Kissinger China bezochten en daarmee de weg vonden waarlangs de Verenigde Staten zich zonder schade voor eigen prestige en machtspositie uit Vietnam kon terugtrekken, viel de grondslag weg van de in de jaren zestig begonnen Vietnam-discussie. De Amerikaanse interventie-oorlog en het langdurige publieke debat daarover dat in 1965 na de eerste bombardementen op Noord-Vietnam begon, werd tot geschiedenis gemaakt. Maar nu komt een tweede discussie over Vietnam op gang. Vietnam is zeer sterk van de Sowjet-Unie afhankelijk geworden, voert een misschien als stalinistisch te omschrijven ontwikkelingspolitiek, verdrijft de Chinese minderheid en wordt als bedreiging ervaren in de andere landen van Zuidoost Azië. Nu wordt de critici van de Amerikaanse politiek uit de jaren zestig verweten, dat ze min of meer willens en wetens de bevolking van Zuid-Vietnam aan de Noordvietnamese communisten hebben overgeleverd (alsof zij het ook maar één moment voor het zeggen hebben gehad) en dat ze op geen enkele manier blijf geven met het lot van de uit Indochina verdrevenen begaan te zijn.

De correspondent voor *NRC-Handelsblad* in Japan, Karel van Wolferen, die tevens over Zuidoost Azië schrijft, heeft dit verwijt in een overigens zeer indrukwekkend artikel over het lot van de vluchtelingen als volgt geformuleerd: *'Al het debatteren en protesteren was een Westers spelletje waarbij de miljoenen mensen waarom het zogenaamd ging hoogstens betekenis hadden als figuranten. Nu die lastige wezens die het Westen al zoveel hoofdbrekens hebben bezorgd alleen nog maar elkaar wreedheden aandoen hebben wij er verder niets meer mee te maken. Waar komt die onverschillige houding tegenover de Vietnamees en de Cambodjaan uit voort? Zou het Westen even onverschillig zijn als het om zeg Australiërs of Canadezen ging? Ik kan tot geen andere conclusie komen dan dat we hier te maken hebben met een vorm van racisme.'*²

Kort voordat ik dit las had ik een gesprek met twee artsen uit Noord-Vietnam, die in het kader van de universitaire uitwisseling met Vietnam op Nederlandse universiteiten werken. De Nederlander die mij aan hen voorstelde, vertelde hen dat ik indertijd zeer nauw betrokken was bij de oppositie tegen de Amerikaanse interventieoorlog en veel daarover had geschreven. De Vietnamese arts begon mij uitvoerig te bedanken voor de hulp die ik aan het Vietnamese volk had gegeven. Mijn reactie was eerst lichte verlegenheid maar meteen daarna het gevoel dat het niet juist was. Ik antwoordde hem daarom dat het niet aanging mij te bedanken, omdat ik mij niet uit solidariteit met het Vietnamese volk tegen de Amerikaanse interventie had gekeerd, maar omdat ik de Amerikaanse politiek zowel dom als moreel onaanvaardbaar vond. Als een dergelijke interventie-oorlog in Afghanistan, Peru of Liberia was gevoerd, had ik precies hetzelfde gedaan. Het ging mij niet in eerste instantie om

Vietnam. Het was Vietnam, omdat Vietnam aan de rand van de Sowjet-Unie en China lag en een schakel vormde in de keten van landen waarin Amerika probeerde de invloed 'in te dammen' van 'het' communisme, respectievelijk van de Sowjet-Unie en China. Een dergelijke motivering sluit allerm minst uit dat men ook begaan is met het lot van de mensen die zonder het te willen in een dergelijk internationaal conflict verzeild raken. Maar de belangrijkste reden dat ik heb geprotesteerd en heb geprobeerd het beleid van het Westen in een andere richting te sturen, is toch dat ik zelf onvrijwillig verbonden was met een staat die het Amerikaanse beleid steunde. Er is een groot verschil tussen de houding die iemand kan innemen ten opzichte van staten waarmee hij onvrijwillig verbonden is – zijn eigen staat of bondgenoten daarvan – of van staten, waarmee hij alleen verbonden is als 'wereldburger', een identiteit die vooralsnog geen enkele institutionele verankering heeft.

Het verwijt van Van Wolferen en vele anderen met hem berust dus op een misverstand. Maar het is een misverstand dat bijzonder gemakkelijk valt uit te buiten door degenen die indertijd de Amerikaanse Vietnam politiek steunden en nu achteraf menen gelijk te krijgen en daarvan denken te kunnen profiteren. Dat komt buitengewoon goed in de kraam te pas van met name voormalige universitaire intellectuelen, zoals *Brzezinski* en *Huntington*, die op het ogenblik als leden van de staf van het Witte Huis tot de beleidsvormers in Washington behoren en die tot 1968 felle apologeten van de Amerikaanse politiek waren.³

Er ontstaat op het ogenblik nog een tweede discussie over Vietnam, waarvan *Rudi Dutschkes* 'Reële Oorlogen en Reëel Socialisme' een gevolg is.⁴ Daarin gaat het om de vraag hoe het mogelijk is dat in 'socialistische' staten mensen worden onderdrukt en dat zij bovendien met elkaar oorlog voeren.

'Iedere kritiek op de verhoudingen in Azië die we wellicht willen uiten', zo schrijft Dutschke, 'moet verbonden zijn met zelfkritiek.' Dutschke probeert nog te redden wat er te redden valt door te poneren dat het uitblijven van revolutionaire veranderingen in de hoogontwikkelde kapitalistische landen de verloedering van de socialistische revoluties in de Aziatische landen veroorzaakt heeft. Daardoor is zijn artikel nog niet geworden tot een nieuwe aflevering in de reeks van 'goden die hebben gefaald', al gaat ook hij wel een stukje in die richting.⁵

Invloed van de schuldvraag

De twee discussies over Vietnam die nu op gang komen hebben gemeen dat ze beiden worden beheerst door de schuldvraag: het gaat minder om de vraag hoe de ontwikkelingen die men waarneemt in elkaar zitten en te verklaren zijn, dan om de vinger te leggen op de oorzaak (de politiek van een bepaalde staat; een ideologie, een 'systeem' of wat dan ook) die de schuld draagt van de ontwikkeling of de gebeurtenissen die men veroordeelt.⁶ Het stellen van de schuldvraag dwingt mensen tot het denken in termen van identificatie met het perspectief van een bepaalde partij in een conflict. Van daaruit construeert men de wereld op grond van een selectie van overeenkomsten en van verschillen tussen vrienden en vijanden. De overeenkomsten zijn dan bepalend voor de mate van identificatie en solidariteit, terwijl de verschillen vooral dienen om de eigenschappen van de vijand te markeren.

Het typerende mechanisme daarvan is dat men aan alle vijanden dezelfde

eigenschappen toeschrijft, die overeenkomen met de 'slechtste' vertegenwoordiger van die tegenpartij, terwijl men de eigen partij markeert door eigenschappen te kiezen die overeenkomen met de beste representanten ervan of met een ideaalbeeld.⁷ Dat is soms moeilijk waar het om het vergelijken van staten gaat, maar het wordt toch steeds weer gedaan. Zo werd in de discussie over 'socialistische' staten kritiek op de blijvende invloed van het stalinisme in de Sowjet-Unie tot voor kort steevast gepareerd door te wijzen op de ontwikkeling in China, Cuba, of welke andere staat ook die met enige reden 'socialistisch' genoemd kan worden. Omdat China en Vietnam nu ook beide als hoopgevende voorbeelden zijn weggefallen, wordt het steeds moeilijker, maar het blijft mogelijk om zich terug te trekken op een model van wat een socialistische staat zou kunnen zijn. Dutschke doet dat in zijn stuk ook. De revolutionaire gezindheid die men aan het regime van een staat toerekent en/of de verwachtingen dat een bepaald regime de linkse utopie naderbij zal brengen, doet links zich vaak met een staat identificeren, ook al liggen de gegevens over onderdrukking en uitbuiting voor het oprapen.⁸ Wat dat betreft is alleen anarchistisch links een gunstige uitzondering, omdat anarchisten per definitie geen verwachtingen hebben van welk de staatsmacht beheersend bewind dan ook. Maar linkse partijen of groepen die zich op socialisme of communisme beroepen zijn voortdurend geconfronteerd met goden die hebben gefaald. Het merkwaardige is dat steeds nieuwe generaties dat proces van desillusionering doormaken zonder dat er veel van wordt geleerd.

Nog steeds blijft men in 'radicale' of 'linkse' analyses als basiseenheid van vergelijking de tegenstelling tussen 'kapitalisme' en 'socialisme' hanteren. Van daaruit probeert men dan het zogenaamde 'reëel bestaande socialisme' te plaatsen. Men benadrukt wat als fundamenteel verschil wordt gezien – het al of niet in particuliere handen zijn van de produktiemiddelen – maar laat buiten beschouwing, dat de combinatie van dat verschil met overeenkomsten in de ontwikkeling van de staat een veel fundamenteeler verschil oplevert: dat tussen staten met regimes met totalitaire aspiraties, die de staatsmacht monopoliseren en staten, waarin oppositie, kritiek en vrijheidsrechten van individuele burgers bestaan. Dat analytisch manco heeft tot gevolg dat er voortdurend dezelfde soort half-apologetische, half-kritische discussies worden gevoerd over stalinisme en andere vormen van staatsterreur in zogenaamd socialistische landen. De ontwikkeling daarvan wordt dan gezien als afwijking, als 'misvorming' of als een aan bepaalde personen gebonden ontsporing van wat 'in wezen' goed ('socialistisch') is, omdat de aard van de beheersing van produktiemiddelen nu eenmaal als het belangrijkste structuurkenmerk van een maatschappij wordt beschouwd. Rudi Dutschke geeft dit tenminste ruiterslijk toe, waar hij schrijft over wat er nog onbekend was in het 'leerproces' in de jaren zestig van de Duitse studenten die zich toen tegen de oorlog in Vietnam verzetten: *'Geen onzer wist dat de militaire sector in wezen deel uitmaakt van de oude en nieuwe Aziatische maatschappijstructuur'*. Maar wat ik zeer betreurt is dat Dutschke deze constatering beperkt tot de Aziatische maatschappijstructuur en het over 'Aziatisch' despotisme heeft alsof dat iets is, dat inherent zou zijn aan Aziatische maatschappijen en in Europa of Afrika volledig onbekend zou zijn.¹⁰ Dat is natuurlijk onzin en een vorm van misschien mild maar niettemin gevaarlijk racisme.

Het is een symptoom van de gevaren van denken in termen van de schuldvraag: het Aziatisch despotisme vervult bij Dutschke duidelijk de

rol van de factor waaraan de ontwikkelingen, die hij afkeurt, moeten worden toegerekend. Dat is eveneens het geval met de revoluties die in de ontwikkelde kapitalistische staten zouden zijn uitgebleven.

Ook in het andere debat over Vietnam speelt de schuldvraag een zeer belangrijke rol. Daar gaat het om de vraag naar de schuld voor de gebeurtenissen in Indochina van de Verenigde Staten in het algemeen en van de beleidsvormers in Washington in het bijzonder. Was de oorlog in Vietnam een gevolg van Amerikaans imperialisme of van misplaatst altruïsme? Hadden de Amerikaanse besluitvormers goede of slechte motieven? Was de Amerikaanse interventie achteraf misschien toch gerechtvaardigd? En hoe staat het met de motieven van de critici van de Amerikaanse politiek? Waren zij werkelijk betrokken bij wat er in Vietnam gebeurde of ging het alleen maar om het eigen belang van de naar Amerika te sturen of gestuurde soldaten en hun familieleden? Zijn de huidige gebeurtenissen in Indochina geheel of ten dele het gevolg van de Amerikaanse interventie of zou het communistisch bewind in Hanoi hoe dan ook een stalinistische dictatuur hebben ingesteld? Vragen te over die zeker niet van betekenis ontbloeit zijn, maar die wanneer ze in termen van de schuldvraag worden gesteld eerder misleidend dan verhelderend werken, omdat ze gewild of ongewild tot een selectieve kijk op de ontwikkelingen en gebeurtenissen leiden. De vraag naar verantwoordelijkheid dient gesteld te worden, maar kan alleen maar op een redelijke manier beantwoord worden als men zich in de analyse van de loop der gebeurtenissen weet los te maken van identificatie met het perspectief van een bepaalde partij. Bovendien kan nooit eenduidig verantwoordelijkheid worden vastgesteld; men kan een persoon of een staat verantwoordelijk stellen, confronteren met zijn of haar verantwoordelijkheid en vragen daar de consequenties uit te trekken. Maar men is dan ook verplicht om naar het weerwoord te luisteren. Kortom, het vaststellen van verantwoordelijkheid dient voor zover mogelijk in dialoogvorm te gebeuren. Helaas geven machthebbers daar maar slechts zelden de kans toe. Pentagon papers blijven een uitzondering.

De noodzaak van betere oriëntatiemiddelen

De discussies die nu ontstaan naar aanleiding van de gebeurtenissen in Indochina en de wijze waarop de grote mogendheden daarbij betrokken zijn, zijn van groot belang. Naar mijn mening zullen grote internationale conflicten (de fameuze 'derde wereldoorlog' waarmee de NOVIB op onverantwoorde wijze propaganda maakt) alleen kunnen worden afgewend indien de grote meerderheid van de huidige wereldbewoners en vooral van degenen die de staatsmacht beheersen zich op een andere wijze zullen gaan oriënteren: niet meer uitsluitend in termen van vriend en vijand, van verschillen tussen 'systemen' of tussen ideologieën, maar veeleer in termen van de verwevenheid van de conflicten tussen de grote mogendheden, de grote ideologieën en 'systemen' en de manier waarop conflicten binnen kleine staten worden gevormd en uitgevochten.¹¹ Het gaat erom dat strijdende partijen er meer van worden doordrongen hoezeer ze van elkaar afhankelijk zijn en hoezeer hun opvattingen elkaars spiegelbeeld vormen.¹² Het is evenzeer belangrijk dat politici en intellectuelen ervan doordrongen worden dat hun eigen mogelijkheden om de loop van de maatschappelijke ontwikkeling te beïnvloeden of te

beheersen veel geringer zijn dan ze graag zouden willen. De tragedie die zich in Cambodja heeft voltrokken, de genocide ten opzichte van het eigen volk die het bewind van *Pol Pot* en de zijnen hebben voltrokken, heeft met die overschatting van maatschappelijke ontwikkeling, gestuurd volgens een voorbedacht plan, veel te maken. Zoals *Jean Lacouture* heeft geschreven is dat een geval van verschrikkelijke simplificatie van marxistische revolutietheorie en van modieuze ideeën over ontwikkelingsstrategie.¹³ *Khieu Sampan*, een van de leiders van de Rode Khmer, heeft in letterlijke zin zijn Parijse dissertatie uit 1959 'geëxecuteerd'.

Maar een dergelijke discussie kan niet lichtvaardig worden gevoerd, dient te berusten op een zo toereikend mogelijke analyse van wat er feitelijk is voorgevallen. De Amerikaanse politiek is altijd uitgegaan van een algemeen model van vermeende communistische strategie. In Vietnam zou het communisme (de slechte krachten) zich meester hebben gemaakt van de nationalistische onafhankelijkheidsstrijd (de goede krachten). Dat was het schema. De Amerikaanse politiek heeft nooit in voldoende mate berust op kennis van de Indochinese samenlevingen, culturen en historische ontwikkeling.¹⁴ Die fout mag niet opnieuw worden gemaakt.

Dit stuk heeft daarom vooral ten doel een aantal obstakels op te ruimen, die de discussie over verklaring, waardering en verantwoordelijkheden betreffende de gebeurtenissen in Indochina belemmeren. Ik ben van plan om een bijdrage te leveren aan de analyse van de ontwikkeling in Indochina, maar ben daar nog niet zo ver mee gevorderd dat ik het al zou kunnen opschrijven. Daarom kan ik niet meer doen dan een paar voorlopige stellingen formuleren:

- 1 Het is onjuist en moreel onverantwoord om de gebeurtenissen in Cambodja en Vietnam over één kam te scheren. Leninistische of stalinistische onderdrukking volgens de lijnen van de dictatuur van het proletariaat zoals zich die nu in Zuidelijk Vietnam voltrekt, is iets geheel anders dan de genocide die zich in Cambodje heeft afgespeeld. Ik heb ernstige kritiek op het beleid van het Vietnamese bewind – met name op de wijze waarop de Chinese minderheid wordt verdreven en behandeld en op de manier waarop iedere vorm van oppositie wordt onderdrukt en mensen veel langer dan was aangekondigd in heropvoedingskampen worden gehouden – maar ik ben toch van mening dat Vietnam door het Westen moet worden geholpen bij de wederopbouw om te voorkomen dat het nog afhankelijker wordt van de Sowjet-Unie dan het nu al is – en om het lot van de bevolking van Vietnam te verbeteren. Het gaat niet alleen om de vluchtelingen, maar ook om de mensen die zijn gebleven.
- 2 De verantwoordelijkheid van de Verenigde Staten in ieder geval voor de gebeurtenissen in Cambodja is zeer groot. Zonder de uitbreiding van de oorlog tot Cambodja die Nixon en Kissinger hebben voltrokken had het Rode Khmer-bewind van *Pol Pot* nooit aan de macht kunnen komen.¹⁵ Bovendien is het zeer waarschijnlijk dat de onderdrukking van de bevolking in Vietnam niet in die mate had plaatsgevonden als de Verenigde Staten na 1975 Vietnam omvangrijke hulp voor de wederopbouw had aangeboden en de eigen verantwoordelijkheid had erkend voor de ontwrichting van de Vietnamese samenleving.
- 3 Niet de critici van de oorlog in Vietnam hebben Zuid-Vietnam overgeleverd aan het communistische bewind in Hanoi, maar juist de Amerikaanse regering. Amerika heeft steeds de verkeerde kant in Zuid-Vietnam gesteund en geen gebruik gemaakt van de neutralistische niet-communistische oppositie tegen de regimes van respectievelijk *Diem* en

*Thieu, maar die juist helpen onderdrukken en gevangen zetten. Het is allerminst zeker dat een duurzame neutralisering van een onafhankelijk Zuid-Vietnam mogelijk was geweest, maar in ieder geval heeft Amerika alles gedaan om juist die oplossing tegen te gaan. Zelf heb ik nooit veel illusies gehad over een communistisch Vietnam.¹⁶ In 1967 eindigde ik mijn boekje *Vietnam en de ideologie van het Westen* met het uitspreken van de hoop, dat in Zuid-Vietnam een neutralistische burgerregering zou kunnen ontstaan die over de totstandkoming van een coalitieregering met het Zuidvietnamese bevrijdingsfront zou kunnen onderhandelen. En verder schreef ik: 'Daarvoor is natuurlijk ook noodzakelijk dat Amerika onvoorwaardelijk de bombardementen op Noord-Vietnam stopzet. Amerika zou dan in nauw contact met de burgerregering in Saigon geheime onderhandelingen (die dan zeker mogelijk zouden zijn) met Noord-Vietnam voeren over gelijktijdige gefaseerde terugtrekking van Noordvietnamese en Amerikaanse troepen. Men zou dan ook de door stopzetting van Amerikaanse gevechtsacties al vrijwel bestaande wapenstilstand officieel kunnen maken. Dan zou de mogelijkheid geschapen zijn voor de bijeenroeping van een nieuwe conferentie van Genève die de neutralisatie van geheel Zuidoost Azië zou kunnen garanderen. Tevens zou een dergelijke conferentie voorzieningen kunnen treffen over de eventuele hereniging van de twee delen van Vietnam (waar het bevrijdingsfront overigens helemaal niet happig op schijnt te zijn) na vrije en geheime verkiezingen gehouden onder internationale controle. Eventueel na een vrij langdurige overgangsperiode, waarin wel het vrije handels- en persoonlijk verkeer tussen Noord en Zuid zou moeten worden hersteld. Ook zouden bij internationale overeenkomsten rechten voor minderheidsgroeperingen kunnen worden gewaarborgd (voor de katholieken in Zuid-Vietnam bijvoorbeeld). Daarmee zullen alle moeilijkheden nog niet uit de weg zijn geruimd, maar zal in ieder geval een eind zijn gemaakt aan het militaire geweld en aan de Amerikaanse interventie. Dit zal niet alleen voor Vietnam van belang zijn, hoewel het lijden van de Vietnamese bevolking alle beschrijving tart en het beëindigen daarvan dus de allerhoogste prioriteit moet hebben, maar ook voor Amerika en daarmee voor de hele wereld. ... Beëindiging van het conflict in Vietnam zou het mogelijk maken, dat de Amerikaanse energie zowel in het eigen land als daarbuiten voor constructieve in plaats van voor destructieve doeleinden worden gebruikt.'*

Dat werd geschreven in de zomer van 1967, een jaar na de Boeddhistische opstanden in Hue en Danang. De Boeddhisten die toen met behulp van de Amerikanen werden onderdrukt zitten nu weer in concentratiekampen. Daarom ben ik het volstrekt eens met de conclusie van Stanley Hoffman: 'Zij die de oorlog in Vietnam hebben goedgekeurd of die wilden dat wij nog meer bloed zouden vergieten en nog meer dorpen zouden vernietigen om te kunnen "winnen" verkeren volstrekt niet in de positie dat zij kunnen protesteren over wat er na 1975 gebeurd is. Maar degenen die de oorlog hebben veroordeeld hebben de verplichting zowel om de waarden op grond waarvan ze de oorlog hebben afgekeurd te verdedigen – dezelfde waarden die op het ogenblik in Cambodja en Vietnam worden verpletterd – en om iedere poging te weerstaan om hen zich schuldig te doen voelen voor het feit dat zij tegen die oorlog in verzet kwamen.'

3 juli 1979.

G. van Benthem van den Bergh is medewerker van het Institute of Social Studies.

Noten

- 1 In een gesprek met zijn hagiograaf John G. Stoessinger, geciteerd door Theodore Draper 'Ghosts of Vietnam'. *Dissent*. Winter 1979, pp. 30-41.
- 2 Karel van Wolferen, 'Zwijgen over Ramp', *NCR-Handelsblad*, 21 juni 1979.
- 3 Vgl. het boven geciteerde artikel van Draper. Zowel Brzezinski als Huntington waren woordvoerders voor de regering in de 'National Teach-in', die in mei 1965 in Washington werd gehouden. Daar bleek dat de 'regeringspartij' volstrekt niet opgewassen was tegen de argumenten van de critici – het was dan ook de eerste en laatste keer, dat een dergelijk publiek debat werd gevoerd. Na 1968 durfde bijna niemand meer op dergelijke openbare bijeenkomsten de Amerikaanse politiek te verdedigen. Vandaar de behoefte aan revanch, die zich nu openbaart?
- 4 Zie *Socialisme en Democratie*, mei 1979, pp. 258-262.
- 5 Richard Crossman, *The God that Failed*, New York 1950 (essays van André Gide, Richard Wright, Ignazio Silone, Stephen Spender, Arthur Koestler en Louis Fischer over hun gang naar het communisme en weer terug).
- 6 Zie nader mijn 'De Schuldvraag als Oriëntatiemiddel', *De Gids*, no. 9/10, 1978, pp. 638-660.
- 7 Dit ontleen ik aan wat Norbert Elias als regelmatigheid in de relatie tussen 'gevestigden' en 'buitenstaanders' heeft beschreven: "... het beeld van de gehele groep buitenstaanders (wordt) gemodelleerd naar de "slechte" kenmerken van het "slechtste" deel van die groep. Daarentegen wordt het zelfbeeld van de gevestigde groep gemodelleerd naar het meest voorbeeldige, meest toonaangevende deel, naar de minderheid van zijn "beste" leden'. Deze pars pro toto vertekening in tegengestelde richtingen stelt een gevestigde groep in staat zowel voor zichzelf als voor anderen zijn gelijk te halen; er is altijd wel enig bewijsmateriaal te vinden om aan te tonen dat de eigen groep 'goed' is en de andere 'slecht'! (Norbert Elias en John L. Scotson. *De Gevestigden en de Buitenstaanders*, Utrecht-Antwerpen, 1976, p. 12). In de relatie tussen vriend en vijand wordt een overeenkomstige selectie van kenmerken en eigenschappen gebruikt.
- 8 Voor de geschiedenis van dit soort identificaties zie David Caute: *The Fellow travellers: a postscript to the Enlightenment*. New York, 1973.
- 9 Zie hierover nader mijn 'Is een marxistische staatstheorie mogelijk?' *De Gids*, no. 4/5, 1977, pp. 271-297.
- 10 Dat is een erfenis van Marx' uitvinding van een 'Aziatische produktiewijze', die Stalin begrijpelijkerwijs uit de marxistisch-leninistische catechismus heeft verbannen, maar die nu aan iemand als Rudolf Bahro goede diensten bewijst bij zijn kritiek op het Oosteuropese communisme.
Er zijn zeker verschillen tussen de maatschappelijke ontwikkeling van West-Europa en die van de meeste Aziatische samenlevingen (maar denk aan Japan). Die verschillen berusten waarschijnlijk vooral op de politieke autonomie, die de steden zich in Europa wisten te verwerven. Wat we nu 'kapitalisme' noemen, is voortgekomen uit deze ontwikkeling van de verhouding tussen staat en stad of beter gezegd uit de driehoeksverhouding tussen vorst, adel en burgerij. Maar ook Europese vorsten probeerden maar al te vaak 'despoten' – al of niet verlicht – te worden. En is de opkomst van Hitler een uiting van 'Duits' despotisme?
- 11 Steeds weer is niet-communistisch links het slachtoffer geworden van de volstrekte polarisatie tussen wat na 1945 de 'Amerikaanse' en de 'Russische' partij werd. Maar er is weinig verschil tussen het lot van de anarchisten in de Spaanse burgeroorlog en dat van de boeddhisten in de Vietnamese burgeroorlog. Vergelijk bijvoorbeeld Thich Nhat Hanh, *Vietnam: de lotus in een zee van vuur*. Amsterdam, 1967, met George Orwell, *Hommage aan Catalonia*, Amsterdam, 1964.
- 12 Voor een uitstekend voorbeeld van een dergelijke analyse zie Anatol Rapoport, *Strategy and Conscience*, New York, 1964 ihb deel 3 en hfdst. 24, 'The case for ideological disarmament', pp. 273-284.
- 13 Jean Lacouture, 'The Revolution that destroyed itself'. *Encounter*, May 1979, pp. 52-57.
- 14 Voor een verlate poging hier iets aan te doen zie Francis Fitzgerald, *Fire in the Lake: The Vietnamese and the Americans in Vietnam*. New York, 1972. De auteur was dan ook een leerlinge van de aan de Universiteit van Yale docerende Franse historicus Paul Mus.

- 15 Zie Stanley Hoffmans bespreking van William Shawcross, *Sideshow: Nixon, Kissinger and the Destruction of Cambodia* in *New York Review of Books*, 28 juni 1979.
- 16 Er is wat dat betreft een verschil tussen degenen, die zich al vanaf het begin van de jaren zestig tegen de Amerikaanse politiek keerden zoals I. F. Stone of de eenling in de Senaat Wayne Morse, en de grote stroom van de Vietnam-beweging tussen 1968 en 1972. In die jaren werd – ook hier in Nederland – op onverantwoorde wijze met Vietcongvlaggen gezwaaid en kon een boekje als Susan Sontags *Trip to Hanoi* (New York, 1968) verschijnen, waarin Noord-Vietnam in zeer idyllische termen werd beschreven.

Over de Cubanen in Afrika

De Cubaanse revolutie, geleid door Fidel Castro, heeft zich destijds vrijwel zonder enige steun van buitenaf voltrokken. Mede door de Amerikaanse boycot van Cuba is dat land in het kamp van de Sowjet-Unie verzeild. Heeft dit ertoe geleid dat Cuba zich als vazal van de Sowjet-Unie gedraagt en op Russisch commando in Afrika tussenbeide komt? In deze beschouwing wordt het tegendeel betoogd.

Nog niet genezen van oude en langdurige koloniale interventies, lijkt Afrika momenteel bedreigd door nieuwe inmenging. Qua vorm wijken deze nieuwe interventies weliswaar af van die van vroeger, maar voor hun inhoud geldt dat nauwelijks. Wederom gaat het om grondstoffen, goedkope arbeid en imperialistisch voordeel. In antwoord op deze dreiging, die in de laatste jaren steeds sterker wordt gevoeld, reageren de meer solide regimes in Afrika met een politiek van militaire ongebondenheid, welke zij binnen de grenzen van het mogelijke (dat wil zeggen de grenzen van de rivaliteit tussen Oost en West) ook een politieke dimensie trachten te geven. De zwakke regimes, de meeste zouden we ook kunnen zeggen, zijn tot zo'n opstelling niet in staat: in praktijk, zo niet in theorie, blijven zij de knechten van vreemde meesters. Maar is de politiek van niet-gebondenheid wel effectief? Kunnen deze meer solide regimes de weg vrij maken naar een verhoudingsgewijs veilige positie van waaruit afdoende tegenweer kan worden geboden aan het interventiegevaar? Is het vooruitzicht op een zich verbredende dekolonisatie – dat wil zeggen op het afwerpen van directe én indirecte vormen van vreemde hegemonie en controle – nog wel realistisch? Dit zijn niet langer zinloze vragen, als we ten minste aannemen dat ze wel zinloos waren toen de politieke dekolonisatie in 1956 begon. Zij vragen om een politiek antwoord, niet alleen van Afrikanen, maar van ons allen. In het kader van dit artikel beperk ik mezelf tot de kwestie van Cuba in Afrika. Hier dienen zich nieuwe vragen aan. Allereerst of Cuba eigen imperialistische plannen heeft ten aanzien van enig land op het Afrikaanse continent. Een tweede vraag is dan of Cuba wellicht optreedt als stroman voor anderen met imperialistische plannen. Op welk materiaal kunnen we een positief, waarschijnlijk positief of negatief antwoord op deze vragen baseren. Zelfs voorlopige antwoorden, zolang die uitgaan van feiten en waarschijnlijke feiten (immers we kennen nog niet alle relevante feiten; we kunnen slechts sommige ervan afleiden), kunnen van dienst zijn bij het plaatsen van Cuba's indrukwekkend grote aanwezigheid in Afrika in een kader dat nuttig is voor beleidsbepaling. Laten we, om te beginnen, onze kennis, noodzakelijkerwijs kort samengevat, weergeven. Over de hier te melden feiten bestaat gelukkig weinig echte twijfel: van zowel Afrikaanse als Cubaanse bronnen weten we welke acties de Cubanen hebben ondernomen en wat ze hebben bereikt.

Hierover bestaat uitvoerige documentatie.¹ Het eerste land waar de

nieuwe revolutionaire regering van Castro mensen naar toezond was Algerije. Dat was in 1963, vlak nadat Algerije onafhankelijk was geworden; het betrof een klein medisch team. Meer van dat soort expedities volgden later in de jaren zestig. Er werden medische teams uitgezonden naar de bevrijde gebieden van Guinee-Bissao, waar toen de PAIGC tegen de Portugese koloniale heerschappij streed. Andere Afrikaanse landen werden bedacht met nog bescheidener vormen van civiele hulp.

Over en weer werden bezoeken afgelegd. Het was in Havana in 1966 dat *Amilcar Cabral*, de leider van de PAIGC, een van zijn belangrijkste theoretische redevoeringen hield. *Che Guevara* begaf zich naar Afrika om te kijken hoe Cuba door haar aanwezigheid het veranderingsproces in Afrika zou kunnen helpen. Hij had enige bemoeienis – de gegevens hierover zijn overigens onduidelijk – met hulp aan een opstand in voormalig Frans-Congo, maar dit had geen succes. Hij maakte zich nuttiger door enige Cubaanse hulp naar de Angolese bevrijdingsbeweging MPLA te sluisen. Zover ik weet, was dit de eerste militaire hulp die Cuba aan een Afrikaanse partner verschaftte; deze bestond, in 1966-'67, uit de levering van lichte wapens en materieel voor twee MPLA-gevechtsgroepen, een van 72 man en een van 153 mannen en vrouwen. Uit dit contact zijn gaandeweg nauwere betrekkingen tussen Angola en Cuba gegroeid. Meer hulp, kleine hoeveelheden militair materieel en een aanzienlijke bijdrage aan militaire en andere training, is sindsdien geleverd aan een aantal bevrijdingsbewegingen, voornamelijk die in de Portugese kolonies.

Angola

Niets van dit alles wekte veel opschudding, behalve dan bij rechtse koude oorlogpropagandisten die (althans in Engeland) Cuba begonnen af te schilderen als 'Ruslands handlanger'. Maar toen kwam in 1974 de val van de Portugese dictatuur en de ineenstorting van haar koloniale strijdmacht. De PAIGC en de Frelimo bewerkstelligden in respectievelijk Guinee-Bissao/Kaap Verdische Eilanden en Mozambique de dekolonisatie volledig op eigen kracht: in Angola was dat echter niet het geval. Dit overbekende verhaal behoeft hier niet uitvoerig verteld te worden. Terwijl de MPLA het land grotendeels onder controle had, vielen ongeregelde, maar goed van Amerikaans materieel voorziene troepen, Angola in 1975 binnen, in oktober (na een inval van korte duur in augustus) gevolgd door gepantserde kolonnes uit Zuid-Afrika. In deze desperate situatie riep de in het nauw gedreven MPLA de onafhankelijkheid van de republiek Angola uit op (de al eerder vastgestelde datum) van 11 november 1975 en vroeg Cuba onmiddellijk daarop om versterkingen. Deze arriveerden precies op tijd en speelden een cruciale rol bij het in de pan hakken van de noordelijke (Zairese) invasie en bij het tegenhouden en daarna terugwerpen van de Zuidafrikaanse invasie uit het zuiden. Sindsdien is een aanzienlijke, hoewel door waarnemers op verschillende omvang geschatte, Cubaanse militaire macht in Angola gebleven ten einde het hoofd te bieden aan mogelijke andere invasies tot het tijdstip dat Angola's eigen strijdkrachten hiertoe zelf in staat zijn. Herhaalde malen, in het openbaar zowel als binnenskamers, heeft de Angolese regering verklaard dat dit op Angolees verzoek geschiedt en uit alle betrouwbare informatie blijkt dat dit inderdaad het geval is. Naast militaire hulp ontvangt Angola ook ruime civiele hulp van Cuba. Deze bestaat uit

materiaal en technici voor het herstellen van de communicatie-infrastructuur en dergelijke, alsmede uit adviseurs op economisch terrein. Er zijn aanwijzingen dat tegen het einde van 1978 hun aantal was teruggelopen, hetgeen niet wegneemt dat er nog velen in Angola zijn. De omvang van deze civiele hulp kan enigermate worden afgeleid uit de officiële cijfers voor Cuba's medische hulp aan Afrika:

Cuba's medische hulp aan Afrika²

<i>land</i>	<i>artsen/ chirurgen</i>	<i>tandartsen</i>	<i>Verpleegkun- digen</i>	<i>technici</i>	<i>totaal febr. 1979</i>	<i>gepland totaal</i>
Angola	329	18	224	296	867	915
Kongo	8	—	6	6	20	20
Guinee-Bissao	31	1	5	4	41	41
Guinea/Conakry	5	1	2	1	9	10
Equatoriaal Guinee	5	1	2	1	9	9
Tanzania	13	—	—	2	15	39
Mozambique	24	2	2	—	28	33
Sao Tomé	14	1	1	4	20	21
Kaap-Verdische eilanden	4	1	1	2	8	9
Mali	6	—	—	—	6	6
Benin	11	2	3	1	17	19
Libië	82	—	136	25	243	320
Algerije	61	1	6	6	74	87
Polisario	5	1	3	2	11	11
Ethiopië	133	3	83	83	302	310
Totaal	731	31	474	433	1669	2250

(Cuba verleent ook op ruime schaal medische hulp aan Vietnam, Jamaica, Guyana, Yemen en Irak)

Ethiopië

Bovendien hebben de Cubanen een grote troepenmacht en ruime civiele hulp ter assistentie gestuurd aan het militaire regime dat *Mengistu Hailé Mariam* in Ethiopië heeft gevestigd, direct na de tegen het keizerlijk gezag gerichte opstand van 1974. Deze hulpverlening is begonnen na Castro's rondreis in de Hoorn van Afrika in begin 1977, maar de eigenlijke militaire steun aan Ethiopië schijnt niet eerder dan een flinke tijd later te zijn verstrekt en eerst echt een grote omvang bereikt te hebben toen het Ethiopische regime praktisch de gehele Ogaden was kwijtgeraakt aan de gezamenlijk binnengevallen troepen van het Westsomalische Bevrijdingsfront (Ogaden) en de naburige republiek Somalië. Tegelijkertijd werd een veel kleinere hoeveelheid direct militaire hulp verstrekt aan de Ethiopische strijdmacht in Eritrea, waar bevrijdingsbewegingen al sinds 1963 strijden tegen Ethiopië's koloniale overheersing. Maar deze hulp is in de loop van 1978 stopgezet en volgens betrouwbare Cubaanse bronnen waren alle Cubanen (inclusief een handvol civiele artsen die in Asmara waren gestationeerd) rond oktober 1978 teruggetrokken. Op verschillende andere wijze is Cuba daarna doorgegaan het regime van Mengistu te steunen.

Shaba

Blijft over Shaba, de voormalige provincie Katanga in Congo/Zaire. In maart 1977 begonnen zo'n 5000 strijders van een Zairese beweging bekend onder de naam Front National de Libération Congolaise (FNLC) een opstand in Shaba. De meesten van hen, ofschoon niet allen, waren afkomstig uit Angola, waar hun leiders (mannen van omstreeks veertig jaar, terwijl de grote meerderheid van de recruten jong en toegerust was tot de strijd) vroeger als ex-leden van de Katangese gendarmerie een toevluchtsoord hadden gevonden. Om de opstand het hoofd te bieden deed de Zairese regering een beroep op diverse staten, inclusief Frankrijk, België, Senegal en Marokko, om troepen hulp die men prompt ontving. Voor zover bekend duurt het verzet voort zowel in Shaba als in andere delen van Zaire, maar de FNLC is er tot nog toe niet in geslaagd om een breed nationaal front tegen de Moboetoe-dictatuur van de grond te krijgen.

Waren de Cubanen betrokken in deze Shaba-affaire? Het antwoord is ondubbelzinnig: dat waren ze niet. De beschuldiging van Cubaanse inmenging kwam hoofdzakelijk van de Franse pers, van rechtse kranten in andere Westerse landen en ook van de Chinezen in het oosten; een karakteristieke radiozending uit Peking in die dagen bestempelde de Cubanen als 'het vreemdelingenlegioen van de nieuwe tsaren'. Voor deze beschuldigingen is nooit enige vorm van bewijs aangevoerd. De Cubanen, onder andere Castro zelf, hebben de beschuldiging verontwaardigd van de hand gewezen. Hetzelfde hebben de Angolezen gedaan die sowieso vanaf het begin hadden duidelijk gemaakt dat zij niets van doen wilden hebben met welke Shaba-'onderneming' dan ook, hetzij rechtstreeks, hetzij middels tussenpersonen.

Sindsdien heeft een toenadering tussen Angola en Zaire rust en orde aan deze grens hersteld. De huidige en toekomstige onrust in Zaire kunnen zonder gewetensbezwaar geweten worden aan Moboetoe en zijn schrikbewind.

Een onafhankelijke politiek

Terug naar onze vragen. Dat Cuba haar eigen imperialistische plannen in Afrika zou hebben, lijkt a priori even onwaarschijnlijk als absurd. De gedachte dat enig Afrikaans land (hoe zwak ook; maar Angola en Ethiopië behoren toevallig ook nog tot de groep sterkere landen) in enige omstandigheid een 'Cubaanse kolonie' zou kunnen worden, behoort zeker tot het rijk der fabeltjes. Noch de Cubaanse economie, noch de Cubaanse samenleving zijn daartoe in staat, de intenties van het regime ten deze nog buiten beschouwing gelaten. En dat laatste behoort men echter niet te doen. Immers, welke zijn die doelstellingen? Op dit punt is er substantieel bewijsmateriaal. Cuba's doel is het ondersteunen van ieder proces in Afrika dat revolutionaire trends kan versterken, en dat vanwege twee motieven. Het eerste zou men 'algemeen ideologisch' kunnen noemen, waarbij het land natuurlijk ook open oog heeft voor iedere ontwikkeling die haar onderhandelingspositie tegenover de Verenigde Staten zou kunnen versterken; immers de VS houden Cuba nog steeds in een economische blokkade, terwijl zij ook nog steeds een militaire basis op Cuba bezitten (Guantanamo). Dit alles lijkt vanuit socialistisch oogpunt volledig legitiem.

Het tweede motief is wel omschreven als een drang tot 'zending', een

gevoel dat wijd verbreid en diep leeft bij de Cubaanse bevolking en dat stoelt op de herinnering aan zowel de slavenhandel (in de negentiende eeuw alleen werden meer dan een half miljoen Afrikaanse slaven op Cuba aangevoerd), als aan Cuba's lange en bittere strijd voor onafhankelijkheid, eerst tegen Spanje en daarna tegen de VS. Door een socialist kan hiertegen moeilijk bezwaar worden gemaakt.

Maar handelt Cuba dan niet (of liever, handelt Cuba dan niet ook) uit naam van de Sowjet-Unie, de grootmacht van wiens hulp het land ter compensatie van de Amerikaanse blokkade sterk afhankelijk is? Ook al geven we ruimte aan ieder redelijk vermoeden, er is geen bewijs dat Cuba zo gehandeld heeft. Alle beweringen in die richting ten spijt, is er absoluut geen aanwijzing dat de eerste grote Cubaanse operatie (in Angola, in 1975-'76, tegen de invasies uit Zaïre en Zuid-Afrika) op aandringen van de Sowjets werd ondernomen, of zelfs na voorafgaande Russische goedkeuring. Cuba's eerste minister *Carlos Rodriguez* lijkt de waarheid te spreken als hij, in een interview met de (London) *Observer* (26 februari 1978) zegt: *'Kijk eens, het is duidelijk dat wij een nauwe relatie met de Russen hebben. Maar toen we de eerste troepen naar Angola zonden gingen we niet uit van een mogelijke Sowjet-deelname in de operatie. We begonnen de onderneming op een riskante, bijna onwaarschijnlijke wijze, met een hoeveelheid manschappen gestouwd in een schip en in die British Britannia vliegtuigen van ons'*. De coördinatie van wapenleveranties met de Russen kwam eerst later. *'Maar het geheel begon als een puur Cubaanse operatie.'* Dat komt overeen met mijn eigen conclusies uit die tijd.

Samenvattend, het juiste antwoord op de vraag is dat de Cubaanse hulp aan Afrika (het zou slechts een interventie genoemd kunnen worden, indien de hulp ongevraagd of tegen de wens van het ontvangende land in verleend zou zijn) in het algemeen, maar niet steeds, voor de USSR aanvaardbaar geweest is, maar dat deze hulp de vrucht is van een onafhankelijke politiek. Daarvoor zijn verschillende bewijzen aan te voeren, maar het meest overtuigend is wellicht dat Cuba heeft geweigerd blijvend mee te doen aan de Sowjet-hulp aan Ethiopië tegen de Eritrese bevrijdingsbewegingen.

Wat is het Afrikaanse standpunt in deze kwestie? Het heeft zin dat in de overwegingen te betrekken, want de Afrikanen verkeren in een betere positie om de Cubaanse intenties te beoordelen dan wie dan ook in West-Europa of Noord-Amerika. Het doorgaans zeer conservatieve maar goed ingevoerde blad *Africa Contemporary Record* (1977-'78) is van oordeel dat *'Cuba er in geslaagd blijkt te zijn Afrikaanse vrienden ervan te overtuigen dat het, zijn nauwe relaties met de Sowjet-Unie ten spijt, niet Moskou's marionet is, noch dat het op aanwijzingen van het Kremlin handelt'*.³

Wat moet nu ons oordeel zijn over deze onafhankelijke Cubaanse politiek van steun aan revolutionaire verandering? Om te beginnen, moeten we ieder 'geval' op zichzelf analyseren en op zijn eigen meritis beoordelen. Vanuit dit standpunt bekeken is de militaire hulp aan het regime van Mengistu op zijn best nutteloos en op zijn slechtst destructief, hoewel dit niet opgaat voor de medische en andere civiele hulp.

De acties in de Ogaden en tegen Eritrea, met andere woorden de inspanningen van het nieuwe regime om de imperiale structuur van Ethiopië te kunnen handhaven, kunnen alleen maar de positieve gevolgen van de omwenteling in 1974 in gevaar brengen. De redenering hiervoor is lang en complex en het zou te ver voeren om hem in dit kader te ontvouwen. Ik formuleer slechts wat de meest zinnige conclusie lijkt.

Het antwoord in het andere belangrijke geval, dat van Angola, is daarentegen eenvoudig. Een Zaïrees-Zuidafrikaans militair succes in 1975-'76 zou Angola in een ramp hebben gestort die het geweld in de Congo van 1960 en de daarop volgende jaren gemakkelijk in de schaduw had gesteld. Alleen chaos en ongeremd bloedvergieten zouden het gevolg geweest kunnen zijn van de vernietiging van de MPLA die, wat ook haar tekortkomingen mogen zijn, toen de enige politieke beweging en organisatie in Angola was die in staat was het land te redden (en dat sindsdien is gebeven). In dit geval dus moet de Cubaanse rol beoordeeld worden als een gewichtige bijdrage aan vrede en stabiliteit, alsmede aan de kans op behoorlijke ontwikkeling, niet alleen voor Angola, maar ook voor geheel Zuidelijk Afrika.

Wanneer we alles tegen elkaar afwegen zal, in een socialistische analyse de Cubaanse aanwezigheid in Afrika – die, alle tekenen duiden erop, nog geruime tijd zal duren – derhalve positief worden gewaardeerd. Zonder die aanwezigheid zouden de vooruitzichten op een Afrikaanse overgang van koloniale en neo-koloniale naar onafhankelijke structuren in een aantal belangrijke gevallen (buiten de Hoorn van Afrika) aanzienlijk slechter zijn; met die aanwezigheid zijn ze veel beter. Waarom? In hoofdzaak, omdat de huidige 'scramble for Africa' niet het enige en zelfs niet het belangrijkste conflict is op het continent. Tezelfdertijd wint binnen Afrika een ander conflict aan kracht. Dat is het conflict tussen bestaande verouderde sociale stelsels die, hoe opgekrikt of hersteld ook, eenvoudig niet werken, en aan de andere kant de krachten die hunkeren naar vernieuwing, democratisering en uiteindelijk socialistische verandering, die Afrika een menswaardige toekomst kan geven.

Onze Socialistische Internationale heeft op haar congres in Genève (november 1976) verklaard dat *'neutraliteit ten aanzien van de bestaande en toekomstige strijd in Zuidelijk Afrika onmogelijk is. Tussen de uitbuiters en uitgebuitenen bestaat geen neutraal terrein. Actie moet worden genomen tegen een systeem dat zowel in zichzelf slecht als een bedreiging voor de vrede is'*.

Maar indien dit waar is voor Zuidelijk Afrika dan geldt dat ook voor andere regio's van het continent, ook al verschillen de vormen en betreft het subtieler dimensies. Het conflict tussen oud en nieuw, tussen de huidige ontaarding en actie voor constructieve vernieuwing, mag dan in andere gebieden minder dramatisch zijn (ofschoon nauwelijks in Oeganda en dat type landen), maar het conflict is niettemin reëel. Socialisten kunnen in dit conflict uitsluitend de zijde kiezen van diepgaande en structurele veranderingen, ongeacht het etiket waaronder deze zich mogen aandienen. Indien we in dit opzicht aarzelen of afzijdig blijven zijn onze beloften zonder inhoud. Indien we de opdracht aanvaarden zullen we enkele onverwachte partners vinden. Cuba is er één van, buiten Afrika misschien niet de minste. Indien dit slechts mijn persoonlijke conclusie was, zou dit weinig waard zijn. Maar het is de conclusie die zich uit de feiten opdringt.

Basil Davidson is een Brits Afrikadeskundige.

Noten

- 1 Ik wil deze korte analyse niet met bronnenmateriaal overladen. Ik baseer mij in dit stuk op een breed scala aan bronnen en, het zij me toegestaan zulks te zeggen, op een nauwkeurig persoonlijk volgen van de besproken onderwerpen, dat zich ook over vele jaren uitstrekt.

- 2 Ministerie van gezondheid, Havana.
- 3 Z. Cervenka en C. Legum, 'Cuba : The new Communist Power in Africa', in *Africa Contemporary Record, 1977-78*, Africana Publishing Coy., New York en Londen, 1979, blz. A 103.

Socialisme en beschaving

Niet iedere bijdrage in SenD is het gevolg van een bewuste planning. Dit geldt in ieder geval voor onderstaand document. Een lezer zond ons een in 1896 in Gent voor de vijfde keer gepubliceerde toespraak van Wilhelm Liebknecht, gehouden op 22 oktober 1871. 'Het is een der schoonste en omvattendste redevoeringen die de oude Duitse voorwerker voor het socialisme heeft gehouden. Op zeer bevattelijke wijze worden onze beginselen daarin uiteengezet en de tegenwerpingen onzer vijanden schitterend weerlegd.' Voer voor historici en eigentijdse lezers.

Met weinige volzinnen loop ik over het hiernaast gelegen verwijt: 'wij zijn de barbaren der 19e eeuw', wij willen 'de beschaving vernietigen', de zege van het Socialisme is 'den ondergang der civilisatie'. Eene partij die het kosteloos en verplichtend volksonderwijs en in het algemeen de kosteloosheid aller opvoedingsgestichten op zijn program heeft, kan zich moeilijk door dit verwijt getroffen voelen. Doch in zekere mate moeten wij ons voor schuldig pleiten. Ja, wij willen vernietigen wat onze tegenstrevers 'beschaving en civilisatie' noemen. Wij willen vernietigen: slaafschheid en onderdrukking; wij willen vernietigen: het zaad des haats en der tweedracht dat tusschen de menschen gezaaid is, wij willen vernietigen: de onwetendheid, die zedelijke macht waarin de ongehoorde meerderheid onzer broederen gestort is. Ja, heeren bourgeois, die onwetendheid willen wij vernietigen – wij, vijanden van uwe beschaving! Uwe beschaving is echter het tegendeel der beschaving: zij kan zich slechts daardoor redden, dat zij het volk in domheid laat smachten en de tempel de ware beschaving voor hetzelfde sluit. Deze tempel voor het volk te openen is ons streven; de wetenschap, die gij tot monopolium eeniger uitverkoren gemaakt hebt en voor wie gij geen stuk brood over hebt, wanneer zij zich niet naar uwe luimen schikt of uwe eigenbaat voedt – die wetenschap willen wij tot gemeen goed aller menschen maken. En dit zal geschieden door een stelsel van echte Volksscholen – geene dresseerinrichtingen als de volksscholen van heden, die een smaad zijn op dien naam; geene volksscholen wier leeraars lichamelijk en wiens leerlingen zedelijk verhongeren moeten; geene volksscholen waarin de nederigste maat van kennis geleerd wordt, neen – maar volksscholen in den uitgebreidsten zin des woord, scholen voor het volk, die aan alle kinderen de hoogste maat van kennis mededeelen, die in ieder kind elke geschiktheid of aanleg opwekken en ontwikkelen, en die niet zooals heden, op dien ouderdom gesloten worden, waarop de eigentlijke ontwikkeling of leerzucht begint. Het Socialisme is 'vijandig aan de beschaving!'. Omdat het ieder talent de mogelijkheid biedt zich te vormen en uit te breiden? ... Welk een krachtige hefboom voor de beschaving ligt er niet in eene waarachtige volksoepvoeding! De talenten zijn in gelijke mate onder de menschen uitgestrooid, dit is eene waarheid, die door de wetenschap boven allen twijfel verheven is, en waaraan wij moeten vasthouden, omdat zij de

grondslag vormt der socialistische en democratische wereldbeschouwing; – maar de huidige samenleving veroorlooft het slechts aan weinigen hunnen aanleg uit te breiden, en ook deze weinigen geeft zij slechts – met zeldzame uitzonderingen – eene eenzijdige en verminkte vorming. De ongehoorde meerderheid der talenten wordt thans volkomen verstikt. Men verwondert zich dikwijls, waarom er in zekere tijdstippen zooveel beteekenisvolle mannen ontstaan. Welnu, dit zijn juist tijdstippen, waarop er aan de sluimerende talenten gelegenheid geboden wordt zich te uiten en zich werkstellig te maken. Dit is bijzonderlijk het geval in revolutionnaire tijdstippen, die nieuwe krachten tot verdediging der nieuwe ideeën en inrichtingen vereischen. Men neme bijv. die massa groote staatsmannen, redenaars en veldheeren, welke de Fransche Revolutie kenschetsen. In zulke tijden zijn er echter niet meer talenten als in gewone tijden, maar... *er is meer vraag naar talenten*. De gelegenheid maakt niet alleen dieven, zij maakt ook 'grooten mannen'. Een 'groot man' is een gewoonlijk man, die de gelegenheid gehad heeft groot te worden. Dit haal ik slechts aan om te bewijzen, hoe oneindig onze beschaving vooruitgaan moet, als de samenleving het eens als hare hoogste plicht zal achten, de talenten van *allen* tot de verst mogelijke ontwikkeling te brengen.

Dus: *de hoogst mogelijke maat beschaving voor allen*. Aan allen willen wij de wetenschap toegankelijk en vrij maken; zij zal niet langer in boeien geslagen worden, en haren dienst niet langer tot stoffelijke armoede of zedelijke prostitutie veroordeelen. Ja, wij willen *uwe* beschaving vernietigen; omdat zij de *ware* beschaving vijandig is; omdat zij zich met de ware civilisatie niet kan verzoenen; omdat zij de wetenschap dwingt zich aan den rijkdom en de macht te verkoopen; omdat zij op onrecht berust, door en door onzedelijk is, en aan de prostitutie der wetenschap, de prostitutie der vrouw heeft toegevoegd. – De prostitutie der vrouw! ... De hatelijkste schandvlek onzer valsche beschaving.

En de vertegenwoordigers dier maatschappij der ontucht hebben ons het verwijt toegeworpen, dat wij de familie willen vernietigen, de vrouwengemeenschap en de vrije liefde willen invoeren! Nu – de vrije liefde, ja, wij willen ze! wij willen de liefde bevrijden van de ketens die de huidige maatschappij haar aangelegd heeft.

Maar, wanneer onze tegenstrevers van vrouwengemeenschap, van vernietiging der familie spreken, dat zij dan zelf in den spiegel blikken. Zij klagen ons hunne eigene zonden aan. Verre van naar de vrouwengemeenschap te streven, willen wij de thans heerschende vrouwengemeenschap afschaffen; verre van de familie te willen vernietigen, is het ons doel de familie, – welke thans vernederd en in hare reinheid voor de groote massa een onbereikbaar ideaal is – te veredelen en te bewerken dat zij hare zegeningen over allen strooit. Tot mijne groote vreugde zie ik, dat er in deze vergadering vele vrouwen aanwezig zijn; dit levert een bewijs dat de vrouwen begrepen hebben, hoe nauw de maatschappelijke beweging hun aangaat, welke hooge intresten zij aan de zegepraal onzer principen hebben. Men spreekt hedendaags van eene zoogenaamde *vrouwenontvoogding*. Voor ons bestaat er geene afzonderlijke vrouwenontvoogding, en er kan geene bestaan, omdat de intresten de menschen solidarisch zijn. De vrouwenontvoogding is slechts een deel der groote maatschappelijke kwestie; *met* haar wordt zij opgelost, *zonder* haar nooit. Wie de ontvoogding der vrouw wil, zonder voor de algemeene maatschappelijke ontvoogding te strijden, onderneemt een hopeloos knoeiwerk. Wie echter

voor de algemeene ontvoogding strijdt, kampt dan te gelijk ook voor de ontvoogding der vrouw. En voorwaar, de toestand der vrouwen in de huidige maatschappij zou voor zich alleen reeds voldoende zijn om de socialistische beweging te verrechtvaardigen, en de maatschappij die zulke toestanden voortbrengt, het doodsoordeel toe te spreken.

Waar is dan 'de heiligheid der familie' waarvan onze vijanden razen? Is zij te vinden bij de honderdduizenden geprostitueerden, welke de straten der steden, zoowel de grooten als kleinen, doorzwerven en hun lichaam aan de meestbiedenden verkoopen? Enkel te Berlijn telt men 20 000 geprostitueerde deernen, en Berlijn is dan nog zoo 'onzedelijk' niet als veel andere groote steden.

Overal in Duitsland, Frankrijk, Engeland, Amerika, België¹ — overal waar de klassentegenstelling bestaat, waar eene kloof gaapt tusschen arm en rijk, waar de uitbuiting der menschen door de menschen regel en wet is, hebben wij de plaag der prostitutie. De prostitutie is niet plaatselijk, zij is niet nationaal; geene natie heeft het recht op farizeesche wijze hare handen in onschuld te wasschen en te zeggen: 'Ik dank god, dat ik niet zoo slecht ben als de andere natiën'. *De prostitutie of gewettigde ontucht*, is het noodzakelijk gevolg der heerschende toestanden, zij is het onvermijdelijk aanhangsel van het bourgeois huwelijk; zij is eene algemeene maatschappelijke instelling, en spot aldus met al de pogingen die men aanwendt om ze in de huidige samenleving te vernietigen. Hoogstens laat zij zich door eene huichelachtige zedenpolitie van de markt naar de afgelegene straatjes drijven. Zoolang honderd duizende meisjes de keus hebben, van honger te sterven of voor geld zich te verkoopen, zal de prostitutie voortduren. Zij kan slechts verzwinden als er aan iederen mensch de mogelijkheid geboden wordt eerlijk te leven; en daartoe is er eene omwenteling der huidige maatschappij, der huidige voortbrengingswijze noodig. De diepgezonkene deern is ons medelijden, onze sympathie waard; hare geschiedenis is een maatschappelijk drama van schokkende werking voor diegene die een menschelijk hart in de borst draagt, en in het menschelijk hart lezen kan. Slechte opvoeding, slechte voorbeelden, familieloosheid, honger — dat zijn de aandrijvende oorzaken; wie waagt het, eenen steen te werpen op de gevallen, op het ongelukkig offer der maatschappij? Wat is echter de prostitutie anders als vrouwengemeenschap? Vrouwengemeenschap in den onzedelijksten, ruwsten vorm? En men beticht *ons* de vrouwengemeenschap te willen? Indien wij ze wilden dan zouden wij aan de huidige maatschappij den strijd niet hebben verklaard.

Beschouwen wij toch eens het huwelijk der huidige maatschappij: *Is het huwelijk niet tot prostitutie verlaagd door het kapitaal?* Berust het wel werkelijk op de liefde, op vrije neiging? Straalt er integendeel niet wezenlijk de baatzucht in door? Is het huwelijk meerendeels niet eene *spekulatie*, niet een handelsprodukt in plaats van eene verbintenis des harten? Verkoopt zich veeltijds de vrouw niet tot het huwelijk? *Wordt zij niet verkocht als eene koopwaar?* Zijn in de hoogere klassen de huwelijken uit liefde niet rechtstreeks verboden? Wordt het wederzijdsche vermogen niet nauwgepast gewogen?

Wordt het voor geene dwaasheid gehouden *onder den stand*, te huwen? Geldt het niet voor *vernunftig en praktisch* dat arme ouders hunne dochters uitnoodigen om eenen rijken afgeleefden lusteling de hand te reiken? Zou de fabrikant, die zijne dochter aan eenen werkman tot vrouw geeft, omdat zij zich wederzijdsch beminnen, niet bij zijne standgenooten voor zot worden gehouden, terwijl hij daarentegen, indien hij ze dwong met een *praktisch* man die veel geld heeft, maar de liefde der dochter niet

winnen kan te huwen, zou hij dan op geene algemeene goedkeuring te rekenen hebben? Is dit nu echter geene prostitutie? Is de vrouw geen handelsartikel? En vinden wij deze ontheiliging des huwelijks, deze verkrachting der liefde niet in alle lagen der maatschappij waar de geldafgoderij heerscht?

Er valt mij daar juist een voorbeeld te binnen: twee boeren zitten te zamen, de zoon des eenen wenscht de dochter des anderen te huwen. 'Mijn zoon bekomt zoo en zooveel morgen lands, zoo en zooveel ossen, koeien en paarden; hoeveel bekomt uwe dochter?' Ik kan haar slechts zoo en zooveel geven. 'Dat is te weinig, gij moet haar nog een paar koeien en ossen bijgeven.' Ik kan niet. 'Goed, dan blijft de zaak zooals zij is, en het huwelijk is naar de maan...'

Ziedaar een beeld uit het leven, en geen Juvenal kon eene brandendere satyre schrijven. Wij zijn trotsch op onze beschaving, en beweren verre verheven te zijn boven de wilden, en toch verschachelt men bij ons de meisjes voor ossen en koeien, juist gelijk het de Kaffers doen. En waarom immers ook niet? Onze samenleving berust op de vernedering der menschen, die zij tot waren gemaakt heeft, en dat de vrouw haar lichaam verkoopen moet, is slechts een deel van dat stelsel dat den arbeider dwingt zijnen arbeid, dat wil zeggen: zich zelf, lijf en geest, te verkoopen. Er bestaat hier echter nog een wezentlijk onderscheid: datgene waarvoor zich de loonslaaf verkoopt is eene maatschappelijke noodwendige uitvoering, die enkel door de verhoudingen waardoor zij plaats heeft, eenen vloek voor den werkman wordt, terwijl datgene, waardoor zich de geprostitueerde deerne verkoopt, de laatste ontheiliging der liefde en alzoo der menschennatuur is. De liefde schenkt zich, kan zich niet verkoopen. *Verkocht*, hetzij door het huwelijk, hetzij zonder huwelijk, *is zij prostitutie*.

Ieder huwelijk dat de Mammon (het gouden kalf) gesloten heeft, of het ook door den priester gezegend is, is prostitutie; iedere vereeniging van man en vrouw, die de liefde gesloten heeft, of zij ook door den priester niet gezegend is, is een waarachtig huwelijk.

Ook de andere vorm der menschelijke koopwaar is aan de vrouw niet gespaard. Heeft het onverzadelijk kapitaal, wiens eetlust door de verslondene offers slechts wordt aangeprikkeld, niet aan de vrouw zoo wel als aan den man, de ketting der loonslavernij aangelegd en haar in de werkmansbastiljen, die men fabrieken noemt, opgesloten? En heeft het daarmee de *Familie* van het arbeidende volk niet verstoord? Doch dit is niet allés. Zelfs de *kinderen* sleept het kapitaal in zijne onverzadelijkheid naar zijn menschenofferend altaar. Man, vrouw, kinderen – allen zijn loonslaven! Waar blijft dan het *huisgezin*, zonder hetwelk geen familieleven denkbaar is? En trots dit alles slaat het vrome kapitaal zich op de borst, en bidt den hemel, opdat hij het toch zou bewaren voor die booze socialisten, welke de familie vernietigen willen!... O gij huichelaars! De werkman heeft geene familie! Gij hebt ze hem ontroofd! en *omdat* hij eene familie hebben *wil*, om mensch te kunnen zijn, daarom is hij socialist!

Het werk is de grondslag van allen menschelijken vooruitgang; door het werk alleen is het aan de menschheid gelukt, zich boven het dier te verheffen, en zich van de slavernij der natuur te bevrijden. Maar het bevrijdingsmiddel is een verdrukingsmiddel geworden. In plaats van vrij door het werk, is de werkman slaaf van den arbeid. Van deze slavernij moet de werkman bevrijd worden. Hij mag geen levend machien zijn, dat van den mensch een voorwerp maakt, of dikwijls slechts het aanhangsel van een dood werktuig vormt, dat wever, timmerman, werktuigmaker

heet; maar hij moet een *mensch* zijn, die weeft, timmert, machienen maakt, enz., om zijne maatschappelijke plichten te vervullen. De arbeider die 12, 14 ja 15 uren dagelijks in de werkplaats, in de fabriek doorbrengt en daarbij veeltijds nog eenen grooten weg moet afleggen om naar en van zijn werkhuis te komen, die arbeider *heeft geen tijd om mensch te zijn*. Hij komt doodmoê naar huis, slaapt en ijlt des anderen morgens, nog moede van den voorgaanden dag, weder naar zijn werk. Dat is geen menschelijke bestaan, 't is nog te slecht voor een dier. Geen boer zal zijn paard of zijn werkvee zoo laten afbeulen. Doch de mensch is geduldiger als het dier, en tot zijn geluk ook taaier.

Welnu, juist door de verstoring der familie, juist door de vernedering der vrouw heeft de huidige samenleving, veel meer als door hare andere misdaden, zich het zedelijk recht tot voortbestaan onttrokken, en haar eigen doodvonnis uitgesproken. Eene samenleving, welke de prostitutie tot officieele maatschappelijke inrichting gemaakt heeft, mag het woord *Zede* niet meer in den mond nemen zonder schaamrood te worden; die samenleving is gevonnisd en zij moet onder de opwelling van 's menschen *zedengevoel* ten gronde gaan, gevoel dat in de borst der onderdrukten leeft.

De vrouw met fijnere zenuwen, met fijnere gewaarwordingen bezielde als de man, voelt hare vernedering dieper als de man. Daarom die begeesterende deelneming der vrouwen aan de socialistische beweging; daarom de uitstekende plaats die de vrouwen in den heldenstrijd der Commune ingenomen hadden. Jonge moeders met zuigelingen aan de borst, trotseerden de chassépots-kogels en moedigden de mannen aan tot dapperheid; meisjes grepen de vaandels, welke de hand eens stervenden blauwkielman ontvallen waren en voerden ze doodverachtend tegen den vijand, tot dat zij, met het lood der dronkene ordebandieten doorboord, levenloos ten gronde stortten. Honderde van gevangene vrouwen en meisjes herhaalden, trots doodgewond, den kreet: *Leve de Commune*, en wierpen uit de brekende oogen nog verachting en misprijzing naar de woeste zegepralers. – 'Lafhartige petroleuzen! Geprostitueerde deernen! Verworpelingen die slechts afschuw verwekken kunnen!' brult in koor de reactionnaire burgerpers! – Lafhartige petroleuzen?... Lafhartige burgerleugen! Ellendig vertelsel, van schurken uitgevonden, van domkoppen geloofd, en reeds heden door eerlijke tegenstrevers weerlegde beleediging! Geprostitueerde deernen?... Geen twijfel, er waren gedeeltelijk, en wel ten kleinsten deele *geprostitueerde deernen*. Maar was het de Commune die ze daartoe gemaakt had? – Neen, heeren burgers, het was *uwe* maatschappij, *uwe beste der mogelijke werelden*, die hun het merk der schande had ingebrand, die gij ontwijfd hadt. De Commune daarentegen, had hun de mogelijkheid geboden, zich weder uit de modder op te heffen, en van het slijk *uwer* samenleving te reinigen. En gij verwondert u, dat gloeiende begeestering voor de Commune, woedende en helsche haat tegen de oude maatschappij: *de maatschappij der prostitutie*, ze in den kamp dreef, dat zij, – half Engel en half Furie – om het geledene onrecht te wreken, hun leven der schande door de dood voor eene heilige zaak zochten te verzoenen?

Ach, het 'eeuwige vrouwelijke' is in deze ontwijfde verstootelingen als de vertrapte worm opgesprongen, en heeft *uwe* maatschappij in den hiel gebeten. Gij noemt u Christenen, maar hebt gij dan vergeten, hoe *uwe* Jesus de schijnheilige huichelaars beschaamde, welke de overspeelster wilden steenigen? En gij waagt het hen nog in den dood te beschimpen, deze offers *uwer* samenleving, deze martelaressen der nieuwe leering die

aan den slaaf het einde van zijn dienaarschap, aan de vrouw het einde harer prostitutie wijst!

Gij, mijne vrienden, hebt het wel begrepen dat de *vrouwenkwes*tie onafscheidbaar is van het algemeen sociaal vraagstuk, want het is voor ons van groot gewicht de vrouwen in onze beweging te trekken: de *vereening der fabriek- en handwerkers* der stad Crimmitchau² maakt geen onderscheid tusschen mannelijke en vrouwelijke werklieden, en heeft door deze daadzaak (van alzoo een gelijk recht aan beide geslachten toe te kennen) meer aan de vrouwen-ontvoogding gedaan dan al onze vrouwen-vereeningen te zamen, welke de *vrouwen-kwestie* meenen gepacht te hebben.

De vrouw is de noodzakelijke volledigmaking van den man. Zonder de vrouw kan de man geen mensch zijn, zonder deelneming der vrouw kan de man geen menschelijk ideaal verwezentlijken. Wij hebben dus de hulp der vrouwen in onze beweging noodig. En zoowel plicht als intrest gebieden hun, ons in den strijd ter zijde te staan.

De vrouwen, zij voelen het meest de ellende der huidige maatschappij, zij zullen dan ook het meest de voordeelen der maatschappelijke ontvoogding voelen. Moge daarom iedere vrouw, ieder meisje, in plaats van den man, in plaats van den geliefde van de beweging af te houden, hen veeleer aansporen, hen moed inprenten, wanneer hij verlamt; en moge ook iedere moeder hare kinderen het Evangelie van vrijheid en gelijkheid inprenten, opdat er alzoo een geslacht opwasse, dat in trotsch bewustzijn zijner menschenwaarde niet wil, dat er nog heeren en knechten op het aardrijk bestaan.

Noten

- 1 In ons schoon België is die toestand nog erger. Men weet dat het Gemeentebestuur van Brussel gedwongen is geworden de geprostitueerde deernen de circulatie in de voornaamste straten des avonds te verbieden.

Vertaler.

- 2 Crimmitchau is de stad waar Liebknecht deze voordracht gaf. Het is eene middelmatige fabriekstad in het koninkrijk Saxon, met circa 35 000 inwoners.

Vertaler.

Signalementen

De verantwoordelijkheid voor deze rubriek berust bij Wouter Gortzak, de bijdragen zijn ditmaal van L. Giebels en P. Kalma.

Een oud-SDAP'er in Jakarta

Het PvdA-lid, dat in Jakarta verzeild raakt, treft in de oude wijk Menteng een gastvrijhuis op Jalan Madiun nr. 22, waar *Nico Palar* woonachtig is; vóór de oorlog verscheidene jaren medewerker van het SDAP-partijbureau, na de oorlog tot 1947 lid van de Tweede Kamer voor de PvdA.

Nico Palar, geboren in 1900, is afkomstig van de Minahassa, Noord Celebes, waar zijn vader hoofd-schoolopziener was. Na de Mulo vertrok hij in 1919 naar Jogja, waar toen de eerste en enige AMS (een bovenbouw van de MULO) gevestigd was. Hij studeerde vervolgens ongeveer een jaar aan de TH van Bandung, waar hij *Sukarno* leerde kennen en actief werd in de nationalistische beweging. *'Wanneer we samen een spreekbeurt hadden, zorgde ik er altijd voor als eerste het woord te voeren. Want bij Sukarno's oratorisch geweld staken mijn sprekersgaven maar pover af!'* Na een slopende ziekte, die hem een jaar lang in bed hield, veranderde hij van studierichting en verhuisde naar Batavia, waar hij studeerde aan de Rechtshogeschool bij hoogleraren als *Logeman*, *Kollewijn*, *Van Kan*.

In 1928 vertrok Palar naar het 'moederland' om verder te studeren. Hij zou er met onderbreking van twee Indische reizen tot 1947 blijven. Op en top nationalist nu, aarzelde hij in zijn politieke keus tussen de communisten met hun aansprekende leus: *'Indonesia Vrij NU'* en de SDAP, die de stelling huldigde dat de Indonesiër zelf zijn vrijheid diende te bevechten, maar dat de socialist hem daarbij moest helpen. Palar koos voor de SDAP. Hij vond in Nederland niet alleen zijn politiek tehuis. Hij leerde er ook zijn vrouw kennen, *Joke Volmers*, toen werkzaam bij het Persbureau Reuter. In 1935 trouwden zij. Het echtpaar Palar heeft drie kinderen. Nico Palar werd vast medewerker van het partijbureau van de SDAP, ook toen al gevestigd op Tesselschadestraat 31. Hij was secretaris van de 'Koloniaal Commissie' van SDAP en NVV

en redacteur van het socialistisch persbureau PERSINDO.

In 1938 maakte hij als afgevaardigde van SDAP en NVV met zijn vrouw een langdurige reis door Indië, dat toen een goed georganiseerde ISDAP kende.

De Tweede Wereldoorlog overviel hen, toen zij teruggekeerd uit Indië weer in Amsterdam gevestigd waren. De heer en mevrouw Palar doen erg bescheiden over hun rol in het verzet. Palar die als Indisch ogend man tijdens de bezetting natuurlijk extra kwetsbaar was, heeft niettemin menigmaal voorlichting gegeven aan illegale groeperingen over Indisch nationalisme, zijn perspectieven na de bevrijding en de verwachte steun van Nederlandse zijde. Mevrouw Palar spreekt achteloos over de onderduikers in hun bescheiden tweekamerwoning aan de Uiterwaardestraat en over haar werk bij het distribueren van bonnen aan onderduikers.

Palar, die vóór de Duitse inval al kandidaat stond voor de Eerste Kamer, werd in 1945 benoemd lid en in 1946 gekozen lid van de Tweede Kamer. Bij een bezoek aan Indië in 1946 leert hij de kracht van de jonge Republiek kennen. Als nationalist van het eerste uur kiert hij uiteraard haar zijde. *Schermerhorn* heeft daar blijkens zijn Dagboek veel moeite mee en Van Mook bestaat het om Palar terecht te wijzen met de vermaning: *'Mijnheer Palar, U bent hier te gast!'*

Wanneer de eerste militaire actie uitbreekt bedankt Palar in een bewogen fractievergadering voor partij en parlement. *Sutan Sjahrir*, de geliefde leider van de PSI, doet Palar naar Lake Success, de toenmalige zetel van de Verenigde Naties, komen. Een interventie van *Hein Vos* is nodig om *Beel* zijn verzet tegen deze reis te doen opgeven. In Amerika aangekomen wordt Palar, na het spoedig vertrek van *Sjahrir* en *Salim*, de leider van de Indonesische delegatie bij de VN, waartoe verder behoorden, *Sumitro* en *Soedjatmoko*, beide PSI-ers, en de Indiër *Charles Tham-bu*. Deze delegatie heeft een zeer be-

langrijke rol gespeeld in het geleidelijk doen aanvaarden door de westerse wereld dat Indonesië's volledige onafhankelijkheid onontkoombaar was. Palar heeft de delegatie geleid tot 1953. Zijn belangrijkste tegenspelers waren *Van Kleffens*, later *Van Rooyen*.

Palar die daarna vele ambassadeursposten heeft bekleed, o.m. in Washington en die van 1961 tot '65 nog eens de VN-delegatie leidde, beschouwt zijn eerste termijn bij de Verenigde Naties als de belangrijkste periode van zijn leven. Hij heeft thans besloten deze levensperiode op schrift te stellen. Een besluit waarvoor men van Nederlandse kant alleen maar dankbaar kan zijn, want nog te zeer staat de geschiedenis van de Nederlands-Indonesische betrekkingen onder het eenzijdig licht van vaderlandse scribenten.

Op een leeftijd van 79 jaar wil de herinnering echter wel eens blanke vlekken vertonen wanneer het geheugen over een periode van ca. 30 jaar moet terug grijpen. Nico Palar is daarom een ieder dankbaar die hem met bronnenmateriaal wil helpen.

Financiering van politieke partijen

'De mogelijkheid voor politieke partijen om een beslissende rol te vervullen in het politieke en maatschappelijke krachtenveld wordt in vergaande mate bepaald door hun financiële armslag. Een overheidssubsidiëring van politieke partijen kan die financiële armslag vergroten en kan daardoor één van de middelen zijn tot behoud c.q. uitbouw van de politieke democratie.' Aldus *Douwe Jan Elzinga* in *Socialisme en Democratie* van maart van dit jaar. Hij bepleit een algemene subsidiëring, omdat subsidiëring van deelaspecten de vrijheid van de partijen zou kunnen beknotten. De subsidie zou moeten worden gekoppeld aan het door partijen behaalde stemmenpercentage bij Tweede Kamerverkiezingen. Z.i. vereist subsidiëring een volledige openbaarheid van de uitgaven en inkomsten van partijen. Verder zou bekeken moeten worden, of de aftrekbaarheid van particuliere giften aan politieke partijen niet aan een maximum gebonden zou moeten worden.

Bij de discussie over dit onderwerp zijn de ervaringen, die andere landen

al met subsidiëring van politieke partijen hebben opgedaan, niet onbelangrijk. In West-Duitsland bijvoorbeeld vergoedt de overheid het overgrote deel van de kosten van de verkiezingscampagnes van partijen. Over de financiële positie van Westduitse politieke partijen in het algemeen stond onlangs een aardig artikel in het Duitse weekblad *Die Zeit*.

Die positie is, aldus redacteur *Rolf Zundel* (*Die Zeit*, 20 april 1979), niet erg florissant. De uitgaven van de in de Bondsdag vertegenwoordigde partijen zijn in 20 jaar vertienvoudigd, van 40 miljoen DM in 1957 tot 354 miljoen DM in 1976. Met die stijging hebben de inkomsten geen gelijke tred gehouden. Alle partijen kampen met grote financiële problemen.

Belangrijke inkomstenbronnen zijn de ledencontributie en de afdrachten van afgevaardigden aan hun partij. De inkomsten uit contributie van bijvoorbeeld de SPD stegen van 19 miljoen DM in 1968 tot 56 miljoen DM in 1977. De afdrachten van afgevaardigden aan de SPD belopen nu jaarlijks zo'n 12 miljoen DM, oftewel 10% van de begroting. Daarnaast zijn giften van grote betekenis, vooral voor partijen met een deels kapitaalkrachtige aanhang, zoals de CDU of de CSU. De CDU ontving in 1976 54 miljoen DM aan giften, terwijl de SPD zo'n 20 miljoen ontving. Vanaf 1977 zijn de giften overigens over de hele lijn spectaculair gedaald, als gevolg van verscherpte belastingcontrole op sommige semi-legale en illegale praktijken op dit gebied.

De vergoeding van verkiezingskosten door de overheid is indertijd ingesteld, om de partijen van dergelijke giften minder afhankelijk te maken, en vooral partijen als de SPD niet in een ongunstige positie te brengen. Om dezelfde reden werden scherpe grenzen gesteld aan de aftrekbaarheid van giften voor de belasting. Alleen giften beneden de 600 DM zijn belastingvrij (in Nederland is er een maximum grens van 10% van het onzuiver inkomen).

Inmiddels neemt de overheid zo'n 20-25% van de totale kosten van politieke partijen voor haar rekening. Daarbij is de financiële steun die de fracties van de Bondsdag jaarlijks ontvangen (in 1979 in totaal ruim 49 miljoen DM) nog niet eens meegerekend.

Zundel vindt dat een ongelukkige situa-

tie. Hij meent dat de hoogte van de overheidssubsidie aan partijen een gevaarlijke grens bereikt heeft. Een parlementair systeem mag niet vervreemden van z'n maatschappelijke basis, en dat moet ook tot uitdrukking komen in de wijze, waarop politieke partijen gefinancierd worden.

Hij bepleit dan ook een toename van de financiële bijdragen van partijleden. De overheid kan een ontwikkeling in die richting stimuleren, door de aan de aftrekbaarheid van giften gestelde grenzen ietwat te verruimen — bijvoorbeeld tot 3000 of 4000 DM.

Daarnaast zet hij vraagtekens bij de ontwikkeling van politieke partijen tot grote, dienstverlenende organisaties. 'Fundamenteel is de vraag, of de huidige uitgaven wel zo zinvol zijn, als men politie-

ke partijen wenst die midden in de samenleving staan. Natuurlijk is de vraag naar dienstverlening toegenomen, naarmate het politieke systeem gecompliceerder is geworden. Maar worden zo ook niet passieve politieke consumenten gekweekt, wier belangstelling met steeds meer geld moet worden gekocht? Leidt dat niet tot een concurrentieslag, die door niemand gewonnen kan worden?' Zundel hoopt dat de partijen ertoe gebracht kunnen worden gezamenlijk hun uitgaven voor bijvoorbeeld verkiezingscampagnes te verminderen. 'Een wat grotere aansporing tot zuinigheid zou de partijen van de technocratische illusie kunnen bevrijden, dat de politieke meningsvorming beter functioneert, als je maar meer geld stopt in de organisatie van dat proces.'

socialisme en democratie 1979/10

Terugblik september

- 475 Dolf Toussaint
Anton Constandse
476 *Dubieuze Derde Wereld*

Sociaal-economische vraagstukken

- Marga Bruyn-Hundt
479 *Vrouwen: paupers op de arbeidsmarkt*
De emancipatie van de vrouw schrijdt voort, maar met haar positie op de arbeidsmarkt blijft het voorsnog beroerd gesteld. Een overzicht van de situatie, theorieën ter verklaring en voorstellen om tot veranderingen te komen.
- L. J. Emmerij/J. M. M. Ritzen
489 *Arbeidsplaatsen scheppen met realisme en werk herverdelen met visie*
Het is ongewenst bedrijfstakingen in leven te willen houden die op den duur toch gaan verdwijnen. Een herstructureringsbeleid is beter. Dan nog ontstaat er een tekort aan arbeidsplaatsen. Dus is verdeling van beschikbare arbeid nodig. De auteurs pleiten daartoe voor betaald educatief verlof.

Documenten

- Massimo Gallupi
504 *Wat de VS in Zuid-Vietnam veranderd hebben*
Er veranderde in Zuid-Vietnam meer dan de Noordvietnamese communisten dachten. Deze misrekening heeft waarschijnlijk geleid tot een onjuiste economische politiek. En die weer leidde tot de massavlucht. Een Italiaans-communistische opinie.

Pen op papier

- 508 Paul E. Kramer over socialisme en macht

Boeken

- 513 Ab van Dien

Dubieuze Derde Wereld

Een der meest boeiende gebeurtenissen van internationaal karakter was in september de zesde conferentie van de zogenaamde 'niet-gebonden' landen, ditmaal in Havana. Het woord 'niet-gebonden' is geijkt geworden door de eerste conferentie van deze aard in Belgrado (1961) toen een nog klein aantal regeringen, plus de Algerijnse bevrijdingsbeweging, poogden een breed front te vormen tegen de militaire allianties van de atlantische en de communistische wereld. Er was geen sprake van een gemeenschappelijke ideologie inzake het binnenlandse beleid: Cuba was evenzeer vertegenwoordigd als Saoedi-Arabië, Joegoslavië zowel als Marokko, en de grote mannen waren de toenmalige kopstukken van het anti-kolonialisme en anti-imperialisme, zoals *Nehroe*, *Soekarno*, *Nasser*. Men is geneigd, uitgaande van klassentegenstellingen, de voorkeur te geven aan coalities van regimes met soortgelijke ideologieën, en deze doeltreffender te achten. Maar zo eenvoudig is dat ook niet: de felle tegenstellingen tussen geenszins communistische staten, zoals Oeganda en Tanzania, of Argentinië en Chili, of India en Pakistan, of Iran en Irak (enz.) evenaarden die tussen communistische regeringen, waarbij men moet denken aan de conflicten tussen Joegoslavië en Albanië, tussen Vietnam en Cambodja, of... tussen de Sowjet-Unie en China. De 'niet-gebonden' landen behoefden dus niet uit te gaan van een intern-ideologische verwantschap, om het eens te zijn over hun gezamenlijke verzet tegen supermogendheden, militaire blokken onder leiding van machtige staten, en de daarmee samengaande economische pressies. Zulk een eenstemmigheid is op papier in Havana weer wel bevestigd: voor vrede, voor beperking van de bewapeningswedloop, en vooral voor erkenning van rechten en belangen van de arme volkeren in hun strijd met de rijke atlantische naties (in de trant van de Unctad-conferenties) dat alles kon wel worden bereikt. En daarbij had de invloed van het gastland Cuba tot gevolg dat de Sowjet-Unie tamelijk buiten schot bleef, in tegenstelling tot de Verenigde Staten en hun bondgenoten, waaronder ook Israël. Aangezien de nu sinds 1961 zeer uitgebreide club zich zelfs het meest tegen het Westen richtte, kon dit een bron van voldoening lijken voor de Sowjet-Unie.

Maar dit was zeer bedriegelijk. Voor het overgrote deel kwam de kritiek op de 'westerse' wereld hieruit voort, dat in wezen de meeste 'niet-gebonden' landen... er toe behoren! En zelfs met Cuba zou dit het geval zijn geweest, als de domme en gevaarlijke politiek van *Eisenhower*, voortgezet door zijn opvolgers, *Fidel Castro* niet in de armen zou hebben gedreven van de Sowjet-Unie. Inzake Vietnam geldt hetzelfde: als na de Aziatische conferentie van 1954 de Amerikanen bereid waren geweest het ontvoogde Indo-China loyaal tegemoet te komen zou een vreselijk drama zijn voorkomen. De man die het verleden aldus kritisch durfde te bezien was *Andrew Young*, nu afgezet als VS-ambassadeur bij de Verenigde Naties, en hij was geenszins belangeloos: hij wist hoezeer het Westen de Derde Wereld economisch nodig had, zonder echter daarvoor de prijs te

willen betalen die nodig zou zijn, namelijk een werkelijke ontkolonisering. Inzake Afrika (men denke aan Angola, toen dit probleem actueel was) heeft hij gezegd, dat dit grootste grondstoffengebied ter wereld (na Noord-Amerika en de Sowjet-Unie) was aangewezen op het belangrijkste industriegebied (de atlantische wereld) en omgekeerd. Juist omgekeerd: de delfstoffen en agrarische massa-produkten van de Derde Wereld gaan voornamelijk, van vijftig tot honderd procent, naar het Westen en Japan. En de 'niet-gebonden' landen behoren tot die Derde Wereld, met haar arme volkeren, al neemt Joegoslavië dan een aparte positie in. In Havana waren de verhoudingen dus uiterst gecompliceerd. De grote meerderheid wenste de bestaande banden met het Westen, vaak ook als onvermijdelijk beschouwd, te behouden, mits dit Westen niet optreedt als uitbuitende, koloniserende, militair dreigende macht. Bijna steeds zijn de regeringen van die landen praktisch 'westers', ook al kwamen ze nu in Havana bijeen. Op weinige uitzonderingen na zijn de heersende elites bevoorrechte klassen of kasten, soms uitgesproken feodaal (men denke aan de oliesjeiks!) soms semi-burgerlijk, ook wel voorstanders van een verzorgingsstaat of van hetgeen in de achttiende eeuw 'verlicht despotisme' werd genoemd. Van zulke 'niet-gebonden' regimes heeft de atlantische wereld niets te vrezen, als dit Westen zijn Andy Youngs niet de laan uitstuurt. Deze immers hebben begrip voor de wijze, om genoemde banden te behouden.

Hoogst opmerkelijk was in Havana de behandeling van het geval-Cambodja. Hoewel de 'niet-gebonden' landen principieel tegen buitenlandse interventie zijn slikken ze deze – of vragen ze deze – herhaaldelijk. Van de aard der regering (of van de oppositie) hangt het dan af, van wie zulk een militaire hulp komt. Vers in het geheugen liggen de interventies, direct of indirect, in Tsjaad, de Centraalafrikaanse Republiek, Zaïre, Oeganda, Ethiopië, Angola, Oman, te veelzijdig om die nader te omschrijven. Wie zou er drukte maken om de val van het moorddadige regime van *Pol Pot* in Cambodja, dat waarschijnlijk twee miljoen mensen (een derde van de bevolking) heeft laten uitroeien? Omdat Vietnam echter de voornaamste hulp bood aan de oppositie, die deze *Pol Pot* verjoeg, mocht de nieuwe regering van Cambodja niet worden erkend. In de Verenigde Naties zouden later (23 september) 71 tegen 35 delegaties, met 34 onthoudingen, het bewind in ballingschap van *Pol Pot* zelfs blijven erkennen. Hoewel dit al verbazingwekkend was moest het des te meer opvallen, dat ook in Havana de pro-Vietnam-fractie geen overwinning kon behalen. Er werd door bevestigd dat de zogenaamde 'niet-gebonden' landen voor een aanzienlijk deel tot de westelijke wereld behoorden.

Nochtans was de kritiek op het atlantische blok niet irreëel, want afgedwongen door de positie waarin de verpauperde massa's van de Derde Wereld verkeren. Als deze eens ten tonele verschijnen zal er pas sprake zijn van 'grote politiek'. De echte revoluties van twee miljard armen moeten nog komen... als ze tenminste kunnen doorbreken. Wanneer die dan een 'niet-gebonden' club zullen vormen kan dit begrip een andere inhoud krijgen, zal de stroom van grondstoffen naar het Westen werkelijk haperen, zullen de Amerikaanse buitenlandse bases (nu meer dan drieduizend) wankelen. Niet ten bate van expansie van de Sowjet-Unie, al kan deze zich strategisch wellicht minder bedreigd voelen. Ook niet ten gunste van China, dat zich praktisch aan de zijde van Amerika heeft geschaard. Wel in naam van de eisen van proletarische massa's. Hoewel hun eigen regeerders daaraan wel lippendiensten bewezen, behoefde men zulks in Havana nog niet ernstig te nemen. Maar

Vrouwen: paupers op de arbeidsmarkt

Steeds meer vrouwen willen, ook na hun huwelijk, betaalde arbeid verrichten. Maar het wordt ze niet gemakkelijk gemaakt een plaats op de arbeidsmarkt te veroveren. En als ze al werk vinden krijgen ze dikwijls een lager loon dan hun mannelijke collegae, als ze al op hetzelfde niveau als mannen aan het werk komen. In dit artikel wordt de plaats van de vrouw op de arbeidsmarkt met behulp van menige tabel toegelicht. Het bevat bovendien een schets van een beleid om de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt te verbeteren.

Het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking in Nederland neemt toe, terwijl binnen de vrouwelijke beroepsbevolking het aandeel van de gehuwde vrouw stijgt.

Tabel 1. Structuur van de beroepsbevolking naar geslacht.¹

	1960	1971	1977	1985
mannen	78	74	72	69
vrouwen	22	26	28	31
totaal	100	100	100	100

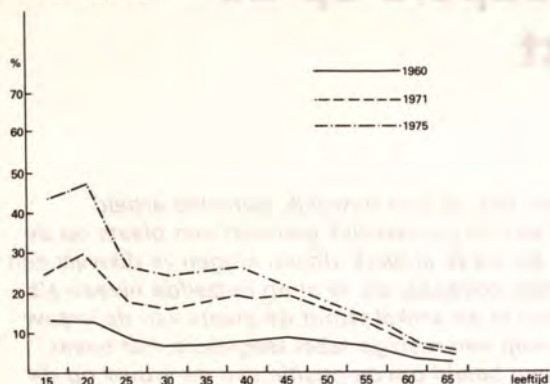
Tabel 2. Structuur van de vrouwelijke beroepsbevolking naar burgerlijke staat.²

	1960	1971	1975
gehuwde vrouwen	19	38	51
ongehuwde vrouwen	81	62	49
totaal vrouwen	100	100	100

Een leeftijdsprofiel van de op de arbeidsmarkt participerende gehuwde vrouwen begint, evenals in andere geïndustrialiseerde landen, steeds duidelijker een M-vorm te vertonen: omstreeks het twintigste levensjaar is sprake van een hoge participatiegraad, waarna deze omstreeks het dertigste levensjaar, als er kleine kinderen te verzorgen zijn, een dal vertoont, om daarna weer toe te nemen.³

Grafiek 1. Deelneming van gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces in procenten van het totaal aantal gehuwde vrouwen in de betreffende leeftijdsgroep.

Het aandeel van vrouwen in de werkgelegenheid ligt in Nederland zeer laag. In de EG van de negen komt gemiddeld 35,6% van de civiele werkgelegenheid voor rekening van de vrouw, in Nederland is dit 26,9%.⁴ Daarmee heeft Nederland van alle EG-landen het laagste percentage vrouwen in de beroepsbevolking, zelfs Italië heeft meer werkende vrouwen. Binnen de EEG spant Denemarken de kroon met 41,8%, daarbuiten de USSR met 51,6%.

Werkloosheid

De werkloosheid onder vrouwen is groter dan onder mannen. Het jaarverslag arbeidsmarkt 1978 vermeldt daarover:

Tabel 3. Werkloosheid naar geslacht.

	in % van de afhankelijke beroepsbevolking			aandeel in totale werkloosheid		
	1976	1977	1978	1976	1977	1978
mannen	5,2	4,7	4,3	76	71	66
vrouwen	5,9	6,9	7,5	24	29	34
totaal	5,3	5,1	5,0	100	100	100

Bij de geregisteerde werkloosheid moeten we de 'verborgen' werkloosheid optellen, dat zijn mensen die bereid en in staat zijn om te werken, maar om de een of andere reden niet in de geregisteerde werkloosheid voorkomen, bijvoorbeeld omdat ze menen toch geen kans op een baan te hebben of omdat ze deeltijdwerk zoeken. Uit een enquête van het CBS⁵ in het voorjaar van 1977 bleek dat 150 000 vrouwen en 6000 mannen die niet als werkloos geregistreerd stonden, in staat en bereid waren een baan te aanvaarden. Dat betekent dat de mannenwerkloosheid met enkele procenten zou moeten worden verhoogd, maar dat de vrouwenwerkloosheid in werkelijkheid zeker twee à tweeënhalf maal zo groot is als de geregisteerde werkloosheid.

Dat de werkloosheid onder vrouwen een veel groter probleem vormt dan

die onder mannen blijkt ook uit de verhouding tussen het aantal werklozen en het aantal vacatures. Trekken we de vacatures van de werklozen af dan ontstaat het volgende beeld.⁶

Tabel 4. Werkloosheid in % van de afhankelijke beroepsbevolking.

	werkloosheid		werkloosheid minus werkgevers aanvragen	
	1977	1978	1977	1978
mannen	4,7	4,3	3,3	3,6
vrouwen	6,9	7,5	5,6	6,3

Werkgelegenheid

Het werk van vrouwen is over een veel kleiner aantal bedrijfstakken en beroepen gespreid dan het werk van mannen.

Tabel 5. Werkzame personen naar geslacht en bedrijfstak, maart-mei 1975, in % van het totaal aantal werkzame mannen en vrouwen.⁷

	mannen	vrouwen
Landbouw en Visserij	7,2	3,8
Delfstoffenwinning, industrie en ambacht, openbare nutsbedrijven	30,0	14,6
Bouwnijverheid	13,3	1,8
Handel, horeca, reparatiebedrijven	15,8	23,7
Transport, opslag, communicatiebedrijven	7,8	2,9
Banken, verzekeringen, zakelijke diensten	6,4	8,7
Overige diensten	19,4	44,6
Totaal	100	100

Mannen vinden hun werkgelegenheid vooral in de industrie, vrouwen in de dienstensector.

Bij de verdeling over de beroepen blijkt hoezeer vrouwen binnen enkele ervan geconcentreerd zijn. Van de 83 beroepen die de Arbeidskrachtentelling 1976⁸ vermeldt, wden er zes in het geheel niet door vrouwen uitgeoend.

Van alle vrouwen is 35% werkzaam in drie beroepen, van alle mannen slechts 17,4%. Van alle vrouwen is 66,5% werkzaam in slechts zeven beroepen, de overige 33,5% is gespreid over de resterende 70. Van alle mannen is 35,3% werkzaam in zeven beroepen, de overige 64,7% is gespreid over 76.

Tabel 6. Rangschikking van mannen en vrouwen naar hoogste percentages werkzaam in een beroep in % van alle werkzamen.⁹

Mannen	Vrouwen
6,4 (administr. functies)	12,7 (winkelbedienden)
6,2 (bouwvakkers)	11,8 (administr. functies)
4,8 (beleidvoerend en leidinggevend personeel)	10,5 (huishoudelijk en verzorgend personeel)
17,4	35,0

Een illustratie van de sterke seksescheiding op de arbeidsmarkt vindt men in een recent onderzoek van *Siegers*.¹⁰ Daar blijkt uit dat, wanneer vrouwen en mannen gelijkelijk aan alle (293) beroepsgroepen zouden deelnemen onder handhaving van de huidige verdeling van de beroepsbevolking over de verschillende beroepsgroepen, 24 procent van de beroepsbevolking van baan zou moeten veranderen.

Arbeidsvoorwaarden

Vrouwen hebben ongunstiger arbeidsvoorwaarden dan mannen. Deze zijn voor een deel toe te schrijven aan discriminatie. Daarvan is sprake als vrouwen met dezelfde capaciteiten, opleiding en ervaring als mannen anders behandeld worden wat betreft aanstelling, training, promotie of financiële beloning, toegang tot de arbeidsmarkt en soort baan.

Buitenlandse onderzoeken tonen aan dat vrouwen met eenzelfde opleiding als mannen op een lager niveau werken¹¹ en dat zij minder verdienen dan mannen, welk verschil niet verklaard kan worden door verschillen in leeftijd, opleiding of ervaring. Onderzoekers hebben de indruk dat het verschil in arbeidsvoorwaarden bij een vergelijkbaar niveau van opleiding en training het grootst is als het gaat om specifieke 'vrouwen- en mannenberoepen', met andere woorden als er sprake is van een sterke seksescheiding op de arbeidsmarkt.

Recente Nederlandse onderzoeken bevestigen dat vrouwen ongunstiger arbeidsvoorwaarden hebben. In het kader van de Wet 'Gelijk loon voor vrouwen en mannen' van 1975 heeft de Arbeidskundige Afdeling van de Loontechnische Dienst in 1976 en 1977 een onderzoek bij het bedrijfsleven ingesteld. In 1977 werd onderzoek gedaan naar beloningsverschillen en aanstellingsbeleid in bedrijven. Het aanstellingsbeleid werd in het onderzoek meegenomen omdat binnenkort ook in Nederland uitvoering moet worden gegeven aan de Europese richtlijn 'Gelijke behandeling van mannen en vrouwen', die iedere vorm van discriminatie ten aanzien van toegang tot het arbeidsproces, de beroepsopleiding, de promotiekansen, de arbeidsvoorwaarden en sociale zekerheid op grond van geslacht, hetzij direct, hetzij indirect door verwijzing naar met name de echtelijke staat of de gezinssituatie uitsluit. Bij het onderzoek waren ruim 18 000 werknemers in 818 bedrijven met vijftig of meer werknemers betrokken. Er werd onder andere gebruik gemaakt van een indeling in acht algemene functieniveaus variërend van zeer eenvoudige werkzaamheden in niveau één tot leidinggevende arbeid in niveau acht. Enkele resultaten van dit onderzoek:

- 64 procent van alle vrouwelijke werknemers werkt in de niveaus een en twee tegen 34 procent van de mannen.
- van alle werknemers in niveau één is 60 procent vrouw, terwijl in het totale onderzoek 27 procent vrouw is. In functieniveau vijf is nog slechts 9 procent vrouw. Deze beide verschijnselen komen meer voor bij bedrijven die niet met een gestructureerde loonvaststelling werken (dat is een loonvaststelling gebaseerd op functiewaardering en/of loonschalen).
- Bij 67 procent van de bedrijven wordt bij de aanstelling verschil gemaakt tussen mannen en vrouwen.
- Bij 32 procent van de bedrijven wordt bij aanstelling én promotie verschil gemaakt tussen mannen en vrouwen. Naarmate het functieniveau stijgt, neemt de voorkeur voor mannelijke functionarissen toe. De motiveringen om onderscheid te maken lopen uiteen van fysieke eisen (vuil, zwaar werk) naar organisatorische aspecten (part-timewerk, gevaar voor continuïteit) tot sociaal-psychologische aspecten (weerstand tegen verandering van de huidige rolverdeling bij bedrijfsleiding, personeel of cliënten).
- Er werden 1296 paarsgewijze vergelijkingen van beloningsverschillen gemaakt tussen vrouwen en mannen die functies van gelijke waarde vervulden. In de laagste 5 functieniveaus bedroeg het gemiddelde gewogen beloningsverschil 2,5 procent.

Verschillen in arbeidsvoorwaarden tussen mannen en vrouwen zijn een internationaal verschijnsel. Zo blijkt uit een recent verslag van de Europese Commissie¹¹ dat na de inwerkingtreding van de Europese richtlijn inzake gelijke beloning voor mannen en vrouwen nog geen enkel EG-land dit beginsel volledig heeft verwezenlijkt.

Pogingen tot verklaring

Bij de behandeling van de Emancipatienota in de Tweede Kamer kwam de hoge vrouwenwerkloosheid als een van de onderwerpen ter sprake.¹² De regering zoekt de verklaring in de grote toeloop van vrouwen naar de arbeidsmarkt: van 1974 tot en met 1977 nam het aantal werkzame mannen toe met 0,6 procent, het aantal werkzame vrouwen met 2,7 procent.

De *meest gangbare theorie* ter verklaring van de ongunstige arbeidsvoorwaarden voor en de hoge werkloosheid van vrouwen is de 'crowding-hypothese'¹³: de vrouwen werken in een beperkt aantal beroepen en bedrijfstakken. Deze omstandigheid zou ertoe leiden dat wanneer het arbeidsaanbod toeneemt de werkloosheid groter is dan wanneer het arbeidsaanbod over meer beroepen en bedrijfstakken zou zijn gespreid. De 'overcrowding-theorie'¹⁴ verklaart het lage loonpeil van vrouwen uit een lage produktiviteit die op zich weer een gevolg is van de hierboven geconstateerde omstandigheid dat werkende vrouwen geconcentreerd zijn in een beperkt aantal beroepen en bedrijfstakken. Als een grote groep zich richt (moet richten) op bepaalde beroepen en bedrijfstakken kunnen de werkgevers de lonen laag houden en daardoor arbeidsintensieve productieprocessen met een lage marginale arbeidsproduktiviteit in stand houden. Dat zich in bepaalde beroepen zo'n 'overcrowding' van vrouwen voordeed, werd oorspronkelijk op rekening geschreven van de werkgevers die vrouwen slechts in een beperkt aantal beroepen zouden willen toelaten.

Als *tweede oorzaak* voor de ongunstige arbeidsvoorwaarden en de hoge werkloosheid van vrouwen ziet menigeen de omstandigheid dat vrouwen minder goed zijn opgeleid dan mannen, en, meer in het bijzonder, het feit dat vrouwen minder opleiding krijgen en geringer ervaring opdoen op de arbeidsplaats. Ouders stimuleren meisjes minder dan jongens om een beroepsopleiding te volgen (en bieden ze minder kansen daartoe), omdat de meeste ouders verwachten dat hun dochters toch zullen trouwen, en dan hun betaalde loopbaan hetzij afbreken dan wel voor een aantal jaren onderbreken. In het verlengde van die zienswijze ziet de werkgever vrouwen veelal als tijdelijke of deeltijdwerkers, voor wie geldt dat een bedrijfsopleiding slechts een gering rendement afwerpt. In die visie worden ze in zekere zin bevestigd doordat ook veel vrouwen zelf weinig geneigd zijn langdurige opleidingen te volgen, aangezien ze verwachten te trouwen en kinderen te krijgen. Ze menen daarom slechts korte tijd aan het arbeidsproces deel te zullen nemen of deze deelname te zullen onderbreken voor het baren en verzorgen van kinderen.

Volgens neo-klassieke economen wordt de marginale arbeidsproductiviteit vergroot door opleiding en scholing. De mens is levend kapitaal¹⁵: hoe meer er in is geïnvesteerd, hoe groter zijn produktiviteit dus hoe duurder zijn diensten. De meeste vrouwen genoten minder opleiding dan de meeste mannen, en hebben minder beroepsopleiding; er is dus minder in ze geïnvesteerd; dus ontstaan beloningsverschillen. In Amerika is hiernaar het nodige onderzoek verricht. Daaruit bleek dat voor vrouwen tussen de 30 en 45 jaar, met kinderen, ieder jaar dat niet op de arbeidsmarkt wordt doorgebracht leidt tot een loondaling van 1,5 tot 6,4 procent, omdat bestaande kennis veroudert en geen nieuwe ervaring wordt opgedaan.¹⁶ Uit ander Amerikaans onderzoek blijkt dat deeltijdwerk leidt tot verschil in beloning, terwijl werkonderbreking een minder negatieve invloed heeft.¹⁷ Werkgevers zullen vrouwen gemakkelijker ontslaan dan mannen, omdat haar scholing en bedrijfsspecifieke kennis gering is, en het voor de werkgever bij een eventueel aantrekken van zijn afzet niet moeilijk is vervangende arbeidskrachten te vinden.

Een mogelijk *derde oorzaak* voor de hoge vrouwenwerkloosheid en de ongunstige arbeidsvoorwaarden van vrouwen is de geringere arbeidsmobiliteit. Vrouwen zijn gebonden aan de plaats waar hun man werkt en woont, en kunnen zich door hun gezinthaak geen lange reistijden veroorloven. Hun kans op behoud van werk of het vinden van nieuw werk als de man verhuist, is dus niet zo groot.¹⁸

Omdat vrouwen aangewezen zijn op werkgelegenheid dicht bij huis, is de machtspositie van werkgevers tegenover vrouwen sterker dan tegenover mannen, voor wie dat minder geldt. Gelet op deze machtspositie is de werkgever soms in staat een loonpeil op te leggen dat lager ligt dan de marginale produktiviteit.¹⁹ Dat is de toevoeging aan de totale produktie als gevolg van de arbeid van de laatst tot het arbeidsproces toegetreden arbeider.

Een mogelijke *vierde oorzaak* voor slechte arbeidsvoorwaarden en hoge werkloosheid is het geringe percentage vrouwen dat lid is van een vakbond. De vakbeweging zou daardoor minder voor vrouwen doen, zich minder inspannen om de arbeidsvoorwaarden te verbeteren en maatregelen van de grond te krijgen om de vrouwenwerkloosheid te bestrijden.

Als vijfde oorzaak vermelden we discriminatie bij aanstelling. Deze kan zich in twee soorten voordoen en wel de *statistische discriminatie* die voortvloeit uit de omstandigheid dat de werkgever zich een bepaald beeld heeft gevormd van mannelijke en vrouwelijke werknemers, en ervan uitgaat dat iedere solliciterende man en vrouw aan dat beeld zal beantwoorden (iedere vrouw heeft een hoger ziekteverzuim, heeft minder binding met het bedrijf, verlaat het gemakkelijker dan iedere man, alsmede de *pure discriminatie*, die voortvloeit uit de omstandigheid dat de werkgever en/of zijn personeel op geheel onzakelijke gronden 'niet van vrouwen in het bedrijf houden'.

Arbeidsmarkt en reserveleger

Vrouwen zijn vaker werkloos, en hebben als regel ongunstiger arbeidsvoorwaarden dan mannen. Dat wordt, zoals we uiteenzetten, veroorzaakt door een sterke seksescheiding op de arbeidsmarkt en een concentratie van vrouwen in slechts enkele beroepen en bedrijfstakken, door geringer opleiding van vrouwen (vooral in het bedrijf zelf), door onderbrekingen in de arbeidscarrière van vrouwen, door deeltijdwerk, geringe arbeidsmobiliteit en discriminatie. Deze oorzaken zijn, afzonderlijk of in combinatie, verwerkt in theorieën over de interne arbeidsmarkt, de dubbele arbeidsmarkt en het industrieel reserveleger, die we hieronder kort zullen uiteenzetten.

Volgens de theorie van de *interne arbeidsmarkt*²⁰ zouden werkgevers hogere functies bij voorkeur laten vervullen door personeel uit het eigen bedrijf promotie te laten maken. Mede daarom zou de werkgever eerder bereid zijn hogere functionarissen binnen het bedrijf te scholen, aangezien ze daardoor een specifieke binding met het bedrijf krijgen. Vacatures voor lagere functies daarentegen worden vervuld door mensen van buiten het bedrijf aan te trekken.

De theorie van de *dubbele arbeidsmarkt*²¹ is een uitwerking van die van de interne arbeidsmarkt. De arbeidsmarkt zou uiteenvallen in een primaire sector met 'goede' en een secundaire sector met 'slechte' banen. De goede banen vindt men in grote, kapitaalintensieve bedrijven met promotiemogelijkheden. Voor dergelijke banen komen vooral jonge mannen met een goede opleiding in aanmerking.

De slechte banen vindt men in kleine, arbeidsintensieve bedrijven, waar weinig vraag naar arbeid met een hoge opleiding bestaat, weinig promotiekansen zijn en slechte werkomstandigheden. Vrouwen komen vooral op deze secundaire arbeidsmarkt terecht. Een onderzoek van Vissers e.a.²² wees uit dat in 1973 vrouwen voornamelijk werkten in arbeidsintensieve bedrijfstakken met een geringe produktiegroei, een geringe stijging van de arbeidsproductiviteit in veelal kleine bedrijven waar lage lonen worden betaald.

De theorie van het *industriële reserveleger*²³ is ontwikkeld door Marx, en recentelijk verder uitgewerkt door Braverman. De accumulatie van arbeidsbesparende kapitaalgoederen leidt tot permanente werkloosheid, die periodiek wordt vergroot door steeds heviger wordende afzetcrises. Vrouwen zouden deel uitmaken van het zwevende en stagnerende deel van het industriële reserveleger. Het zwevende deel is dat deel van de arbeidskrachten dat van baan naar baan trekt. Het stagnerende deel bestaat uit mensen die permanent werkloos worden, omdat ze tot de minder geschikten worden gerekend.

Een middel om verbetering te brengen in de situatie van vrouwen op de arbeidsmarkt is *anti-discriminatiewetgeving*. Voorbeelden daarvan zijn de Wet Gelijk Loon 1975 en de komende maatregelen, voortvloeiend uit de tweede en derde EG-richtlijn²⁴ en uit de adviezen van de Emancipatiecommissie.²⁵ Dat anti-discriminatiewetgeving van betekenis is, blijkt bijvoorbeeld uit de omstandigheid dat de bruto verschillen in beloning tussen mannen en vrouwen tussen 1972 en 1977 in de meeste EG-landen zijn verminderd. Het is echter een moeizame weg; gediscrimineerde vrouwen moeten het initiatief nemen om een klacht in te dienen bij de Commissie Gelijk Loon. Angst voor repercussies, zeker bij de huidige werkloosheid, zal ze hiervan weerhouden. Als de klacht is ingediend en terecht bevonden, is er geen strafrechtelijke sanctie. Zelfs als de antidiscriminerende wetgeving optimaal zou werken, worden daardoor niet meer banen in betere beroepen geschapen. Daarvoor is meer nodig, zoals *het verminderen of opheffen van de seksescheiding op de arbeidsmarkt*, waardoor een einde zou kunnen komen aan de concentratie van vrouwen in enkele beroepen en bedrijfstakken, en dus ook aan de onaangename gevolgen daarvan. Daartoe is in de eerste plaats een mentaliteitsverandering nodig, waarvoor al in de kleuterij de basis moet worden gelegd. Minder rolbevestigend speelgoed, minder rolbevestigend lesmateriaal op basisscholen en voortgezet onderwijs. Werkgevers en werknemers moeten wennen aan vrouwen in beroepen die tot nu toe voor specifiek mannelijk doorgingen. De huidige situatie op de arbeidsmarkt met grote tekorten aan bijvoorbeeld bouwvakkers en metaalarbeiders, vooral in het Westen van het land, biedt vrouwen goede mogelijkheden. De acties van de steungroep 'Vrouwen in Technische Beroepen' zijn toe te juichen, en verdienen aanmoediging. Deze vrouwen trachten, door eigen ervaring gelouterd, andere vrouwen ervan te overtuigen dat beroepen als timmerman, elektricien, fietsenmaker, fotograaf heel goed door vrouwen uitgeoefend kunnen worden. Het aantal beroepen waarvoor spierkracht nodig is en die om die reden niet door vrouwen uitgeoefend kunnen worden, is heel klein. De seksescheiding op de arbeidsmarkt berust voor het grootste deel op een dwaze conventie. Ik ben het daarom bepaald oneens met *Van den Doel*²⁶ als hij stelt dat de emancipatie beter gediend wordt met het creëren van arbeidsplaatsen in de collectieve sector dan met arbeidstijdverkorting. Het gaat daarbij om meer bejaardenverzorging, gezinsverpleging, gezondheidszorg, onderwijs, milieureiniging, stadsvernieuwing. Voor het merendeel dus rolbevestigende arbeidsplaatsen. Een expliciete doelstelling van het emancipatiebeleid is het doorbreken van de seksescheiding op de arbeidsmarkt. Deze doelstelling wordt niet bereikt als uitsluitend arbeidsplaatsen in de collectieve sector worden geschapen. Ook *verbetering van de kansen op beroepsopleiding en bedrijfstraining* zou kunnen bijdragen aan de verbetering van de arbeidsmarktpositie van de vrouw. Op dit terrein moet nog veel gebeuren. Het aantal meisjes dat VWO en Algemeen Vormend Onderwijs volgt is sterker gestegen dan het aantal jongens, zodat de vroegere achterstand van meisjes grotendeels is ingelopen. Maar de keuze van vakkenpakketten is dikwijls nog rolbevestigend (veel meer jongens bij voorbeeld met een bèta-pakket) zodat ook daar nog heel veel te doen is.

Bij het Lager Beroepsonderwijs, met zijn scheiding in lagere technische scholen en huishoudscholen (waardoor jongens kansen hebben op technische beroepen en meisjes bijna automatisch in de verzorgende

beroepen terechtkomen), is de situatie nog veel slechter. Integratie van het lager beroepsonderwijs voor meisjes en jongens zou daarom een eerste stap in de goede richting zijn.

Voorts moeten vrouwen kans krijgen tot het volgen van her- en bijscholingscursussen. Hier ligt een taak voor de Gewestelijke Arbeidsbureaus. De voorlichting en bemiddeling bij de GAB 's is thans te eenzijdig op mannen gericht.

Tweede-kans onderwijs biedt aan veel deelnemende vrouwen een prachtige kans op ontplooiing. Het is echter consumptief gericht onderwijs, want een arbeidsmarktopvang voor deze vrouwen ontbreekt. Het verkrijgen van meer training en opleiding in de bedrijven zie ik als de moeilijkst te nemen hindernis.

- 1 Werkgevers gaan er van uit dat vrouwen niet blijven werken. Maar sommige vrouwen trouwen niet of krijgen geen kinderen, zodat ze wel blijven werken. Daarmee zouden werkgevers rekening moeten houden, en ze wel scholings- en trainingskansen moeten geven.
- 2 Werkgevers houden er onvoldoende rekening mee dat steeds meer vrouwen willen blijven werken, ook als ze getrouwd zijn en kinderen hebben. Als ze vrouwen meer trainings- en opleidingsmogelijkheden willen geven, zal dit voor veel vrouwen een stimulans zijn om te blijven werken.

Het is dus nu al zinvol om bij het selecteren voor trainingen niet uit te gaan van de vraag of een kandidaat een man of een vrouw is, maar te onderzoeken wat die man of vrouw verder wil.

Werkgevers zouden in het geheel geen reden meer hebben om vrouwen wat dit betreft anders te behandelen dan mannen als vrouwen hetzelfde arbeidsmarktgedrag zouden hebben als mannen. Daartoe zouden de mogelijkheden voor vrouwen om op de arbeidsmarkt te blijven groter moeten zijn. Daarvoor kunnen bevorderlijk zijn:

- continue schooltijden van kinderen;
- meer kinderopvang buitenshuis;
- meer participatie van vaders in kinderverzorging en huishoudelijk werk.

Voor het laatste is nodig: een mentaliteitsverandering van mannen en vrouwen, zodat beiden het normaal vinden om het werk binnenshuis en buitenshuis te delen. Mentaliteitsverandering alleen is niet voldoende om het vaders mogelijk te maken hun partij thuis mee te blazen.

Arbeidstijdverkorting in de vorm van een kortere werkdag zou het voor vaders mogelijk maken meer thuis te doen en voor moeders om meer buitenshuis te gaan werken. Uiteindelijk zal dit leiden tot individualisering van inkomens, dat wil zeggen dat mannen en vrouwen elk hun eigen kost verdienen.

Het is alles bij elkaar een proces dat niet vandaag of morgen tot zijn voltooiing komt. Maar het is aanzienlijk realistischer in de hierboven aangegeven termen te denken dan de irreële suggesties te volgen van Van den Doel, die, om vrouwen de gelegenheid te geven buitenshuis te gaan werken, gezinnen aanraadt een huishouder (m/v) in dienst te nemen. Dergelijke huishouders zijn er niet of ze zijn onbetaalbaar, althans voor Marie Modaal.

Ziehier de grote lijnen voor een structurele verbetering van de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt. Deeltijdarbeid kan daartoe een stapje op weg zijn als het wordt gezien als een stapje op weg naar een kortere werkdag voor iedereen. Ook extra arbeidsplaatsen gericht op de banen

die vrouwen thans willen hebben, kan zo'n stapje op weg zijn. Op de lange duur werken zij echter, vrees ik, als een boemerang omdat zij de verpaupering van de vrouw op de arbeidsmarkt tot een duurzame verpaupering maken.

Marga Bruyn-Hundt is huisvrouw en wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Universiteit van Amsterdam.

Noten

- 1 CBS, Arbeidskrachtentelling 1975, blz. 63; WRR, *Arbeid van nu tot 2000*, blz. 138.
- 2 CBS, Arbeidskrachtentelling 1975, blz. 63.
- 3 CBS, Arbeidskrachtentelling 1975, blz. 63.
- 4 Basisstatistieken EG 1978. Aangetekend moet worden dat de EG voor Nederland werkt met manjaren, waardoor het percentage waarschijnlijk gedrukt wordt.
- 5 Sociale maandstatistiek, mei 1978.
- 6 Jaarverslag Nederlandsche Bank 1978, blz. 34.
- 7 CBS, Arbeidskrachtentelling 1975, blz. 23.
- 8 CBS, Arbeidskrachtentelling 1975, blz. 92/93.
- 9 CBS, Arbeidskrachtentelling 1975, blz. 22.
- 10 Siegers, J. J. 'Beroepssegregatie tussen mannen en vrouwen in Nederland', *ESB*, 28.2.'79.
- 11 Crisham, C.A. 'Gelijke behandeling voor vrouwen en mannen in de EG', *ESB* 4.4.'79.
- 12 Tweede Kamer der Staten Generaal, zitting 1977/'78, stuk 14496 nr. 6, blz. 16.
- 13 Lingle Chr. and Jones L.B., 'Women's increasing unemployment. A crosssectional analysis', *The American Economic Review*, mei 1978. Bergmann, B.R., 'The effect on white incomes of discrimination in employment', *Journal of Political Economy*, maart/april 1971. Bergmann B.R. and Adelman I., 'The 1973 report of the Presidents Council of Econ. Advisers: The economic role of woman', *American Econ. Review*, september 1973.
- 14 Blau, F. and Jusenius, D., 'Economic dimensions of occupational segregation' in: Blaxall and Reagan (eds), *Woman and the Workplace*, University of Chicago Press, 1976.
- 15 Reynolds, L.G., *Labor Economics and labor relations*, Prentice Hall, 1978.
- 16 Polachek, S., 'Discontinuous labor force participation and its effects on women's marketearnings', in *Sex discrimination and the division of labor*, ed. C.B. Lloyd, Columbia University Press, New York 1975.
- 17 Corcoran, M., 'The structure of female wages', *The American Economic Review*, mei 1978.
- 18 Niemi, B., 'Geographic immobility and labor force mobility; a study of female unemployment', *Sex discrimination and the division of labor*, ed. C.B. Lloyd, Columbia University Press, New York 1975.
- 19 Reynolds op. cit., blz. 99-103; Blau and Jusenius op. cit., blz. 188/189.
- 20 Reynolds, op. cit., blz. 114 e.v.; Blau and Jusenius op. cit., blz. 191.
- 21 Reynolds, op. cit., blz. 118 e.v.
- 22 Vissers, A. e.a. 'Sociale ongelijkheid op de Arbeidsmarkt', *Sociologische Gids* 24/1977, 1/2.
- 23 Nijhof, M., 'Vrouwen en arbeidsmarkt', *Socialistisch-feministische teksten I*, uitg. Sara, 1978.
- 24 Crisham, C.A., 'Gelijke behandeling voor vrouwen en mannen in de EG', *ESB*, 4.4.'79.
- 25 Emancipatiecommissie, 'Advies over de wenselijkheid van een wet tegen seksediscriminatie', Rijswijk 1977.
- 26 Van den Doel, H., 'Arbeidstijdverkorting of Collectieve diensten?', *Haagse Post*, 7.4.'79.

Arbeidsplaatsen scheppen met realisme en werkherverdeling met visie¹

In verschillende afleveringen van S en D is recentelijk aandacht besteed aan economische malaise en werkloosheid. Vanuit verschillende invalshoeken werden maatregelen verdedigd die tot volledige werkgelegenheid zouden kunnen leiden. Mede gelet op de wenselijkheid van een wezenlijke verandering van de verhouding tussen mannen en vrouwen (in buiten- en binnendienst) is daarbij gepleit voor een drastische verkorting van de arbeidstijd, samengevat in de leuze 'voor een vijf-urige werkdag'.

Onderstaande beschouwing is een nieuwe bijdrage in de discussie. De auteurs proberen een totaalbeeld te schetsen van de ontwikkeling van de werkgelegenheid, en bekijken van daaruit de maatregelen, die zijn voorgesteld om de werkgelegenheid te verruimen. Loonmatiging en beperking van de collectieve uitgaven worden als te eenzijdig en te globaal beoordeeld. De eerste conclusie is dat het kunstmatig in leven houden terwille van de werkgelegenheid van bedrijfstakken die op den duur toch gaan verdwijnen, ongewenst is. Een actief herstructureringsbeleid zou daarvoor in de plaats moeten komen. De tweede conclusie is dat herverdeling van arbeid nodig zal blijven om de werkloosheid (in aantallen personen) binnen de perken te houden. In het licht van de huidige sociaal-economische ontwikkelingen en tegen de achtergrond van het voorgesteld herstructureringsbeleid geven de auteurs de voorkeur aan betaald educatief verlof als de meest reële manier om arbeid te herverdelen.

Een ieder schijnt het er nu wel over eens te zijn dat een economische groei van vijf tot zes procent per jaar in ons land en andere industrielanden niet meer mogelijk is. Er wordt nu gerekend met een groei van $2\frac{1}{2}$, hooguit $3\frac{1}{2}$ procent per jaar.

Een eerste reden voor de teruggang is dat vele van de grondstoffen die onontbeerlijk zijn voor de economische groei van de geïndustrialiseerde landen relatief duurder worden, terwijl op geregelde toevoer niet steeds kan worden gerekend. De tijden van goedkope olie en goedkope gedisciplineerde gastarbeiders (twee kurken waarop onze economische groei gedeeltelijk dreef) lijken voorgoed voorbij.

Steeds meer groepen pleiten voor een milieuvriendelijker en menselijker groeipatroon. Dit is een tweede reden voor een waarschijnlijk lagere groei. Ideeën over kleinschaligheid, participatie in het besluitvormingsproces op alle niveaus, minder kapitaalintensieve produktietechnieken worden krachtig gepropageerd. De milieu-lobbies vinden weerklank in de VS, Japan en in verschillende landen van Europa. Als rekening wordt gehouden met milieu-eisen worden sommige produkten duurder, terwijl beperkingen worden opgelegd aan initiatieven die de groei moeten bevorderen.

De derde en belangrijkste reden voor de teruggang is dat de bijdrage van de industrie aan de nationale produktie relatief vermindert. Weliswaar

groeit het produktievolume van nijverheid en industrie nog, maar minder snel. Bovendien is deze groei, sterker dan voorheen, geconcentreerd in enkele kern-bedrijfstakingen. Dit heeft belangrijke gevolgen voor de hele economie. De industrie, die zowel wat betreft produktie als produktiviteit, krachtiger groeide dan de tertiaire sector, had een sterke uitstralende werking, de zgn. locomotiefunctie. Om een hoge economische groei te behouden zou nu een kleiner wordend aantal industriële bedrijfstakingen steeds sneller moeten gaan groeien, tenzij binnen de tertiaire sector nieuwe 'locomotieven' zouden worden gevonden. Dat laatste is niet onmogelijk maar in de naastbije toekomst niet al te waarschijnlijk. Een gevolg van deze ontwikkeling is dat het aantal arbeidsplaatsen in de industrie afneemt (een ontwikkeling die zich eerder voordeed in de landbouw), terwijl de betekenis van de tertiaire sector voor de werkgelegenheid toeneemt.

Voor een waarschijnlijk klein gedeelte is de relatieve vermindering van het belang van de industrie een gevolg van de twee eerder genoemde verschijnselen. Maar de belangrijkste achtergrond moet gezocht worden in een verzadiging van de vraag naar het soort produkten dat de industrie momenteel aflevert.

De waarschijnlijk lagere economische groei heeft gevolgen voor de werkgelegenheid. Datzelfde geldt voor de zich aandienende micro-elektronische en informatierevolutie. De effecten hiervan zullen zich in *alle* economische sectoren en voor *alle* activiteiten doen gevoelen. De tijd is voorbij dat in de dienstensector de meeste arbeidsplaatsen werden gecreëerd, zodat daar overtolligen uit de primaire en secundaire sectoren konden worden opgenomen. De kantoorbanen zullen bij tienduizenden sneuvelen. De werkgelegenheid die door de micro-elektronische golfslag zal worden gecreëerd, is waarschijnlijk niet groot genoeg om het verlies aan arbeidsplaatsen dat zich hierdoor in *alle* sectoren voordoet te compenseren.

De in ons land gedane voorstellen om de malaise te bestrijden (van regering tot oppositie) spitsen zich toe op loonmatiging en beperking van de collectieve uitgaven. *Bestek '81* legt de nadruk op beperking van de groei van de collectieve uitgaven (met name de overdrachtsuitgaven en de salarissen van ambtenaren en trendvolgers), gecombineerd met een vrij algemene loonmatiging. In de plannen van de PvdA ligt het accent op aftopping van de prijscompensatie en op het terugdraaien van de hogere lonen, met behoud van enige groei van de collectieve uitgaven ten behoeve van het scheppen van arbeidsplaatsen in de quataire sector, gecombineerd met gerichte investeringen in de bedrijvensector (isolatieplan). Daarnaast wordt gepleit voor selectieve groei, inkomenspolitiek, arbeidstijdverkorting, volumebeleid, investeringspremies, loonkostensubsidies en zelfs voor herstructurering van bedrijfstakingen. Dergelijke suggesties worden echter niet in een duidelijk kader geplaatst, en van een onderlinge afweging van de verschillende maatregelen binnen zo'n kader is evenmin sprake.

Loonmatiging en werkgelegenheid

'De aard van de economische stagnatie' – wordt links en rechts beweerd – 'vraagt om kostenbeheersing' (bijv. *Bestek '81*, blz. 20, maar ook *Den Uyl II*). Drie argumenten worden voor deze stelling aangevoerd:

- 1 Loonmatiging verbetert de internationale concurrentiepositie, en draagt aldus bij tot de werkgelegenheid. In zijn algemeenheid klopt dit

natuurlijk, maar voor individuele bedrijfstakken kan dit argument weerlegd worden. Er zijn verouderende bedrijfstakken. Dat zijn bedrijfstakken die produkten leveren waarnaar geen vraag meer is. Al brengen we daar de loonkosten tot nul terug (of al subsidiëren we met 100%) dan is er nog geen vraag naar hun produkten. Met betrekking tot dergelijke bedrijfstakken dient een herstructureringsbeleid gevoerd te worden (d.w.z. in onderling overleg saneren en op zoek gaan naar nieuwe bedrijfstakken die wèl als locomotief zouden kunnen dienen). Er zijn bedrijfstakken die weliswaar niet verouderd zijn (omdat er nog vraag is naar hun produkten), maar die een zodanige concurrentie ondervinden van soortgelijke bedrijven in lage-lonenlanden, dat van hun concurrentiepositie (zelfs bij loonmatiging) niets overblijft. Hier zou gematigd moeten worden tot het loonniveau van ontwikkelingslanden. Ook hier is dus herstructurering geboden.

Tenslotte zijn er bedrijfstakken waarvan de internationale concurrentie vooral in geïndustrialiseerde landen gevestigd is. Voor die bedrijfstakken zou loonmatiging de exportpositie en lokale marktpositie kunnen verbeteren. Daarbij hoort overigens de aantekening dat de Nederlandse lonen weliswaar tot de hoogste van de geïndustrialiseerde landen behoren, maar niettemin volgens recente OECD cijfers in de staart van de koplopers zitten.

- 2 Loonmatiging verbetert de rendementen. Hogere rendementen trekken bedrijfsinvesteringen aan: meer winst meer werk. De aanhangers van deze filosofie worden echter steeds minder vocaal. De afgelopen jaren van betrekkelijke loonmatiging hebben immers weinig stijging van de bedrijfsinvesteringen laten zien.
- 3 Loonmatiging vertraagt de afstoot van oudere jaargangen kapitaal, en draagt daarmee bij tot behoud van bestaande arbeidsplaatsen: de basisgedachte van het VINTAF-model van het Centraal Planbureau. In zijn algemeenheid wederom een juist argument, maar gedifferentieerd naar bedrijfstakken met dezelfde voorbehouden te hanteren als onder 1.

De conclusie zou moeten zijn dat loonmatiging wellicht van belang is voor de werkgelegenheid, maar dan alleen in combinatie met een gericht economisch herstructurerings-en stimuleringsbeleid. Die herstructurering kan twee kanten uitgaan:

- sanering van de betreffende bedrijfstak (dus weg ermee);
- overgaan op weinig arbeidsintensieve, maar zeer kapitaalintensieve productie (hoe kapitaalintensiever, hoe sterker de concurrentie-positie, ook al gelet op de grote loonverschillen).

In plaats van miljarden te steken in ten dode opgeschreven bedrijven moet men diezelfde miljarden stoppen in toekomstige groeilocomotieven van onze maatschappij. Dit impliceert natuurlijk dat men die moet kunnen identificeren, en dat men een regering heeft die om de tafel kan gaan zitten met werkgevers en werknemers om zo'n economische herstructureringspolitiek te implementeren.

Er zijn een aantal belangrijke studies over de Nederlandse industriestructuur op gang gekomen, onder meer in Rotterdam en Tilburg. De meer macro-economisch georiënteerde Rotterdamse studie laat zien dat de sectoren voedingsmiddelen (veehouderijprodukten), textiel, kleding, leder en schoeisel, aardolieprodukten, en elektrotechnische industrie aanzienlijke verliezen in netto-afzet en werkgelegenheid hebben ondervonden. Consistent hiermee werd gevonden dat de industrie succesvoller concurreert op de wereldmarkt

naarmate ze minder arbeid per eenheid produkt gebruikt. Daarom, zo wordt geconcludeerd, kan een optimaal exportbevorderingsbeleid niet tevens een optimaal werkgelegenheidsbeleid inhouden.² De concurrentiepositie van ons bedrijfsleven is verder afhankelijk van de produktiviteit, en dat heeft weer veel te maken, naast de zojuist gesignaleerde kapitaalintensiteit, met de graad van flexibiliteit van de arbeidsmarkt en het arbeidsklimaat. Wanneer men bijv. kijkt naar het ziekteverzuim dan is het duidelijk dat hier nogal wat steken vallen. Voor de werkgelegenheid betekent de herstructurering weinig positiefs: Er worden bestaande bedrijfstukken weg- of geherstructureerd (verlies arbeidsplaatsen), of 'gekapitaalintensiveerd' (idem), en er worden nieuwe bedrijfstukken geschapen die wel kapitaal- maar niet arbeidsintensief zijn. Als we aannemen dat door dergelijke maatregelen onze concurrentiepositie vooruitgaat dan hoeft ons dat dus geen extra werkgelegenheid op te leveren. Maar zoals we hierboven lieten zien, wordt de werkgelegenheid evenmin veel geholpen met het huidige beleid (zonder herstructurering). De keuze voor herstructurering is de beste uit twee kwaden: handhaven van de bestaande industriële infrastructuur met verlies van de nationale inkomenspositie of herstructureren met behoud en versterking van die positie. Beperking van de (groei van de) collectieve sector wordt om dezelfde reden nodig geacht als loonmatiging. De collectieve druk zou via afwenteling doorwerken in de lonen. In dit bestek zullen we verder aannemen dat daarmee beperking van de groei van de collectieve sector op dezelfde wijze bezien kan worden als hierboven voor loonmatiging gebeurde.

Sturen van de vraag

Behalve door verbetering van de concurrentiepositie zou de economie in ons land gestimuleerd kunnen worden door het 'sturen van de vraag', zoals o.a. in Den Uyl-II wordt bepleit. Misschien zouden we ons vooral moeten toeleggen op de internationale vraag, in het bijzonder uit de ontwikkelingslanden en in internationale fora het initiatief moeten nemen tot een wereldwijd stimuleringsbeleid.

West-Europa kon zich na de Tweede Wereldoorlog herstellen, mede dankzij miljarden Amerikaanse dollars. Zo kunnen de ontwikkelingslanden die dat nodig hebben en het op prijs stellen door forse kapitaalinjecties vanuit de rijke landen in staat gesteld worden hun economieën op poten te zetten en binnen de eigen grenzen en regio's meer afzetmogelijkheden te scheppen. Het gaat om grote bedragen. Er zal politieke wil voor nodig zijn om dit te realiseren.

Die investeringen in ontwikkelingslanden zullen daar tot uitbreiding van de werkgelegenheid leiden en tot stimulering van bepaalde economische sectoren hier (terwijl in andere sectoren bedrijven de poorten zullen moeten sluiten). Nu nog is het aandeel van produkten uit Derde Wereldlanden in het binnenlands verbruik in ons land kleiner dan het aandeel van andere, ontwikkelde landen. Tabel 1 verschaft daarover informatie. Als dankzij de internationale stimuleringsmaatregelen het aandeel van de Derde Wereldlanden groter wordt, dan zullen hun industrieën meer in onze landen afzetten en dus nopen tot herstructurering in de rijke landen. Om zowel ex- als importredenen moet onze economische structuur zich aanpassen op een manier die de groei van ons nationaal inkomen zal stimuleren. De werkgelegenheid te onzent

wordt er niet door gestimuleerd. Maar in een economie als de onze is het inkomen (en dus het economisch draagvlak) een belangrijker maatstaf dan de werkgelegenheid, vooral omdat met behulp van dat inkomen allerlei maatregelen genomen kunnen worden.

Het is in het belang van de rijke landen om de Derde Wereldlanden te helpen een sterkere concurrentiepositie in te nemen. Het is een misverstand te menen dat we uitsluitend baat hebben bij handel met landen die minder welvarend zijn. Tweederde van de wereldhandel speelt zich af tussen landen die economisch aan elkaar gewaagd zijn: de geïndustrialiseerde landen. Hoe meer welvaart in de Derde Wereld, hoe beter voor ons. Niet ontkend kan worden dat daardoor in bepaalde sectoren in onze landen werkgelegenheid verloren zal gaan, en dat op een moment waarop de banen niet voor het opscheppen liggen, een toenemend aantal vrouwen aan het arbeidsproces wil deelnemen, en de technologische vooruitgang arbeidsplaatsen vernietigt. Maar het lijkt ons gezonder te investeren in bedrijven en sectoren waarin wij een comparatief voordeel hebben, dan in bedrijven die reeds ten dode zijn opgeschreven.

Tabel 1. Aandeel van de invoer in het Nederlands binnenlands verbruik 1974 en gemiddelde jaarlijkse groei van deze aandelen 1970-1974, in procenten.

	Aandeel LDC	Aandeel DC	Aandeel totale in- voer	Jaarlijk- se groei aandeel LDC	Jaarlijk- se groei aandeel DC	Jaarlijk- se groei totale Invoer
	1974	1974	1974	1970- 1974	1970- 1974	1970- 1974
Voedingsmiddelen (veehouderij-produk- ten)	1,9	18,9	20,8	-7,4	14,9	11,5
Voedingsmiddelen (overige producten)	6,9	13,9	20,8	2,5	4,2	3,6
Dranken, tabak	0,2	16,6	16,8	-12,7	-3,3	-3,4
Textiel	6,9	59,8	66,7	19,1	2,7	3,9
Kleding	7,2	44,8	52,0	35,7	5,8	8,2
Leder, schoeisel	9,9	60,6	70,5	56,8	6,9	10,1
Hout, meubelen	4,3	48,8	53,1	8,1	2,6	3,0
Papier	0,1	53,0	53,1	0,0	2,3	2,3
Grafische industrie, uit- geverijen	0,1	7,0	7,1	18,9	-0,4	-0,3
Aardolieproducten	51,7	9,7	61,4	-2,6	-1,3	-2,4
Chemische industrie	2,1	63,8	65,9	-1,7	0,7	0,6
Bouwmaterialen, glas, aardewerk	0,3	30,5	30,8	38,0	-0,2	0,0
Basismetaal industrie	1,8	47,1	48,9	-4,1	3,1	2,8
Metaalproducten, ma- chines	0,3	51,2	51,5	8,0	0,7	0,8
Elektrotechnische in- dustrie	1,6	54,7	56,3	41,7	0,9	1,5
Transportmiddelen	0,3	57,7	58,0	27,4	-0,6	-0,5
Optische en overige in- dustrie	4,7	22,5	27,2	17,8	2,9	3,2
Totaal industrie	10,3	38,1	48,4	13,4	0,2	2,4
Totaal industrie excl. aardolieproducten	2,6	43,4	46,0	6,0	2,0	2,2

Bron: Nederlands Economisch Instituut.

De economische herstructurering, waarvoor wij ons uitspreken zal neerkomen op een versnelde opmars van hoog-technologische en hoog-productieve bedrijven in landen als het onze, die in belangrijke mate afhankelijk zijn van de internationale handel.

Economische herstructurering, hogere produktiviteit, stimulering van de internationale vraag zijn beleidsmaatregelen ter verbetering van onze toekomstige economische positie. Het gaat hierbij, zullen sommigen beweren, om middellange-termijnvoorstellen die geen onmiddellijk effect sorteren. Zelfs als op die visie niets zou zijn af te dingen dan kan men nog stellen dat we nu het toepassen van dergelijke maatregelen zouden moeten beginnen, willen de effecten ooit zichtbaar worden.

Onze conclusie is tweërlei. Ten eerste moeten we voor wat betreft de economische vraagzijde naar arbeid een veel bredere afwegingsprocedure gepresenteerd krijgen vanuit een compleet economisch en beleidskader en in een dynamisch perspectief. Ten tweede geeft onze afwegingsprocedure veel meer gewicht aan structurele en internationale maatregelen dan aan loonmaatregelen en aan de quartaire sector.

Vraag naar arbeid onvoldoende

Zijn er onzes inziens veel ingrijpender maatregelen nodig om onze economie op termijn gezond te doen zijn, van deze bepleite maatregelen valt niet te verwachten dat ze leiden tot herstel van volledige werkgelegenheid, ook niet op de langere termijn. De vraag is echter of met behulp van de thans in omloop zijnde beleidsvoorstellen het zal lukken om (zoals regering en PvdA bepleiten) de werkloosheid terug te brengen tot 150 000 mensen (waarbij de verborgen werkloosheid in de WAO en 'ontmoedigde vraag naar werk' van vrouwen nog buiten beschouwing gelaten is).

Met name *Van den Doel* pleit nadrukkelijk voor het scheppen van werkgelegenheid in de quartaire sector. Of dit veel oplost is de vraag. *Lempers* betoogde dat iedere gecreëerde arbeidsplaats in de quartaire sector leidt tot verlies van een arbeidsplaats in de marktsector door afwenteling van de collectieve lastendruk op loonkosten.³ Bovendien is nog maar de vraag of uitbreiding van de quartaire sector wel leidt tot een evenredige vergroting van kwaliteit of kwantiteit van de dienstverlening. Zo zou de creatie van arbeidsplaatsen in de quartaire sector heel goed het vijgeblad voor de verbetering van de secundaire arbeidsvoorwaarden van de werkers in de quartaire sector kunnen worden. Tenslotte, relatief t.o.v. het totale werkgelegenheidsprobleem is creatie van werkgelegenheid in de quartaire sector zo onbelangrijk. Het gaat in de recente economieresolutie van de PvdA om 10 000 arbeidsplaatsen per jaar extra bij een tekort van tussen de 200 000 en 600 000 arbeidsplaatsen. In de marktsector zullen loonmatiging, loonkostensubsidies en investeringspremies wel hun effect hebben. Maar ook hier geldt dat het effect relatief gering is: 5 tot 10 000 arbeidsplaatsen op jaarbasis, volgens de berekeningen in Bestek '81 (blz. 85 en 95). Alle beetjes helpen natuurlijk, maar het economische structuurprobleem wordt door dergelijke maatregelen evenmin opgelost als het werkgelegenheidsvraagstuk.

In 1975 waren 200 000 personen als werkzoekenden bij een arbeidsbureau ingeschreven. Zo'n 100 000 personen zochten werk zonder ingeschreven te staan. Een onbekend aantal personen maakte – om

arbeidsmarktredenen – gebruik van de WAO. (Uit een Gronings onderzoek is gebleken dat in een aantal bedrijfstakken het aantal WAO-ers stijgt als de werkgelegenheid inkrimpt).⁴ *Emmerij en Clobus* schatten de verborgen werkloosheid in AAW, WAO en Ziektewet op 263 500.⁵ Dit brengt ons totaal op bijna 600 000 mensen zonder werk in de potentiële beroepsbevolking, de niet-werkzoekende gehuwde vrouwen niet meegerekend. Het aantal werkzoekenden zal bovendien nog belangrijk toenemen. Volgens het CPB⁶ blijft het aantal personen in de leeftijdsgroep van 14-65 tot het jaar 1995 stijgen. Als de huidige trends doorzetten, zullen steeds meer vrouwen zich op de arbeidsmarkt aanbieden. De SER verwacht daarom een structurele groei van het arbeidsaanbod met 25 000 manjaren per jaar.⁷

Gelet op het bekende en gepropageerde beleid is het onwaarschijnlijk dat de vraag naar arbeid de toename aan aanbod zal compenseren; meer voor de hand ligt het aan te nemen dat de kloof tussen vraag en aanbod groter wordt. De WAO/AAW zal ongetwijfeld een groot deel van de toekomstige werklozen opvangen. Het CPB voorspelt een groei van de WAO/AAW van 420 000 manjaren (510 000 personen) in 1980 tot 680 000 manjaren (870 000 personen) in 2000. Daardoor blijft de 'officiële' werkloosheid wellicht beneden de 250 000. Maar daarmee wordt wel een vals beeld geschapen. De echte werkloosheid wordt weggedefinieerd door haar arbeidsongeschiktheid te noemen. Misschien doen we er beter aan de arbeid zelf anders te gaan omschrijven. In de huidige opvattingen dient een gezond mens na het verlaten van het dagonderwijs, omtrent het achttiende levensjaar, de maatschappij in te gaan om daar veertig uur in de week (en dat 48 weken per jaar) 'arbeid' te verrichten. Voor vrouwen ligt dat iets genuanceerder: het is nog steeds maatschappelijk aanvaard als een (gehuwde) vrouw geen betaalde arbeid verricht. Volgens de Arbeidskrachtentelling 1979 van het CBS verrichten van de niet-studerende mannen van 15 t/m 64 jaar ruim 91 procent betaalde arbeid (of is werkzoekend) en 29 procent van de vrouwen.

Zoals uit tabel 2 blijkt werkte men zo'n goede zestig jaar geleden nog tien uur per dag, zes dagen in de week, 51 weken per jaar. Als iedere

Tabel 2. Geschatte gemiddelde aantallen werkuren en vakantie- en feestdagen van volwassen mannelijke nijverheidsarbeiders, 1870-1969.

Jaar	Uren per week	Uren per dag (ma. t/m vr.)	Vakantie- en feestdagen per jaar
1870	70	12	7
1910	60	10,5	8
1922	48	8,5	9
1950	48	8,5	17,5
1960	47,8	8,5	21
1961	46,7	8,7	20
1962	45,6	8,9	20
1963	44,9	9,0	20
1964	44,8	9,0	20,5
1965	44,8	9,0	21
1966	44,8	9,0	21
1967	44,6	8,9	21
1968	44,1	8,8	21
1969	43,7	8,75	22

Opm. – vanaf 1922 het aantal normale werkuren volgens collectieve bepalingen; – bij de invoering van de vijfdaagse werkweek in 1961 heeft het aantal vakantiedagen in verschillende collectieve contracten enige vermindering ondergaan.

Bron: CBS, Sociale Maandstatistiek, nov. 1969, p. 532.

werknemer onder die omstandigheden 'werkte', was er sprake van 'volledige werkgelegenheid'.

Daarin is sindsdien wel verandering gekomen. Juist door de technologische veranderingen in het productieproces en de daaraan parallelgaande produktiviteitsstijging, alsmede door de opkomst van goed georganiseerde en sterke vakbonden, hebben de begrippen arbeid en volledige werkgelegenheid zich voortdurend aangepast. De vraag is nu of we willen dat de trend van tabel 2 zich gaandeweg voortzet (langzaam voortschrijdende verkorting van de arbeidsdag en de werkweek en uitbreiding van de vakanties) of dat we een veel ingrijpender verandering willen, zodat gelet op de consequenties van de economische herstructurering, de technologische golf en de (daarmee samenhangende nieuwe werkgelegenheidssituatie) toch volledige werkgelegenheid wordt geschapen.

Want 'Recht op Arbeid', als neergelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens⁸ moet er blijven. Het hebben van arbeid stelt de mens in de gelegenheid zijn boterham te verdienen, maar verschaft ook een 'psychisch inkomen'. Hoe hoger het levenspeil van een samenleving, hoe belangrijker dit laatste is. Via betaalde arbeid is de mens direct bij de samenleving betrokken, terwijl bovendien zijn betrokkenheid in en deelname aan besluitvorming in instellingen en bedrijven maar ook daarbuiten wordt geprikkeld. Het kunnen verrichten van betaalde arbeid is voor vrouwen een noodzakelijke voorwaarde voor emancipatie, en draagt bij tot een evenwichtige rolverdeling tussen man en vrouw. Tenslotte kan betaalde arbeid voor het individu – wellicht meer dan niet-betaalde arbeid of vrijetijdsbesteding – een uitdaging betekenen. Er kan wellicht in kwantitatieve zin minder arbeid komen, in kwalitatieve zin wordt arbeid niet minder belangrijk. Dus zal de arbeid in enigerlei zin herverdeeld moeten worden.

Herverdeling van werk

Er is een grote verscheidenheid van maatregelen die, ieder voor zich, tot een herverdeling van (betaalde) arbeid kunnen leiden. Hieronder willen we nagaan of een bepaalde maatregel leidt tot meer *arbeidsplaatsen*, of er invloed van uitgaat op *de kwaliteit van het aanbod van arbeid* (waarbij we ons bepalen tot een industrieel speerpuntenbeleid), welke de invloed is van de herverdeling op de vervulling van *moeilijk vervulbare vacatures* en welke *de flexibiliteit is van het aanbod van arbeid*. Daarmee is men er nog niet. In breder sociaal-economisch verband moet rekening gehouden worden met *denivellerende impulsen voor de inkomensverdeling* als gevolg van arbeidsherverdeling. Alleen bij een min of meer gelijke vermindering van arbeidsuren voor iedereen zal de inkomensverdeling niet veranderen. Een mogelijke ongelijkheid in arbeidsuren zou, nog los van de inkomensverdeling, kunnen leiden tot nieuwe *groepstegenstellingen*. Tenslotte moet men zich afvragen welke gevolgen de arbeidsverdeling heeft voor de *vrijetijdsbesteding*. Zowel wat het gebruik van vrijetijdsvoorzieningen betreft als – last but not least – waar het gaat om de rolverdeling tussen man en vrouw buiten de betaalde arbeid: de emancipatorische aspecten.

In de volgende paragrafen bekijken we per criterium hoe een aantal verschillende maatregelen uitpakt. Tot die verscheidenheid behoren de veelbesproken arbeidstijdverkorting (ATV), vervroegde en flexibele uittreding (VUT en FUT), extra snipperdagen of vakantiedagen, maar óók

betaald educatief verlof (BEV). Verlenging van de leerplicht tot achttien jaar komt daar niet bij voor. In het Sociaal en Cultureel Rapport 1976 (pag. 119) is aangegeven waarom dit nauwelijks zinvol is: de huidige deelname van zestien-jarigen aan het onderwijs is al vrijwel volledig en voor zeventien-jarigen wordt deze vrijwel volledig in de jaren tachtig. Het is de vraag wat de plicht om te leren doet voor de zestien- en zeventien-jarigen die nu de school voor gezien houden. De drop-outs zijn weinig gemotiveerd om verder te leren. Als het onderwijs tot en met het vijftiende jaar weinig voor de kansen van deze groep heeft kunnen doen, is het onwaarschijnlijk, dat 'meer van 't zelfde' dit wèl kan doen. We moeten ons neerleggen bij het feit dat dit een nieuwe gedepriiveerde groep is, en de voorwaarden scheppen waarbij deze groep bij uitstek in de gelegenheid wordt gesteld op latere leeftijd deel te nemen aan onderwijs voor volwassenen.

Over BEV moet men zich, overeenkomstig het interimadvies van de gelijknamige SER-commissie⁹, de volgende voorstelling maken:

- Het uiteindelijke doel is iedereen de reële mogelijkheid te geven gebruik te maken van de educatieve voorzieningen in overeenstemming met zijn persoonlijke en maatschappelijke behoeften (p. 7).
- BEV verschaft het recht op afwezigheid uit de normale dagelijkse bezigheden ter wille van deelname aan educatieve voorzieningen. Vandaar de nadruk op het zoveel mogelijk opheffen van belemmeringen die er voor bepaalde bevolkingscategorieën bestaan voor deze deelname (p. 13).
- In eerste fase moet sprake zijn van een reële verlofduur in het licht van de te veronderstellen educatieve behoeften voor strategisch gekozen doelgroepen, te weten: personen met een opleiding tot en met MAVO/LBO, een persoonlijk inkomen beneden modaal, en een huishoudinkomen ter hoogte van $1\frac{1}{2}$ à 2 maal modaal (p. 15, 18). In drie opzichten onderscheidt BEV zich van andere arbeidsverdelingsmaatregelen:
  - a BEV is niet uitsluitend gericht op arbeidsverdeling. Ook anderen dan zelfstandigen en werknemers komen in aanmerking. BEV is ook van toepassing op uitkeringsgerechtigden en andere personen zoals huisvrouwen. 'Educatief verlof' opgenomen door de laatste groepen zal geen verruiming van de werkgelegenheid opleveren.
  - b BEV is per uur 'arbeidstijdverkorting' inherent aan verlof duurder dan andere herverdelingsmaatregelen, omdat complementair aan verlof educatieve voorzieningen moeten worden verstrekt. Dit moet mede gezien worden in het licht van leegstaande scholen en werkloze onderwijzers en leraren veroorzaakt door de neerwaartse demografische trend.
  - c Ofschoon in de volgende paragrafen uitsluitend op de karakteristieken van BEV, die relevant zijn voor de arbeidsmarkt, wordt ingegaan, is de strekking van BEV breder, zoals hierboven aangegeven. Bij de vergelijking tussen maatregelen gaan we uit van een 'ceteris paribus' situatie wat de financiering betreft van de herverdeling van werk. Of het nu over ATV of BEV of VUT gaat, dezelfde mate van financiering van betrokkene, werkgever en overheid wordt verondersteld.

Werkgelegenheidsverruiming

De doorwerking van een herverdelingsmaatregel op de werkgelegenheid hangt af van de mate waarin deze werktijdverkorting bij bepaalde groepen werkenden is geconcentreerd. Hoe geringer de spreiding, hoe makkelijker het wordt voor bedrijven om de vrijkomende arbeidstijd op te

vullen met nieuwe werknemers. Bij een grotere spreiding wordt dit steeds moeilijker en zal arbeidstijdverkorting steeds verder leiden tot een deling van de bedrijfs- en produktietijd.

Arbeidstijdverkorting/vrije vrijdagmiddag/snipperdagen/vakantiedagen: In het Centraal Economisch Plan 1979 en het SER-advies over arbeidstijdverkorting (1979) wordt uitvoerig ingegaan op de werkgelegenheidsverruiming als gevolg van de arbeidstijdverkorting, veelal geënt op de studies voorafgaand aan en ervaringen met de invoering van de 45-urige werkweek en de vrije zaterdag rond 1962. Toen bleek allerminst dat x% arbeidstijdverkorting x% meer banen opleverde. In het verleden bleken technologische aanpassingen op korte termijn de arbeidsproductiviteit te verhogen wanneer de arbeidstijd verkort werd. Ook werd altijd als argument van werknemerszijde voor verkorting van de arbeidstijd (met behoud van loon) naar voren gebracht dat ook zonder technologische aanpassingen al sprake was van een produktiviteitsstijging van werknemers. Het zijn altijd de *werkgevers* geweest die hun handen in wanhoop ten hemel hieven omdat ze produktiviteitsstijging die op verkorting van de arbeidstijd zou volgen, betwijfelden. Zoals *Den Tex* reeds in 1894 schreef:¹⁰

'Het spreekt toch vanzelf dat wij meer arbeidsloon zullen moeten betalen en dat de produktie in dezelfde mate als de arbeidstijd zal afnemen. Wanneer Ge een internationale regeling kondet bewerken waaraan alle landen waarmee wij concurreren deelnemen! Maar met dezen strikt nationale maatregel vermindert Ge onze "Konkurrenzfähigkeit" en zullen we onze positie op de wereldmarkt niet kunnen houden'.

Het is paradoxaal dat wij nu de werknemers impliciet de tegenovergestelde redenering hebben zien aanvoeren dan die zij in het verleden hebben gebruikt.

Het CPB berekent een toename van de werkgelegenheid in bedrijven van 1 procent na vijf jaar tegenover een verlies van capaciteit, produktie en inkomen van ongeveer tien procent na die vijf jaar, bij een verkorting van de arbeidsduur met 2 $\frac{1}{2}$ procent, en bij volledige inlevering van loon.¹¹ Dit valt goed in te zien als we ons realiseren dat (a) volcontinuë diensten, waar opvulling van de vrijgekomen arbeidsuren noodzaak is, slechts een beperkt percentage van het totale aantal arbeidsuren vormt en (b) minder dan de helft van de Nederlandse werknemers werkzaam is in ondernemingen met meer dan honderd man en iets meer dan de helft in ondernemingen met meer dan vijftig man, zo leren CBS-cijfers over 1975.¹² In kleine ondernemingen of instellingen is het moeilijk om de vrijkomende arbeidsuren van directeur, verkopers, boekhouder, conciërge en typiste aan te vullen met één full-time duizendpoot.

VUT en FUT: Voor vervroegde of flexibele uittreding ligt de zaak eenvoudiger. In principe staan er hier de werkgevers geen praktische moeilijkheden in de weg om opengevallen arbeidsplaatsen op te vullen. De omvang is echter beperkt. Het aantal oudere werknemers dat in aanmerking komt voor VUT of FUT, is betrekkelijk gering. Meer dan de helft van de 63- en 64-jarigen zit reeds in de WAO. Van de rest zit een groot deel op posten die opgedoekt zullen worden zodra de oudere werknemers verdwijnen. Bovendien is de VUT in zekere zin 'tegnatuurlijk': de meeste mensen voelen zich langer fit (in ieder geval in de meeste beroepen), en nu wordt er gezegd dat men er vroeger uit moet. Het is daarom interessant te constateren dat in de Verenigde Staten van Amerika de pensioengerechtigde leeftijd is verhoogd tot zeventig jaar, d.w.z. dat men vroeger met pensioen kan (FUT) maar niemand je kan verplichten dat voor je zeventigste te doen.

BEV is een vorm van 'gebonden' arbeidstijdverkorting. De 'vrije tijd' die het gevolg is van de arbeidstijdverkorting van werkenden, dient besteed te worden aan educatieve activiteiten. Specifiek recreatieve activiteiten vallen daar niet onder, evenmin als specifieke bedrijfsopleidingen. Het rendement van BEV voor de werkgelegenheid is daarom groter dan ATV, omdat ook in kleinere produktie-eenheden of instellingen vervanging van arbeid kan optreden wanneer educatief verlof in grotere blokken wordt opgenomen (bijv. in blokken van 400-800 uur). Bovendien is, zeker in de eerste fase van invoering van BEV, dit verlof specifiek gericht op de mensen met relatief weinig scholing. Vergeleken met ATV is de diversiteit in de vervangingsbehoefte tussen groepen met verschillende opleidingsniveaus geringer. In het eerder genoemde voorbeeld vertaald: nu gaan alleen de conciërges en de typisten met betaald educatief verlof. Als ze met verlof gaan, betreft dat een betrèkkelijk groot deel van hun tijd, zodat vervanging bijna onvermijdelijk, maar bovendien praktisch mogelijk wordt. Ook voor zelfstandigen, voor wie ATV waarschijnlijk heel weinig interessant is, zijn bij BEV de mogelijkheden groter. De bedrijfsvervangingsdiensten die nu al opereren om zelfstandigen te vervangen in geval van ziekte of vakantie, zouden voor BEV uitgebreid kunnen worden. De praktische invoering van BEV-regelingen zal natuurlijk de nodige problemen opleveren.

Speerpuntenbeleid/kwaliteit van het aanbod van arbeid

Arbeidstijdverkortingsbeleid en speerpuntenbeleid staan diametraal tegenover elkaar. Speerpuntenbeleid is actief gericht op produktinnovatie. Arbeidstijdverkorting een nogal passief, verslagen ondergaan van het tekort aan werk. VUT en FUT kunnen evenmin aanspraak maken op een bijdrage tot een speerpuntenbeleid. Door het gebonden karakter van de arbeidstijdverkorting via betaald educatief verlof vormt BEV echter een mogelijke verbinding tussen speerpuntenbeleid en arbeidstijdverkorting. Een voortdurend probleem bij het voeren van een speerpuntenbeleid is de beschikbaarheid van personeel in de speerpuntensectoren. Moeilijk vervulbare vacatures, die nader aan de orde worden gesteld in de volgende paragraaf, geven daarvoor een indicatie. Uit het IVA-onderzoek over moeilijk vervulbare vacatures (1978, pag. 40) blijkt heel duidelijk dat personeelsvoorzieningsproblemen juist opduiken bij die bedrijven waarbij de soort (produkten/diensten) is veranderd (vooral de kleinere bedrijven) of waar de werkmethode is veranderd. Betaald educatief verlof voorzover gericht op her-, om- en bijscholing heeft in dit opzicht een aanzienlijke potentie. Dit hoeft niet strijdig te zijn met de doelstelling van BEV van een keuze voor educatieve voorzieningen in overeenstemming met de maatschappelijke behoeften van het individu. Integendeel, voorzover bekend zijn die behoeften vaak gericht op een 'civiel effect'.

Moeilijk vervulbare vacatures

Door de felle twisten tussen werkgevers- en werknemersorganisaties over moeilijk vervulbare vacatures heeft dit begrip een politieke bijklank gekregen. Door werkgevers wordt op de moeilijk vervulbare vacatures getamboureed als een aanleiding om het begrip passende arbeid te verwijderen uit de Sociale Verzekeringswetgeving en -jurisprudentie. Werknemers stellen zich te weer met klachten over te hoge eisen van

werkgevers en voorstellen over werfplicht en de verbetering van het arbeidsklimaat.

Aan moeilijk vervulbare vacatures als probleem zitten twee kanten: een opleidings- of beroepskant en een regionale kant. Ook aan het begrip passende arbeid zijn die twee elementen verbonden: het niveau van het werk en de plaats van het werk mogen niet te ver afwijken van het opleidingsniveau of het niveau van het vorig werk respectievelijk de huidige woonplaats. We beperken ons hier tot het niveau van werk en opleiding. Verhuisplicht voor werklozen en gedeeltelijk arbeidsinvaliden sluiten we daarmee uit. In dit opzicht beschouwen we de huidige inhoud van het begrip passende arbeid als een sociale verworvenheid, die ten goede komt aan burenccontacten, verenigingsleven e.d. Minder gelukkig, als sociale verworvenheid, is het begrip passende arbeid wat het onderwijs- of beroepsniveau betreft. Het begrip heeft alleen dan een positieve betekenis als voorwaarden geschapen worden waarbij mobiliteit in horizontale of opwaartse richting beïnvloed wordt. Voor langdurig werklozen uit de inkrimpende arbeidstakken als nijverheid of textiel betekent passende arbeid: geen arbeid. Een systematische bijscholing is dan op zijn plaats. Betaald educatief verlof – als systeem voor werkenden, werklozen en anderen – kan dit bevorderen, en zo een bijdrage leveren aan het probleem van de moeilijk vervulbare vacatures. Tegelijk echter kan BEV de krapte op de arbeidsmarkt verscherpen voor de lager opgeleide beroepsgroepen, waarvoor nu krapte bestaat. ATV vergroot alleen maar het probleem van de moeilijk vervulbare vacatures. Een deel van de werkgelegenheidsverruiming wordt gecreëerd op plaatsen en in bedrijfstakken en bedrijven waar al tekorten aan arbeid bestaan, nl. de volcontinue diensten en de grotere bouw- en metaalbedrijven. VUT en FUT zouden hierop nader onderzocht moeten worden aan de hand van de leeftijdsopbouw in de verschillende bedrijfstakken.

Flexibiliteit

Arbeidstijdverkorting is onomkeerbaar, als we de uitlaatklep van overwerk buiten beschouwing laten. Het treft ongedifferentieerd iedere werkende. VUT en FUT zijn al iets meer gedifferentieerd, omdat ze alleen oudere werknemers betreffen, maar verder ook onomkeerbaar. De onomkeerbaarheid gaat voorbij aan het karakter van de huidige tijd als een overgangsfase, en aan de tijdelijkheid van de groei van het structurele arbeidsaanbod, dat na het jaar 2000 weer geleidelijk afneemt. Flexibiliteit is gewenst. Betaald educatief verlof is in dat opzicht veel beter beheersbaar dan ATV, VUT of FUT. Een van de kenmerken van BEV is namelijk dat men al naar gelang de economische omstandigheden een groter of kleiner gedeelte van de (beroeps-) bevolking stimuleert tijdelijk uit de arbeidsmarkt of hun andere 'normale' bezigheden te treden. Dit schept een flexibele situatie die als een harmonica uitgerekt en weer ingedrukt kan worden.¹⁴

Inkomensverdeling

In de publieke discussie rondom arbeidstijdverkorting is de personele inkomensverdeling vrijwel vergeten. De verkorting van de werkweek in het begin van de jaren zestig zou duidelijk hebben moeten maken dat er

bepaalde categorieën van werknemers en zelfstandigen zijn waarop werktijdverkorting geen vat heeft. Voorbeelden daarvan te over: medici en medische specialisten, managers, hoge ambtenaren (om van ministers nog maar niet te spreken), vaklui, zakenlieden, e.d. Al zou arbeidstijdverkorting zo gefinancierd worden, dat lonen per uur niet veranderen – dus met volledige inlevering van loon voor vrije tijd – dan nog werkt deze maatregel denivellerend. Immers, de ongelijkheid in gewerkte uren neemt toe in de richting van minder werk voor 'goedkopere' uren en evenveel werk voor 'duurdere' uren. Daarbij is verondersteld dat de genoemde groepen zelfstandigen die niet per uur betaald worden, hun inkomen per uur richten naar vergelijkbare groepen werknemers.

Op de inkomensverdeling tussen huishoudens zal ook van ATV een denivellerende impuls uitgaan. Veel van de arbeidsplaatsen die met ATV gecreëerd worden, zullen waarschijnlijk ontstaan in de kwartaire sector of in de commerciële dienstensector. Dit mag men veronderstellen op basis van de geconstateerde overcapaciteit in de primaire en secundaire sector. Het is waarschijnlijk dat het juist de betrekkelijk goed opgeleide echtgenotes zijn van betrekkelijk goed opgeleide mannen die deze arbeidsplaatsen gaan bezetten, een vervolg op de huidige situatie (tabel 3). Tegenover het nobele emancipatorische effect van ATV staat zo een denivellering in gewerkte uren en daarmee in inkomen tussen huishoudens.

VUT en FUT zijn in dit opzicht maatregelen met een milder regressief effect. Aan de ene kant wordt de groep gepensioneerd iets groter. Aan de andere kant zal waarschijnlijk het aantal niet gepensioneerde uitkeringsgerechtigden iets afnemen. BEV echter is progressief omdat het specifiek gericht is, althans in de eerste fasen, op de minst opgeleiden met beneden-modale inkomens.

Tabel 3. Enige gegevens over inkomens van werkende/verdienende partners 1975.

Bruto inkomen huishouding	Percentage		Per werkende echtgenote	
	hoofd huishoudingen	werkende echtgenotes	gemiddeld aantal ge- werkte uren	gemiddeld bruto inko- men (gulden)
1 - <11 500	10,3	1,9	35	10 700
11 500 - <14 000	10,6	4,4	39	7 400
14 000 - <17 000	9,9	7,4	29	8 400
17 000 - <20 000	11,4	13,2	34	10 900
20 000 - <22 500	10,6	11,3	28	12 000
22 500 - <25 500	10,2	13,1	26	10 400
25 500 - <29 000	10,3	15,4	29	15 400
29 000 - <33 000	8,1	15,8	27	11 600
33 000 - <41 000	7,8	19,4	27	13 900
41 000 - of meer	10,8	17,7	26	14 400
allen	100%	11,7	29	12 300
n =	4089	480		

Bron: Woningbehoefte Onderzoek, 1975.

Vrijtijdsvoorzieningen/Rolverdeling

De rationaliteit in het gebruik van vrijetijdsvoorzieningen is op dit moment al ver te zoeken. Vrijtijdsvoorzieningen omvatten hier ook

diensten als winkels, banken, post e.d. De doe-het-zelver vindt alleen op zaterdag de gelegenheid om in te kopen – in de overvolle winkels. De post en de bank zijn alleen in werktijd bereikbaar. Recreatieve diensten zijn in de weekeinden veelal open, maar vol. Een vrije vrijdagmiddag zou deze irrationaliteit alleen versterken. Andere vormen van arbeidstijdverkortung daarentegen geven aanleiding tot meer rationaliteit. Ook VUT en FUT moeten op dit punt positief beoordeeld worden evenals BEV.

De rolverdeling tussen man en vrouw buiten de betaalde arbeid, in het huishoudelijke werk en in de kinderverzorging zal nauwelijks veranderen bij welke maatregel dan ook. Het rapport 'Een Week Tijd' (SCP, 1977) toont uit empirisch onderzoek nauwelijks verschillen in die rolverdeling bij verschillende aantallen gewerkte uren. VUT en FUT mogen ook geen pretentie hebben op dit vlak. Ze betreffen groepen personen die zich waarschijnlijk moeilijk kunnen losmaken van de patronen die ze zo'n veertig jaar gevolgd hebben. BEV heeft enige pretentie omdat de huisvrouwen met lage opleiding expliciet als een doelgroep zijn opgenomen.

Conclusie

Bij de keuze uit het pakket van mogelijke maatregelen om de werkgelegenheidsproblemen te lijf te gaan, moet men uitgaan van de aard van die problemen. In de publieke discussie lijken de analyse van de maatregelen en van de problemen nauwelijks op elkaar aan te sluiten. De kern van de huidige problematiek is de overgang van één economisch groeipad en -patroon op een ander. De nieuwe economische periode zal hoogstwaarschijnlijk gekenmerkt worden door een gemiddeld lagere economische groei – maar groei nevertheless – door versnelde veranderingen in de internationale arbeidsverdeling en door een alle sectoren binnendringende micro-elektronische golf.

Voor een land dat in belangrijke mate afhangt van de internationale handel is het zaak zich tot een robuuste economie te herstructureren in de nieuwe internationale en nationale omstandigheden. Zo'n herstructurering zal moeten gaan in de richting van een arbeidsextensievere economie; *macro-economisch* gezien is de stijging van het nationale inkomen belangrijker dan de arbeidsimplicaties van de economische initiatieven; *individueel* gezien zijn inkomen en arbeid even belangrijk.

We hebben aangetoond dat de maatregelen die we nu voorgeschoteld krijgen, noch de economische robuustheid noch de werkgelegenheid kunnen garanderen. Maar maatregelen die wèl onze economische structuur in de juiste richting zouden sturen, zullen begeleid moeten worden door een ingreep aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt – consistent met de economische herstructureringsmaatregelen – om te komen tot een '*volledige werkgelegenheid nieuwe stijl*'.

Arbeidstijdverdeling is dus een noodzaak. Maar de maatregelen gaan uit van de jaren zestig. Meer van hetzelfde, zo moet men algemene arbeidstijdverkortung en VUT of FUT bestempelen. Op geen enkele wijze lijken dergelijke maatregelen geïnspireerd door de huidige ontwikkeling. Betaald educatief verlot als aanzet voor een systeem van wederkerend leren heeft in dezen veel meer mogelijkheden. Het is geen *deus ex machina*, waarmee de problemen verdreven worden. Het is wel een adequaat antwoord, omdat zowel wordt ingespeeld op het tekort aan werk als op de te verwachten grote wijzigingen in de samenstelling van

de vraag naar arbeid. Men kan *steeds andere* groepen uit de arbeidsmarkt halen. Zwakke groepen worden zodoende gesterkt voordat ze definitief in het verdomhoekje worden gezet. Vrouwen worden bijgeschoold zodat ze weer zonder handicap op de arbeidsmarkt kunnen verschijnen. Hierin is BEV tevens de enige herverdelingsmaatregel. Daar staat tegenover dat de kosten van BEV hoger zijn per uur impliciete arbeidstijdverkortings dan andere vormen van herverdeling van arbeid, omdat bij BEV een complementair beroep wordt gedaan op educatieve voorzieningen. Bovendien zal het begrip passende arbeid, wat de opleidingscomponent betreft, waarschijnlijk aangepast moeten worden om BEV zo effectief te maken als hier geschetst. Nadere studie zou gewenst zijn om te zien of de baten van een effectieve BEV-regeling niet opwegen tegen deze prijs.

L. J. Emmerij rector Institute of Social Studies, Den Haag; Voorzitter SER-Commissie Betaald Educatief Verlof.

J. M. M. Ritzen medewerker Sociaal en Cultureel Planbureau; dit artikel is echter geschreven op persoonlijke titel en heeft in genen dele aan te sluiten bij standpunten van genoemd bureau.

Noten

- 1 Met dank voor het commentaar van J. Clobus, W. Gortzak, H. de Groot, L. Hoffman, P. Kalma, F. de Kam, L. Ruitenbergh en J. Verloren van Themaat, die geen van allen uiteraard blaam treft voor eventuele onjuistheden.
- 2 K. A. Koekoek, J. Kol, L. B. M. Mennes, 'Nederlandse Industrie: concurrentievermogen, comparatieve voordelen en goederensamenstelling van de internationale handel', I, II en III, in *ESB*, 19 en 26 juli en 2 augustus 1978.
- 3 Lempers, F. B., 'Gezondheidszorg: kosten, feiten en cijfers', Inleiding Symposium: Organisatie en Consumptie van Gezondheidszorg: Verwachtingen en Werkelijkheid, november 1977, Groningen.
- 4 Bax, E. H., Th. W. de Boer en K. Sterrenburg, 'Arbeidsmarkt en arbeidsongeschiktheid', *ESB*, 13 juni 1979, 64e jaargang, no. 3208, blz. 580-586. Zie ook: Hilverink, H. G. in 'Arbeidsongeschiktheid, enkele invalshoeken', Bundel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de G.M.D. Amsterdam, 1977.
- 5 Emmerij, L. J. en Clobus, J., *Volledige werkgelegenheid door Creatief Verlof - Naar een maatschappij van de vrije keuze*, Kluwer, Deventer 1978.
- 6 CPB, *Omvang en samenstelling van het trendmatige arbeidsaanbod tussen 1975 en 2000*, monografie no. 22, 1978.
- 7 SER-advies inzake het sociaal-economisch beleid op middellange termijn, 1978.
- 8 Verenigde Naties, hoofdstuk IX, *Protection of Human Rights*, artikel 23.
- 9 Sociaal-economische Raad, *Interimadvies inzake de Ontwikkeling van Betaald Educatief Verlof*, oktober 1978.
- 10 Tex, G. M. Den, *Verkorting van de arbeidsdag*, Amsterdam, Roelofzen en Hübnerm, 1894, 246 blz. + bijl., Diss. (Inst. Soc. Gesch. Amsterdam), blz. 58. Wij zijn G. G. van Blokland dankbaar ons deze bron gewezen te hebben; zie zijn 'Verkorting van de arbeidstijd; een voorlopige verkenning van de literatuur', in *Mens en Onderneming*, vijftiende jaargang, pp. 51-96.
- 11 Centraal Economisch Plan, 1979, hoofdstuk IV.7; zie hierover ook: Thio, K. B. T., 'Arbeidstijdverkortings en produktiecapaciteit', *ESB*, 2 mei 1979, 64e jaargang no. 3202, pp. 431-433; en Bokhoven, A. F. en Glastra, J., 'Het Vintaf-model en de gevolgen van arbeidstijdverkortings', *ESB*, 11 juli 1979, 64e jaargang, no. 32132, pp. 697-699.
- 12 Berekend m.b.v. Statistisch Zakboek, 1978, p. 124. Let wel, het gaat hier om werkgevers in juridische zin, dus ongeacht het aantal vestigingen. Zelfstandigen, toch ook nog altijd zo'n vijftien procent van de werkzame personen, zijn hier niet bijgerekend.
- 13 Instituut voor Arbeidsvraagstukken, Tilburg, 1978.
- 14 Voor verdere details, zie L. J. Emmerij en J. Clobus, op. cit., pp. 79-85.

Wat de VS in Zuid-Vietnam veranderd hebben

Het kost het communistische denken veel moeite zich aan allerlei schema's te ontworstelen. Als het in Zuid-Vietnam niet goed gaat dan komt dat door de Amerikaanse bombardementen. Als mensen op de vlucht slaan, dan zitten daar de Volksrepublikeinse Chinezen achter (als de betrokken vluchtelingen al niet gewoon te beroerd zijn om de handen uit de mouwen te steken). Een van de weinige landen waar communisten meer zijn dan clichéfabrikanten is Italië. In het blad Rinascita (20.7.'79) doet Massimo Gallupi een poging te onderzoeken wat er in Zuid-Vietnam nog meer aan de hand is geweest. Een interessante visie.

Het menselijk drama van de Vietnamese vluchtelingen vindt zijn oorsprong in de grote veranderingen die dat land in de laatste dertig jaar heeft ondergaan. Voor veruit de meeste vluchtelingen geldt dat zij behoren tot een maatschappelijke laag – de stedelijke middengroepen – die in Vietnam het meest getroffen is door de turbulente geschiedenis van het land. Hun vlucht is niet slechts een recent verschijnsel maar begon al onmiddellijk na de val van het regime-*Thieu*. Dat het vluchten in de laatste twee jaar de vorm heeft aangenomen van een exodus, heeft in hoofdzaak te maken met de maatregelen die de Vietnamese regering heeft genomen tegen de particuliere handel. Deze maatregelen namelijk hebben er in de lente van 1975 toe geleid dat het compromis tussen het nieuwe regime en de stedelijke middengroepen, dat op zichzelf heel wankel was en veel spanningen aan het oog onttrok, uit elkaar spatte. Maar ook al is de bijzondere historische achtergrond hiermee aangegeven, dat verklaart nog niet waarom het drama van de Vietnamese vluchtelingen tot zo'n groot schandaal is uitgegroeid. Zijn de kosten van sociale veranderingen niet te hoog? Waarom moeten zoveel mensen lijden? Waarom moeten hele generaties een offer brengen? *Michelangelo Notarianni* heeft in *Rinascita* van 6 juli er nog eens aan herinnerd: overheidscontrole op de produktiemiddelen staat niet noodzakelijkerwijs gelijk met de ontwikkeling van een socialistische maatschappij; het einddoel van het socialisme blijft de bevrijding van de mens van welk type dwang dan ook.

Bijna alle waarnemers zijn van mening dat de ommezwaai in de lente van 1978 (die zo belangrijk voor het drama is, vert.) de communistische leiders is opgedrongen door een samenloop van binnenlandse en buitenlandse politieke factoren. Het vijfjarenplan voor de periode 1976-1980, dat op dertien tot veertien procent groei van het Bruto Nationaal Produkt per jaar mikt, was uitgegaan van drie vooronderstellingen: stabiele relaties met *alle* socialistische landen (van wie een niet-militaire hulpstroom werd verwacht van circa een miljard dollar per jaar), de mogelijkheid om economische betrekkingen te ontwikkelen met de kapitalistische landen (wier technologie voor zo'n snelle groei onmisbaar was), en de interne mogelijkheden te benutten, vooral in de agrarische sector, om dat deel van de invoer te financieren dat niet uit de buitenlandse hulp gedekt kon worden. Welnu, al in de loop van 1977

werden alle drie vooronderstellingen minder realistisch. Het is de Vietnamezen niet gelukt om de ontwikkelingsmogelijkheden die er binnenslands waren, vooral in de agrarische sector, volgens de plannen te benutten. Daarvoor zijn veel oorzaken aan te wijzen. Een ervan is bijzonder belangrijk: de doelstellingen en fasen die in het vijfjarenplan waren voorzien sloten niet aan bij het distributiestelsel in Zuid-Vietnam. Dit distributiestelsel was geen onderdeel van een planeconomie, maar paste geheel bij het kapitalistische marktstelsel dat Zuid-Vietnam kende. Op dit punt wordt het probleem van het revolutionaire tempo erg ingewikkeld. In december van 1976 besluit het vierde congres van de Vietnamese CP tot de *'constructie van de technische en materiële fundamenten van het socialisme in de kortst mogelijke tijd'*. Waarom hebben de Vietnamese communisten dit zichzelf ten doel gesteld? Waarom is deze doelstelling niet aan de kant gezet of minstens herzien toen eenmaal duidelijk was geworden dat deze wens geen werkelijkheid kon worden als men brede lagen van de bevolking voor de opbouw van het socialisme wilde winnen?

De informatie waarover we momenteel beschikken, staat niet toe op deze vraag een uitputtend antwoord te formuleren, maar er is wel één punt waarover we enkele zeer algemene hypothesen kunnen formuleren: het centrale probleem van de verhouding tussen communistische partij en stedelijke middengroepen.

De stedelijke middengroepen

De relaties tussen de stedelijke middengroepen en de Communistische Partij Vietnam zijn steeds gekenmerkt geweest door grote behoedzaamheid. Deze voorzichtigheid heeft zich tussen 1945 en 1954 vertaald in het voorstel om in het geheel van de revolutionaire strategie aan de 'nationale bourgeoisie' een belangrijke, maar aan de partij ondergeschikte rol, toe te kennen. Het gehanteerde model weerspiegelde deels de theorieën die de Derde Internationale vanaf 1920 propageerde, deels de schema's die door de Chinese communisten waren uitgewerkt (en die geenszins met de Comintern-traditie overeenkwamen), en deels de concrete Vietnamese ervaring, die in de loop van de jaren van strijd was opgedaan. De rol der theorie was belangrijk, maar niet beslissend: *Ho Tsji Minh* stimuleerde de Vietnamese communistische leiders zich, wat betreft de politieke lijn, pragmatisch op te stellen. Wat in de eerste fase van de revolutionaire strijd voor de overwinning op de Fransen een element van kracht was geweest, werd, toen Noord-Vietnam communistisch werd, een element van zwakte. Nadat in 1954 de Akkoorden van Genève gesloten waren, begonnen de communisten ten noorden van de zeventiende breedtegraad met de opbouw van het socialisme. Bijna meteen deed zich in de praktijk een hele serie van tactische en strategische problemen voor, waaronder de vraag hoe snel zo'n revolutionair proces zich moet ontwikkelen. Deze vraag leidde tot een breed debat, dat tot gedeeltelijke wijziging van de lijn van voor 1953-'54 leidde. Aan het probleem van de 'nationale bourgeoisie' werd in dit debat echter praktisch geen aandacht geschonken, waarschijnlijk omdat de stedelijke middenlaag in de sociaal-economische structuur van Noord-Vietnam van slechts gering belang was. Daar kwam nog bij dat de Geneefse Akkoorden hun toestonden om naar Zuid-Vietnam te verhuizen.

Vanaf 1965 werd het revolutionair proces in Noord-Vietnam versneld, maar uitsluitend voor zover het om de boeren en de klasseverhoudingen

op het platteland ging. Hierbij deed zich een moment van radicalisering voor dat vervolgens werd bedwongen. De partij erkende dat er fouten waren gemaakt, en ging over op een evenwichtiger ontwikkeling. Het is moeilijk te zeggen hoeveel slachtoffers die ontwikkelingsfase heeft geëist – de boerenopstanden van 1956 doen veronderstellen dat ook toen een tamelijk hoge prijs werd betaald – maar het lijkt wel buiten kijf dat de wonden van die ervaring geheeld zijn door het daarop volgend succes. Toen Noord-Vietnam systematisch door de Amerikanen werd gebombardeerd, gingen de 'materiële en technische structuren' die aan de eerste vijfjarenplannen te danken waren geweest, bijna geheel verloren, maar de sociale structuren bleven volledig functioneren. Ten tijde van de Parijse Akkoorden van 1973 was Noord-Vietnam, ook volgens waarnemers die het land niet bijzonder gunstig gezind waren, een stabiel en zelfbewust land. De gezondheidszorg was er 'eenvoudig, maar efficiënt'; er was een lager-onderwijsstelsel dat de strijd tegen het analfabetisme had gewonnen, en een distributiesysteem voor de eerste levensbehoeften dat door de staat werd gecontroleerd, maar dat voldoende flexibel was (Alexander Casella, *Foreign Policy*, mei 1978), terwijl er vrijwel volledige werkgelegenheid was voor een beroepsbevolking van 22 miljoen, die jaarlijks met bijna vijf procent toenam. Het land kende zeven miljoen geschoolde arbeiders, onder wie 430 000 managers, technici en onderzoekers en een leger dat door zeer kundige officieren werd geleid en dat 'op ongeëvenaarde wijze' mobiliseerbaar was voor civiele taken (William S. Turley, *Problems of Communism*, augustus 1977).

De successen die de communisten in het Noorden behaald hebben, maakten het onmogelijk voor ze de problemen in het Zuiden aan te vatten. Ze hebben waarschijnlijk de illusie gewekt dat ze hun ervaringen met het Noorden zonder veel moeite in het Zuiden zouden kunnen gebruiken. Maar het Zuiden was niet slechts anders; het was ook inmiddels veranderd. Anders in de zin dat hier de stedelijke middengroepen veel talrijker waren en de 'bourgeois' – traditie! – dat wil zeggen het geheel van door het kolonialisme geïntroduceerde waarden en levenshoudingen – veel meer wortel had geschoten. *Veranderd* omdat, terwijl de communisten zich ten noorden van de zeventiende breedtegraad aan de opbouw van het socialisme zetten, de Amerikanen bezig waren in het Zuiden 'the american way of life' in te voeren. De Vietnamese communisten hebben, evenals het grootste deel van de linkse intellectuelen in Europa behalve een begrijpelijke vijandigheid ook steeds een zekere minachting voor het Amerikaanse model getoond. Het diffuse materialisme ervan, de op zijn minst schijnbare trivialiteit, de mate van corruptie waarmee de samenleving wordt doortrokken, dat alles moet een 'puriteinse' elite als de communistische weerzinwekkend hebben toegeschenen. Toch heeft de Zuidvietnamese samenleving in de twintig jaar van Amerikaanse aanwezigheid een diepgaande verandering ondergaan waarvan de verregaandheid grotendeels ondergewaardeerd is.

Een nationalistische bourgeoisie

Een centraal punt van deze verandering betreft de relatie tussen 'bourgeoisie' en *nationale onafhankelijkheid*. De geloofwaardigheid van de pro-Franse Vietnamese regeringen in het begin van de jaren vijftig werd ondermijnd doordat de Vietnamese 'bourgeoisie' niet de mogelijkheid kreeg haar nationale idealen vorm te geven. De

communisten kregen daardoor de gelegenheid de hegemonie in de bevrijdingbeweging te veroveren. Toen de Amerikanen zich met Vietnam begonnen bezig te houden (in het kader van hun strategie van 'indamming' van het communisme in Zuidoost Azië), kritiseerden zij de Fransen omdat zij niet voldoende regeringsverantwoordelijkheid aan groepen autochtone leiders hadden toevertrouwd. Toen de Amerikanen in 1955-'56 definitief de plaats van de Fransen innamen, zouden zij dan ook op dit punt het roer omgooien. Algemeen vindt men dat ook de Amerikanen daarin hebben gefaald. Maar dit oordeel is te gemakkelijk: het is misschien wel juist dat de Amerikaanse poging als geheel heeft gefaald, dat wil niet zeggen dat er op geen enkel terrein resultaat is geboekt. Integendeel, één resultaat heeft de Amerikaanse politiek ten minste gehad: het opkomen van een groep leiders die zelfbewust het niet-communistische alternatief voor het probleem van de nationale onafhankelijkheid vertegenwoordigde. Waarschijnlijk hebben de Vietnamese communisten dit aspect van de Zuidvietnamese geschiedenis van de laatste twintig jaar niet op zijn juiste waarde geschat. Van veel belang is ook de maatschappelijke ontwikkeling onder de pro-Amerikaanse regeringen in Zuid-Vietnam geweest. Tussen 1954 en 1975 is zestig procent van de bevolking betrokken geraakt bij het verstedelijkingsproces van de Zuidvietnamese samenleving. Gedurende de Franse kolonisatie had de modernisering slechts gevolgen gehad voor betrekkelijk kleine maatschappelijke groepen, maar vanaf het begin van de jaren zestig is modernisering de materiële en ideële horizon geworden voor de meerderheid van de Zuidvietnamese bevolking. Dit alles is gepaard gegaan met geweld en maatschappelijke ontwrichting. Vast staat ook dat zeer diepgaande veranderingen in de psychologie van de mensen, in hun manier van leven en in hun wijze van denken zijn teweeggebracht. Hebben de Vietnamese communisten dit alles wel begrepen? Is het mogelijk dat zij zich hebben beperkt tot een *uitsluitend* politieke analyse van de gebeurtenissen. De desintegratie en corruptie van de Vietnamese maatschappij zijn juist belangrijke voorwaarden geweest voor hun succes en dit heeft hen er wellicht toe gebracht te denken dat deze veranderingen samen met Thieu en de zijnen zouden verdwijnen. Anders dan de Fransen hebben de Amerikanen nooit een samenhangend project gehad voor de 'civilisatie' van Vietnam, een project voor de assimilatie van de Vietnamese cultuur en de creatie van een nieuwe nationale identiteit (persoonlijkheid). Ze hebben zich beperkt tot de introductie van een *levensstandaard* en van algemene politieke procedures, en tot de bevordering van de toetreding van Zuid-Vietnam tot de kapitalistische wereldmarkt. Wellicht is deze overheersing van de 'materiële cultuur' en dus de uiterste eenvoud van het project door de leiders van de CPV als een element van zwakte beschouwd. In zijn aan de gebeurtenissen van het voorjaar van 1975 gewijde reportage vertelt *Tiziano Terzani* over een jonge officier van het bevrijdingsleger die een muziekwinkel binnengaat van wat spoedig Ho Tsjì Minh Stad zal heten om er 'Beethoven in cassette' te kopen. Het is in zekere zin exemplarisch voor wat in de laatste drie jaar in Vietnam is gebeurd, dit eerbewijs aan de grote muzikale traditie van het Westen door een der overwinnaars; dat geldt ook voor het feit dat de inwoners van Saigon nog steeds doorgaan met over rock-muziek te dromen.

Pen op papier

Socialisme of democratisch-socialisme? maar dan nóg...

Over de vraag van macht en machtsverandering

In het maartnummer van dit tijdschrift schreef Ed van Thijn, onder de titel 'Macht en mentaliteit' een kritiek op B. Goudzwaards *Kapitalisme en Vooruitgang*. Het is een voortreffelijke kritiek, die helder aangeeft waar en waarom, vanuit socialistische visie gezien, dit op zichzelf even belangwekkende als sympathieke boek toch tekort schiet, niet alleen in de analyse, maar vooral ook in de oplossing die het aandraagt. Maar op één punt – en eigenlijk juist het kernpunt van zijn kritiek – maakt Van Thijn het zich iets te gemakkelijk; of liever, houdt hij op waar ook in de eigen socialistische visie pertinente vragen beginnen. Dit is nauwelijks een verwijt, een recensent kan niet alles tegelijk. Veeleer is het aanleiding om hier dan zelf iets verder in te gaan op wat Van Thijn liet liggen – hetgeen ik nadrukkelijk doe uit geestverwante gerichtheid.

Dat kernpunt in Van Thijs kritiek betreft het vraagstuk van de macht. Volgens hem heeft Goudzwaard voor dit vraagstuk geen oog vanwege zijn eenzijdig cultureel determinisme, dat de grondfout van de moderne maatschappij zoekt in haar overgave aan een utilitaristisch vooruitgangsgeloof. Met name het kapitalisme liet zich hierdoor inspireren, en werd zo tot aanjager bij uitstek van een dynamiek die de ethiek onderschikt aan het economisch belang: dat wat de welvaartsvermeerdering bevordert, dus produktie en alles wat daartoe bijdraagt, is goed, want voert naar een betere toekomst. Aan dit geloof in materiële groei als grondslag voor groter geluk voor groter aantallen (zoals *Jeremy Bentham* 't ongeveer zei) gaat onze samenleving te gronde; zij verstikt erin en vervreemdt erdoor. En daarom pleit Goudzwaard voor een mentaliteitsverandering, voor een afzwering van dit geloof. Niet de produktie moet de ethiek normeren, maar de ethiek de produktie. Het is echter een slag in de lucht het vooruitgangsgeloof te willen afzweren

zonder tegelijk de machtsconstellaties waarin het verankerd ligt op de korrel te nemen. En dat zijn de machtsconstellaties van het kapitalisme. In Van Thijs eigen woorden: *'Wie van het vooruitgangsgeloof af wil, moet het kapitalisme in zijn fundamenten aanpakken. Wie waarden en normen wil veranderen, moet machtsstructuren doorbreken'* (p.111). Welnu, dat is precies wat het socialisme doet: de machtsstructuren van het kapitalisme doorbreken. Maar het is ook precies wat Goudzwaard bagatelliseert met zijn stelling dat kapitalisme en socialisme lood om oud ijzer zijn, omdat voor beiden geldt dat ze loten van dezelfde vooruitgangsgestam vormen en in industriële expansie een voorwaarde voor betere tijden zien. Natuurlijk, ook socialisme vindt produktie belangrijk, maar het wenst geen produktie voor de produktie (wat feitelijk zeggen wil: produktie voor de winst), doch produktie voor maatschappelijke behoeften. Niet in de individuele wil, maar in de gemeenschap ligt de normering. En dat maakt alle verschil. *Wie* maakt uit *of* en *wat* geproduceerd wordt, *waarvoor* en *hoe*: Dat zijn de centrale vragen waarop kapitalisme en socialisme diametraal tegenovergestelde antwoorden geven, voerend tot geheel andere zeggenschaps- en dus machtsverhoudingen.

Met enkele citaten van Van Thijn aangescherpt:

'Voor het kapitalisme zijn de ondernemersvrijheid, het vrije marktmechanisme, de consumentensoevereiniteit de hoogste waarden in onze samenleving. Voor het socialisme gaat het in de eerste plaats om gelijkheid en solidariteit, om humaniteit en gelijkberechtiging. Om een samenleving zonder knechten' (p.102).

'Begrippen als vrije mededinging en consumentensoevereiniteit waren en zijn minder kenmerkend voor de maatschappelijke realiteit van het kapitalisme dan de ongelijkheid tussen de mensen. De zelfverwerkelijking was altijd een zaak van enkelingen en nooit van allen. Ondernemersvrijheid is altijd samengaan met arbeidersonvrijheid. Sterker nog, zelfs de ondernemingsvrijheid is een fictie. De vrijheid van de ene ondernemer is altijd ten koste gegaan van de andere ondernemer. Van meet af aan heeft het kapitalisme in het teken gestaan van accumulatie, economische machtsvorming, schaalvergroting ten

...de kapitalistische orde (wordt) gekenmerkt door het feit dat de een beheerst en de ander beheerst wordt' (p.106). '... de mogelijkheden tot vrije lotsbepaling in de kapitalistische samenleving (zijn) van meet af aan en tot op de dag van heden erg ongelijk verdeeld. De meeste mensen hebben die vrijheid nimmer gehad en zullen deze, zolang de bestaande machtsverhoudingen intact blijven, ook nooit krijgen' (p.106).
Ik ben dit alles van harte met Van Thijn eens, maar blijf wel met een paar problemen zitten.

Socialisme en macht: verre van ondubbelzinnig

Wat is met het aanpakken van kapitalistische machtsverhoudingen en het veranderen ervan, in socialistische richting, in concreto gezegd? In de gegeven citaten staat nog al wat. Direct of indirect is er uit te lezen wat je onder socialistische machtsverhoudingen verwachten mag: een samenleving zonder knechten, waar zelfverwerkelijking een zaak van allen is, waar niemand beheerst noch ook iemand wordt beheerst en waar de kansen op vrije lotsbepaling gelijkelijk gelden voor iedereen, inclusief de overgrote meerderheid voor wie dit tot dusver nooit het geval is geweest.

Hierop afgaande zou je bijna de indruk krijgen dat onder socialistische machtsverhoudingen... de machtsverhoudingen opgeheven zijn. Ik geef echter onmiddellijk toe, zo letterlijk mogen Van Thijns woorden niet genomen worden.¹ Het gaat hier kennelijk om een geloofsbelijdenis, om wat hij zou *wensen* van een socialistische samenlevingsorde, en de maatstaven waaraan die zichzelf behoort te toetsen. Maar de meteen volgende vraag is natuurlijk wel hoeveel op deze (absolute) maatstaven afgedongen moet worden om uit te komen bij de *feiten*, de feiten van het socialisme dat de machtsstructuren van het kapitalisme doorbroken en fundamenteel veranderd heeft. Ook deze feiten blijven te maken hebben met machtsstructuren, omdat ze te maken blijven hebben met verschillen in invloed en positie, met ver- en toedeling van kansen, en met beheersing van dat alles. Het socialisme lost het vraagstuk van de macht niet op; het enige wat je kan

zeggen is dat het andere oplossingen ervoor zoekt dan het kapitalisme.

Welke oplossingen dat zijn, hoe anders ze zijn, of ze succes hebben, daarover is ontzettend veel te zeggen, en tegelijkertijd toch ook weer niet, maar in elk geval meer dan Van Thijn doet. Lange tijd spreekt hij in zijn artikel over 'socialisme' zonder onderscheid, pas tegen het einde kwalificeert hij en gewaagt van 'democratisch-socialisme'. Voor de goede verstaander was dit van het begin af aan wel duidelijk, maar dit neemt niet weg dat zo'n nader kwalificatie beslist geen overbodige luxe is. Er zijn socialismen in talloze soorten en variaties, met hemelsbrede verschillen daartussen, juist op het gebied van de macht en de verdeling ervan. Om de extremen te noemen: het loopt van vormen van het strafste machtscentralisme naar die van de meest radicaal-anarchistische machts-spreiding. En daarover kan je inderdaad niet uitgepraat raken, te minder als je ook nog het wederzijdse gekraak over wat het echte socialisme is erbij betreft. Kijk je echter naar wat er in de concrete maatschappelijke praktijk van is verwerkelijk, dat wordt de keus minder ruim. Er zijn weliswaar veelvuldig pogingen ondernomen een of ander socialisme te vestigen, maar merendeels is het resultaat óf kortstondig geweest, óf voerde tot een compromis met andere krachten waaruit dan een 'gemengde' ordening te voorschijn kwam. Zodat tenslotte een bescheiden aantal samenlevingen rest waarop een vorm van socialisme duurzaam ingewerkt en duidelijk een eigen stempel gezet heeft. En nog bescheidener wordt de uitkomst als blijkt dat juist van samenlevingen die schoolvoorbeelden zijn van 'reëel bestaand socialisme', zoals het tegenwoordig heet, het socialistisch gehalte door overtuigde socialisten/communisten zelf betwist, zo niet ontkend wordt.

Hier moet natuurlijk de naam van *Rudolf Bahro* vallen, al is ook te denken aan een enkele Euro-communist. Om met een voorbeeld van de laatste soort te beginnen noem ik *Manuel Azcárate*, internationaal secretaris van de Spaanse CP en in deze hoedanigheid nauw medewerker van de leider van die partij, *Santiago Carillo*. Een interview met Azcárate verscheen in *Encounter* (maart 1979), en daarin valt op dat hij - heel anders dan bijv. de eerder in het

zelfde blad geïnterviewde Italiaanse Euro-communist *Lombardo Radice* — de Sowjet-Unie weigert als socialistisch te erkennen.² Dit met name vanwege de bittere ervaring (met Tsjecho Slowakije 1968 als prominent geval) dat de zgn. inherente democratische rechten van het Sowjet-systeem weinig voorstellen, onverenigbaar als ze zijn met het onwrikbaar blijvende dogma van de suprematie van het staats/partij-apparaat. In vergelijking hiermee, zo zegt Azcárate met nadruk, blijken de door communisten gesmade 'formele' vrijheden van de burgerlijk-kapitalistische landen in de praktijk aldaar meestal heel wat concreter ('materiëler') voorwaarden voor democratie te bieden.

Het boek van Rudolf Bahro, *Die Alternative: Zur Kritik des Real Existierenden Sozialismus* (1977), laat twee dingen zien over het in Oost-Europa en met name de Duitse Democratische Republiek functionerende maatschappelijke systeem. Het eerste is dat dit systeem radicaal verschilt van het kapitalisme, maar daarmee nog niet socialistisch is, ja er zelfs geen 'afwijkende versie' of 'deformatie' van vormt. Het is het produkt van de Oktoberrevolutie van 1917, die zich voltrok in een pre-kapitalistische maatschappij (eerder dan burgerlijk-kapitalistisch in de Westerse zin) en een eigensoortige, *niet*-kapitalistische ontwikkeling naar modern industrialisme in gang zette. Het tweede waar Bahro op wijst is dat dit eigen nieuwe type maatschappij nog steeds een klassenstructuur kent, zij het ook van een eigen nieuw type. De uitbuitende klasse der kapitalistische ondernemers, als de spilfiguren van een vrije-marktgerichte productie omwille van de productie(winst), is vervangen door de idem dito der 'polit-bureaucratische' beheerders en uitvoerders van het absolute staatsmonopolie over het Centrale Plan, dat aan de economie en alle andere sectoren de wet stelt. Kenmerk van deze straf hiërarchische élite van partij/staatsapparatsjiks is de 'organisierte Verantwortungslosigkeit'. Intern heerst de 'Subalternität', het zich onthouden van enig initiatief of besluit dat niet gedekt wordt van bovenaf; naar buiten toe ontbreekt iedere reukenschap tegenover derden, doch vertegenwoordigt men de alles controlerende macht die pretendeert het welzijn van allen te kennen en te behartigen.

De onlangs overleden (West)Duitse pu-

blicist *Carl Amery* vond in de analyse van Bahro (en diens eropvolgende veroordeling door het regime) aanleiding een open brief te schrijven aan *Wolfgang Harich*, evenals Bahro burger van de DDR en auteur van een geschrift dat zich kritisch opstelt: *Kommunismus ohne Wachstum?* (1975).³ Waarom, vraagt Amery, blijft Harich de waarborg voor een communisme, dat '*Verwirklichung des Prinzips der Gleichheit aller Menschen*' najaagt, zoeken in het leiderschap van 'die Partei, und zwar die Partei in ihrem Sosein in den Ländern des "real existierenden" Sozialismus'? Wil hij echt volhouden dat '*die Vertretung des wahren, noch unbegriffenen Interesses des Volkes durch eine intelligente Minderheit, durch die "Partei", beraten durch die "Wissenschaft", für den richtigen, den einzig möglichen Kurs*' zorg zal dragen? Is hij dan blind voor het feit dat '*eine solche bürokratische Herrschaft, ein solches "Besserwissen" im wörtlichsten Sinne*', gepaard '*mit absoluter Kontrollvollmacht auch über die privaten Konsumgewohnheiten*', regelrecht indruist tegen '*gerade das entgegengesetzte Prinzip, nämlich das der Emanzipation*', waarin volgens Bahro het socialisme/communisme zijn wezenskenmerk moet vinden? In het licht van deze vragen lijkt het geen onjuiste karakteristiek als een recensent n.a.v. Bahro's werk constateert: '*it has finally knocked the "Democratic" out of the East German "Democratic Republic"*.'⁴

Macht, machtscontrole, machtsverandering

Socialisme, zoals gezegd, lost het machtsvraagstuk niet op. En nog minder, zoals blijkt in 'reëel bestaande' praktijkgevallen, is het synoniem met een democratisch omgaan met de macht. En dus is het bepaald niet overbodig, zoals ook al gezegd, de nadere kwalificatie 'democratisch' toe te voegen als het over de socialistische machtsverhoudingen gaat die in de plaats moeten komen van kapitalistische.

De nadruk op de machtsvraag is belangrijk. En bij Van Thijn is ze zeker begrijpelijk als tegenwicht tegen een gedachten-gang die meent van het kapitalisme af te kunnen komen via mentaliteitsverandering en nieuwe normen. '*Wat heeft het voor zin*', vraagt Van Thijn, '*als de*

mensen hun mentaliteit veranderen als voor het overige alles bij het oude blijft? Even verder volgt zijn antwoord: *'Het heeft geen zin in een samenleving, waarin normen en economie onverbrekkelijk verknoopt zijn, alleen de normen te veranderen'* (p.103). Want, we citeerden het al eerder, *'Wie waarden en normen veranderen wil, moet machtsstructuren doorbreken'* (p.111).

Deze machtsvraag neemt Goudswaard niet serieus als hij de bron van het kapitalistische kwaad in het vooruitgangsgeloof zoekt en de kapitalistische machtsconstellaties over het hoofd ziet. Een verwijt van eenzijdig cultuurdeterminisme is hier terecht. Maar hoe zit het als die machtsconstellaties zozeer benadrukt worden dat de indruk gewekt lijkt, als zou met hùn fundamentele doorbreking en verandering 'een samenleving zonder knechten' geboren zijn, met vrijheid en recht voor allen en *niet* 'gekenmerkt door het feit dat de een beheerst en de ander beheerst wordt'? Dit neigt naar een niet minder eenzijdig machtsdeterminisme. Het gaat eraan voorbij dat de vraag niet is of er beheerst wordt, maar hoe; dat goed of kwaad gebruik van macht nauwelijks afhangt van Wie haar uitoefenen, doch staat en valt met of en hoe deze Wie in hun machtsuitoefening controleerbaar zijn, zich verantwoorden moeten.

De machtsvraag moet inderdaad serieus genomen worden. Maar hoe doe je dat? Een aflossing van de macht van kapitalisten door socialisten te bepleiten is niet voldoende. Want hoe doe je dat? Bij de hiertoe ondernomen pogingen zijn de successen niet dik gezaaid. Het 'reeël bestaande' socialisme/communisme heeft het geprobeerd door particuliere ondernemers in te wisselen voor staats/partij-managers met volmacht-voor-allen. Daarbij is de democratie niet welgevaren en bestaat er twijfel of het tot socialisme geleid heeft. De sociaal-democratie heeft de politieke en sociale vrijheid een breder bereik gegeven, maar is halverwege blijven steken: de publieke sector gaat er toch in grote mate onder het juk door van de privé-sector. En de resulterende Verzorgingsstaat heeft noch het kapitalisme uitgebannen, noch een oplossing gevonden voor het dilemma van de massa-democratie, nl. hoe je meer vrijheid voor meer mensen garandeert zonder ieders gelijke kansen op de volle beleving van die vrijheid te frusteren.

Voorshands tieren er welig het belangenpluralisme, verworven-rechten-immobilisme en de openlijk of achter de schermen bedreven ambtelijke evenwichtskunst.

Kortom, de machtsvraag ligt er nog steeds. Wat in feite de vraag is van de machtsverandering. Hoe verander je machtsstructuren? En dat dan democratisch? De laatste toevoeging is essentieel. Ons probleem hier is immers, heel concreet, hoe je bij de bepleite vervanging van kapitalistische door socialistische structuren voorkomt dat je van de regen in de drup raakt. Tijdens het proces zelf, alsook wanneer het eindproduct eenmaal daar is, kan veel misgaan. Geen enkele zekerheid bestaat dat wat Van Thijn van een socialistische orde verwacht – het gaat daar, in zijn eigen woorden, *'in de eerste plaats om gelijkheid en solidariteit, om humaniteit en gelijkberechtiging'* – inderdaad bereikt c.q. bestendig wordt.

Want er is geen samenlevingsorde zonder beheersing, zonder boven- en onder-schikking, zonder meer en minder machtigen, zonder structuren en instituties die deze verhoudingen vastleggen... en dreigen te fixeren als nu eenmaal gegeven, dus vanzelfsprekend, dus onaantastbaar. En daarom vormt de controle op en verantwoording van macht een kernkwestie en is de manier waarop dit geregeld is beslissend voor de kwaliteit van een samenlevingsorde.

Het kenmerk van *democratische* kwaliteit ener samenlevingsorde is dat machtscontrole en –verantwoording er zo geregeld zijn dat zij *verandering van macht* insluiten, ja hier als zodanig op gericht zijn bij blijvend misbruik of wanbeheer vanuit het perspectief van een meerderheid. Het praktische middel hiertoe is het principe dat géén meerderheid ooit 'de' meerderheid vertegenwoordigt en als vaststaand gegeven geldt, maar dat zij juist steeds onder controle staat en zich telkens opnieuw verantwoorden moet tegenover minderheden die het vrij staat voor hùn perspectief een meerderheid te vinden. Het is dit principe dat de spil vormt waaromheen de machtsvraag draait. Machtsstructuren als vastlegging van machtsverhoudingen zijn op hun beurt uitdrukkingen van normen en waarden, die in een samenleving zodanige aanhang vinden dat deze erin slaagt ze tot gelding te brengen. Dit slagen weer spiegelt ... de 'macht' van die aanhang.

Of, om de term nu eindelijk maar eens te definiëren, het weerspiegelt het vermogen om datgene te bereiken wat je – persoon, groep, klasse, systeem – van waarde en/of (in je eigen) belang vindt om te bereiken, dan wel om tegen te houden waar je tegen bent. Maar neem nu het geval dat die aanhang in feite geen meerderheid (meer) vormt en er intussen toch in slaagde zijn opvattingen de algemeen heersende te maken via verankering in de maatschappelijke instituties die er een aureool van vanzelfsprekendheid en onaantastbaarheid aan verlenen. In zo'n geval – dat verre van zeldzaam is – is er sprake van macht, structuren en instituties die veranderd moeten worden. Hoe? Doordat minderheden zich aangorden om de legitimiteit van die zgn. vanzelfsprekendheid en onaantastbaarheid der bestaande machtsverhoudingen, neergeslagen in de instituties met de eraan ten grondslag liggende waarden en normen, aan te vechten als niet (lan-

ger) in overeenstemming met wat zij van waarde en belang achten, en erin slagen hiervoor een meerderheid te winnen. Het zijn niet of de normen (Goudzwaard) of de machtsstructuren (Van Thijn) die veranderen moeten, maar het ene kan niet los van het andere gebeuren. Terecht zegt Van Thijn: *'Een samenlevingsorde is immers de verdeling van waarden en normen via instituties'*. Welnu, dan zal hij bij zijn beoogde wijziging van de samenlevingsorde ook verder moeten gaan dan 'de politieke invalshoek', t.w. *'het aanpakken van de machtsverhoudingen, de instituties waarop onze samenlevingsorde is gebouwd'* (p. 103). Er zal aan beide, instituties en normen, tegelijk gewerkt moeten worden. Dat lijkt mij de vollere en juistere betekenis van 'de politieke invalshoek'. En daar is, denk ik, Van Thijn het eigenlijk wel mee eens.

Paul E. Kraemer, Rotterdam

Noten

- 1 Van Thijn is zeker niet blind voor het machtsvraagstuk bij het socialisme. Dit toont bijv. de kort na het hier besproken artikel verschenen bijdrage van zijn hand in *SMO-Berichten*, mei 1979, 'De PvdA en het neo-corporatisme. Machtsstructuren in de non-profit-sector doorbreken'.
- 2 Beide interviews maken deel uit van een reeks gesprekken gevoerd door George Urban. Het interview met Azcárate droeg als titel: 'Euro-Communism at its Spanish Turning-Point'. Dat met Lombardo Radice verscheen in *Encounter*, May 1977: 'Socialism with an Italian Face?'
- 3 *Der Spiegel*, Nr. 26/1978: 'Bahros Kommunismus ist Opposition'. Offener Brief des Westdeutschen Schriftstellers Carl Amery an den DDR-Philosophen Wolfgang Harich.
- 4 E. P. Thompson in een bespreking, in *The Guardian*, van de Engelse editie van Bahro, *The Alternative in Eastern Europe* (NLB 1978).

Boeken

Ab van Dien,

Eerste palen slaan; reportage van en kanttekening bij: wenselijkheid en werkelijkheid van inspraak bij bouwen en wonen, ontwikkelingen in stedenbouw en architectuur.

Kluwer, Technische boeken B.V., Deventer

Deze recensent is niet de geschikte persoon om het boek van *Van Dien* te bespreken. Ik vind Van Dien te aardig om z'n boek te kraken en z'n boek te slecht om het te prijzen. Dus niet het genoeg van de zo scherp mogelijke kritiek en evenmin de vreugde van ergens echt enthousiast over zijn. Als je dan gevraagd wordt het boek *Eerste palen slaan* te bespreken zit je met alle problemen van dien. Het boek is onwaarschijnlijk fraai uitgegeven, in linnen gebonden met rode schutbladen, alleen relatiegeschenken en jaarverslagen van zeer goedlopende bedrijven zien er nog zo mooi uit. Verder verraadt de flaptekst waarover het boek wordt geacht te gaan, kort gezegd over inspraak en kwaliteit bij bouwen en wonen en over de mogelijke samenhang tussen inspraak en kwaliteit. Het is zowel met de inspraak als de kwaliteit – enkele maar steeds geen zomer maken zwaluwen daargelaten – in de bouw droef gesteld. Dus een boek erover zou welkom zijn. Bovendien is er vast en zeker relatie tussen inspraak en kwaliteit, dus als je ergens zou kunnen lezen hoe dat moet en hoe dat soms lukt – die pretenties heeft het boek – ben je geneigd verheugd het boek ter hand te nemen.

Maar eerst iets over de schrijver. Toen ik ruim een kwart eeuw geleden uitsluitend door m'n voornemen architect te willen worden geacht werd kijk op meubels te hebben (wat natuurlijk onzin is), werd ik door kennissen gevraagd – we woonden in Groningen – te helpen een leunstoel uit te zoeken. Tot m'n verbazing moesten we daarvoor naar Em-

men. In de jaren vijftig gold als de beste binnenhuiswinkel in Noordoost-Nederland een winkel in Emmen. Van Dien koos daar, en Van Dien adviseerde daar, en het was een winkel waar nauwelijks iets lelijks was en heel veel moois, dat je nergens anders kon kopen.

Toen ik veel later kennis maakte met de ontwerpers van Emmen, hadden we het over de 'vruchtbare voedingsbodem' voor de ontegenzeggelijk hogere kwaliteit van de architectuur en stedenbouw daar. In die betrekkelijk afgelegen en niet zo grote groeikern waren direct in het begin al allerlei culturele manifestaties: filmliga met echt goede films e.d. Wie zorgt daarvoor vroeg ik; 'Oh, dat regelt Van Dien', zeiden ze. Toen ik later bij '(Goed) Wonen' kwam te werken merkte ik dat Emmen een soort bruggehoofd in de provincie was voor het streven naar betere interieurs (en betere huizen en betere woonomgeving); dat bruggehoofd werd mede verdedigd door Van Dien. Het is te begrijpen dat ik aangenaam verrast was, toen eind jaren zestig deze culturele markies van Karabas me plotseling opbelde. Hij was naar het westen gekomen en hoopte middels een op te richten 'Stichting Nieuwe Woonvormen' de kwaliteit van de nieuwbouw te verhogen, en zag daartoe middels de toegezegde subsidies voor experimentele woningbouw een kans. De geschiedenis van ontstaan, bestaan en vergaan van de 'Stichting Nieuwe Woonvormen' is een boeiend verhaal, maar daar gaat het hier niet om. Wel was het ongeloflijk de hoeveelheid 'disciplines' die Van Dien in zijn nieuwe huis, door Jan Verhoeven gebouwd in Hoevelaken (een van de 'voorbeelden hoe het óók kan'), had verzameld: architecten, aannemers, kamerleden, professoren, psychologen, economen, enz., en prinsen, staatssecretarissen en ministers werden toegezegd (en kwamen later ook). Het is dezelfde fantastische bezetenheid, combinatiedrift en overtuigingskracht die er nu voor zorgde een zeer kostbaar boek te financieren, die toen al die mensen bij elkaar bracht. Dat is de kracht en zwakte van Van Dien. Hij regisseert een grandioze opkomst, en staat dan met de handen in het haar: 'nu heb ik gezorgd dat jullie allemaal bij elkaar zijn, en nu jullie'. Bij het boek: 'ik heb gezorgd voor een harde kaffin in linnen – mogelijkheid tot onbe-

perkt illustreren — ,in prachtig formaat, en nu de tekst...’.

Van Dien schrijft zoals *Han Bennink* drumt. Met een rood hoofd, bijna stik-kend in z'n emotie, spugend en struikelend over z'n eigen woorden en gedachten, met dat verschil dat Bennink prachtig kan trommelen en Van Dien niet prachtig kan schrijven.

Als je bij het begin al moet horen dat de veranderingen van deze tijd culmineerden in een 'apocalyptische apotheose' bij de bezetting en ontzetting van het Maagdenhuis (pag. 12), dan merk je — zeker als je dat van zeer nabij hebt meegemaakt — dat men hier niet van een mug een olifant, maar van een pantoffeldiertje een mammoet probeert te maken. De apotheose en dan nog apocalyptisch.

Het boek is in principe een poging om middels warme pleidooien en 'case studies' te bewijzen dat het 'ook anders kan'. Het kan zeker anders — het moet ook anders — en er zijn met en zonder de 'Stichting Nieuwe Woonvormen' voorbeelden van de grond gekomen, die bemoedigend en hoopgevend zijn. Verder is het buiten enige twijfel dat Van Dien met hart en bloed voor deze zaak gewerkt heeft en — ondanks de soms wel eens opgewekte irritatie — een zeer duidelijke bijdrage heeft geleverd aan een veranderend en meestal verbeterd beeld van de nieuwe stad. Bovendien heeft Van Dien gevoel voor kwaliteit en smaak bij het kiezen van z'n architecten — goede architecten zijn net zo duur (of 'goedkoper') als slechte architecten; het kan niet genoeg gezegd worden — dus mede door zijn impulsen en opwekkingen is er door goede bouwers gebouwd, zijn er voorbeelden gekomen die er anders niet zouden zijn, en zijn er enige honderden gezinnen die door Van Dien beter wonen dan ze zonder Van Dien zouden wonen. Om zijn werkzaamheid uit en over te dragen geeft hij verslag in zijn boek. Als hij dat compleet had gedaan was het boek zes keer zo dik geworden (ik heb in m'n eigen praktijk nu een voorbeeld waar voor zeven nieuw te bouwen huizen zich al een berg van 198 genummerde stukken heeft opgestapeld — als je er hard op drukt 3 1/2 cm dik — en de 'eerste paal moet nog geslagen worden'). Dan was het boek niet alleen zes keer dikker geworden maar ook nóg ontmoedigender. 'Daar beginnen we niet aan'.

Dat de schrijver dus verkort, selecteert en samenvat, is een goede zaak, maar het geeft een verkeerd beeld. Maar het akeligste is, waarom schrijft hij zo'n onzin? Waarom zegt hij f 40,— per/ha (pag. 122) als hij 40 huizen per/ha bedoelt in een uitzetting die in het boek hoort en belangrijk is, want waar gaat het om?

Een zogenaamde vuistregel in de woningbouw in Nederland is dat in bestemmingsplannen gerekend wordt met 40 woningen per/ha. Daar is de 'kavelprijs' (de prijs van het stuk grond waar het huis op komt te staan) op berekend. Als je nu door een betere schikking van de huizen en eventuele stapeling bijv. 80 huizen per/ha zou bouwen, dan zou je eigenlijk per huis maar de helft van de grondprijs moeten betalen (niet helemaal waar want er moeten meer 'aansluitingen' (op riool, elektra, gas enz.) gemaakt worden en meer civiele werken (straten, straatverlichting enz. verricht), maar toch is het geheel per huis goedkoper bij 'een dichtere pakking' (meer huizen op een hectare). Nu is het merkwaardige dat ondanks de extra inspanningen van architect en stedeboouwer om die dichte pakking te bereiken, het grondbedrijf (bepaalt de grondprijs) toch meestal evenveel per huis voor een kavel rekent. Daartegen pleit Van Dien en hij heeft gelijk.

Het boek heeft ten doel om van alles uit te leggen aan mensen die niet precies weten hoe het in de bouw gaat en ze een stem te geven bij de inspraak. Waarom noemt Van Dien dan een VE een 'veel typeneenheid' (pag. 67)? Dat is onzin; een VE is een 'verblijfseenheid' (was, de voorschriften veranderen steeds, vroeger moest je voor veel subsidie zoveel mogelijk VE's maken, toen een tijdje zo weinig mogelijk en op het ogenblik weten ze het niet meer, noch 'bij de provincie' noch 'bij het rijk'.) Een VE is van belang voor de berekening van de 'toetsingsprijs' (een huis van zoveel VE's in bepaalde omstandigheden gebouwd, mag zoveel kosten om de maximale subsidie te halen, van belang voor de huurberekening). Als je bijv. van een keuken een eetkeuken maakt (minimaal 11 m² opp.) komt er een 1/2 VE bij; een zeer kleine slaapkamer rekent men als een 1/2 VE, een gewone voor 1 VE enz. Op pagina 121 van het boek staat netjes wat een VE is. Als hij in zijn boek zegt een verkorte

weergave van de procedure te geven, dan denk je die te krijgen, maar steeds wordt duidelijk dat gewoon een eindrapport letterlijk is opgenomen, *incl. als bijlage 5 in dit rapport opgenomen*, waar je je dan een ongeluk naar zoekt, maar het is er niet, want je hebt niet het rapport onder ogen, maar daaruit geplukte bladzijden, waarvan de schrijver meende dat ze voor de lezer interessant waren. Ze zijn ook interessant, maar zonder de aangekondigde bijlagen moet je raden op het moment dat je belangstelling gewekt is. (Pag. 118) *'Wensen over de woning zelf zijn zoals gezegd precies te vinden in de tabellen'*. (Pag. 119. Waar gezegd? Waar tabel?) Op pag. 119 wil 66% aan het water wonen, op de volgende bladzijde 64%. Wat moeten we daar nu mee? Noem het muggeziften, maar het probleem is dat de mensen die het wat betreft het uitgangspunt met Van Dien eens zijn (ik hoor daar bij), niet meer met deze gegevens overtuigd behoeven te worden. Maar die supporters worden wel onzeker gemaakt door al die hele en halve onjuistheden. En de mensen voor wie dit boek bestemd is, nl. mensen die verleid moeten worden anders over deze dingen te gaan denken, hebben op iedere bladzijde een argument om te zeggen: met die onzin hoef ik niet mee te doen.

Dat is het grote probleem van het boek het zou het ideale cadeau voor de wethouder moeten zijn als deze jarig is; met zo'n prachtig boek met zulke uitstekende foto's (o.a. pag. 36 en 37) zou je hem kunnen laten zien 'dat het ook anders kan', vaak voor hetzelfde geld – dikwijls goedkoper – en bijna steeds met een grotere instemming en tevredenheid van de nieuwe bewoners. En ondanks m'n grote waardering voor Van Dien, z'n medewerkers en z'n streven, moet ik u aanraden dit boek niet te gebruiken om mensen voor de 'Nieuwe Woonvormen' te winnen; het is geen reclame voor de goede zaak. Het is flauw en genant om verder te citeren, maar het is soms te bar in z'n bombaste en bizarre associaties. Waar hij kritiseert is het 'in het echt' nog veel erger, en waar hij prijst lijkt het soms op honing smeren. Als hij het op de laatste bladzijde nodig vindt om zelfs Van Agt met een vreemde kronkel bij de 'verandering ten goede' in te lijven, althans hem daartoe aan te zetten, dan weet ik het niet meer – dan hadden

die schutblaadjes toch maar liever paars moeten zijn. Maar het gekke is, wat Van Dien bedoelt is goed, en z'n laatste hoofdstuk is eigenlijk beter dan de rest (op de allerlaatste pagina na). Met de zin (pag. 174) *'Te dicht wonen bij verkeer te land, te water en in de lucht, of te ver wonen van de stad en andere recreatieve centra of van het werk, heeft waarschijnlijk meer ellende veroorzaakt dan de vorm waarin die woningbouw werd gestapeld'*, ben ik het bijv. helemaal eens, en zo zijn er wel meer zinnen; jammer dat rijpe ervaring en goede gedachten niet automatisch een goed boek opleveren. Ik bedacht me bij het lezen van het boek en bij het denken en schrijven over het boek: had hij maar liever met zijn inzet, voor het geld en inspanning die dat boek kostte, drie of vier goede huisjes gebouwd, dan had hij vier gezinnen gelukkig gemaakt, en waarschijnlijk indirect meer mensen voor de goede zaak geworven. Had hij dat eerste palen slaan maar letterlijk gedaan.

Wiek Röling

SERIE WBS-CAHIERS

PARTIJ, PARLEMENT, ACTIVISME

door de werkgroep Partij in Actie

Acties. Duizenden in ons land zijn erbij betrokken. Kortstondig of langdurig. Voor stadsherstel hier. Tegen dictatuur elders. Actie is bewustwording. Actie is ook lastig. Voor politici. Zij moeten prioriteiten stellen, belangen afwegen en reageren op acties. Positief omdat de burger bewust geworden is? Negatief omdat hij zich buitenparlementair gedraagt? Politiek en actie is spanning over en weer. Kan een politieke partij zelf actievoerder zijn? Daarover gaat dit boek. Een indringende beschouwing over een uiterst actueel onderwerp. Politiek, socialistische politiek en actie.

Inhoud:

1. Opkomst van een actiepartij
2. Problemen van een actiepartij
3. Socialisme en activisme
4. Losse bindingen en coalities
5. De partij als actievoerder
6. Een maatschappijgerichte partij

**20% reductie
wanneer u intekent**

Ing., 130 pagina's, f 16,50/
265BF

**bon voor
S&D lezers**

20% reductie voor u

Per jaar verschijnen circa 3 delen in de serie WBS-cahiers. Elk deel is afzonderlijk verkrijgbaar. Wanneer u echter intekent op de serie dan verzekert u zich van:

- prompte toezending na verschijning
- 20% reductie op de verkoopprijs

Ja, ik teken in op de serie WBS-cahiers.

Zend mij Partij, parlement, activisme (906270614) voor de speciale prijs van f 13,20.

Nee, ik teken niet in op de serie WBS-cahiers, maar zend mij Partij, parlement, activisme (906270614) voor de normale prijs van f 16,50.

Noteert u deze opdracht rechtstreeks/via boekhandel

Naam: _____

Functie: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Plaats: _____

Datum: _____

Handtekening _____

Ook verkrijgbaar via boekhandel.

Kluwer

socialisme en democratie 1979/11

Terugblik oktober

- 519 Dolf Toussaint
Jan Zorgdrager
520 *Over de stakingen nog niet uitgesproken*

Sociaal-economische vraagstukken

- C. A. de Kam/W. A. Vermeend
522 *Een levensvatbare vermogensaanwasdeling*
De VAD hangt weer boven de markt. De ene politicus na de andere meent dat het kabinet-*Van Agt* daar nu maar eens voor moet zorgen. Maar de plannen van het kabinet deugen niet, menen *De Kam* en *Vermeend*. Zij leggen een alternatief op tafel.

Democratisch-socialisme

- Kees Brants/Philip van Praag jr.
531 *Groepsvorming in soorten*
In communistische partijen is groepsvorming (fractievorming heet het daar) verboden, op straffe van roeyement. Ook in sociaal-democratische partijen wordt er echter dikwijls moeilijk over gedaan. Ten onrechte, menen *Brants* en *Van Praag*, die onderzoek deden in Amsterdam. Zij onderkennen series voordelen.

Politiek

- H. M. de Lange
543 *Geloof, wetenschap en samenleving*
In Boston organiseerde Kerk en Samenleving, een afdeling van de Wereldraad van Kerken, een conferentie, waaraan werd deelgenomen door geleerden en theologen. *Harry de Lange* was aanwezig en doet verslag.

Documenten

- Maxine Moulineux
550 *De betekenis van de thuisvrouw*
Een marxistisch-geïnspireerde feministische visie op de reproductie van arbeidskracht en de productie van loonafhankelijken.

Signalementen

- 556 *Spil*
556 *De nederlaag van Labour*

Boeken

- 558 *Pieters*
559 *Emma Brunt*

Pen op papier

- 561 *Geen BEV maar banen*

Door je jasje aan te trekken en het slagveld te verlaten, ontloop je natuurlijk niet de wederzijdse democratische controle, die het Nederlandse systeem tracht na te streven. De CPN mag zich dit aantrekken, maar lijkt dat niet te doen. Walraven en de zijnen worden bedankt (Dolf Toussaint).

Over de stakingen nog niet uitgesproken

Over de staking bij Shell en Pernis en Moerdijk zijn we voorlopig nog niet uitgepraat. Zij is, in meer dan één opzicht, de moeite van het onthouden dubbel en dwars waard. Het zou ons zelfs niet verbazen als in de toekomst blijkt dat de Shell-staking het begin is geweest van een nieuwe periode in de ontwikkeling van de verhouding tussen werkgevers en werknemers.

Wat uiteraard vooral de aandacht heeft getrokken is de manier waarop Shell meende de staking te moeten beëindigen. Heftrucks, zandwagens en gehelmde knokploegen zijn in Nederland ongewone verschijnselen aan de poort van een stakend bedrijf. 'Een beetje intimidatie', noemde Shell het; 'grof geweld' zeiden actiecomité en stakers van de Industriebond FNV, die een en ander van (heel) dichtbij mochten gadeslaan.

Over de vraag of de Industriebond FNV geweld tegenover geweld had moeten stellen, wordt nog altijd geredetwist. De realiteit is echter dat de bond dit niet heeft gedaan, maar het besluit nam om de posters terug te trekken en de staking af te breken, Verstandig volgens de een, heel dom volgens de ander.

Degenen die tijdens de Shell-ingreep aan de poort, en direct aansluitend in het actiecentrum waren, zijn unaniem van opvatting dat de emoties in het actiecomité, veroorzaakt door teleurstelling en woede vanwege het door niemand verwachte optreden van de topleiding, een voortzetting van de actie onverantwoord maakten. De kans op onherstelbare materiële schade, en – vooral – lichamelijk letsel was te groot.

Wat de stakende Shell-werknemers verbijsterde, deed de algemeen secretaris van de ICEF – de internationale organisatie van chemie-arbeiders – nog niet met de ogen knippen. Op een persconferentie in Nieuwspoot vertelde hij – Charles Levinson – dat dit naar zijn mening de 'normale' manier is waarop Shell overal in de wereld verzet meent te kunnen breken. Wat hem verbaasd was de staking, het stilleggen van de bedrijven, op zichzelf. Hij kende geen voorbeelden van een dergelijke afbouw van de productie in petrochemische ondernemingen met een omvang van die als Shell-Pernis en -Moerdijk. Uit daarop volgende internationale contacten is duidelijk gebleken dat er buiten onze grenzen een ongekende belangstelling leeft voor de manier waarop de mensen van Pernis en Moerdijk het klaarden. Dit was heel iets anders dan het beperkt produceren met één groep en het protesteren met een andere, waarvan wel voorbeelden bekend zijn.

Wat wij ons pas achteraf realiseerden, wist de leiding van Shell waarschijnlijk veel eerder. Het Nederlandse voorbeeld betekende gevaar op wereldschaal. Het lijkt ons niet te gewaagd om te veronderstellen dat het de vrees voor dit gevaar is geweest die Shell naar de 'wapens' heeft doen grijpen. Het sprookje van de magneetwerking en het gevaar van de olievlek voor minder krachtige ondernemingen hebben we nooit geloofd. Zo is Shell niet. Internationaal zou de Shell-staking nog wel eens gevolgen kunnen hebben. Nationaal kan zij dat ook. Al is het in Nederland

zo, dat verreweg de meeste cao's aan de onderhandelingstafel worden afgesloten, sinds een tiental jaren komen er van tijd tot tijd momenten waarop het overleg zo vast zit, dat de strijd naar andere plaatsen verlegd moet worden.

Er waren in 1972 en 1973 stakingsacties nodig om de werkgevers tot een soepeler opstelling te brengen. De Industriebonden (er waren er toen nog drie) konden in zulke gevallen altijd rekenen op de scheepsbouw en de zware metaalindustrie. Zij waren altijd geroepen om als eersten de 'kar voor de deur te rijden', en zij waren daartoe altijd bereid. Sinds de stakingen van 1977 weten we dat we – voorlopig – niet meer op deze bedrijfstakken mogen rekenen. Niet omdat onze leden daar niet meer bereid zouden zijn om als eersten aan de poorten te staan, maar gewoon omdat ze niet meer in de positie zijn om dat te kunnen doen. Iedereen beseft dat een staking in – bijvoorbeeld – de scheepsbouw niets anders betekent dan dat werknemers en bonden de kosten die het bedrijf zou moeten opbrengen voor hun rekening nemen.

Van economische schade toebrengen door middel van staken is daar op het ogenblik geen sprake. Bij Shell wel. Voor een bond die driftig zoekt naar nieuwe actieterreinen, nu scheepsbouw en zware metaalindustrie voorlopig buiten schot moeten blijven – is het stopzetten van de produktie bij twee ondernemingen in de, tot nu toe onaantastbaar geachte petrochemische industrie nauwelijks minder dan een Godsgeschenk. Want langzaam maar zeker zal de overtuiging groeien dat wat bij Shell bleek te kunnen, ook bij anderen mogelijk is. Over de staking bij Shell in Pernis en Moerdijk zijn we dan ook nog niet uitgepraat...

Jan Zorgdrager is hoofd voorlichting van de Industriebond FNV.

Een levensvatbare vermogensaanwasdeling

De blijkbaar geringer wordende bereidheid van werknemers tot loonmatiging heeft de discussie over vermogensaanwasdeling nieuwe impulsen gegeven. Maar er is weinig tevredenheid over de voorstellen die het kabinet-Van Agt op tafel heeft gelegd (een lot dat destijds trouwens ook het voorstel van het kabinet-Den Uyl trof). De Kam en Vermeend vatten de kritiek op de voorstellen van Van Agt c.s. samen. Maar daarbij laten ze het niet. Ze formuleren een alternatief, dat wellicht geen zuivere 'vermogensaanwasdeling' is, maar huns inziens wel uitvoerbaar kan zijn.

Met de term vermogensaanwasdeling (VAD) doelen wij op het door anderen dan kapitaalbezitters delen in de uit (over)winst verkregen toename van ondernemingsvermogen. Anders dan uitkeringen uit hoofde van winstdelingsregelingen dienen de met VAD-aanspraken gemoeide bedragen in de betrokken onderneming geïnvesteerd te blijven. VAD-aanspraken kunnen niet leiden tot uitkeringen in contanten. Het op 22 juni 1976 door het kabinet-Den Uyl ingediende wetsontwerp op de vermogensaanwasdeling was geen zuivere VAD volgens de zojuist gegeven omschrijving. Dit ontwerp lokte een stroom overwegend zeer kritisch getoonzette artikelen en beschouwingen uit. Het is te gemakkelijk om de geleverde kritiek af te wimpelen als rechtse reactie op een 'maatschappij-hervormende' maatregel. Hofstra heeft bijvoorbeeld in *Socialisme en Democratie* de staf over het ontwerp gebroken.¹ Hij was van oordeel dat de VAD 'geen bijdrage kan leveren tot socialistische doeleinden op langere termijn'. Hofstra achtte het ontwerp-Den Uyl 'onrijp, ondoordacht en technisch gebrekkig' (t.a.p., p. 512). Wij moesten destijds in het *Nederlands Juristenblad* vaststellen dat een op zichzelf goed te noemen gedachte – het laten delen van werknemers in de overwinst van bedrijven – in zijn overhaaste technische uitwerking was gesmoord.²

Het omstreden ontwerp is door het kabinet-Van Agt ingetrokken, dat op zijn beurt in de loop van 1978 twee eigen wetsontwerpen op de vermogensaanwasdeling bij het parlement indiende. Het ene ontwerp regelt de aanspraak van individuele werknemers op de vermogensaanwas binnen de onderneming waarin ze werken. Het andere ontwerp regelt de aanspraken van de gezamenlijke werknemers in Nederland op de vermogensaanwas van ondernemingen. Dit laatste ontwerp geeft overigens slechts een interimregeling (met ingang van 1978). Over drie jaar zal, gezien de dan met de regeling opgedane ervaring, een definitieve regeling worden getroffen.

Eerst vatten wij de hoofdzaken uit beide bij het parlement aanhangige ontwerpen samen. Daarna toetsen wij deze ontwerpen, zowel als uitwerking van de VAD-gedachte als op grond van hun technische vormgeving en uitvoerbaarheid. Het zal blijken dat de door de regering aangevoerde rechtsgrondslagen een onvoldoende fundament vormen om

de ingediende ontwerpen te dragen. De wetstechnische vormgeving stuit op ernstige bedenkingen. Het verdient de aandacht dat onze principiële en wetstechnische kritiek grotendeels ook van toepassing is op het oorspronkelijke VAD-ontwerp van het kabinet-Den Uyl. Vervolgens schetsen wij de hoofdlijnen van een wettelijke regeling om werknemers (en anderen) te laten delen in de winst/vermogensaanwas van ondernemingen. Ons alternatief is minder kwetsbaar voor principiële kritiek en wetstechnisch aanzienlijk eenvoudiger dan de VAD-ontwerpen van het kabinet-Van Agt.

Tenslotte vatten wij ons voorstel voor een levensvatbare 'VAD' beknopt samen.

De VAD-ontwerpen van het kabinet-Van Agt

Op de meest wezenlijke punten stemmen beide ontwerpen geheel overeen. Zij berusten op dezelfde rechtsgrondslagen, ze hebben betrekking op dezelfde ondernemingen, te weten lichamen die belastingplichtig zijn voor de vennootschapsbelasting, en volgens beide ontwerpen wordt de vermogensaanwas op dezelfde wijze berekend. Vermogensaanwas is gelijk aan de winst — indien hoger dan f 100 000 — waarover de betrokken lichamen vennootschapsbelasting verschuldigd zijn, met vijf correcties. De belangrijkste correcties zijn de aftrek van in het buitenland gemaakte winst, de aftrek van verschuldigde vennootschapsbelasting en WIR-premies, alsmede een vergoeding over het eigen vermogen. Van de aldus vastgestelde vermogensaanwas valt volgens de voorgestelde individuele VAD-regeling twaalf procent toe aan de eigen werknemers van VAD-plichtige lichamen. De individuele vermogensaanwas wordt pons-pons gewijs verdeeld en moet door de werknemers in geblokkeerde vorm worden gespaard. De individuele aanspraak is geplafonneerd: deze bedraagt maximaal drie procent van het loon waarover ten hoogste premie voor de werknemersverzekeringen wordt geheven. Uitkeringen ingevolge bestaande winstdelingsregelingen komen op de individuele VAD-aanspraak in mindering. De individuele vermogensaanwas kan door het lichaam naar keuze aan gerechtigden worden uitbetaald in contanten, VAD-bewijzen dan wel (certificaten van) aandelen. Voor het lichaam zijn individuele VAD-uitkeringen bij de fiscale winstbepaling als bedrijfslast aftrekbaar.

De vaststelling van de vermogensaanwas geschiedt door het lichaam zelf. Binnen twee maanden nadat de aanslag in de vennootschapsbelasting onherroepelijk vast staat, deelt het lichaam de eigen werknemers mee op welk bedrag wegens vermogensaanwas zij aanspraak hebben. Op verzoek van ééntiende van de werknemers of van de ondernemingsraad wordt deze opgave door het lichaam gestaafd met een accountantsverklaring. Wordt deze accountantsverklaring tijdig door het lichaam afgegeven, dan beschikken de werknemers verder over geen enkel rechtsmiddel tegen de vaststelling van de omvang van de vermogensaanwas door (de accountant van) het lichaam. De beslissing van de accountant bindt feitelijk alle partijen.

De voorgestelde collectieve VAD-regeling verrijkt ons fiscale stelsel met een nieuwe (directe) 'belasting op vermogensaanwas', alleen verschuldigd door vennootschapsbelastingplichtige lichamen. De

vermogensaanwas – grondslag voor de heffing van deze belasting – wordt bepaald op voet van de Wet individuele vermogensaanwasdeling. We zien hier de unieke figuur dat belastingplichtige lichamen de grondslag van de belasting op vermogensaanwas vaststellen, zonder dat de belastingdienst het resultaat op enigerlei wijze kan en mag controleren en eventueel corrigeren. De belasting bedraagt twaalf procent van de vermogensaanwas, maar beloopt maximaal drie procent van – globaal gesproken – de binnenlandse winst van VAD-plichtige lichamen. In geval sprake is van grote overwinsten wordt de werkingssfeer van de collectieve VAD door dit drie procent-plafond aanzienlijk ingeperkt. Die inperking is volstrekt strijdig met de door de regering zelf aangevoerde rechtsgrondslagen van de VAD. De belasting op vermogensaanwas dient op aangifte – uiteraard in contanten – aan de belastingontvanger te worden voldaan.

Het wetsontwerp op de collectieve VAD roept een Fonds voor vermogensaanwasdeling in het leven, waarin jaarlijks uit de schatkist een bedrag wordt gestort ter grootte van de door het Rijk ontvangen belasting op vermogensaanwas, onder verrekening van de door de belastingdienst gemaakte uitvoeringskosten. Het Fonds krijgt tot taak de binnengekomen gelden te beheren en deze aan te wenden voor de financiering van vrijwillig vervroegde uittreding van werknemers, en voor het overige ten behoeve van de oudedagsvoorziening van werknemers. Van de twintig Fondsbestuurders worden er acht benoemd door de minister van Sociale Zaken en twaalf door de vakcentrales.

Met behulp van een eenvoudig schema kan globaal de maximale druk worden berekend van vennootschapsbelasting, de belasting op vermogensaanwas en afdrachten wegens individuele aanspraken op vermogensaanwas van eigen werknemers.

Belastbaar bedrag voor individuele VAD	10 000
af: maximale individuele aanspraken (12%)	1 200 –
Belastbaar bedrag voor de vennootschapsbelasting	8 800
af: vennootschapsbelasting (48% van 8800)	4 224 –
Fiscale winst na belasting	4 576
af: maximale belasting op vermogensaanwas (3% van 8800)	264 –
Resteert	4 312

De maximale druk is blijkens deze opstelling 56,88% (van het belastbaar bedrag vóór vermogensaanwasdeling).

De VAD-ontwerpen deugen niet

De ontwerpen van het kabinet-Van Agt worden hierna getoetst als uitwerking van de VAD-gedachte en op grond van hun technische uitvoerbaarheid.³

Het kabinet rechtvaardigt de individuele en collectieve aanspraken van werknemers (ambtenaren hebben alleen collectieve aanspraken) op een deel van de vermogensaanwas van in aanmerking komende lichamen met vier overwegingen, die wij achtereenvolgens van een kritische kanttekening voorzien.

- 1 *Ondernemingen zijn een samenwerkingsverband tussen kapitaalverschaffers en werknemers; de verschaffers van beide productiefactoren hebben daarom – nadat ze een normale beloning hebben ontvangen – recht op een deel van de eventuele overwinst.*
Kritiek: Reeds hier blijkt dat de regeling niets met vermogensaanwasdeling van doen heeft. Er is sprake van een regeling betreffende verplichte (over)winstdeling. Volgens de ontwerpen blijven VAD-gelden immers doorgaans niet in de onderneming geïnvesteerd: individuele aanspraken mogen in contanten worden betaald, de belasting op vermogensaanwas moet in contanten worden afgedragen. Op individuele aanspraken komen uitkeringen ingevolge schriftelijk vastgelegde winstdelingsregelingen in mindering; voor het lichaam zijn afdrachten in verband met individuele VAD-aanspraken fiscaal aftrekbaar. Het Fonds vormt geen collectief vermogen. De bestemming van de ontvangen middelen impliceert dat daartegenover tot eenzelfde bedrag verplichtingen staan, welke op betrekkelijk korte termijn tot uitkering kunnen leiden. Stuk voor stuk onderstrepen de betreffende bepalingen dat het bij de ontwerpen gaat om verplichte (over)winstdeling.

- 2 *De regeling moet gestalte geven aan de solidariteit tussen werknemers onderling. Overwinst is vrucht van de samenwerking van kapitaalverschaffers en werknemers binnen een onderneming en van de onderlinge verwevenheid van alle ondernemingen. De onderlinge verwevenheid van delen van het bedrijfsleven wordt nog vergroot door de groeiende betrokkenheid van de overheid bij het sociale en economische gebeuren. Daarom is de collectieve VAD-regeling niet beperkt tot werknemers in ondernemingen die overwinst maken.*
Kritiek: Wat hier ook van zij, dit argument kan de aan ambtenaren toegekende aanspraken niet schragen. Zou men deze VAD-aanspraken willen verdedigen met een beroep op de 'groeijende betrokkenheid van de overheid bij het sociale en economische gebeuren' dan kunnen wij niet inzien waarom niet alle belastingbetalers (de 'kapitaalverschaffers' van de publieke sector) een collectieve VAD-aanspraak krijgen.

- 3 *Het streven naar een gematigde en zoveel mogelijk uniforme loonontwikkeling. Voor de medewerking van de werknemers aan zo'n beleid is een collectieve VAD-regeling gewenst, omdat zij daardoor gezamenlijk delen in de mede door de terughoudendheid bij het stellen van looneisen ontstane overwinsten.*
Kritiek: Het streven naar een uniforme loonontwikkeling is strijdig met een andere beleidsdoelstelling: een betere beloning voor onaangenaam en gevaarlijk werk (compenserende inkomensverschillen, zoals onder andere bepleit in de *Interimnota inkomensbeleid*). De voorgestelde VAD stelt bovendien zo weinig voor dat een positieve invloed op de bereidheid van werknemers – met name in sterke bedrijfstakken – om hun looneisen te matigen, kan worden verwaarloosd.
 Ook wanneer de lonen zich niet gematigd, onderscheidenlijk uniform ontwikkelen houden werknemers aanspraak op de (dan waarschijnlijk kleinere) overwinst van bedrijven. De regeling bevat dus nauwelijks of geen prikkel voor een gematigde en uniforme loonontwikkeling. De beperkte subjectieve en objectieve VAD-plicht (zie hierna) bevat evenmin een prikkel tot loonmatiging.

- 4 *Bevordering van een meer aanvaardbare inkomens- en vermogensverdeling.*
Kritiek: De bestemming die de wet noemt voor de opbrengst van de

belasting op vermogensaanwas (financiering van vervroegde uittreding en oudedagsvoorziening van werknemers) staat in geen enkele relatie tot de bestaande en toekomstige inkomens- en vermogensverhoudingen.

Wat betreft technische vormgeving en uitvoerbaarheid hebben wij de volgende ernstige bedenkingen tegen beide ontwerpen.

- De VAD-plicht geldt alleen voor lichamen die belastingplichtig zijn in de zin van de Wet op de vennootschapsbelasting. Buiten de werkingssfeer van de VAD vallen daardoor de werknemers in dienst bij ruim 280 000 eenmanszaken, bij ruim 40 000 vennootschappen onder firma en bij subjectief voor de vennootschapsbelasting vrijgestelde lichamen (met name de PTT met 90 000 werknemers). De gestelde drempel van f 100 000 elimineert verder talrijke vennootschapsbelastingplichtige lichamen.
- Ook de objectieve VAD-plicht is gelimiteerd. De individuele aanspraak is immers maximaal drie procent van het loon waarover ten hoogste premie voor de werknemersverzekeringen wordt geheven (in 1979: f 1761). De belasting op vermogensaanwas is eveneens gemaximeerd; deze bedraagt ten hoogste drie procent van het (binnenlandse) belastbare bedrag in het betrokken boekjaar.
- De belastingdienst dient de vermogensaanwas vast te stellen en niet (de accountant van) het VAD-plichtig lichaam.
- De volledige fiscale rechtsgang moet toepassing (kunnen) vinden als betrokkenen het niet eens zijn met het bedrag van de door de fiscus vastgestelde vermogensaanwas.

Tenslotte moet men zich afvragen of introductie van de zeer ingewikkelde VAD-wetgeving wel wenselijk is, nu de verwachte opbrengst in verhouding gering is. De opbrengst van de individuele VAD-regeling wordt geschat op 60 à 70 miljoen gulden. De (bruto) opbrengst van de belasting op vermogensaanwas zou mogelijk 150 à 200 miljoen gulden bedragen. Waarschijnlijk zijn deze ramingen nog te optimistisch.⁴

Een levensvatbaar alternatief

Veel van de hiervoor geformuleerde kritiek is eveneens van toepassing op het oorspronkelijke VAD-ontwerp van het kabinet-Den Uyl. Een alternatief VAD-voorstel moet op hoofdpunten aan de geleverde kritiek tegemoet komen. Tevens moet zo'n alternatief op eenvoudige wijze en met lagere kosten kunnen worden ingevoerd.

Het zal weinig verbazing wekken dat een eenvoudige regeling niet alle geleverde kritiek kan ondervangen. Met name de eis dat de regeling uitvoeringstechnisch weinig problemen mag opleveren, legt beperkingen op. Dit alles neemt niet weg dat ons alternatief een belangrijke verbetering lijkt in te houden ten opzichte van eerdere voorstellen van de kabinetten-Den Uyl en -Van Agt.

Twee belangrijke vragen staan voorop.

- a Moet de nadruk liggen op winstdeling of op vermogensaanwasdeling?
- b Moet de nadruk liggen op individuele dan wel op collectieve aanspraken op (over)winst/vermogensaanwas?

Wat betreft de eerste vraag. De keuze tussen (over)winstdeling en vermogensaanwasdeling wordt sterk bepaald door de uitvoeringsproblematiek. Vermogensaanwasdelingssystemen roepen grote problemen op, van (wets-)technische aard en in de sfeer van de

uitvoering. Dat leert niet alleen de parlementaire geschiedenis van de achtereenvolgende Nederlandse ontwerpen, in het buitenland zijn de ervaringen over het algemeen niet anders geweest.⁵ Het nieuwe begrip 'overwinst' als grondslag voor de berekening van individuele en/of collectieve aanspraken op vermogensaanwas leidt in de uitvoeringsfeer tot enorm ingewikkelde vraagstukken. Heffing via de fiscale winst is voorlopig het enige bruikbare alternatief, daarover bestaat weinig meningsverschil.⁶ Dit gegeven is mede bepalend voor ons hierna te schetsen alternatief.

Wat betreft de tweede vraag. Individuele aanspraken stelen op de zienswijze dat eigen werknemers gerechtigd zijn tot een deel van de (over)winst/vermogensaanwas van de bedrijven waarin ze werken, omdat ze aan het tot stand komen daarvan een aanwijsbare bijdrage hebben geleverd. Collectieve aanspraken zijn uitdrukking van het besef dat alle deelnemers aan het economisch verkeer en het bestaan van publieke voorzieningen indirect een bijdrage leveren aan de totstandkoming van (over)winst/vermogensaanwas. Om beide aspecten tot hun recht te laten komen, kiezen wij – evenals dat in alle ontwerpen gebeurt – voor een combinatie van individuele en collectieve aanspraken.

Uitgaande van de gedachte dat de onderneming een samenwerkingsverband is van arbeid en kapitaal gaat onze voorkeur wat betreft de individuele aanspraken uit naar raamwetgeving waarbij ondernemingen worden verplicht om voor hun personeel een (over)winstdelingsregeling in te voeren, ingeval de bedrijfsresultaten een bepaalde grens overschrijden. Dergelijke raamwetgeving kan voortbouwen op bestaande, in CAO's neergelegde regelingen, waarbij winstuitkeringen aan het personeel worden gerelateerd aan bijvoorbeeld bruto- of netto winst, of het aan aandeelhouders uitgekeerde dividend. De voordelen van deze constructie zijn duidelijk.

- 1 De noodzaak om jaarlijks de 'overwinst' of 'vermogensaanwas' te bepalen vervalt. In het overleg van de sociale partners wordt over een objectieve grondslag onderhandeld. Op uitvoeringstechnische gronden lijkt het aantrekkelijk om daarbij een relatie te leggen tussen winstdeling (percentage) en het jaarlijks aan aandeelhouders beschikbaar gestelde dividend. Een duidelijk bezwaar van deze aanpak is echter dat ondernemingen gekenmerkt door een terughoudende dividendpolitiek en forse investeringen uit ingehouden winsten dan grotendeels buiten schot zouden blijven. Veel lichamen – met name BV's – voeren om fiscale redenen toch al een restrictief uitdelingsbeleid.
- 2 Overleg over winstdeling is verplicht als de bedrijfsresultaten een nader in de wet te bepalen grens te boven gaan.
- 3 De fiscus heeft met de vaststelling van individuele aanspraken geen enkele bemoeienis meer.

Naar onze opvatting zou het voor werknemers beschikbare winstaandeel pons-ponsd gewijs moeten worden verdeeld. Wij zien geen aanleiding om deze aanspraak te plafonneren. Bestaande winstdelingsregelingen worden uiteraard door de raamwetgeving bestreken. Uitkering in contanten ligt voor de hand, op een moment dat de onderhandelende partijen overeen komen. De uitkeringen zijn voor het lichaam – als deel van de arbeidskosten – fiscaal aftrekbaar.

Of, en zo ja, wèlk gedeelte van de winstuitkering verplicht (in geblokkeerde vorm) moet worden gespaard, is naar onze opvatting een

zaak van de sociale partners zelf. Vanzelfsprekend zou de door ons voorgestelde raamwetgeving zich in beginsel dienen uit te strekken tot alle ondernemingen. Zolang Nederland geen openbaarheid van individuele inkomens kent, zal verplichte winstdeling voor persoonlijke ondernemingen (eenmanszaak, vennootschap onder firma) op grote bezwaren stuiten. Men kan zich constructies voorstellen waarbij aan de belastingdienst een controlerende taak is toegekend. Maar ook dan worden niet alle problemen opgelost. Ernstiger vinden wij dat de eenvoudige opzet van de regeling wordt doorkruist als de fiscus weer bij de uitvoering wordt betrokken.

Op zichzelf is het onbevredigend dat de verplichte winstdeling slechts geldt voor werknemers van lichamen. Men moet dit overigens niet te zwart inzien. Wanneer persoonlijke ondernemingen werkelijk grote winsten realiseren is – op tal van fiscale en sociale gronden aantrekkelijke – omzetting in de BV-vorm gebruikelijk.

Wat betreft de collectieve aanspraken kan er evenmin sprake zijn van vermogensaanwasdeling in de eigenlijke zin van het woord. Onze voorkeur gaat uit naar een 'vermogensaanwas'-heffing die aansluiting zoekt bij de fiscale winst, die globaal werkt, alle ondernemingen bestrijkt en zeer eenvoudig is uit te voeren. Daarbij staat ons de volgende opzet voor ogen. Analooq aan de regeling voor de voeding van de Investeringsrekening zou een bepaald percentage van de opbrengst van inkomsten- en vennootschapsbelasting (voor zover toe te rekenen aan winstmakende ondernemingen) kunnen worden geboekt op een nieuw te creëren begrotingsfonds, het VAD-Fonds. De middelen van dit Fonds zouden kunnen worden gebruikt voor de aankoop van aandelen in (Nederlandse) ondernemingen en voor de (mede-)financiering van investeringsprojecten van nieuwe en bestaande bedrijven. De te steunen investeringsprojecten moeten een bijdrage leveren aan de vernieuwing van produkten en produktietechnieken (innovatie). Ieder procent VAD-heffing zou – uitgaande van een gezamenlijke opbrengst van inkomsten- en vennootschapsbelasting van f 50 miljard (in 1979) – rond f 500 miljoen voor het VAD-Fonds opbrengen. Niet alleen werknemers, maar alle ingezetenen ouder dan zeventien jaar dienen in beginsel aanspraak te hebben op het Fondsvermogen. Hebben gepensioneerden in het verleden geen bijdrage geleverd om de produktiecapaciteit op te bouwen, die nu (over)winsten genereert? Dragen huisvrouwen indirect niet evenveel bij aan de produktie in (over)winstgevende bedrijven als werknemers in zwakke bedrijven en in de publieke sector? Let wel, de laatste groep (werknemers) krijgt in de huidige wetsvoorstellen wel een collectieve aanspraak, vrouwen en bejaarden niet.

Namens alle gerechtigden controleert de volksvertegenwoordiging het beheer en het gebruik van gelden uit het VAD-Fonds, omdat dit een onderdeel van de rijksbegroting vormt. De aanspraken op het Fondsvermogen (van alle volwassen ingezetenen) zouden kunnen worden belichaamd in een waardepapier (Fondsbiljet) dat na een blokkeringsperiode van zeven à tien jaar verhandelbaar is. Gelet op het feit dat – bij ruwweg tien miljoen gerechtigden – de geïndividualiseerde aanspraak in deze opzet jaarlijks hooguit enkele tientallen guldens bedraagt, is ons persoonlijk oordeel dat het niet praktisch is om individuele aanspraken op het VAD-Fondsvermogen te creëren. Daartoe bestaat des te minder aanleiding omdat ook raamwetgeving op verplichte winstdeling in bedrijven tot stand zou komen.

Afrondende opmerkingen

Noch de achtereenvolgende kabinetsvoorstellen noch ons alternatief bieden een echte vermogensaanwasdeling. Aan VAD kleven teveel praktische bezwaren. In vergelijking met de voorstellen van het huidige kabinet betekent het door ons geformuleerde alternatief echter een belangrijke verbetering. Dit wordt verduidelijkt met behulp van het volgende schematisch overzicht.

Criterium	Kabinetsvoorstellen		Alternatieve voorstellen	
	Individuele aanspraken	Collectieve aanspraken	Individuele aanspraken	Collectieve aanspraken
a. Is het VAD?	nee	nee	nee	nee
b. Is de regeling eenvoudig	nee	nee	ja	ja
c. Worden alle ondernemingen bestreken	nee	nee	nee	ja
d. Hebben alle ingezetenen aanspraak (in beginsel)	nee	nee	nee	ja
e. Is de aanspraak onbeperkt (in beginsel)	nee	nee	ja	ja
f. Afdracht in contanten	ja/nee	ja	ja	ja
g. Afdracht aftrekbaar	ja	nee	ja	nee
h. Stelt de fiscus de grondslag vast	nee	nee	nee	ja
i. Extra werk voor fiscus	nee	nee	nee	nee
j. Fiscale rechtsgang van toepassing	nee	nee	nee	ja

Twee tegenwerpingen liggen voor de hand.

1. *Deze voorstellen dragen nauwelijks bij aan de realisering van meer aanvaardbare inkomens- en vermogensverhoudingen. Toegegeven, maar dit bezwaar kan ook worden aangevoerd tegen alle tot nu toe gelanceerde kabinetsvoorstellen. Voor het voeren van inkomensbeleid en vermogens(her)verdelingspolitiek zijn bovendien veel meer geëigende instrumenten toepasbaar.*
2. *'Superwinsten' worden onvoldoende afgeroomd.*

Het is mogelijk dat – wanneer tenminste de beperking van de objectieve VAD-plicht, die alle kabinetsvoorstellen kenmerkt, vervalt – grote winsten iets meer worden afgeroomd dan in ons alternatief het geval is. Zeker is dit niet, nu onduidelijk is in hoeverre grote winsten van zeer grote ondernemingen in *Nederland* tot 'overwinst' leiden (overwinst opgevat op basis van achtereenvolgende kabinetsvoorstellen). De VAD-misère is in 1974 begonnen na een onberaden toezegging van de toenmalige premier. Deze toezegging was een reactie op begrijpelijke onlustgevoelens, geventileerd door de top van de vakbeweging, over eenmalige voorraadwinsten van grote olieconcerns. Geen van de ingediende VAD-ontwerpen bereikt vermoedelijk die oliewinsten. Verplichte winstdeling en overheveling van een deel van de opbrengst van inkomsten- en vennootschapsbelasting naar een speciaal VAD-Fonds is veel effectiever. En dan zwijgen we nog maar over alle andere bijkomende voordelen die ons alternatief eigen zijn.

C. A. de Kam en W. A. Vermeend zijn werkzaam bij de vakgroep belastingrechtelijke vakken aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Noten

- 1 H. J. Hofstra, 'Socialisme en VAD', *Socialisme en Democratie*, 11 (1976), pp. 506-513.
- 2 C. A. de Kam, W. A. Vermeend, 'Het ontwerp van Wet op de vermogensaanwasdeling', *Nederlands Juristenblad* 31 (1976), pp. 1089-1103.
- 3 Zie voor een uitvoerige kritische behandeling van beide ontwerpen: C. A. de Kam, W. A. Vermeend, 'Een nieuw ontwerp van Wet op de vermogensaanwasdeling', *Nederlands Juristenblad* 28 (1978), pp. 557-564; en: C. A. de Kam, W. A. Vermeend, 'Twee wetsontwerpen inzake vermogensaanwasdeling', *Nederlands Juristenblad* 24 (1979), pp. 482-490.
- 4 H. Meijers, 'Zit er nog iets in de VAD?' *Economisch Statistische Berichten*, nr. 3191 (1979), pp. 148-151.
- 5 Zie voor een overzicht: D. M. van Bosse, 'Wat is VAD?' in *VAD ter sprake* (Scheveningen, 1976), pp. 117-126.
- 6 Zie bijvoorbeeld N. Nobel, 'Voorlopige uitweg uit VAD-impasse?', *Het Financieele Dagblad*, 5 maart 1979.

Groepsvorming in soorten

Binnen de PvdA, maar daar niet alleen, treedt de laatste jaren regelmatig groepsvorming op. De Steenwijk-groep, de groep rond Mug, de werkgroep Nieuw Linkse Politiek van Reckman en Huige zijn enkele recente voorbeelden. In de oude SDAP was het ondenkbaar dat het partijbestuur dit zou tolereren en ook in de PvdA was het tot aan het ontstaan van Nieuw Links op geen enkele manier toegestaan een 'partij in de partij' te vormen. De wijze waarop het Sociaal Democratisch Centrum in 1959 gedwongen werd zichzelf op te heffen¹ laat duidelijk zien dat afwijkende meningen niet getolereerd werden. Sinds Nieuw-Links is dat in de PvdA veranderd.

Ook de Britse Labour Party en de Franse Socialistische partij kenmerken zich anno 1979 door enkele hecht georganiseerde groepen. De Duitse socialisten zijn nog steeds minder genegen georganiseerde opposities toe te laten. In Nederland is groepsvorming nog altijd taboe in de CPN, maar ook in het CDA wordt onderzoek naar de nog officieel bestaande 'bloedgroepen' geweerd; de eenheid naar buiten is daar nog steeds een heilig goed.

In de PvdA wordt groepsvorming door het partijbestuur getolereerd, maar menig partijlid heeft er toch zijn bedenkingen bij. Men vraagt zich af hoe groepsvorming zich verhoudt tot partijdemocratie en of de partijsolidariteit niet ondergraven wordt.

In dit artikel willen we het verschijnsel van de interne partijgroepering nader beschouwen. We zullen daartoe een indeling maken van de verschillende soorten groepen, enige achtergronden van groepsvorming behandelen, de groepsvorming zoals die zich in de Amsterdamse PvdA heeft voorgedaan nader bekijken en enkele lijnen trekken naar de landelijke situatie. We zullen tot slot een aantal voor- en nadelen van groepsvorming op een rij zetten.

Vier groepen

Hoewel politieke partijen zich in het algemeen kenmerken door een zekere mate van interne overeenstemming over politieke beginselen, herbergen zij tevens vaak een breed scala aan meningsverschillen. Deze diversiteit aan politieke opvattingen kan soms aanleiding geven tot groepsvorming. De mate waarin dit gebeurt verschilt echter sterk van partij tot partij en van land tot land. In de schaarse studies naar groepsvorming in politieke partijen blijkt bovendien dat niet altijd politieke meningsverschillen ten grondslag liggen aan groepsvorming.² In verschillende partijen is er sprake van groepen rond partijprominenten, zonder dat daar een duidelijke politieke visie aan ten grondslag ligt. We zullen hier een kort overzicht geven van de verschillende soorten groepen. In het algemeen zullen we iedere relatief georganiseerde groep, die binnen een partij in

rivaliteit met anderen probeert de eigen invloed te maximaliseren, beschouwen als een intra-partijgroepering.

We kunnen groepen volgens twee criteria onderscheiden, enerzijds naar de mate van organisatie, hecht of minder hecht georganiseerd, anderzijds naar bindende factoren, persoonsgebonden of ideologisch gebonden.

Een *ideologisch gebonden groep* streeft op basis van een gemeenschappelijke visie, en evt. ook op basis van gemeenschappelijke belangen, bijv. vakbondsleden, of vrouwelijke leden, naar maximale invloed. In een *persoonsgebonden groep* weet een partijleider een groep volgelingen rond zich te verzamelen, niet de politieke visie staat daarbij centraal maar het persoonlijke machtsstreven. Bij beide vormen komt het voor dat trouwe groepsleden beloofd worden met bijv. bepaalde functies, erebaantjes, maar soms ook betaalde functies.

Met aan de ene kant de mate van organisatie en aan de andere kant het bindend element krijgen we zo een vierdeling van groepen (zie figuur 1). De bewust georganiseerde groepering, die een zekere mate van discipline en cohesie kent en gedurende een langere periode bestaat, noemen wij *factie*. Kenmerkend voor een factie is verder kader, een communicatienetwerk, materiële en niet-materiële hulpbronnen en continuïteit. Wat het bindend element betreft is er sprake van een ideologie, een strategie of gemeenschappelijke belangen. Nieuw-Links, met zijn bewust georganiseerde politieke activiteit, zijn duidelijke aanhang, zijn kaartenbak van sympathisanten en zijn eigen publikaties valt min of meer onder deze omschrijving.

Tegenover de factie staat, wat betreft de mate van organisatie, de losser georganiseerde *stroming*. Kader en communicatienetwerk zijn hier minder ontwikkeld, de discipline is minder ver doorgevoerd en over het algemeen is er sprake van minder cohesie. Het bindend element wordt hier eveneens gevormd door gemeenschappelijke politieke uitgangspunten. Een stroming zal in het algemeen wel over een langere periode bestaan, maar gemakkelijker van personele samenstelling wisselen.

Het persoonsgebonden element kenmerkt de beide andere groeperingen in de vierdeling. De relatief hecht georganiseerde groepering, die haar bindend element vindt in een soort leider-volging relatie, noemen we *kongsie*. Daar tegenover staat de *clique*, die een minder hechte organisatie kent. De Chinese politiek telt, volgens *Tromp*, veel van deze 'groepjes politici die op basis van wederzijdse persoonlijke steun en afhankelijkheid tot stand zijn gekomen en opereren in een politieke arena die slechts toegankelijk is voor een beperkte elite.'³

Figuur 1: intra-partij groeperingen

		Bindend element	
		persoonsgebonden	ideologisch gebonden
mate van organisatie	hecht	kongsie	factie
	minder hecht	clique	stroming

Oorzaken van groepsvorming

Er bestaat weinig eenstemmigheid over de factoren die groepsvorming in politieke partijen bevorderen of juist tegengaan. We zullen hier een drietal categorieën van mogelijke oorzaken behandelen en hun relevantie aangeven voor de Nederlandse situatie, in het bijzonder voor de PvdA. We onderscheiden algemeen maatschappelijke oorzaken, oorzaken die hun grondslag hebben in het specifieke politieke systeem waarbinnen een partij opereert en tenslotte oorzaken die hun wortel hebben binnen de partij zelf.⁴

De eerste categorie is ongetwijfeld het vaagst en het minst onderzocht. Het gaat hier met name om de heersende politieke cultuur van een land. Indien daarin sterk de nadruk wordt gelegd op eensgezindheid, saamhorigheid en gezagsgetrouwheid zal groepsvorming weinig kans krijgen. Daarnaast kan een politieke cultuur, door sterk de nadruk te leggen op waarden als nationaal belang, algemeen belang enz. sterk depoliteiserend werken. Groepen die zich proberen te onttrekken aan dit gedepoliteerde klimaat zullen er van beschuldigd worden te handelen in strijd met het algemeen belang.

De voor Nederland tot het midden der jaren zestig kenmerkende verzuiling legde sterk de nadruk op de interne eenheid van elk (politiek) blok en werkte sterk depoliteiserend. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken dat groepsvorming weinig kans kreeg in de verschillende politieke partijen. Na 1965 zien we de verzuiling afnemen, de verdeeldheid in de zuilen naar buiten treden en ontstaat er een klimaat van politisering.

Behalve de politieke cultuur kan ook een snelle economische ontwikkeling, met de daaraan gepaard gaande sociaal-economische veranderingen, een causale factor zijn. De ondergang van traditionele organisatiestructuren en gezagsrelaties ten gevolge van de industrialisatie kunnen een bijdrage leveren aan een voor groepsvorming gunstig politiek klimaat. Deze factor is voor Nederland indirect mede verantwoordelijk voor de ontzuiling.

De maatschappelijke ontwikkeling kan op een tweede, indirecte wijze de kans op groepsvorming vergroten. Ten gevolge van sociaal-economische veranderingen zal de samenstelling van het ledenbestand van partijen zich gaan wijzigen. Dit is van belang omdat de verschillende maatschappelijke klassen niet alle even sterk geneigd zijn deel te nemen aan groepsvorming. Zo blijkt binnen het Italiaanse politieke toneel, dat zich kenmerkt door een aantal kleurrijke intra-partij groeperingen, dat de leden van groepen binnen de socialistische partij een hogere opleiding hebben genoten dan het doorsnee partijlid en afkomstig zijn uit het stedelijke middenklasse milieu.⁵

Onder de tweede categorie, de kenmerken van het politiek systeem, vallen meerdere specifieke oorzaken. Van belang zijn met name het partijstelsel en het kiesstelsel van een politiek systeem.

Ten aanzien van het partijstelsel is het van belang of er een dominante partij aanwezig is. Binnen een dominante partij, bijv. de christen-democraten in Italië, zal eerder groepsvorming optreden dan in andere partijen. Dit geldt eveneens voor de Amsterdamse PvdA, die al jaren dominant is in de gemeentepolitiek.

Het systeem van evenredige vertegenwoordiging zou groepsvorming in de hand werken. Voor Nederland is dit twijfelachtig. In 1951 wees *J. J. de Jong* er al op dat de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging de macht van de centrale partijleiding heeft vergroot,

met name bij de kandidaatstelling voor vertegenwoordigende lichamen.⁶ Een concentratie van macht bij de centrale partijleiding zal in het algemeen groepsvorming bemoeilijken of zelfs onmogelijk maken. De veranderingen in de jaren zestig hebben echter in een aantal partijen geleid tot een decentralisatie van besluitvorming. Vooral in de Partij van de Arbeid heeft de centrale partijleiding een deel van haar bevoegdheden moeten inleveren, bijv. bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer. De kans op groepsvorming onder het middenkader op gewestelijk niveau is daarmee vergroot.

De derde categorie omvat de interne partij-factoren. Te denken valt hierbij aan de organisatorische structuur van een partij, ideologische geaardheid, wijze van ontstaan en het interne kiessysteem van een partij.

Een partij met een democratisch-centralistische ideologie en een analoge partijstructuur zal weinig speelruimte bieden aan interne groepen. Een (sociaal-democratische) partij, die hoge prioriteit geeft aan interne partijdemocratie, zal daarentegen weinig geloofwaardig zijn indien ze elke vorm van interne groepsvorming de kop indrukt. Daarbij is het waarschijnlijk dat in een hervormingsgezinde partij de compromissen, die voortvloeien uit het dragen van bestuursverantwoordelijkheid, eerder tot interne spanningen en eventueel groepsvorming zullen leiden. In een partij als de PvdA, die verandering van de maatschappelijke structuur nastreeft en een achterban heeft die zeer nauwlettend de daden van haar vertegenwoordigers in vertegenwoordigende en bestuurslichamen volgt, zal de discrepantie tussen feitelijk beleid en programma snel tegenstellingen oproepen.

De oorsprong van een partij en haar interne kiesregels hangen nauw samen. Een partij die is voortgekomen uit een fusie van meerdere partijen zal de fuserende partijen niet alle handelingsvrijheid en eigen identiteit kunnen ontnemen. Dergelijke partijen laten noodgedwongen groepsvorming toe, stemmen hun organisatiestructuur en interne kiesprocedure af op hun heterogene samenstelling. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de Franse socialistische partij. Statutair heeft deze partij vastgelegd dat minderheidsstandpunten het recht hebben naar evenredigheid vertegenwoordigd te worden in uitvoerende bestuurslichamen op nationaal en departementaal niveau.⁷ Het is te verwachten dat ook het CDA, na de fusie, op één of andere wijze rekening zal moeten houden met de drie constituerende partijen.

Groepsvorming wordt door veel auteurs in verband gebracht met een systeem van evenredige vertegenwoordiging bij interne verkiezingen. Uit onderzoek is echter gebleken dat de invoering in 1964 van een systeem van evenredige vertegenwoordiging in de Italiaanse christen-democratische partij niet heeft geleid tot een toename van het aantal groepen.⁸ Het kiessysteem van de Franse socialistische partij (zie boven) kan men evenmin als oorzaak van de groepen in die partij beschouwen. In het algemeen kan men stellen dat een systeem van evenredige vertegenwoordiging groepsvorming bevordert, maar geen zelfstandige causale factor vormt.

Het interne kiessysteem van de PvdA is geen stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Bij de samenstelling van bestuurslichamen en kandidatenlijsten wordt hoofdelijk over kandidaten gestemd; men is gekozen met een absolute meerderheid van het aantal uitgebrachte stemmen. Een dergelijk stelsel vertoont overeenkomsten met een districtenstelsel. Er bestaat grote overeenstemming over het feit dat dergelijke stelsels groepsvorming niet bevorderen, maar ook niet belemmeren. Wel worden groepen, om bijv. bij een kandidaatstelling de

meerderheid te kunnen halen, gedwongen samen te werken.

Bijvoorbeeld Amsterdam

Als voorbeeld van groepsvorming in een politieke partij zullen we de Amsterdamse PvdA nemen, waar acht jaar strijd over zaken (metro door de Nieuwmarktbuurt, stadsvernieuwing) en personen (*Roel van Duyn*, *Han Lammers*) de partij dusdanig intern heeft verdeeld, dat rond 1978 sprake is van drie meer of minder hecht georganiseerde groeperingen.⁹ Hoewel persoonlijke vetes vaak tot een verscherping van de conflicten hebben geleid, zijn het toch twee ideologische tegenstellingen, die het gezicht van de partij in de afgelopen jaren hebben getekend. Aan de ene kant is dat de *visie op de stad*. Grofweg staan hierbij tegenover elkaar groot- en kleinschaligen, waarbij de eersten grootstedelijke functies de prioriteit geven, terwijl de anderen milieu en woonomgeving als bepalend zien voor het zoeken naar oplossingen voor de problemen in Amsterdam. Het tweede probleem dat de meningen in Amsterdam scherp verdeelt, is het *verschil in (interne) democratie-opvatting*. Hier staan tegenover elkaar, wat je zou kunnen noemen, 'bestuurders' en 'democratiseerders'. De eersten staan op het standpunt dat de gekozenen voor vier jaar zijn aangewezen door de kiezers op basis van een programma en dat de rol van de partij bij het bestuur slechts secundair is. De 'democratiseerders' vinden het eens in de vier jaar verantwoording afleggen aan de kiezers als controlemiddel volstrekt onvoldoende. Mede daarom beoordeelt men de inbreng van actiegroepen positief en streeft men omwille van de duidelijkheid voor de achterban naar programcolleges op basis van een linkse meerderheid. De drie groepen zijn – overigens niet tegelijkertijd – uit deze tegenstellingen tot ontwikkeling gekomen. Geen van drieën is organisatorisch erg sterk ontwikkeld. Aangezien het bindend element vooral in een gedeelde ideologie gelegen is, spreken we van stromingen. De eerste, de stroming Noord-West, die haar naam ontleent aan het feit dat haar belangrijkste exponenten (o.a. Lammers en *Sinnige*) uit deze afdeling afkomstig zijn, staat voor een krachtig stadsbestuur en heeft een tijdlang het gewest, de fractie en het college van B&W gecontroleerd. De stromingen rond de raadsleden *Mug* en *Van der Vlis* zijn iets beter georganiseerd dan de Noord-Westgroep. Beiden leggen de nadruk op het democratisch functioneren van de partij, terwijl vooral de laatste zich sterk kleinschalig heeft geprofileerd. Wanneer er binnen politieke partijen sprake is van groepsvorming, dan zal dit leiden tot min of meer permanente strijd tussen de verschillende groeperingen. Het is vooral bij interne partijverkiezingen dat veranderingen in de machtsverhoudingen tot uiting komen. Op die momenten krijgen, in dit geval stromingen de kans hun positie binnen de partij formeel vast te leggen voor een bepaalde periode. Bij de kandidaatstellingen van 1970, 1974, en 1978 gebeurde dit op verschillende wijzen in Amsterdam. In 1970 was er slechts in beperkte mate sprake van groepsvorming. De door de commissie van wijze mannen opgestelde concept-kandidaatslijst werd weliswaar aanzienlijk gewijzigd door de gewestelijke vergadering, ten gunste van door Nieuw Links gesteunde kandidaten, maar van een duidelijke dominantie door één groepering is geen sprake. In 1974 lag de zaak anders. Enkele leden van de stroming Noord-West, de enige volwassen groepering op dat moment, slaagden erin via een intensieve lobby bij het gewestelijk

bestuur en een aantal afdelingen de zaken naar eigen hand te zetten. Het resultaat was een 'program-vijandige' fractie en daarmee een ingebouwd conflict, dat in de kandidaatstelling van 1978 zijn definitieve beslag heeft gekregen. De stroming Noord-West richtte zijn activiteiten in de periode 1974-1978 vooral op de fractie en het stadsbestuur, terwijl de stromingen rondom Mug en Van der Vliis hun greep in alle geledingen van de partij versterkten: in het gewestelijk bestuur, in de vele gewestelijke werkgroepen en in een aantal belangrijke afdelingen domineerden zij. Mede doordat zij op vele punten samenwerkten, waren deze twee stromingen bij de kandidaatstelling van 1978 in staat zich moeiteloos van de door de Noord-Weststroming gesteunde kandidaten te ontdoen.

Welke factoren zijn nu verantwoordelijk geweest voor het proces van groepsvorming in de Amsterdamse PvdA? Hoewel het ideologische karakter van de tegenstellingen zeker essentieel is, kan dat niet een volledige verklaring zijn voor het ontstaan van de groepen. Twee structurele ontwikkelingen hebben hieraan ten grondslag gelegen: de ontwikkeling van het ledenbestand en de politisering en radicalisering van de PvdA.

Bij het systematisch bekijken welke afdelingen bij de kandidaatstelling in 1978 consequent bepaalde, aan stromingen verbonden kandidaten hebben gesteund, blijkt dat acht van de zestien afdelingen duidelijk partij zijn in de stromingenstrijd.¹⁰ Een zestal afdelingen (Zuid I en II, Midden-Noord, Transvaal, Slotervaart en Indische Buurt) heeft de met de Noord-Westlijn verbonden kandidaten systematisch bestreden en de kandidaten van de stromingen rond Mug en Van der Vliis gesteund. Een tweetal afdelingen (Noord-West zelf en Kostverloren) bestrijdt de laatste kandidaten en steunt de Noord-Westlijn. De eerste zes afdelingen blijken verder een centrale positie in te nemen in het functioneren van het gewest. In 1977 en 1978 leveren zij resp. elf en tien van de vijftien leden van het gewestelijk bestuur. Van de eerste vijfentwintig kandidaten op de lijst voor de gemeenteraad komen er in 1978 zeventien en in 1974 elf uit deze zes afdelingen. In feite hebben de stromingen rond Mug en Van der Vliis via deze zes afdelingen de macht in handen in het gewest. De acht andere afdelingen zijn minder sterk betrokken bij het proces van groepsvorming. In sommige afdelingen wel een deel van de leden, maar dit leidt niet tot onoverbrugbare tegenstellingen of tot een permanente dominantie van een van de groepen.

Een analyse van het ledenbestand van de PvdA geeft aan dat veel bij de groepsvorming betrokken afdelingen zich kenmerken door een oververtegenwoordiging van jonge leden (zie tabel 1). In de gehele Amsterdamse PvdA is vierentwintig procent van de leden jonger dan dertig jaar. In zes afdelingen vormt deze categorie een aanzienlijk groter deel van het ledenbestand. Vijf van de zes 'jonge' afdelingen zijn nauw betrokken bij één van de drie stromingen. Zuid I, eveneens nauw verbonden met een stroming, zit met drieëntwintig procent net onder het gemiddelde. De andere afdelingen zitten daar ver onder. Slechts twee van de 'vergijsde' afdelingen, Midden-Noord en Slotervaart, zijn betrokken bij de groepsvorming door de grote invloed van enkele jonge, zeer actieve afdelingsbestuurders in deze afdelingen.

Het is zeer aannemelijk dat deze categorie jongeren voor het overgrote deel een zeer hoge opleidingsgraad heeft. Dit is af te leiden uit het hoge percentage leden in deze afdelingen dat slechts het minimumbedrag aan contributie (f 5) betaalt en tevens jonger is dan dertig jaar. Alhoewel we niet beschikken over vergelijkbare cijfers, beschouwen we dit als een

sterke aanwijzing voor het feit dat de verjonging en verintellectualisering van het ledenbestand, met name van de afdelingen in de oude stadswijken, een belangrijke factor is geweest bij het tot ontwikkeling komen van de drie stromingen in de Amsterdamse PvdA. Dit beeld vertoont overeenkomst met de Italiaanse socialistische partij.

Tabel 1: Leeftijdsofbouw afdelingen PvdA Amsterdam

Afdeling	totaal leden	<30 j. %	30-50 j. %	50-65 j. %	65+ %	f 5-leden % <30 j.
Bos en Lommer	395	12	14	35	39	5
Buitenveldert	231	7	28	40	25	4
Indische Buurt	428	30	25	16	29	20
Kostverloren	669	37	25	15	23	24
Nieuwendam	639	13	25	27	35	8
Midden-Noord	207	11	17	27	45	5
Noord-West	755	44	38	8	10	25
Osdorp	376	14	22	35	29	10
Slotermeer	461	11	14	41	34	5
Slotervaart	624	17	19	36	28	9
Transvaal-O.	523	40	30	15	15	23
Tuindorp-O.	242	10	21	37	32	5
Watergraafsmeer	473	11	13	28	48	6
Zuid I	821	23	36	18	23	15
Zuid II	1130	31	30	19	20	20
Bijlmermeer	632	29	39	15	17	11
Totaal	8606	24	26	23	27	14

Toelichting: Voor het ledenbestand is de computeruitdraai van 12 januari 1978 genomen. In de laatste kolom staat het percentage f 5-leden van het gehele ledenbestand dat jonger is dan dertig jaar. Het totaal der f 5 leden – dus ook zij die ouder zijn dan dertig jaar – bedraagt vijfenveertig procent van het ledenbestand. Landelijk is dit cijfer tweeënveertig procent.

De tweede factor, de politisering en radicalisering van de PvdA, hangt nauw samen met de verjonging van de partij. Sinds het optreden van Nieuw-Links worden de politieke meningsverschillen niet langer met de mantel der liefde bedekt, noch in fraaie volzinnen verhuuld. De meningen die vanuit de top van de partij worden uitgedragen worden minder vanzelfsprekend aanvaard. Volgens Gortzak is het in de PvdA *'bijna een onderdeel geworden van "de" partijcultuur* (althans voor zover het om op partijvergaderingen aanwezige leden gaat) *zich negatief op te stellen zodra een bestuur (of een fractie) iets te beweren heeft*.¹¹ Traditionele begrippen als partij-eenheid en solidariteit hebben voor een nieuwe generatie een andere betekenis dan voor de spaarzame oudere kaderleden. De groepsvorming kan dan ook niet los gezien worden van het feit dat veel jongere partijleden hun lidmaatschap van de PvdA anders beleven dan vroeger en anders tegen de partij en de politiek aankijken.

Landelijke betekenis

De bovengenoemde oorzaken, die ten grondslag hebben gelegen aan het proces van groepsvorming in de Amsterdamse PvdA, zijn niet typisch Amsterdams. Alhoewel de omvang van de verjonging van het ledenbestand van Amsterdam waarschijnlijk niet representatief is voor de landelijke ontwikkeling, is het denkbaar dat zich ook landelijk ten gevolge van het veranderende ledenbestand, de veranderende partijcultuur en de interne politisering, duidelijk herkenbare groepen gaan formeren. De kans hierop bestaat met name als zich binnen de top van de partij duidelijke politieke tegenstellingen gaan uitkristalliseren. Het zal in de praktijk nog moeten blijken in hoeverre de strijd om het voorzitterschap van de partij tussen *Meijer* en *Van den Berg* daar een eerste aanzet toe heeft gevormd. Uit de studie die wij hebben gemaakt van de ontwikkelingen in Amsterdam zijn wel enige conclusies te trekken die van belang kunnen zijn voor eventuele landelijke groepsvorming.

De botsingen in Amsterdam hebben zich in alle hevigheid voorgedaan op de gewestelijke vergadering. In de afdelingen speelde de groepsvorming vaak minder sterk. Dat de machtsstrijd zich vooral op het niveau van het gewest heeft afgespeeld is niet zo verwonderlijk. Ten aanzien van de gemeentepolitiek is de gewestelijke vergadering het belangrijkste partijlichaam. Zij stelt de definitieve kandidatenlijst voor de gemeenteraad samen, stelt het verkiezingsprogramma vast, kiest het gewestelijk bestuur en houdt zich, al dan niet intensief, bezig met het werk van de gemeenteraad. Het is te verwachten dat eventuele landelijke groepen zich eveneens zullen richten op die partijlichamen die een vergelijkbare grote invloed hebben op landelijk niveau, en bovendien niet al te moeilijk te beïnvloeden zijn door een betrekkelijk kleine groep.

Naar onze mening zal dat niet het partijcongres zijn. Dit partijlichaam met zijn afgevaardigden uit de zeventien afdelingen is in de eerste plaats te groot en te log om door een groep effectief beïnvloed te worden. Een groep die een machtsfactor van betekenis wil zijn op een congres zal toch zo'n twintig tot dertig procent van de afgevaardigden tot zijn achterban moeten kunnen rekenen. Het is niet waarschijnlijk dat een groepering in staat is om in zoveel afdelingen de congresafvaardiging samen te stellen. Een groep van een dergelijke omvang bij elkaar houden lijkt in een partij als de PvdA bovendien praktisch onmogelijk, mede gezien de snelle doorstroming van het afdelingskader.

De uitzondering op deze regel wordt gevormd door Nieuw Links dat een tiental jaren geleden er in slaagde een aantal congressen duidelijk te domineren. Zij ontleende haar kracht echter mede aan het feit dat ze gedragen werd door een brede maatschappelijke democratiseringsbeweging. Deze brede maatschappelijke sympathie zullen de groepen thans moeten ontberen, in ieder geval de nu bestaande groepen.

In de tweede plaats zijn de bevoegdheden van het landelijke congres, alhoewel in principe het hoogste orgaan van de partij, beperkter dan die van de gewestelijke vergadering op gemeenteniveau. Het congres stelt geen kandidatenlijsten op voor vertegenwoordigende lichamen en houdt zich niet regelmatig bezig met het beleid van de Tweede Kamer fractie, men kan hoogstens achteraf het partijbestuur ter verantwoording roepen over het gevoerde beleid. Wel kiest het congres het partijbestuur en stelt het nationale verkiezings- en beginselprogramma vast.

Het op gewestelijk niveau opereren biedt aan landelijke groepen daarentegen meerdere voordelen. Zoals uit de Amsterdamse perikelen

blijkt is een gewestelijke vergadering door een vrij kleine groepering, die in enkele grote afdelingen veel invloed heeft, te beheersen. Bovendien heeft de gewestelijke vergadering twee belangrijke bevoegdheden in de landelijke politiek. Men stelt per kamerkieskring de kandidatenlijsten voor de Tweede Kamer op en men kiest jaarlijks de gewestelijke delegatie naar de landelijke partijraad.

De partijraad heeft in de periode tussen twee congressen belangrijke bevoegdheden. Door de getrapte verkiezingswijze van de partijraad kan een groep hier onevenredig veel invloed uitoefenen. Met de vaste steun van een minderheid van de gewestelijke afgevaardigden kan een groep in het gewest zeer veel invloed uitoefenen op de samenstelling van de partijraadsdelegatie. Een landelijke groepering die dit in enkele gewesten met succes weet te bereiken, vormt een niet te onderschatten machtsfactor in de partijraad. Een dergelijke macht is voor veel groepen veel moeilijker te bereiken op een partijcongres. Alhoewel er op dat moment geen sprake van duidelijke groepsvorming was op landelijk niveau, is het misschien geen toeval dat het juist de getrapte gekozen partijraad was, die tijdens de kabinetsformatie in 1977 in ernstig conflict kwam met de Tweede Kamer fractie.

Positieve en negatieve aspecten van groepsvorming

Ons uitgangspunt bij de beoordeling van groepsvorming in politieke partijen is dat de eenheid in een partij geen onaantastbare zaak is. In bepaalde gevallen, bijv. tijdens verkiezingscampagnes en bij belangrijke stemmingen in vertegenwoordigende lichamen is een als gesloten blok opererende partij in hoge mate wenselijk. Hieruit mag men echter niet de conclusie trekken dat elke groepsvorming uit den boze is. Een beoordeling van groepsvorming zal rekening moeten houden met de voor- en nadelen die in verschillende omstandigheden kunnen optreden en met het karakter van de in het geding zijnde groep. Bij elke beoordeling van het optreden van interne groepen zal men minimaal twee aspecten in de oordeelsvorming moeten betrekken. In de eerste plaats de mate waarin groepsvorming de partijdemocratie versterkt resp. verzwakt, *het zgn. interne effect*, in de tweede plaats de mate waarin de positie van de partij in het politieke stelsel wordt versterkt resp. verzwakt door het groepsoptreden, *het zgn. externe effect*. We zullen beide aspecten hieronder nader bekijken.

Bij *het interne effect* gaat het om de partijdemocratie oftewel het aandeel dat de leden hebben in het vorm geven van het beleid van de partij. De invloed van de leden bij de interne besluitvorming is daarbij van belang, evenals de omvang van de ledenparticipatie. Over dit laatste aspect kunnen we kort zijn. Ondanks de groepsvorming in Amsterdam bezoekt ook daar niet meer dan zo'n vijf procent van de leden de afdelingsvergaderingen. In het algemeen is het niet te verwachten dat groepsvorming een participatie-verhogend effect zal hebben.

Groepsvorming kan daarentegen wel een positieve invloed hebben op de interne besluitvorming. In een afdeling zonder groepsvorming zal de besluitvorming uitsluitend worden voorbereid door het afdelingsbestuur. Eén of meerdere bestuursleden verdiepen zich in de materie, en zetten in het gunstigste geval iets op papier. Op basis van hun informatie stelt het bestuur vervolgens haar beleid vast. Dit betekent dat het bestuur bij praktisch elk te nemen besluit een kennisvoorsprong heeft. Het individuele lid dat op de afdelingsvergadering wil opponeren zal in de

meeste gevallen in kennis en tijd te kort schieten om het bestuursbeleid met succes te bestrijden. Hij zal bovendien in veel gevallen niet in staat zijn om de gevolgen van het voorgestelde beleid in één oogopslag te doorzien, terwijl het bestuur niet-gewenste gevolgen van haar beleid liever – bewust of onbewust – over het hoofd ziet (het blinde vlek-effect). Dit zal er toe leiden dat in afdelingen zonder groepsvorming veel politieke tegenstellingen niet duidelijk aan de oppervlakte komen. Een verantwoorde besluitvorming is daarmee niet gediend, de levendigheid van de afdelingsvergadering evenmin. Groepsvorming kan in een dergelijke situatie een positieve functie vervullen. Het betekent dat een aantal leden vergaderingen gaat voorbereiden, met een bepaalde regelmaat informatie gaat uitwisselen, en eigen, vaak informele communicatiekanalen gaat opbouwen. De kennisachterstand wordt verkleind. Met name als het gaat om groepsvorming die gebaseerd is op duidelijke herkenbare politieke standpunten, dus niet om persoonsgebonden groepsvorming, zal dit betekenen dat de politieke dimensie van veel tegenstellingen onthuld wordt, en dat, indien nodig, alternatieve beleidsvoorstellen worden ontwikkeld. Dit betekent niet dat het afdelingslid, en het bij groepsvorming betrokken lid, automatisch meer invloed krijgt; ook het interne groepsgebeuren zal niet altijd even democratisch verlopen. Wel zal dit ertoe leiden dat de leden beter op de hoogte gesteld worden van veel zaken, en dat het afdelingsleven in zekere mate gepolitiseerd zal worden.

Groepsvorming zal vaak ontstaan door opposerende leden. Na verloop van tijd zal het afdelingsbestuur echter eveneens betrokken worden in de groepsvorming. Dit leidt of tot een afdelingsbestuur dat bij veel zaken verdeeld is, of tot een afdelingsbestuur dat zich duidelijk identificeert met één bepaalde groep. In het eerste geval zal het bestuur de tegenstellingen vaak naar de vergadering brengen en zal de partijdemocratie zeker niet worden aangetast. Wisselende meerderheden in een afdeling kunnen wel tot een inconsistent beleid leiden. (Bij de behandeling van externe effecten komen we daar op terug).

In het tweede geval kunnen de gevaren voor de partijdemocratie groter zijn. Een bestuur dat duidelijk op de lijn van een bepaalde groep zit, maar niet hinderlijk gevolgd wordt door een andere groep in de afdeling, zal niet langer gedwongen worden zich goed te verantwoorden aan de leden. Het bestuur zal in zo'n situatie de neiging krijgen het beleid in overleg met andere groepsgenoten uit andere afdelingen te gaan bepalen, en de afdeling zeer onvolledig op de hoogte te houden. Men vervalt dan weer in de situatie van een oppermachtig bestuur, en een machteloze afdelingsvergadering. Zijn er daarentegen twee groepen in een afdeling aanwezig, dan bestaat dit gevaar voor de interne democratie niet. Er zal dan sprake zijn van een opposerende groep en een besturende groep. In Amsterdam was dat rond 1978 in sommige afdelingen het geval. In het bovenstaande betoog zijn wij steeds uitgegaan van de situatie op afdelingsniveau. Op gewestelijk en landelijk niveau gelden echter bij een beoordeling dezelfde overwegingen.

De voorwaarden om de interne effecten van groepsvorming positief te beoordelen zijn nu duidelijk. Het zal, bij voorkeur, om meerdere ideologisch gebonden groepen moeten gaan, die bereid zijn in grote openheid te opereren. Het negatieve oordeel dat Pauka uitspreekt over de Steenwijk-groep kunnen wij dan ook onderschrijven.¹² De Steenwijk-groep is persoonsgebonden, men noemt zichzelf in de eerste plaats een vriendenclub, en treedt in het algemeen op in een grote waas van geheimzinnigheid.

Het tweede aspect dat men bij een beoordeling van groepsop treden in ogenschouw dient te nemen betreft de *externe positie* van de partij. Wordt die verzwakt of versterkt? Een voorbeeld uit Amsterdam kan de zaak hier verduidelijken. In Amsterdam was de PvdA in 1974 duidelijk verdeeld over essentiële zaken, er had zich echter slechts één groep geformeerd. Deze, vaak heimelijk optredende groep slaagde erin de kandidatenlijst beslissend te beïnvloeden. Dit resulteerde in een fractie die niet bereid was het programma uit te voeren, en die door slechts een minderheid in het gewest gesteund werd. Vier jaar verdeeldheid in de fractie en gebrekkig beleid waren het gevolg. De positie van de PvdA werd ernstig verzwakt.

In 1978 was de groepsvorming uitgekristalliseerd, één groep werd nu duidelijk verslagen, zowel bij de opstelling van het programma als bij de samenstelling van de kandidatenlijst. Dit resulteerde in een fractie die bereid is het programma in principe uit te voeren, in overleg met het gewest. De duidelijke groepsvorming rond de kandidaatstelling in 1978 heeft een aantoonbaar positieve functie gehad, de PvdA krijgt nu de kans zijn positie in de gemeentepolitiek te herstellen. Dit betekent volgens ons dat het positief beoordeeld moet worden als politieke tegenstellingen leiden tot groepsvorming. Door groepsvorming komen de machtsverhoudingen binnen de partij duidelijk vast te liggen voor langere tijd. Zonder groepsvorming kunnen de tegenstellingen juist leiden tot een zigzag-koers van de partij door de regelmatig wisselende meerderheden op afdelings- en gewestelijke vergaderingen. Dit zal de geloofwaardigheid van de partij als bestuurspartij en coalitiepartner niet ten goede komen. Groepsvorming die leidt tot een fundamenteel verdeelde fractie zoals in Amsterdam van 1974 tot 1978, is niet toe te juichen. In Amsterdam was dit mede het gevolg van het gebrek aan openheid dat lange tijd geheerst heeft rond de groepen. Openheid kan men groepen moeilijk opleggen, wel kan men naar een klimaat in de partij streven waarin groepen de kans krijgen om in alle openheid te opereren. De PvdA hoeft open interne strijd rond kandidaatstellingen niet op voorhand te vrezen. De in 1978 in alle openheid gevoerde strijd tussen de groepen in Amsterdam, waar de Amsterdamse pers zich druk mee bemoeid heeft, heeft de electorale positie van de partij daar uiteindelijk niet aangetast.

Kees Brants is politicoloog in Amsterdam.

Philip van Praag jr. is politicoloog in Amsterdam.

Noten

- 1 Zie *Socialisme en Democratie*, juni 1979, blz. 323-324.
- 2 Een goed overzicht van de standpunten over groepsvorming geven F. P. Belloni and D. C. Beller (eds.), *Faction Politics: political parties and factionalism in comparative perspective*. Santa Barbara, California, 1978.
- 3 B. Tromp, *De samenleving als oplichterij*, Amsterdam, 1977, blz. 125.
- 4 We volgen hierbij de indeling van Belloni and Beller (eds.), 1978, blz. 430.
- 5 S. H. Barnes, *Party Democracy: Politics in an Italian Socialist Federation*, New Haven, 1962, blz. 107-108, 137-138.
- 6 J. J. de Jong, *De politieke organisatie in West-Europa na 1800*, 's-Gravenhage, 1951, blz. 338.
- 7 B. A. Campbell and A. E. M. Charlton, 'The Ambiguity of Faction: Fragmentation and Bipolarization in France', in: Belloni and Beller (eds.), 1978, blz. 147.
- 8 Aangehaald door Beller and Belloni: 'Party and Faction: Modes of Political Competition' in F. Belloni and D. C. Beller (eds.) op cit., blz. 437.

- 9 Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen in de Amsterdamse PvdA: Philip van Praag jr. en Kees Brants (red.): *Driestromenland in één Partij*, Amsterdam, 1979, Hoofdstukken III en IV.
- 10 idem, hoofdstuk IX.
- 11 *Socialisme en Democratie*, juni 1979, blz. 322-323.
- 12 *Vrij Nederland*, 5-5-1979.

Geloof, wetenschap en samenleving; Indrukken van een wereldconferentie in Boston

Tijdens de afgelopen zomer organiseerde de afdeling Kerk en Samenleving van de Wereldraad van Kerken¹, in Boston een conferentie over de rol van de wetenschap in de hedendaagse samenleving. Aan deze conferentie, waaraan een lange reeks consultaties op regionaal niveau was voorafgegaan², werd door ca. driehonderdvijftig mensen, van wie het merendeel een of andere kerkelijke binding heeft, deelgenomen. Een klein deel van de deelnemers – uitdrukkelijk daartoe uitgenodigd door de Wereldraad – kwam uit de wereld van de Islam, was Boeddhist of vertegenwoordigde groepen in het Westen die geen relatie hebben met het christelijk geloof en/of de kerken.

Omdat van elke tien wetenschapsbeoefenaren er zeven in de zes grote landen werken (USA, USSR, Japan, Bondsrepubliek, Frankrijk en Groot Brittannië) en negentig procent van de wetenschapsbeoefenaren werkt op het Noordelijk halfrond (terwijl zeventig procent van de mensheid in de Derde Wereld woont) werd aanvankelijk gevreesd dat de deelname uit die Derde Wereld onvoldoende zou zijn. Gelukkig viel dat mee. Er waren honderddertig mannen en vrouwen uit de Derde Wereld en hun bijdrage was ook kwalitatief zeer interessant.³ Er waren ook enkele wetenschapsbeoefenaren uit Oosteuropese landen, maar helaas niet uit de Sowjet-Unie, omdat de Russische regering geen uitreisvisa had verstrekt. Wel waren er kerkelijke leiders uit Rusland aanwezig. In onderstaande bijdrage vat de auteur zijn indrukken van de conferentie samen.

Als oriëntatiepunt voor de verhouding tussen geloof en samenleving heeft de Wereldraad van Kerken jarenlang gewerkt met het begrip 'verantwoordelijke maatschappij'. In de laatste jaren is deze gedachte weliswaar niet verlaten, maar uitgebreid en verdiept. Men spreekt van een (een beetje een mondvol) 'just, participatory and sustainable society' (JPPS). Dat het beginsel van de gerechtigheid allereerst wordt genoemd zal niemand verbazen. Sedert decennia staat bij de discussies over de sociale problemen de gerechtigheid – het gaat dan om de kwaliteit van de verhoudingen tussen mensen, groepen, landen – centraal. Het begrip 'participatory' doelt op de noodzaak om bij beslissingen de betrokkenen te raadplegen. Democratisering kan men nooit afdwingen, maar degenen die macht hebben (politiek en/of economisch) dienen verantwoording af te leggen van het gebruik van deze macht. De 'sustainable society' is een samenleving, die kan voortbestaan zonder haar eigen hulpbronnen te vernietigen of uit te putten. In de gedachte van de houdbaarheid (sustainability) drukt men ook uit dat de natuur tegen aanranding en geweldpleging moet worden beschermd. In de Wereldraad is – onder aanvoering van de oosters-orthodoxe theologen – een brede discussie aan de gang over de betekenis van de schepping.⁴ Met name over de actualiteit van het idee van de 'sustainability' ontstond in Boston een

forse discussie met vertegenwoordigers uit de Derde Wereld. Het JPPS-concept is bedoeld als een concept voor al het werk van de Wereldraad. In Boston ging het er ook om vast te stellen welke de bijdrage van de wetenschap kan zijn om tot een samenleving te komen, die meer van de genoemde kenmerken vertoont dan de huidige.

De resultaten

Overzien we nu de resultaten van de ontmoeting te Boston, dan kan het volgende worden vastgesteld.

- In tegenstelling tot de verwachtingen bleek de belangstelling van de deelnemers aan de conferentie niet uit te gaan naar een debat over de verhouding tussen theologie en natuurwetenschap. Ook in Nederland is daaraan in het voorafgaande decennium veel aandacht geschonken. Ik wijs op de twee bundels, die onder de titel *Geloof en Natuurwetenschap* door het Boekencentrum zijn gepubliceerd. In de voorbereidingsfase voor de Boston-conferentie waren twee consultaties aan dit onderwerp gewijd.⁵ Inleidingen tot dit onderwerp riepen betrekkelijk weinig discussies op en voor zover er gesprekken werden gevoerd over dit onderwerp was het een gesprek tussen weinigen.
- De ideologische, maatschappelijke en ethische aspecten van de wetenschap kregen veel meer belangstelling. Natuurlijk waren er onder de deelnemers mensen, die vonden dat ze als wetenschapper zich niet of nauwelijks behoeften te bekommeren over de toepassing van de wetenschap. Het merendeel van de aanwezigen dacht daarover anders. De secretaris-generaal van de Wereldraad *dr. Potter* wees er op dat de meerderheid van de wetenschappers altijd te vinden is in de buurt van de machtshebbers, om het even of dat in overheden of bedrijven is. Zelden ziet men wetenschappers hun diensten aanbieden aan de armen en de machtelozen.
- In deze discussie over de maatschappelijke en ethische dimensies van de moderne wetenschap nam ik een wat aarzelende houding waar bij de vertegenwoordigers van de Derde Wereld. Waren zij aanvankelijk onzeker over de geloofwaardigheid van de waarschuwing van Westerse wetenschappers, die hun eigen waar minder luidruchtig aankondigden dan enkele decennia geleden? Waren zij wellicht bevreesd, dat vooral niet-uitgesproken politieke argumenten (het niet willen delen van de macht van de wetenschap) de voornaamste overweging was voor de terughoudendheid? Hoe dan ook, geleidelijk aan bleek een flink aantal wetenschappers uit de Derde Wereld toch onder de druk te komen van deze terughoudendheid. Toen zij zich lieten gelden, betrof hun aanklacht niet alleen het Westen, maar met dezelfde kracht ook de naïeve opstelling in hun eigen landen om te denken dat met wetenschap alle problemen kunnen worden opgelost. Zij hadden meer dan ook begrepen – zoals door velen uit het Westen krachtig was verdedigd – dat de moderne wetenschap en de moderne technologie ook problemen creëren.
- De belangrijkste bijdrage van Oost-Europa kwam van *dr. Heino Falcke*, voorzitter van de commissie Kerk en Samenleving van de kerken in de DDR. Gelijktijdig met de conferentie te Boston is door de Wereldraad van Kerken een omvangrijk stuk gepubliceerd over de DDR onder de titel

Verantwortung der Christen in einer sozialistischen Gesellschaft für Umwelt und Zukunft des Menschen. Falcke gaf een persoonlijke toelichting op dit stuk dat opgesteld is door genoemde commissie. Hij liet zien dat christenen en marxisten kunnen samenwerken en waar voor de kerken vragen rijzen, bijv. ten aanzien van het 'geloof' der marxisten in de zegenrijke werking van de wetenschap, vanaf het moment dat deze wetenschap wordt beoefend in het politieke kader van de marxistische staat.

Zowel het in een noot vermelde artikel van professor *Oldak*, als het rapport uit de DDR verschaft belangwekkend materiaal voor verdere gesprekken met de kerken in Oost-Europa. De Russische hoogleraar pleit voor een herziening van het traditionele concept van het bruto nationaal product en voor een normatief economisch denken, waarin veel meer elementen van de toekomst zijn verwerkt. Het was jammer dat met dit gesprek te Boston geen begin gemaakt kan worden door het ontbreken van wetenschappers uit Rusland.

- In het algemeen kan men zeggen dat het economendebat te Boston minder heeft opgeleverd dan verwacht werd. Sommigen hadden gehoopt, dat reeds een begin gemaakt kon worden met een gesprek over de noodzakelijke transformatie van de tegenwoordige economische orde naar een economische-maatschappelijke orde, waarin de hiervoor vermelde gedachte van de 'sustainability' centraal staat. De conceptualisering van deze gedachte was tot stand gekomen in een goed rapport van de economenconsultatie, die in 1978 te Zürich had plaatsgevonden. De Amerikaanse hoogleraar *Herman Daly* (bekend door zijn baanbrekende boek *Steady-State Economics*, San Francisco 1977) was zowel in Zürich als in Boston aanwezig om te pleiten – op ecologische en morele gronden – voor een vermindering en een gedaanteverandering van de economische groei, maar onze groep economen vond voor deze pleidooien een forse tegenwind uit de Derde Wereld. *Daly's* pleidooi om de oude regel van *Bentham* 'the greatest good for the greatest number' te vervangen door 'sufficient per capita product for greatest number over time' kon geen genade vinden in de ogen van onze vrienden uit India en enkele andere arme landen. Zij vreesden dan afgescheept te worden met de alom besproken 'basic needs', terwijl het Noordelijke halfrond doorging met de traditionele groeiconcepties. De door ons bepleite 'sustainability-gedachte' achtte men een vraagstuk van de toekomst, hetgeen uiteraard krachtig bestreden werd, verwijzende naar de hachelijke situatie op Midden-Java, in de Sahellanden, het Braziliaanse Amazone-gebied, enz. Een ander deel van de discussie werd gewijd aan de reële mogelijkheid om ons economisch systeem te veranderen. Ook hier kregen we nogal wat verwijten te horen van de Derde Wereld (en met name van de Indiase econoom *dr. C. T. Kurien*). Wij zouden te gemakkelijk en zelfs te oppervlakkig denken over de vraagstukken van de transformatie. Ik denk dat we ons dit laatste verwijt wel moeten aantrekken en dat we meer moeten studeren op het gehele complex van voorwaarden, dat zich laat gelden ter zake van een vernieuwd economisch systeem, waarin niet langer de gedachte van het 'meer', maar de idee van het 'genoeg' (en de daarbij behorende maxima) het doel is. Zoals gezegd, aan de conceptualisering daarvan is flink gewerkt, het wordt nu tijd om aandacht te besteden aan de politiek-maatschappelijke kant.
- Het energiedebat in Boston heeft veel aandacht gekregen in de pers.

Sedert jaren vervult de Wereldraad een soort platformfunctie voor kernfysici. Op dit platform traden voor- en tegenstanders op. Thans heeft een conferentie (die spreekt tot de kerken) stelling genomen en gevraagd om een moratorium van vijf jaar, teneinde een brede maatschappelijke discussie mogelijk te maken voor het gehele vraagstuk. Het rapport van de desbetreffende sectie gaat over het gehele vraagstuk van de energie en laat zien hoezeer de energievoorziening de zenuw is van onze samenleving. Voorstanders van de kernenergie wezen er bij herhaling op dat kolen- en oliegebruik veel gevaarlijker is dan de kernenergie (het bekende broeikaseffect). Anderen spraken dat tegen, maar gaven toe dat een omvangrijke omschakeling op kolen onbekende veranderingen in het klimaat tengevolge zou kunnen hebben, plus onberekenbare effecten op de landbouw. Van alle kanten werd informatie aangedragen over de mogelijkheden van zonne-energie, waaraan meer wordt gedaan dan velen vermoeden. Iedereen kan zich natuurlijk verenigen in de strijd tegen de verkwisting, maar het was een verrassing dat uiteindelijk de Derde Wereld en Rusland in grote meerderheid voor het genoemde moratorium stemden.

Men moet natuurlijk van een dergelijk besluit niet al te grote resultaten verwachten. Kerken nemen overal minderheidsposities in en de atoomlobby is zeer geducht. Dit brengt mij vanzelf op de betekenis van de gehele conferentie in het debat over de rol van de moderne wetenschap. Alvorens hierop in te gaan nog een enkel woord over het totale wetenschapsbedrijf.

- Uitvoerige aandacht werd natuurlijk besteed aan de grandioze verspilling van gelden voor onderzoek en ontwikkeling, die gericht zijn op militaire behoeften. De grenzen tussen de technologie voor vreedzame doeleinden en de militaire technologie zijn allesbehalve duidelijk en als gesteld wordt dat ca. vijfendertig miljard dollar van de totale werelduitgaven voor onderzoek en ontwikkeling ad hondervijftig miljard dollar besteed wordt aan de militaire technologie, dan is dat wellicht niet meer dan een zeer ruwe schatting. Maar het geeft wel iets aan over de prioriteiten. Een citaat uit het befaamde *World-watch Paper* (The Global Research and Development Budget) geeft dat onverhuld aan:

'De nucleaire arsenalen van de supermachten bevatten genoeg explosieve kracht om de meeste steden op aarde in puinhopen te veranderen. Maar de meer uitdagende taak deze steden van schone en veilige energie te voorzien krijgt veel minder wetenschappelijke aandacht.'

Deze gerichtheid van de wetenschap berust uiteraard op politieke beslissingen. De wetenschapper krijgt dan al gauw een gevoel van hulpeloosheid en hopeloosheid. Hij staat onder geheimhouding en zijn/haar mogelijkheden tot 'dienstweigering' zijn beperkt. *Colin Norman* schreef kort geleden in de *Herald Tribune* dat de research meer is ingesteld op de militaire behoeften van de jaren vijftig dan op de sociale behoeften van de jaren tachtig. Constateringen dat vijfhonderdduizend wetenschapsmensen en ingenieurs aan de ontwikkeling van nieuwe wapens werken, helpen ons weinig, als we niet tegelijk wegen vinden om aan deze waanzin een einde te maken. Moeten niet-gouvernementele organisaties (universiteiten, kerken) op dit punt niet veel alerter worden en tegen-bewegingen organiseren ter ondersteuning van die politici, die op dit terrein actief werkzaam zijn?

Eind augustus werd in Wenen een VN-conferentie gehouden over gedeeltelijk dezelfde thema's als die in Boston aan de orde kwamen. De verslaggever van de *Volkskrant* schreef: 'Wetenschap en technologie op zich staan op deze wereldconferentie nauwelijks ter discussie. De onderhandelingen hebben zich toegespitst op de middelen die de ontwikkelingslanden willen hebben om hun wetenschappelijke en technologische achterstand op de industrielanden in te lopen.' (28-8-'79). Ook uit de slotcommuniqués van deze conferentie bleek niet, dat de regeringen van de Derde Wereldlanden veel last van de twijfel hebben, waarover ik schreef, toen het ging om de houding van de vertegenwoordigers van de kerken in de Derde Wereld. De minderheidspositie daar is ongetwijfeld nog geprononceerder dan hier. De correspondent van *Trouw* schreef dat in Wenen veel afgevaardigden uit de Derde Wereld het spreken over 'aangepaste technologie' van onze zijde, bestempelen als hooghartig. Ontwikkelingslanden hebben het recht op dezelfde technologie (31-8-'79). Ik denk dat we dit laatste moeten erkennen. We moeten de Derde Wereld niet iets aanpraten, als we geen vrouwen erin hebben, dat het ook voor ons goed is. En zo langzamerhand wordt in kleine kringen duidelijk, dat de westerse technologie meer problemen schept (werkloosheid!) dan problemen oplost.

Alle moderne technologie heeft niet kunnen voorkomen (vaak denkt men zelfs dat van een omgekeerde relatie sprake is!) dat vraagstukken als die van erosie en ontbossing, van watervoorziening, vervuiling van lucht en water (kortom, de uitbuiting van de natuur) en de vraagstukken van de vervreemding van de arbeid steeds omvangrijkere dimensies krijgen. Wat het laatste betreft: hoe vaak is ons niet door technologen verteld dat mechanisering en automatisering de mensvervreemdende en de mensonterende arbeid zou doen beëindigen. Wie de vlucht uit de arbeid waarneemt, weet wel beter.

Ook bij ons is er een dringende behoefte aan echte moderne technologie en niet een technologie, die eigenlijk meer behoort bij een voorgaand tijdperk. Op dit punt klonk de stem van *dr. Schumacher* duidelijk en overtuigend in de Boston-conferentie, maar – voor zover ik heb kunnen nagaan – was deze stem te Wenen afwezig.

Niet alleen in de Verenigde Naties, maar ook in de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling te Parijs en in kringen van de Europese Gemeenschap gaat men op de oude en verouderde voet door. Ik wijs op het rapport van *A. Danzin*: 'Science and the Second Renaissance of Europe' en op het OECD-rapport 'Interfutures' ('Facing the future; mastering the probable and managing the unpredictable').

Ondanks de veelbelovende titel van zijn rapport en de interessante opmerkingen over de Europese cultuur komt Danzin toch niet veel verder dan het doortrekken van de oude lijnen. Typerend vind ik de klacht dat de landen van de Europese Gemeenschap kwalitatief zo achter blijven in de totale uitgaven van onderzoek en ontwikkeling, maar dat de kwalitatieve vraag van het waartoe toch nauwelijks wordt gesteld. Het woord 'renaissance' komt hierdoor wel in de lucht te hangen. Wie de *Concorde* de 'world's leading commercial supersonic aircraft' noemt, is ver van het huis van de Europese cultuur.

Bij het OECD-rapport is het al niet veel beter. Men erkent dat er ernstige vraagstukken zijn, maar men heeft zijn hoop gesteld op technologische doorbraken. Men wijst op de grote consequenties van de ontdekkingen

op het gebied van biologie en biochemie, micro-elektronica en medische zorg, maar men volstaat met te zeggen dat deze ontwikkelingen vermoedelijk veel sociale en ethische vragen zullen oproepen. Men gaat er vanuit dat er zoveel wensen zijn bij de bevolking, dat economische groei wel zal moeten doorgaan. Men sluit zich aan bij het *McCracken*-rapport. Vaak vervalt men ook in cirkelredeneringen, zoals groei vergemakkelijkt de invoering van maatregelen ter bescherming van het milieu, omdat er dan meer middelen beschikbaar zijn voor investeringen ter beperking van de vervuiling door de bestaande industrieën en voor de invoering van nieuwe technologie die minder vervuילend is.⁶ Wordt op deze wijze niet het paard achter de wagen gespannen? Blijkbaar zijn regeringen op dit moment nog niet in staat duidelijk andere wegen in te slaan. Vermindering van de groei, kwalitatieve verandering van de groei, herverdeling van inkomens, decentralisatie van de productie, stimulering van sociale en culturele activiteiten, aanvaarding van maxima van verbruik, herverdeling van werk, drastische energiebesparing, enz. worden afgedaan als utopie. Het is daarbij een troost dat de meeste in vroeger tijden opgestelde utopieën vrijwel allen verwerkelijk zijn. De vraag blijft evenwel: tegen welke prijs zal dat geschieden in de toekomst?

Slotopmerkingen

De kerken in Nederland en Europa staan nu voor de noodzaak om het in Boston begonnen gesprek met de wetenschappers voort te zetten. In Nederland zijn daarvoor voorstellen uitgewerkt. Het was verbazingwekkend hoeveel vertrouwen er in Boston (ook door de niet-christenen) uitgesproken werd in de kracht en de mogelijkheid van de kerkelijke structuren om de vraagstukken van wetenschap en samenleving aan de orde te stellen. De Raad van Kerken en de aangesloten kerken zullen zich tot het uiterste moeten inspannen om ook in Nederland dit vertrouwen niet te beschamen.

In Brussel hebben we via het Oecumenisch Centrum voor Kerk en Samenleving een mogelijkheid om gezamenlijk verder te werken. Ook de kerken moeten telkens worden herinnerd aan de beeldende uitspraak van *Paulus*: 'Als de trompetblazer een onduidelijk signaal geeft, maakt niemand zich klaar voor het gevecht'.

H. M. de Lange is directeur van het Interuniversitair Instituut voor Normen en Waarden te Rotterdam.

Noten

- 1 In *SenD* van mei 1977 heb ik uiteengezet op welke wijze de Wereldraad van Kerken zich al enkele decennia bezighoudt met samenlevingsvraagstukken.
- 2 Op deze regionale consultaties werden ook wetenschapsbeoefenaren uit specifieke deelgebieden (bijv. biologen en genetici, kernfysici en economen) uitgenodigd met elkaar te overleggen over urgente vraagstukken. Een samenvattend overzicht van de daarbij bereikte resultaten verscheen in september 1978 onder de titel *Faith, Science and the Future* (uitgave Wereldraad van Kerken, 150 Route de Ferney, Genève). Dit boek bevat korte opstellen over de theologische en ethische aspecten van de moderne wetenschap en technologie, over genetische manipulatie, over de energievoorziening in de toekomst, over voedselvraagstukken, milieuproblemen, bevolkingsgroei en het oceaangebeter, over de overdracht van moderne

technologie en de betekenis van de zogeheten aangepaste technologie en tenslotte over economische politiek en economische orde. Deze laatste sectie bevat o.a. een opmerkelijk opstel van het lid van de Russische Academie van Wetenschappen prof. Pawel Oldak over ecologische problematiek en de 'sociale productie'.

- 3 De deelnemers kwamen vooral uit Azië en Afrika, want in tegenstelling met de eerste Wereldconferentie van Kerk en Samenleving, die in 1966 in Genève werd gehouden, was het aantal deelnemers uit Latijns-Amerika beperkt.
- 4 Paulos Gregorius, *The Human Presence, an orthodox view on nature*, World Council of Churches.
- 5 De belangstellende lezers verwijs ik naar de rapporten van de desbetreffende consultaties, gepubliceerd in het door de Wereldraad uitgegeven blad *Anticipation*, en wel de nummers 22 en 25.
- 6 Zie voor een duidelijke samenvatting van het OECD-rapport het artikel van H. H. J. Labohm, 'Vervlochten toekomst' in *Internationale Spectator*, augustus 1979.

De betekenis van de huisvrouw

In de feministische beweging is de laatste jaren veel gesproken over de economische betekenis van de (t)huisvrouw. Vooral marxistisch-geïnspireerde feministen zagen de (t)huisvrouw als een noodzakelijk uitvloeisel van de kapitalistische produktiewijze: de huisvrouw helpt de man zijn arbeidskracht te reproduceren en zorg voor de produktie van een nieuwe generatie loonafhankelijken. Als in het kapitalisme mannen voldoende verdienen om een gezin te kunnen onderhouden dan valt dit daaraan toe te schrijven. In een lang artikel in het Britse, linkse (marxistische) maandblad New Left Review (nr. 116, juli/augustus 1979) wordt deze visie door Maxine Moulineux bestreden. Haars inziens krijgt men met behulp van deze theorie geen goed inzicht in de manier waarop de vrouw wordt onderdrukt. Uit dit artikel drukken we, als document, de laatste paragrafen af.

Teneinde verder te komen in het debat over het thuiswerk dienen we onze aandacht in tweeërlei opzicht anders te richten dan thans meestal het geval is. Als het, om te beginnen, belangrijk is om de materiele betekenis van de huiselijke sfeer theoretisch te vatten, dan moeten we de aandacht verplaatsen van het niveau van de kapitalistische produktiewijze naar het niveau van specifieke sociale formaties en de reproductie daarvan. Daarenboven dient de analyse zich niet uitsluitend te concentreren op het (t)huiswerk, maar een breder terrein te omvatten, door aandacht te schenken aan de betekenis van de huishouding en de interne betrekkingen daarin voor de samenleving, zonder daarbij de specifieke positie van vrouwen in deze structuren te veronachtzamen. Het is, in de tweede plaats, van belang dat als een theorie van de onderwerping van de vrouw vereist is, als een eerste stap in die richting de verhouding tussen de ondergeschiktheid van de vrouw en de economie op een meer algemeen niveau aan de orde gesteld moet worden dan tot nu toe het geval is geweest. Men kan evenmin begrip krijgen voor de ondergeschiktheid van de vrouw als een politiek ontwerpen voor de overwinning daarvan als men zich beperkt tot een analyse van het (t)huiswerk.

De campagne voor 'huisvrouwenloon' is in velerlei opzicht de natuurlijke en logische consequentie van deze benadering. De economische positie van de vrouw is een belangrijk studieterrein, maar de wijze waarop dit vraagstuk benaderd wordt, moet verbreed worden. Er moet een poging gedaan worden de complexe combinatie van materiële betrekkingen via welke de onderschikking van vrouwen gestalte krijgt te analyseren. Zo'n analyse zou zich niet moeten beperken tot een onderzoek van het huishouden, maar bovendien aandacht moeten tonen voor de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen, voor reproductie, de arbeidsmarkt, veranderingen en variaties in de waarde van mannelijke en vrouwelijke arbeidskracht en de rol van de staat bij het continueren van

de afhankelijke positie van de vrouw in het gezin. Het is echter niet mogelijk de onderschikking van de vrouw te begrijpen door zich te beperken tot economische en materiële factoren, zelfs als men daaraan een zo breed mogelijke betekenis hecht. Men dient evenzeer aandacht te hebben voor de resultaten van psycho-analytische studies, voor seksualiteit, taal en ideologie. Een analyse van interseksuele en interfamiliale relaties is derhalve noodzakelijk.

Het inzicht in de ingewikkeldheid van de betrekkingen via welke de onderschikking van vrouwen gestalte krijgt, levert een waarschuwing tegen het soort economisme waaruit een deel van de conclusies voortkomt die men in de literatuur over het (t)huiswerk kan vinden. Het antwoord op de vraag of vrouwen zullen deelnemen aan de strijd voor het socialisme vloeit niet voort uit ons vermogen te kunnen vaststellen, welke verhouding er is tussen (t)huiswerk en kapitalisme. In het onderstaande wordt een poging gedaan aan te geven, welke antwoorden momenteel geformuleerd worden op drie centrale vragen in verband met de betekenis van het (t)huiswerk onder het kapitalisme. Deze vragen zijn:

- Hoe kunnen we de positie van de vrouw in de huishouding omschrijven?
- Wat is de relatie tussen de positie van de huisvrouw en de kapitalistische economie?
- Welke politieke maatregelen zijn nodig om aan deze vorm van onderschikking een einde te maken?

Omdat de antwoorden op deze vragen vooralsnog betrekkelijk onderontwikkeld zijn dient men de nu volgende opmerkingen slechts te zien als pogingen terreinen aan te geven, waarop verder gewerkt en onderzoek verricht moet worden.

Vrouw en huis

Het loon heeft op een aantal belangrijke manieren te maken met de positie van de vrouw en haar plaats thuis. Het bestaan van full-time (t)huisvrouwen is economisch mogelijk gemaakt door te zorgen voor een passend loon van de man, en, in mindere mate, door aanvullende voordelen die de staat verschaft en die groter worden als men getrouwd is en kinderen heeft. Het 'gezinsloon', dat is een loonniveau dat voldoende is om, zij het soms nauwelijks, een niet in loondienst zijnde vrouw en kinderen te kunnen onderhouden, is, als alle loonniveaus, het gevolg van een verscheidenheid van factoren. Tot deze factoren behoort wellicht zelfs de bewuste of nog-niet bewuste strijd van manlijke werkers voor deze vorm van loonberekening en (in het verlengde daarvan) voor afhankelijkheid van de vrouw, want als men zou afzien van het gezinsloon zou men het risico lopen de waarde van de arbeidsmacht te verminderen. Er kan echter weinig twijfel over bestaan dat de vorm van vrouwelijke afhankelijkheid die het gezinsloon inhoudt vooral voordelig is voor mannen en nadelig voor vrouwen, met, bovendien, zekere belangrijke gevolgen voor de algemene positie van de vrouw. Alvorens deze gevolgen op te noemen, dient onderstreept te worden dat het voorrecht van de man een gezinsloon te verdienen, gepaard gaat met een laag vrouwenloon; terwijl bepaalde categorieën mannen een gezinsloon thuisbrengen, gebeurt het – bij de huidige verdeling van arbeid tussen de seksen – slechts zelden dat vrouwen het zover brengen, en nog zeldzamer is het dat vrouwen, zo als eerder de mannen, strijden voor een gezinsloon. De vrouwenlonen worden daarentegen, zelfs door veel vrouwelijke werkers zelf, als regel gezien als aanvulling op het loon van

de manlijke loontrekker. Het belangenconflict tussen mannen en vrouwen, waartoe deze verschillen aanleiding kunnen geven, dient onder ogen gezien te worden en de mogelijke gevolgen daarvan voor de politieke praktijk dienen te worden voorzien.

Van belang is voorts *de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen*. Een gezinsloon voor mannen wordt als regel gerechtvaardigd met een beroep op de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen die, gewoontegetrouw, beschouwd wordt als een eerlijke verdeling van de verantwoordelijkheid tussen de seksen die immers elkaar wederzijds aanvullen. Maar de arbeidsdeling tussen de seksen is meer dan een technische tweedeling die behulpzaam is in het afdwingen van ongelijke verhoudingen tussen man en vrouw en leidt tot structuren waarin privileges voor de een gepaard gaan met discriminatie van de ander. Voor vrouwen heeft de arbeidsdeling zowel huiselijke als externe gevolgen die nauw met elkaar samenhangen. Vrouwen worden opgezadeld met de verantwoordelijkheid thuis en dat is zelfs zo als ze in de loonsector werken. En als ze in de loonsector werken, worden de meesten hunner verdeeld over de slechtst betaalde en de minste vooruitzicht biedende banen. De combinatie van thuiswerk en slecht betaalde loonarbeid betekent voor vrouwen die buitenshuis werken een geweldige hinderpaal en houdt ze soms daarvan af. Op deze manier vult de arbeidsmarkt de reproducerende rol van de vrouw aan en versterkt deze, door een directe relatie te leggen tussen hun plaats in de huishoudelijke sfeer en haar aanwezigheid buitenshuis. Daarom is het onjuist de plaats van de vrouw in de samenleving uitsluitend bepaald te denken door haar positie in de huishouding; de zwakke positie op de arbeidsmarkt versterkt haar ondergeschiktheid thuis. Van belang is voorts *de hoge werkloosheid, in het bijzonder onder vrouwen*. Tijdens recessies worden, waar mannen samen met vrouwen werken, meestal de vrouwen als eersten ontslagen. Dit wordt nog versterkt door het feit dat bedrijven, waar vooral vrouwen werken, dikwijls in moeilijke tijden het minst tot overleven in staat zijn. Maar waar gemengde arbeidskracht werkt, worden als regel tijdens crises eerder vrouwen dan mannen ontslagen, hetgeen meestal gerechtvaardigd wordt door erop te wijzen dat het gezinsinkomen moet worden geleverd door het 'gezinshoofd', d.w.z. de echtgenoot. Dat betekent dat werkloosheid onder vrouwen gedeeltelijk gerechtvaardigd wordt met een beroep op het gezinsinkomen, zelfs daar waar deze loonvorm nog niet vanzelfsprekend is.

Voorts dient aandacht besteed te worden aan *de premie die de meeste maatschappijen zetten op de reproductieve rol van de vrouw*. Dit is een middel tegen vrouwen die willen toetreden tot de arbeidsmarkt op gelijke voet met de man. Een eenvoudige biologische arbeidsdeling (kinderen baren) wordt ingebed in een raamwerk van grotendeels beperkende sociale betrekkingen. Vanaf hun vroegste jeugd worden vrouwen door het onderwijs, de verwachtingen van de omgeving en van de media gericht op het huwelijk en meer specifiek op de moederrol. Daarbij komen dan allerlei veronderstellingen aangaande het bijzondere van het moederschap, die ertoe bijdragen de vrouw een inferieure positie op de arbeidsmarkt te geven. Deze ideologieën hebben een materieel effect: omdat vrouwen geacht worden huisvrouw en moeder te worden (of in het beste geval part-time werkneemsters) is hun formele en informele opleiding in termen van bekwaamheden en verwachtingen als regel op deze perspectieven gericht. Dit wordt versterkt door de seksuele arbeidsdeling, die ertoe leidt dat vrouwen vooral terechtkomen in banen waarin zij hun veronderstelde 'natuurlijke' bekwaamheden tot gelding

kunnen brengen om vervelend, precies of pietepouterig werk te verrichten. Dit werk is tezelfdertijd slechter betaald dan analoog werk verricht door mannen. Een dergelijke ongelijke situatie ontstaat gedeeltelijk doordat men loonarbeid door vrouwen als minder belangrijk ziet dan hun hoofdrol als moeder en gedeeltelijk doordat het voor veel vrouwen minder belangrijk is, en dat zeker is als zij thuis nog verplichtingen hebben.

Laat ons nu enkele effecten van de positie van de vrouw bezien die, als regel, ten bate van de kapitalistische staat strekken (waarbij we er aan moeten blijven denken dat zij niet steeds en niet noodzakelijkerwijs ten bate van alle kapitalistische sociale formaties zijn, zoals de functionalistische zienswijze impliceert). Vrouwen tot de huiselijke sfeer verbannen is voordelig in sommige omstandigheden, maar niet in andere: in periodes van snelle accumulatie, bij acuut gebrek aan arbeidskracht als in oorlogstijd wordt er soms een beroep op de staat gedaan het (t)huiswerk te socialiseren teneinde voldoende vrouwelijke loonarbeid voor de markt beschikbaar te doen komen. Voorts dient men te bedenken, dat wat geldt voor het kapitaal 'in het algemeen' niet hoeft te gelden voor een specifiek kapitaal. Terwijl het onder specifieke omstandigheden staatspolitiek kan zijn de toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt tegen te houden, kan het voortleven van bepaalde kapitalistische bedrijven afhankelijk zijn van goedkopere vrouwenarbeid. Zoals in de discussie over het (t)huiswerk terecht is onderstreept, is het gezin niet slechts een consumptie-eenheid, hoewel het dat ook is. Het is tevens de plaats waar gebruikswaarden geproduceerd worden in de vorm van goederen en diensten die nodig zijn voor de reproductie van arbeidskracht. Terwijl dergelijk reproductiewerk in alle samenlevingsvormen nodig is, vindt dit niet altijd plaats in het gezin en kan het elders verricht worden: in het kapitalisme zijn veel van de goederen en diensten die nodig zijn voor de dagelijkse reproductie van de arbeidskracht, op de markt verkrijgbaar of worden aangereikt door de staat. De bijdrage uit de gezinssfeer is niettemin aanzienlijk gebleven en omvat als regel twee vormen van activiteit: de eerste en minst belangrijke voor het kapitaal is de bevrediging van de dagelijkse behoeften van de *bestaande* loontrekkers; de tweede houdt de bevrediging van de behoeften van *toekomstige* producenten in, d.w.z. de productie van kinderen. Enerzijds bestaat dit uit soortgelijke taken als ook verricht worden voor de loontrekker, maar er komt meer bij kijken zoals een algehele verantwoordelijkheid, in het bijzonder voor jonge kinderen, een verantwoordelijkheid die normaliter door vrouwen gedragen wordt. Bovendien betekent de reproductie van een nieuwe generatie producenten enig primair onderwijs. Het werk van de vrouw heeft in dit opzicht een aanvullend karakter (bijv. naast scholen) maar is, nog steeds van betekenis.

Van deze beide reproductieve activiteiten (huishoudelijk werk en kinderverzorging) zet de kinderverzorging de vrouw het meest 'gevangen' en is tegelijkertijd het voordeligst voor de kapitalistische staat. Want terwijl het huishoudelijk werk tot een minimum teruggebracht kan worden, en dan evenredig verdeeld kan worden over de volwassen leden van een huishouding, kan de kinderverzorging slechts anders worden aangepakt als er een belangrijke sociale herstructurering plaatsvindt, met ten minste socialisatie van dit werk door de organisatie van goede kinderverzorgingsinstellingen. Anders dan het geval is bij het gewone huishoudelijke werk moeten, om de kinderverzorging te regelen, gelden ter beschikking gesteld worden door de staat (of andere georganiseerde

instellingen) die de verantwoordelijkheid hiervoor mede op zich neemt. De kosten daarvan vormen ongetwijfeld een van de redenen waarom kapitalistische samenlevingen niet al te scheutig geweest zijn met de inrichting van crèches, maar het is niet de enige reden. Gelet op de hoge werkloosheid in het ontwikkelde kapitalisme is het uiterst dubieus (als men althans geen staat wil die zich overal mee bemoeit) de voorwaarden te scheppen waardoor vrouwen bevrijd zouden worden van werk in de huishouding, omdat de arbeidsmarkt onvoldoende banen aanbiedt om ze te kunnen opvangen. In dit opzicht helpen het 'gezinsinkomen' en het 'huisvrouwensyndroom' de grote werkloosheid te verbergen (in het bijzonder de grote werkloosheid onder vrouwen) en deze in zekere zin te legitimeren. Men kan vrouwen zien als een specifieke groep van het reserveleger, die opgeroepen wordt in tijden van oorlog of snelle accumulatie, maar die haar 'plaats' moet weten als het aantal banen terugloopt, indien de mannen terugkeren. Omdat deze 'plaats' bestaat en omdat vrouwen geacht worden daarvoor een 'natuurlijke' geschiktheid te hebben, is werkloosheid onder vrouwen politiek en sociaal waarschijnlijk minder problematisch en vervult zij bovendien de nuttige functie van kinderverzorging tegen minimale kosten voor de kapitalistische staat. Men dient deze omstandigheid echter niet te zien als de 'oorzaak' van de ondergeschiktheid van de vrouw, of te menen dat dit eenvoudigweg functioneel is voor het kapitalisme. Want er zitten twee kanten aan. Het is, strikt geredeneerd, in het economisch belang van het kapitaal om zoveel mogelijk werkers te proletariseren, teneinde het dubbele voordeel te plukken van een toegenomen hoeveelheid meerwaarde en een vermindering van de waarde van de arbeidskracht die samenvalt met een massale toetreding van arbeid tot de productie. De huiselijke positie van vrouwen, die op bepaalde manieren voordelig is voor sommige kapitalistische staten, heeft dus tegenstrijdige gevolgen. Afgezien van deze beide aspecten is er nog een derde voordeel voor het kapitaal, namelijk het aanbod van *goedkope* arbeidskracht voor die kapitaalsectoren en in die periodes waarin daaraan behoefte bestaat. Terwijl de waarde van de mannelijke arbeidskracht kan worden vastgesteld op een niveau dat de reproductiekosten van het gezin mee omvat, bereikt de vrouwelijke arbeidskracht zelden deze waarde, tenzij in die beroepen waarin nauwelijks vrouwen werken of in de zeldzame gevallen waarin de feminisering van de arbeidskracht de waarde daarvan niet heeft aangetast. De arbeidsdeling tussen de seksen leidt derhalve niet slechts tot verschillen in loon- en arbeidsomstandigheden, maar ook in carrièremogelijkheden, hetgeen gelegitimeerd wordt met het feit dat a) men het werk van vrouwen als minder belangrijk beschouwt als hun rol in de reproductie en b) als ondergeschikt gezien wordt aan een bevoorrecht manneninkomen. Verschijnselen als slecht betaald werk, part-time werk en uitbestede werk, voordelig voor sommige kapitalistische bedrijven, bestaan als gevolg van de tegenstrijdige positie van de vrouw, die als het ware beklemd zit tussen de sfeer van productie en reproductie en van wie verondersteld wordt dat ze afhankelijk is van een ander inkomen. De moeilijkheid van een succesvolle organisatie tegen deze vormen van kapitalistische uitbuiting, samen met de passiviteit (of zelfs het verzet) van de door mannen overheerste vakbeweging jegens de volledige gelijkheid van de vrouw, heeft tot gevolg gehad dat er nog altijd sprake is van discriminatoire praktijken tegenover vrouwen, ondanks progressieve wetgeving die tot doel had de scherpste kantjes ervan af te slijpen.

De ondergeschiktheid van de vrouw komt tot uitdrukking op verschillende

niveaus van de maatschappij waarin we leven en krijgt gestalte in een aantal onderling te onderscheiden betrekkingen. Zij is niet terug te brengen tot een eenvoudige oorzaak-gevolg relatie en zeker niet uitsluitend tot het (t)huiswerk. Welke maatregelen zijn nu nodig om aan die onderdrukking een eind te maken?

De strijd moet op twee hoofdfrenten gestreden worden, namelijk, thuis en maatschappelijk. De onderdrukkende structuren thuis moeten worden aangevallen, de discriminatoire barrières in de samenleving verwijderd. In beide sferen betekent dit bovenal strijd tegen de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen en tegen de sociale gevolgen ervan, in het bijzonder door duidelijk te maken welke de verbanden zijn tussen de huiselijke en maatschappelijke sfeer. De orthodoxe socialistische opvatting, die we in de meeste socialistische staten nog terugvinden (in het kader waarvan er bij vrouwen op wordt aangedrongen zowel buitenshuis te gaan werken als aan politiek te gaan doen), is als zodanig inadequaar, omdat deze uitsluitend gericht is op het terrein buitenshuis. Als regel veronachtzaamt dat gelijktijdig de betrekkingen binnenshuis die op voet van gelijkheid gebracht moeten worden. Teneinde dat laatste te bereiken zijn twee soorten maatregelen nodig: in de eerste plaats de gelijke verdeling van het huishoudelijk werk (hetgeen bij kinderloze gezinnen voldoende is) plus, als er kinderen zijn, een socialisatie van dit deel van het traditionele thuiswerk. Het is hoogst noodzakelijk dat er crèches komen. Maar verder is een reorganisatie nodig van de werktijden en een verkorting van de werkweek, zodat beide ouders de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van hun kinderen, als zij dat willen, kunnen delen. De technologische innovaties van de laatste jaren maken dit, voor het eerst onder het kapitalisme, tot een realistische eis. Het succes van deze maatregelen is uiteraard beperkt als zij niet begeleid worden door veranderingen in de publieke sector die tot doel hebben een eind te maken aan de discriminatie van vrouwen. Gelijkheid in de huishouding vereist dat vrouwen op gelijke voet kunnen werken met mannen, met als resultaat een toename van werkmogelijkheden voor vrouwen en het verdwijnen van de vrouwelijke afhankelijkheid van een mannelijk gezinsloon.

Signalementen

De redactie van deze rubriek berust bij Wouter Gortzak. Dit keer met een bijdrage van Bart Tromp. Inzendingen, mits beknopt, zijn welkom

Spil

Is het uit vrees voor mogelijke concurrentie of vloeit het voort uit een eenvoudig gebrek aan democratisch-socialistische solidariteit? Hoe het ook zij, er is in deze rubriek (die zich toch voor dergelijke aankondigingen leent) nog in het geheel geen aandacht geschonken aan het maandblad *Spil*, dat nu toch al weer meer dan een jaar lang verschijnt. *Spil* is een onafhankelijk-progressief blad dat zich bezighoudt met de problemen en mogelijkheden van het midden- en kleinbedrijf (zowel het stedelijke als het agrarische). Aan wie een jaargang overziet, valt op dat maar weinig vraagstukken niet worden aangesneden. Natuurlijk valt er op *Spil* best kritiek te oefenen (en we zullen dat te gelegener tijd ook zeker doen) maar dat is, zeker als men zich realiseert hoezeer progressieven altijd de neiging gehad hebben de problemen van agrarische en andere midden- en kleinbedrijven te veronachtzamen, geen wonder. Een belangrijk blad dus, dat steun verdient. Ook van lezers van *S en D*, die zichzelf niet tekort doen als ze ook een abonnement op *Spil* nemen. Een jaarabonnement kost f 33.50, de prijs van een los nummer is f 4.50. Het administratieadres is: Uitgeverij Manifest, Postbus 330, 1140 AH Purmerend (tel. 02990 - 22948). Omdat het *Spil* enige moeite kost vaste grond onder de voeten te krijgen is er inmiddels, met *Loe Lap* en *Sicco Mansholt* als speerpunten, een ondersteuningsgroep opgericht, de 'Vrienden van Spil'. Als men zich daarbij wil aansluiten kan dat door op gironummer 3690217 (waarop men ook zijn abonnementsgeld kan storten) een bijdrage voor het goede (te vermelden) doel over te maken.

De nederlaag van Labour

Vrijwel iedereen is het er over eens dat

de uitslag van de Britse verkiezingen dit jaar minder uitgelegd moet worden als een overwinning voor de Conservatieven dan als een nederlaag voor Labour. In *Encounter* van juli en de *New York Review of books* van 28 juni jl. is getracht uit de verkiezingsuitslag lering te trekken. Het laatstgenoemde blad doet dit door een groot aantal goeroes met korte commentaren aan het woord te laten.

Voor A. J. P. Taylor ligt de zaak zeer eenvoudig: een regering die de inflatie niet onder controle krijgt, verliest de verkiezingen. De nederlaag van Labour bevestigt deze regel, die volgens hem al geldt vanaf de ondergang van het Romeinse Rijk. H. R. Trevor-Roper is blij met de nederlaag van Labour. De regering van Callaghan was er een van *indecision, inaction, and appeasement*. De Labour-party moet kiezen wat ze nu eigenlijk wil bereiken: sociaal-democratie of een corporatieve staat gedomineerd door de vakbonden. Hij wijst erop dat de decentralisatie-politiek ('devolution') een complete mislukking is gebleken, een dure prijs die Labour aan de Schotse en Welse nationalisten betaalde om aan de macht te kunnen blijven.

Van de andere commentaren is dat van de Amerikaanse, nu in Oxford docerende, rechtsfilosoof Ronald Dworkin het belangwekkendst. Hij probeert de oorzaken van de nederlaag dieper te zoeken dan in de stakingen in het begin van het jaar, of de minderheidspositie van Labour in het Lagerhuis. Maar hij constateert wel dat Labour sinds 1931 nooit nog zo'n laag percentage van de kiezers achter zich kreeg. Hij neemt aanstoot aan Harold Wilsons doelstelling om van Labour de 'natural party of government' te maken. Volgens Dworkin is Labour, integendeel de 'natural party of principle'. Het zijn de beginselen van het socialisme die de verhouding tussen partij en vakbonden horen te definiëren, en niet andersom. Dertig jaar geleden was Labour de beginselpartij die de verzorgingsstaat tot stand bracht. Maar de maatschappij is veranderd en het streven naar gelijkheid is tot mislukken gedoemd als Labour zich blijft baseren op politieke ideeën en methoden die niet langer relevant zijn. Dat geldt evenzeer voor de linker-, als voor de rechtervleugel.

Een overeenkomstige gedachtengang

ligt ten grondslag aan het formidabele artikel 'Inquest on a Movement' van David Marquand in *Encounter*. Marquand is de auteur van de grote biografie van Ramsay Macdonald, en was zelf van 1966 tot 1977 lid van het Lagerhuis. Marquand begint met de constatering dat Labour de verkiezingsstrijd uitvocht in een moreel en intellectueel vacuüm. De partij had de kiezers niets anders te zeggen dan dat het onder de Tories slechter zou worden. De oorzaak van deze letterlijke beginselloosheid spoort hij vervolgens op twee niveaus na: dat van de politieke ideeën en dat van de sociale samenstelling van Labour. Tot voor kort, zegt Marquand, waren het de ideeën waar Labour voor stond, die toonaangevend waren. *Welfare-state social democracy* is de kortste aanduiding van die ideeën. Ook de Conservatieven opereerden binnen de termen van deze ideeën. Zelfs als ze aan de macht waren, waren ze moreel in de verdediging, terwijl Labour zelfs in oppositie het morele gelijk binnen kreeg. Halverwege de jaren zeventig bleek echter dat 'welfare-state social democracy' als een samenhangend politiek programma, dat ook nog aanspraak kon maken op morele en intellectuele superioriteit, was uitgewerkt. De vooronderstellingen op basis waarvan Labour meer dan dertig jaar politiek had bedreven, golden niet meer. De sociaal-democratische idee verloor aan vanzelfsprekendheid en zelfverzekerdheid. Agressief neo-liberalisme en neo-marxisme konden in het offensief gaan.

Dit teloorgaan van Labour op *ideologisch* niveau zou op zichzelf nog geen onoverkomelijk probleem hoeven te vormen. Labour zou, op basis van een diepgaande analyse, nieuwe ideeën voor een nieuw beleid kunnen opbrengen, ideeën waarin de lessen van de afgelopen jaren verdisconteerd zouden zijn. Zoiets heeft zich tenslotte ook in de jaren dertig voorgedaan. Maar de sociologische voorwaarden voor zo'n vernieuwing ontbreken volgens Marquand. Labour is steeds gebaseerd geweest op de combinatie van een sterke vakbewegingsvleugel en de radicale intelligentia. De laatste was electoraal onbelangrijk, maar zij leverde wel de politieke ideeën en de leiders om deze gestalte te geven. Wat Marquand in een uitvoerige uiteenzetting betoogt is, dat in de jaren zeventig de band tussen deze bei-

de tendenties binnen Labour is doorsneden. Nieuwe ideeën en nieuwe mensen krijgen geen kans meer binnen een ideologisch opgedroogde partij; voor een groot deel schrijft Marquand dit toe aan het opkomen van een arbeideristische ideologie binnen de partij, die op zichzelf weer het gevolg is van het feit dat de relatie tussen partij en vakbeweging onder Wilson en Callaghan — de eerste *prime minister* en partijleider van Labour die niet uit de radicale intelligentia afkomstig was —, veranderde. De onmacht en onwil van de regeringen Wilson, Heath en Callaghan om via parlementaire weg de industriële relaties te verbeteren en te reguleren, maakten aan vakbondsleiders duidelijk dat niet zij afhankelijk waren van de regering, maar dat het omgekeerde het geval was. Over de toekomst van zijn partij is Marquand uiterst somber. Noch binnen de linker-, noch binnen de rechtervleugel van Labour zijn mensen en ideeën te vinden waarvan men een nieuwe visie kan verwachten. De 'proletarisering' van Labour (een term die correspondeert met wat ik neo-populisme in de Nederlandse verhoudingen heb genoemd) stelt geen prijs op nieuwe, orthodoxe denkbeelden en voorstellen, maar wel straf. De revisie van de traditionele 'welfare-state social democracy' acht Marquand om deze en andere redenen binnen Labour onwaarschijnlijk, zo niet onmogelijk.

Boeken

G. H. Pieters, *Een kwart eeuw van strijd. Herinneringen uit de Limburgse arbeidersbeweging*. Ingeleid door Ger Harmsen, met een nawoord van Jos Perry. Maasbree 1979.

Biografieën en memoires van mannen en vrouwen uit de socialistische beweging vormen vaak boeiend, soms pikant leesvoer. Maar ze zijn meestal méér. Want of een individu nu wel of niet representatief te noemen is voor het geheel, zijn levensverhaal kan ook heel wat onthullen over karakter en functioneren van de organisatie(s) waaraan de betrokkene zijn of haar beste krachten heeft gegeven. Dat geldt uiteraard voor de 'grotten' als *Domela Nieuwenhuis, Troelstra, Schaper, Wibaut, Sam de Wolff, Alex de Leeuw*, enz. Maar zeker ook geldt het voor de categorie mensen die veel minder gemakkelijk in het vizier te krijgen is. Ik doel op de mensen 'van het tweede plan', die landelijk gezien geen opvallende rol spelen maar plaatselijk en regionaal de organisatie resp. de beweging in bredere zin schragen. Zeker wanneer het gaat om de vroege fase waarin de partij-organisaties immers minder gecentraliseerd waren.

Een typische figuur uit deze categorie is G. H. Pieters, actief in de sociaal-democratie vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw tot de Eerste Wereldoorlog. Samen met de meer bekende *Willem Vliegen* behoort hij tot de grondleggers van de georganiseerde arbeidersbeweging in Limburg. In 1889 richtten Vliegen en Pieters in Maastricht de eerste SDB-afdeling in Limburg op, die vijf jaar later mede aan de wieg zou staan van de SDAP. Nu wij in 1979 de eerste negentig jaar socialistische organisatie in deze provincie hebben volgeemaakt, verschijnen Pieters' herinneringen voor het eerst in boekvorm. De publikatie is verzorgd door uitgeverij *Corrie Zelen* in Maasbree (L.), die al eerder met *Ik zwarte blanke slaaf* van oud-mijnwerker *Wim Nijsten* de Limburgse geschiedschrijving-van-onderop verrijkte.

Pieters groeide op in een Maastrichts

werkmansgezin en kwam zelf al vroeg in aanraking met het werk in de fabriek. Zijn kennis over de gevolgen van het industriële kapitalisme voor de werkende bevolking hoefde hij dus niet bij *Friedrich Engels* te lenen. Als fabrieksarbeider vertegenwoordigde hij overigens een categorie van het proletariaat die in de jonge SDAP landelijk gezien beslist dun gezaaid was. In de industriestad Maastricht echter schoot de socialistische propaganda al vóór de eeuwwisseling flinke bressen in het paternalistisch-klerikale bolwerk. Een opmerkelijk verschijnsel – en tegelijk een veeg teken zowel voor het bekende glas- en aardewerkfabrikantengeslacht ter plaatse als voor de kerk.

Hoe een en ander in zijn werk ging heeft Pieters in zijn herinneringen uitvoerig en vaak humoristisch vastgelegd. Hij was inmiddels zelf in Amsterdam beland, waar hij eveneens jarenlang de SDAP door dik en dun heeft helpen groot maken. Dat viel niet altijd mee in de door partijtwisten geteisterde hoofdstad. Zoals ook blijkt uit een in het boek opgenomen schets van Pieters' leven geschreven door Ger Harmsen, bleef Pieters zijn leven lang een bescheiden man zonder kapsones. Type-rend is dat hij zijn herinneringen niet schreef tot meerdere eer en glorie van zichzelf, maar om het blad van zijn Limburgse vrienden aan een feuilleton te helpen. Alleen de eerste en laatste (71ste) aflevering vermeldden expliciet zijn naam; en wanneer hij wat uitvoeriger op eigen wapenfeiten ingaat verontschuldigt hij zich daarvoor!

Na de herdruk van *M. H. Ubachs' Een eeuw modern kapitalisme* (1934; 1976) en de activiteiten rondom de herdenking van de Zinkwitstaking (1929), komt nu dus Pieters aan het woord. Terrecht beschouwde de historicus *Jacques Presser* het als een van de taken der geschiedbeoefening, 'de doden stem te verlenen'. Al te lang immers hebben wij te horen gekregen dat alle goeds op sociaal terrein in Limburg uitsluitend is terug te voeren op het onbaatzuchtige ijveren van grote katholieke voormannen als *Henri Poels*. En dat socialisten in dit gewest slechts geïsoleerde 'volksvreemde' elementen vormden.

Behalve Pieters' herinneringen en de reeds genoemde biografische schets door Ger Harmsen, bevat het boek nog een nawoord van ondergetekende. Hier-

in wordt de lijn van Pieters' verhaal doorgetrokken tot na de oprichting van de Limburgse gewestelijke federatie van de SDAP. Het boek werd gepresenteerd op 17 oktober in Maastricht, tijdens de viering van negentig jaar socialisme in Limburg.

Jos Perry Werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg

Emma Brunt,
Je zal je zuster bedoelen;
Eigentijds feminisme,
Arbeiderspers-Synopsis, 1979,
f 28,50

Je lijkt wel een wijf, aldus heb ik vaak te verstaan gekregen als ik mijn kritiek op iets of iemand weer zó verpakte in excuses en plichtplegingen dat niemand er meer pijn aan had. Dat gedraai en geslijm van mij blijkt nu kenmerkend te zijn voor boekbesprekingen tussen hedendaagse feministen, lees ik in de bundel *'Je zal je zuster bedoelen'* van Emma Brunt (pagina 48), een boek dat ik prachtig vind al heb ik toch nog een héél bescheiden puntje van kritiek, misschien wel twee.

'Je zuster' bestaat voor een groot deel uit artikelen die eerder verschenen in Haagse Post, Propria Cures en in bladen die ik niét lees. Voor een Brunt-omnibus hoefde ik dus niet meer uren/dagen te zoeken en knippen.

Ik kan erg genieten van een fraaie, ironische schrijfstijl in combinatie met het grootste gelijk van de vismarkt. Brunt bedient zich van het eerste een boek lang, van het andere vooral in haar deel 1, *'De grote sprong achterwaarts'*. Zwakke karakters als ik zouden bijna geïmponeerd raken door de elegante presentatie in plaats van door de inhoud der argumenten...

In dat eerste deel beschrijft Emma Brunt, hoe de tweede feministische golf na enige jaren nuchter emancipatiestreven aan het overschakelen is op de ultrahoge frequentie der 'feminisering'. De eis van gelijke rechten en kansen wordt overstemd door vaag maar aanhoudend geruis over vrouwelijke eigenschappen zoals invoeling, spontaneïteit, tederheid, enz. Veronderstelde karakteristieken, zo stelt schrijfster verbluft vast, die vanouds zijn aangeroepen om de vrouwen er juist onder te houden. Hoofdstuk na hoofdstuk slaat

ze los op allerlei consequenties die sommige feministen eraan verbinden. 'Sommige', 'moderne', 'radicale', maar vaak ook feministen zonder meer moeten het bij Emma ontgelden. Het lijkt wel of volgens haar de hele vrouwenbeweging plotsklaps is aangetast door hersentering. Kom nou, dat zou ik moeten merken aan het straatbeeld of aan mijn vriendinnen, maar die rollen nog steeds niet met de ogen. Graag iets meer gradatie in gekkigheid i.p.v. het geschreeuw van de vismarkt. Ja maar, zegt Emma, de bizarre gevolgtrekkings van halfgare extremisten stoelen op notities en overtuigen m.b.t. 'vrouwelijke waarden' die een ruime verspreiding genieten. En die 'waarden' lenen zich niet voor psychologisch onderzoek, besluit ze (opgelucht?), en ze acht zich kennelijk verder van de taak ontheven om nog na te denken over kwesties als conditionering van mannen en vrouwen, alsmede de relatieve merites daarvan. Op p. 73 staat ze mij als man nog even toe een potje te janken, maar meer correcties op vrouwelijk en mannelijk gedrag, en in welke richting, interesseren haar blijkbaar niet. Evenmin of die ruimverspreide en vaak onzinnige noties wellicht kunnen wijzen op een ruimverspreid zoeken van vrouwen naar meer zelfrespect.

Zo is deel 1 een donderpreek voor de eigen parochie van een dissidente dominee, die de ultra's bevestigt in hun overtuiging dat Emma Brunt een ambitieus manwijf is, en de antifeministen dat vrouwvolk in het algemeen weinig in de hersenpan voorradig heeft, terwijl ze de twijfelaars platwalst of afschrikt. Ik hoop dat ik me, gesleten als mijn ervaring met kansels is, in deze taxatie vergis. En met Brunts vrijheid om te schrijven wat ze wil heeft het uiteraard helemaal niets te maken.

In het tweede deel, *'Over zachte en halfzachte wetenschap'*, rapporteert Brunt over haar eigen journalistieke en wetenschappelijke ervaringen op wat meer afgepaalde gebieden als menstruatie, seksuele moraal en abortus.

Allesbehalve goed afgepaald bleek evenwel de woestijn der 'vrouwenstudies' waarin ze als cultureel-antropologe een paar jaar heeft rondgezwoeren. Een terrein bedoeld voor inhaalmanoeuvres van de vrouwelijke mensheid, maar door universitaire collega's niet geaccepteerd, en misbruikt als stort-

plaats voor alles waar via welke kunst-greep het woord vrouw(elijk) maar viel toe te passen en een zandbak, betreden door speelse studenten die liever hun gratis verworven intuïtie gebruiken om een koers uit te zetten dan moeizaam te verwerven vaardigheden en literatuurkennis. Het heeft docente Brunt allemaal zeer gefrusteerd; geen wonder dat ze in haar eerste deel nogal wat moest afreageren! De toon die ze hier nu aanslaat klinkt veel afgewogener; behalve aan oordelen komt ze vaker aan verklaren toe. Haar stuk over de Rooie-Vrouwenbijeenkomst vorig jaar te Vierhouten, waarin ze bij wijze van uitzondering eens complimenteus is, nl. over het strategisch inzicht der Rooie Vrouwen, hoort dan ook meer hier thuis dan in het eerste deel.

Wie overigens mocht zijn gaan denken dat het Emma Brunt ontbreekt aan solidariteit voor mensen in het algemeen en vrouwen in het bijzonder moet beide hoofdstukken over abortus maar eens lezen. In het ene legt ze uit hoe goed bedoelde pro-abortusargumentatie de kiem kan leggen voor pijnlijke ogenblikken achteraf. In het tweede vraagt ze begrip voor de ten onrechte verguisde aborteurs. Ze doet dat alles weldoordacht en met een humane zorgvuldigheid die alle respect verdient.

Deel drie heet 'Boeken' en gaat daar ook bijna helemaal over. Mijn bespreking zou dan ook een recensie van recensies worden, dat lijkt me niks; daar zie ik van af. Gelukkig vloert Brunt tussendoor nog een kolommschrijfster waar ik zelf ook niet mee wegloep, nl. Emmy van Overeem (trouwens ook Hanneke van Buuren, maar die ken ik niet).

Tja, wat ervan te zeggen, Van Overeem schrijft niet naar onze smaak; Brunt en ik hebben het niet begrepen op haar wollige natte warmte, en inderdaad, dat is een kwestie van smaak. Emma's aanval is in ieder geval niet zakkelijk, wel lekker en pittig; zo mag ze me er meer grillen. Volgens moderne feministen moeten boeken voldoen aan inhoudelijk-ideologische criteria in plaats van aan literaire, protesteert Emma Brunt. Wat een drukte beiderzijds, denk ik dan, laat ieder mens of iedere beweging maar rustig haar eigen criteria stellen, zolang ze de overheid maar niet om censuur vragen. En ik geloof Em-

ma graag dat er boeken verschijnen waar je niet goed van wordt. Ze behandelt Mira Ward (onzin), Anaïs Nin (kut, in meer dan één opzicht), en gaat dan over op schrijfsters die ze wél waardeert. Aletta Jacobs met haar vooruitziende blik en grote werklust, Annie Romein-Verschoor met haar integere scherpzinnigheid. Renate Rubinstein, door Brunt eens in een juichende recensie 'een ketterse feministe' genoemd, schittert hier echter door afwezigheid. De bewondering die Emma koestert voor Annie Romein gaat zelfs over in identificatie. Ze vergelijkt zichzelf graag met haar, dat is duidelijk. De laatste zinnen van 'Je zuster' luiden: *...en van die mensen die, ongeacht de wanen van de dag, vasthouden aan eigen inzichten.... Niet zelden worden ze irritant en lastig gevonden: misschien is dat wel het lot van iedere kritische intellectueel die een cause omhelst.'*

Die Emma... toch ook nog een klein plichtpleginkje om niet al te onaardig gevonden te worden? Nu beveel ik haar boek natuurlijk helemaal aan.

Toon van der Aa

Geen BEV maar banen

In het oktobernummer van *S en D* buigen L. J. Emmerij en J. M. M. Ritzen zich over een aantal brandende problemen van deze tijd: de treurnis in de economie, het gebrek aan arbeidsplaatsen, de slechte afstemming van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Zij laten een aantal door anderen voorgestelde oplossingen de revue passeren. Arbeidstijdverkorting, behalve een beetje FUT, achten zij uit den boze; heil verwachten zij van exportbevorderende technologie en van betaald educatief verlof. Curieus is de fallische symboliek waarmee zij hun betoog emotioneel ondersteunen: *'Arbeidstijdverkortingsbeleid en speerpuntenbeleid staan diametraal tegenover elkaar. Speerpuntenbeleid is actief gericht op produkt-innovatie. Arbeidstijdverkorting een nogal passief, verslagen, ondergaan van het tekort aan werk'*. Dat herverdeling van arbeid via arbeidstijdverkorting behalve een noodzaak ook een socialistisch ideaal zou kunnen zijn is kennelijk buiten hun horizon gebleven.

BEV en PvdA-dierbaarheden

Ook al pleiten E. en R. dan voor produkt-innovatie (maar wie is daar eigenlijk tegen en waarom zou die strijdig zijn met arbeidstijdverkorting); de kern van hun artikel is een pleidooi voor het instellen van betaald educatief verlof (BEV). Dat plan is, met instemming van werkgeverszijde, door de SER gesleept, op zich al een gegeven dat PvdA-ers wantrouwig zou kunnen stemmen. Vervolgens zijn Emmerij c.s. het BEV-liedje in alle media gaan zingen, ditmaal in *S en D*. Alleen, de tekenen des tijds ten langen leste onderkendend, hebben zij er nu een emancipatie-couplet bijgemaakt. Daarover verderop. Wat behelst BEV? Iedereen mag een flinke tijd leren, dat scheidt arbeidsplaatsen. Om het eerlijk te maken beginnen we onderaan. Om flexibel te kunnen reageren halen we die mensen uit hun werk (of werkloosheid) die in de economie op een slechte plek zitten. Ziedaar vier PvdA-dierbaarheden gecombineerd: meer werkgelegenheid, welden-

kend handelen jegens underdogs, werkelijkheidszin, en iets moois voor iedereen.

Wat betekent BEV in concreto? Dit: Jan, de conciërge van een bedrijf dat op sluiten staat, wordt met BEV gestuurd. In achthonderd uur of daaromtrent wordt hij omgeschoold voor de metaal, het bouwvak (daar hebben ze hem nu al nodig) of voor het speerpuntenwezen (dat maken we nog). Willem van de ploegdienst mag niet met BEV, want van zijn soort zijn er al te weinig.

BEV en emancipatie

En wat betekent BEV voor vrouwen? Over hun positie op de arbeidsmarkt valt het volgende te zeggen. Op 't ogenblik ligt het werkloosheidspercentage van vrouwen al hoog, tegen de tien procent, tweemaal zo hoog als bij mannen. In de toekomst wordt het, aldus E. en R., nog erger: steeds meer vrouwen willen werk, er komt steeds minder werk voor vrouwen, in de kantoorsector sneuvelen de banen bij tienduizenden. Dus mag ook Mien de typiste via BEV worden omgeschoold. De vraag is: tot wat? Want realisten als ze zijn verwachten E. en R. toch niet dat Mien in achthonderd uur tot het bouwvakkerschap bewogen en opgeleid kan worden? Marie, die huisvrouw is, mag ook met BEV. Ze krijgt er minder voor betaald dan anderen, maar alla. Nu heeft Marie een zuster die (onbetaald) de moedermavo heeft gedaan. Ze zoekt zich suf naar werk, het is er niet. De vraag is dus: waar moeten Mien, Marie en haar zusters naar toe, na afloop van hun BEV? Antwoord: naar het moederschap of het vrijwilligerswerk. Achthonderd uur betaald, daarna weer gratis als vanouds. Alleen Mien, indien ongehuwd, krijgt nog een poosje uitkeringen, en daarna bijstand. De conclusie moet dus luiden dat BEV voor vrouwen een zoethoudertje is, de speeltuin van het leerlingschap. De oplossing voor Mien en de haren is natuurlijk: meer banen scheppen via arbeidstijdverkorting. Maar dat mag niet van E. en R., want emancipatie is slecht voor de inkomensverdeling. Om deze stelling te illustreren drukken E. en R. een tabel af en redeneren zij als volgt: Op 't ogenblik zijn het vooral de vrouwen van hoger betaalde man-

nen die buitenshuis werken (dat die van laag betaalde mannen het zwart doen blijft onvermeld). Als je nu de arbeidstijd verkort, komt er vooral werk in de iets hogere regionen van de tertiaire en quataire sector: nog meer beter opgeleide echtgenotes met een baan. En zo schetsen E. en R. dan weer het plaatje dat de discussie rond gelijkheid van de seksen zo vertroebelt: In de Colijnlaan staan twee huizen naast elkaar. In het ene zetelen twee rijke stinkers, allebei professor. Naast hen woont een werkloze Jan Modaal, geflankeerd door echtgenote/huisvrouw. Twee topsalarissen naast een werkloze. Kan een socialistisch hart die aanblik dulden? Is het niet veel beter als mevrouw professor maar weer huisvrouw wordt? Moet de PvdA er soms naar streven dat er nog meer van dat tuig meedoet op de arbeidsmarkt? Wie de zaken zo stelt, haalt twee dingen door elkaar: het recht op arbeid en het recht op rijk zijn. De denkfout die E. en R. maken is dat zij net doen of er geen secundaire inkomensverdeling bestaat/mogelijk is. Wie echter het socialisme een beetje kent, weet dat het streven naar meer gelijkheid een ingewikkelde zaak is: eerlijker delen op de ene plek kan ongelijkheid op een andere plek groter maken als je de zaken op hun beloop laat. Maar zo hoeft het helemaal niet. Je kunt èn het recht op ar-

beid van vrouwen garanderen èn zorgen dat de inkomensongelijkheid tussen huishoudens niet groter wordt, of zelfs kleiner: rijken betalen meer belasting.

De tabel die E. en R. bij hun artikel plaatsen is zo interessant dat hij hier nogmaals wordt afgedrukt.

Want behalve wat E. en R. eruit halen – vooral rijke mannen hebben een verdienende echtgenote – zijn er nog andere dingen uit af te lezen:

1. Bij de vrouwen onderling zijn de inkomensverschillen veel kleiner dan bij de mannen onderling.
2. Vrouwen, of ze nu met een rijke man getrouwd zijn of met een arme sloeber, verdienen weinig; ze zitten *allemaal gemiddeld in de buurt van het minimumloon*, al werkt de ene groep er langer voor dan de andere.
3. Behalve bij de minimumloners verdienen vrouwen (veel) minder dan hun echtgenoot; hoe rijker de man, hoe groter het verschil.

Het beeld van de twee topinkomens is dus vals. Statistisch gezien is de mannelijke hoogleraar gehuwd met een vrouwelijke apothekersassistente.

De tabel van E. en R. bekijken begrijpen wij waarom zij thuis de afwas doet: qua aanzien en beloning is zijn werk veel belangrijker dan het hare. Daarom hebben E. en R. ook ongelijk

Enige gegevens over inkomens van werkende/verdienende partners 1975

Bruto inkomen huishouding	Percentage		Per werkende echtgenote	
	hoofd huishou- dingen	werkende echtgeno- tes	gemiddeld aantal ge- werkte uren	gemiddeld bruto inko- men (gul- dens)
1- <11.500	10,3	1,9	35	10 700
11.500- <14.000	10,6	4,4	39	7 400
14.000- <17.000	9,9	7,4	29	8 400
17.000- <20.000	11,4	13,2	34	10 900
20.000- <22.500	10,6	11,3	28	12 000
22.500- <25.500	10,2	13,1	26	10 400
25.500- <29.000	10,3	15,4	29	15 400
29.000- <33.000	8,1	15,8	27	11 600
33.000- <41.000	7,8	19,4	27	13 900
41.000- of meer allen	10,8 100%	17,7 11,7	26 29	14 400 12 300
n =	4089	480		

Bron: Woningbehoefte Onderzoek, 1975.

als zij uit tijdbestedingsonderzoek van nu concluderen dat mannen nooit de afwas zullen doen. Dat gebeurt heus wel tegen de tijd dat vrouwen evenveel verdienen als hun echtgenoot. Immers, zelfs op 't ogenblik, nu afwassende mannen nog verachtelijk worden gevonden, bestaat het — op den duur ongewenste — verschijnsel van rolwisseling (zij baan, hij huishouding) en die vindt plaats als zij veel meer verdienen kan dan hij. *De inkomensverdeling tussen de seksen is dus een kernpunt bij het streven naar emancipatie.* Daarom is het nodig dat de PvdA zich niet alleen sterk maakt voor méér werkgelegenheid voor vrouwen, maar ook voor *beter betalende* werkgelegenheid voor vrouwen. Als het waar is wat E. en R. stellen — nl. dat arbeidstijdverkorting vooral goede werkgelegenheid voor vrouwen schept — dan moet die arbeidstijdverkorting dus met kracht worden nagestreefd. De inkomensongelijkheid die daaruit voortkomt wordt vervolgens via de belasting bijgestuurd, maar anders dan nu: niet hij de hoge belastingvrije voet en zij de lage: wie weinig verdient hoort relatief meer over te houden dan wie veel verdient.

Emancipatie en arbeidersvrouwen

Maar als er via arbeidstijdverkorting vooral banen komen voor redelijk opgeleide vrouwen hoe moet het dan met de arbeidersvrouwen? Daarop zijn twee antwoorden te geven.

1. De PvdA kan zorgen dat het voor hun dochters beter wordt. Dat betekent bij voorbeeld:
  - emancipatiegericht onderwijs invoeren: ook meisjes geven leiding, ook jongens wassen af;
  - zorgen dat de middenschool ook voor meisjes goed doordacht wordt;
  - zorgen dat de segmentering — meisjes 'kiezen' de opleidingen met een slechtere toekomst — uit het onderwijs, en ook uit de arbeidsmarkt, verdwijnt; over een aantal jaren heb je dan vrouwen op de directeursstoel en in de bouw.
2. De PvdA kan zorgen dat:
  - er meer moedermavo's en aanverwant komen, dat daarop vervolgen worden gemaakt;
  - (herkansende) scholing beter over de seksen wordt verdeeld; op 't ogenblik lijkt het nog nergens op;

- er geld komt voor 'weerwerkcentra', opgezet naar het model van de Franse 'centres retravailler', die vrouwen voorbereiden op een baan.
- Maar vooral: dat er meer werkgelegenheid voor vrouwen wordt gemaakt, via de quataire sector, via arbeidstijdverkorting.

ATV kan op twee manieren

Naast de reeds genoemde hebben E. en R. twee andere argumenten tegen arbeidstijdverkorting.

- bij kleinere bedrijven kan ze niet, want waar vind je een duizendpoot die zowel typiste, directeur als boekhouder kan spelen?
- er komen niet meer banen boven aan de ladder; hoge mannen werken toch niet korter, ze slepen de dossiers mee naar huis.

Daarop valt te zeggen dat arbeidstijdverkorting kan op twee manieren:

- iedereen werkt korter (per dag);
- volle banen worden omgezet in volwaardige deeltijdbanen.

Als je ook de tweede mogelijkheid gebruikt wordt het gemakkelijker voor kleine werkorganisaties, ook in een minder groot bedrijf kunnen dan twee boekhouders werkzaam zijn.

De vakbeweging ziet streng toe dat dat geen arbeidsplaatsen kost.

Omzetten in deeltijdbanen is vanuit het socialisme vooral interessant voor de hogere functies: niet alleen worden primaire inkomens per individu ingrijpend herverdeeld, maar vooral macht wordt herverdeeld: geen bovenbaasje dat de boel bedisselt, maar op weg naar een meer horizontale werkorganisatie.

Ook als dat soort deeltijdarbeid wordt ingevoerd — en daar valt best een planning voor te maken — zullen er mannen blijven die zich te pletter werken. Maar er zijn tegenkrachten: wie vier uur betaald wordt en daarvoor twaalf uur in de weer is wordt alrds door zijn omgeving gek verklaard. Wellicht brengt hem dat tot bezinning.

Bij het laatste type herverdeling loopt het bedrijfsleven ongetwijfeld niet voorop. Reden dus voor de PvdA om te zorgen dat het wel wordt doorgevoerd in de sector die draait op gemeenschaps-geld: overheid en gesubsidieerde instellingen. Uitstraling naar het bedrijfsleven kan dan volgen.

Om deze ontwikkeling te bevorderen kunnen organisatiedeskundigen en sociaal-psychologen aan het werk worden gezet: hoe kan een club goed draaien als het leiden wordt gespreid? Hoe beweeg je mensen tot het afstaan van macht? Hoe zorg je dat overleg minder tijd kost dan nu? Hoe moet je het regelen opdat mensen op de hoogte zijn? Het lijkt nuttig als de deskundigen van feministische huize komen.

Wanneer beide benaderingen worden gecombineerd – arbeidstijdverkorting per dag en opsplitsen in deeltijdbanen – vervaagt op den duur het verschil tussen volle baan en deeltijdarbeid. Wanneer bovendien een beleid wordt uitgestippeld dat vrouwen aan beter en meer werk helpt, komen we tenslotte bij de vijf-urige werkdag: ook moeders verdienen hun eigen brood; ook vaders brengen hun kinderen groot.

BEV en bevoorrechten

Terug naar BEV. BEV bevatte ook iets moois: op den duur zou het gaan gelden voor alle Nederlanders. Nu hadden E. en R. uit onderzoek kunnen weten hoe zoiets uitwerkt: als je iets moois voor allen maakt komt dat de bevoorrechten ten goede. Kenmerkend voor bevoorrechten is immers dat zij,

anders dan underdogs, de weg weten in het systeem. Dus: als BEV algemeen wordt ingevoerd wie gaan er dan studeren? Zo al niet de directeur, dan toch diens naaste medewerkers. En zelfs als je daartegen garanties inbouwt, blijft nog het gegeven dat een manager in achthonderd uur zijn positie veel meer kan verbeteren dan een typiste. BEV draagt dus niet bij aan spreiding van inkomen, kennis en macht. Integendeel.

Conclusie

Aan het eind van dit stuk lijkt het raadzaam de balans op te maken: wat verdient de voorkeur, betaald educatief verlof of arbeidstijdverkorting?

Onder dit stuk vergelijk ik ze op een aantal punten.

Het wantrouwen, geuit aan het begin van dit artikel, blijkt dus gegrond: wanneer vernieuwend denken ongehinderd door de SER komt deugt het niet. BEV kan de toetsing aan PvdA beginselen niet doorstaan. Het plan van E. en R. en SER is dan ook reformisme oude stijl: niet stapsgewijs naar een toekomst met meer gelijkheid, maar zoethouden van mensen, bestendigen en zelfs versterken van inkomens- en machtsverschillen.

Geen BEV dus, maar banen.

Joke Smit.

Arbeidstijdverkorting

1. ATV hoeft niet duur te zijn.
2. ATV helpt niet bij het op elkaar afstemmen van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. Dat moet anders, zie onder BEV 2.
3. ATV schept werk voor vrouwen.
4. ATV helpt mee aan herverdeling van werk, zowel voor vrouwen als voor mannen.
5. ATV helpt bij een betere spreiding van inkomen (en dus van macht) over de seksen.
6. ATV kan helpen bij een verdere spreiding van inkomen en macht, mits deeltijdarbeid op de hogere niveaus wordt doorgevoerd.

Betaald educatief verlof

1. BEV is relatief duur.
2. Voor het goede dat E. en R. met BEV nastreven – betere onderlinge afstemming van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt – is geen totaal systeem nodig; een doeltreffend stelsel van omscholing is genoeg (maar niet eenvoudig).
3. BEV schept geen of weinig werk voor vrouwen.
4. BEV helpt slechts bij herverdeling van werk over mannen; de arbeidsmarkt kan niet méér vrouwen opnemen (of maar weinig).
5. BEV helpt niet bij een betere spreiding van inkomen (en dus van macht) over de seksen.
6. BEV versterkt de positie van bevoorrechten.

socialisme en democratie 1979/12

Terugblik november

- 567 Dolf Toussaint
Wouter Gortzak
568 *Voorzitter Vondeling*

Staat en Burger

- Ed Berg/Ton Horrevorts
570 *Politieke beheersing van bureaucratieën*
Aan de overheid zijn steeds meer taken opgedragen, het aantal ambtenaren is stormachtig gegroeid. Hoe steekt het ambtelijk apparaat in elkaar, welke plaats neemt het in het politieke proces in, is dat apparaat wel politiek beheersbaar? Op deze vragen wordt hieronder nader ingegaan. Een discussiestuk dat mede geschreven werd ten behoeve van de werkgroep 'vierde macht' van de Wiardi Beckman Stichting.

Onderwijs

- Jan Drenth
582 *Jonge leerkrachten in de knel*
Wie de gesprekken in progressieve kring volgt, krijgt weleens de indruk dat de meeste ouders, leerlingen en leerkrachten staan te trappelen van verlangen om het onderwijs te vernieuwen. Toch komt de onderwijsvernieuwing buitengewoon moeilijk van de grond. Een inventarisatie van allerlei problemen die vernieuwingsgezinde jonge docenten in en buiten het onderwijs ontmoeten.

Democratisch-socialisme

- Joh. S. Wijne
588 *Beginselen moeten ter discussie blijven*
Het lijkt een waarheid als een koe, maar er kan niet genoeg de aandacht op gevestigd worden. Het socialisme als cultuurbeweging, die daadwerkelijk vorm wil geven aan het utopisch antwoord op de problemen van deze tijd.

Documenten

- Enrico Berlinguer
591 *Het historisch compromis in de huidige situatie*

Signalementen

- 600 *De massa-basis van de sociaal-democratie*
602 *De wasknijperindustrie*

Boeken

- 603 *De sociaal-democratie op proef*

Pen op papier

- 608 *Over de economische discussie*

---

*Het kernwapendebat. Van der Klaauw spreekt.
Zijn hulpeloosheid brengt de oppositie tot hopeloos zwijgen. (Dolf
Toussaint)*

Voorzitter Vondeling

Mensen die het weten, zijn het er over eens dat directeuren van stichtingen een lastig leven hebben. 'Een bijzonder moeilijke positie', staat er in het rapport van de Commissie Van der Burg, 'nemen veel directies in. Door (verschillende) factoren staan directeuren onder druk van vele zijden, zonder dat hun positie en bevoegdheden op toereikende wijze zijn vastgelegd'. Ik ben directeur van een stichting, sta met enige regelmaat bloot aan uit verschillende richtingen uitgeoefende druk en meen dat ik het niettemin niet erg moeilijk heb. Daarvoor moet een reden zijn. Die was er ook. *Anne Vondeling*.

Ruim vier jaar lang heeft hij als voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting, een tamelijk intensief contact met me onderhouden. Meestal per telefoon. Als hij me belde uit die rare, aan zijn rugklachten aangepaste voorzittersstoel, van waaruit hij tegelijkertijd de Tweede Kamer dirigeerde, sprak hij me met omfloerste stem toe. Veel helderder klonk hij 's avonds laat, Mozart op de achtergrond, als ik dacht te kunnen gaan slapen, of 's morgens vroeg, als ik nog niet uitgeslapen was. Prikkelend was hij altijd. Toch ben ik niet één keer met hem in conflict gekomen. Omdat ik een gewaarschuwd, dus volgzaam mens was? 'Het is een eigenzinnige man', hadden sommigen me voorgehouden. Dat bleek waar. Maar nooit behoefde ik me, om conflicten met Anne te vermijden, als een windvaan te gedragen. Bij hem waaide de wind uit één richting, het kostte weinig moeite er achter te komen welke, het was vaak de mijne. Als we ooit tegenstrijdige richtingen wilden inslaan, was Anne redelijk en verdraagzaam. Hij gaf je niet gemakkelijk gelijk, maar gunde je het wel.

Een loyaal en betrouwbaar voorzitter, die afspraken tot op de komma nakwam en nooit via een achterdeur probeerde binnen te halen wat hem door de voordeur niet was gelukt. Werken bij de WBS is prettig omdat een uit redelijke mensen bestaand curatorium de staf, binnen het werkplan, een grote mate van onafhankelijkheid gunt. Anne was de verpersoonlijking van die bestuurlijke redelijkheid. Zou het bestuur de onderlinge verhoudingen ingrijpend hebben willen veranderen, de staf had Anne aan haar zijde gevonden. De nationale schoolmeester werd hij badinerend genoemd. Zijn uiterlijk en voordracht gaven voedsel aan die kwalificatie. Slechtere schoolmeesters zijn makkelijk denkbaar, betere nauwelijks. De oplettendheid waarmee hij ons inhoudelijk volgde was inspirerend, de belangstelling voor ons persoonlijk verwarmend. Het Europees Parlement, waarvan hij lid was geworden, kostte hem nog meer tijd dan hij al had gedacht. Kort voor het afzichtelijke auto-ongeluk een einde maakte aan zijn leven, schreef hij mij: 'Ik heb je al eerder verteld dat ik mij grote zorgen maak over mijn functioneren als curatoriumvoorzitter. Ik was daar ook vorig jaar al niet tevreden over, maar nu gaat het helemaal mis. Ik wil het nog wel even aanzien, maar ik vermoed dat ik per maand slechts één maandag hier zal zijn en ook daarvan ben ik niet helemaal zeker. Op onze vergadering van 3 december

zal ik mijn besluit (om af te treden) kenbaar maken. Het gaat me aan het hart, maar ik kan er niet tegen de dingen half te doen en het is uiteraard ook onverantwoord t.o.v. de WBS'.

Dus maakte de staf van de WBS plannen om Vondeling die derde december vrolijk uit te luiden. Dat is nu niet meer mogelijk. Wat een feestje had moeten worden werd een herdenkingsdienst. Want 'hij is echt dood', zoals zijn zoon tegen ons, ongelovigen, zei.

Politieke beheersing van bureaucratieën

De overheid krijgt het steeds moeilijker. Een steeds groter aantal maatschappelijke vraagstukken vraagt om oplossing via de overheid. Een aantal maatschappelijke ontwikkelingen in de twintigste eeuw heeft deze situatie in de hand gewerkt. De bevolking van ons land groeide sterk. De welvaart steeg voortdurend (maar is nog steeds slecht verdeeld). De invloed van wetenschap en techniek op de samenleving nam sterk toe. Het verlangen van de burgers naar inspraak en medezeggenschap groeide. En daarbij komt dan dat burgers en organisaties steeds meer van de overheid verwachten.

Om antwoord te kunnen geven op de sterk toegenomen maatschappelijke vraag is het overheidsapparaat sterk uitgebreid. Tussen 1935 en 1974 groeide de Nederlandse bevolking van 8.5 miljoen tot 13.5 miljoen, een toename van zestig procent. In diezelfde periode nam het aantal rijksambtenaren toe met 218 procent van 73 254 tot 233 503. Het aantal gemeenteambtenaren steeg met 145 procent.¹ Er wordt veel van de overheid verwacht. Maar of de overheid die verwachtingen kan inlossen is de vraag. Menigeen is daar sceptisch over, *'Als je goed nadenkt is het een wonder dat er überhaupt nog één wet, Koninklijk Besluit of gemeentelijke verordening tot stand komt'*, zei de tegenwoordige burgemeester van Amsterdam, W. Polak, enige jaren geleden.² Of de overheid in staat is de in haar gestelde verwachtingen waar te maken is afhankelijk van de mate waarin:

- de politiek verantwoordelijke bestuurders in staat zijn het ambtelijk apparaat zodanig te leiden dat zij (met behulp daarvan) antwoorden kunnen formuleren op maatschappelijke vragen;
- het ambtelijk apparaat in staat is de maatschappelijke problemen te overzien, de politieke keuzen voor te bereiden en de beslissingen uit te voeren.

Vooraf voor socialisten is de eerste vraag (zijn politiek verantwoordelijke bestuurders in staat leiding te geven aan het ambtelijk apparaat) van belang, omdat ze veel willen veranderen in de maatschappij en deze veranderingen via overheidsbemoediging tot stand willen brengen. Wanneer ze, bij voorbeeld op landspolitiek niveau, deelnemen aan het bestuur hebben ze als regel haast: omdat ze veranderen willen, omdat hun kiezers veranderingen willen en omdat steeds weer onzeker is of het CDA de socialisten tijd voor veranderingen gunt. Maar het staatsapparaat blijkt weerbarstig en *Ed van Thijn* concludeerde, op grond van uitspraken van socialistische ex-bewindslieden dat *'het haast niet anders kan of de haast en dadendrang die progressieve bewindslieden nu eenmaal eigen is, moet in conflict komen met de logheid en het formalisme die de staatsbureaucratie kenmerkt'*.³

Gaat het alleen om logheid en formalisme of is er meer aan de hand? Dat willen we in dit artikel onderzoeken. Wij besteden aandacht aan het ambtelijk apparaat, aan de plaats daarvan in het politieke proces, aan de politieke beheersbaarheid van grote bureaucratieën en doen tenslotte

voorstellen tot verbetering daarvan.

De problematiek die we aansnijden, lijkt belangrijk genoeg. De onmacht van de overheid, afdoende antwoord te geven op de maatschappelijke problemen (en te voldoen aan de wensen diergenen, die willen dat de overheid verantwoording aflegt van haar daden) springt steeds meer in het oog. Regeringen stellen beslissingen steeds langer uit, een euvel dat zowel geldt voor het kabinet-*Van Agt* als eerder voor het kabinet-*Den Uyl*; het parlement heeft onvoldoende greep op de ontwikkelingen;⁴ de bureaucratie kan de problemen niet meer aan⁵ en het vertrouwen van de burgers in de overheid neemt af.⁶

Het politieke proces

Onder de bevolking leven wensen en verlangens. In het politieke proces worden deze afgewogen, dat wil zeggen ingewilligd of afgewezen. Het politieke proces begint met de vertaling van wensen en verlangens in politieke eisen. Deze eisen worden geformuleerd door belangengroeperingen of politieke partijen. De partijen stellen ze in het parlement aan de orde. In samenspraak met het kabinet komen de partijen tot een (voorlopige) afweging. Vervolgens moeten de politieke eisen door de bureaucratie worden omgevormd tot uitvoerbare beleidsvoornemens. Deze voornemens worden ter goedkeuring voorgelegd aan het parlement. Dat 'goedkeuren' kan op verschillende manieren gebeuren, en wel:

- door aanvaarding van een wetsvoorstel;
- door het accepteren van een regeringsnota;
- door het al dan niet stilzwijgend aanvaarden van regeringsbeslissingen.

Op deze hoofdlijnen zijn weliswaar varianten mogelijk, maar een belangrijk kenmerk hebben ze gemeen: de ambtenarenbureaucratie is steeds weer het middelpunt: daar worden de politieke eisen vertaald, worden beslissingen voorbereid en vervolgens ook uitgevoerd. Een belangrijk kenmerk van het politieke proces is voorts de *onzekerheid*: er worden problemen aangepakt, waarover grote onzekerheid bestaat. Politici kennen vaak de preciese aard van het probleem niet en weten onvoldoende wat het effect is van hun beslissingen. De bevolking wenst dat de werkloosheid bestreden wordt en dat kernenergie gebruikt wordt, of juist niet. Als politici voor dergelijke problemen oplossingen aangeven, weten ze niet of deze ook effectief zijn.

Voorts zijn politici soms onzeker, omdat zij niet (altijd) weten hoe de kiezers over mogelijke oplossingen denken. Heeft een bepaalde beslissing positieve of negatieve electorale gevolgen? En moet men zich inzetten voor oplossingen die men zelf juist acht, maar waarvoor de kiezer moeilijk enthousiast te maken is (bijv. omdat daarvoor financiële offers gebracht moeten worden: oplossingen ter verbetering van de milieuhygiëne, het openbaar vervoer, defensie, ontwikkelingshulp).

Het politieke proces wordt voorts gekenmerkt door onzekerheid, omdat daarin altijd keuzen moeten worden gemaakt tussen conflicterende belangen (of opvattingen). Bij voorbeeld in kwesties als loonbeleid, abortus of democratisering. Om tweeërlei soort redenen kunnen politici geneigd zijn die tegenstrijdige belangen (of inzichten) weg te moffelen:

- wanneer men de tegenstrijdige belangen helder op tafel legt, bestaat de mogelijkheid dat het conflict op een voor de eigen aanhang nadelige manier wordt opgelost;
- Het is niet uitgesloten, dat de eigen achterban bij een bepaalde kwestie

tegenstrijdige belangen (of inzichten) heeft. De neiging is daarom groot keuzeproblemen voor studie en overleg te verwijzen naar adviesorganen en 'maatschappelijke discussie', in de verwachting dat studie en overleg het conflict zullen oplossen dan wel dat daaruit gezaghebbende argumenten voortkomen om een te nemen beslissing te kunnen verdedigen. Door deze handelwijze worden inderdaad soms controversiële zaken in discussie gebracht en een oplossing ervan naderbij gebracht. Maar vaak gaat het hierbij om een list om een voor de hand liggende oplossing te ontlopen. Dan is het vragen van advies aan commissies of raden een vorm van depolitiseren.⁷

Een volgende onzekerheidsfactor is, dat politieke problemen vaak pas worden opgelost in zeer langdurige, ingewikkelde en door nieuwe ontwikkelingen onderbroken veranderingsprocessen. Anders gezegd: een steeds veranderende actualiteit maakt eerder uitgestippeld beleid uiterst kwetsbaar. In het begin van de jaren zeventig was in de politiek de grondstoffenschaarste een probleem van de hoogste orde. De rapporten van de Club van Rome en de commissie-*Mansholt* werkten ver door in denken en handelen van vooral (ook) de PvdA. De economische crisis waarin ons al land in de daarop volgende jaren is verzeild heeft deze prioriteit op de achtergrond gedrongen: nu staat de zorg voor de werkgelegenheid voorop.

Als al deze onzekerheidsfactoren niet bestonden, dan nog zou het politieke proces zijn onzekerheden kennen, omdat onze regeringen coalities zijn, waarbinnen een gebrek aan eensgezindsheid bestaat. Alle eerder genoemde elementen van onzekerheid dragen ertoe bij de coalitieregeringen nog onzekerder te maken dan ze anders al zouden zijn. Het politieke proces wordt, samenvattend, gekenschetst door:

- onzekerheid over de problemen;
- onbekwaamheid met mogelijke oplossingen;
- onbekendheid met de reacties van de kiezers;
- het conflicteren van belangen, ook in de eigen achterban;
- de lange duur van veranderingsprocessen.

Dit werkt door in het gedrag van politici. Zij willen 'opties openhouden', de uiteindelijke beslissing uitstellen en (in een laat stadium opnieuw) overleg aangaan met derden om de onzekerheden te beperken. Op deze manier wordt het politieke proces gedepolitiseerd.

Nu kunnen politici niet alles politiseren. Regering en parlement kunnen niet op alle vragen antwoord geven. Pogingen daartoe leiden tot overbelasting van het politieke proces. Politici moeten daarom een doordachte keus doen en bepalen welke problemen wel en welke niet voor politisering in aanmerking komen. Dat is doordachte politisering. Nu staan politici vaak een sluipende depolitisering toe door, waar werkelijk keuzen gemaakt moeten worden, deze te omzeilen of uit te stellen.⁸ Een gevolg van het gebrek aan besluitvaardigheid van de politici is vergroting van de macht van het ambtelijk apparaat. De ambtelijke invloed op het uiteindelijke besluit wordt steeds groter. Of het apparaat neemt de besluiten zelf: de maatschappelijke ontwikkelingen gaan immers gewoon door en er moeten beslissingen genomen worden. Vanwege zijn neutrale karakter zal het apparaat daarbij proberen zoveel mogelijk de conflicterende belangen te sparen. Alweer een omstandigheid waardoor het politieke proces gedepolitiseerd wordt.

Wij menen dat deze depolitiseringsprocessen een halt toegeroepen moet worden. Een stap in de goede richting zou het hierboven al genoemde bewuste politiseren (de ene vraag wel, de andere niet) door politici zijn. Dit kan worden bevorderd door bij voorbeeld verbetering van het

politieke proces in de partijen zelf. De wensen van de burgers kunnen voorts beter in politieke eisen vertaald worden als de inspraak versterkt wordt en belangengroepen en adviesorganen worden gedemocratiseerd. Ook decentralisatie van rijkstaken kan aan de gewenste politisering bijdragen. Zo'n herverdeling van taken kan ertoe leiden dat de politiek, beter dan nu, haar verantwoordelijkheid voor grote delen van het overheidswerk tot gelding kan brengen. Maar al wordt de wens tot decentralisatie alom beleden, we zijn er niet optimistisch over dat deze binnen afzienbare tijd van de grond komt.⁹

Deze mogelijkheden tot politisering blijven in dit artikel verder buiten beschouwing. Wij concentreren ons op mogelijkheden tot vergroting van de politieke beheersbaarheid van de grote bureaucratieën, met name departementen op rijksniveau. Om ieder misverstand te voorkomen: wij spreken geen negatief oordeel uit over het ambtelijk apparaat in ons land, dat over het algemeen bestaat uit hardwerkende, bekwame en loyale medewerkers. Dat het ambtenarenapparaat zeer omvangrijk is, is noodzakelijk (en dus onvermijdelijk) gelet op de vele en ingewikkelde taken van de overheid (er moet beleid worden ontworpen en uitgevoerd). Als we spreken over de wenselijkheid van de politieke beheersbaarheid van het ambtenarenapparaat dan is dat zowel terwille van de herkenbaarheid van de politiek in de ogen van de burgers, als om te benadrukken dat het ambtenaren-apparaat geen neutrale domme-kracht is, maar een wezenlijke macht in ons staatsbestel. De ontwikkeling in deze richting is de laatste tientallen jaren nog eens versterkt, doordat steeds meer wetenschappelijk geschoolde ambtenaren, met hun eigen 'professionele' normen en waarden, tot het apparaat zijn toegetreden. Als men vaststelt dat het ambtenarenapparaat een 'macht' is, dan dient men daaraan consequenties te verbinden. In de interviewbundel *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl* wordt ook aandacht besteed aan de ervaringen van PvdA-bewindslieden met het ambtelijk apparaat. Zonder uitzondering prijzen de betrokkenen de loyaliteit van de ambtenaren, maar, zo zegt *Schaefer*: *'Ambtenaren hebben ook hun maatschappelijke opvattingen en het grootste gevaar is dat te ontkennen'*.¹⁰

Het functioneren van grote bureaucratieën

De organisatiestructuur

De grote bureaucratieën zijn onderverdeeld in vele kleine, gespecialiseerde eenheden die een onderdeel van een groot probleem tot in de finesses kennen en behandelen, soms met een relatief grote vrijheid van handelen. De *Staatsalmanak* staat vol voorbeelden. Een paar willekeurige grepen: het bureau Ontheffingen en Vergunningen van de Afdeling Gevaarlijke Stoffen van de Directie Algemene Zaken van het Directoraat-Generaal van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat; Het werkverband plaatselijke voorzieningen van de Afdeling Club- en Buurthuiswerk van de Directie Sociaal-Cultureel Werk van het Directoraat-Generaal voor Maatschappelijke Ontwikkeling van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

Binnen de organisatie is een zeer lange hiërarchie. Wanneer een bericht van – bij voorbeeld – een medewerker van bovengenoemd 'werkverband plaatselijke voorzieningen' eindelijk de minister bereikt, is dit een lange weg gegaan: van hoofd werkverband, via hoofdafdeling, directeur, directeur-generaal en secretaris-generaal. Onderweg gaat veel informatie

verloren of wordt achtergehouden. Uiteraard! Stel je voor dat de top alle informatie met alle uitvoeringsdetails op tafel kreeg! De omvang van het ambtenarenapparaat groeide, de structuur ervan werd ingewikkelder, de hiërarchische weg langer, maar management en coördinatie zijn daarmee niet in overeenstemming gebracht. *Van Braam* spreekt in dit verband van organisatie-structurele tekortkomingen van het ambtelijk apparaat. *'Ik denk bijvoorbeeld aan te sterke mate van centralisme, onduidelijke taakafbakening, onvoldoende doordachte en omslachtige administratieve procedures.'*¹¹

Zijn de coördinatieproblemen binnen een departement al enorm groot, ze worden bijna onoplosbaar wanneer dat ene departement moet samenwerken met één of meer andere.

W. Polak heeft de aandacht gevestigd op de problemen van coördinatie tussen de departementen, door te laten zien wat er gebeurt als een kamerlid een vraag stelt over een onderwerp waarbij verschillende departementen betrokken zijn. Hij noemt dat een kleine organisatorische ramp: *'Een kamerlid dat kwaad in de zin heeft, behoeft per week maar twee vragen te stellen over onderwerpen waarbij telkens drie departementen zijn betrokken. Daarmee ontwricht hij de hele rijksdienst.'*¹² Deze organisatiestructuur houdt zichzelf in stand. Geen enkele afdeling of bureau zal voorstellen doen ter verbetering van de situatie als die ten nadele van de eigen positie kunnen zijn. Elke organisatie en elk onderdeel ervan streven naar een beleid, dat gunstig is voor de eigen 'marktpositie': *'Steeds bepaalt de eigen doelstelling van marktbehoud of het streven naar groei van een organisatie mede het beleid.'*¹³ Kortom: Impulsen tot verandering zullen veelal niet van binnenuit verwacht mogen worden.

Het besluitvormingsproces

De organisatiestructuur is vrijwel beslissend voor het besluitvormingsproces. De kleine, gespecialiseerde afdelingen en bureaus nemen daarbij een centrale positie in. Daar worden de problemen gedefinieerd en de oplossingen voorbereid. Bij het zoeken van een oplossing maakt men vrijwel uitsluitend gebruik van de speciale kennis, waarover men beschikt; specialistische kennis van derden wordt nauwelijks te hulp geroepen. De toewijzing van een bepaald probleem aan een departement of onderdeel ervan geeft dus vaak al de richting aan van het antwoord. Er kunnen daarbij twee soorten fouten gemaakt worden. In de eerste plaats kan het probleem aan het verkeerde departement (of onderdeel ervan) zijn toegewezen. Zo'n fout wordt vervolgens niet gecorrigeerd, omdat het betrokken departement (of onderdeel ervan) bij de probleemformulering en bij het aandragen van een oplossing vrijwel uitsluitend kennis en informatie gebruikt die samenhangt met de eigen specialisatie. De daar verzamelde kennis en ervaring is beperkt tot het eigen taakveld. Andere aspecten van het probleem kunnen daarom minder goed gewogen en beoordeeld worden. Dat blijkt het duidelijkst als een nieuw maatschappelijk probleem bij departementen moet worden ondergebracht; binnen de bestaande organisatiestructuur is dat moeilijk (bijv. etnische minderheden). Op het eigen taakveld is de verzamelde kennis enorm groot. Door studie, ervaring en externe contacten heeft de afdeling tot op zekere hoogte een informatiemonopolie.¹⁴ De afdeling beslist in hoge mate zelfstandig wat met de verzamelde informatie wordt gedaan. Het onderzoek van *Ringeling* toont aan dat de afdeling nogal wat mogelijkheden tot

manipulatie van de gegevens heeft, ook naar de departementsleiding toe. Vooral cliënten en pressiegroepen zijn afhankelijk van de houding van de afdeling.

Het hiervoor gestelde geldt in versterkte mate voor de uitvoering van genomen besluiten. Ambtenaren hebben een relatief grote mate van beleidsvrijheid bij de uitvoering daarvan. Dat geldt al helemaal, indien via kaderwetgeving binnen de uitvoering steeds meer beleidsvrijheid wordt gegeven! Vooral voor de relatie bestuur-bestuurder is de uitvoering van belang. Juist daarbij komen de burgers in aanraking met de overheid: Een slechte uitvoering van het beleid ondermijnt het vertrouwen in de overheid.¹⁵ De controle op de uitvoering laat te wensen over. Zij is sterk afhankelijk van de politieke belangstelling voor een onderwerp. Ringeling toont aan, dat de politieke controle op de uitvoering toeneemt naarmate parlement en pressiegroepen zich meer met dat onderwerp bemoeien. Vooral de pressiegroepen, die het parlement van informatie moeten voorzien, spelen in dat opzicht een grote rol. Daarom is er minder belangstelling voor (en dus controle op) de uitvoering van het huursubsidiebeleid dan voor de uitvoering van het beleid inzake stadsvernieuwingssubsidies. Dit laatste wordt nauwgezet gevolgd door belangrijke pressiegroepen als de VNG en het Landelijk Ombudsteam Stadsvernieuwing.

Het ambtelijk besluitvormingsproces is formeel nog steeds sterk centralistisch. Formele delegatie van bevoegdheden heeft nauwelijks plaatsgevonden. De uiteindelijke verantwoordelijkheid ligt nog steeds zo hoog mogelijk in de hiërarchie, al is dit nauwelijks in overeenstemming met de werkelijke situatie. Er bestaat blijkbaar angst om een feitelijke delegatie ook om te zetten in een formele. Volgens *Tchernoff*¹⁶ komt dit omdat men, op ieder niveau in de hiërarchie, steeds weer vreest voor een handeling van een mindere bij een meerdere op het matje te kunnen worden geroepen. Maar deze angst voor formele delegatie werkt wel weer de ingewikkeldheid en traagheid van het besluitvormingsproces in de hand. Dus ontstaat de merkwaardige situatie dat binnen het politieke proces steeds meer besluiten gedelegeerd worden aan de bureaucratie, maar dat binnen de bureaucratie van formele delegatie nauwelijks sprake is.¹⁷

Personele aspecten

De ambtenaren verkeren in een relatief geïsoleerde positie. Een van de weinigen die onderzoek heeft gedaan naar de kenmerken van de Nederlandse ambtenaren, *Van Braam*, spreekt over een 'elitaire bureaucratie': vrouwen, jongeren, niet-academici, mensen afkomstig uit de lagere sociale milieus zijn in de hogere rijksdiensten ondervertegenwoordigd. Aangevuld met recent onderzoek¹⁸ geeft de Nederlandse topambtenaar het volgende beeld te zien: een academicus – veelal jurist – gerecrueteerd uit het departement en van een politiek gezien niet-progressieve signatuur.

Uit het onderzoek van *Kooiman* c.s. blijkt dat de meeste hogere ambtenaren (38%) een juridische opleiding hebben gevolgd, op grote afstand (23%) gevolgd door de ambtenaren met een economische opleiding. De sociale wetenschappen hebben slechts één procent van de topambtenaren opgeleverd. Men kan zich afvragen of deze oververtegenwoordiging van juristen past bij de huidige problematiek. Bij de oplossing van verschillende actuele maatschappelijke vraagstukken lijken de verworvenheden van de economische en sociale wetenschappen

eerder ter zake. Van de kennis en ervaring uit het bedrijfsleven wordt in de ambtelijke top vrijwel geen gebruik gemaakt. Uit het onderzoek van *Rosenthal* en *Van Schendelen* blijkt dat slechts drie procent van de topambtenaren afkomstig is uit het bedrijfsleven. Vijftientig procent van de top wordt gerecruteerd uit de overheids sfeer zelf, en dan weer vrijwel geheel uit de centrale overheid. De horizontale uitwisseling tussen de departementen is gering: zevenenzestig procent van de topambtenaren is afkomstig uit het eigen departement. Jonge ambtenaren worden tegenwoordig gestimuleerd om regelmatig van departement te wisselen om zo een veelzijdige ervaring op te doen. Voor topambtenaren gaat dit klaarblijkelijk niet op. Bij ambtelijke benoemingen speelt anciënniteit dan ook nog een grote rol.¹⁹ De politieke kleur van de Nederlandse ambtenaar is moeilijk in kaart te brengen. De veronderstelde neutraliteit van de bureaucratie leidt ertoe dat ambtenaren zich moeilijk daarover uiten. In enquêtes onder topambtenaren worden vragen in die richting vaak als genant ervaren.²⁰ De gegevens van Kooiman c.s. zijn op dit punt moeilijk ondubbelzinnig te interpreteren: een kwart van de ondervraagden geeft geen antwoord op deze vraag of zegt geen voorkeur te hebben. Gzien doelstellingen en politieke cultuur van de PvdA en de andere linkse partijen kan niet worden verondersteld dat deze respondenten aanhangers van de progressieve partijen zijn. Gecombineerd met de ook overigens in het onderzoek gesignaleerde oververtegenwoordiging van aanhangers van VVD, CHU en DS'70 in het ambtelijk apparaat, concluderen wij dat de ambtelijke top in Nederland overwegend van niet-progressieve signatuur is. Dit totaal aan personele kenmerken leidt tot de volgende constatering: *'Er is in het ambtelijk apparaat veel ingebakken starheid en afkeer van het experiment, van risico, van verandering'*.²¹

Politieke leiding

De taken van een minister zijn in drie onderdelen te scheiden:

- lidmaatschap van de ministerraad, het mede-bepalen van het algemeen regeringsbeleid;
- leiding van het departement, waarbij de uitvoering van het regeringsprogramma terzake prioriteit heeft;
- het onderhouden van contacten met de politieke achterban: Tweede Kamerfractie, partijbestuur.

Ministers worden zelden aangezocht om hun capaciteiten in het leiden van grote organisaties, zoals departementen. De algemene politieke stellingname (of bekendheid) of de bekendheid met een vakterrein zijn bij de selectie van kandidaat-bewindslieden van groter belang dan managementscapaciteiten.

Om als lid van het kabinet te slagen en om de steun van zijn achterban te behouden is de bewindsman in sterke mate afhankelijk van de medewerking van het ambtelijk apparaat. Ambtenaren moeten eerst overtuigd worden van de wenselijkheid van het voorgenomen beleid, willen zij zich van harte met de uitvoering daarvan belasten. Wederom twee ervaringen uit het kabinet-Den Uyl. *Stemerding*: *'Als je zomaar je eigen gang gaat loop je het risico dat je het niet aan het apparaat verkocht krijgt. Dan wordt het wel uitgevoerd, maar zonder hartelijke instemming. Je moet mensen plat kunnen krijgen met argumenten, zodat men het gevoel krijgt dat de schouders eronder moeten'*. En *Peper*, beleidsadviseur op CRM: *'Ambtenaren proberen hun toko zo goed mogelijk te beheren. Ga je iets anders dan de toko uitbreiden, dan kun je*

*er wel vergif op innemen, dat men dwars gaat liggen. Ambtenaren zijn dan ook niet op veranderingen ingesteld, ze hebben meer behoefte aan continuïteit in het beleid. Ze zijn immers in hoge mate daarvoor verantwoordelijk.*²²

Omdat een minister zo afhankelijk is van het apparaat en omdat hij niet op managementcapaciteiten is ingehuurd, beschikt hij over weinig mogelijkheden om hard tegen ambtelijke fouten en misstanden op te treden. Het wekken van weerstanden die bij reorganisaties e.d. steeds optreden, kost veel goodwill, die de bewindsman voor de beleidsvorming broodnodig heeft. Pogingen in die richting worden afgestraft. Zie bij voorbeeld de tegenstand tegen reorganisaties van rijksdiensten (de tegenwerking van de PTT) en de gang van zaken rond het aftreden van de toenmalige staatssecretaris van Justitie, *Glastra van Loon*.²³ Overigens is er politiek aan ambtelijke reorganisaties ook geen eer te behalen.

Politieke beheersbaarheid van grote bureaucratieën

In het vorenstaande hebben wij geconstateerd dat de politiek, gelet op de aard van het politieke proces, onvoldoende in staat is om antwoord te geven op alle maatschappelijke vragen en daardoor de neiging heeft de meeste daarvan te depolitiseren (in plaats van een afgewogen keus te maken tussen wel te politiseren vraagstukken en niet te politiseren problemen). Of een probleem thans gepolitiseerd wordt, is bij voorbeeld niet afhankelijk van de vraag of het om een belangrijk probleem gaat, maar van de aanwezigheid van een krachtige pressiegroep. Politisering van het politieke proces kan worden bevorderd door het bewust kiezen door politici, maar kan ook worden bevorderd indien de verhouding tussen politiek en ambtelijke bureaucratie zo is geregeld dat meer zekerheid bestaat dat het ambtelijk apparaat bevredigend reageert op politieke doeleinden en wensen. Hieronder willen we enkele maatregelen opsommen die er mogelijk toe zouden kunnen bijdragen de politieke beheersbaarheid van de ambtelijke bureaucratie te vergroten.

Versterking parlement

Er zijn de laatste jaren talloze suggesties gedaan ter versterking van de positie van het parlement, zodat wij daarover kort kunnen zijn. Sommige van de suggesties kunnen zeker een positief effect hebben, zoals de uitbreiding van het aantal Tweede Kamerleden tot 225 en de uitbreiding van het aantal medewerkers van de Kamerfracties. Belangrijker echter lijkt ons dat het parlement bewuster dan tot nu toe, gaat kiezen welke beslissingen het zelf moet nemen en welke beslissingen het uit handen kan geven aan ambtenaren of particulier initiatief. Het parlement moet zich voorts beter bewust zijn van eigen rechten en bevoegdheden. Een en ander laat zich echter moeilijk in procedureregels vastleggen. Een andere mogelijke verbetering is dat het parlement niet langer accepteert dat de minister niet slechts politiek, maar ook daadwerkelijk verantwoordelijk is voor alle departementale activiteiten. Daaruit zou voor het parlement het recht voortvloeien ambtenaren in openbare hoorzittingen over hun beleid te ondervragen. Voorts zou de werkwijze van het parlement zodanig herzien kunnen worden dat deze meer dan nu wordt afgestemd op het bepalen van de hoofdlijnen van beleid. Wanneer we de Rekenkamer beschouwen als een instelling die het controlerende werk van het parlement kan versterken en uitdiepen, dan is vergroting van de bevoegdheden van deze Rekenkamer ook te overwegen.

Hier dient nogmaals gewezen te worden op de noodzaak tot decentralisatie van rijkstaken, al komt die nog zo moeilijk van de grond. Zo'n decentralisatie is een eerste voorwaarde voor vergroting van de politieke beheersbaarheid van de bureaucratie. Dat pleidooien voor een rigoureuze andere organisatiestructuur van de bureaucratie succes zullen hebben, mag men niet verwachten. De verbeteringen moeten daarom vooral gezocht worden in aanvullende maatregelen. Zo'n maatregel is projectorganisatie. Vooral bij de voorbereiding van nieuw beleid kan een integrale benadering bevorderd worden door in een projectorganisatie diverse disciplines, vaardigheden en kennisbronnen te verenigen. Bij de opzet van zo'n organisatie moeten spelregels gemaakt worden voor interdepartementale onderhandelingen en zullen de verworvenheden van beleidsanalyse en beleidsplanning in een rationele besluitvormingsprocedure moeten worden ingebouwd. Daarbij horen ook regels die een vergaande openbaarheid alsmede de inspraak en participatie van burgers en belangengroepen veiligstellen. Meer openbaarheid maakt meer parlementaire controle mogelijk.²⁴ Regels voor inspraak en participatie bieden belangstellende en belanghebbende burgers en organisaties betere kansen om mee te denken bij de totstandkoming en uitvoering van beleid.

Personele aspecten

Wil men wijziging brengen in de personele bezetting van grote ambtelijke organisaties dan is dat, tenzij men de rechtspositie van betrokkenen wil aantasten (en dat willen we nadrukkelijk niet), een langdurig proces. Het is daarmee gemakkelijker om te zeggen wat er moet veranderen in het apparaat dan aan te geven hoe dat moet gebeuren. De departementen bepalen hun aanstellings- en promotiebeleid zelf. Wenselijke veranderingen moeten per departement worden afgedwongen. Dat is niet bevorderlijk voor een gewenste roulering van vooral topambtenaren tussen de verschillende ministeries. Coördinatie tussen de departementen bij het wervings- en selectiebeleid is noodzakelijk. Dan kunnen wenselijk geachte veranderingen in het ambtelijke apparaat beter worden doorgevoerd en politieke beslissingen op dit punt nadrukkelijker afgedwongen: meer vrouwen en minder juristen in de topfuncties. Ook kan dan een rouleersysteem voor ambtenaren worden opgezet: ambtenaren die een aantal jaren op een departement hebben gewerkt, worden dan overgeplaatst naar een ander, waar ze nieuwe kennis opdoen en hun ervaring kunnen uitdragen. Zo'n rouleersysteem kan bovendien een eind maken aan de situatie dat het grootste deel van de ambtelijke top wordt gerecruteerd uit het eigen departement. De eerder in dit stuk geformuleerde suggesties voor een beter besluitvormingsproces kunnen alleen worden gerealiseerd als het ambtelijk apparaat in staat is om politieke wensen om te zetten in daarbij passend beleid. Vooral de departementsleiding is daarbij belangrijk; zij moet in staat zijn politieke doelstellingen aanvaard en uitgevoerd te krijgen door het ambtelijk apparaat. Daartoe dient zo'n ambtelijke top niet slechts politiek gevoelig te zijn, zij moet ook over de menskracht beschikken en over het generalistisch vermogen om de werkzaamheden van het ministerie te doorgronden, zonedig tot bijsturing te bewegen en de consequenties van het departementale beleid voor het totaalbeleid te overzien. De ambtelijke leiding moet daarom (zo nodig) worden

uitgebreid met generalistisch ingestelde ambtenaren die beschikken over managementkwaliteiten.

De vorming en opleiding van de ambtenaren laat te wensen over. De meeste (middelbare en hogere) ambtenaren hebben tegenwoordig wel een academische scholing, waardoor ze over de voor de uitoefening van een specifieke functie noodzakelijke wetenschappelijke kennis beschikken. Hun opleiding is echter niet afgestemd op de kenmerken van de ambtelijke organisatie. In de aanvullende opleiding en vorming van ambtenaren zal meer aandacht moeten worden besteed aan de noodzaak van een generalistische instelling en het aankweken van managementkwaliteiten.

Versterking politieke leiding

De hierboven genoemde voorstellen ter versterking van de ambtelijke top hebben mede tot doel de positie van de politieke top, haar vermogen om het departement leiding te geven en het beleid in de gewenste richting te sturen, te versterken. Maar ook de politieke top zelf moet versterkt worden.

Politieke adviseurs buiten de ambtelijke hiërarchie om kunnen geen hulpmiddel zijn bij pogingen tot versterking van de departementsleiding, omdat deze adviseurs geen taak behoren te vervullen in de relaties tussen politieke leiding en departement. Er mag geen buffer ontstaan tussen politieke leiding en ambtelijk apparaat.²⁵ Wel kan de politieke top worden versterkt door uitbreiding van het aantal staatssecretarissen. Vergroting van dit aantal versterkt de politieke greep op het ambtelijk apparaat. Zo'n uitbreiding heeft echter alleen het gewenste effect als aan een aantal voorwaarden is voldaan.

Zo behoren de staatssecretarissen dezelfde politieke kleur te hebben als de minister, zodat ze als team leiding kunnen geven aan het departement. Nu worden ministers veelal bijgestaan door staatssecretarissen van een andere politieke kleur, die eerder functioneren als elkaars politieke controleurs dan als hecht leidinggevend team. Ook moet een staatssecretaris zijn minister bij afwezigheid kunnen vervangen in plaats van een collega-minister, zoals nu formeel het geval is.²⁶

Het politiek leidinggeven wordt ook gehinderd, zo signaleerden wij, door de enorme hoeveelheid adviesorganen en studietoelagen, waaraan de formulering van beleidsmogelijkheden wordt overgedragen. Niet alleen zullen politici veel minder vaak hun toevlucht moeten nemen tot verwijzing naar zo'n adviesorgaan, maar ook zullen deze adviesorganen democratischer moeten worden samengesteld en meer open moeten functioneren. In ieder geval zal het aantal adviescolleges aanzienlijk teruggebracht moeten worden²⁷, zal gezorgd moeten worden voor openbaarheid van adviezen en deelrapporten en zal gezorgd moeten worden voor een jaarlijkse verantwoording aan de Tweede Kamer over werkwijze en vorderingen. Ook zullen veel strikter termijnen in acht genomen moeten worden voor het uitbrengen van een advies.

Tot slot

In het bovenstaande hebben wij een aantal mogelijke maatregelen genoemd die kunnen bijdragen aan een betere politieke beheersing van grote bureaucratieën. Wij willen hier benadrukken, dat het van belang is deze suggesties in hun samenhang te zien. Een zo belangrijk vraagstuk

als de beheersing van de vierde macht kan niet met enkele deeloplossingen worden aangepakt. Van nog groter belang is, dat de politieke partijen en het parlement de noodzaak gaan inzien van het nemen van maatregelen: het vraagstuk van de vierde macht is aan politisering toe.

Ed Berg en *Ton Horrevorts* zijn lid van de WBS-werkgroep Staat en Burger.

Dit artikel is mede gebaseerd op discussies in de subgroep Vierde Macht van de WBS-werkgroep Staat en Burger. Aan deze discussies namen verder deel: *J. van den Bergh*, *R. van Boven*, *R. van der Brug*, *O. H. Grunwald*, *C. R. van Kooy*, *Th. H. Roes*, *G. Sporre*, *J. Visser* en *J. P. Th. Zwartjes*.

Noten

- 1 *De Nederlandse Gemeente*, 9 december 1977, p. 578.
- 2 W. Polak, 'De invloed van de politicus op het overheidsmanagement', *T.v.O.*, 1978, p. 178.
- 3 *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl*, Amsterdam 1978, p. 143.
- 4 Zie hierover onder meer: prof. drs. E. L. Berg, 'Wanneer bepaalt het parlement nu eigenlijk het overheidsbeleid?', *Bestuurswetenschappen*, 1977, nr. 4. Ed. van Thijn, 'Notitie over het functioneren van het parlement', 21 maart 1978. *Liberaal Reveil*, nr. 3, 1979. M. P. C. M. van Schendelen, 'Denken over het parlement verkeert in een crisis', *NRC-Handelsblad*, 6 april 1979.
- 5 Zie bijv. het al aangehaalde artikel van Polak.
- 6 Zie bijv. de cijfers uit het laatste Nationaal Verkiezingsonderzoek over politiek wantrouwen en politiek cynisme: *De Nederlandse Kiezer '77*, z.p. 1977, pp. 37-44.
- 7 Een fraai staaltje hiervan leverde de Tweede Kamerfractie van het CDA bij de behandeling van het begrotingshoofdstuk Onderwijs en Wetenschappen voor 1979. Uit een oogpunt van belangenbehartiging voor het bijzonder onderwijs staat deze fractie nogal huiverig tegenover pogingen om de democratisering van dat onderwijs wettelijk te regelen. Het CDA diende een motie in waarin de regering werd gevraagd in een wetsontwerp hierover rekening te houden met alles wat het onderwijsveld al heeft gezegd, maar ook met de opvattingen 'die in het onderwijsveld nog zouden kunnen blijken'.
- 8 Zie ook Berg, op. cit.
- 9 Zie hierover bijv.: prof. drs. E. L. Berg, 'Decentralisatie van rijkstaken: een gigantisch organisatie-onderzoek', *De Nederlandse Gemeente*, 26 januari 1979, pp. 41-42. Ton Horrevorts, 'Decentralisatie komt niet van de grond', *De Nederlandse Gemeente*, 16 maart 1979, pp. 121-123.
- 10 *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl*, p. 144.
- 11 Prof. dr. A. van Braam, 'Het vierde machtssyndroom', *Commentaar*, 11, 1973, p. 13.
- 12 W. Polak, op. cit., p. 188.
- 13 Prof. drs. E. L. Berg, 'Grenzen aan de groei van de overheid: de vierde macht', *Bestuurswetenschappen*, 1976, p. 311.
- 14 Dr. A. B. Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren*, Alphen aan den Rijn, 1978, p. 199.
- 15 Drs. J. A. M. Maarse, 'Enkele aspecten van de uitvoering van beleid', *Beleid en Maatschappij*, 1979, pp. 114-122.
- 16 Mr. A. Tchernoff, 'Enige factoren die van invloed kunnen zijn op het leidinggeven bij de Nederlandse centrale overheid, een verkenning', *Bestuurswetenschappen*, 1978, p. 14.
- 17 Zie ook dr. G. Scholten, 'De fictie van de verantwoordelijkheid als grondslag voor democratisch bestuur', *Acta Politica*, 1970, pp. 237-253.

- 18 S. Eldersveld, S. Hubée-Boonzaaijer en J. Kooiman, 'Elite perceptions of the political process in the Netherlands, looked at in comparative perspective', in M. Dogan (ed), *The mandarins of Western Europe*, New York, 1975, pp. 129-161.
J. Kooiman, 'Het politieke proces in de ogen van hoge ambtenaren en politici: een eerste verkenning', in *Politisering van het openbaar bestuur*, Den Haag, 1974, pp. 67-79.
U. Rosenthal en M. P. C. M. van Schendelen, 'Ambtelijke top in Nederland', *Bestuurswetenschappen*, 1977, pp. 383-401.
- 19 Tchernoff, op. cit., p. 15.
- 20 A. van Braam, *Civis Mundi*, 1974, p. 212.
- 21 Van Braam, 1973, ibidem.
- 22 *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl*, pp. 144-145.
- 23 J. F. Glastra van Loon, *kanalen graven*, Baarn, 1976.
- 24 Zie ook Van Braam, 'het vierde machtssyndroom', deel 2, *Commentaar*, nr. 12, 1973, pp. 6 en 11.
- 25 Zie ook: Ton Horrevorts/Ralph Pans, 'Verbetering van de controle op de rol van de ambtenaren bij de beleidsvorming', *NJB*, 19 november 1977, pp. 993-999.
- 26 Anders: Bestuursorganisatie bij de kabinetsformatie 1971, Rapport van de Commissie Interdepartementale Taakverdeling en Coördinatie, Den Haag 1971, pp. 82-83. Dit rapport over de staatssecretaris is weinig beargumenteerd, evenals: Rapport van de ministeriële Commissie Interdepartementale Taakverdeling en Coördinatie, Bijlagen Handelingen Tweede Kamer, Zitting 1977, 14 649, pp. 40-41.
- 27 Zie ook: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Rapport 11, *Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid*, 's-Gravenhage 1976.

Jonge leerkrachten in de knel

Artikelen in S en D hebben als regel het karakter van een beschouwing over enig onderwerp, al dan niet uitmondend in een of meer beleidsaanbevelingen. Hoe belangrijk dergelijke artikelen ook zijn, soms dreigen ze over de mensen, om wie het uiteindelijk toch allemaal gaat, heen te schieten. Vandaar dat de redactie ernaar streeft in S en D mensen aan het woord te laten die, vanuit hun eigen ervaringen, problemen en ontwikkelingen aan de orde stellen. Zo'n bijdrage was, in het septembernummer van S en D, het artikel van Frans Leijnse over de ervaringen van een PvdA-congresganger; een dergelijk artikel is het hieronder afgedrukte stuk van Drenth over veranderingen in het onderwijs en de positie, die leerkrachten in en tegenover het veranderingsproces innemen. Drenth is leraar in Groningen.

Hoe veranderingsgezind zijn leraren? Vooral in progressieve kringen veronderstelt men dat de meeste jonge docenten vol vernieuwingswil aan hun onderwijstaak beginnen. Zo dat al het geval is, blijft er in de praktijk dikwijls niet veel van de veranderingswil over. De onderzoekers *Riesenkamp* en *Olgers* publiceerden onlangs de resultaten van een door hen verrichte studie, die tot de onthutsende conclusie leidde dat binnen ten hoogste anderhalf jaar na het afstuderen de jonge leerkrachten van de Nieuwe Lerarenopleiding zich hebben aangepast aan de traditionele opvattingen van hun oudere collega's. Lezers met een maatschappijvisie waarin het woord 'rust' centraal staat zullen opgelucht ademhalen over zo'n uitkomst. Angst voor maatschappij-ontwrichtende activiteiten van de NLO's behoeft er dus niet te bestaan.

Wie onderwijsverandering (en daarmee maatschappijverandering) belangrijk vindt, zal echter op zijn minst teleurgesteld en misschien zelfs, evenals genoemde onderzoekers, onthutst zijn. Van de jonge, versafgeleverde leerkracht wordt in deze visie verwacht dat deze anders wil lesgeven, minder autoritair met de leerlingen wil omgaan, projecten wil uitvoeren, aandacht heeft voor de gelijkheid tussen mannen en vrouwen en nog wat van die in progressieve kring populaire thema's meer. Wat moeten we dan denken van de mijns inziens volstrekt juiste constatering dat ook de jonge leerkracht snel is ingepakt? Het is op zijn minst interessant eens na te gaan, waaruit dat verklaard zou kunnen worden.

Plaats van het onderwijs

Alvorens te kunnen nagaan waarom de jonge leerkracht zich zo snel aanpast, dienen we stil te staan bij de relatie tussen onderwijs en samenleving. Eén van de functies van het onderwijs is te zorgen voor de continuïteit van de samenleving. Hoe belangrijk men deze functie vindt, is sterk afhankelijk van iemands maatschappijvisie. Maar het is

onbetwistbaar dat het onderwijs niet volstrekt haaks op de maatschappij kan staan, er zouden absurde situaties ontstaan als we van de ene op de andere dag een ander schrift of een totaal andere manier van rekenen zouden invoeren. Tegelijkertijd staat wel vast dat het onderwijs niet alleen gericht kan zijn op handhaving van de status quo. Vrijwel iedereen die van buiten tegen het onderwijs aankijkt, is van oordeel dat het dient bij te dragen aan maatschappelijke veranderingen. Sommigen willen dat het onderwijs de maatschappij openbreekt, anderen hebben meer bescheiden aspiraties. Ik zou al blij zijn als het onderwijs jonge mensen zodanig op de maatschappij zou voorbereiden dat ze, eenmaal van school af, op een verantwoorde, mondige manier kunnen functioneren in het democratisch bestel. Weliswaar kenmerkt dit bestel zich door vele onrechtvaardigheden, maar het is zich – zij het uiterst langzaam – aan het veranderen. Ik ben nog wel zo'n optimist dat ik die veranderingen als een verbetering zie. De conclusies van Olgers en Riesenkamp, alsmede minder systematisch vergaarde informatie over vooral het voortgezet onderwijs, wekken de indruk dat de veranderingswil van docenten te wensen overlaat. Sommigen schrijven daaraan toe dat het onderwijs zo weinig heeft bijgedragen aan maatschappelijke ontwikkelingen en daarvoor soms zelfs een belemmering is geweest. Ik vind het echter een te simpele en oneerlijke manier van doen het voor te stellen alsof de 'te weinig innovatie-bereide leerkracht' de schuld is van alle ellende, iets wat je bij populariserende scriptieschrijvers nog weleens vindt. Dat ergert me vooral, omdat sommige van deze onderzoekers onderwijsleersituaties creëren die zelden als lichtend voorbeeld gebruikt kunnen worden. Daarmee is niet gezegd dat de persoon van de leerkracht geen belangrijke rol speelt. Soms werpt hij of zij barrières op tegen verandering van onderwijs en samenleving.

In het midden van de jaren zestig publiceerde *J. Roggema* het boek *Schoolse School*, een studie waarin de toekomstige onderwijsgevende generatie nader onder de loep werd genomen. Ik herinner me dat de auteur tot de conclusie kwam dat de door anderen weleens geuite veronderstelling, dat toekomstige onderwijsgeevenden een sterke roeping voor het vak voelen, niet juist is. De beroepshouding en -verwachting van mensen in het onderwijs verschilt nauwelijks van mensen in andere beroepen. Ook de leraar is een kind van zijn tijd en draagt de conserverende kenmerken daarvan mee. Het zou trouwens zeer verwonderlijk zijn als het anders was.

Soorten weerstand

Bij de onderwijsgeevenden vinden we verschillendsoortige weerstanden tegen onderwijsverandering. Deze weerstanden zijn vaak reeds voor de aanvang van de beroepsuitoefening aanwezig of komen na het afstuderen snel tot ontwikkeling. We kunnen weerstanden onderscheiden van normatieve, van praktische of van psychologische aard, terwijl sommige weerstanden verband houden met de vrees van onderwijsgeevenden macht te verliezen.

We spreken van *normatieve weerstanden*, als deze voortkomen uit ideologieën en waardepatronen die individuen en groepen hanteren en die voorgestelde veranderingen in een bepaald licht plaatsen. In dit verband kan men denken aan het verzet tegen aantasting van verworvenheden van het Bijzonder Onderwijs. Op dergelijke weerstanden zijn al de onnozelle wetswijzigingen gestruikeld.

Praktische weerstanden zijn vaak te herleiden tot factoren als tijdsgebrek, meer inspanningen moeten leveren, er geen financieel belang bij hebben of onvoldoende hulp bij veranderingen krijgen. *Psychologische barrières* tegen onderwijsvernieuwing komen voort uit de karakteristieke kenmerken van de beroepsgroep leraar.

De meer fundamentele vernieuwingen in het onderwijs zijn vaak *bedreigend voor de machtspositie* van de leerkracht, hetgeen vaak tot verzet leidt, zelfs als van werkelijk machtsverlies nauwelijks of geen sprake is. Verder zijn leraren soms tegenstander van veranderingen omdat, gelet op alle bezwaren ertegen, het resultaat ervan gering lijkt (al was het maar omdat van veel veranderingen het resultaat op korte termijn niet meetbaar is). Zijn dit alle mogelijke oorzaken van een geringe vernieuwingsbereidheid bij leraren, het zou niettemin onjuist zijn alleen hen de verantwoordelijkheid voor een te trage onderwijsvernieuwing in de schoenen te schuiven. Er zijn immers meer partijen bij onderwijsvernieuwing betrokken.

De invloed van de ouders

Het onderwijs is een element van het totale maatschappelijke gebeuren. Niet alleen onderwijsgeevenden, maar ook ouders oefenen daarop een grote, zij het soms indirecte invloed uit. Deze ouders hebben bij voorbeeld vaak de meest uiteenlopende en vaak zelfs tegenstrijdige verwachtingen van de school. Aan het feit dat ze een deel van de opvoedingsverantwoordelijkheid hebben afgestaan, ontnemen ze terecht ook zekere rechten. Maar wat moet de leerkracht doen, als een deel van de ouders vooral wil dat hun kinderen feiten worden bijgebracht, terwijl andere groepen willen dat vooral de sociale of emotionele vaardigheden van kinderen ontwikkeld worden? Wanneer men ieder wil geven wat hij of zij wenst, dan kunnen daaruit de meest bloedeloze compromissen voortvloeien, zodat geen enkele mogelijke doelstelling verwezenlijkt wordt. En dan zijn er ook nog eens ouders die willen dat de verhouding tussen leraar en leerling opnieuw autoritair wordt vastgesteld, zoals tot uitdrukking komt in verzoeken aan docenten om *'graag veel huiswerk te geven'* dan wel in de opdracht *'laat ze maar flink leren'*. Ik heb de indruk dat het aantal ouders dat herstel van autoritaire verhoudingen wil, groter wordt en dat de meer experimenteel georiënteerde ouders van de jaren zestig in aantal afnemen. Cijfermatig onderbouwen kan ik die opvatting niet, maar men mag de zienswijze, als zou er sprake zijn van een *'grote mateid'* (de VPRO wijdde er een Grand Gala aan), niet afdoen als een idee-fixe van deze omroeporganisatie. Een symptoom hiervoor is de beperkte bereidheid van ouders om zitting te nemen in organen die zich bezighouden met het democratisch functioneren van de school. Schoolsucces op het cognitieve vlak (kennisverwerving dus) en dat liefst in zo kort mogelijke tijd wordt voor de ouders weer belangrijker, dan een onderwijs dat meer gericht is op ontwikkeling van de persoonlijkheid. Zeker de leerkracht bij het voortgezet onderwijs komt daardoor onder een stevige druk te staan. Mag men zich er dan over verbazen, dat ook de jonge leraar zijn soms zo fraai ogende bagage afwerpt en zich aan de wensen van de ouders (en het bestaande onderwijs) conformeert? Ik vind van niet. Het diffuse verwachtingspatroon, dat de ouders ten opzichte van de leerkracht hebben en dat de logische consequentie is van meer maatschappelijk gekleurde tegenstellingen dwingt velen tot de vlucht in het conformisme.

De leerlingen

Ook de houding van de leerlingen is uiterst tegenstrijdig en veel wat over de ouders gezegd werd, kan, zij het in iets gewijzigde vorm, ook op de leerlingen worden toegepast. Bij de leerlingen doet zich nog een extra moeilijkheid voor: zij worden onderwezen in onderwerpen waarom ze niet hebben gevraagd en dat op een manier en binnen een structuur, waarop ze vrijwel geen vat hebben. Als leerlingen zich niettemin coöperatief ten opzichte van het onderwijs opstellen dan moeten de motieven daarvoor vaak buiten het onderwijs zelf gezocht worden. Hun houding wordt vaak bepaald door waardering van de leerkracht en/of familieleden, geldelijke beloning, kans op een goede baan of iets dergelijks. Kan men dergelijke externe factoren positief noemen, negatief van aard zijn factoren als het vermijden van straf, de angst om uit de toon te vallen of zich belachelijk te maken (of andere overwegingen die iedereen zich uit de eigen schooltijd wel zal weten te herinneren). Vooral voor leerlingen uit de arbeidersklasse is het voortgezet onderwijs niet iets vertrouwds. Hun ouders hebben geheel geen of slechte ervaringen met het onderwijs opgedaan. Ook dat heeft invloed op de houding van de leerling. Alles bij elkaar levert dat geen sfeer op waarin een beginnende leerkracht met open armen wordt ontvangen, ook niet als hij of zij, in alle onzekerheid, probeert de 'aardiger' elementen van de tijdens de opleiding vergaarde bagage te slijten. De meeste leerlingen zijn gewend aan autoritaire gezinsverhoudingen en zullen graag prikkelend optreden. De jonge leerkracht vervalt dan, vaak op aanraden van de meer ervaren collegae, in autoritair gedrag, ondanks zijn mooie democratische principes. Het daaruit voortvloeiende conformistische gedrag van de leerling is niet gebaseerd op het persoonlijke gezag van de leerkracht, maar afgeleid van de door het systeem verleende autoriteit. Op die manier zijn al veel didactische en pedagogische mogelijkheden verloren gegaan.

Een erg negatieve invloed op de onderwijsmotivatie van de leerling, en dus op diens functioneren binnen het onderwijs, gaat uit van de situatie op de arbeidsmarkt. Opmerkingen als 'waar doe ik het allemaal voor', 'het heeft allemaal toch geen zin' e.d. maken het de leerkracht niet gemakkelijk vernieuwingsgericht te functioneren. De leerlingen voelen zich machteloos door de dreigende werkloosheid en komen daardoor niet verder dan een apatische consumeren (of juist afwijzen) van het met behulp van traditionele onderwijsmethoden aangeboden 'onderwijsvoer'. Zij krijgen minder belangstelling voor deelname aan het werk van organen waarin ze een zekere invloed kunnen uitoefenen. Omdat menige leerling weinig gemotiveerd is, ontbreekt een belangrijke voorwaarde om te komen tot het toepassen van meer geavanceerde werkvormen, waarmee andere dan de meer traditionele onderwijsdoelen gerealiseerd zouden kunnen worden.

Andere invloeden

Als men naar nog meer oorzaken zoekt om het in de knel geraken van de jonge leerkracht te verklaren, komt men achtereenvolgens terecht bij de vakbeweging, het bevoegd gezag, de opleiding en de begeleiding binnen de school zelf.

Tot voor kort bood de vakbeweging geen enkele inhoudelijke steun, omdat ze slechts een visie had op rechtspositionele zaken. Met deze visie

heeft de vakbeweging de onderwijsvernieuwing bepaald niet gediend, eerder het tegendeel.

Ook het lokale bestuur, mooier gezegd het 'bevoegd gezag' had en heeft vaak een onderwijskundige kennis, die omgekeerd evenredig is aan de verantwoordelijkheid ervan. In dit vacuüm houden lokale bestuurders bij voorkeur vast aan het oude en vertrouwde, ze bekijken de jonge leerkracht vaak met de nodige argwaan. Zeker als het onderwerp 'vaste benoeming' aan de orde komt, lijkt de jonge leraar, gelet op de situatie op de arbeidsmarkt alleszins begrijpelijk, geneigd zich neer te leggen bij de ideeën (of het gebrek daaraan) van het bevoegd gezag dan wel van de afgezanten daarvan, de rector/directeur/het hoofd.

De gebrekkige weerbaarheid van de jonge leerkracht tegenover de onderwijstradities wordt op niet te onderschatten wijze mede veroorzaakt door de gebrekkige praktische en theoretische onderwijskundige scholing, die hij heeft gekregen. Zeker de universitaire lerarenopleidingen blinken in dit opzicht uit. Het is nog steeds mogelijk een bevoegdheid voor het geven van middelbaar onderwijs te halen zonder ooit één uur gehospiteerd te hebben. En als men al verplicht is te hospiteren dan blijft dat vaak beperkt tot een minimum aantal uren. Schiet de praktische voorbereiding op het onderwijs tekort, ook theoretisch schort er het nodige aan. Vaak bestaat de theoretische onderwijskundige voorbereiding op universiteiten uit het verzoek aan een medestudent de presentielijst te tekenen. Gelukkig doen de ontwikkelingen bij de Nieuwe Leraren Opleiding en aan de Pedagogische Academies verwachten dat de situatie, in de toekomst, beter zal zijn. Maar vooralsnog kan als algemeen oordeel over de opleiding van de onderwijsgevendenden worden gezegd dat daarbij een overdosis aan vakkennis wordt bijgebracht, waar men vooral in het begin eerder last van heeft dan plezier, terwijl de onderwijskundige voorbereiding primitief is of geheel ontbreekt.

Wanneer, tenslotte, de opvang en begeleiding aan een school voor een beginnende leerkracht beperkt blijft tot 'daar is het lokaal en daar liggen de boekjes', dan is het niet verwonderlijk dat de beginner de sterke neiging heeft terug te vallen op een handvol eenvoudige vuistregels, aangegeven tijdens de pauze, door een door de wol geverfde collega.

Conclusies

Moeten we ons dan maar aansluiten bij de volgelingen van de 'school is dood'-theorie? Om de dooie dood niet. Maar ook als we deze fatalistische richting niet inslaan, is het noodzakelijk dat we ermee rekening houden:

- dat de leerkracht, ook de jonge, een normale werknemer is met een gemiddelde dosis idealisme, maar ook met conservatisme;
  - dat de weerstanden tegen veranderingen in het onderwijs groot en talrijk zijn en dat men, wanneer men denkt dat de enige of belangrijkste basis van onderwijsvernieuwing, de jonge, frisse, vernieuwingsgezinde leerkracht moet zijn, men een te smalle basis kiest.
- Willen we daarom dat er, binnen het onderwijs, van vernieuwing sprake is dan is het noodzakelijk:
- dat er een zodanig gemeentelijk, regionaal en nationaal onderwijsbeleid wordt ontwikkeld dat dit tot vernieuwingswerk motiveert. Zo'n beleid dient ingebed te worden in duidelijke politieke uitgangspunten en doelstellingen en mede uit te gaan van aanzetten vanuit het onderwijsveld;
  - dat een goede en evenwichtige beroepsvoorbereiding de beginnende

leerkracht van het nodige 'gereedschap' voorziet. Bij de beroepsvoorbereiding moet niet slechts aandacht bestaan voor de gewenste vernieuwingen, maar evenzeer voor de hinderpalen die daarbij moeten worden overwonnen en de soms beperkte mogelijkheden daartoe. Daardoor moet worden voorkomen dat de beginnende leerkracht verwacht, als individu en in korte tijd, grote veranderingen tot stand te kunnen brengen. De irrationele vernieuwingsdrift, waarmee sommigen aan hun onderwijsloopbaan beginnen, wordt bijna altijd gefrustreerd. De al te enthousiaste vernieuwers slaan dan, uit teleurstelling, dikwijls door en komen in een uiterst conservatieve hoek terecht of ontwikkelen zich tot apatische leerstofdoorgeefmachines. Vaak rechtvaardigen ze zo'n gedragsverandering met uitspraken als 'ze willen toch niet', waarbij met 'ze' de leerlingen, de ouders en/of de collega's bedoeld worden.

Inderdaad geraakt de jonge, vernieuwingsgezinde leerkracht vaak in de knel. De oorzaken daarvoor, die zowel binnen het individu als het systeem kunnen liggen, zijn niet zonder meer weg te nemen. Zou met de in deze bijdrage genoemde factoren rekening gehouden worden (en zouden zich op meer gebieden veranderingen voordoen), dan lijkt het mogelijk zowel het functioneren van de jonge leerkracht te verbeteren als de onderwijsvernieuwing te dienen.

Geraadpleegde literatuur

- Berg v. d. H., Timmerman W. G., Weerstand tegen onderwijsvernieuwing. Uit: *Informatiebladen van het Instituut voor Onderwijskunde der R.U. te Groningen*. Du Bois-Reymond, Manuela. *Verkehrformen zwischen Elternhaus und Schule*, 1977.
- Molenaar, M., *Ouders en School*. T.U. Groningen. Oktober 1976.
- Olgers en Riesenkamp. *Onderzoek naar de onderwijskundige voorbereiding van aanstaande leraren*. 1979.

Beginselen moeten ter discussie blijven

Als een speciale aflevering van *PK*, het ledenblad van de partij, verscheen in mei 1978 het derde beginselprogramma van de PvdA. Zoals al in de inleiding staat, had het heel wat voeten in de aarde voordat die publikatie kon geschieden. Bijna vijf jaar, nadat in september 1973 het congres het partijbestuur de opdracht had gegeven om een nieuw beginselprogramma voor te bereiden, vond publikatie ervan plaats. Maar ondanks deze toch ruime tijdsduur wordt er in de inleiding niet enthousiast geschreven over de wijze waarop ons huidige beginselprogramma tot stand is gekomen. Op zich zelf is dat al een reden om de discussie over de beginselen van onze partij zoals die in dit derde beginselprogramma vorm hebben gekregen niet als afgelopen te beschouwen. Daarnaast zijn beginselprogramma's geen goddelijke openbaringen, maar de weerslag van het vaak sterk aan tijd en omstandigheden gebonden denken, menen en voelen van mensen. Een beginselprogramma is niet een soort Heidelbergse catechismus met een bepaalde eeuwigheidswaarde en een normensysteem waarmee de 'echte' en de 'ketterse' socialisten kunnen worden onderscheiden. Voor beginselen en hun weerslag in programma's geldt wat *prof. Geyl* indertijd over geschiedenis heeft gezegd, namelijk dat ze 'een discussie zonder eind' is. Het is niet noodzakelijk om deze discussie zo snel mogelijk te hervatten, omdat er al weer twee jaar over heen is gegaan sinds een congres het onderhavige beginselprogramma vaststelde, maar juist omdat er al weer twee jaar *verloren* is gegaan.

Voor deze gestageneerde discussie is het allereerst zaak na te gaan wat we met het woord socialisme kunnen aanduiden. Het socialisme is een cultuurbeweging ontstaan binnen het westerse beschavingsgebied. Voor het vaststellen wat we met cultuur bedoelen, kan als werkdefinitie genomen worden, wat in de onder leiding van *prof. dr. J. M. M. de Valk* samengestelde *Encyclopedie van de sociologie* (Amsterdam 1977) staat vermeld. Cultuur is 'een min of meer samenhangend geheel van gewoonten, zeden, instellingen, ideeën en gedragswijzen met een eigen structuur en patroon, waarbij ook voor de overdracht het gebruik van symbolen en taal een belangrijke functie vervullen'. Cultuur is, anders gezegd, het resultaat van de manier waarop mensen een antwoord hebben proberen te geven op de problemen die hun zijn of worden gesteld door de materiële omstandigheden waarin ze leven.

Cultuur is dus wel wat meer dan de versimpelende vertaling met kunst, zoals is gebeurd in het laatste beginselprogramma deel III, hoofdstuk 5. En zoals zich ook weer voordeed bij de discussie naar aanleiding van de rede van *Den Uyl* bij de uitreiking van de P.C.Hoofd-prijs aan *Remco Campert*. Hoe kan nu het beste het begrip westerse cultuur worden gedefinieerd. Daarvoor is het artikel van *Richard Löwenthal* in het Westduitse socialistische tijdschrift *L'76* (aflevering 11) erg bruikbaar. Volgens *Löwenthal* ligt aan de westerse cultuur ten grondslag het geloof: — aan een door menselijk verstand tot stand te brengen rationale ordening van de samenleving;

- aan de authenticiteit van het individu, dat met onaantastbare rechten wordt geboren;
- aan het bindend karakter van vrijwillig aangegane gemeenschappen en niet aan op bloedsbanden berustende, natuurlijke groepen;
- aan de noodzaak van een afgrenzing van de wederzijdse aanspraken van individu en gemeenschap door een rechtsorde;
- aan de waarde van de arbeid niet als bittere noodzaak, maar als zingeving aan het leven.

Löwenthal wijst er op dat deze facetten een samenhang hebben die evenwichtig dient te zijn, zodat geen enkele tot 'hoogste waarde' gemaakt mag worden. Hij ziet dat op dit moment met name gebeuren in de overwaardering van het materiële succes van de individu en ook in de overwaardering van de natie, de staat, waarbij banden van bloed een irrationele rol spelen. Het is interessant dat hij het internationale socialisme en voor een deel de christelijke kerken als de bewegingen noemt die nog steeds strijden tegen beide hierboven genoemde overwaarderingen. Met nadruk moet hierbij worden gezegd dat het gebruik van het woord westerse geen hiërarchie aanduiding is in vergelijking met andere culturen, maar de westerse cultuur heeft kenmerkende eigenschappen die haar onderscheiden van andere culturen.

Welke plaats neemt nu het socialisme in, in het kader van kenmerken dat Löwenthal heeft aangegeven. Daarbij kan worden teruggesproken op een resolutie die in maart 1953 is aangenomen op een conferentie van de Socialistische Internationale in Bentveld over de relatie tussen socialisme en religie. Dat deze conferentie en de daar aangenomen resolutie beslist niet voorbijgaande historische verschijnselen zijn, blijkt wel uit het feit dat in maart 1979 op een conferentie in Ludwigshafen van de 'Bond van sociaal-democratische partijen in de EG' de vice-voorzitter van deze bond, de Westduitser *Bruno Friedrich*, in zijn openingswoord de titel van deze conferentie 'Europäische Humanität-kulturelle Demokratie' in relatie bracht met die van 1953. 'Het is,' zo zegt genoemde resolutie, 'een zedelijk protest tegen de ontmenselijking van de mens in de moderne samenleving.' Daarmee namen de deelnemers meteen duidelijk afstand van de idee, dat een socialistische partij een belangenbehartiger is van opportuun en ad hoc opkomende puur materiële verlangens, ook al worden ze rationeel nog zo mooi ingekleed. De basis van het zedelijk protest zagen de deelnemers in de godsdienstige en humanistische krachten die 'die Kulturtraditionen aller Völker und ihre Prinzipien mitgeformt haben'. En op grond van dit zedelijke protest streeft het socialisme volgens de resolutie naar een nieuwe maatschappelijke orde. De deelnemers aan de conferentie in Bentveld in 1953 gaven in hun zienswijze duidelijk aan hoe het rationalisme van de Grieks-romeinse oudheid gecombineerd kan worden met het joods-christelijke profetisme. Er is dus allereerst het zedelijke protest op grond van morele normen en waarden ('auf denen die sozialistische Idee und Politik fuszen') die zowel uit godsdienstige als ook uit niet-godsdienstige bronnen kunnen komen. Daarna wordt dit protest omgezet in een geloof, dat er een maatschappelijke ordening tot stand is te brengen, waarin aan die zedelijke normen en waarden wordt voldaan.

In zijn betrekkelijk onopgemerkte boek *The Millennium Postponed* (London 1974) brengt *Edward Hyams* al in de eerste zin van het eerste hoofdstuk deze gedachte als volgt onder woorden: 'Socialism is the name we give to a rational attempt to give expression, in the social life of mankind, to an irrational belief in immanent justice'.

Oorspronkelijk was dit geloof in een betere wereld een geloof in een hemels paradijs. En meer aards gerichte utopistische bewegingen in de middeleeuwen werden meestal daarom het slachtoffer van een niets en niemand ontziende ketterjacht. Zij tastten immers het gezag van de priesters aan die zeiden voor dat hemels paradijs te zorgen. Vooral in de achttiende eeuw kwam daar een verandering in. De idee van de hemelse gerechtigheid verbleekte en de gedachte een aards paradijs tot stand te brengen werd sterker. *'Over de horizon van de tijd lokte de utopie'*, zegt de Groningse historicus dr. F. L. van Holthoorn in zijn *Mensen in Europa; ontwerp voor een sociale geschiedenis van Europa na 1750*, (Alphen aan den Rijn, 1977). Maar hij voegt er wel aan toe: *'Utopieën kwamen in de mode, maar praktische consequenties verbonden de utopisten niet aan hun plannen; ze hadden iets van een elegante Spielerei'*. Het is vooral de socialistische beweging geweest die van deze 'elegante Spielerei' een harde sociale strijd maakte.

Beginselen behoren een voorwerp te zijn van een 'discussie zonder eind'. Dat houdt niet in dat er in de partij elke twee jaar weer een nieuwe beginselprogramdiscussie moet komen. Het betekent wel dat steeds meer en ook steeds weer de vraag gesteld gaat worden wat de zedelijke grondslag is van ons politiek handelen. En dat moet door het partijbestuur worden georganiseerd.

Bij die nieuw op te pakken discussie over onze beginselen dient immers te worden uitgegaan van de ook in 1953 in Bentveld verwoorde opvatting, dat het socialisme een zedelijk protest is tegen de ontmenselijking van de mens in de moderne samenleving en dat het utopisch geloof er is in de mogelijkheid vorm te geven aan een maatschappelijke orde waarin althans deze ontmenselijking voorbij is.

Daarbij gaat het ook om het zichtbaar maken van de uit zowel godsdienstige als niet-godsdienstige bronnen voortkomende normen en waarden. We kunnen dan duidelijk voor ogen krijgen dat het socialisme met zijn zedelijk protest tegen ontmenselijking een emancipatiebeweging is van en voor degenen die daar het meeste van te lijden hebben en ook daarom een cultuurbeweging is omdat ze daadwerkelijk vorm wil geven aan dat utopisch antwoord op de problemen van deze tijd.

Joh. S. Wijne is historicus/journalist, voorzitter Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek.

Het historisch compromis in de huidige situatie

Over het wezen van het eurocommunisme worden nog steeds dikke boeken volgeschreven, zonder dat vooralsnog van publieke overeenstemming kan worden gesproken. Sommige waarnemers doen het verschijnsel af als een tactisch bedrog van machtswellustige communistische leiders, die achter de façade van een humaan en democratisch communisme even snode plannen verbergen als de leiders van de Russische en Oosteuropese zusterpartijen reeds in praktijk hebben gebracht. Anderen waarnemers, evenmin bereid om de eurocommunisme veel krediet te verschaffen, zijn van mening dat het eurocommunisme niet veel meer is dan een sluipende sociaal-democratisering en dus een verraad aan de belangen van de arbeidersklasse en het ideaal van de communistische maatschappij. Weer anderen menen dat eigenlijk niet van een eensoortig eurocommunisme gesproken kan worden, maar dat het erom gaat de ontwikkelingen in de individuele Westeuropese communistische partijen (het gaat vooral om de Franse, Italiaanse en Spaanse CP's) afzonderlijk in ogenschouw te nemen en ze eventueel dan pas een classificierend etiket op te plakken.

Dat het eurocommunisme een vorm van sociaal-democratisering is – en nu zonder direct de bovengemelde negatieve kwalificaties aan die term te verbinden – is voor leden van een sociaal-democratische partij als de PvdA een zeer prikkelende gedachte. Zoiets duwt je weer met je neus op de eigen sociaal-democratische identiteit en opent verder wellicht ook perspectieven voor nieuwe vormen van Europese samenwerking op langere termijn. Cruciaal voor zo'n vraagstelling is natuurlijk de definitie die wordt gehanteerd voor het begrip sociaal-democratie. Het probleem is dat daarover weinig overeenstemming bestaat. Maar als we er nu vanuit gaan dat de grote sociaal-democratische partijen in Noordwest-Europa de revolutie en de gewapende klassenstrijd hebben afgezworen, en de parlementaire democratie principieel als staatkundig stelsel hebben aanvaard, en in dat kader als vertegenwoordigers van de arbeiders in hun land het klassenconflict met de bourgeoisie middels vreedzame compromissen uitvechten, dan is duidelijk dat de Italiaanse communistische partij voor sociaal-democraten een aantal belangrijke herkenningspunten biedt.

Deze partij heeft reeds geruime tijd de gedachte aan gewapende revolutie en onverzoenlijke klassenstrijd uit het program gebannen, en zich, als gevolg daarvan, krachtig uitgesproken voor de parlementaire democratie en een pluralistische samenleving, hetgeen zich o.a. uit in steeds duidelijker kritiek op het Sowjet-model.

Belangrijker is echter dat de PCI het de laatste jaren aandurft om met de Italiaanse bourgeoisie een compromis aan te gaan, dat er op is gericht de sociale en economische problemen van het land samen aan te pakken. De achterliggende gedachte is daarbij, dat het alleen door regeringsverantwoordelijkheid te dragen mogelijk is om de belangen van de arbeidersbevolking goed te behartigen, terwijl op die wijze tevens aan

het socialisme kan worden gewerkt. De PCI voelt zich, net als de sociaal-democratie, verzekerd van voldoende steun onder de massa van de arbeiders om namens en ten behoeve van hen met de bourgeoisie een compromis aan te gaan en de verantwoordelijkheid van het landsbestuur op zich te nemen. Deze politiek van positieve integratie van de arbeidersklasse, die de beste omschrijving is voor het bekende historisch compromis, dat de PCI in reactie op de staatsgreep in Chili in de herfst van 1973 formuleerde, onderscheidt de PCI van de Franse CP (die te onzeker is om uit het getto van het zelfopgelegde isolement te komen en dus in negatieve integratie blijft steken) en van de Spaanse en andere, kleinere eurocommunistische partijen (die domweg te klein zijn om een geloofwaardig compromis te kunnen aanbieden).

De problemen die de PCI bij deze nieuwe koers ontmoet – de smalle marge van de democratie waarin links de politieke en maatschappelijke macht met behoudende krachten moet delen – maken haar voor sociaal-democraten veel herkenbaarder dan andere communistische partijen. Of de PCI daarmee sociaal-democratisch is geworden, is echter nog niet gezegd. Daarvoor is niet alleen de geschiedenis te verschillend, maar zorgen ook de ondanks alles nog steeds bestaande band met de CPSU en het interne organisatieprincipe van het democratisch-centralisme ervoor dat de verschillen met de sociaal-democratie in het oog blijven springen. Indien men echter de stelling zou formuleren als: de PCI vervult in Italië de rol waartoe de PSI wegens te geringe geworteldheid in de arbeidersklasse niet in staat is, dan is de PCI inderdaad een sociaal-democratische partij.

Om de lezers van S en D een indruk te gunnen van de cultuur binnen de PCI, en zo de mogelijkheid van herkenning te bieden, publiceren wij hieronder de integrale vertaling van een recent artikel van de secretaris-generaal van de PCI, Enrico Berlinguer, waarin hij uiteenzet waarom de PCI na zes jaar van verdeeld succes blijft vasthouden aan haar voorstel van een historisch compromis. Het zal de lezer opvallen hoezeer verschillende onderdelen van Berlinguers betoog aansluiten bij gedachten die ook gemeengoed zijn in de PvdA. Zo wijst hij op de noodzaak van matiging als de sleutel voor een herverdeling van macht, kennis en inkomen en voor het inrichten van een economie die zich richt op het maatschappelijk nut. Afgezien van enig vrij specifiek communistisch taalgebruik, is Berlinguers artikel praktisch gespeend van communistische dogmatiek, terwijl hij zich in niet mis te verstane bewoordingen distantieert van 'het berijden van alle tijgers' – d.w.z. het zich aandienen als verwoorder van de onlustgevoelens van allerlei verschillende belangengroepen zonder dat gepoogd wordt deze wensen tegen elkaar af te wegen en in samenhangend beleid te integreren, een euvel waaraan andere communistische partijen vaak mank gaan (PCF, CPN).

Ter verduidelijking nog het volgende: Het historisch compromis heeft de PCI veel winst opgeleverd: grote vooruitgang bij de verkiezingen in 1975 en 1976 en deelname aan een parlementair regeringsakkoord (zonder echter zelf van de regering deel uit te maken) sinds 1976. De prijs die de PCI hiervoor heeft moeten betalen, is echter niet gering geweest. Veel radicaal ingestelde Italianen voelen zich bij een 'gouvernementeel ingestelde' PCI minder thuis. Het terrorisme van links waaronder Italië de laatste jaren gebukt gaat, houdt zeker enig indirect verband met de moeilijkheid waar de PCI voor staat om traditioneel revolutionair pathos in overeenstemming te brengen met een tamelijk gematigde, reformistische praktijk. Ook de deelname aan het regeringsakkoord kende

zijn prijs. Onder invloed van de PCI is de Italiaanse vakbeweging akkoord gegaan met loonmatiging. De economie is daardoor enigszins uit het slop geraakt, zonder dat de PCI in ruil daarvoor verder veel winst heeft kunnen boeken op maatschappijhervormend terrein; de christen-democraten pleegden op dit punt gewoon obstructie (ook daar al). Onder druk van onrustig wordend partijkader heeft de leiding van de PCI dan ook begin dit jaar zijn verdere medewerking aan het regeerakkoord opgezegd en geëist dat de PCI direct in de regering moet worden opgenomen op straffe van hardere oppositie en verstoorde sociale verhoudingen. Deze actie heeft niet het gewenste resultaat opgeleverd: bij de verkiezingen van 10 juni 1979 verloor de PCI meer dan tien procent van haar vorig stemmenaantal (nu nog 30,5 procent) en zij is dan ook niet in de nieuwe Italiaanse regering vertegenwoordigd. De als gevolg hiervan nog steeds bestaande onrust binnen de partij over de nog steeds gematigde koers van de PCI heeft wel tot veel speculaties, maar uiteindelijk niet tot machtswisselingen in de partijtop geleid. Op het oog is de positie van Berlinguer bij de laatste bestuursverkiezingen alleen maar versterkt. Het hierna volgende artikel maakt duidelijk dat aan de koers van het historisch compromis wordt vastgehouden, zoals ook het vijftiende partijcongres (maart '79) had besloten.

Palmiro Togliatti, die in 1964 overleed, is de grote naoorlogse leider van de PCI, die met een vorig compromis, in 1944-'45, beslissend heeft bijgedragen tot de totstandkoming van het naoorlogse Italië: republikeins en constitutioneel.

Rinascità is het uiterst leesbare (want pluralistische) weekblad van de PCI, waaruit onderstaand artikel is overgenomen (24.8.'79). (Marnix Krop)

Het historisch compromis in de huidige situatie

In augustus 1946, 33 jaar geleden, schreef Palmiro Togliatti in *Rinascità* een hoofdredactioneel commentaar dat, bij nalezing de gelegenheid biedt om zinvol stil te staan bij de recente gebeurtenissen in de Italiaanse politiek en bij de initiatieven van onze partij – toen en nu – gericht op de vernieuwing van het land.

Togliatti schreef het artikel ten tijde van een heftige polemiek met *De Gasperi* over de te voeren economische politiek. Het was gewijd aan het beleid van *Epicarno Corbino* (toendertijd de liberale minister van Financiën) en aan de inspanningen van de communisten en van democratisch links om aan de economie van het land een *nieuwe koers* te geven. Op zeer heldere wijze geeft het artikel een omvattend beeld van de fase in de geschiedenis van de PCI die Togliatti omschreef als de fase van een '*precies compromis*' tussen '*de twee grote vleugels*' (t.w. de progressieve en conservatieve vleugels) van het '*anti-fascistisch front*'. Stellende dat de bevrijding, de republiek en de grondwet '*doelstellingen waren geweest die tegen iedere prijs en voor alles verwezenlijkt moesten worden*' (en juist voor dat doel was een zo breed mogelijk anti-fascistisch front onmisbaar), meende Togliatti dat dat compromis uitzicht had geschapen op '*de democratisering van het land in al zijn geledingen*'. Tegelijkertijd moest hij echter constateren dat het had ontbroken aan '*de democratisering van de conservatieven in het land, omdat zij zich geen rekenschap hadden gegeven van de werkelijke economische en politieke situatie van Italië*'. Dit gebrek aan werkelijkheidszin bracht de conservatieven ertoe '*steeds maar weer te hameren op de noodzaak van een vergaand economisch liberalisme, volledig blind als ze zijn voor het*

gevaarlijke proces van desintegratie en chaos dat zich als gevolg van deze economische politiek in het gehele land begint af te tekenen, en waardoor zij zelfs geheel niet in staat blijken hun eigen belangen goed te dienen'. Het debat dat tegenwoordig wordt gevoerd over het compromis dat de PCI enkele jaren geleden als antwoord op de crisis in Italië heeft voorgesteld, zou veel baat hebben bij een kritische evaluatie van het compromis van toen en van Togliatti's overwegingen in augustus 1946.

Geen smerige, tactische compromissen

Voor sommige politici of politicologen, die het als hun opdracht zien om ons te leren hoe wij in het Westen, d.w.z. in de landen van het laatkapitalisme, de revolutie moeten maken (maar die ons in feite wegen proberen aan te praten die ons van het werkelijke revolutionaire pad zouden afbrengen), is het praten over een compromis een kwaad in zichzelf. De gedachte aan een compromis alleen al is hen een gruwel en ontlokt aan hen moralistisch gesteiger en sectarisch gespot. Voor dit soort lieden is een compromis alleen geoorloofd wanneer het gaat om zaken doen met bankiers of buitenlandse diplomaten, met industriëlen of mafiosi. Voor hen is een compromis alleen denkbaar als een zuiver tactisch instrument in laag bij de grondse transacties, wanneer er op meer tafels tegelijk gespeeld kan worden. Maar zodra gepoogd wordt een politiek compromis aan te gaan als middel tot het verwezenlijken van specifieke doelstellingen die de arbeidersbeweging in een bepaalde historische fase nastreeft en waarvan de termen in hun gehele omvang en reikwijdte aan de massa's openbaar zijn gemaakt, dan wordt het compromis opeens een volstrekt verwerpelijk ding, dat moet worden bestempeld als een sluw plan om een centralistisch, anti-democratisch dwang-regime in te stellen.

Dat is niet onze opvatting. Wij blijven ervan overtuigd dat de vooruitgang, in vrijheid en democratie, van het socialisme in Italië en in West-Europa, niet alleen een politiek en maatschappelijk bondgenootschap vereist van alle krachten die een werkelijk revolutionair proces voorstaan. Volgens ons is het ook noodzakelijk dat de concrete termen van het compromis dat het progressieve blok aan andere maatschappelijke groeperingen aanbiedt – om hun medewerking of althans hun neutraliteit voor een bepaalde periode te verwerven – helder en op betrouwbare wijze geformuleerd moeten zijn. Op dit moment, in een periode waarin ons land in grote moeilijkheden verkeert, ja het zelfs de vraag is of we niet voor een grote calamiteit staan, achten wij het noodzakelijk het historisch compromis opnieuw voor te stellen en voor de huidige problemen nader in te vullen. Vertonen de conservatieve krachten van het Italië van de jaren tachtig dezelfde blindheid en hetzelfde onvermogen als het hoofdredactionele artikel van *Rinascità* hen in 1946 toeschreef? Het zelfde onvermogen om zelfs hun eigen belangen 'serieus te behartigen'? Ik zou zeggen van ja.

De conservatieven hebben de tijdgeest niet verstaan

In de eerste plaats moet gewezen worden op een belangrijke analogie met Togliatti's compromis. Het thema dat nu centraal staat, is exact hetzelfde als direct na de bevrijding toen de republiek en de grondwet tot stand waren gekomen: de economische orde. Het thema van de sociaal-

economische politiek is momenteel het element dat meer dan welk ander ook de onmiddellijke inhoud en de lange termijnperspectieven bepaalt van een historisch compromis tussen de belangrijkste democratische krachten in de Italiaanse samenleving. Maar dit thema is momenteel in een fundamenteel veranderde situatie aan de orde. Dit geldt niet alleen voor de objectieve omstandigheden, maar ook voor de mate van politieke rijpheid, vergeleken met dertig jaar geleden, van de arbeidersklasse en van haar belangrijkste partij als regeringspartij.

Sinds 1946 hebben wij een lange maar roemrijke weg afgelegd. En ook al heeft de bezittende klasse niet vrijwillig de wet van het intelligente conservatisme ('iedere dag stelselmatig iets verliezen, ten einde niet alles te verliezen') toegepast, desondanks is zij door niet aflatende politieke en syndicale strijd gedwongen geweest de ontwikkeling van de democratie te accepteren en om elk jaar, iedere dag een stukje terrein prijs te geven. Desondanks is het Italiaanse kapitalisme toch tot ontwikkeling gekomen (ofschoon op zeer onevenwichtige wijze) en het heeft zo de ondergangstheorie die de PCI tot in de jaren vijftig ook heeft aangehangen, geloochenstraft.

De crisis is meer dan de golfbeweging tussen inflatie en recessie

De voorspellingen over de economische crisis zijn na verkoop van enkele jaren niet zozeer in *kwantitatief* opzicht uitgekomen als wel op het punt van de *kwaliteit* van de ontwikkeling. Terwijl oude onevenwichtigheden ernstiger en acuter zijn geworden, zijn nieuwe tegenstellingen in de maatschappij tot uitbarsting gekomen en in feite wordt sinds de jaren zestig Italië chronisch heen en weer geslingerd tussen inflatie en recessie. Het systeem slaagt er, ondanks het bestaan van een enorme zwarte economie, niet in om alle werkwilligen werk te geven. Ook al blijft de economie van ons land nog steeds weerstand en vitaliteit vertonen – vrucht van de inzet van gezondste en actiefste krachten – het geheel overziende kan niet ontkend worden dat de trend naar beneden wijst. Weliswaar is dit een proces dat bij tijd en wijle tot stilstand komt, maar steeds komen er weer nieuwe neerwaartse schokken, soms zacht, soms hard. De energiecrises van 1973 en 1979 en de herverdeling van welvaart die momenteel op mondiaal niveau plaatsvindt, hebben deze terugval geaccentueerd. Desondanks zou het onjuist zijn om de crisis van het Italiaanse kapitalisme slechts in termen van inflatie en recessie te definiëren. Zeker, de gevaren van inflatie en recessie zijn reëel en ze zijn ernstig. En dat rechtvaardigt op zichzelf al ons beroep op de solidariteit van alle democraten en onze aanval op alle krachten die deze solidariteit ondermijnen en zich er tegen keren. De ernst van de crisis wordt duidelijk uit het feit dat hij ook groeisectoren niet ongemoeid laat. Werklozen en sociaal-achtergestelden, zwart-werkers en ook zij die werk hebben, allen worden door deze crisis getroffen. Deze crisis trekt immers vooral het *waarom* van groei en ontwikkeling in twijfel.

Het hoeveel en het waarom van de produktie en ons idee van matiging

De toestand is inderdaad wezenlijk anders, onderscheidt zich objectief van de situatie direct na de oorlog. Het probleem in die jaren, ook in de ogen van links, was het *hoeveel* van de produktie. Het doel was de wederopbouw; in dát kader eiste de arbeidersbeweging dat in de meest

elementaire levensbehoeften van de arbeidersbevolking werd voorzien. Vandaag echter is het de zin van de produktie zelf, het *wat* en het *waarom* van de produktie die door belangrijke nieuwe maatschappelijke bewegingen ter discussie wordt gesteld. Dat betekent dat nu het probleem is, hoe de arbeidersklasse in de structuur van de economie van het land kan ingrijpen om het antwoord op deze nieuwe waaroms te formuleren, om nieuwe motivatie te kweken die weer zin aan het werk kan geven, en om nieuwe maatregelen te nemen die iedereen dit zinvolle werk kunnen garanderen.

Het is op dit punt dat een generatiekloof is ontstaan: miljoenen jongeren voelen zich volledig vervreemd van werk, zien de zin er niet van in. Daarin hebben de jongeren natuurlijk gelijk: Overal, in ieder deel van de wereld (hoewel overal steeds weer anders), is op *dit* moment in de geschiedenis van de menselijke beschaving werk vervreemdend.

Verwijten als zouden jongeren lui en werkschuw (of studeerschuw) zijn alleen omdat ze zich schuldig maken aan het stellen van vragen en het willen discussiëren over het *waarom* van het werk (of het *waarom* van de studie) zijn dan ook zeer ongenueanceerd. Dit is een zeer reëel probleem, waarbij iedere extreme en irrationele overdrijving van de hand moet worden gewezen. In deze situatie is het echter mogelijk de termen van een compromis van historische betekenis tussen hen die slechts in het *hoeveel* van de produktie en hen die juist in het *wat* en het *waarom* van de produktie geïnteresseerd zijn, globaal aan te geven.

Wij hebben gepoogd dat te doen met voorstellen voor een politiek van *austerità* (soberheid, matiging). Zeker in dit voorstel zat ook een element van morele veroordeling van privileges, van luxe en verkwisting, die steeds minder aanvaardbaar zijn naarmate de hulpbronnen die Italië ter beschikking staan door de mondiale herverdeling afnemen en naarmate het steeds onrechtvaardiger lijkt om de verdeling van deze verminderende rijkdom aan het prijsmechanisme over te laten. Is niet een verdeling die aan de markt wordt overgelaten – of het nu om brood, vlees of benzine gaat – veel onrechtvaardiger, juist omdat dit de armen en sociaal-achtergestelden het meest treft? Ook al is dus het element van een rechtvaardiger verdeling een zeer bewust aspect van ons idee van matiging en zijn we ook niet bereid daar afstand van te doen, onze voorstellen waren niet tot dat element beperkt.

Een directe controle van de arbeidersklasse over een deel van de investeringen

Ons voorstel aan de Italiaanse samenleving omvat een nieuwe economische politiek, waarin de problemen van de kwantiteit van de produktie in samenhang worden gezien met die van de kwaliteit, de groei van de produktie gekoppeld aan de zin ervan. Deze politiek omvat niet alleen een nieuwe bijdrage van de arbeidersklasse aan de kwestie van de inkomensverdeling, maar ook aan die van vorm en kwaliteit van de consumptie en daarmee aan het vraagstuk van de kapitaalsaccumulatie zelf. De vraag die wij stellen is of het niet mogelijk is een stap voorwaarts te doen in de richting van grotere garanties voor de arbeidersklasse ten aanzien van de bevordering van de investeringen en daarmee de toename van de werkgelegenheid. Het gaat ons om het zoeken naar mogelijkheden en instrumenten die de arbeidersklasse de mogelijkheid bieden om autonoom en rechtstreeks althans een gedeelte van de besteding der middelen te controleren. Deze eis stellen wij met de gehele

arbeidersbeweging in West-Europa. Zij vraagt om een uitwerking die aansluit bij de Italiaanse situatie en bij de geschiedenis en kenmerken van de Italiaanse arbeidersbeweging. Wat ons daarbij motiveert is de overtuiging dat de arbeidersklasse nooit tijdelijk kan toezien hoe geld dat door haar arbeid wordt verdiend, wordt aangewend om oude, afgedane en uitzichtloze mechanismen nieuw leven in te blazen. Natuurlijk is de arbeidersklasse bereid in te leveren, maar dan moet dat offer de verbreding van het produktieve draagvlak van het land en de vernieuwing van de structuur van economie en maatschappij bevorderen. In de eerste plaats moet daarbij een oplossing worden gevonden voor de problemen van de Mezzogiorno.

De structurele achteruitgang van onze economie accepteren?

Het gaat hier niet om een gemakkelijk voorstel; dat wisten we toen, en dat beseffen we nog steeds. Het kapitalisme gaat niet uit van waarden, maar van cijfers: verhoudingen tussen kapitaal en winst, produktiviteitscijfers. Als wij binnen het raam van het kapitalisme het vraagstuk van de waarden, de zin en de doelstellingen van kapitaalsaccumulatie aan de orde stellen en maatschappijvernieuwend voorstellen lanceren, die op verwezenlijking van specifieke kwaliteitseisen zijn gericht, en als wij daarmee de arbeidersklasse een geheel nieuw strijddoel geven, dan veroorzaken wij scherpe tegenstellingen in het economische proces en wekken wij uiterst krachtige weerstanden op bij gevestigde belangen. Wij weten wel dat het ook voor de arbeidersklasse niet eenvoudig is na te denken over produktie en accumulatie; vraagstukken die zij nu meestal aan de kapitalisten overlaat. Het bewustzijn dat de arbeidersklasse deze historische taak op zich moet nemen en zich de daarmee samenhangende problemen eigen moet maken (in het kader van duidelijke doelstellingen) vraagt om geheel andere eisen en wensen, het betekent zeker een politieke en culturele sprong en maakt noodzakelijk dat de arbeidersklasse zich de kunst van het besturen eigen maakt, ook wel genoemd de 'regeringscultuur'. Maar toch is dit de weg die we in Italië op moeten, indien we de crisis te boven willen komen, indien we willen ontkomen aan wat *Luigi Spaventa* heeft bestempeld als '*de passieve berusting in de structurele achteruitgang van onze economie*'.

Laten we het voorbeeld nemen van het energievraagstuk. Is er iemand die denkt dat we dat probleem alleen maar in termen van kilowattstroom en tonnen van een alternatief voor olie kunnen oplossen? Is het niet juist zo – en het maakt niet uit of we het nu hebben over energiebesparing, wat hoe dan ook moet gebeuren, dan wel over het vinden van alternatieve energiebronnen – dat het gaat om het formuleren van een beleid dat ingaat op kwesties als de uiteindelijke zin van energie (en dus op de vraag waarom we energie nodig hebben), alsmede op die van veiligheid, milieuvervuiling en bescherming van de gezondheid? Anders gesteld: willen we een Italië dat tot de status van dwergland terugvalt, dat steeds meer regionale welvaartsverschillen gaat vertonen, dat blijvend door sociale spanningen en schrijnende tegenstellingen wordt verscheurd, kortom, een decadent Italië? Of willen we een land dat opbloeit in gemeenschapsbesef, met een vernieuwde sociale en economische structuur en met een goed en democratisch bestuur? Dat is de keuze waar we voor staan! En dit is zeer duidelijk een politiek probleem. Het valt niet op te lossen indien huidige tegenstellingen, elkaar

uitsluitende corporatieve en categorale eisen, die in hun eenzijdigheid verbrokkelend, destabiliserend en anarchiserend werken, niet tot een politieke synthese worden omgevormd. Zonder die politisering zullen de belangengroeperingen een structureel verval van de economie bevorderen en op politiek vlak reactionaire en autoritaire ontwikkelingen in de hand werken.

Indien het probleem politiek is ...

Het Italiaanse volk beschikt over de instrumenten om dit probleem op te lossen. De Italiaanse republiek is gegrondvest op het bestaan van massapartijen, welke dankzij hun specifieke kenmerken in staat zijn om aan een meerderheid van de burgers de deelname aan het politieke leven te garanderen. Deze participatie zou nog veel groter en ook veel vruchtbaarder zijn indien deze massapartijen deel hadden aan een gemeenschappelijk project van sanering en vernieuwing en op die manier uitdrukking zouden geven aan de gemeenschappelijke aspiraties van de massa's die op hen stemmen. Het is zaak dat de politiek iets meer wordt dan de pure projectie van economische belangen en sociale status, van de groepsbelangen van de burgers, de weerspiegeling van een 'bekrompen klasse-denken', zoals Togliatti het in zijn artikel van 1946 uitdrukte.

Togliatti stelde het daar al: de belangrijkste karaktertrek van de post-fascistische democratie is het ontstaan van grote massapartijen, die niet slechts de noden en wensen van de werknemers en producenten konden verwoorden, maar ook die '*van de grote massa's van consumenten, mannen, vrouwen, ouderen en jongeren*', d.w.z. van al diegenen die bij monde van vrouwenbeweging, jongerenorganisaties, bejaardenorganisaties, met meer kracht dan anderen aandacht eisen voor niet alleen de kwantiteit, maar voor de kwaliteit van de economische ontwikkeling, sterker nog, voor de kwaliteit van het bestaan.

Maar indien, zoals ik stelde, het probleem politiek is, indien het erom gaat dat de politieke partijen, de massapartijen vooral, maar ook alle andere democratische partijen, zich constructief en bereid tot samenwerking opstellen, als dat zo is, dan is het ook niet moeilijk te begrijpen waarom de reactionaire en conservatieve krachten zich in de laatste maanden aaneen hebben gesloten in hun furieuze aanval op de massapartijen in het algemeen, en vooral op de PCI. Moeilijker te begrijpen is echter hoe en waarom deze aanval, die uiteindelijk tegen alle democratische partijen is gericht, ook ondersteuning heeft gekregen van het verlichte deel van de christen-democraten, en zelfs ten dele van de socialisten.

Het is een feit dat het buiten de regering houden van de PCI niet alleen een nieuwe aanpak van de economie verhindert, maar ook het dagelijks bestuur van staat en samenleving bemoeilijkt. Dit maakt duidelijk dat de anti-communistische discriminatie tot houtworm is geworden, die aan de constitutionele instellingen knaagt, die de democratie beschadigt en die uiteindelijk ook hen zal treffen die hiertoe het initiatief hebben genomen. Wanneer de aanval op het 'democratisch-centralisme' van de PCI verwordt, en dat is het geval, tot een aanval op de partijen zelf (op de 'formele partijen'); wanneer de aanval wordt gericht op iedere poging om de maatschappelijke ontwikkeling af te stemmen op een specifieke doelstelling, op het hele scala aan waarden die niet het resultaat zijn van de optelsom van individuele, egoïstische voorkeuren van een verbrokkelde maatschappij, van elkaar bestrijdende belangengroepen, van de verdere groei van de consumptiemaatschappij, indien dat alles

gebeurt, en dat is het geval, dan is het niet moeilijk te begrijpen dat deze aanval niet alleen de PCI raakt, maar alle partijen die vanuit een zeker idealisme erop gericht zijn de massa's te mobiliseren om tot een nieuwe inrichting van de maatschappij te komen.

Is het niet mogelijk dat de onderkenning van deze reële problemen en taken een nieuw en hoger platform biedt voor samenwerking tussen ons en de kameraden van de PCI? Is het mogelijk dat na de dood van *Moro* niemand bij de christen-democraten doorheeft dat hier een uitdaging voor ons allemaal ligt en dat in feite op dit punt de rol van de *DC* en misschien zelfs zijn hele karakter van democratische volkspartij op het spel staat?

Dat de verantwoordelijken voor de huidige foutieve koers vrijuit gaan, stoort ons niet. Wat ons in deze situatie wel zorgen baart, en heel veel zelfs, is dat stompzinnig pragmatisme, rampzalige politieke onverschilligheid en kortzichtig opportunisme momenteel de boventoon voeren: allemaal verschijnselen die bijdragen aan de desintegratie en de verwildering van ons land.

De massa-basis van de sociaal-democratie

Op het tijdschrift *Paradogma* behoeft niemand meer attent gemaakt te worden, want in mei '79 (jaargang IX, nr. 4) verscheen het laatste nummer. Het ligt in de bedoeling dat er 'n vervolg opkomt, en wel *Tijl Uilenspiegel*, ongrijpbaar strijdbaar, een blad van autonoom links belooft het redactiec collectief. Het eerste nummer is ons echter nog niet onder ogen gekomen (al kan dit, als dit stukje onder ogen van de lezer komt, inmiddels wel het geval zijn). Interessant in de laatste aflevering van *Paradogma* is een artikel onder de titel 'waarom de sociaal-democratie een massa-basis heeft'. Dat is een vraag waarmee 'echte' socialisten nogal in hun maag zitten. Men kan dat begrijpen. Al zo'n hele twintigste eeuw lang is de sociaal-democratie doende de arbeidersklasse te verraden, heeft zich het ene 'echt' socialistische alternatief na het andere aangediend, en nog steeds is de PvdA groot en zijn de 'echten' klein. In *Paradogma* doet Marcel van der Linden een nieuwe poging tot verklaring van het verschijnsel. Hij behandelt daartoe eerst de in marxistische kringen gangbare theorieën (en verwerpt die) om dan tenslotte zelf met een nieuwe verklaringshypothese te komen.

De massa-basis van de sociaal-democratie (2)

De 'oudste' theorie ter verklaring van de sociaal-democratie (nog niet van haar 'massa-basis') is die volgens welke het hierbij gaat om een 'arbeidersaristocratie'. Deze komt er, in het kort, op neer dat het kapitalisme (hetzij dankzij de koloniale winsten, dan wel dankzij bepaalde gunstige ontwikkelingen) in staat was delen van de arbeidersklasse 'om te kopen' en zo te corrumperen tot klassensamenwerking. Deze theorie vindt men al bij *Friedrich Engels*, ze werd verder ontwikkeld door *Lenin* en door de Comintern tot 'officiële leer' verheven. Van der Linden acht deze theorie echter weinig overtuigend. Hij sluit zich aan bij de Hongaarse marxist *Lukacs* die (1921) de 'bevoorrechte positie van de aristocratie dubieus' achtte en het betwijfelde of daarmee het 'so-

ciaal-democratie' van brede massa's verklaard kon worden. Voorts stelde *Lukacs* vast dat 'het geheel niet bewezen is dat de revolutionaire vastberadenheid van afzonderlijke proletarische lagen rechtstreeks samenhangt met hun slechte economische toestand en omgekeerd'. Voorts verwijst de auteur naar studies uit Engeland. 'Uit gegevens over inkomens- en leefomstandigheden van de Britse arbeidersklasse aan het einde van de negentiende eeuw blijkt in het geheel niet dat er een duidelijk afgescheiden dunne laag van arbeidersaristocratie zou hebben bestaan. Er was integendeel veeleer sprake van een groot percentage arbeiders met "enige mate van comfort". Voor zover er arbeiders zijn met een relatief zeer hoog inkomen, gaat het vrijwel steeds om gevaarlijke beroepen. Alle delen van de arbeidersklasse hadden bovendien een onzekere toekomst, werden bedreigd met o.a. werkloosheid en een ellendige oude dag'. De veronderstelde 'arbeidersaristocraten' waren voorts, aldus de auteur 'geenszins burgerlijke agenten binnen de klasse. Ze waren weliswaar voorzichtig en zorgvuldig en niet vervuld met de hoop op een revolutionaire omwenteling, maar ze stonden zeker niet aan de kant van de bourgeoisie'. Tenslotte wijst Van der Linden erop dat 'de bourgeoisie in het geheel niet de bevoorrechte arbeiders in een aristocratie wilde beschermen en handhaven. Integendeel, ze wilde juist het bevoorrechte werk afbreken om de arbeidskracht goedkoper te maken'. Geen arbeidersaristocratie dus, de sociaal-democratie. Maar wat dan wel?

De massa-basis van de sociaal-democratie (3)

Een geheel andere theorie, die zowel in Italië als in Duitsland opgeld doet, is die van de twee arbeidersbewegingen, waarvan de ene pool zou bestaan uit *geschoolde arbeiders* en de andere (uiteraard) uit *ongeschoolden*. De tegenstelling tussen beide groepen is uitgewerkt door *Karl Heinz Roth* en *Elizabeth Behrens* in hun boek over *Die an-*

dere Arbeiderbeweging, (1974). De geschoolde arbeiders waren de dragende factor van de sociaal-democratie; hun houding vloeide uit hun positie voort ('was de politieke uitdrukking van de positie van de geschoolde arbeider/technicus in de produktie'). Vandaar dat zij voorstanders waren van 'kleine stappen'. Tegenover hen staan de ongeschoolden, die 'vasthouden aan proletarische zelforganisatie, die () de revolutionaire bedrijfsorganisatie opvat als uitgangspunt van de proletarische opstand'. De breuk tussen deze geschoolden en ongeschoolden zou zich reeds voor de Eerste Wereldoorlog voltrokken hebben. 'De organisaties die het klasbelang der geschoolde arbeiders uitdrukken (vakbonden, sociaal-democratie), zijn instrumenten van de bourgeoisie en moeten als zodanig consequent bestreden worden. De ongeschoolde "massa-arbeider" zal zich zelfstandig moeten organiseren. De geschoolde collega is objectief een tegenstander.' Van der Linden, auteur van het hier aangehaalde artikel, is ook van deze theorie niet onder de indruk. Om te beginnen, stelt hij, maken de ongeschoolden niet de meerderheid uit van de arbeidersklasse. Voorts zijn de 'massa-arbeiders' niet zo revolutionair als wordt verondersteld. Van der Linden citeert vervolgens een studie van *Erhard Lucas* waaruit blijkt dat het veronderstelde verband tussen geschooldheid en reformisme een schijnrelatie is. Op grond van deze en andere argumenten verwerpt Van der Linden dan ook de theorie van de tweedeling der arbeidersklasse als verklaring voor de massa-aanhang van de sociaal-democratie, al zit er in beide theorieën, meent hij, uiteraard een kern van waarheid.

De massa-basis van de sociaal-democratie (4)

De auteur komt dan met een 'eigen' hypothese, waaraan de volgende citaten ontleend zijn. 'De ontwikkeling van het sociaal-democratisch reformisme en de "democratisering" van de burgerlijke staat zijn volledig met elkaar verweven. Om dit te kunnen inzien, is het noodzakelijk afstand te doen van een hardnekkige mythe binnen de marxistische traditie, waarvan Lenin de geestelijke vader is. Deze mythe zegt, dat de sociaal-democratie aanvankelijk revolu-

tionair was, maar dat door het "verraad" van de leidingen sedert 1914 een snelle omvorming naar het reformisme heeft plaatsgevonden. Een deel van de sociaal-democratie zou vervolgens in de jaren rond 1918 met de oprichting van communistische partijen de oude revolutionaire sociaal-democratische traditie hebben voortgezet. Deze theorie is net zo onhoudbaar als de hypothese van de arbeidersaristocratie die ermee in verband staat. De sociaal-democratie is nooit werkelijk revolutionair geweest. Hierin ligt () de sleutel tot de verklaring van de sociaal-democratische massabasis'. De auteur poogt de juistheid van deze opvatting aan te tonen door erop te wijzen dat 'de marxistische theorie zelfs in de sociaal-democratische leidingen nooit diep is doorgedrongen'. Vervolgens is Van der Linden van oordeel dat 'de partijbasis van sociaal-democratische partijen niet zo proletarisch in de strikte zin is geweest als vaak wordt beweerd'.

Waarom dan toch een massabasis? De auteur geeft daarvoor twee aanzetten tot verklaring. Met de laatste zullen PvdA-ers het zonder veel moeite eens zijn, nl. de *effectiviteit* van de sociaal-democratie als hervormingsbeweging: 'Binnen de burgerlijke democratie zijn reële verbeteringen in de toestand van de arbeidersklasse mogelijk en doordat de bourgeoisie () de sociaal-democratie de ruimte gaf om lotsverbeteringen tot stand te brengen, bleef de sociaal-democratie krediet houden bij de arbeidersklasse'. Een tweede oorzaak noemt de auteur 'een tamelijk duidelijk omlijnd proletarisch toekomstperspectief van grote delen van de arbeidersklasse' (d.w.z. dat de arbeiders weten geen kans te hebben om aan de arbeidersklasse te ontsijgen, maar hun positie als arbeider menen te kunnen verbeteren).

De massa-basis van de sociaal-democratie (5)

De auteur constateert, tot slot, een aantal ontwikkelingen die zouden kunnen leiden tot een andere verhouding tussen sociaal-democratische partijen en hun aanhang.

'Door een aanzienlijke uitbreiding van de staatssector in de economie', aldus de auteur, 'door een veel omvangrijker en systematischer interventie van de burgerlijke staat in het economisch le-

ven en door een grote uitbreiding van het aantal bemiddelings- en klassensamenwerkingsorganen () wordt een nieuwe laag in het sociaal-democratische apparaat belangrijk: de laag van permanente ambtenaren en technocraten van het staatsapparaat() Binnen het sociaal-democratische apparaat speelt deze groep tegenwoordig een belangrijke (binnen de PvdA overheersende) rol in vergelijking met de functionarissen van de arbeidersorganisaties.() Deze groep identificeert zich met het burgerlijk staatsapparaat, de tweede groep in mindere mate. De sociaal-democratische ambtenaren en technocraten behouden hun posities vrijwel onafhankelijk van electorale verschuivingen op korte termijn. In "normale" tijden beschouwt de Europese bourgeoisie de sociaal-democratie als integraal onderdeel van haar mogelijkheden.() Op ideologisch vlak komt de technocratisch-ambtelijke invloed tot uitdrukking in een openlijk breken met de traditionele, in marxistisch aandoend vocabulair verpakte, reformistische ideologie en het aanvaarden van burgerlijke opvattingen'. De sociaal-democratische massainvloed lijkt hiermee haar langste tijd gehad te hebben. Aldus de auteur. De sociaal-democratie heeft nooit ge-deugd want heeft zijn Marx niet gelezen en was niet revolutionair. Toch had zij massa-invloed. Ra, ra hoe kan dat? Omdat ze reële verbeteringen tot stand bracht. Da's een lang verhaal kort samengevat. Maar nu zal het dan, eindelijk afgelopen zijn. We zijn benieuwd.

De wasknijperindustrie

Onderstaand stukje verscheen in *Management Plus* van 3 november 1979, jaar-

gang 2 week 44, in de rubriek Marge. De hoge loonkosten zouden voor een belangrijk gedeelte schuld zijn aan de feitelijke ineenstorting van de Nederlandse wasknijperindustrie. Aldus de directies van de twee fabrieken die ooit de wereldmarkt beheersten. Beweerd wordt dat 'arbeidsintensieve producten als wasknijpers vanwege de hoge loonkosten in dit land het loodje moesten leggen tegen de knijpers uit de lage-landen en uit de Oostbloklanden die lage "politieke" prijzen berekenen.' De redenering is niet volledig. De Nederlandse wasknijperindustrie had zich zelf in leven kunnen houden als men de moed en het inzicht had gehad om de fabricage te automatiseren. Zowel de failliete Wabo Plastics BV als de in moeilijkheden verkerende Kok BV had de zaken naar zijn hand kunnen zetten als tijdig was geïnvesteerd in automatisering. Het grote probleem van de montage van wasknijpers is steeds geweest het aanbrengen van het veertje. In de eeuw van de ruimtevaart waarin exact het juiste zandkorreltje op de maan kan worden geraakt, slaagde de Nederlandse knijperindustrie er niet in het aanbrengen van een veertje in een knijper te automatiseren. Het bleef handwerk. Dat het loonkostenargument een uitvlucht is, bewijst de Duitse (knijper)fabriek Coronet GmbH. Deze - mede dank zij diepte-investeringen - snel groeiende onderneming heeft het probleem van het knijperveertje opgelost. Het montageproces is door Coronet volledig geautomatiseerd. De vruchten van de Duitse investeringen worden nu mede geplukt door de Nederlandse distributeur Alveru, voormalig mede-eigenaar van de door de hoge loonkosten gesneuvelde fabriek Wabo Plastics. Alveru verkoopt thans de goedkope Coronet-knijpers.

Boeken

De sociaal-democratie op proef

A. Bergounioux, B. Manin, *La social-démocratie ou le compromis*, Paris, Presses Universitaires de France, 1979, 216 blz.

J. C. Poulain, G. Streiff, C. Bernas, G. Cornillet, C. Montagny en N. Bourdin, *La social-démocratie au présent*, Paris Ed. Sociales, 1979, 175 blz.

In maart 1978, in het zicht van een linkse overwinning bij de parlementsverkiezingen in Frankrijk, spatte de Unie van Links uiteen. Een van de weinige positieve resultaten daarvan is de herleefde discussie in Frankrijk over de sociaal-democratie. Immers, als deze discussie het zijne bijdraagt tot het verdwijnen van de nu vaak in zwang zijnde karikaturale denkbeelden die over de sociaal-democratie de ronde doen, kan hij zowel bijdragen tot een betere samenwerking van links in Frankrijk (en andere latijnse landen) als tot een betere verstandhouding tussen socialisten uit Noord- en Zuid-Europa in samenwerkingsverbanden als de Socialistische Internationale en de Federatie van Socialistische Partijen in de Europese Gemeenschap. Een beter Zuideuropees begrip voor de sociaal-democratie is dus in feite de tegenhanger van een genuanceerde Noordepese benadering van het eurocommunisme en van de socialistische samenwerking in Zuideuropese landen met communisten.

Als inderdaad de stand van deze discussie een graadmeter is voor de bereidheid tot samenwerking bij links, dan belooft de inhoud van *La social-démocratie au présent* van een zestal communistische auteurs weinig goeds. In dit werkje, met bijdragen over de sociaal-democratie in Zweden, Engeland en Duitsland alsmede over de activiteiten van de Friedrich Ebert Stiftung (het vormingsinstituut van de SPD dat een uitgebreid internationaal programma heeft) en van de Socialistische Internationale, overheerst een vanouds bekende teneur: sociaal-democratie is klasseverraad want praktizeert de klassensamenwerking. Dat hierbij voor de arbeidersklasse weleens interessante resultaten worden behaald wordt in het boekje nog wel schoorvoetend toegegeven

(hoewel bij voorbeeld het imposante scala aan hervormingen dat Labour na de oorlog wist te realiseren onvermeld blijft) maar deze worden afgedaan als 'niet wezenlijk' of als 'systeembevestigend'. Aan de in de Franse discussie zo bekende 'breuk met het kapitalisme' komt de sociaal-democratie, menen de auteurs, niet toe. Wel kan de sociaal-democratie het kapitalisme door haar bijna permanente crisis loodsen, onder het mom daarmee de belangen van de arbeiders te dienen. Wanneer de sociaal-democratie regeert wordt de vakbeweging zoetgehouden met de fopspeen van het 'sociaal partnerschap', die de arbeiders (evenmin trouwens als vormen van medezeggenschap) geen controle over de economie oplevert, maar wel reële koopkracht kost. Toch stemt de arbeidersklasse nog steeds sociaal-democratisch en laat zich door sociaal-democratische vakbonden vertegenwoordigen. Welnu dat komt doordat de sociaal-democratie lippenpijlen belijdt aan de werkelijke noden en aspiraties van de arbeiders en deze door een luidruchtige, maar uiteindelijk machteloze linkervleugel laat verwoorden (hetgeen meteen duidelijk maakt dat de partijdemocratie schijn is). Het feitelijk sociaal-democratisch beleid is een verwaterd aftreksel van de fraseologie, het radicaal protest wordt in banen geleid die ongevaarlijk zijn voor 'het' systeem en de arbeidersklasse wordt al doende zand in de ogen gestrooid. Het feitelijke tweepartijstelsel zorgt voor de rest: kritiek op de reformistische politiek wordt door sociaal-democratische leidingen monddood gemaakt door te verwijzen naar het grotere kwaad - de conservatieve oppositie. En dat terwijl het lood om oud ijzer is of sociaal-democratische dan wel burgerlijke partijen regeren; veel wezenlijks verandert er immers niet onder een conservatieve regering. De schrijvers hebben kennelijk nog nooit gehoord van de paltheorie, die leert dat maatschappelijke hervormingen door een conservatieve oppositie zeer wel kunnen worden tegengehouden, maar dat dergelijke hervormingen, als ze eenmaal zijn ingevoerd, moeilijk ongedaan te maken zijn. De

'pal' die het terugdraaien van het rad verhindert, is de politieke en maatschappelijke oppositie van de maatschappijhervormers, die nog steun krijgt doordat de maatschappij inmiddels aan de hervorming is gewend.

Een belangrijke bijkomende factor van de populariteit onder arbeiders van de sociaal-democratie is, aldus de schrijver van het boek, paradoxaal genoeg het bestaan en de activiteit van werkelijke klassenvertegenwoordigers in de vorm van een communistische partij. De communisten houden de sociaal-democratie nog enigszins op het rechte spoor. Maar hoe het dan komt dat de meest 'verraderlijke' sociaal-democratische partijen (bij voorbeeld de Franse SFIO in de jaren vijftig) juist te vinden zijn in landen waar de CP's sterk zijn, is een vraag die de schrijvers evenmin stellen als beantwoorden.

De onvoorstelbare onwrikbaarheid van de vooronderstellingen waarvan de auteurs van dit boek uitgaan verhindert hen ieder zicht op wezenstrekken van de sociaal-democratie. Dat is toch wel jammer voor de op zichzelf best interessante gegevens die in het boek worden aangedragen. Deze worden echter samengesmolten tot een analyse die op zijn best oppervlakkig en weinig verhelderend genoemd kan worden en op zijn slechts ronduit stupide en gevaarlijk: de overkill ontkracht de kritiek. De op zichzelf niet geheel onbegrijpelijke preoccupatie met de SDP (daarover weet de PvdA ook mee te praten) voert de auteurs, in samenhang met andere elementen (klassensamenwerking, de sterke Duitse economie, de uitbreiding van de SI in de Derde Wereld, de activiteiten van de Trilaterale Commissie) tot de conclusie dat de Duitse sociaal-democratie objectief de belangen dient van het Duitse imperialisme. Dit is een vertrouwd geluid. Uit welke koker kwam ook weer de kwalificatie van de sociaal-democratie als 'linkervleugel van het fascisme?' Communisten, die menen de geschiedenis aan hun zijde te hebben, zouden toch enige wijsheid aan de zwarte bladzijden in hun eigen geschiedenis moeten ontleen. Gelukkig levert de huidige sociaal-democratiemode in Frankrijk¹ ook betere produkten op. *Alain Bergounioux* en *Bernard Manin* hanteren in hun *La social-démocratie ou le compromis* een benadering die lijnrecht staat tegenover die van de zes communisten. Hier

geen star model dat weinig ruimte laat voor de werkelijkheid, maar meer een poging tot beoordeling op eigen merites. De essentie van de sociaal-democratische partij is volgens de auteurs het klassekarakter ervan. Uit de geworteldheid in de arbeidersklasse laat zich de regeringspolitiek van de sociaal-democratie verklaren. De sociaal-democratie houden zij voor het schoksgewijs tot stand gekomen resultaat van de confrontatie van socialisme met democratie. Het beperkte, formele karakter van de negentiende eeuwse liberale (burgerlijke) democratie bood de opkomende arbeidersbeweging aanvankelijk weinig gelegenheid om zich te emanciperen. Er was dus alle reden voor felle kritiek op een democratie die in feite een schijn-democratie was. *Marx* zag de burgerlijke staat als het comité dat de gezamenlijke belangen van de bourgeoisie behartigt, de democratie bood in zijn ogen alleen in naam vrijheid en gelijkheid aan allen en legitimeerde de achterliggende maatschappelijke ongelijkheid door deze te verdoezelen. De liberale democratie bracht een onnatuurlijke en gevaarlijke scheiding aan tussen staat en maatschappij, tussen politiek en economie en verhulde zo de klassenstrijd. De democratie, aldus *Marx*, was de politieke vorm waarin de heerschappij van de kapitalistische burgerij tot uitdrukking kwam. De arbeidersklasse diende haar macht in plaats te stellen van die van de burgerij, de klassenstrijd moest dus gericht zijn op het veroveren van de macht, als eerste stap naar een klasloze maatschappij, Al komt de term 'dictatuur van het proletariaat' in *Marx'* hele oeuvre maar twee maal voor, bij de vestiging van de bolsjewistische dictatuur kon *Lenin* zich er daarom op beroepen in de geest van *Marx* te handelen: de Sowjet-Unie dus mede als consequentie van *Marx'* denkwijze. Maar, menen *Bourgounioux* en *Manin*, ook de sociaal-democratie, die er gaandeweg toe is overgegaan zich principieel uit te spreken voor de (parlementaire) democratie, is daarmee binnen de marxistische traditie gebleven. Zij zien in de sociaal-democratie namelijk de belichaming van één van de kernelementen van de visie van *Marx* verwezenlijkt. '*De emancipatie van de arbeidersklasse*', had *Marx* gezegd, '*moet het werk van de arbeidersklasse zelf zijn*'. Daartoe was het nodig dat de arbeidersklasse zich in een autonome politiek

verenigde om de economische emancipatie te bevechten. De partijen van de arbeidersklasse moesten strijden voor politieke democratie, algemeen kiesrecht en democratische vrijheden. Zonder dat zou de klassenstrijd veel moeilijker te voeren zijn. Zonder af te stappen van zijn mening over het verwerpelijke karakter van de burgerlijke democratie, zaaide Marx daarmee de kiemen waaruit later een andere waardering daarvan zou kunnen voortspuiten. Zijn erkenning van het nut van algemene verkiezingen als thermometer voor de stand van zaken in de klassenstrijd moet van invloed geweest zijn op Friedrich Engels, die, vlak voor zijn dood, in een woord vooraf bij een heruitgave van Marx' *Klassenstrijd in Frankrijk*, de burgerlijke democratie verrassend positief waardeerde. Over de spectaculaire successen van de SPD schrijvend stelde Engels vast dat *'het proletariaat op deze doeltreffende wijze gebruikmakend van het algemeen kiesrecht zichzelf een geheel nieuwe strijdmethode heeft verschaft'*. Deze nieuwe strijdmethode zou leiden tot een steeds groter pragmatisme, empirisme en tot steeds meer improvisatie in de confrontatie van de sociaal-democratie met de burgerlijke democratie. Deze aanvankelijk voornamelijk tactische keus (deelname aan de parlementaire democratie als een van de mogelijkheden tot het voeren van klassenstrijd) had grote gevolgen, ook voor de burgerlijke democratie zelf. Doordat de partij van de arbeidersklasse daaraan actief is gaan deelnemen worden de maatschappelijke ongelijkheid en – tegenstellingen daardoor niet langer verdoezeld, maar juist tot uitdrukking gebracht. Sinds het optreden van de socialistische partijen is de democratie de vreedzame uitdrukking van de klassenstrijd geworden. Tegelijkertijd heeft deze vernieuwde democratie ook de vorm van de klassenstrijd langzamerhand gewijzigd: het geweldadige karakter ervan is afgezwakt. De democratie heeft de maatschappelijke samenhang bevorderd.

Dit is dus de typologie die Bergounioux en Manin voor de sociaal-democratie hanteren: stevige geworteldheid in de arbeidersklasse, een koppeling van economische strijd (vakbeweging) met politieke strijd (sociaal-democratische partij) en een streven naar socialisme in democratie. De vaak gehoorde bewering dat Bernsteins revisionisme

in de sociaal-democratie is overwonnen, achten de schrijvers dan ook onjuist. Bernstein stelde voor om de sociaal-democratische partij om te vormen in een brede progressieve volkspartij (o.a. omdat de middenklasse veerkrachtiger bleek dan Marx gedacht had). Maar dit is, ondanks de schijn van het tegendeel (het Godesberger Program van de SPD bij voorbeeld), niet gebeurd. Alle sociaal-democratische partijen van Noordwest-Europa zijn in de eerste plaats arbeiderspartijen gebleven met een nauwe band met de vakbeweging. De aanhang die deze partijen onder andere bevolkingsgroepen hebben verworven komt niet of nauwelijks uit de oude middenklasse (middenstanders en boeren), maar veeleer uit de nieuwe laag van gesalarieerd middenkader en uit kringen van intellectuelen. Juist omdat de sociaal-democratie geworteld is in de arbeidersklasse kan zij als progressieve volkspartij haar maatschappijvormende diensten aan de gehele bevolking aanbieden. Een onduidelijker identiteit zou dit waarschijnlijk onmogelijk maken.

Natuurlijk is Bernsteins invloed wel terug te vinden in de principiële keuze voor democratie, niet slechts als middel maar ook als doel: *'De democratie is een instrument voor de verwezenlijking van het socialisme en tegelijkertijd de vorm van die verwezenlijking'*. Maar voor de overgang van tactische naar principiële voorkeur voor de democratie is de confrontatie met het leninisme veel belangrijker geweest. Het boek geeft een helder overzicht van de principiële discussie tussen Lenin en Karl Kautsky over de Russische Revolutie en de daarop volgende communistische dictatuur. Volgens Kautsky leek deze vooral op de geweldadige, burgerlijke Franse revolutie en veel minder op een socialistische omwenteling, die vooral beheerst en democratisch moet zijn. Onbewust heeft Kautsky de stalinistische gruwel voorspeld met zijn principiële kritiek op het beperkte klassekarakter van de leninistische democratie. Kautsky meent terecht dat er geen onduidelzinnig onderscheid te maken is tussen arbeidersklasse en bourgeoisie, tussen het volk en de vijanden van volk, revolutie en socialisme. Ook meende Kautsky dat de scheiding tussen staat en maatschappij niet kan worden opgeheven door direct bestuur van het volk (via zijn partij). De moderne maat-

schappij is complex en kan niet zonder vergaande arbeidsdeling waarin staat en bureaucratie een onmisbare functie vervullen. De bureaucratie moet niet worden onderdrukt maar democratisch gecontroleerd worden. Zonder zo'n controle schep je slechts de basis voor een nieuwe, nog ongecontroleerder bureaucratie. Kautsky was dan ook een principieel voorstander van vertegenwoordigende democratie (tegen Lenin) en tegelijk principieel voorstander van de sociaal-democratie als organisatie van de arbeidersklasse (tegen Bernstein), die naar de macht streeft om door middel van nationalisatie van de produktiemiddelen de machtsverhoudingen in de maatschappij te democratiseren. In de confrontatie met het communisme krijgt de sociaal-democratie dus haar uiteindelijke identiteit. Het sociaal-democratische anti-communisme dateert niet uit de Koude Oorlog (al werd het toen sterker) maar gaat terug op eerder aan de dag getreden fundamentele verschillen in inzicht over de relatie tussen socialisme en democratie. Dat aan de sociaal-democratische keuze voor de democratie als 'waarde in zichzelf' de ervaring met de gruwelen van het nationaal-socialisme ook niet vreemd zijn, hadden de auteurs overigens niet onvermeld mogen laten.

De keuze voor de democratie vinden we terug in het interne functioneren van sociaal-democratische partijen, die alle een intensief debat kennen tussen uitgesproken vleugels met uiteenlopende visies. Dit pluralisme is geen tactisch en versluierd instrument maar weerspiegelt de onderlinge verscheidenheid binnen de arbeidersklasse, die verband houdt met de ontwikkeling van de moderne maatschappij en de gespleten houding daartegenover. Het interne pluralisme voert tot intern compromis (en is daarmee een voorwaarde voor het handhaven van de eenheid van de arbeidersklasse) en verschaft de basis voor het aangaan van compromissen met de buitenwereld (de bourgeoisie). De compromissen betekenen geen 'verraad' aan de belangen van de arbeidersklasse, geen 'klassensamenwerking' maar zijn momentopnamen in de vreedzaam uitgevochten, maar nog steeds voortgaande klassenstrijd. De sociaal-democratie streeft naar het politieke en maatschappelijke compromis als middel om een voor de arbeiders steeds gunstiger machtspositie in

de klassenstrijd te verwerven, maar ook om daarmee de democratie te bewaren en te verdiepen. In het licht van deze inzichten schetsen Bergounioux en Manin de ontwikkelingsgang van de sociaal-democratie, een beweging die steeds nieuwe wegen inslaat om haar permanente hoofddoelstelling – maatschappelijke vrijheid en gelijkheid – vorm te geven. Het Plandenken van de jaren '30, de linkse invulling van het keynesianisme en de naoorlogse verzorgingsstaat, de verschuiving van nadruk van nationalisatie naar spreiding van macht, kennis en inkomen, het socialistisch atlantisme en de functie van de ontspanning voor de sociaal-democratie, dit alles passeert de revue, wordt verklaard en met elkaar in verband gebracht: de sociaal-democratie als theorie van de praxis.

Het is, kortom, een rijk en belangrijk boek, dat een Nederlandse vertaling verdient, al refereren de auteurs voornamelijk aan de Duitse, Zweedse en Engelse varianten van de sociaal-democratie en vrijwel niet aan de Nederlandse. Lezing van dit boek in de PvdA zou het in deze partij veelal wankele sociaal-democratische zelfbewustzijn kunnen schragen. Om over ondersteuning van het historisch besef, dat volgens sommige PvdA-ideologen niet verder teruggaat dan tot de dag van eigen toetreding tot de partij (met als uiterste grens 1966) nog maar te zwijgen.

Een van de zwakkere kanten van het boek heeft overigens wel iets met dat laatste jaartal te maken. Over de belangrijke confrontatie van de sociaal-democratie met de generatie van de jaren zestig (met haar nieuwe problemen), met het feminisme en met de nieuwe sociale bewegingen, een confrontatie die de sociaal-democratie als partij van de arbeidersklasse overal voor grote problemen heeft gesteld en die in Nederland verhoudingsgewijs misschien het beste zijn verwerkt (met als gevolg een verzwakking van de arbeidersdeelname aan het partijleven) schrijven de auteurs in het geheel niet. Evenmin hebben ze aandacht voor de vraag of de sociaal-democratie, door haar bereidheid tot compromis, heeft bijgedragen tot continuering en vernieuwing van het kapitalistisch imperialisme in de Derde Wereld. Het probleem van de 'smalle marge van de democratie' – de prijs van het compromis – is voor de generatie die tegen de oorlog in Vietnam te

hoop liep natuurlijk niet zonder enig belang. Ook zal de constatering dat de sociaal-democratie afstand heeft gedaan van het ideaal van een klassenloze samenleving (als logisch gevolg van de keuze voor democratie en een pluralistische samenleving) niet iedere sociaal-democraat uit het hart gegrepen zijn, ook al is er voor de praktische politieke stellingname van de sociaal-democratie in de afzienbare toekomst weinig op af te dingen. Maar ook daar laat de theorie van de praxis wel enige ruimte.

Marnix Krop

Noot

Een andere recente Franse publikatie over de sociaal-democratie is: Joseph Rovin — *Histoire de la social-démocratie Allemande*, Parijs, Editions du Seuil, 1978.

Verder hebben twee linkse politieke tijdschriften recent een geheel themanummer aan de sociaal-democratie gewijd, t.w.

Dialectiques, lente 1979, 'La gauche devant la social-démocratie' en *Faire* no. 41 (1979) 'Qu'est-ce que la social-démocratie?'

Over de economische discussie

De economische reden van arbeidstijdverkorting is de bestrijding van de werkloosheid. De in Nederland verschenen analyses hebben voornamelijk daarop betrekking. De maatschappelijke reden van arbeidstijdverkorting is de inschakeling van de vrouw in het arbeidsproces en de sociale reden, het verlichten van de arbeid voor bij voorbeeld ouderen en ploegenwerkers. Analyses daarover echter zijn schaars. *Leen Hoffman*, van wie ik al deze wijsheid heb, kent er namelijk geen (*S en D* september 1979). De maatschappelijke en sociale reden van arbeidstijdverkorting, aldus Hoffman, treft men tot nu toe helaas vrijwel alleen aan in stellingnames. Het *S en D* 'speciaal-nummer' van oktober 1978 ging voornamelijk over herverdeling van arbeid over de seksen en droeg weinig bij aan de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk (nog steeds Hoffman). Een 'speciaal-nummer' vol stellingnames moet dat geweest zijn dus. Van een lang artikel uit dat nummer zei Hoffman eerder eens dat het zeer lezenswaardig was, hij de uitgangspunten ervan onderschreef, en het wachten nog slechts was op omzetting in concreet beleid (*S en D* januari 1979). Dat bewuste artikel, dat ik overigens zelf niet zo lezenswaardig vond, dat hele 'speciaal-nummer' niet trouwens, maar daar gaat het nou niet om, bevatte ook een economische analyse over werkloosheidsbestrijding door arbeidstijdverkorting. Niet volgens Hoffman. Stellingnames waren het. Over alleen maar maatschappelijke en sociale redenen voor arbeidstijdverkorting. Wel zeer lezenswaardige en nog slechts om te zetten in concreet beleid. Analyse was dus niet meer nodig. Wat zeurt zo'n man dan? Zou Hoffman de auteurs van dat 'speciaal-nummer' niet iets van de hoon hebben willen onthouden die hem ten deel viel na publikatie van zijn visie op arbeidstijdverkorting? In mei 1976 schreef Hoffman in *S en D* dat arbeidstijdverkorting een ondeugdelijk middel is voor de werkloosheidsbestrijding. Die boodschap, meer was het niet, werd niet in dank aanvaard. Veel hoon werd over Hoffman afgeroepen. Wie schetst zijn verbazing toen niemand reageerde op dat *S en D* 'spe-

ciaal-nummer' behalve Hoffman en ook nog in lovende zin? Ik niet, ik kijk wel uit!

Paul Friese

Een vraag aan Hoffman, de Galan en Tinbergen

'Production' schrijft Hicks, 'is activity directed to the satisfaction of other people's wants through exchange.' Heertje zegt in zijn bekende VWO-boek *De kern van de economie: 'Onder produktie wordt verstaan het combineren van de produktiefactoren in de produktie-huishouding'*. Volgens deze omschrijvingen is datgene wat vrouwen thuis doen dus geen produktie, want deze arbeid passeert geen markt en wordt in de consumptiehuishouding verricht. De schrijvers van *Economie in theorie en praktijk*² zeggen over consumptie: 'Consumptie definieert men doorgaans als het aanschaffen van goederen en diensten voor de bevrediging van behoeften'. Een uitgebreider definitie vinden we bij Delfgaauw in zijn *Inleiding tot de economische wetenschap*: 'Wij zullen onder consumptie verstaan de aanschaffing van goederen door de huishoudingen die in economisch opzicht gevormd zijn terwille van de behoeftebevrediging. Consumptie is dus voor ons hetzelfde als hetgeen men wel noemt de consumptieve bestedingen; consumptie is identiek aan de besteding van het verworven inkomen voor de koop van goederen, die behoeften kunnen bevredigen. Consumptie aldus gedefinieerd, is een waarneembare en meetbare grootheid; en daar komt het in de beoefening van de wetenschap op aan'.

Volgens deze omschrijvingen zijn de activiteiten binnenshuis om de buitenshuis gekochte goederen meer consumptierijp te maken: het huishoudelijk werk, dus zelfs geen consumptieve activiteiten. Het werk binnenshuis is daarmee weggedefinieerd, het verdwijnt in het luchtledige tussen de meetbare, want in geld uitgedrukte, produktie en de eveneens meetbare besteding van

het gezinsinkomen. De onbetaalde bezigheden thuis, die gezien de bestaande maatschappelijke verdeling van betaald en onbetaald werk leiden tot economische afhankelijkheid van de meeste vrouwen, zijn voor veel economen niet interessant. De onbetaalde huishoudelijke arbeid bestaat wel, maar in de economie is ze onvindbaar. Volgens de *Encyclopedie van de Economie van Hartog* e.a. is arbeid in economische zin dan ook slechts: *'Het verrichten van produktieve prestaties in loondienst'*. De problemen die vrouwen hebben met het verkrijgen en behouden van die *'arbeid in economische zin'* dreigen op dezelfde manier weggewuifd te worden als de onbetaalde arbeid: het zou hier niet om economische problemen gaan.

Deze seksistische aanpak treffen we helaas ook aan bij hedendaagse socialistische economen van goede naam. In *S en D* van september 1979 bespreekt *L. Hoffman* de strijd om de arbeidstijdverkortening en vermeldt dat er drie redenen zijn waarom voor arbeidstijdverkortening wordt gepleit: *'De economische reden is de bestrijding van de werkloosheid, de maatschappelijke inschakeling van de vrouw in het arbeidsproces en de sociale reden het verlichten van de arbeid van bijv. ouderen en ploegenwerkers.'* Jawel, de vrouwen en de ouderen verdwijnen geruisloos van het toneel, want Hoffman heeft het in zijn artikel hoofdzakelijk over de 'economische aspecten' van arbeidstijdverkortening. Werkgelegenheid voor vrouwen is een maatschappelijk probleem zegt Hoffman, en wij voegen daar in gedachten aan toe 'en dus blijkbaar niet interessant genoeg voor een econoom om over na te denken'. Het is dan ook geen wonder dat Hoffman en anderen een beleid van arbeidstijdverkortening, waardoor het aanbod van vrouwen op de arbeidsmarkt toeneemt, negatief beoordelen. (Hoffman in *S en D* van mei 1976). Om 'economische redenen' is dat dan een te betreuren ontwikkeling. Maatschappelijk gezien wel interessant of aantrekkelijk misschien, maar economisch gezien ongewenst. Wat bij deze benadering over het hoofd wordt gezien, is dat een beleid gericht op arbeidstijdverkortening per dag inspeelt op de behoefte van vrouwen naar betaalde arbeid, een vraag die voordien door de bestaande werkloosheidsregistratie wel aanwezig, maar niet zichtbaar was.

Die vraag naar betaalde arbeid van vrouwen is kwantitatief een probleem van dezelfde orde van grootte als het 'werkloosheidsvraagstuk'. Dat het bij de ene groep een 'niet-economisch' vraagstuk is en bij de andere groep een 'economisch' vraagstuk wil er bij ons niet in.

De in Nederland verschenen analyses over arbeidstijdverkortening hebben, zo zegt Hoffman in *S en D* van september j.l. voornamelijk betrekking op, wat hij noemt, de economische reden. De overige redenen heeft hij tot nu toe vrijwel alleen aangetroffen in stellingnames. Analyses daarover kent hij blijkens voetnoot 8 niet. Wij vinden dat Hoffman zich er met een Jantje van Leiden afmaakt. Wij stellen dat economische (on)afhankelijkheid van vrouwen, de maatschappelijke verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid en de veranderingen in die verdeling wel degelijk economische problemen zijn. Zowel wat betreft het werk binnenshuis als het werk buitenshuis gaat het om schaarse, alternatief aanwendbare arbeidskracht, die mede bepalend is voor onze welvaart. In alle bescheidenheid menen wij overigens dat analytische elementen in publikaties over dit onderwerp van ondertekenaars van dit stuk niet ontbreken.³

Hoffman bevindt zich in goed gezelschap. In zijn geschiedschrijving over de Economienota in *S en D* van april 1979 zegt *De Galan*, als hij zich verdeedigt omdat allerlei punten in de Economienota ontbraken, over het vrouwenprobleem het volgende: *'Huishoudelijke arbeid, het gezin enz. Hierop is in de resolutie wel ingegaan en er zijn enkele amendementen door het PB overgenomen. Overigens gaat dit de economische problematiek al gauw te buiten en zou het te betreuren zijn als alles in dit economische keurslijf werd gewrongen.'* Wat bedoelt De Galan met de laatste zin? Dat de beslissing, wie welk deel van de onbetaalde arbeid en wie welk deel van de betaalde arbeid zal doen, economen niet aangaat omdat het om een 'vrije' keuze binnen het gezin gaat? Bedoelt hij dat de juridische en sociale organisatie van de maatschappij één van de data van de economische wetenschap is? Wij dachten dat de Nieuwe Economische Orde juist één van de hoofdpunten vormt van de discussie tussen economen binnen de

Partij. Daar hoort de organisatie van het werk binnenshuis net zo goed bij als de organisatie van het werk buitenshuis.

Tinbergen zegt in *S en D* van februari 1978 verbaasd: 'Aan de vrouwen wordt nu door ons geen strobreed meer in de weg gelegd. Als we nu maar blijven begrijpen dat zij vanouds voor toekomstige generaties dingen gedaan hebben die vele mannen niet kunnen doen en die belangrijker zijn dan op kantoor zitten.' Met deze uitspraak doet Tinbergen de mannen tekort. Natuurlijk kunnen mannen de activiteiten die voortvloeien uit de directe kenmerken van de sekse niet van vrouwen overnemen zoals het baren en zogen van kinderen, maar er is geen enkele reden om aan te nemen dat zij activiteiten die indirect verbonden zijn aan het vrouw-zijn, zoals een schone luier omdoen, peuters die zich bezeerd hebben troosten, met kleuters naar de dokter gaan, verhalen over school aanhoren of tieners helpen met hun huiswerk om maar te zwijgen over het huishoudelijk werk, niet even goed zouden kunnen doen als vrouwen. En juist die onbetaalde activiteiten, die geen direct verband houden met het vrouw-zijn, maken dat vrouwen economisch onzelfstandig zijn.

Kortom, voor zover deze hedendaagse economen aandacht schenken aan (veranderingen in) de verdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid, is dit door te doen alsof het geen economisch probleem is, dan wel door de oplossing die door de vrouwenbeweging wordt aangedragen te betitelen als een niet onderbouwde stellingname of een niet socialistische oplossing,

die zijn doel voorbijschiet. Is dat niet het geval dan kan altijd nog het hele probleem weggeredeneerd worden, zoals economen steeds de onbetaalde arbeid van vrouwen in het luchtledige hebben laten verdwijnen.

Juist die onbetaalde arbeid maakt vrouwen tot economisch onzelfstandige wezens, maakt dat zij, als zij op de arbeidsmarkt participeren na een onderbroken arbeidscarrière en veelal in deeltijd, slechts in aanmerking komen voor het oninteressante, routinematige werk zonder verantwoordelijkheid en tegen slechte betaling en ongunstige overige arbeidsvoorwaarden. Zelfs als zij dus wel op de arbeidsmarkt participeren blijven zij afhankelijk van het inkomen van de man, omdat zij met hun 'baantjes' slechts zelden voldoende verdienen om in eigen levensonderhoud te voorzien. Zolang huwelijkse standhouden, wordt dit met de mantel der liefde toegedekt, maar komen er moeilijkheden en een scheiding dan blijkt hoe afhankelijk de vrouw is.

Aan deze economen leggen wij nu de vraag voor: 'hoe kunnen vrouwen economisch zelfstandig worden?'

Als zij menen dat dit een onbereikbaar doel is, laten zij dat dan ronduit zeggen en vertellen waarom het onbereikbaar is. Als zij geen oplossing voor het probleem zien, laten zij dat dan ook eerlijk zeggen. Als zij niet willen dat vrouwen dezelfde economische zelfstandigheid krijgen als mannen, laten zij zich dan niet achter allerlei drogredenen verschuilen. Laten zij ook eens echte oplossingen aandragen.

Lenie Kootstra,
Marga Bruyn-Hundt.

Noten

1. Hicks, J. R. *The social framework: an introduction to economics*; Oxford z.j.
2. Andriessen, J. E., Schöndorff en Cohen, N. *Economie in theorie en praktijk*, 5e druk Elsevier Amsterdam
3. Akkerboom, B. en Kootstra, L. 'Naar een herverdeling van arbeid' in *S en D* 1978/10.
Bruyn-Hundt, M. 'De kostwinner er uit' in *ESB* 1.11.'78.